FRANZ MEHRING

MARX KÁROLY ÉLETRAJZA

FRANZ MEHRING

MARX KÁROLY
ÉLETRAJZA

GONDOLAT KIADÓ
1957

A mű eredeti címe:

FRANZ MEHRING

KARL MARX

GESCHICHTE SEINES LEBENS

Dritte Auflage

Leipziger Buchdruckerei A. G.

Leipzig 1920

Rab Pál (Ágoston Péter)

1925-ben megjelent fordításának felhasználásával fordította

REMSEI FLÓRA

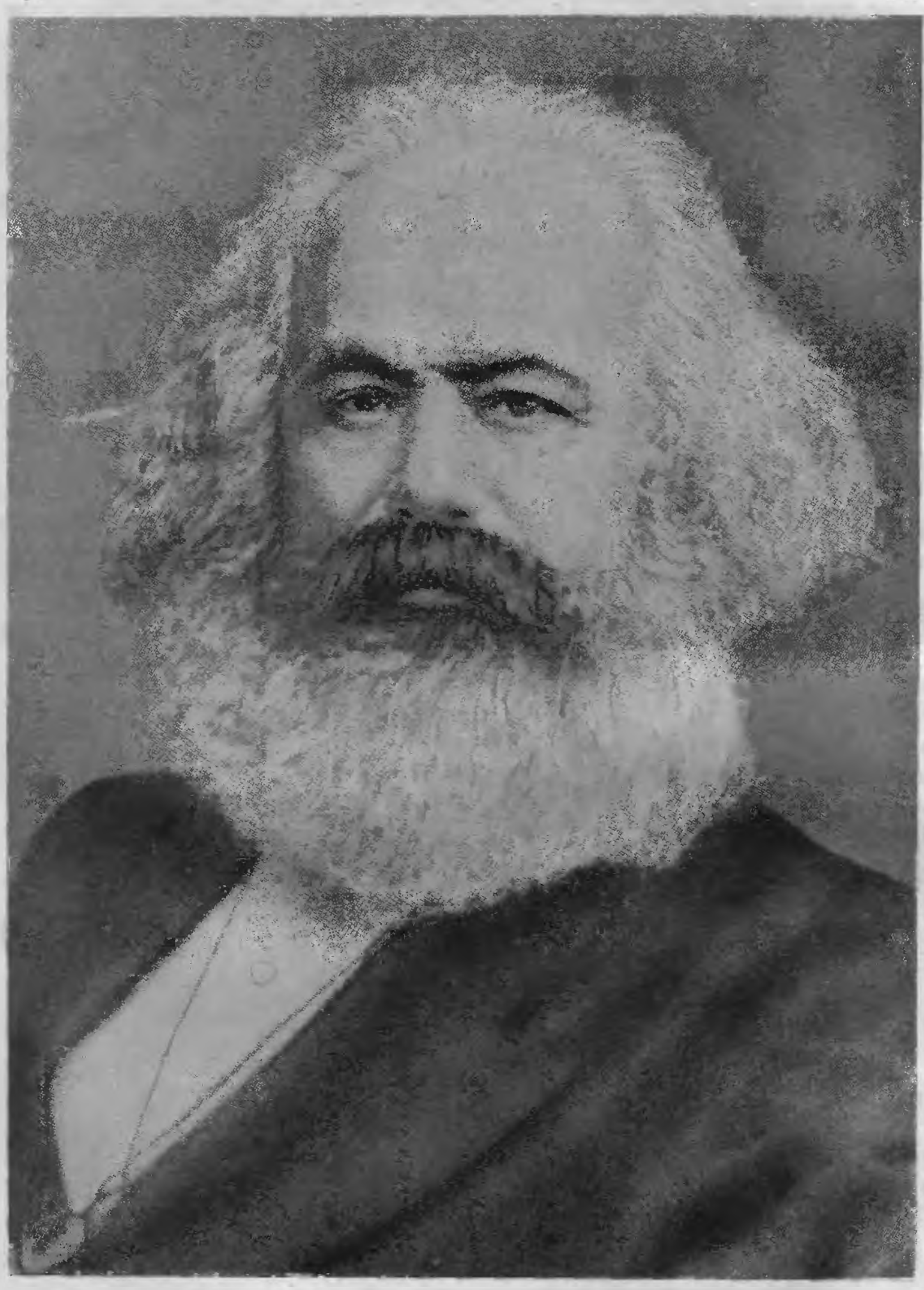

„Marx Károly életrajza" Franz Mehringnek, a német és a nemzetközi munkásmozgalom kiváló harcosának egyik legjelentősebb tudományos munkája. 1918-ban jelent meg először Németországban; első magyar fordítása 1925-ben látott napvilágot.

Mehringnek ez a könyve mind a mai napig a legteljesebb Marx-életrajz, s egyes hibái ellenére is minden további Marx-kutatás nélkülözhetetlen forrása.

Franz Mehring személyéről, jelentőségéről, munkásságáról, politikai nézeteinek fejlődéséről rövid áttekintést nyújt az olvasónak Kálmán Endre bevezetése. A jelen biográfia konkrét, részletes elemzésével és bírálatával Krilovnak és Kolpinszkijnak a kötet végén található „Tanulmánya" foglalkozik.

A kötetet bő jegyzetekkel láttuk el (részben a szovjet kiadás nyomán). A könnyebb tájékozódás kedvéért névmutatót és sajtómutatót is csatoltunk hozzá.

Az idézetek után zárjelben szereplő bibliográfiai adataink kiegészítését, a rövidítések magyarázatát ugyancsak a könyv végén találja meg az olvasó.

A KIADÓ

FRANZ MEHRINGRŐL

A marxizmus híveinek és a marxizmus iránt érdeklődőknek nagy tábora már régóta érzi hiányát egy olyan magyar nyelvű műnek, amelyből megismerheti a tudományos szocializmus megalapítójának életét, tevékenységét, egyéniségét. Ezt a nagyon eleven, nagyon jogos szükségletet elégíti ki az a kötet, amelyet az olvasó most kezében tart: Mehringnek, Marx kiváló tanítványának, a marxista történetírás legnagyobb képviselőjének, a német munkásmozgalom kiemelkedő egyéniségének Marx-életrajza.

Ez a könyv, amely mintegy megkoronázása Mehring gazdag és sokszínű életművének, most másodízben kerül a magyar olvasóközönség elé. Először a Népszava Könyvkereskedés adta ki 1925-ben, Rab Pálnak (igazi nevén: Ágoston Péternek, a Tanácsköztársaság egyik szociáldemokrata népbiztosának) a börtönben készült fordításában. S bár ez a fordítás igen felületes és pontatlan munka, kommunisták és szociáldemokraták egész nemzedékei tanultak belőle, nevelődtek rajta. Az első kiadás már régóta nem kapható, legális és féllegális szemináriumokon elnyűtt példányai könyvészeti ritkaságnak számítanak.

Most újra útjára indul Mehring műve, s aki valaha olvasta, az előre tudja, hogy ez az útja is hódító út lesz. Sok mindent lehet és kell is bírálni ebben a könyvben, de az kétségtelen, hogy Marxnak ez a mai napig is legteljesebb és legmaradandóbb értékű életrajza tudományos alaposságával, mély emberségével és megírásának művészi voltával ezrekben és tízezrekben fogja fölkelteni és növelni a munkásosztály nagy tanítója iránti szeretetet, a marxizmus iránti érdeklődést.

És ez a könyv fel fogja kelteni az érdeklődést szerzője iránt is. A magyar olvasók zöme nagyon keveset vagy éppen semmit sem tud Mehringről, akinek életéről és alkotásáról más nyelven sem jelent még meg teljes és részletes tudományos értékelés.* Ez az előszó sem tűzheti ki feladatául, hogy méltóképpen felbecsülje mindazt, amit Mehring mint történész, hadtörténész és párttörténész, mint irodalomtörténész és kritikus, mint filozófus és filozófiatörténész, mint publicista és szerkesztő, mint a munkásmozgalom harcos ideológusa alkotott. Helyesebb képet kap erről az olvasó, s egyben tanulságosabb és élvezetesebb is számára az, ha Mehring műveit tanulmányozza, amelyek közül (ezen a köteten kívül is) megjelent már néhány magyarul.** Ezeknek a soroknak csak az a céljuk, hogy megrajzolják Mehring politikai arcképének legjellegzetesebb vonásait, hogy vázlatosan ábrázolják élete pályáját, egyéniségének fejlődését, vagyis azokat a főbb összefüggéseket, amelyekből kiragadva nem ítélhetjük meg helyesen Mehring műveit, elévülhetetlen érdemeit, de sokféle tévedését és hibáját sem.

*

Franz Erdmann Mehring*** 1846. február 27-én született Schlawéban, ebben a kis hátsó-pomerániai városkában, az akkor még elmaradott Poroszországnak talán legelmaradottabb vidékén. Apja porosz katonatiszt, később pedig magasabb állású adótisztviselő volt; anyja az egyik legrégibb hátsó-pomerániai ősnemesi családból, a von Zitzewitz-családból származott. A szigorúan protestáns és feltétlenül porosz érzelmű család azt akarta, hogy az ifjú Mehring — mint sok őse — lelkészi pályára lépjen, s ifjúkorában neki is az volt legfőbb vágya, hogy dicsőséggel tegye majd le a teológiai vizsgát a stettini egyháztanács előtt.**** „A hátsó-pomerániai kisvárosok

* *Thomas Höhle* könyve: „Franz Mehring — Sein Weg zum Marxizmus, 1869—1891" (Rütten & Loening, Berlin 1956) Mehring életének és működésének csak első felét ismerteti. Adatait itt a könyvre való utalás nélkül használjuk fel.

** „A Lessing-legenda", Szikra 1950; „Irodalmi tanulmányok". Athenaeum 1950.

*** Második keresztnevét, az Erdmann nevet Mehring ritkán használta.

**** Lásd *Jan Romein:* Franz Mehring. — „Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung", herausgegeben von Dr. Carl Grünberg. 13. évf. Leipzig 1928. 94. old.

szűk szellemi korlátai között nevelkedtem — írta később —, s kelleténél hosszabb ideig ettem a porosz hazaszeretet lágy kenyerét. Még érettségi dolgozatomban is olyan nagy meggyőződéssel foglalkoztam a hírhedt témával — Poroszország érdemei Németország történetében —, hogy jelest kaptam rá."*

Nem tudjuk pontosan, hogy mikor fordult Mehring a demokratikus politikai mozgalom felé. Lehet, hogy Lipcsében, ahol két évig (1866—68-ban) az egyetem bölcsészeti karán tanult. Lipcse ebben az időben a demokratikus és a meginduló szocialista mozgalom egyik németországi központja volt; itt működött Bebel és később Wilhelm Liebknecht is. Azután berlini egyetemi hallgató korában, 1869-ben, Mehring megismerkedett Lassalle műveivel, s ezek olyan erősen hatottak rá, hogy hatásuk alól később sem tudott soha teljesen kiszabadulni. 1869 novemberében belépett a „Zukunft" című napilap szerkesztőségébe, majd abbahagyta egyetemi tanulmányait és az újságírásnak szentelte magát.

A „Zukunft" nem a nagy tömegek számára készült — ehhez túlságosan előkelő és választékos volt —, de rokonszenvezett a Bebel vezette szociáldemokrata párttal, s a polgárság azon részének a hangján szólt, amely komolyan vette és nem hagyta cserben az 1848-as polgári forradalom eszméit. Szerkesztője, Guido Weiss és alapítója, Johann Jacoby, az őszintén és radikálisan demokrata polgárok kis csoportjának tiszteletre méltó képviselői voltak. Jacobyról később azt írta Lenin, hogy ő „azoknak a kis számban levő, helyesebben mondva, egészen ritkaságszámba menő német polgári demokratáknak egyike, akik az 1870—71-es évek tanulságai után nem a sovinizmushoz és nem a nemzeti liberalizmushoz, hanem a szocializmushoz jutottak el"**. Guido Weiss amellett az egyik legkiválóbb német írásművész is volt, s így Mehringnek kétszeresen is oka volt rá, hogy róla — csakúgy mint Jacobyról — később is mindig a tanítómesternek kijáró tisztelettel emlékezzék meg.

A klasszikus polgári kultúra, amelyen nevelkedett, meg Jacoby és Weiss következetes demokratizmusa és radikalizmusa — ez formálta ki a fiatal Mehring egyéniségét, bár a német fejlődés keserves

* „A Lessing-legenda", 5. old.
** *Lenin* Művei. 29. köt., Szikra 1953. 431. old.

lassúsága, a „német nyomorúság" következtében csak lassan vethette le a belénevelt idealizmust és porosz nacionalizmust. Azokban a cikkekben, amelyeket 1874—75-ben a „Frankfurter Zeitung"-ba és Guido Weiss új lapjába, a „Wage"-ba írt, Mehring már mint demokrata hazafi, a rá kezdettől fogva jellemző határozottsággal támadta a bismarcki kormányzatot és a gyáva, gerinctelen burzsoá liberalizmust, amely azt kiszolgálta. Marx és Engels műveit még egyáltalán nem ismerte; messzemenő szociális reformok híve volt, s ezektől a munkások helyzetének javulását remélte. Barátságos, rokonszenvező hangon beszélt a szociáldemokráciáról, védte a reakciósok támadásaival szemben, de olyanformán, mint a még kiskorú munkásosztály magasabb műveltségű, atyai gyámolítója.

A szociáldemokráciához való viszonyát különösen világosan mutatja a „Wage"-ban 1875-ben megjelent cikksorozata, amelyet ugyanabban az évben Wilhelm Liebknecht a szociáldemokrata párt kiadásában is megjelentetett „Von Treitschke úr, a szocialistafaló, és a liberalizmus végcéljai — Szocialista felelet" címmel. Ez a vitairat teljesen lassalle-i alapról védte a szociáldemokráciát (a kispolgári katedra-szocialistákat is) a liberális Treitschke támadásaival szemben. Az Anti-Treitschke névtelenül jelent meg, s így Mehring megengedhette magának azt a fogást, hogy úgy írja meg, mintha egyszerű szociáldemokrata munkás tollából eredne. De a szociáldemokrata pártban jónéhányan tudták, hogy e vitairatnak Mehring a szerzője, s ezek azt hitték, hogy Mehring szocialistává lett. Annál váratlanabbul érte őket, hogy Mehring néhány hónap múlva elhidegült a szociáldemokráciától, majd élesen szembefordult vele. Ennek a története a következő:

Mehring — aki mindig magas erkölcsi mértékkel mért, s akinek akkor még politikai állásfoglalásai is inkább etikai meggondolásokból fakadtak — hevesen küzdött a Németországban rohamosan fejlődő kapitalizmus törvényszerű kísérőjelenségei, a tisztességtelen alapítói haszon, a szédelgés, a korrupció ellen. E harcában azzal vádolta meg Sonnemannt, a „Frankfurter Zeitung" kiadóját és szerkesztőjét, hogy lapját felhasználva, részt vett ezekben a tisztátalan ügyekben és nyerészkedett rajtuk. A „Frankfurter Zeitung" azonban a demokratikus polgárság lapja, és így bizonyos mértékig a szociáldemokrata munkáspárt szövetségese volt; ezért Mehring támadása (méghozzá a választások előtt) kellemetlenül érintette a

szociáldemokrata pártot. A berlini pártlap élesen válaszolt Mehringnek, s a sajtóvita hamarosan kölcsönös gorombáskodássá fajult. Az 1876-os gothai pártkongresszuson politikailag megbízhatatlan jellemnek bélyegezték Mehringet, Wilhelm Liebknecht beszédéből pedig az tűnt ki, hogy Mehring öntudatlanul is a reakció eszközévé vált.

Mindez mélységesen elkeserítette Mehringet. Ő harcának támogatását várta a szociáldemokrata párttól, s az ehelyett kétségbe vonta feddhetetlen tisztességét. Úgy érezte, hogy a párt és vezetői elárulták az ő erkölcsi eszményeit és a becstelenség, a sajtókorrupció védelmezőivé lettek. Ez a keserves csalódás mély világnézeti és lelkiismereti válságba döntötte.

Az 1876-tól 1882-ig terjedő időszak sötét periódusa Mehring életének. Ebben az időben több cikket és füzetet írt a német szociáldemokrácia történetéről, s ezekben a csalódott ember dühével támadta a szociáldemokráciát, durván és igazságtalanul írt a szocialista vezetőkről. Ennek a szocialistaellenes tevékenységének a tetőpontját „A német szociáldemokrácia, annak története és tanítása" című művének 1879-ben megjelent harmadik kiadása jelenti. Mehring ebben az időszakban is szükségesnek tartotta a szociális reformokat, de ezeket most már nem a szervezett munkások harcától, hanem Bismarcktól várta, s odáig jutott, hogy még a munkásmozgalom eltiprására hozott szocialistaellenes törvényt* is helyeselte.

Ez a látható története Mehring azon időszakának, amelyben elfordult a szociáldemokráciától. De a Sonnemann-nal való konfliktusa nem magyarázza meg teljesen ezt az elfordulását; ennek *igazi* okait másutt, mélyebben kell keresnünk.

Mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy Mehringnek a szociáldemokráciától való átmeneti elfordulása valójában csak egy visszafelé tett lépés volt, nem pedig alapvető fordulat. A *legfőbb* kérdésekben nem lett hűtlen addigi eszményeihez, hanem éppen ezekből vonta le a következtetéseket. Mehring 1876 előtt sem volt szocialista. Az Anti-Treitschkében egy olyan „szocializmusra" tett hitet, amely „be akarja temetni az egyazon származású, történetű és nyelvű népen belül tátongó áthidalhatatlan osztálykülönbsége-

* *Lásd* az e kötet 580. oldalán levő lábjegyzetet.

ket". „Lassalle — írta Mehring — sohasem a tömegek féktelen szenvedélyeire, »vad étvágyára« appellált... agitációjának nagy alapeszméje az volt, hogy csak a tudomány emelheti a munkásokat a pallérozottság és jólét olyan magaslatára, amilyen megilleti őket; a polgárság ideális érzületű, nagy gondolkodóink és költőink művein nevelkedett elemeinek a munkásréteggel való szövetségétől várt példátlan »világfordulatot«. Nos hát, ez a mondása beteljesülőben van." Ez a nem osztályharcos, hanem emberbaráti — megbékélő, kissé nacionalista színezetű, erősen esztétikus és humanista jellegű állásfoglalás csak kispolgári radikalizmus, de a világon semmi köze nincs a tudományos szocializmushoz.

A szociáldemokráciához is az vonzotta Mehringet, ami abban kispolgári: „Minél inkább a békés és tudományos fejlődés útjára tér a szociáldemokrácia, annál inkább igényelheti, hogy tiszteljék és méltányolják elveit" — írta 1874-ben. De már akkortájt is az esztéta fanyalgásával fordult szembe a szocialista agitációval, amelyet egyhangúnak és nem eléggé kulturáltnak tartott, s amelyről később azt írta, hogy „nyers forradalmi eszközökkel nyers forradalmi célok felé tör". Azzal vádolta a szociáldemokratákat, hogy gyűlölik a műveltséget és a művelt embereket; a párt sajtója és szónokai szerint — mondta — „nemcsak a mai gazdasági rend alapul csaláson és rabláson, hanem az egész német történelem csak csalók és bolondok rosszakaratú intrikája".* S ha az első vád teljesen alaptalan is, a másodikban volt igazság. Ebben az időben a német szociáldemokrácia ideológiai színvonala igen alacsony volt; a marxizmust csak elvizenyősített, vulgarizált formájában ismerték. Mehring különösen sokat bírálta Wilhelm Hasselmannt és Johann Mostot, akiknek a pártban vezető szerepük volt, de akik — mint később Lenin mondta — csak a tömegeknek hízelgő és őket meggondolatlan akciókra buzdító demagógok voltak.** 1880-ban azután elégtételül szolgálhatott Mehringnek, hogy a szociáldemokrata párt kizárta ezt a két vezetőjét.

De Mehring mégsem elsősorban Hasselmann és Most félanarchista demagógiájával állt szemben, hanem éppen a párt forradalmi lényegével. Kautskynak igaza van: „Az idegenítette őt el a párt-

* Idézi *H. Ströbel:* Mehrings Wandlungen. „Die Neue Zeit", 22. évf. 6. sz. 175. old.

** Lásd *Lenin* Művei. 5. köt., Szikra 1953. 481. old.

tól, hogy lebecsülte a proletariátust, amelyet nem értett meg."* Kautskynak ez a cikke (amelyet Lenin mint ragyogó szociálpszichológiai jellemzést idéz**) helyesen mutat rá, hogy Mehring és a szociáldemokrata párt ellentéte — az értelmiség*** és a proletariátus ellentéte. „Az értelmiségi — mondja Kautsky —, aki korunk egész általános műveltségével fel van fegyverezve, magasan a proletár fölött állónak érzi magát... Az értelmiségi hajlamos arra, hogy a munkásban ne egyenrangú harcostársat lásson, akinek az oldalán kell küzdenie, hanem szellemi szegényt, akit felemelni az ő feladata; ne bajtársat, hanem tanítványt. Azt tartja, amit Lassalle mondott a tudomány és a munkásság közötti szövetségről, akiknek együttesen kell magasabb fokra emelniök a társadalmat. A tudomány képviselői — ezek az értelmiségiek; ők nem úgy jönnek, mint egyszerű elvtársak, akik együtt akarnak dolgozni a munkásokkal, hanem mint egy különálló barátságos nagyhatalom, amely segít rajtuk." S helyes Kautsky következtetése is: „Azért mielőtt a párt felé fordul, minden értelmiségi vizsgálja meg önmagát a legszigorúbban és a párt is vizsgálja meg őt: képes-e arra, hogy részesévé váljék a proletariátus osztályharcának és egyszerű közkatonaként feloldódjék benne anélkül, hogy korlátozottnak és elnyomottnak érezné magát. Aki képes erre, az — ha egyébként is tehetséges — értékes szolgálatot fog tenni a proletariátusnak, s úgy érzi majd, hogy párttevékenysége kielégíti. De aki erre nem képes, arra súrlódások, csalódások, összeütközések várnak, amelyek sem neki, sem a pártnak nem használnak."****

Ezek a súrlódások, csalódások, összeütközések vártak Mehringre is. S hogy ezek végül neki is, a pártnak is hasznára váltak, annak az a magyarázata, hogy kispolgári demokratizmusának a demokratikus oldala erősebbnek bizonyult, mint a kispolgári oldala. Ezért tudott

---

* *Karl Kautsky:* Franz Mehring. „Die Neue Zeit", 22. évf. I. köt., 4. sz. 103. old.

** Lásd *Lenin* Művei. 7. köt., Szikra 1953. 341—343. old.

*** Lenin is „értelmiséginek" fordítja a német „Literat" (irodalmár) szót, ideértve „nemcsak az írókat, hanem általában a művelt embereket, a szabadfoglalkozásúakat, a szellemi munkásokat" (lásd uo.).

**** *Karl Kautsky:* Franz Mehring. „Die Neue Zeit", 22. évf. I. köt., 4. sz. 100—101. old.

hosszú, nehéz belső küzdelmek után eljutni a kispolgári demokratizmustól a forradalmi demokratizmusig, s onnan tovább, a forradalmi szocializmusig.

E helyütt nem követhetjük nyomon ezt a fejlődést, amely körülbelül egy évtizedig tartott, s amelynek során Mehring demokratizmusa egyre következetesebben forradalmivá vált. Hosszú utat kellett megtennie, s nemegyszer megtorpant és megingott, amíg Bismarck egyes intézkedéseinek bírálatától eljutott az egész bismarcki politika elítéléséig, amíg felismerte, hogy a dolgozó nép helyzetének megjavításához nem az angol chartista és trade-unionista mozgalom, nem az angol gyári törvényhozás a követendő mintakép, hogy nem a kapitalizmus kinövéseinek nyesegetését, nem a kapitalizmus korlátozását, hanem megdöntését kell követelnie. A szocialistaellenes törvényt elfogadó Mehring előbb csak ennek a munkásellenes törvénynek a brutális alkalmazása ellen emelt szót, de — különösen 1884-től, a berlini „Volkszeitung"-nál való működése kezdetétől — a szocialistaellenes törvény legkeményebb bírálójává, a legradikálisabb demokrata újságíróvá, a szociáldemokrácia legértékesebb szövetségesévé lett.

Mehring megkísérelte, hogy a polgári liberális pártok segítségével valósítsa meg a demokrácia és a szociális haladás humanista eszméit; hosszú évek tapasztalatai azonban meggyőzték arról, hogy a német burzsoázia többé már nem képviseli és nem is képviselheti ezeket a nagy eszméket. S szűkebb érdeklődési területén, a történelmi kutatómunkában is meggyőződött arról, hogy a marxizmus, a materialista történelemszemlélet az az egyetlen világnézet és tudományos módszer, amellyel a történeti igazságot feltárhatja. A hosszas vívódásokban régóta keresett helyes utat találta meg akkor, amikor ellentmondásos fejlődésének törvényszerű eredményeképpen 1891-ben a munkásosztályhoz csatlakozott, s úgy határozott, hogy a szocializmus zászlaja alatt folytatja küzdelmét.

Ezt a fejlődését két körülmény segítette. Az egyik az, hogy 1877 elejétől kezdve a „Vorwärts"-ben, 1878-ban pedig önálló kötetben is megjelent Engels Anti-Dühringje. Engels marxista elemzéssel kritikailag megsemmisítette Eugen Dühring kispolgári idealista és utópista nézeteit, amelyeknek akkoriban sok szociáldemokratára, köztük nemegy vezetőre is (pl. Mostra és társaira) nagy hatásuk volt. Egyúttal a filozófia, a gazdaságtan, a szocializmus területén a

marxizmus pozitív álláspontját is kifejtette, s ezzel nagy jelentőségű tisztázódást indított el a német munkásmozgalom addig pangó ideológiai életében. „Nagy szellemi forradalom volt az — írja Kautsky —, ami 1877-től kezdve fejünkben végbement. Mehring kívülről követte ezt és *ez* volt az, ami újra hozzánk vezette őt. A marxizmus megfogta és többé nem engedte el."* Íme: újabb bizonyíték a vulgáris marxizmus elriasztó hatására és az igazi, az alkotó marxizmus vonzóerejére!

A másik körülmény az a bámulatos hősiesség volt, amellyel a német munkásosztály a szocialistaellenes törvény fennállásának idején harcolt. A szociáldemokrata párt az 1877-es választáson 493 000 szavazatot kapott, s szavazóinak száma 1881-ben, három évvel a szocialistaellenes törvény életbe lépése után is csak 312 000-re csökkent. Már ez is megmutatta, hogy a munkások állhatatosságát nem tudja megtörni az üldözés. S a munkásosztály hallatlan áldozatkészségének, hősiességének és a szocializmushoz való hűségének, a szociáldemokrata munkások kitartásának és hajlékonyságának, fáradhatatlan és minden hatósági zaklatással, kitoloncoltatással, börtönnel szembenéző munkájának az volt az eredménye, hogy a szociáldemokrata szavazatok száma választásról választásra növekedett, 1890-ben pedig 1 427 000-re, az összes szavazatok egyötödére emelkedett. A német munkásmozgalom, amelyet majdnem tizenkét esztendeig próbáltak megfojtani, erősebbnek bizonyult elnyomóinál; megbukott Bismarck és megszűnt a szocialistaellenes törvény. Tizenkét év alatt Mehring megismerte a proletariátus igazi arcát, megtanulta becsülni szilárdságát és erejét. A munkásság erkölcsi nagysága lenyűgözte, annál is inkább, mert a burzsoázia jellemtelenségével és szolgalelkűségével kellett összehasonlítania.

Ezek a tényezők okozták, hogy az a Mehring, aki 1891-ben a szociáldemokráciához csatlakozott, már nem ugyanaz volt, aki 1875-ben rokonszenvezett vele. A munkásgyámolító értelmiségi, aki a polgári kultúrát akarta a képzetlen proletárok közé bevinni, a proletariátus harcosává alakult át, aki átélte és a maga bőrén tapasztalta a tudományos szocializmus igazságait, s aki azt tűzte ki céljául, hogy terjessze és továbbfejlessze a munkásosztály világnézetét.

---

* *Karl Kautsky:* Franz Mehring. „Die Neue Zeit", 22. évf. I. köt., 4. sz. 104. old.

Hogy ezt a célját mennyire valósította meg, arról művei beszélnek. Erről beszél mindenekelőtt a „Lessing-legenda" (1893), amelyről Engels azt írta Bebelnek: „Most olvastam Mehring »Lessing-legendá«-ját is a »Neue Zeit«-ben és nagyon sok örömöm telt benne. Ez a munka igazán kiváló. Némely dolgot én másképpen motiválnék és árnyalnék, de nagyjában és egészében fején találta a szöget. Mégiscsak öröm, ha azt látja az ember, hogy a materialista történelemfelfogást, miután — általában — 20 évig nagyszájú szólamként kellett fennmaradnia fiatal pártemberek műveiben, kezdik végre annak használni, ami valójában: vezérfonalul a történelem tanulmányozásához."* A „Lessing-legendát" követte a „Német szociáldemokrácia története", amelynek kétkötetes első kiadása 1897—98-ban, második, javított, négykötetes kiadása 1903-ban jelent meg. Ebben a műben is megvannak Mehring jellegzetes hibái, de Wilhelm Pieck mégis azt mondta róla, hogy „kiváló tudományos alaposságról tesz tanúságot, s dicsőítő énekét zengi a dolgozó tömegek lelkesedni tudásának, harci akaratának és annak a készségüknek, hogy mindent megadjanak, amivel osztályuknak és így a népnek szolgálnak"**. 1903-ban Mehring kiadta Marx, Engels és Lassalle irodalmi hagyatékából összeállított négykötetes gyűjteményét, amelynek akkor a revizionizmus ellen folyó harcban különösen nagy jelentősége volt. Végül — hogy csak legnagyobb műveit említsük meg — 1918-ban jelent meg Marx-életrajza; ennek megírását már 1885 óta tervezte és élete utolsó éveit erre fordította.

Mehring e nagyobb munkáival legalábbis egyenlő értékűek kisebb művei: vitairatai és azok a cikkei, amelyeket 1891-től kezdve mint a „Neue Zeit"-nek, a szociáldemokrata párt elméleti folyóiratának egyik szerkesztője hetenként írt ebbe a lapba, vagy azok, amelyeket mint a Freie Volksbühne elnöke (1892—95) ennek az egyesületnek a lapjába, a „Volksbühné"-be írt és a többi, más lapokban megjelent cikke. Bebel 1903-ban a drezdai pártkongresszuson azt mondta: „Mehringnek a »Neue Zeit«-be írt sok cikke... igazi gyöngyszeme a német újságírásnak."*** Különösen nagy jelentőségű az az újságírói

* Engels — Bebelhez, 1892. márc. 16. Lásd *Marx—Engels—Lenin—Stalin:* Zur deutschen Geschichte, Berlin 1954. II. köt., 618. old.

** *Wilhelm Pieck:* Reden und Aufsätze. I. köt., Berlin 1950. 527. old.

*** „Protokolle über die Verhandlungen des Parteitages der SPD abgehalten in Dresden vom 13. bis 20. September 1903." Berlin 1903. 221. old.

és szerkesztői munka, amelyet Mehring 1901-től 1907-ig mint a „Leipziger Volkszeitung" politikai vezetője végzett. Kautsky jogosan mondta: „A »Leipziger Volkszeitung«-ban Mehring példáját adta annak, hogyan kell elméleti következetességgel vezetni egy szocialista napilapot."*

És a német szociáldemokrata pártnak nagyon is nagy szüksége volt arra, hogy egyre növekvő párttagságát eszmeileg-politikailag is összeforrassza. „Hárommillió szavazat nagyon szép dolog — írta Mehring —, de ez a tömeg csak akkor ütőképes, ha közöttük legalább háromszázezren pontosan tudják, hová is vezet tulajdonképpen utunk. De hogy ma akár csak harmincezer párttag is olyan képzett-e elvileg, elméletileg, mint húsz vagy harminc évvel ezelőtt a párt tömege volt, ez olyan kérdés, amely vitatható."** A Mehring vezette „Leipziger Volkszeitung" igen nagy munkát végzett a párttömegek nevelésében. Egész tartalmával egységesen és nagyon következetesen küzdött a pártban akkor már erősen terjedő revizionizmus ellen, s ezzel a pártnak nemcsak országos, hanem nemzetközi jelentőségű lapjává is lett. Kautsky — aki akkor még maga is szembenállt a revizionizmussal, bár a maga centrista módján — így írt: „Mehring az első vonalban áll Németországban azok között, akik az elméleti tisztaságot és a pártirodalom ismeretét összekötik az újságírói készséggel. Ezért irányul ellene a revizionizmus dühödt gyűlölete. A revizionizmus csak az elmélet sírján burjánozhatik el, csak ott, ahol megvetnek minden olyan gondolkodást, amely túlmegy a legközelebbi feladatokon."***

A revizionisták Mehringgel szembeni gyűlölete tört ki az 1903-as drezdai pártkongresszuson, amikor a baloldal ellenük irányuló támadására Mehringet tették meg ellentámadásuk célpontjának. Ezek az emberek szívesen látták volna a pártban a régi, az 1876 előtti kispolgári demokrata, a szociáldemokráciával éppen csak rokonszenvező Mehringet, de mindent megtettek, hogy kiebrudalják a marxista forradalmárt, amivé fejlődött. Ez volt az igazi szándé-

---

* *Karl Kautsky:* Franz Mehring. „Die Neue Zeit", 22. évf. I. köt., 4. sz. 108. old.

** „Meine Rechtfertigung". Ein nachträgliches Wort zum Dresdner Parteitage von Franz Mehring. Leipzig 1903. 36. old.

*** *Karl Kautsky:* Franz Mehring. „Die Neue Zeit", 22. évf. I. köt., 4. sz. 108. old.

kuk, amikor mindenféle hitvány rágalom mellett Mehringnek mintegy negyedszázaddal előbb elkövetett hibáit igyekeztek felhasználni ellene. De Mehring emelt fővel felelhette nekik: „Amit akkor nem egészen hét év alatt hibázhattam, azt a magam lelkiismerete előtt levezekeltem háromszor hét olyan esztendő alatt, amelynek minden napja a munka és a harc napja volt."* A revizionisták otromba kísérlete kudarcot vallott; a pártvezetőség megerősítette Mehringet a „Neue Zeit" és a „Leipziger Volkszeitung" szerkesztői tisztségében, amelyről az ellene indított támadáskor lemondott.

Sokrétű publicisztikai és tudományos tevékenysége s az az elismerés, amellyel Engels fogadta írásait, nagy tekintélyt és tiszteletet szerzett Mehringnek a német munkásmozgalomban. De a drezdai kongresszus után is sok kemény küzdelmet kellett megvívnia. Egyre élesedett az ellentét közte és Kautsky között; 1910 után Mehring nem is lépte át többé a „Neue Zeit" szerkesztőségének küszöbét — bár 1907 óta ő szerkesztette e lap tárca-mellékletét —, s 1911-ben minden személyes érintkezést megszakított Kautskyval.** S amikor a német szociáldemokrácia centruma (Kautskyval az élén) elvált a marxista baloldaltól, Mehring az utóbbiakkal, Rosa Luxemburggal és Karl Liebknechttel tartott. De a lényeges politikai ellentéttől eltekintve is elkerülhetetlen volt, hogy Mehring szakítson Kautskyval, akiben legjobb napjaiban is sok volt a német professzor szürke filiszterségéből.

Mehring egészen másféle ember volt. Abban a levélben, amelyet 70. születésnapjára írt neki, Rosa Luxemburg így jellemezte:

> „Ön évtizedek óta olyan sajátos helyet foglal el nálunk, amelyet Önön kívül más nem is tölthetne be: az igazi szellemi kultúrát képviseli, annak minden fényét és ragyogását. Ha a klaszszikus német filozófiának — mint Marx és Engels mondja — a német proletariátus a történelmi örököse, akkor Ön az, aki ezt az örökhagyást végrehajtja. Ön kimentette a burzsoázia táborából és elhozta hozzánk, a társadalom kitagadottainak táborába azt, ami a burzsoázia egykori szellemi kultúrájának aranykincseiből még megmaradt. Könyveivel és cikkeivel Ön

* *Franz Mehring:* Meine Rechtfertigung. 38. old.
** *Lásd* „Die Neue Zeit", 32. évf. I. köt., 18. sz. 680. old.

elszakíthatatlan szálakkal fűzte a német proletariátust nemcsak a klasszikus német filozófiához, hanem a klasszikus költészethez is, nemcsak Kanthoz és Hegelhez, hanem Lessinghez, Schillerhez és Goethéhez is. Minden sorral, amelyet csodálatos tolla leírt, arra tanította Ön munkásainkat, hogy a szocializmus nem kés- és villahasználat kérdése, hanem kulturális mozgalom, nagy és büszke világnézet. És az Ön tisztje több mint egy emberöltő óta az, hogy ezt védje, ennek az őrhelyén álljon. Most persze — a rettenetes világháborús összeomlás óta — a klasszikus filozófia örökösei olyanok, mint a nyomorult koldusok, akiket férgek marnak. De a történelmi dialektika vastörvényei, amelyeket Ön olyan mesterien tudott magyarázni napról napra a proletariátusnak, arra vezetnek, hogy a mai koldusok, a mai gueux-k* újra összeszedik magukat és holnapra büszke és kemény harcosokká válnak. És mihelyt a szocializmus szelleme újra behatol a német proletariátusba, ennek az lesz az első mozdulata, hogy az Ön írásaihoz, az Ön élete művének gyümölcseihez nyúl, amelyeknek értéke soha el nem múlik és amelyekből mindig egyazon nemes és erős világszemlélet lehelete fuvall. Ma, amikor polgári származású értelmiségiek falkástul árulnak el és hagynak cserben bennünket, s térnek vissza az uralmon levők húsosfazekaihoz, megvető mosollyal pillanthatunk utánuk: Eriggyetek csak! Hiszen ami szellem, tehetség és jellem még volt a német burzsoáziában, annak az utolját és legjavát már elvettük tőle: Franz Mehringet."**

Szép és igaz ez a jellemzés, de kissé egyoldalúan emeli ki Mehringnek mint a klasszikus nemzeti kultúra megőrzőjének és terjesztőjének kétségtelenül igen fontos és jellemző tevékenységét. Mehring több volt ennél: nemcsak esztéta, hanem elsősorban harcos, nemcsak a burzsoá kultúra még megmaradt kincseinek megmentője, hanem örököse annak a szenvedélyes és lendületes küzdőkészségnek is,

---

* Gueux (koldusok) — a XVI. században a spanyol uralom ellen küzdő németalföldi nemesek elnevezése volt, amelyet ők büszkén vállaltak.

** Közli: *Mehring* cikkei „Zur Literaturgeschichte. Von Calderon bis Heine" (Prága 1933) c. gyűjteményének kiadói előszava, 10. old

amely a nagy polgári forradalmárokat jellemezte. Nem véletlen, hogy olyan gyakran hasonlították őt Ulrich von Huttenhez, a középkor harcos német humanistájához; nem véletlen, hogy még ellenfele, Bernstein is tisztelettel nevezte őt „a toll hősének"*. S a francia felvilágosodás nagy polgári forradalmárainak lángolásából is sok volt abban a tűzben, amellyel Mehring megsemmisítette a Nagy Frigyes-legendát, a Hohenzollern-legendát és a német uralkodó osztályok költötte egyéb legendákat. De Mehringnek ez a tüze a munkásosztály ügyéért lobogott.

Mehringnek életeleme volt a harc. Mindig teljes mellel és forró szenvedéllyel állt ki azokért, akiket védelmezett és azok ellen, akiket támadott; mindig könyörtelen ellensége volt minden felemásságnak és kétértelműségnek. „Haragja éppen olyan erős volt — írta róla Klara Zetkin —, mint a meggyőződése, a barátsága, a félreismertekkel és megvetettekkel való lovagi együttérzése. Szaporán és nyalkán röppent ki a hüvelyből szablyája, s a harc hevében, a ragyogó fegyverforgatás örömében némely csapása a szükségesnél erősebben sújtott le, tárgyi ellentéte személyi elidegenedéssé és szembeállássá vált. Mehring éles harca azonban tiszta forrásból fakadt: odaadásából a munkásosztály azon nagy történelmi feladata iránt, hogy tudatosan, forradalmi módon beavatkozva a társadalmi fejlődésbe, győzelemre vigye a szocializmust."** Tiszta volt szándéka akkor is, amikor — mint a megtámadottak szenvedélyes védelmezője — egyeseket (Lassalle-t, Schweitzert, Bakunyint és másokat) érdemükön felül is védett.

Ennek a vérbeli harcosnak szinte egyetlen írásából sem hiányzik az éles, polemikus hang; minden művét pártos meggyőződés hatja át. Még nem is volt marxista, amikor (1874-ben) már vallotta, hogy politika és irodalom nem egymástól független két terület, hanem egyazon tevékenység két különböző oldala. Mint marxista történész és irodalomtörténész sohasem „az örökkévalóság számára" írt; tollát mindig az időszerű problémák vezették, munkáival a proletariátus napi harcát segítette, s az akkori ellenfélre ütött olyankor is, amikor régmúlt időkről beszélt. Csaknem minden műve vitairat

* *Eduard Bernstein:* Franz Mehring. „Die Neue Zeit", 34. évf. I. köt., 22. sz. 673. old.

** *Klara Zetkin:* Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht, Franz Mehring. Moszkva—Leningrád 1934. 64. old.

vagy olyan alkalmi írás, amelyet nagy emberek, nagy történelmi események évfordulója tett aktuálissá. „A német szociáldemokrácia története" is tágabb értelemben vett vitairatnak számít, mert — bár kimondatlanul — saját régebbi, a német szociáldemokráciát támadó műveivel vitatkozik benne. S voltaképpen alkalmi írás a Marx-életrajz is, amely Marx születésének századik évfordulójára jelent meg.

Társadalomtörténetet csak úgy lehet írni — mondotta Mehring —, ha az ember vagy a birtokos osztályok, vagy a dolgozó osztályok álláspontján áll; „aki e fölött az ellentét fölött akar lebegni, az vagy bolond, vagy csirkefogó."* Mehringnek megvolt az a kiváló képessége, hogy az összetartozó dolgokat egységükben lássa. Műveiben a politikai, a gazdasági és a kulturális életet kölcsönös összefüggésükben mutatta be, az embereket és az eseményeket társadalmi és történelmi környezetükben, fejlődésükben ábrázolta, mindig sokoldalúan. Azt az elvet vallotta, hogy akinek jelleme van, az mindig több valamivel, mint az az ezernyi részlet-tulajdonság, amelyből összetevődik. Mindig az *egészet* akarta megragadni, s ez azért sikerült is neki, mert a materialista történelemfelfogás mesteri alkalmazásával mindig ki tudta emelni a sok tényező közül a leglényegesebbeket. Ez a magyarázata annak, hogy amit megrajzol, az sohasem marad holt leírás, hanem élettel van teli, vér pezseg benne.

Mehring stílusa adja meg a másik okát annak, hogy semmi olyant nem írt, ami ne volna lebilincselő és élvezetes olvasmány. Már 1874-ben felállította azt a követelményt, amelyet e könyv előszavában újra hangsúlyoz: hogy „a történész a maga módján ugyanúgy művész legyen, mint a költő vagy a festő". Ezt nemcsak a történeti anyag kezelésére, hanem megírására is értette, s ebben az értelemben valósította is meg. Írásművészetét tekintve Mehring a német szépprózа legnagyobb mestereivel egyenrangú. A legbonyolultabb mondanivalót is kristálytisztán, egyszerűen és közérthetően fejezi ki, de ugyanakkor stílusával is a klasszikusok hagyományait és a népnyelv ízes fordulatait őrzi. Mondatait meggyőző logikával építi fel: minden szó a maga helyén van bennük. Választékosan ír, de nem keresetten, színesen és fordulatosan, de nem erőltetetten. Soha egyetlen elcsépelt frázist, közhellyé vált formulát nem használ;

* Idézi *Jan Romein:* Franz Mehring. 88. old.

gazdag nyelvezetével minden gondolatnak megtalálja a legszemléletesebb, legképszerűbb kifejezését. Stílusa — aszerint, ahogyan a téma megkívánja — hol emelkedett hangú, nemes pátosszal zengő, hol szellemesen, de egyben élesen bíráló. Írásait klasszikus nyugalom jellemzi, s ugyanakkor sajátos belső tűz is; olyan ő, mint a kardvívó, akinek mozdulatlanságában is benne rejlik a következő pillanat éles támadása. Tudatos írásművész, de ez a művészete nem öncélú dolog számára, hanem a munkásosztály világnézeti és kulturális nevelésének eszköze; stílusa pontosan megfelel politikai és emberi egyéniségének.

Mehring egyéniségéhez tartozik az a sok ideológiai hiba és tévedés is, amelyet elkövetett. A Marx-életrajz hibáira nagyon meggyőzően mutat rá a szovjet kiadás előszava (amely ugyanebben a kötetben „Tanulmány" címmel megjelenik); ezek a hibák Mehring egyéb műveire is jellemzők. Mint a német szociáldemokrata baloldal többi képviselője, Mehring sem értette meg egészen a marxizmusnak a proletárdiktatúráról szóló tanítását, s itt-ott az idealista szemlélet csökevényei is megtalálhatók műveiben. Bár keményen és helyesen harcolt a revizionista nézetek ellen, nem ismerte fel a revizionizmusnak mint irányzatnak a jelentőségét. „A német szociáldemokrácia történetében" így írt róla: „Az elekticizmus Scyllája és a szkepticizmus Charybdise között kormány nélkül bolyong a revizionizmus. Tulajdonképpeni lényege a lényegnélküliség... Így a semmiből a semmi révén semmire sem jut el... A proletár osztályharc túlságosan robosztus ahhoz, hogy puszta hangulatokkal foglalkozhassék. És a revizionizmus sohasem volt Németországban több, mint hangulat."* Már a következő évek megcáfolták ezt a helytelen, a revizionizmust lebecsülő és ezért káros értékelést.

Érték Mehringet — főleg halála után — túlzott „baloldali" bírálatok is. Itt meg kell említenünk Lukács György Mehring-tanulmányát**, amely sok szempontból helyesen tárja fel Mehring hibáit, de alapvető tendenciája mégis az, hogy Mehring érdemeit lekicsinyelje, minél több hibáját kutassa fel, s a legkisebb árnyalati tévedését is

---

* *Franz Mehring:* Geschichte der deutschen Sozialdemokratie. Stuttgart 1904. IV. köt., 353—355. old.

** *Lukács György:* Franz Mehring 1846—1919. Lásd *Lukács György:* Adalékok az esztétika történetéhez. Akadémiai Kiadó 1953. 372—453.

felnagyítsa. Ilyen módszerrel jut el oda, hogy Mehringet megtegye „az opportunizmus elméleti ősatyjává"*, aki „nem egészen ártatlanul lett a Brandler-renegátok zsákmánya."** Figyelembe kell természetesen venni, hogy ez a tanulmány 1933-ban íródott, olyan időben, amikor Sztálinnak „A bolsevizmus történetének néhány kérdéséről" című 1931-ben megjelent cikke*** után egyes kommunista teoretikusok szinte divattá tették azt, hogy — Sztálint túllicitálva — a legsötétebb színekkel fessék le az első világháború alatti német szociáldemokrata baloldal hibáit. (Alpári Gyula szembeszállt ezzel az irányzattal****, s ez némileg helyrehozza a magyar kommunisták szerepét ebben a kérdésben.) Érthetetlen azonban, hogy Lukács még 1953-ban is (sőt németül még 1954-ben is) szükségesnek tartotta publikálni ezt a művét.

Abban sem érthetünk egyet Lukács Györggyel, hogy Mehring „pusztán történeti alak"°. Az természetesen igaz, hogy Mehring nem a proletárpárt vezetőjének a mintaképe, mint Marx vagy Lenin. De akik az ideológiai munka azon területein dolgoznak, amelyeken Mehring működött, azoknak nagyon sokat lehet és kell is tanulniok tőle, s azok sok tekintetben mintaképüknek is tekinthetik és kell is hogy annak tekintsék őt. Sokat hibázott Mehring, mégis igaz az a megállapítás, hogy ő „még tévedéseiben is igazabb, tiszteletre méltóbb, mint kispolgári ellenfelei a maguk »igazával«"°°. S igaza van Mehringnek, amikor megvetően ír azokról a gyász-marxistákról, akik „abban a történelmi pillanatban, amikor egyetlenegyszer Marx módjára kellett és lehetett volna cselekedniük, nem tudtak mást, csak trillázó szélkakasokként körbe-körbe forogni", s akiket a történelem vihara „úgy elsodort, mint az őszi szél a száraz falevelet"°°°. Ő megállta a világháború nehéz próbáját, s bebizonyította: forradalmi meggyőződése mélyebben gyökerezik benne, mint hibái,

---

* Uo., 396. old.

** Uo., 449. old.

*** Lásd *Sztálin* Művei. 13. köt., Szikra 1951. 88—107. old.

**** Lásd *Julius Alpári:* Kurt Sauerland: Der dialektische Materialismus — Kritische Bemerkungen. Internationale Presse Korrespondenz, Berlin, 12. évf. 96, 97, 98. sz.

° *Lukács György:* Adalékok az esztétika történetéhez. 374. old.

°° *Vajda Sándor* (fedőnév): Franz Mehring útja. „100%, irodalmi és művészeti kultúrszemle", Budapest. II. évf. 6. sz. 258. old.

°°° „A szerző előszava". Lásd e kötetben 4. old.

s erőt vesz még az öregkorral együttjáró gyengeségén is. Ez az elvhűsége sem tanulság nélkül való.

Mehring a német szociáldemokrata vezetőknek ahhoz a törpe kisebbségéhez tartozott, amely az első világháború kitörésekor is internacionalista maradt és harcolt az imperialista háború ellen. Karl Liebknecht, Rosa Luxemburg, Klara Zetkin és Franz Mehring rövid idővel a háború kitörése után, 1914 szeptember 10-én nyilatkozatot írt alá, amelyben a német szocialista baloldal nevében kijelentették, hogy nem értenek egyet a pártvezetőségnek az imperialista háborút támogató politikájával. Mehring a háború elleni és a szociálsoviniszta pártvezetőség elleni küzdelem szolgálatába állította tollát. Rosa Luxemburggal és Karskival (igazi nevén Julian Marchlewskivel, a lengyel nép nagy fiával) együtt, Leo Jogiches-Tyszkának, Rosa Luxemburg legközelebbi harcostársának közreműködésével kiadta a „Sozialdemokratische Blätter" című sajtótudósítót. Ennek marxista cikkeivel akarták kivonni a sajtót a megalkuvó pártvezetőség befolyása alól; de a pártsajtó ellenállása és a cenzúra elnémította e tudósítólapot. Azután Mehring Rosa Luxemburggal együtt kiadta a „Die Internationale" című folyóiratot, hogy ezzel megteremtsék a baloldali ellenzék ideológiai vezető orgánumát, „mert Kautsky a »Neue Zeit«-et az elméleti és gyakorlati tanácstalanság és jellemtelenség tenyészhelyévé züllesztette"*. Az „Internationalé"-t rögtön az első (1915 április 1-i) szám megjelenése után betiltották, de a lap szerkesztősége körül alakult ki a baloldali szocialista „Internationale-csoport", amely 1916-ban a „Spartakus-csoport" és később a „Spartakus Szövetség" nevet vette fel. Ez adta ki a háborúellenes, forradalmi tartalmú „Spartakus-leveleket", s ebből alakult meg az 1918. december 30—1919. január 1-i kongresszusán a Németországi Kommunista Párt. Mindebben a szervező és propagandamunkában Mehring tevékeny részt vett. A hetvenesztendős Mehring — aki pedig sohasem volt szónok és nem szerette a nyilvános szereplést sem — a forradalmi mozgalom érdekében elvállalta, hogy jelöljék a bebörtönzött Karl Liebknecht berlini választókörzetében; 1917 májusában meg is választották őt a porosz országgyűlés tagjává. Ennek ellenére a

* *Klara Zetkin:* Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht, Franz Mehring. 107. old.

porosz reakció letartóztatta és hosszú hónapokig „védőőrizetben" tartotta a testileg már amúgy is törődött Mehringet. Marx életrajzát is részben a börtönben írta.

1917. június 3-án Mehring a börtönből levelet intézett a bolsevik párthoz: „Amikor ezt a levelet írom, olyan kívánságot teljesítek, amelyet az »Internationale-csoport« körében ismételten kifejeztek — azt, hogy megmondjam orosz barátainknak és elvtársainknak: a legszenvedélyesebb és legmélyebb rokonszenv köt össze minket mindnyájukkal, s bennük, nem pedig »a régi, kipróbált taktika« kísérleteiben látjuk egy új Internacionálé legerősebb előharcosait"*. S abban az időben, mikor Kautsky arról írt füzetet, hogy az oroszországi proletárdiktatúra ellentétben van a szocializmussal, Mehring a „Leipziger Volkszeitung" hasábjain több cikkben állt ki a proletárforradalom és a bolsevik párt oldalán. Lenin azt mondta: „. . . hogy nem vagyunk egyedül, ezt mutatják a szinte naponta érkező hírek, amelyek szerint a bolsevikok mellett állást foglalnak a német szociáldemokraták legjobbjai, a bolsevikok mellett a legális német sajtóban állást foglalt Klara Zetkin, majd Franz Mehring, aki most több cikkben bebizonyítja a német munkásoknak, hogy csak a bolsevikok értelmezték helyesen a szocializmust"**. Mehring a kommunista párt lapjába, a „Rote Fahne"-ba írta utolsó cikkeit.

A szociáldemokrata Noske parancsnoksága alá tartozó ellenforradalmi tiszti bandák 1919. január 15-én vadállati módon meggyilkolták Rosa Luxemburgot és Karl Liebknechtet, a német munkásosztály nagy vezetőit. Mehring nem sokkal élte túl legjobb harcostársainak halálát. A 73 éves aggastyánt, akinek szervezete nem tudta kiheverni a börtön fáradalmait, a rettenetes hír leverte lábáról. De a betegágyban sem tudott nyugodni, nem tudott beletörődni szeretett barátainak és elvtársainak elvesztésébe. Éjszakákon át járkált feldúltan szobájában; megfázott, s törődött teste nem tudott már úrrá lenni a betegségen. 1919. január 29-ére virradó éjjel meghalt. Temetésén személyes barátain és legközelebbi rokonain kívül csak forradalmi munkások kis csoportja jelent meg;

---

* Idézi *Wilhelm Pieck:* Reden und Aufsätze. I. köt., 528. old.
** *Lenin* Művei. 27. köt., Szikra 1952. 492—493. old.

a „hivatalos" német tudomány képviselői távol maradtak. De Szovjet-Oroszországban — ahol már előbb a Tudományos Akadémia tagjává választották Mehringet — mindenütt félárbocra bocsátott zászlók hirdették a nemzetközi munkásmozgalom gyászát.

A polgárság legjobb, legkövetkezetesebben demokratikus, legforradalmibb fiainak útja nem torkollik a revizionizmus zsákutcájába, hanem a forradalmi szocializmus, a marxizmus-leninizmus széles útjára vezet — ezt bizonyítja Mehring élete. A német munkásosztály nagy harcosának emlékét a proletariátus örökre a szívébe zárta, tanításait tanulmányozza, ápolja és továbbfejleszti. Legfontosabb műveit — köztük a Marx-életrajzot — minden képzett szocialistának ismernie kell.

Kálmán Endre

Klara Zetkinnek,
a marxi szellem örökösének

A SZERZŐ ELŐSZAVA

Ennek a könyvnek megvan a maga kis története. Amikor szóba került Marx és Engels levelezésének kiadása, Laura Lafargue asszony a hozzájárulását, amennyiben erre szükség volt, attól tette függővé, hogy én, mint az ő megbízottja, részt vegyek a szerkesztésben, és Draveilben 1910. november 10-én kelt meghatalmazásával rám bízta, hogy gondoskodjam mindazokról a megjegyzésekről, magyarázatokról és törlésekről, amelyeket elengedhetetleneknek tartok.

E felhatalmazással azonban gyakorlatilag nem éltem. A kiadók, pontosabban a kiadó: Bernstein — mert Bebel csak a nevét adta — s közöttem nem merült fel lényeges véleménykülönbség; kényszerítő vagy legalábbis fontos ok nélkül sem alkalmam, sem jogom, és természetesen hajlandóságom sem volt, hogy belekontárkodjam a kiadó mesterségébe. S ez megegyezett megbízóm elgondolásával is.

Ezzel szemben a levelezéssel való hosszas foglalkozásom alatt egyre jobban kikerekedett bennem az a kép, amelyet évtizedes tanulmányaim alatt Karl Marxról alkottam magamnak. Önkéntelenül megszületett tehát bennem az a vágy, hogy ennek a képnek életrajzi keretet adjak, különösen, mert tudtam, hogy ez nagy örömet szerezne Lafargue asszonynak, aki barátságába és bizalmába fogadott. Nem azért, mintha engem tartott volna atyjának tanítványai közül a legtudósabbnak vagy a legéleseszűbbnek, hanem mert úgy látta, hogy Marx emberi mivoltába én hatoltam be legmélyebben, s én tudom ezt a legtalálóbban ábrázolni. Szóban és írásban gyakran bizonygatta nekem, hogyan elevenedett meg és frissült fel benne a szülői ház sok, félig elmosódott emléke a párt történetéről szóló könyvem és apja irodalmi hagyatékából rendezett kiadásom nyomán; hogy számos név, amelyet

szüleitől hallott, puszta árnyalakból csak általam öltött számára testet.

Sajnos, e nemesszívű asszony halála jóval előbb következett be, mint az édesatyja és Engels közötti levelezés kiadása. Néhány órával önként vállalt halála előtt még elküldte hozzám üdvözletét. Atyjának nagy szívét örökölte és holtában is áldom érte, hogy atyja hagyatékából oly sok kincset bízott rám kiadásra, méghozzá anélkül, hogy a legkisebb mértékben befolyásolni próbálta volna az anyaggal kapcsolatos kritikai véleményemet. Ideadta például Lassalle-nak édesatyjához írt leveleit, pedig párttörténetemből tudta, milyen gyakran és milyen határozottan foglaltam állást Lassalle mellett, atyjával szemben.

De nyoma sem volt e nemesszívű asszony szellemének a marxizmus két templomőrében. Azonnal megkongatták az erkölcsi megbotránkozás vészharangját, amikor hozzáfogtam az életrajz-tervem megvalósításához, és a „Neue Zeit"-ben Lassalle-nak és Bakunyinnak Marxhoz való viszonyáról a hivatalos pártlegenda előtti illő hajbókolás nélkül nyilatkoztam. K. Kautsky először is megvádolt, hogy „Marx ellensége" vagyok általában, különösen pedig „visszaéltem" Lafargue asszony bizalmával. Amikor mindezek ellenére kitartottam tervem mellett, hogy megírom Marx életrajzát, a „Neue Zeit"-nek tudvalevőleg eléggé szűk terjedelméből nem sajnált hatvannál több oldalt feláldozni egy pamflet számára, amelyben Rjazanov rám akarta bizonyítani, hogy a leghitványabb árulást követtem el Marxszal szemben, és olyan vádak özönét zúdította rám, amelyekről bajos megállapítani, hogy lelkiismeretlenségük vagy oktalanságuk nagyobb-e. Hagytam, hogy az övék legyen az utolsó szó s ebben olyan érzés vezérelt, amelyet udvariasságból nem akarok az igazi nevén nevezni. De önmagamnak tartozom azzal a megállapítással, hogy eszmei terrorjuknak egy hajszálnyit sem engedtem, és ebben a könyvben Lassalle-nak és Bakunyinnak Marxhoz való viszonyát a pártlegenda teljes figyelmen kívül hagyásával, a történelmi igazság követelményeinek megfelelően adtam elő. Persze, itt is eltekintettem mindenfajta polémiától, de megjegyzéseimmel kissé nevetségessé tettem azokat a fő vádakat, amelyeket Kautsky és Rjazanov ellenem felhoztak — mégpedig az e téren tevékenykedő fiatalabbak érdekében és okulásukra, hiszen végre már meg kell szokniuk, hogy teljes közömbösséggel fogadják az ilyenfajta marxista főpapok kirohanásait.

Ha Marx valóban olyan unalmas „mintaember" lett volna, amilyennek ezek a főpapok őt nagy ünnepélyességgel ábrázolják, cseppet sem vonzott volna a gondolat, hogy megírjam életrajzát. Csodálatom és bírálatom — márpedig az egyik éppen úgy hozzátartozik a jó életrajzhoz mint a másik — annak a nagy embernek szól, aki semmit sem ismert be gyakrabban és sztvesebben, mint azt, hogy nem áll távol tőle semmi, ami emberi. Marx hatalmas, nyers alakját ábrázolni — ez volt a feladat, amelyet magam elé tűztem.

E cél jelölte ki a célhoz vezető utat is. Minden történetírás művészet is meg tudomány is, hát még a biográfiai ábrázolás. Nem tudom hirtelenében megmondani, ki volt az a száraz alak, aki azt a csodálatos gondolatot szülte, hogy a történelemtudomány csarnokaiban az esztétikai szempontoknak semmi keresni valójuk sincs. De őszintén be kell vallanom, talán szégyenszemre, hogy a polgári társadalmat nem gyűlölöm annyira, mint azokat a rideg gondolkozókat, akik csak azért, hogy a jó öreg Voltaire-en egyet üssenek, az unalmas trásmódot nyilvánítják az egyedül megengedettnek. E tekintetben maga Marx is gyanús volt: hiszen a régi görögökkel együtt, Kliót ő is a kilenc múzsa közé számította. A múzsákat valóban csak az veti meg, akit a múzsák megvetnek.

Feltételezve, hogy az olvasó egyetért az általam választott formával, a tartalom miatt mégis bizonyos fokig elnézését kell kérnem. E tekintetben ugyanis a kérlelhetetlen szükségszerűséggel álltam szemben, azzal a szükségszerűséggel, hogy könyvemet ne duzzasszam túlságosan fel, ha azt akarom, hogy legalább a fejlettebb munkások számára hozzáférhető és megérthető legyen; hiszen e kötet terjedelme még így is a másfélszerese lett az eredetileg tervezettnek. Hányszor kellett egyetlen szóval megelégednem ott, ahol egy sort szerettem volna írni, egyetlen sorral ott, ahol egy oldalt, egyetlen oldallal ott, ahol egy egész ívet szerettem volna írni! Ezt a külső kényszert különösen Marx tudományos műveinek elemzése sínylette meg. S hogy efelől már eleve semmi kételyt se hagyjak, kénytelen voltam az ilyen biográfiáknál hagyományos alcímből — „Életrajza és művei" — törölni a mondat második felét.

Marx páratlan nagyságának forrása minden bizonnyal nem utolsósorban az, hogy benne a gondolat és a tett embere elválaszthatatlanul egybeforrt, s e kettő egymást kölcsönösen kiegészítette és támogatta. De nem kevésbé bizonyos az sem, hogy a benne rejlő harcos mindenkor

megelőzte a gondolkodót. E tekintetben nagy úttörőink mind így gondolkoztak, s Lassalle egy alkalommal ki is mondta, mily szívesen megtratlanul hagyná, amit tud, csak ütne végre a tettek órája. És hogy mennyire igazuk volt ebben, azt borzadva tapasztaltuk a saját korunkban azoknál a komoly kutatóknál, akik három, sőt négy évtizeden keresztül kotoltak és okoskodtak Marx műveinek minden kommája fölött, de abban a történelmi pillanatban, amikor egyetlenegyszer Marx módjára kellett és lehetett volna cselekedniük, nem tudtak mást, csak trillázó szélkakasokként körbe-körbe forogni.*

Nem akarom azt sem eltitkolni, hogy egyedül nem éreztem volna magamat másoknál hivatottabbnak azon az óriási tudásterületen végighaladni, amelyen Marx uralkodott. Ahhoz a feladathoz, hogy munkám szűk kereteiben világos és tiszta képet adjak a „Tőke" második és harmadik kötetéről, már Rosa Luxemburg barátom segítségét kellett igénybe vennem. Az olvasó nyilván éppoly hálás lesz neki, hogy kérésemet készséggel teljesítette, mint én; a tizenkettedik fejezet harmadik része az ő munkája.

Boldoggá tesz, hogy művembe az ő tollának e remeke belekerült, csakúgy mint az is, hogy közös barátunk, Klara Zetkin-Zundel megengedte, hogy hajócskám az ő árboca alatt vitorlázhasson ki a nyílt tengerre. Ezeknek az asszonyoknak a barátsága felbecsülhetetlen vigaszom volt azokban az időkben, amelyeknek vihara a szocializmus oly sok „férfias és rendíthetetlen előharcosát" úgy elsodorta, mint az őszi szél a száraz falevelet.

Steglitz-Berlin, 1918. március havában.

FRANZ MEHRING

---

* Mehringnek Lassalle értékelésében elkövetett hibáira vonatkozóan lásd az e kötet végén levő „Tanulmányt". — *A ford.*

AZ IFJÚKOR ÉVEI

1. AZ OTTHON ÉS AZ ISKOLA

Karl Heinrich Marx 1818. május 5-én született Trierben. Őseiről keveset tudunk, mert a Rajna vidéki anyakönyvekben a századforduló körüli háborús események nagy zűrzavart és pusztítást okoztak. Gondoljunk csak arra, hogy Heinrich Heine születési éve fölött még a mai napig is vitatkoznak!

Karl Marx tekintetében persze ennyire rosszul nem állunk, hiszen nyugodtabb időben született. Mégis, amikor ötven évvel ezelőtt apjának egyik nővére érvénytelen végrendelet hátrahagyásával meghalt, a bíróság hasztalan fáradozott, hogy a törvényes örökösök kitudására az elhunyt szüleinek — tehát Marx nagyszüleinek — születési és halálozási idejét megállapítsa.

A nagyapát Marx Levinek hívták, de később már csak Marxnak nevezte magát, rabbi volt Trierben, s állítólag 1798-ban halt meg; annyi mindenesetre bizonyos, hogy 1810-ben már nem élt. Felesége, született Eva Moses 1810-ben még élt, és állítólag 1825-ben halt meg.

Házasságukból számos gyermek származott, akik közül ketten, Samuel és Hirschel tudományos pályára léptek. Samuel mint rabbi Trierben apjának utóda lett, Moses nevű fia pedig rabbijelöltként a sziléziai Gleiwitzbe vetődött. Samuel 1781-ben született, és 1829-ben halt meg. Hirschel, Karl Marx apja 1782-ben született. Jogi tanulmányokat folytatott, ügyvéd, majd igazságügyi tanácsos lett Trierben; 1824-ben Heinrich Marx néven megkeresztelkedett*, és 1838-ban halt meg. Felesége, Henriette Pressburg, holland zsidó nő volt, akinek ősei közül, mint azt unokájától, Eleanor Marxtól

* Lásd a 8. old.-on levő lábjegyzetet. — *A ford.*

tudjuk, évszázadokon keresztül számos rabbi került ki. Marx anyja 1863-ban halt meg. Marx szülei is népes családot hagytak hátra, de az említett örökségi ügy rendezésekor, amelynek aktáiból ezeket a származási adatokat vesszük, már csak négy gyermekük élt, Karl Marx és három nővére: Sophie, Schmalhausen maastrichti ügyvéd özvegye, Emilie, Conrady trieri mérnök felesége és Luise, Juta fokvárosi kereskedő felesége.

Karl Marx szüleinek házassága rendkívül boldog volt, és nekik meg legidősebb nővérének, Sophie-nak köszönhette derűs és gondtalan ifjúságát. Az apában fiának „nagyszerű természetes adottságai" azt a reményt ébresztették, hogy ezek majdan az emberiség javára fognak szolgálni, az anya pedig a szerencse fiának nevezte, akinek minden sikerül. De Karl Marx nem volt sem az anyja fia, mint Goethe, sem az apjáé, mint Lessing és Schiller. Édesanyja gyöngéden szerette férjét és gyermekeit, de egészen elmerült a békés házimunkában; élete végéig sem beszélt tökéletesen németül, nem vett részt fiának szellemi küzdelmeiben, s legfeljebb azon bánkódott, mi is lehetett volna az ő Karljából, ha helyesen választja meg élete útját. Úgy látszik, hogy Karl Marx későbbi éveiben közelebbi kapcsolatban állott anyai ágú holland rokonaival, nevezetesen bizonyos Philips „bácsival"; erről a „pompás öreg fiúról", aki őt az élet bajai közepette is segítette, több ízben nagy rokonszenvvel emlékezik meg.

Ámde az apa is olykor-olykor titkos félelemmel szemlélte a kedvenc fiában lakozó „démont", jóllehet néhány nappal Karl huszadik születésnapja után már meg is halt. Őt nem az a kicsinyes és aggodalmas gond gyötörte, mint a családanyát, hogy szerencsésen boldogul-e fia az életben, hanem egy olyan gránitkemény jellemnek a bizonytalan megsejtése, amely a maga puha lényétől annyira különbözött. Heinrich Marxnak mint zsidónak, mint Rajna vidékinek és mint jogtudósnak háromszorosan is vértezve kellett volna lennie a kelet-elbai porosz junkerek minden varázsa ellen — s ő mégis porosz hazafi volt, mégpedig nem abban a színtelen és unalmas értelemben, amilyen csengése e szónak ma van, hanem olyanféle porosz hazafi, mint Waldeck és Ziegler, akiket az idősebbek közülünk még ismertek: olyan ember, akit áthatott a polgári műveltség s jóhiszeműen bízott a Nagy Frigyes-i fölvilágosodásban; olyan „ideológus", aminőket Napóleon nem alaptalanul gyűlölt. Amit

Napóleon „az ideológia hóbortos megnyilvánulásának" nevezett, az szította Marx apjában a gyűlöletet a hódító ellen, holott az a Rajna vidéki zsidóknak megadta a polgári egyenjogúságot, a rajnai tartományoknak pedig a Code Napoléont — féltve őrzött, de az óporosz reakció részéről állandóan veszélyeztetett kincsüket.

A porosz monarchia „géniuszában" való hitét nem ingatta meg az sem, hogy a porosz kormány állítólag kényszerítette, hogy hivatala kedvéért vallást változtasson. Ezt beavatottak ismételten hangoztatták, nyilván azért, hogy ezzel igazolják vagy legalábbis mentegessék azt, ami sem igazolásra, de még csak mentegetésre sem szorul. Még tisztán vallási szempontból sem volt már semmi keresnivalója a zsinagógában az olyan embernek, aki Locke, Leibniz és Lessing nyomán „az Istenben való tiszta hitet" vallotta; az ilyen ember még leginkább a porosz állami egyházban találhatott menedéket, ahol akkor türelmes racionalizmus, úgynevezett észvallás uralkodott, mely még az 1819. évi cenzúrarendeleten is nyomot hagyott.

Ámde abban a korban a zsidóságból való kiválás nemcsak vallási, hanem egyben — és elsősorban — társadalmi emancipáció is volt. Nagy gondolkodóink és költőink dicső szellemi tevékenységében a zsidóság nem vett részt. A Moses Mendelssohn által gyújtott szerény fény eredménytelenül próbálta megvilágítani „nemzetének" az utat a német szellemi élet birodalmába. Amikor pedig ugyanazokban az években, amelyekben Heinrich Marx megkeresztelkedett, több berlini zsidó fiatalember megint zászlajára írta Mendelssohn törekvéseit, ezek ugyanúgy kudarcot vallottak; jóllehet olyanok voltak köztük, mint Eduard Gans és Heinrich Heine. Gans, aki ennek a hajócskának a kormányosa volt, éppen legelsőnek vonta be a lobogót, és megkeresztelkedett; s bár Heine akkor durván szidalmazta Gansot, mondván: „tegnap még hős, ma gazember", nemsokára maga is kénytelen volt megváltani „az európai kultúrába való belépőjegyet". Mindketten történelmi részesei lettek a század német szellemi életének, míg ellenben azoknak a társaiknak a neve, akik náluknál hívebbek maradtak a zsidósághoz, elmerült az ismeretlenség és a feledés homályában.

Ezek szerint a keresztény vallásra való áttérés a szabadgondolkodású zsidók számára hosszú évtizedeken keresztül kulturális

haladás volt. S így kell felfogni azt is, hogy Heinrich Marx családjával együtt 1824-ben vallást változtatott.* Lehetséges, hogy ezt külső körülmények is befolyásolták — nem ugyan magát a megkeresztelkedés tényét, hanem ennek időpontját. A zsidó földspekuláció, amely a húszas években, a mezőgazdasági válság kapcsán igen nagy arányokat öltött, a Rajna vidékén is fellobbantotta a zsidógyűlöletet, s egy olyan feddhetetlen becsületű embernek, mint az öreg Marxnak, nem volt kötelessége, sem pedig — gyermekeire való tekintettel — joga ezt elszenvedni. Az is lehet, hogy édesanyjának körülbelül abban az időben bekövetkezett halála felszabadította az iránta való kegyelet érzése alól, ami ugyanis megfelelne jellemének. De talán annak a körülménynek is volt szerepe, hogy legidősebb fia éppen akkor jutott iskolaköteles korba.

De akárhogy is történt a dolog, az kétségtelen, hogy Heinrich Marx eljutott a szabad, emberi műveltségnek arra a fokára, amely felszabadította mindenfajta zsidó elfogultság alól, és ezt a szabad felfogást értékes örökségként hagyta fiára, Karlra. A fiatal diáknak írt, valóban nagyszámú leveleiben nyoma sincs a zsidó modornak vagy modortalanságnak, a leveleket régimódi, szentimentálisterjengős hangon, még a tizennyolcadik század levélstílusában írta, amikor az igazi német rajongott, ha szeretett, s dohogott, ha haragudott. Ezekben a levelekben minden nyárspolgári korlátoltság nélkül, készséggel beleéli magát fiának szellemi érdeklődésébe, de határozott, s teljesen jogos ellenszenvet tanúsít azellen, hogy fia „közönséges fűzfapoéta" akarjon lenni. Jóllehet sokat ábrándozik és áradozik Karl fiának jövőjéről, de azért „a kifakult hajú s kissé hajlott kedélyű" öregúr csak nem tud attól az aggodalomtól megszabadulni, hogy vajon fiának szíve arányban áll-e eszével, van-e szívében hely földönjáró, de gyengédebb érzelmek számára, amelyek az embernek ebben a siralomvölgyben annyi vigaszt nyújtanak.

Az ő szempontjából kételyei nagyon is jogosultak voltak; az az igazi szeretet, amellyel „szívének legmélyébe" zárta fiát, nem vakká, hanem ellenkezőleg, látnokká tette. De ahogy az ember cselekedetei végső következményeit sohasem tekintheti át, úgy Heinrich Marx sem gondolt, s nem is gondolhatott arra, hogy a fiának értékes

* 1824-ben Heinrich Marx a gyermekeit kereszteltette meg. Ő maga 1816-ban tért át a lutheránus hitre, felesége pedig 1825-ben. — *A ford.*

útravalóul adott dús polgári műveltség éppenséggel elősegítette annak a „démonnak" a felszabadítását, amelyről nem tudta, hogy „mennyei-e" vagy „fausti". Mennyi mindent küzdött le Karl Marx már a szülői házban játszva, ami Heinének vagy Lassallenak első és legkomolyabb életküzdelmeibe került, olyan küzdelmekbe, amelyeknek sebei egyiküknél sem hegedtek be teljesen soha!

Azt, hogy az iskolától mit kapott a serdülő fiú, kevésbé tudjuk. Karl Marx sohasem beszélt iskolatársairól, s ezek sem tesznek róla sehol említést. Szülővárosának gimnáziumát elég korán elvégezte; érettségi bizonyítványa 1835. augusztus 25-én* kelt. E bizonyítvány a szokásos módon sok szerencsét kíván az életre a nagyreményű ifjúnak, és sablonosan értékeli az egyes tantárgyakban elért eredményeket. Kiemeli azonban, hogy Karl Marxnak több ízben sikerült lefordítania és megmagyaráznia a régi klasszikusokból a nehezebb részeket is, különösen olyanokat, amelyeknél nem annyira a nyelv sajátosságában rejlett a nehézség, hanem magában a tárgyban és annak gondolati összefüggéseiben; latin dolgozata nagy gondolatgazdagságot, a tárgyba való elmélyedést árul el, de több helyen túl van terhelve oda nem tartozó dolgokkal.

A tulajdonképpeni vizsgán nemigen boldogult a hittannal, de a történelem sem ment jól. A német dolgozatában azonban volt egy olyan gondolat, amelyet a vizsgáztató tanárok már „érdekesnek" találtak, s amely persze még érdekesebb a mi számunkra. A feladat témája ez volt: „Egy ifjú gondolatai pályaválasztás előtt." A bírálat szerint a dolgozat kitűnik a gondolatok gazdagságával, a beosztás tervszerűségével, de a hallgató itt is beleesik szokott hibájába: túlságosan keresi a ritka, képekben dús kifejezésmódot. Ezután pedig szó szerint kiemeli a következő mondatot a dolgozatból: „Nem mindig pályázhatunk arra az állásra, melyre hivatottnak érezzük magunkat. Társadalmi viszonyaink mindig bizonyos mértékig már elkezdődtek, mielőtt még módunkban lenne megszabni őket" (lásd Walther Victor: Marx Károly élete, 24. old.). Így villant fel először az ifjúban az a gondolat, amelynek sokrétű kifejtése majdan a férfi halhatatlan érdemévé lesz.

* Mehring téved a dátumban: Marx érettségi bizonyítványa 1835. szeptember 24-ről kelt. — *A ford.*

Karl Marx 1835 őszén a bonni egyetemre ment, s itt egy évet töltött, valószínűleg nem is annyira a jogtudomány tanulmányozása kedvéért, mint inkább csak azért, hogy „egyetemre járjon".

Erről az időről sincs semmi közvetlen adatunk, de abból, amit az apa levelei tükröznek, az látszik, hogy a fiatal vér itt egy kicsit kiforrta magát. „Vad tombolásról" az öregúr csak később, egy nagyon haragos órában írt; abban az időben csupán a „Karl-féle összefüggéstelen, eredmény nélküli számlák" miatt panaszkodott, s ezekkel a számlákkal a pénz klasszikus teoretikusa később is mindig hadilábon állt.

A víg bonni év után csupán egy lángeszű ifjú diákcsínyének tűnt, hogy Karl Marx tizennyolc éves fejjel eljegyezte egyik gyermekkori játszótársát, bizalmas barátnőjét Sophie nővérének, aki a fiatal szívek útját egyengette. Valójában azonban ez volt az első és a legszebb győzelem, amit ez a született uralkodó az emberek felett aratott; győzelem, amit saját apja is egészen „érthetetlennek" tartott mindaddig, amíg elő nem segítette a megértést az a felfedezés, hogy a menyasszonyban is van „valami zseniális" s olyan áldozatokat tud hozni, amelyekre mindennapi leányok képtelenek lennének.

Jenny von Westphalen tényleg nemcsak rendkívül szép volt, hanem rendkívüli szellem s rendkívüli jellem is. Jóllehet négy évvel idősebb Karl Marxnál, mégiscsak alig múlt húsz éves; fiatal szépségének teljes fényében ragyogott, nagyon ünnepelték, sokan körülrajongták, és mint magasállású tisztviselő leánya, biztos lehetett fényes jövőjében. Mindezeket a kilátásokat feláldozta „egy veszedelmes és bizonytalan jövőért" — vélte az öreg Marx, aki időnként úgy látta, mintha a lányban is lappangana ugyanaz a megsejtés, ugyanaz a súlyos félelem, amely őt nyugtalanította. De olyan biztos volt ebben az „angyali leányban", ebben a „varázslónőben", hogy fiának is fogadkozott, menyasszonya még egy királyfi kedvéért sem hagyja el.

A jövő sokkal veszélyesebbnek és bizonytalanabbnak mutatkozott Heinrich Marx legszorongásosabb álmainál is, de Jenny Westphalen, akinek ifjúkori arcképéről a gyermeteg báj sugárzik, egy hősnő hajthatatlan bátorságával tartott ki a legborzasztóbb

kínok s szenvedések között is életpárja mellett. S itt nem annyira arról van szó, hogy hétköznapi, háziasszonyi értelemben könnyítette volna meg neki élete nehéz terhét — hiszen Jenny, a szerencse elkényeztetett gyermeke, a mindennapi élet apró kellemetlenségeivel nem mindig tudott úgy megbirkózni, mint egy sorsedzett proletárasszony —, hanem abban a magasabb értelemben, ahogyan férjének élete művét felfogta, s egyenrangú társává lett. Minden leveléből — és sok ilyen levél maradt ránk — az igazi nőiesség árad; Goethe tollára méltó természete egyaránt igaz volt lelkének minden hangulatában, a derűs napok bájos csevegése közben csakúgy, mint Niobé tragikus fájdalmában, amikor egy gyermekét a nyomor elragadta, s még szerény sírt sem tudott neki ásatni. Szépsége Karl Marx büszkesége volt, s 1863-ban, amikor sorsukat már közel egy emberöltő kovácsolta össze, ezt írja neki Trierből, ahová édesanyja temetése miatt ment: „Naponta elzarándokoltam a régi Westphalen-házhoz (a Római utcában), amely jobban érdekelt, mint az összes római régiségek, mert boldog ifjúkoromra emlékeztetett, s egykor az én legdrágább kincsemet rejtette. Azonkívül naponta lépten-nyomon megkérdezik tőlem, mi van Trier quondam [egykori] »legszebb lányával«, mi van a »bálkirálynővel«. Átkozottul kellemes egy férfi számára, ha felesége egy egész város fantáziájában ilyen »elvarázsolt hercegnőként« él tovább" (lásd Luise Dornemann: Jenny Marx, 19—20. old.). S Marx közvetlenül halála előtt is, noha mi sem állt tőle távolabb, mint a szentimentalitás, fájdalmasan megrázó hangon beszélt életének legszebb osztályrészéről, amelyet a sors felesége által juttatott neki.

A fiatalok eljegyezték egymást, egyelőre a lány szüleinek megkérdezése nélkül, ami a lelkiismeretes öreg Marxot meglehetősen nyugtalanította. Nem sokkal később azonban ők is beleegyeztek a házasságba. Ludwig von Westphalen titkos kormánytanácsos — neve és címe ellenére — nem tartozott sem a kelet-elbai junkerekhez, sem az óporosz bürokratákhoz. Apja az a Philipp Westphalen volt, akit a hadtörténelem legsajátságosabb alakjai közé számítanak. Polgári, bizalmas titkára volt Ferdinand braunschweigi hercegnek, aki a hétéves háborúban angol zsoldból pénzelt, tarkabarkán összetoborzott sereg élén sikeresen védte meg Németország nyugati részét XV. Lajosnak és az ő Pompadourjának hódítási kísérletei ellen. Philipp Westphalen olyan hasznossá tudta

magát tenni, hogy a hadsereg német és angol tábornokai ellenére ő lett a herceg tényleges vezérkari főnöke. Érdemeit annyira elismerték, hogy az angol király a hadsereg főhadsegédévé akarta kinevezni, de ezt Philipp Westphalen visszautasította. Csak annyiban volt kénytelen fékezni polgári felfogását, hogy „elfogadta" a nemességet, mégpedig hasonló okokból, mint Herder vagy Schiller, akik szintén kénytelen-kelletlen elfogadták ezt a megalázást: azért, hogy elvehesse egy skót bárócsalád leányát, aki Ferdinand herceg táborában meglátogatta nővérét, az angol segélycsapatok egyik tábornokának feleségét.

Ennek a párnak volt egyik fia Ludwig von Westphalen. Nemcsak atyjától örökölt történelmi nevet, anyja családfája is nagy történelmi emlékekkel kapcsolódott össze: egyik őse Skótországban a reformáció bevezetéséért folytatott küzdelemben máglyán halt meg, egy másikat, Earl Archibald Argylét, a II. Jakab elleni szabadságharc részvevőjét lázadóként lefejezték. Ilyen családi hagyományokkal Ludwig von Westphalen eleve túlnőtt a koldusgőgű junkerek és a korlátolt bürokraták ködös gondolatvilágán. Eredetileg braunschweigi szolgálatban állván, nem gondolt szolgálatának felhagyására, amikor Napóleon a kis hercegséget a vesztfáliai királyságba bekebelezte, mert nyilván kevesebbet jelentettek neki a bennszülött welfek, mint azok a reformok, amelyekkel a francia hódítás kis hazája züllött viszonyait rendbehozta. De azért ellene volt az idegen uralomnak és 1813-ban éreznie kellett Davout marsall kemény kezét. Két évig működött landratként Salzwedelben, ahol 1814. február 12-én leánya, Jenny született; innen kormánytanácsosként Trierbe helyezték át; Hardenberg porosz államkancellár első buzgalmában még úgy vélte, hogy azokat a legderekabb, a junker-rigolyáktól legszabadabb koponyákat kell az újonnan megszerzett Rajna vidéken bevetni, akiknek a szívük még mindig Franciaországhoz húz.

Karl Marx egész életében a legnagyobb ragaszkodással és hálával beszélt erről a férfiúról. Nemcsak mint vő nevezte „drága, atyai barátjának", és biztosította őt „gyermeki szeretetéről". Westphalen el tudta szavalni elejétől végéig Homérosnak egész énekeit; kívülről tudta Shakespeare legtöbb drámáját angolul és németül egyaránt; a „régi Westphalen-ház" sok olyan lelki tápot adott Karl Marxnak, amit nem nyújthatott sem az otthon, és még kevésbé az iskola.

Maga is régtől kedvence volt Westphalennek, aki ezenfelül talán azért is adta beleegyezését az eljegyzéshez, mert visszagondolt saját szüleinek boldog házasságára, jóllehet a világ felfogása szerint az ősnemes bárói család leánya is rossz házasságot csinált, amikor a szegény, polgári származású magántitkárral kelt egybe.

Ludwig von Westphalen legidősebb fiában nem hagyott nyomot apjának felfogása. Stréber bürokrata volt, és még ennél is rosszabb; a reakciós ötvenes években mint porosz belügyminiszter a legkorlátoltabb, legkonokabb junkerek feudális igényeit képviselte még Manteuffel miniszterelnökkel, ezzel a minden hájjal megkent bürokratával szemben is. Jennyvel Ferdinand von Westphalen nem állott szorosabb viszonyban, egyrészt mivel 15 évvel idősebb volt nála és másrészt mint az apa első házasságából származó fiú, csak féltestvére volt húgának.

Az igazi testvér Edgar von Westphalen volt, aki apja útjaitól balra tért el, miként Ferdinand jobbra. Alkalmilag ő is aláírta sógorának, Marxnak kommunista nyilatkozatait. De nem lett állandó társává; tengeren túlra ment, ahol változó sorsa volt, aztán visszatért, és majd itt, majd ott bukkant fel. Igazi vadócra vall mindaz, amit tudunk róla. De mindig hűségesen szerette Jennyt és Karl Marxot, akik róla nevezték el első fiukat.

Második fejezet

HEGEL TANÍTVÁNYA

1. AZ ELSŐ BERLINI ÉV

Heinrich Marx még Karl Marx eljegyzése előtt úgy döntött, hogy fia Berlinben folytatja majd tanulmányait; fennmaradt az az 1836. július 1-én kelt nyilatkozat, amelyben nemcsak megengedi, hanem egyenesen annak az óhajának ad kifejezést, hogy fia a bonni egyetemen megkezdett jogi és kamarai tanulmányait a legközelebbi szemeszterben a berlini egyetemen folytassa.

Maga az eljegyzés valószínűleg nem gyengítette, hanem még inkább megerősítette az apának ezt az elhatározását; a szerelmesek oly távoli kilátásait figyelembe véve, óvatos ember létére tanácsosnak vélte, hogy egyelőre minél messzebbre kerüljenek egymástól. Egyébként nyilván porosz patriotizmusa is közbejátszott abban, hogy Berlint választotta, no meg az is, hogy a berlini egyetemen ismeretlenek voltak a régi „Burschenschaftoknak" azok a diákos vidámságai, amelyeket Karl Marx, apjának aggályoskodása szerint, Bonnban eléggé kiélvezett. „E mellett a dologház mellett a többi egyetem valóságos kocsma" — vélekedett Ludwig Feuerbach.

Bizonyos, hogy a fiatal diák nem maga választotta Berlint. Karl Marx szerette napos hazáját, és a porosz főváros világéletében ellenszenves volt neki. A legkevésbé sem vonzhatta Hegel filozófiája, amely alapítójának halála után még korlátlanabbul uralkodott a berlini egyetemen, mint annak életében, mivel ez a filozófia egészen távol állt tőle. Ehhez járult a nagy távolság, amely szeretett Jennyjétől elválasztotta. Megígérte ugyan, hogy megelégszik a jövőre vonatkozó „igen"-jével, és a jelenben lemond szerelmüknek minden külső megnyilvánulásáról. De hát a szerelmespárok efféle esküinek, még az olyan embereknél is, amilyenek ők voltak, megvan az a különleges előnyük, hogy csak homokba

vannak írva; Karl Marx a későbbiekben elbeszélte gyermekeinek, hogy anyjuk iránti szerelmében valóságos őrjöngő Roland volt, és így a fiatal lángoló szív nem nyugodott meg mindaddig, amíg engedélyt nem kapott, hogy levelezhessen menyasszonyával.

Menyasszonya első levelét azonban mégiscsak akkor kapta meg, amikor már egy éve Berlinben volt. Erről az évről bizonyos tekintetben többet tudunk, mint Marx bármely előző vagy későbbi életévéről, mégpedig abból a terjedelmes levélből, amelyet 1837. november 10-én szüleinek írt, s amelyben számot ad „az itt eltöltött esztendő végén annak körülményeiről". Ez a nevezetes dokumentum már azt az érett férfit mutatja be az ifjúban, aki szellemi és testi erőinek teljes kimerüléséig küzd az igazságért. Látjuk csillapíthatatlan tudásvágyát, kimeríthetetlen munkaerejét, kérlelhetetlen önkritikáját, s azt a harcos szellemet, amely a szívet, ha tévedni látszott, mindenkor túlharsogja.

Karl Marxot 1836. október 22-én iktatták be az egyetem hallgatói közé. Az előadásokkal nem sokat törődött, a kilenc szemeszter alatt csak tizenkét tárgyat vett fel, főleg a kötelező jogi tárgyakat, s valószínűleg ezeket is csak ritkán hallgatta. Az egyetem hivatalos tanárai közül feltehetően csupán Eduard Gans gyakorolt némi hatást szellemi fejlődésére. Gansnál hallgatta a büntetőjogot és a porosz államjogot, s bizonyítványában maga Gans igazolta, hogy Karl Marx mindkét tantárgy előadásait „kiváló szorgalommal" látogatta. De az ilyen bizonyítványoknál, amelyeket rendszerint igen elnézően állítanak ki, többet mond Marxnak az első írásaiban jelentkező kíméletlen polémiája a történelmi jogi iskola ellen, amelynek korlátoltságát és laposságát, a törvényhozásra és a jogfejlődésre gyakorolt káros hatását Gans, ez a filozófiai képzettségű jogász, teljes ékesszólásával támadta.

De, mint Marx maga mondja, a jogi szaktudományokkal csak alárendelt tantárgyként foglalkozott a történelem és a filozófia mellett. Ebben a két tudományágban viszont egyáltalán nem törődött az előadásokkal, és csak a kötelező tárgyra, a logikára iratkozott Gablernél, Hegel hivatalos utódánál, aki azonban Hegel középszerű imádói között is a legközépszerűbb volt. Mint gondolkodó fő, Marx már az egyetemen is önállóan dolgozott, és két szemeszter alatt olyan tudásanyagon lett úrrá, amelynek feldolgozásához az

egyetemi előadások lassú kérődzése mellett húsz szemeszter sem lett volna elegendő.

Berlinbe érkezése után mindenekelőtt magával ragadta a „szerelem új világa". E „vágyaktól részeg s reményekben szegény" szerelem a „drága, orokké szeretett Jenny von Westphalenemnek" ajánlott három fuzetnyi versben tort utat magának. Jenny már 1836 decemberében kézhez is vette ezeket a „fájdalom és gyonyor konnyeivel udvozolt" verseket, amint azt Sophie írta testvérének Berlinbe. Maga a költő egy évvel utóbb, szuleinek írt hosszú levelében igen tiszteletlenül nyilatkozott múzsájának e gyermekeiről. „Szélesre és alaktalanná kalapált érzelmek, semmi természetesség, az egész a holdból van merítve, minden a teljes ellentéte annak, ami és aminek lennie kellene, szónoki reflexiók költői gondolatok helyett" (1837. nov. 10. Lásd MEGA I. rész, 1. köt. 2. félkot., 214—215. old.). Így sorolja fel maga a fiatal költő ezt az egész bűnlajstromot, és bár enyhítő korulményként felhozza, hogy talán megvan e versekben „az érzelmek bizonyos melegsége és a lenduletre való törekvés" (lásd uo.), de e dicséretesebb tulajdonságok is csak abban az értelemben és arányban lelhetők fel, mint Schillernek „Laurához" intézett dalaiban.

Fiatalkori kolteményeit általában a triviális romantika szovi át, s csak ritkán csendul ki egy-egy őszinte hang. Emellett a versek formája olyan esetlen és ügyetlen, aminek tulajdonképpen már nem is volna szabad előfordulnia akkor, amikor Heine és Platen már eldalolták a magukét. Ilyen kulonos tévutakon kezdett fejlődni az a művészi tehetség, amellyel Marx gazdagon meg volt áldva, s amelynek éppen tudományos műveiben is tanújelét adta. Mint ahogy nyelvének alkotó ereje a német irodalom legelső mestereivel versenyez, ugyanúgy gondosan ügyelt írásainak esztétikai arányaira is, ellentétben azokkal a sivár szellemekkel, akiknek a rágós unalom jelenti a tudományos alkotás legfőbb garanciáját. Ámde a kötött beszéd képességét mégis hasztalan keresnénk mindazon sokrétű adományok kozott, amelyeket a múzsák Marx bolcsőjébe tettek.

De — amint 1837. november 10-i hosszú levelében (lásd MEGA, I. rész, 1. kot. 2. félkot., 218. old.) szuleinek írja — a költészet csak a kíséret lehet. Jogtudományt kellett tanulnia, de mindenekelőtt arra érzett hajlamot, hogy a filozófiával megbirkózzék. Áttanulmányozta Heineccius és Thibaut műveit, a jogi kútfőket, lefordí-

totta a pandekták első két könyvét németre, s megpróbált a jog területén jogbölcseletet alkotni. Ezt a „szerencsétlen opuszt" állítólag mintegy 300 ívre tervezte, de ez talán mégiscsak íráshiba. A végén belátta, hogy „hibás az egész", s a filozófia karjaiba vetette magát, hogy kidolgozza egy új metafizikai rendszer tervezetét, de itt is kénytelen volt belátni a végén addigi törekvéseinek helytelenségét. Emellett szokása volt minden elolvasott könyvből kivonatot készíteni. Ilyen kivonatot készített Lessing „Laokoonjából", Solger „Erwinjéből", Winckelmann művészettörténetéből, Luden német történelméből, s mellesleg hozzáfirkálta saját észrevételeit is. Mindezzel párhuzamosan lefordította Tacitus „Germaniáját", Ovidius „Kesergő elégiái"-t, s elkezdett „magánúton", azaz nyelvtanokból angolul s olaszul tanulni, amivel még nem sokra jutott, elolvasta Klein büntetőjogát, évkönyveit, és — de csak úgy mellékesen — az újonnan megjelent irodalmi műveket is. A szemeszter végét megint a „múzsák táncai s a szatírok zenéje" töltötte be, közben azonban, mint valami távoli tündérpalota, egyszerre fölcsillant előtte az igazi költészet birodalma, és akkor valamennyi alkotása a semmibe foszlott.

Így tehát ennek az első szemeszternek az eredménye „sok átvirrasztott éjszaka, sok megvívott harc, sok belső és külső ösztönzés átszenvedése" volt, amivel nem sokat nyert, sőt, elhanyagolta a természetet, a művészetet, a világot, s barátaitól elidegenedett. A túlerőltetést a fiatal szervezet is megszenvedte, s ezért orvosi tanácsra Stralauba költözött, mely akkor még nyugodt halászfalu volt. Itt hamar felépült, s újra elölről kezdődött a szellemi torna. A második szemeszterben is roppant nagy, szerteágazó tudásanyagon rágta át magát, de egyre világosabban rajzolódott ki előtte Hegel filozófiája mint nyugvópont a változó jelenségek közepette. Amikor Marx először, és csak részleteiben találkozott ezzel a filozófiával, a belőle áradó „groteszk sziklamelódia" nagyon idegenszerűen hatott rá. De egy újabb betegsége alatt elejétől végig áttanulmányozta, s ezenfelül bekerült egy ujhegelistákból álló „Doktorklubba", ahol aztán a vélemények küzdelmében mind szorosabban leszögezte magát a „jelenlegi világfilozófia mellett", ami persze nem ment végbe anélkül, hogy a dallamgazdagság el ne némuljon benne, sőt „annyi tagadás után valóságos iróniadüh" szállta meg.

Mindezt megírta Karl Marx a szüleinek, s levelét azzal a kéréssel zárta, engedjék meg, hogy azonnal — és nem a következő év húsvétjakor, amibe apja már beleegyezett — hazautazhasson. Ki akarja magát beszélni az apával kedélyének „gyakori ide-oda ingadozásairól" és csak szüleinek „kedves közelségében" fogja a „fölizgatott kísérteteket" megfékezni tudni.

Amilyen értékes nekünk ma ez a levél, mert tükörként mutatja meg a fiatal Marxot a maga élővalóságában, olyan rossz fogadtatásra talált a szülői házban. A már betegeskedő apa előtt megjelent a „démon", amelytől mindig is féltette fiát, s amelytől duplán félt azóta, amióta egy „bizonyos személyt" úgy megszeretett, mint a saját gyermekét, és amióta egy igen tiszteletre méltó család kénytelen volt helyeselni olyan viszonyt, amely látszólag és a világ szokott folyása szerint e szeretett gyermek számára telve volt veszélyekkel és borús kilátásokkal. Sohasem volt olyan makacs, hogy ő akarja megszabni fiának életútját, csak legyen az olyan út, amely rávezeti a „szent kötelességek" teljesítésére; amit azonban most látott maga előtt, az hullámzó, viharos, parttalan tenger volt, a biztos kikötő minden reménye nélkül.

Ezért tehát elhatározta, hogy „gyengesége" ellenére, amelynek maga volt a leginkább tudatában, „ez egyszer kemény" lesz; december 1-i* válaszában (lásd MEGA, I. rész, 1. köt. 2. félköt., 226., 227. old.) valóban „kemény" is volt a maga módján: mérték nélkül túlozva, s közben-közben szívfacsaróan sóhajtozva. Feltette a kérdést, hogyan oldotta meg fia a feladatát, s mindjárt meg is válaszolt rá: „Isten ellen való vétek! ! ! Rendetlenség, ködös ide-oda lebegés a tudás különféle területei között, tompa mélázás a bús olajlámpa fényénél; a söröskancsó melletti elvadulás helyett elvadulás fésületlen hajjal a tudós házikabátjában; visszahúzódó, riadt emberkerülés, és hozzá minden tisztességtudásnak és még az apa iránti tapintatnak is a teljes lábbaltiprása; a világban való forgolódás művészete helyett: a piszkos kis szoba, amelynek klaszszikus rendetlenségében egy Jennynek a szerelmeslevelei és az apának jóakaratú, talán könnyekkel írt intelmei fidibuszként szolgálnak, ami egyébként még mindig jobb, mintha a felelőtlen ren-

---

* Heinrich Marx levelének pontos dátuma december 9. — *A ford.*

detlenség miatt harmadik személyek kezébe kerülnének." Ennél a résznél eluralkodik rajta a lelki fájdalom, de megerősíti magát az orvos által felírt pirulákkal, hogy kérlelhetetlen tudjon maradni. Aztán keményen kifakad Karl rossz gazdálkodása ellen. „Fiamuram minden megállapodás ellenére, minden szokás ellenére közel évi 700 tallért költ el, mintha szülei aranycsinálók lennének, holott még a leggazdagabbaknak se kell több mint 500 tallér." Persze, Karl nem lump és nem pazarló, de hát hogyan is ereszkedhetnék le ilyen kicsiségekhez olyasvalaki, aki minden nyolc napban vagy minden két hétben kénytelen új szisztémákat kitalálni és a régieket megsemmisíteni? Mindenki az ő zsebébe nyúl, s mindenki becsapja.

Ebben a hangnemben folytatódik a levél még jó hosszan. A végén az apa könyörtelenül elutasítja Karl kérését. „Ebben a pillanatban hazajönni ostobaság volna. Tudom ugyan, hogy az előadásokkal nem sokat törődöl — habár valószínűleg mégis fizetsz értük —, de én meg akarom óvni legalább a látszatot. Igazán nem vagyok a közvélemény rabszolgája, de azt sem szeretem, ha az én rovásomra pletykálnak." A húsvéti szünetben hazajöhet Károly, sőt akár tíz nappal korábban is, hiszen túl pedáns mégsem akart lenni az apa.

A levél minden panaszából az a szemrehányás csendül ki, hogy Karlnak nincs szíve. Minthogy ezt később is újra meg újra szemére vetették Karl Marxnak, szögezzük le tehát mindjárt itt, amikor ez a kifogás először, és talán a leginkább jogosan elhangzott, mindazt amit erre nézve mondani lehet. Az, hogy az egyéniségnek „joga van kiélni magát", természetesen mit sem mond, hiszen ezt a divatos jelszót egy elkényeztetett kultúra találta ki a gyáva önzés szépítésére; és nem sokkal többet jelent a régi mondás sem a „lángész jogáról", vagyis, hogy a lángész többet engedhet meg magának, mint a közönséges halandó. Karl Marxnál a legmagasabb megismerésért való folytonos küszködés éppenséggel szívének legmélyebb érzelmeiből fakadt; nem volt elég ökör hozzá — amint egyszer egészen nyersen kifejezte magát —, hogy az „emberi gyötrelmeknek" hátat tudjon fordítani, vagy mint ahogy már Hutten adott hangot ugyanennek a gondolatnak: „Isten olyan kedéllyel terhelt meg, hogy a közönséges fájdalom jobban fáj, s jobban a szívembe vág, mint másnak." Soha senki nem tett többet az „emberi gyötrelmek" gyökereinek kiirtására, mint Karl

Marx. Élete hajója a nyílt tengeren vitorlázott, s bármint vágta is a vihar és a fergeteg, bármennyire ki is volt téve ellenségei golyózáporának, zászlaja mégis mindig fennen lobogott az árbocon — azt azonban nem állíthatjuk, hogy akár a kapitánynak, akár a hajó legénységének nyugodt, derűs élete lett volna.

De azért Marx nem volt övéivel szemben érzéketlen. A harcos szellem túl tudta ugyan harsogni a szív érzelmeit, de elfojtani nem, s érett férfikorban is mily gyakran és mily fájdalmasan panaszolta, hogy azok, akik legközelebb álltak hozzá, többet szenvedtek életének kemény sorsától, mint ő maga. S a fiatal diáknál sem találtak süket fülekre atyjának vészkiáltásai: nemcsak arról mondott le, hogy azonnal hazalátogasson Trierbe, hanem még a húsvéti utazásról is. Ez igen fájt az édesanyának, de annál nagyobb elégtétel volt az apának, akinek a haragja most már hamarosan le is csillapodott. Vádjait, panaszait fenntartotta ugyan, de a túlzásokkal felhagyott. Az absztrakt vitatkozás művészetében — mondotta — úgysem veheti fel a versenyt Karllal, s a terminológia megtanulásához, ami utat nyitna neki magába a szentélybe, már túlságosan öreg. A transzcendentális csak egyetlen ponton nem tud segíteni, s itt a fiú nagyböl csen előkelő hallgatásba burkolózik. Ez a pont a rongyos pénz, amelyről úgy látszik még mindig nem tudja, hogy milyen értéket jelent a családapának. De az apa, fáradtságból, hajlandó letenni a fegyvert, s ennek a kijelentésnek sokkal komolyabb értelme volt, semmint következtetni lehetett volna abból a halk humorból, mely ismét ott bujkált e levél sorai között.

Ez a levél 1838. február 10-én kelt, amikor Heinrich Marx éppen lábadozott egy öt hétig tartó betegség után. A javulás nem tartott soká. Betegsége, amely úgy látszik májbaj volt, csakhamar visszatért, rosszabbodott, s pontosan negyedévre rá, 1838. május 10-én bekövetkezett a halál. Talán jókor jött, hogy megkímélje az apai szívet azoktól a csalódásoktól, amelyek lassanként úgyis összetörték volna.

De Karl Marx mindig hálával gondolt arra, amit apja neki jelentett. Miként az őt szívének legmélyébe zárta, úgy hordta ő is apjának képét a szívében, míg csak a sírba nem vitte magával.

Karl Marx 1838 tavaszától, amikor apját elvesztette, még három évet toltott Berlinben, a „Doktorklub" körében, amelynek szellemi élete felnyitotta előtte a hegeli filozófia rejtelmeit.

E filozófia abban az időben még porosz államfilozófiának számított. Altenstein, a kultuszminiszter, és titkostanácsosa, Johannes Schulze, kulon is pártfogásukba vették. Hegel az államot az erkolcsi eszme megvalósulásaként, az abszolút ésszerűként és az abszolút öncélként magasztalta fel, vagyis az államban látta a legfőbb jog megtestesulését az egyénekkel szemben, akiknek viszont legfőbb kotelességuk, hogy az állam tagjai legyenek. Ez az államról szóló tanítás rendkívul behízelegte magát a porosz burokrácia korébe — hiszen dicsfénnyel vonta be még a „demagógok"* elleni hajtóvadászat bűneit is!

Hegel ezzel a filozófiájával egyáltalában nem képmutatóskodott, hiszen az ő politikai fejlődéséből fakadt, hogy számára a legideálisabb államforma a monarchia volt, melyben az állam szolgáinak tudásuk legjavát kell adniuk. Emellett kétségtelenul szukségesnek tartotta, hogy az uralkodó osztályoknak is legyen bizonyos, kozvetett beleszólásuk a hatalomba, de csak állandó korlátozások kozepette; a modern, alkotmányos értelemben vett általános népképviseletről éppoly kevéssé akart tudni, mint a porosz király, és annak orákuluma, Metternich.

Az a rendszer azonban, melyet Hegel a maga személyére szabott, kibékíthetetlen ellentétben állt azzal a dialektikus módszerrel, melyet mint filozófus képviselt. A lét kérdésével adva van a nemlét fogalma is, s a kettőnek harcából származik a levés magasabb fogalma. Minden létezik, és ugyanakkor nem létezik, mert minden folyamatban, állandó változásban, állandó keletkezésben és elmúlásban van. Így tehát a történelem is egy orök változásban levő, az alacsonyabbtól a magasabb felé emelkedő fejlódési folyamat, amit Hegel, hatalmas általános művéltségével, igyekezett a történelemtudomány legkulonbozóbb szakágaiban be is bizonyítani — jóllehet csupán a maga idealista világnézetének megfelelő formában,

* „Demagógoknak" nevezték a reakciósok a németországi liberális demokrata mozgalom részvevőit. — *A ford.*

vagyis, hogy minden történelmi eseményben az abszolút eszme jut kifejezésre. Ezt az abszolút eszmét Hegel az egész világ éltető szellemének tartotta, anélkül azonban, hogy bármi mást is megállapított volna róla.

Ezek szerint Hegel filozófiájának kapcsolata a Frigyes Vilmosok államával csak érdekházasság, értelmen alapuló házasság lehetett, s éppen csak addig tarthatott, amíg mindkét fél kölcsönösen tanúbizonyságot tett egymásnak saját értelméről. Ez nagyjából így is volt a karlsbadi határozatok* és a „demagógok" üldözése idején, de már az 1830-as júliusi forradalom olyan hatalmas lökéssel lendítette előre az európai fejlődést, hogy Hegel módszere sokkal időállóbbnak bizonyult, mint rendszere. Amint elfojtották azt a még elég gyenge hatást, amelyet a júliusi forradalom Németországra gyakorolt, és ismét a temető nyugalma borult a költők és gondolkodók népére, a porosz junkerek egyik legsürgősebb dolguknak tartották, hogy a középkori romantika elkoptatott ócskaságait még egyszer kijátsszák a modern filozófia ellen. Ez már csak azért sem esett nehezükre, mert Hegel csodálata nem annyira az ő dolguk volt, mint inkább a félig felvilágosult bürokráciáé, és Hegel, noha mindenképpen dicsőítette a hivatalnok-államot, mégsem járult semmivel hozzá, hogy a népben életben tartsa a vallást. Pedig hát mégiscsak ez volt a feudális hagyományok alfája és omegája, mint ahogy végső soron ma is az minden kizsákmányoló osztály számára.

Vallási téren következett be azután az első összecsapás is. Hegel azon a véleményen volt, hogy a biblia szent történeteit világi történeteknek kell tekinteni, és a hitnek semmi köze sincs a mindennapi, valóságos élet ismeretéhez. Erre aztán a fiatal, sváb származású David Strauss komolyan és szó szerint vette a mester kijelentését. Követelte, hogy az evangéliumi történeteket vessék alá történelmi kritikának, s követelésének jogosságát az 1835-ben megjelent és óriási feltűnést keltett „Jézus élete" című könyvével

* Reakciós határozatok, melyeket 1819 augusztusában dolgozott ki a Német Szövetségben tömörült államok képviselőinek konferenciája Karlsbadban (Karlovy Vary). A karlsbadi határozatok elrendelték az előzetes cenzúrát, az egyetemek felett gyakorolt felügyeletet, a diákegyesületek betiltását és a „demagógok" üldözésének fokozását. — *A ford.*

bizonyította. Strauss ezzel a polgári felvilágosodáshoz kapcsolódott, amelynek „felvilágosítgatásairól" Hegel nagyon is megvetően nyilatkozott. De a dialektikus gondolkodás adománya lehetővé tette neki, hogy a kérdést összehasonlíthatatlanul mélyebben fogja fel, mint azt az öreg Reimarus, Lessing „névtelenje" tette. Strauss már nem tekintette a keresztény vallást a csalás termékének, sem az apostolokat egy latrokból álló hordának, hanem az első keresztény közösségek öntudatlan alkotásával magyarázta meg az evangéliumok misztikus elemeit. De az evangéliumokból még sok mindent a Jézus életére vonatkozó történelmi beszámolónak tartott, magában Jézusban pedig történelmi személyt látott, aminthogy általában a legfontosabb pontoknál még mindig feltételezte a történelmi magot.

Politikailag Strauss teljesen ártalmatlan volt, és az is maradt élete végéig. Valamivel élesebb csengésű politikai hangot ütött meg a „Hallische Jahrbücher", melyet az újhegelisták sajtószerveként 1838-ban alapított Arnold Ruge és Theodor Echtermeyer. Igaz, hogy ők is az irodalomból és a filozófiából indultak ki, és kezdetben nem is kívántak mást, csupán ellensúlyozni a „Berliner Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik" című, óhegelista, betokosodott sajtószervet. De Arnold Ruge, akinek hamar átadta helyét a korán elhunyt Echtermeyer, mégiscsak részt vett a „Burschenschaftban", és a „demagógok" elleni hajtóvadászat őrületét hat évi börtönnel szenvedte meg Köpenickben és Kolbergben. Ezt a sorscsapást ugyan nem vette túlságosan tragikusan, és Hallében magándocensként, szerencsés házasság révén, kellemes egzisztenciát teremtett magának, s így a porosz államot mindenek ellenére szabadnak és igazságosnak találta. Semmi kifogása sem lett volna, ha rajta is beteljesül az óporosz mandarinoknak az a rosszmájú megjegyzése, hogy Poroszországban senki sem csinál oly gyors karriert, mint egy megtért „demagóg". De hát éppen ezen a ponton valami hiba csúszott be.

Ruge nem volt önálló gondolkodó, és a legkevésbé sem nevezhető forradalmi szellemnek; de éppen elég tudással, becsvággyal, szorgalommal és harcossággal rendelkezett ahhoz, hogy egy tudományos folyóiratot jól vezessen. Ő maga egyszer, eléggé találóan, a szellem nagykereskedőjének nevezte önmagát. A „Hallische Jahrbücher"-t az összes nyugtalan szellemek gyűjtőhelyévé tette. Márpedig az

ilyen nyugtalan szellemeknek megvan az az — államérdekek szempontjából sajnálatos — előnyük, hogy a legtöbb életet viszik a sajtó berkeibe. David Strauss mint munkatárs sokkal jobban érdekelte az olvasókat valamennyi teológusnál, akik nyárssal és bunkóval szálltak síkra az evangéliumok isteni csalhatatlansága mellett. Ruge ugyan kijelentette, hogy évkönyveit továbbra is „keresztény hegelista és porosz hegelista" szellemben vezeti, de Altenstein kultuszminiszter, akit a romantikus reakció* már amúgy is erősen a falhoz szorított, nem bízott a békében, és nem méltányolta Rugénak azt az alázatos kérését, hogy érdemei elismeréséül juttassanak neki állami állást. Ekkor a „Hallische Jahrbücher" tudatára kezdett ébredni, hogy fel kell oldani a kötelékeket, amelyek fogva tartják a porosz szabadságot és igazságosságot.

A „Hallische Jahrbücher" munkatársaihoz tartoztak azok a berlini újhegelisták is, akiknek körében Karl Marx három diákévét töltötte. A „Doktorklub" docensekből, pedagógusokból, írókból állt, valamennyien a férfikor első virágában. Rutenberg, akit Marx eleinte, egyik, apjához írt levelében a „legbizalmasabb" berlini barátjának nevezett, a berlini kadétiskolán földrajzot tanított, de elbocsátották, állítólag mert egy reggel részegen találták a csatornakövön, ténylegesen azonban azért, mert gyanúba keveredett, hogy „rosszindulatú" cikkeket ír hamburgi vagy lipcsei újságokba. Eduard Meyen érdekelve volt egy rövid életű folyóiratban, ahol Marx két költeménye is megjelent; szerencsére csupán ez a két vers volt az, amely valaha is napvilágot látott. Nem lehet egész határozottan megállapítani, hogy Max Stirner, aki egy leányiskolában tanított abban az időben, amikor Marx Berlinben tanult, tagja volt-e már ennek a csoportnak; arra nézve ugyanis nincs bizonyíték, hogy személyesen ismerték volna egymást. Ez a kérdés különben nem érdekes, hiszen Marx és Stirner közt nem volt semmiféle szellemi közösség. Annál erősebben hatottak azonban Marxra a „Doktorklub" szellemileg legkimagaslóbb tagjai: Bruno Bauer, a berlini egyetem magántanára és Karl Friedrich Köppen, a berlini dorotheenstadti reáliskola tanára.

---

* Romantikus reakció — németországi társadalmi és politikai irányzat a XIX. század első felében, mely idealizálta a középkor rendjét és erkölcseit. — *A ford.*

Amikor Marx a „Doktorklubba" belépett, még alig volt húsz éves, de mint oly gyakran későbbi életében is, az új környezetben mindjárt ő lett az éltető középpont. Még Bauer és Köppen is, akik vagy tíz évvel idősebbek voltak nála, hamarosan felismerték felsőbbséges szellemi erejét, és nem kívántak maguknak kedvesebb harci szövetségest, mint ezt az ifjút, aki pedig még sokat tanulhatott, s tanult is tőlük. Köppen „Barátomnak, a trieri Karl Heinrich Marxnak" ajánlotta azt a féktelenül harcias írását, amelyet 1840-ben Frigyes porosz király trónraléptének századik évfordulója napján tett közzé*.

Köppennek egészen különleges tehetsége volt a történelemhez, s ezt még ma is tanúsítják a „Hallische Jahrbücher"-ben megjelent dolgozatai. Neki köszönhetjük például a nagy francia forradalom vörös terrorjának első valóban történelmi méltatását. Annak a kornak a történetíróit, Leót, Rankét, Raumert, Schlossert a legszerencsésebben és a legtalálóbban ő bírálta. Köppen maga a történelemkutatás legkülönbözőbb területeivel próbálkozott: kezdve az északi mitológiához írt irodalmi bevezetésen, amely bátran megállja helyét Jakob Grimm és Ludwig Uhland kutatásai mellett, egy Buddháról írt könyvig, amelyről még Schopenhauer is elismeréssel szólt, noha máskülönben nemigen kedvelte ezt az öreg hegelistát. És ha mindezek után figyelembe vesszük, hogy Köppen, ez a kiváló koponya, azt kívánta, hogy a porosz történelem legnagyobb zsarnoka „újjászületett szellemként" visszatérjen, s „lángpallosával kürtsa mindazon ellenfeleinket, akik az ígéret földjére való belépésünket meggátolják", akkor hamarosan megérthetjük, milyen különös világban éltek ezek a berlini újhegelisták.

E kérdésben azonban semmiképpen sem szabad megfeledkeznünk két körülményről. Egyrészt, a romantikus reakció és minden szövetségese teljes erejével azon fáradozott, hogy az Öreg Fritz emlékét befeketítse. Ez, Köppen szerint „szörnyű macskazene volt: megszólaltak az új- és ótestamentumi trombiták, az erkölcsprédikátor dorombok, a magasztos dudák, a történelmi és más sípok, közben bele-belebőgtek az ősteuton sörbasszus hangon üvöltött szabadsághimnuszok". Másrészt, akkor még nem ismerték a tudományos,

* Köppennek „Friedrich der Grosse und seine Widersacher" című könyvéről van szó. — *A ford.*

kritikai kutató módszereket, amelyek alapján tárgyilagosan lehetett volna megítélni a porosz király életét és tetteit, de erre már csak azért sem adódott lehetőség, mert történetének döntő fontosságú forrásai még nem voltak föltárva. Nagy Frigyes a „felvilágosodottság" hírében állott, ezért gyűlölte az egyik tábor és csodálta a másik.

Valójában Köppen munkájának az volt a célja, hogy új lendületet adjon a tizennyolcadik század felvilágosodásának. Ruge azt mondta Bauerről, Köppenről és Marxról, hogy a polgári felvilágosodáshoz való kapcsolat jegyét viselik magukon; ők, a filozófiai Hegypárt, írták fel Németország viharos égboltozatára a „mene, tekel, ufarszin"-t. Köppen visszautasította a tizennyolcadik század filozófiája elleni „üres szavalást"; szerinte, minden unalmasságuk ellenére, igen sokat köszönhetünk a német felvilágosítóknak, a baj csak az, hogy nem voltak eléggé felvilágosodottak. Köppen ezzel különösen Hegel gondolatszegény utánzóira célzott, a „fogalom magányos bűnbánóira", a „logika öreg bráhmánjaira", akik lábukat maguk alá húzva, örök nyugalomban ülnek, s egyhangú hadarással olvassák újra meg újra a három szent védát, és csak olykor vetnek egy-egy buja pillantást a táncoló bajadérok világára. Fel is szisszent erre Varnhagen, s az óhegelisták lapjában Köppen dolgozatát „utálatosnak" és „ellenszenvesnek" nevezte; úgy látszik még külön is találva érezte magát Köppennek a „mocsári varangyokról" tett megjegyzése által. Köppen ugyanis igen erős kifejezéseket használt az olyan varangyosférgekről, akiknek nincs se vallásuk, se hazájuk, se meggyőződésük, se lelkiismeretük, se szívük, akik nem melegek és nem hidegek, akik öröm és bánat, szeretet és gyűlölet nélkül valók, és nem ismernek sem istent, sem ördögöt, akik nyomorultan bolyonganak a pokol kapui előtt, mert még oda sem elég jók.

Köppen a „nagy királyt" csak mint „nagy filozófust" ünnepelte. Eközben azonban jóval nagyobb bakot lőtt, mint megengedhető lett volna, még az ismeretek akkori állása szerint is. Köppen a következőképp vélekedett: „Frigyesnek nem volt, mint Kantnak, kettős esze — egy elméleti, amely meglehetősen őszintén s vakmerően áll elő aggályaival, kételyeivel és tagadásaival, meg egy gyakorlati, gyámkodó, hivatalosan alkalmazott esze, amely ismét jóvá teszi, amit amaz vétett, s annak diákcsínyeit elpalástolja. Csak iskolás éretlenséggel állítható, hogy Frigyes elméleti-filozófiai

esze a gyakorlati-királyi eszével szemben túlságosan transzcendentálisnak tűnik, s hogy az Öreg Fritz gyakran megfeledkezett a sanssoucii* remetéről. Ellenkezőleg: őbenne a király sohasem maradt el a filozófus mögött." Ha ma bárki meg merné kockáztatni, hogy Köppennek ezt az állítását megismételje, azt még maga a porosz történelemírás is az iskolás éretlenség vádjával illetné. De már 1840-ben is nehezen emészthető falat volt, hogy valaki egy sorba állítja Kant felvilágosító életmunkáját azokkal az „aufklärista" tréfákkal, amelyeket Borussia** kényura űzött az udvari bolondjaivá lett francia „széplelkekkel".

Ami ebben megnyilvánult, az a berlini életnek a borzalmas üressége és szegényessége volt, s ez az ottani újhegelistákra nézve általában is végzetessé vált. Éppen Köppennél, aki végeredményben még a leginkább tudott volna e szellem ellen védekezni, mutatkozott meg ez a legfeltűnőbben, méghozzá egy olyan művében, amelyet szívvel-lélekkel írt. Berlinben még nem volt meg az az erőteljes hátvéd, amit a már gazdagon fejlett Rajna vidéki ipar adott a polgári öntudatnak. De a porosz főváros nemcsak Köln, hanem Lipcse, sőt Königsberg mögött is elmaradt, mihelyt a kor harca gyakorlati alakot öltött. „Rendkívül szabadoknak képzelik magukat — írja az akkori berliniekről a keletporosz Walesrode —, ha magas hivatalnokokat, a királyt, a napi eseményeket stb., stb. a kávéházban, sarkonállók módjára, az ismert hangnemben kigúnyolhatják." Berlin kezdetben katonai város és az uralkodó székhelye volt. Kispolgári lakossága azért a gyáva meghunyászkodásáért, amellyel nyilvánosan még az utolsó udvari fogatot is megsüvegelte, kicsinyes, rosszindulatú pletykálkodással kárpótolta magát. Az ilyenfajta ellenzéknek a fő fészke annak a Varhagennek a pletyka-szalonja volt, aki már akkor is keresztet vetett, ha Nagy Frigyes-i felvilágosodást látott, úgy, ahogy azt Köppen értelmezte.

Nincs okunk kételkedni abban, hogy a fiatal Marx is osztotta annak az írásműnek a felfogását, amely oly megtisztelő módon először említette meg a nevét a nyilvánosság előtt. Köppenhez

---

* Sanssouci — II. Frigyes vidéki kastélya. — *A ford.*

** Borussia — Poroszország latin neve, Poroszországot jelképező nőalak. — *A ford.*

szoros barátság fűzte, s idősebb társa írásmódját utánozta is. Később is jó barátok maradtak, jóllehet útjaik hamarosan elváltak. Amikor Marx húsz évvel utóbb Berlinben járt, Köppen „egészen a régi volt" s a zavartalan viszontlátás mindkettőjüknek vidám órákat szerzett. Nem sokkal utóbb, 1863-ban Köppen meghalt.

3. AZ ÖNTUDAT FILOZÓFIÁJA

A berlini újhegelisták tulajdonképpeni vezére azonban nem Köppen, hanem Bruno Bauer volt. El is ismerték a mester hivatott tanítványának, különösen akkor, amikor spekulatív önteltséggel nyilatkozott a sváb író „Jézus élete" című művéről, és Strausstól nyers visszautasítást kapott. Altenstein kultuszminiszter ezt a reményteljes csemetét védőszárnyai alá fogadta.

Mindamellett Bruno Bauer nem volt stréber, és Strauss rosszul jósolt, amikor azt mondta róla, hogy az ortodoxok fejének, Hengstenbergnek „megcsontosodott skolasztikájánál" fog kikötni. Ellenkezőleg, 1839 nyarán Bauer irodalmi vitába is keveredett Hengstenberggel, aki az ótestamentum bosszúálló, haragos istenét akarta megtenni a keresztény istennek. Bár a vita még nem lépte túl az akadémiai kereteket, az öreg és ijedős Altensteint ez mégis arra késztette, hogy védencét eltüntesse az éppoly bosszúvágyó, mint igazhitű ortodoxok gyanakvó szeme elől. Bruno Bauert 1839 őszén elküldte a bonni egyetemre, egyelőre magántanárnak, de azzal az elhatározással, hogy egy éven belül professzorrá nevezi ki.

Ebben az időben azonban Bruno Bauer — mint azt Marxhoz írt levelei is mutatják — már olyan szellemi fejlődés útján volt, amely messze túl mutatott Strausson. Elkezdte kritikailag feldolgozni az evangéliumot, s ennek eredményeképpen a Strauss által még tiszteletben tartott romokat is eltakarította. Bruno Bauer kimutatta, hogy az evangéliumokban szikrányi történelmi valóság sincs, és mindaz, amit mondanak, az evangélisták szabad írói tevékenysége. Kimutatta továbbá, hogy a keresztény vallást mint világvallást nem kényszerítették rá az ókori görög-római világra, mert ez a vallás ennek a világnak a legsajátabb terméke. Ezzel rálépett az egyetlen útra, amelyen a kereszténység keletkezését tudományosan föl lehet tárni. Megvan annak a jó oka,

hogy Harnack, ez a divatos udvari szalonteológus — aki jelenleg az evangéliumokat az uralkodó osztályok érdekeinek megfelelően magyarázgatja — nemrégiben „szánalmasnak" próbálta bélyegezni a továbbhaladást a Bruno Bauer által megkezdett úton.

Mialatt ezek a gondolatok Bruno Bauerben érlelődtek, Karl Marx elválhatatlan társa volt, s Bauer a nála kilenc évvel fiatalabb barátjában a legtehetségesebb harcostársát látta. Alig melegedett meg Bonnban, Bauer máris igyekezett vágyakozó leveleivel Marxot maga után csalogatni. A bonni tanári társaság — írja — „tisztára nyárspolgárok gyülekezete" a berlini „Doktorklubhoz" képest, amelyben mégiscsak mindig volt valami szellemi frisseség; igaz, hogy Bonnban is sokat nevet, de olyan jókat azóta se nevetett, mint Berlinben, amikor az utcákat rótták Marxszal. Készüljön már el Marx azzal a „rongyos vizsgával", hiszen csak Aristotelést, Spinozát, Leibnizet kell tudnia és semmi mást; ne halogassa már ezt az ostobaságot, ezt a komédiát. A bonni filozófusokkal, mondja Bruno Bauer, nem lesz problémája; halaszthatatlanul szükség van azonban mindenekelőtt egy radikális folyóiratra, amit közösen kellene kiadniuk. A berliniek fecsegése és a „Hallische Jahrbücher" színtelensége már elviselhetetlen; sajnálja Rugét, de miért tűri lapjában a férget?

Ezeknek a leveleknek a hangja olykor egészen forradalmi; de Bauer mindig csak a filozófiai forradalomra gondolt, s ebben nem az állam ellenállására, hanem inkább a támogatására számított. 1839 decemberében még azt írta Marxnak, Poroszországnak, úgy látszik, az a sorsa, hogy csak jenai ütközetek* útján jusson előre, bár ezeket persze nem kell feltétlenül csatatéren megvívni. Néhány hónapra rá — akkoriban, amikor pártfogója, Altenstein kultuszminiszter és az öreg király csaknem egyidőben meghaltak — már hitet tesz a porosz állami élet legfőbb eszméje, a Hohenzollern-uralkodóház családi szelleme mellett, amely négy évszázad óta arra fordította legjobb erőit, hogy rendezze az állam és az egyház viszonyát. Bauer ezúttal azt is kijelentette, ha a tudomány nem fog belefáradni, s megvédi az állam eszméjét az egyház támadásai

* A jenai ütközetben (1806) Napóleon csapatai szétverték a porosz hadsereget. Ez a vereség siettette egyes polgári reformok bevezetését Poroszországban (1807—1812 között). — *A ford.*

ellen; az állam ugyan tévedhet olykor, bizalmatlan lehet néha a tudománnyal szemben, sőt kényszereszközökhöz is nyúlhat, de az ésszerűség annyira bensőségesen hozzátartozik az államhoz, hogy hosszú ideig nem lehet tévedésben. Erre a hódolatra az új király azzal felelt, hogy Altenstein utódjául az ortodox reakciós Eichhornt nevezte ki, aki aztán szorgosan igyekezett, hogy a tudomány szabadságát — már amennyiben az állammal összefügg, vagyis az egyetemi tanszabadságot — föláldozza az egyháznak.

Bauer politikai gerinctelensége sokkal nagyobb volt, mint Köppené, mert Köppen tévedett ugyan egyetlenegy Hohenzollern megítélésében, aki meghaladta családjának átlagos mértékét, de nem tévedhetett ezen uralkodóház „családi szellemének" megítélésében. Persze Köppen nem merült el annyira mélyen a hegeli ideológiában, mint Bauer. De azt sem szabad elfelejteni, hogy Bauer politikai rövidlátása csak a visszája volt filozófiai éleslátásának. Ő fedezte föl, hogy az evangéliumok annak a kornak szellemi lecsapódásai, amelyben keletkeztek, s így tisztán ideológiai szempontból nem is volt olyan helytelen az a föltevése, hogy amennyiben a keresztény vallás a görög-római filozófia zavaros erjesztésével le tudta küzdeni az ókori műveltséget, akkor annál könnyebben sikerülhet a modern dialektika szabad és világos kritikájának, hogy lerázza magáról a germán-keresztény műveltséget.

Ami Bauernek ezt az imponáló biztonságot adta, az az öntudat filozófiája volt. Ezen a néven foglalták össze valamikor azokat a görög filozófiai iskolákat, amelyek a görög nemzeti élet romjain keletkeztek, s a leginkább járultak hozzá a keresztény vallás megtermékenyítéséhez. Ide tartoznak a szkeptikusok, az epikureusok és a sztoikusok. A gondolkozás mélysége tekintetében nem vetekedhettek Platóval, sem az egyetemes tudás tekintetében Aristotelésszel, ezért Hegel meglehetősen lenézően kezelte őket. Ezeknek az iskoláknak közös célja az volt, hogy az egyes embert, akit a borzasztó összeomlás megfosztott mindentől, ami őt addig kötötte és tartotta, most már függetlenné tegyék minden külső dologtól is, és visszavezessék saját belső életéhez, hogy boldogságát a szellem és kedély nyugalmában keresse, amely rendíthetetlenül ellenáll, ha mindjárt az egész világ halomradől felette.

De az elsüllyedt világ romjain, fejti ki Bauer, az agyoncsigázott „Én" mint egyetlen hatalom, visszaborzadt önmagától, s külön-

választotta és elidegenítette öntudatát, szembeállítva azt önmagával mint idegen általános hatalmat. A római birodalom világurának, aki az összes jogokat magában foglalta, aki élet és halál felett rendelkezett, testvért adott — igaz, hogy ellenséges testvért, de mégiscsak testvért —, az evangéliumi történetek ura személyében, aki egyetlen leheletével legyőzi a természet ellenállását, leveri ellenségeit, aki már e földön a világ urának és bírájának hirdeti magát. Az emberiségnek azonban, mondja Bauer, csak azért kellett a keresztény vallás rabságában nevelődnie, hogy annál alaposabban készülhessen elő a szabadságra, s azt annál jobban magáévá tudja tenni, ha majd egyszer elnyerte; az önmagára talált, az önmagát megértő, az önmaga lényegét felfogó végtelen öntudatnak megvan a hatalma a saját önelidegenedésének teremtményei fölött.

Ha eltekintünk a kor filozófiai nyelvezetének köntösétől, egyszerűbben és érthetőbben meg lehet magyarázni, mi bilincselte le Bauert, Köppent és Marxot az öntudat görög filozófiájában. Alapjában véve ezzel a filozófiával is a polgári felvilágosodáshoz kapcsolódtak. Az öntudat ógörög bölcseleti iskoláinak ugyan korántsem voltak olyan zseniális képviselői, mint a régebbi természetfilozófiai iskolának Démokritosban és Hérakleitosban, vagy a későbbi fogalmi filozófiának Platóban és Aristotelésben, de mégis nagy történelmi jelentőségük volt. Új távlatokat nyitottak az emberi szellem előtt, ledöntötték a hellén nemzeti sorompókat és a rabszolgaság társadalmi korlátait, amelyek Platót és Aristotelészt még teljesen fogva tartották; kétségtelenül termékenyítőleg hatottak az őskereszténységre, a szenvedőknek és az elnyomottaknak a vallására, amely csak akkor fogadta be Platót és Aristotelészt, amikor már kizsákmányoló, elnyomó uralkodó egyházzá lett. Bármily ridegen ítélte is meg Hegel az öntudat filozófiáját, még ő is nyomatékosan rámutatott arra, hogy mit jelentett az egyén belső szabadsága a római világbirodalom teljes tragédiájakor, amikor durva kézzel tönkretettek mindent, ami nemes és szép volt a szellemi egyéniségben. Ezért is elevenítette fel a tizennyolcadik század felvilágosodása az öntudat görög bölcseleti iskoláit: a szkeptikusok kétkedését, az epikureusok vallásgyűlöletét, a sztoikusok köztársasági felfogását.

Köppen ugyanezt a hangot ütötte meg, amikor művében Nagy Frigyesről, akit ő a felvilágosodás hősének tartott, a következőket

mondja: „Az epikureizmus, a sztoicizmus és a szkepszis az antik szervezet idegrendszere, belső váza, ezeknek a közvetlen, természetes egysége határozta meg az ókor szépségét és erkölcsösségét, és aztán a szervezet elhalásával felbomlottak. Frigyes mind a hármat csodálatos erővel szívta fel magába és meg is valósította őket. Világnézetének, jellemének s életének fő tényezőivé lettek." Azt, amit Köppen e három rendszernek a görög élettel való összefüggéséről mond, Marx mindenesetre „mélyebb jelentőségűnek" tartotta.

Marx maga — akit ez a probléma nem kevésbé foglalkoztatott, mint idősebb barátait — persze másképp nyúlt a kérdéshez. Ő az „emberi öntudatot mint legfőbb istenséget", amely mellett nincs hely más istennek, nem akarta sem a vallás torz tükrében, sem pedig egy kényúr filozófikus kedvteléseiben keresni, hanem visszatért ennek a filozófiának történelmi forrásaira, mert ezeknek a rendszere jelentette számára is a görög szellem történetének igazi kulcsát.

4. A DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Amikor Bruno Bauer 1839 őszén rábeszélte Marxot, hogy tegye le végre azt a „rongyos vizsgát", türelmetlensége bizonyos fokig indokolt volt, hiszen Marx már nyolc szemesztert töltött el az egyetemen. Azt persze nem gondolta komolyan, hogy Marx fél a vizsgától, mert különben nem tételezte volna fel róla, hogy a bonni bölcsészprofesszorokat mindjárt az első rohamra leteperi.

Marxra azonban az volt a jellemző — s ez így is maradt élete végéig —, hogy olthatatlan tudásszomja éppoly erővel kényszerítette a legnehezebb kérdések gyors megragadására, amennyire önkritikája megakadályozta, hogy hasonlóan gyorsan végezzen is velük. Feltehető, hogy szokott munkarendszerének megfelelően most a görög filozófia leghomályosabb mélységeibe is belemerült, holott magában csak az öntudat három rendszerének leírása sem olyan anyag volt, amelyet néhány szemeszteren belül le lehetett tudni. Ehhez azonban a rendkívül gyorsan, műveinek időállósága szempontjából túlságosan is gyorsan alkotó Bauernek nem sok érzéke volt, sokkal kevesebb, mint később Engelsnek, pedig néha

még ő is kifogyott a türelméből, amikor Marx nem tudta mértéktelen és céltalan önkritikáját megzabolázni.

Volt azonban a „rongyos vizsgával" még egy probléma, mely Bauernek talán nem is okozott gondot, de annál inkább Marxnak. Marx még apja életében az egyetemi pálya mellett döntött, anélkül azonban, hogy valamilyen gyakorlati pályaválasztás lehetősége teljesen a háttérbe szorult volna. De most, Altenstein halálával eltűnőben volt a „professzorkodás" legkecsegtetőbb része, amely leginkább feledtetni tudta volna annak számtalan árnyoldalát: vagyis a filozófia viszonylagos szabadsága az egyetemi katedrákon. És hogy ezenfelül mily keveset lehetett kezdeni az egyetemi tanári parókával, azt Bauer Bonnból éppen eléggé élénken ecsetelte.

Nemsokára Bauer maga is tapasztalhatta, hogy miben áll egy porosz professzor tudományos kutatási szabadsága. Altensteinnek 1840 májusában bekövetkezett halála után néhány hónapig Ladenberg minisztériumi igazgató állt a kultuszminisztérium élén, és benne volt annyi kegyelet régi főnökével szemben, hogy igyekezett Altenstein ígéretét teljesíteni, s Bauert Bonnban „állandósítani". Mihelyt azonban Eichhorn lett a kultuszminiszter, a bonni teológiai kar elutasította Bauer tanári kinevezését. Ürügyként azt hozták fel, hogy Bauer megzavarná a kar egységét, a valóság azonban az volt, hogy a tanári kar csak most merte kifejezésre juttatni azt a hősiességét, amelynek a német professzor mindenkor tanúbizonyságát adja, ha bizonyosnak veheti, hogy a magas felsőbbség titokban helyesel majd neki.

Bauer éppen akkor kapta meg a határozatot, amikor az őszi szünet után Berlinből vissza akart térni Bonnba. Ekkor barátai körében mérlegelni kezdték, nincs-e máris áthidalhatatlan szakadék a vallásos és a tudományos irányzat közt, s hogy a tudományos irányzat híve összeegyeztetheti-e még a lelkiismeretével, hogy a teológiai fakultás tagja legyen. Bauer maga azonban megmaradt a porosz államra vonatkozó optimista felfogása mellett, s visszautasította azt a félhivatalos ajánlatot is, hogy állami támogatás mellett foglalkozzék irodalmi munkákkal. Telve harci kedvvel tért vissza Bonnba, s azt remélte, hogy Marxszal együtt, aki őt nemsokára követni fogja, a legfontosabb kérdésekben kenyértörésre viszi a dolgot.

Azt az elhatározásukat, hogy ketten közösen kiadnak egy radikális lapot, fenntartották, de arra már aligha kerülhetett sor, hogy Marx a Rajna vidéken egyetemi tanár lehessen. Mint Bauer barátja és segítőtársa a bonni professzor-klikk legellenségesebb fogadtatására számíthatott; az pedig éppenséggel nem volt ínyére, hogy behízelegje magát Eichhornnál vagy Ladenbergnél, miként azt Bauer, abban az egyébként egészen valószínű feltevésben ajánlotta neki, hogy akkor Bonnban mindenki „befogja majd a száját". Ilyen dolgokban Marx mindig rendkívül akkurátusan gondolkozott. De még ha hajlandó lett volna is efféle sikamlós útra lépni, minden bizonnyal elcsúszott volna rajta. Eichhorn ugyanis nem sokat teketóriázott, hogy kimutassa, milyen fából faragták. A berlini egyetemre a „kinyilatkoztatás" hívévé lett öreg Schellinget hívta meg, hogy a becsontosodott, aggkori gyengeségben szenvedő hegelistákat még agyon is verje; és megrendszabályoztatta a hallei diákokat, akik a királyhoz, mint rektorukhoz, azzal a tiszteletteljes kérelemmel fordultak, hogy hívja meg Srausst Halléba tanárnak.

Ilyen kilátások mellett Marx a maga újhegelista nézeteivel teljesen lemondott arról, hogy Poroszországban tegye le a vizsgáját. S bár semmi kedve sem volt, hogy Eichhorn készséges segítői packázásának kitegye magát, nem tért ki a harc elől. Ellenkezőleg! Elhatározta, hogy valamelyik kis egyetemen szerzi meg a doktorsüveget, s egyúttal képességének és szorgalmának bizonyítékaként, kihívóan merész előszó kíséretében közzéteszi disszertációját, azután pedig letelepszik Bonnban, hogy Bauerrel a tervezett folyóiratot kiadja. Így az egyetem sem lesz előtte teljesen elzárva; az egyetemi szabályzat szerint ugyanis egy „külföldi" egyetem „doctor promotusának" már csak bizonyos formalitásokra volt szüksége ahhoz, hogy magántanárrá legyen.

E tervet Marx meg is valósította; 1841. április 15-én Jenában, távollétében, doktorrá avatták disszertációja alapján, amely a démokritosi és epikurosi természetfilozófia közötti különbséggel foglalkozott. Ezt azon nagyobb munkája egyik részének szánta, amelyben az epikureus, a sztoikus és a szkeptikus filozófia egész ciklusát akarta a görög spekulatív gondolkodással való összefüggésében ábrázolni. Egyelőre csupán ezen az egy példán és csak a régi filozófiával összefüggésben fejtette ki ezt a kérdést.

A régi görög természetfilozófusok között Démokritos volt a legkövetkezetesebben materialista. Semmiből nem lesz semmi; ami van, azt nem lehet megsemmisíteni. Minden változás csak a részek egyesülése és szétválása. Véletlenül semmi sem történik, hanem csak valamely okból és szükségképpen. Más nincs, mint az atom és az üres tér, minden egyéb csak elképzelés. Az atomok száma végtelen, és alakjuk is végtelenül különböző. A végtelen űrben, az örökös zuhanás közben a nagyobb atomok, amelyek gyorsabban esnek, beleütköznek a kisebbekbe; a világ keletkezésének a kezdete az így létrejött oldalmozgások és örvények. Egymás mellett és egymás után végtelen sok világ keletkezik, s múlik el újra.

Epikuros bizonyos változtatásokkal átvette Démokritosnak ezt a természetfelfogását. E változtatások közül a legnevezetesebb az „atomok deklinációja"; Epikuros ugyanis azt állította, hogy az atomok zuhanás közben „deklinálnak", vagyis nem függőlegesen esnek, hanem egy kissé elhajolnak az egyenestől. Emiatt a fizikai lehetetlenség miatt Cicerón s Plutarchoson kezdve Leibnizig s Kantig mindenki alaposan kigúnyolta, azt mondván róla, hogy Démokritosnak olyan utánzója, aki mesterének tanait csak rontani tudta.

Volt azonban egy másik áramlat is, amely Epikuros filozófiájában látta az ókor legtökéletesebb materialista rendszerét, mégpedig főként azért, mert Epikuros bölcselete Lucretius tanköltemányében teljes egészében fennmaradt, míg Démokritos filozófiájából csak jelentéktelen töredékeket kímélt meg az évszázadok forgószele és vihara. S ugyanaz a Kant, aki az atomok deklinációját „szemérmetlen" kitalálásnak nevezte, Epikurosban a szenzualizmus legkiválóbb bölcselőjét látta, ellentétben Platóval, akit az értelem legkimagaslóbb filozófusának tartott.

Marx természetesen nem vitatta Epikuros természettani oktalanságát, ő is elismerte „határtalan felületességét az egyes fizikai jelenségek magyarázatában" (*lásd* MEGA, I. rész, 1. köt. 1. félköt., 23. old.); de kifejtette, hogy Epikuros számára az érzékelés volt a valóság egyetlen próbaköve; így például a napot két lábnyi nagynak tartotta, mivel akkorának látszik. De Marx nem elégedett meg azzal, hogy ezeket a kézzelfogható balgaságokat valamilyen díszítőjelzővel elintézze, hanem igyekezett a természettani értelmetlenségből kihámozni a filozófiai értelmet. Azoknak a szép szavaknak a szellemében járt el, amelyeket értekezése egyik megjegyzésében

mesterének, Hegelnek a tiszteletére mondott, vagyis, hogy a filozófiai iskoláknak nem az a feladatuk, hogy tanítójukat meggyanúsítsák, ha az akkomodációt követett el, hanem az, hogy megmagyarázzák ezt az akkomodációt annak az elvnek az elégtelenségével, amelyből fakadnia kellett és ezzel a tudás előrehaladásává tegyék azt, ami a lelkiismeret előrehaladásának tűnik.

Ami Démokritosnál a cél, az Epikurosnál csak a célt szolgáló eszköz. Epikurosnak nem annyira az volt a fontos, hogy megismerje a természetet, hanem inkább az, hogy olyan nézetet alkosson a természetről, amely alátámaszthatja filozófiai rendszerét. Hegel szerint az öntudat ókori filozófiájának három iskolája közül az epikureusok az absztrakt egyéni öntudat, a sztoikusok pedig az absztrakt általános öntudat álláspontján álltak; mindkét iskola egyoldalú dogmatizmust képviselt, s ezen egyoldalúság miatt lépett fel mind a kettő ellen a szkepticizmus. Vagy — ahogyan ugyanezt az összefüggést a görög filozófia egyik későbbi ismerője kifejezte — a sztoicizmusban és az epikureizmusban kibékíthetetlenül és azonos igényekkel szemben állt egymással a szubjektív szellem egyéni oldala és általános oldala, az egyén atomisztikus elszigeteltsége és az összesség iránti panteisztikus odaadása; míg a szkepticizmus ezt az ellentétet feloldotta a semlegességben.

Különböző kiindulási pontjuknál fogva az epikureusok és a sztoikusok, közös céljuk ellenére, erősen eltávolodtak egymástól. A sztoikusokat az összesség iránti odaadásuk filozófiailag deterministákká tette, vagyis minden történés szükségszerűségét magától értetődőnek találták; politikailag következetesen köztársaságpártiak voltak, vallási téren viszont nem tudtak megszabadulni bizonyos babonás, elfogult miszticizmustól. Hérakleitosra támaszkodtak, akinél az összességben való fölolvadás az öntudat legridegebb formáját öltötte; egyébként Hérakleitosszal éppen olyan gátlástalanul és önkényesen dobálóztak, mint az epikureusok Démokritosszal. A sztoikusokkal ellentétben az epikureusokat az egyén elszigeteltségét hirdető elvük filozófiailag az egyén szabad akaratát valló indeterministákká tette, politikailag pedig jámbor béketűrőkké. Az a bibliai mondás: „Engedelmeskedjetek annak a felsőbbségnek, amelynek hatalma van fölöttetek", Epikuros örökségéből származik. Ugyanakkor azonban az indeterminizmus

mindenfajta vallási kötelektől megszabadította az epikureusokat.

Marx számos, hajszáléles elemzésben fejti ki, hogy mivel magyarázható „a démokritosi és az epikurosi természetfilozófia közötti különbség". Démokritosnak, mondja Marx, csak az atom fizikai megléte a fontos, míg Epikuros emellett érvényesítette az atom fogalmát is, az atom anyaga mellett annak formájával, a megléte mellett a lényegével is foglalkozik; Epikuros felfogásában az atom nemcsak anyagi alapja a jelenségek világának, hanem egyben az elszigetelt egyén jelképe, az egyéni, elvont öntudat formális princípiuma is. Démokritos az atomok függőleges eséséből minden történés szükségszerűségére következtetett; ezzel szemben Epikuros kissé elhajlította az esés irányát, mert hol maradna akkor — mondja tankölteményében Lucretius, Epikuros bölcsészetének leghivatottabb magyarázója — a szabad akarat, az élőlényeknek ez a sorstól kicsikart akarata? Ez az ellentmondás: az atom mint jelenség és az atom mint lényeg közötti ellentmondás Epikuros egész filozófiáján végigvonul, s ez kergeti bele a fizikai jelenségeknek abba a határtalanul önkényes magyarázatába, amelyet már az ókor idején is kigúnyoltak. Az epikurosi természetfilozófia ellentmondásai csak az égitestekben szűnnek meg, ámde ezeknek az általános és örök létén megfeneklik az egyéni, absztrakt öntudat princípiuma is. Így tehát Epikuros leveti magáról az egész materiális köntöst, és, Marx szavai szerint, mint a „legnagyobb görög felvilágosító" harcol a vallás ellen, amely a magas egekből fenyegető tekintettel rémíti a halandó embereket.

Marx alkotó szelleme már ebben az első művében is megmutatkozik éppen ott, sőt elsősorban ott, ahol az Epikurosra vonatkozó magyarázatai részletkérdésekben vitathatók. Ugyanis leginkább azt lehetne kifogásolni, hogy Marx élesebben gondolta át Epikuros alapelvét és világosabb következtetéseket vont le belőle, mint maga Epikuros. Hegel az epikurosi filozófiát az elvekbe foglalt meggondolatlanságnak nevezte, és az biztos, hogy e filozófia megteremtője, aki autodidakta létére mindig nagy súlyt helyezett a hétköznapi nyelvezetre, nem alapozta meg művét a hegeli filozófiának azokkal a spekulatív fordulataival, amelyekkel Marx magyarázta. Ezzel a dolgozattal Hegel tanítványa a saját érettségének bizonyítványát állította ki; biztos kézzel bánik a dialektikus módszerrel, s nyelvezetében megvan az a tömör erő-

teljesség, amely a mesterben, Hegelben mindenek ellenére megvolt, de követőinek seregéből réges-régen kiveszett.

Marx ebben a dolgozatában még egészen a hegeli filozófia idealista talaján áll. A mai olvasó számára az első pillanatban a legidegenszerűbb az, hogy kedvezőtlen véleményt mond Démokritosról. Kijelenti, hogy Démokritos csupán olyan hipotézist állított fel, mely a tapasztalat eredménye, de nem ennek energetikai elve, tehát éppen úgy nem valósul meg, ahogy a reális természetkutatásra sincs további hatása. Démokritosszal szemben Epikurost dicséri, mondván, hogy ő teremtette meg az atomisztika tudományát, annak ellenére, hogy Epikuros a természet jelenségeit önkényesen magyarázza, és annak ellenére, hogy az egyéni absztrakt öntudat alapján áll, ami — miként Marx maga is elismeri — gátat szab minden igazi és valódi tudománynak, mivel maguknak a dolgoknak a természetében nem az elszigeteltség az uralkodó.

Ma már nem szorul bizonyításra, hogy amennyiben létezik az atomisztika tudománya — amennyiben az elemi testecskékre vonatkozó és minden jelenség keletkezését e testecskék mozgásával magyarázó tan lett az alapja a modern természetkutatásnak, amely ezt a tant használja fel a hang, a világosság, a hő terjedésének, a dolgok vegyi és fizikai változásainak megmagyarázására —, úgy e tannak Démokritos, s nem Epikuros volt az első úttörője. Csakhogy az akkori Marx számára még annyira a filozófia, illetve pontosabban: a fogalmi filozófia jelentette a tudományt, hogy olyan felfogást alakíthatott ki magában, amelyet mi manapság már aligha érthetnénk, ha ebben a felfogásban nem nyilvánulna meg Marx lényének a leglényege.

Élni mindig is azt jelentette neki: dolgozni, s dolgozni azt, hogy szüntelenül küzdeni. Ami Démokritostól elidegenítette, az az „energetikai elv" hiánya volt, illetve ahogyan később kifejezte magát, „minden eddigi materializmusnak . . . az a fő fogyatékossága, hogy a tárgyat, a valóságot, az érzéki világot csak az *objektum* vagy a *szemlélet* alakjában fogja fel; nem pedig mint *emberi érzéki tevékenységet, gyakorlatot,* nem szubjektíven" (Marx: Tézisek Feuerbachról. *Lásd* M—E. Vál. Műv. 2. köt., 399. old.). Ami Marxot Epikurosban vonzotta, az az „energetikai elv" volt, melynek alapján ez a filozófus lázadásra kelt a vallás nyomasztó terhe ellen, s dacolni mert vele.

... a lég a bősz vihartól
Recsegjen, és a menny dörögve zúgjon;
.....
De engemet megölni mégse fog!*

Csodálatos, fékezhetetlen harci tűz lobog abban az apósának ajánlott előszóban (*lásd* MEGA, I. rész, 1. köt. 1. félköt., 10. old.), amellyel értekezését közzé akarta tenni. „Amíg a filozófia abszolút, világleigázó szívében csak egy csöppnyi vér is pezseg, addig ellenfeleinek Epikurosszal együtt mindig azt fogja odakiáltani: nem az az istentelen, aki a tömeg isteneit megveti, hanem aki a tömegnek az istenekről alkotott véleményétől függ." A filozófia nem titkolja el Prométheus vallomását:

Tisztán kimondon: én a menny lakóit
Mind gyűlölöm.*

És azoknak, akik látszólag rosszabbá vált polgári helyzetük miatt panaszkodnak, a filozófia ugyanazt feleli, mint Prométheus az istenek kiszolgálójának, Hermésnek:

Balsorsomat bérszolgaságodért
Föl nem cserélném, hidd el azt nekem.*

A filozófia kalendáriumában a legkimagaslóbb szent, a legnagyobb vértanú Prométheus: e szavakkal fejezte be Marx ezt a daccal telt előszót, mely még barátját Bauert is megijesztette. De az, amit Bauer „felesleges vakmerősködésnek" tartott, csak szerény vallomása volt annak a férfiúnak, aki majdan új Prométheusszá lett küzdelemben és szenvedésben egyaránt.

5. AZ „ANECDOTA" ÉS A „RHEINISCHE ZEITUNG"

Alighogy Marx tarsolyába bekerült a doktori diploma, a romantikus reakció újabb erőszakosságai máris romba döntötték a frissen szerzett címéhez fűzött terveit.

Az első az volt, hogy 1841 nyarán Eichhorn ösztönzésére a teológiai karok gyalázatos hajtóvadászatot indítottak Bruno Bauer

* Idézetek *Aischylos* „Prométheus" c. drámájából. *Fordította Zilahy Károly.*

ellen, az „evangélium bírálata" miatt; Halle és Königsberg kivételével valamennyien elárulták a protestáns tanszabadság elvét, és Bauernek vissza kellett vonulnia. Ez azonban Marxot is megfosztotta attól a kilátástól, hogy szilárd gyökeret verhessen a bonni egyetemen.

Ugyanakkor a radikális folyóirat terve is kútba esett. Az új király barátja volt a sajtószabadságnak, mérsékeltebb cenzúraszabályzatot dolgoztatott ki, s ez 1841 végén napvilágot is látott. Az volt azonban a kikötése, hogy a sajtószabadság ne lépje túl a romantikus szeszélyek kereteit. Hogy ezen mit értett, azt kimutatta még 1841 nyarán, amikor Rugét egy kabinetrendelettel utasította, hogy szerkessze meg a Lipcsében, Wigandnál nyomtatott és kiadott „évkönyveit", a porosz cenzúra ellenőrzése alatt, ellenkező esetben készüljön fel, hogy folyóiratát betiltják a porosz államokban. Ez a rendelet kellően felvilágosította Rugét az ő „szabad és igazságos Poroszországáról", úgyhogy átköltözött Drezdába, s 1841. július 1-től kezdve „Deutsche Jahrbücher" címmel itt adta ki lapját. Most már magától ütötte meg azt az élesebb hangnemet, melyet Bauer és Marx eddig hiányoltak nála. Erre mindketten el is határozták, hogy egy önálló lap megalapítása helyett Ruge munkatársaivá lesznek.

Marx doktori disszertációját nem tette közzé. A disszertáció közvetlen célja már elesett, s szerzője később utalt arra, hogy most már ki kell várni, amíg ez a dolgozat elfoglalhatja helyét az epikureus, a sztoikus és a szkeptikus filozófiáról készítendő átfogó ismertetésében, ennek a munkának az elvégzését azonban „egészen másfajta politikai és filozófiai elfoglaltságai" egyelőre nem teszik lehetővé.

Ezek közé az elfoglaltságok közé tartozott elsősorban annak a bebizonyítása, hogy nemcsak az öreg Epikuros, de az öreg Hegel is példás ateista volt. 1841 novemberében Wigandnál a következő című „Ultimatum" jelent meg: „Die Posaune des Jüngsten Gerichts über Hegel den Atheisten und Antichristen" (Az utolsó ítélet harsonája az ateista és antikrisztus Hegel fölött). Ez a névtelen röpirat egy látszólag hithű szerző álarcában a bibliai próféták hangján siránkozott Hegel ateizmusán, ugyanakkor azonban Hegel műveiből igen meggyőzően levezette ezt az ateizmust. Az ügy rendkívül nagy feltűnést keltett, különösen azért, mert eleinte senki, még maga Ruge sem vette észre, hogy mi van az ortodox

álarc mögött. A „Harsoná"-t ugyanis Bruno Bauer írta, s ezt, most már Marxszal együtt, folytatni is akarta, hogy Hegel esztétikájából, jogbölcseletéből stb. szintén kimutassák: a mester igazi szellemének örökösei nem az ó-, hanem az újhegelisták.

Időközben betiltották a „Harsoná"-t, és Wigand vonakodott kiadni a folytatását. Ezenfölül Marx megbetegedett, és apósa is három hónapig nyomta az ágyat, míg aztán 1842. március 3-án meg is halt. Így Marx számára „lehetetlen volt valami komolyat csinálni". 1842. február 10-én mégis küldött Rugénak „egy kis cikket", s fölajánlotta, hogy erőihez mérten rendelkezésére áll a „Deutsche Jahrbücher"-nek.

A cikk azzal az új cenzúraszabályzattal foglalkozott, amelyben a király elrendelte a cenzúra enyhébb alkalmazását. Marx ezzel a cikkel kezdte meg politikai pályafutását. Éles kritikával pontról pontra föltárta mindazokat a logikai ellentmondásokat, amelyeket a cenzúraszabályzat romantikus, ködös homályba takart. Ennek folytán merőben ellentétes álláspontra helyezkedett nemcsak az „álliberális" filiszterek ujjongásával szemben, hanem még egynémely újhegelista véleményével is, akik a szabályzatban megnyilvánuló „királyi szellem" folytán már „az égbolt tetejére emelkedő napot látták".

Kísérő levelében Marx azt kérte, hogy mielőbb nyomassák ki cikkét, „hacsak a cenzúra nem cenzúrázza az én cenzúrámat". Ez a balsejtelme nem is bizonyult túlzottnak. Ruge február 25-én válaszolt neki, s azt írta, hogy a cenzúra legsúlyosabb időszaka köszöntött be a „Deutsche Jahrbücher" számára, s így „az Ön cikke lehetetlenné vált". Mivel azonban a visszautasított cikkekből „csinos és pikáns dolgok elitgyűjteménye" áll rendelkezésére, szeretné ezeket „Anecdota philosophica" címen Svájcban közzétenni. Marx e tervet március 5-i levelében nagyon melegen üdvözölte. A szász cenzúra „váratlan újjászületése" miatt, írja Marx, nyilván már eleve lehetetlenné válik, hogy kiadásra kerüljön a keresztény művészetről írt dolgozata, amely a „Harsona" folytatása lenne. Fölajánlja tehát ezt a dolgozatát, némi átszerkesztéssel, az „Anecdotá"-nak, úgyszintén a hegeli természetjog bírálatával foglalkozó írását is; ez utóbbi csupán a belső alkotmány kérdéseire tér ki, és az a tendenciája, hogy leleplezze az alkotmányos monarchiát, mint önmagának velejében ellentmondó, önmagát meg-

semmisítő felemás dolgot. Ruge mindenbe belement, de a cenzúraszabályzatról szóló cikken kívül semmi mást nem kapott Marxtól.

Március 20-án Marx azt írja, hogy a keresztény művészetről szóló dolgozatot meg akarja szabadítani a „Harsona"-hangnemtől és a hegeli kifejezésmód terhes béklyóitól, tehát szabadabban és ennélfogva alaposabban szándékszik megírni; ígéri, hogy ezzel április közepéig elkészül. Április 27-én már „majdnem kész" volt; Ruge „még csak néhány napig várjon"; a keresztény művészetre vonatkozó dolgozatát csupán kivonatban küldheti majd, mert ez munka közben szinte könyvvé dagadt. Július 9-én már azt írja, hogy meg se próbál mentséget keresni, ha „a kellemetlen külső körülmények" ki nem mentik; de most már semmihez sem nyúl mindaddig, amíg be nem fejezi a cikkeket az „Anecdota" számára. Végül is Ruge október 21-én bejelenti, hogy az „Anecdota" kész, és a zürichi irodalmi vállalat fogja kiadni; Marxnak továbbra is fenntartja azonban a helyet, jóllehet eddig inkább csak reményekkel és nem ígéretei betartásával boldogította, de jól tudja, hogy Marx mire képes, ha végre rászánja magát.

A Marxnál tizenhat évvel idősebb Ruge is, csakúgy mint Bauer és Köppen, a legnagyobb mértékben tisztelte ezt a fiatal tehetséget, aki szerkesztői türelmét ilyen kemény próbára tette. Kényelmes szerző Marx sohasem volt, sem a munkatársai, sem a kiadói számára; de ezek közül soha senkinek sem jutott eszébe, hogy hanyagságra vagy pontatlanságra magyarázza azt, aminek oka éppen a gondolatok túláradó bősége és az önmagával örökké elégedetlen önkritika volt.

Ebben az esetben még egy különös körülmény szolgál Marx igazolására, s ezt Ruge is tudta: olyasmi iránt kezdett érdeklődni, ami a filozófiai kérdéseknél összehasonlíthatatlanul erősebben foglalkoztatta. A cenzúraszabályzatra vonatkozó cikkével belefogott a politikai harcba, s most ezt vitte tovább a „Rheinische Zeitung"-ban, az „Anecdotá"-nak megígért filozófiai fonál továbbszövése helyett.

A „Rheinische Zeitung" 1842. január 1-e óta jelent meg Kölnben. Eredetileg nem ellenzéki, sőt inkább kormánypárti lap volt. A harmincas évek kölni püspöki zavargásai* óta a nyolcezer elő-

* Arról a konfliktusról van szó, amely a porosz kormány és a katolikus egyház között támadt a vegyesházasságokból származó gyermekek vallási hovatartozásának kérdésében. A konfliktus 1837-

fizetővel rendelkező „Kölnische Zeitung" az ultramontán* párt érdekeit képviselte; ez a párt a Rajna vidékén igen hatalmas volt és sok gondot okozott a kormány csendőrpolitikájának. A lapot nem annyira a katolikus ügy iránti szent lelkesedés fűtötte, hanem inkább az, hogy üzleti érdekből tekintettel legyen olvasóira, akik mit sem akartak tudni a berlini gondviselés áldásairól. A „Kölnische Zeitung" monopóliuma olyan szilárd volt, hogy tulajdonosának mindenkor sikerült a vele versenyezni készülő lapokat megvásárlás révén félreállítani, még akkor is, ha ezeket Berlinből támogatták. Ugyanez a sors fenyegette a „Rheinische Allgemeine Zeitung"-ot is, amely 1839 decemberében kapta meg a cenzúraminiszterektől az akkoriban szükséges koncessziót, éppen azért, hogy megtörje a „Kölnische Zeitung" egyeduralmát. Az utolsó pillanatban azonban több jómódú polgár összeállott, hogy részvénytőkét hozzon létre a lap teljes átalakítására. A kormány támogatta ezt a tervet, és ideiglenesen érvényben hagyta a most már „Rheinische Zeitung"-gá lett lap számára ugyanazt a koncessziót, amelyet elődjének adott.

Valójában a kölni burzsoáziától mi sem állott távolabb, mint az, hogy a porosz uralomnak — melyet a rajnai lakosság nagy tömegei még mindig idegen uralomnak tekintettek — bármi kényelmetlenséget okozzon. Az üzleti élet virágzott, tehát a burzsoázia feladta francia szimpátiáit, sőt, a Zollverein megalapítása után egyenesen azt kívánta, hogy Poroszország kerüljön egész Németország élére. Politikai követeléseik rendkívül mérsékeltek voltak, s messze elmaradtak gazdasági követeléseik mögött; ez utóbbiak céljául a már erősen fejlett Rajna vidéki kapitalista termelési mód megkönnyítését tűzték ki: takarékosság az állami pénzügyek terén, a vasúti hálózat kiépítése, a törvénykezési illetékek és postai tarifák leszállítása, a Zollverein számára közös lobogó és közös konzulok, s más hasonló dolgok, amik már a burzsoázia ilyenfajta kívánságlistáin szerepelni szoktak.

---

ben kezdődött a kölni érsek letartóztatásával, akit hazaárulással vádoltak meg III. Frigyes Vilmos porosz király követeléseinek megtagadása miatt, és csak IV. Frigyes Vilmos idején ért véget a porosz kormány kapitulációjával. — *A ford.*

* Ultramontán — bigott katolikus. — *A ford.*

Csakhamar kitűnt azonban, hogy a lap fiatal munkatársai közül kettő, akiket a szerkesztéssel megbíztak: Georg Jung gyakornok és Dagobert Oppenheim ülnök lelkes újhegelisták, s Moses Hessnek a befolyása alatt állnak, aki, akárcsak ők, rajnai kereskedő fia. Hess a hegeli filozófián kívül már a francia szocializmussal is megismerkedett. A lap munkatársait elvbarátaik körében toborozták, nevezetesen a berlini újhegelisták körében is, akik közül Rutenberg vállalta el a német rovat szerkesztését, mégpedig Marx javaslatára. Ez a javaslata egyébként a későbbiekben nem sok dicsőséget hozott rá.

Marx maga úgy látszik elejétől kezdve közel állott a laphoz. Március végén át is akart költözni Trierből Kölnbe, de túlságosan zajosnak találta az ottani életet. Egyelőre Bonnban telepedett le, ahonnan Bruno Bauer időközben eltűnt; „kár is volna, ha senki sem maradna itt, akin a szentek megbotránkozhatnak". Bonnban kezdte írni a „Rheinische Zeitung" számára a cikkeit, amelyekkel csakhamar túlszárnyalta a többi munkatársakat.

Jóllehet feltehetően Jungnak és Oppenheimnek az összeköttetései adták meg az első lökést arra, hogy a lapot az újhegelisták porondjává tegyék, az mégis nehezen feltételezhető, hogy ez a fordulat a részvényesek helyeslése, vagy éppen tudta nélkül következett be. Bizonyára elég szemesek voltak és felismerték, hogy tehetségesebb munkatársakat az akkori Németországban úgysem találnak. Ezenfelül maguk az újhegelisták is szinte a túlzásig poroszbarátok voltak, s amit esetleg a kölni burzsoázia az egyéb dolgaikból érthetetlennek és gyanúsnak találhatott, azt valószínűleg csak ártalmatlan különcködésnek tartotta. Az biztos, hogy a burzsoázia akkor sem lépett közbe, amikor már az első hetekben kifogásolták Berlinből a lap „felforgató tendenciáit", s fenyegetőztek, hogy az első negyedév végén betiltják. A berlini gondviselést főleg Rutenberg meghívása rémítette: félelmetes forradalmárnak tartották, s szigorú rendőri felügyelet alatt állt. IV. Frigyes Vilmos még 1848 márciusában is Rutenbergtől remegett a legjobban, mert őt tartotta a forradalom tulajdonképpeni felbujtójának. És ha egyelőre elhárult a halálos villámcsapás a lap feje felől, ez elsősorban a kultuszminiszternek volt köszönhető. Eichhorn ugyanis teljesen reakciós beállítottsága mellett azt képviselte, hogy feltétlenül szembe kell szállani a „Kölnische Zeitung" ultramontán tendenciáival még akkor is, ha a „Rheinische Zeitung" irányzata

„csaknem még aggályosabb", hiszen a „Rheinische Zeitung" csupán játszadozik azokkal az eszmékkel, amelyek nem lehetnek csábítóak senkinek, akinek valamennyire is biztos a talaj a lába alatt.

Ezt a hibát azonban a legkevésbé sem lehetett szemére vetni azoknak a cikkeknek, amelyeket Marx a lapnak beküldött. És úgy látszik, hogy az a praktikus mód, ahogyan ő a dolgokhoz hozzányúlt, lényegesen jobban kibékítette a lap részvényeseit az újhegelizmussal, mint Bruno Bauer vagy Max Stirner cikkei. Különben érthetetlen volna, hogy rövid néhány hónappal első cikkének beküldése után, 1842 októberében már őt helyezték a lap élére.

Marx itt próbálta ki először azt a páratlan ügyességét, hogy a dolgok állásának adott helyzetéből kiindulva, saját melódiájuk eléneklésével, megkövesedett állapotokat táncra perdítsen.

6. A RAJNAI LANDTAG

Marx öt nagy értekezésből álló sorozatban vállalkozott arra, hogy megvilágítsa az egy évvel megelőzőleg Düsseldorfban kilenc hétig ülésező rajnai tartományi Landtag vitáit. A tartományi Landtagok tehetetlen látszatképviseletek voltak; létrehozásukkal a porosz korona csak a szószegését akarta elpalástolni, miután 1815-ben alkotmányt ígért. Ezek a Landtagok zárt ajtók mögött tárgyaltak, és legfeljebb csak kicsinyes kommunális ügyekbe volt némi beleszólásuk. Amióta pedig 1837-ben Kölnben és Posenben kitört a viszály a katolikus egyházzal, már össze sem hívták őket; ellenzékiséget még leginkább a rajnai és a poseni Landtagról lehetett feltételezni, jóllehet csak ultramontán szellemben való ellenzékiséget.

Ezeket az érdemes testületeket az védte meg minden liberális hangulat ellen, hogy tagja kizárólag csak földbirtokkal rendelkező személy lehetett. Elvben a tagok felének a nemesi, egyharmadának a városi és egyhatodának a paraszti birtokot kellett képviselnie. Ez az épületes elv azonban nem érvényesülhetett minden tartományban a maga tökéletes szépségében, s jelesen az újonnan megszerzett rajnai területeken kellett a modern szellemnek némi engedményt tenni. De azért a szavazatok egyharmadánál mindig több

maradt a nemesek kezében, és mivel a határozathozatalhoz kétharmad többség kellett, semmi sem történhetett akaratuk ellenére. A városi birtokot még annyiban is korlátozták, hogy tíz évig kellett egy kézben lennie, mielőtt választhatóságra jogosított. Ezenfelül jogában állt a kormánynak, hogy bármely városi hivatalnok megválasztását megsemmisítse.

Ezek a Landtagok közmegvetésnek örvendtek, IV. Frigyes Vilmos azonban kormányralépte után az 1841. évre mégis újra összehívta őket. Sőt, jogaikat némileg ki is bővítette, de csak azért, hogy port hintsen az állam hitelezőinek szemébe, akiknek a korona 1820-ban megígérte, hogy új kölcsönöket kizárólag a jövőbeli rendi gyűlések hozzájárulásával és kezességével fog felvenni. Johann Jacoby egy híressé lett röpiratban felszólította a Landtagokat, hogy követeljék jogukat, az alkotmányra vonatkozó királyi ígéret beváltását, de süket fülekre talált.

Még a rajnai Landtag is csődöt mondott, méghozzá az egyházpolitikai kérdésben is, amely miatt a kormány a legjobban félt tőle. A Landtag kétharmad többséggel elutasította azt az indítványt, hogy a jogtalanul letartóztatott kölni érseket állítsák bíróság elé, vagy ültessék vissza hivatalába, holott ez mind liberális, mind ultramontán szempontból magától értetődő indítvány volt. Az alkotmány kérdését szóba sem hozták, és igazán siralmas módon intéztek el egy több mint ezer aláírással ellátott kölni petíciót, amely a Landtag üléseinek szabad látogatását, az ottani tárgyalások naponkénti, teljes terjedelmükben való közzétételét, ezeknek a tárgyalásoknak és általában minden belpolitikai kérdésnek a sajtó nyilvánossága előtt való szabad megvitatását, és végül a cenzúra helyett sajtótörvényt követelt. Ezzel szemben a Landtag csak azt kérte a királytól, hogy az országgyűlési jegyzőkönyvekben közzétehessék a szónokok neveit, és nem igényelte a sajtótörvényt és a cenzúra eltörlését, csupán olyan cenzúratörvényt, amely elejét veszi a cenzorok visszaéléseinek. De a Landtag, a gyávaság mindenkor megérdemelt jutalmaként, még ezzel is felsült a koronánál.

Ez a tartományi Landtag csak akkor élénkült meg, ha a földbirtok érdekeit kellett megvédenie. A feudális világ gyönyörűségeinek visszaállításáról persze álmodni sem lehetett. A Rajna vidékén olyan halálosan gyűlölték ezeket a kísérleteket, hogy — amint azt a keleti tartományokból odahelyezett hivatalnokok is

megjegyezték Berlinbe küldött jelentéseikben — e tekintetben nem ismertek tréfát. Különösen szigorúan ragaszkodott a rajnai lakosság a földbirtok szabad oszthatóságához, s nem engedett hozzányúlni sem a „nemesi rend", sem a „paraszti rend" érdekében, jóllehet a birtokoknak a végtelenségig való felparcellázása már, mint a kormány nem alaptalanul mondta, a földtulajdon valóságos elporladására vezetett. E tény ellenére a Landtag — mely a szóban forgó kérdésben egyetértett a tartomány lakosságával — 49 szavazattal 8 ellenében elvetette a kormánynak azt a javaslatát, hogy „az erőteljes paraszti rend fenntartása érdekében" bizonyos korlátozásnak vessék alá a föld felparcellázását. Annál nagyobb szívélyességgel fogadta viszont a Landtag a kormánynak a falopás, a vadorzás, az erdei és a mezei kihágások ügyében benyújtott törvényjavaslatait. A földtulajdon magánérdeke a törvényhozó hatalmat a maga szemérmetlen, lelkiismeretlen, olcsó ringyójává tette.

Marx részletes terv alapján állította pellengérre a Landtagot. Első, hat nagy cikkből álló értekezésében az országgyűlésnek a sajtószabadságra és az ülések anyagának közzétételére vonatkozó vitáit bírálta. A közzétételnek az engedélyezése — amely azonban egyúttal megtiltotta a szónokok nevének nyilvánosságra hozatalát — egyike volt azoknak a kisebb reformoknak, amelyekkel a király ösztönözni akarta a tartományi Landtagokat, de ezzel éppen a Landtagok heves ellenállását váltotta ki. A rajnai Landtag ugyan nem ment olyan messze, mint a brandenburgi és pomerániai, hogy egyszerűen megtagadja ülései jegyzőkönyveinek közzétételét; de itt is megnyilvánult az az ostoba önteltség, hogy a választottak felsőbbrendű lények, akiket elsősorban saját választóik kritikájával szemben meg kell védeni. „A Landtag nem bírja el a napvilágot. A magánélet éjszakájában otthonosabban érezzük magunkat. Ha az egész tartománynak megvan a bizalma arra, hogy jogait egyes egyénekre bízza, akkor magától értetődik, hogy ezek az egyes egyének leereszkednek és elfogadják a tartomány bizalmát, de igazán túlzás lenne azt kívánni, hogy ezt most viszonozzák és önmagukat, munkájukat, személyiségüket bizalommal telve a tartomány ítélete elé bocsássák . . ." (Viták a sajtószabadságról. *Lásd* M—E. Műv. 1. köt., 45. old.). Marx már ebből az első alkalomból is ragyogó humorral gúnyolta ki azt, amit később „parlamenti kreténizmusnak" nevezett és világéletében ki nem állhatott.

A sajtószabadságért pedig olyan éllel és olyan ragyogóan tört lándzsát, mint soha senki sem előtte, sem utána. Ruge ezt minden irigység nélkül elismerte: „Ennél mélyebbet, alaposabbat eddig még nem mondtak és nem is mondhattak a sajtószabadságról és annak érdekében. Szerencsét kívánhatunk magunknak ahhoz a magas fokú képzettséghez, zsenialitáshoz, a hétköznapi gondolatzavar mesteri leigázásához, amely ezzel publicisztikánkban megjelent." Marx e cikkeiben egyszer megemlíti hazája derűs klímáját; nos, ezeket a cikkeit még ma is úgy beragyogja a derűs fény, mint a rajnai szőlőhegyeket a napsugár. Hegel egykor „a rossz sajtó nyomorult, mindent feloldani akaró szubjektivitásáról" beszélt. Marx viszont visszatér a polgári felvilágosodáshoz, és ezzel egyidejűleg a „Rheinische Zeitung"-ban elismeri, hogy a kanti filozófia a francia forradalom német elmélete; de Marx úgy tér vissza a polgári felvilágosodáshoz, hogy látóköre meggazdagodott mindazokkal a politikai és szociális távlatokkal, amelyeket számára Hegel történeti dialektikája feltárt. Csak össze kell hasonlítanunk a „Rheinische Zeitung"-ban megjelent cikkeit Jacoby „Négy kérdésé"-vel, hogy felismerjük, mit eredményezett ez. Marx még csak mellékesen sem tartotta említésre méltónak például a király 1815. évi, az alkotmányt kilátásba helyező ígéretét, amelyre Jacoby mindig vissza-visszatért, mert számára ez volt az egész alkotmánykérdés alfája és omegája.

De Marx bármennyire dicsőítette is a szabad sajtót mint a népszellem éber szemét — ellentétben a cenzurált sajtóval, amelynek eredendő bűne, a képmutatás a forrása minden más bűnének, még az esztétikai szempontból is utálatos passzivitásának is —, mégsem ismerte félre azokat a veszélyeket sem, amelyek a szabad sajtót fenyegetik. A városi rendek egyik szónoka azon a címen követelte a sajtószabadságot, hogy az a szabad iparűzés része. Marx ezt felelte neki: „*Szabad-e az a sajtó*, amely *iparrá* alacsonyodik le? Az írónak mindenesetre keresnie kell, hogy létezhessen és írhasson, de korántsem azért kell léteznie és írnia, hogy keressen . . . *A sajtó legelső szabadsága abban áll, hogy ne legyen ipar.* Az az író, aki a sajtót anyagi eszközzé fokozza le, büntetésül, amiért ennyire hiányzik belőle a belső szabadság, megérdemli, hogy külső szabadsága se legyen, megérdemli a cenzúrát; sőt, az ilyen írónak már maga a létezése a büntetése" (*lásd* M—E Műv. 1. köt. 70. old.). És Marx

egész élete bizonyságtétel arra, amit az írótól követelt: az író művei mindig öncélúak legyenek; olyannyira ne váljanak eszközzé sem az író, sem mások számára, hogy az író, ha kell, saját létét is fel tudja áldozni művei létéért.

A rajnai Landtagról szóló második cikk, mint Marx Jungnak írta, „az érseki históriával" foglalkozott. De a cenzúra törölte, és később sem került nyilvánosságra, pedig Ruge felajánlotta, hogy az „Anecdotá"-ban megjelenteti. Rugénak Marx 1842. július 9-én a következőket írta: „Ne higgye, hogy mi itt a Rajnánál politikai eldorádóban élünk. A legkövetkezetesebb szívósság kell ahhoz, hogy egy olyan újságot, mint a »Rheinische Zeitung«, fönn lehessen tartani. A Landtagról szóló második cikkemet, mely az egyházi bonyodalmakkal foglalkozik, a cenzúra törölte. Ebben kimutattam, hogy az állam védelmezői egyházi, az egyház védelmezői állami álláspontra helyezkedtek. Ez az incidens annál kellemetlenebb a »Rheinische Zeitung«-nak, mert az együgyű kölni katolikusok beleestek volna a csapdába, és az érsek megvédése új előfizetőket vonzott volna. Bajosan lehet fogalma arról, hogy a hatalom emberei milyen alávalóan, és egyúttal milyen ostobán bántak el ezzel a kemény koponyájú ortodoxszal. De siker koronázta a művet; Poroszország az egész világ szeme előtt megcsókolta a pápa papucsát, és a mi kormányautomatáink pirulás nélkül járnak-kelnek az utcán" (*lásd* MEGA, I. rész, 1. köt. 2. félköt., 277. old.). A levél utolsó mondata arra céloz, hogy IV. Frigyes Vilmos, romantikus hajlamainak megfelelően, béketárgyalásokba bocsátkozott a Kúriával, s ez hálából, a Vatikán művészi módszereivel szabályszerűen kijátszotta.

Amit Marx erről a cikkéről Rugénak írt, azt persze nem szabad félremagyaráznunk, és nem szabad komolyan vennünk, hogy csakugyan azért védelmezte az érseket, mert csapdába akarta csalni a kölni katolikusokat. Sőt ellenkezőleg, nagyon is következetes maradt önmagához, amikor az érseknek egyházi ügyek miatt történt teljesen törvényellenes letartóztatását, és a katolikusoknak azt a követelését, hogy a jogtalanul letartóztatottat állítsák bíróság elé, úgy jellemezte, hogy az állam védelmezői egyházi, az egyház védelmezői állami álláspontra helyezkedtek. A „Rheinische Zeitung" számára döntő kérdés volt, hogy ebben a fölfordult világban a helyes álláspontot foglalja el, többek között éppen azért, amit

Marx a Rugéhoz írt levelében a továbbiakban el is mond: mert az ultramontán párt, amely ellen a lap heves harcot folytat, a legveszedelmesebb Rajna vidéki párt, s mert az ellenzék túlságosan megszokta, hogy az egyház kebelén belül opponáljon.

Az öt nagy részből álló harmadik cikk azokat a vitákat tárgyalja, amelyeket a Landtag a falopásokról folytatott. Ezzel a kérdéssel Marx kénytelen volt „leereszkedni a földre", vagy ahogyan más alkalommal ugyanezt a gondolatot kifejezte: zavarba jött, hogy anyagi érdekekkel kell foglalkoznia, holott Hegel ideológiai rendszerében erre nem talál útmutatást. Valóban, ekkor még nem fogta meg olyan élesen ennek a törvénynek a problémáját, ahogyan azt a későbbi években tette volna. Itt ugyanis a feltörekvő tőkés rendszernek a közös földtulajdon utolsó maradványai elleni küzdelméről, a néptömegek elleni kegyetlen kisajátítási hadjáratról volt szó; a porosz állam területén 1836-ban indított 207 478 bűnügyi eljárásból 150 000, vagyis csaknem a háromnegyed részük falopás, vadorzás, erdei és legelő-kihágás volt.

A rajnai Landtagon a falopásra vonatkozó törvényjavaslat megvitatásakor a magántulajdon kizsákmányoló érdeke olyan szemérmetlen módon érvényesült, hogy még a kormány javaslatán is túltett. Ez ellen Marx igen éles kritikával kelt ki és síkraszállt „a politikailag és szociálisan kisemmizett szegény tömegek" érdekében (Viták a falopási törvényről. *Lásd* M—E. Műv. 1. köt. 115. old.), de még nem gazdasági, hanem jogi érvekkel. A fenyegetett szegények részére azt követelte, hogy ne sértsék meg szokásjogaikat, amelyeknek alapját a köz- és a magántulajdon között ingadozó jellegű tulajdonban, a köz- és a magánjog bizonyos keverékében látta, és hozzátette, hogy ilyesmivel a középkor összes intézményeinél találkozhatunk. Az értelem megszünette ezeket a felemás, határozatlan, ingadozó jellegű tulajdonjogi intézményeket, amikor az absztrakt magánjognak a római jogból vett kategóriáit alkalmazta rájuk, mondja Marx, de a szegény osztály szokásjogában tovább él az ösztönös jogérzék és ennek gyökere pozitív és törvényes.

E cikksorozatnak a történelemfelfogása ugyan még bizonyos fokig „ingadozó jellegű", de ennek ellenére, vagy talán éppen ezért, megmutatja, hogy a „szegény osztályoknak" ezt a nagy előharcosát végső soron mi indította el útján. Marx leírja az

erdőtulajdonosok gazdagait, akik magánérdekből lábbal tiporják a logikát és az észt, a törvényt és a jogot, sőt nem utolsósorban az állam érdekeit is, hogy a szegényeken és a nyomorultakon élősködjenek. Ebből az egész leírásból végig kicsendül a melegen érző ember dühös fogcsikorgatása. „Hogy biztosítsa magának az erdőkihágás elkövetőjét — írja Marx —, a Landtag nemcsak a kezét-lábát törte el a jognak, hanem a szívét is átfúrta" (*lásd* M—E. Műv. 1. köt. 145. old.). Ezzel a példával azt akarta bizonyítani, hogy mit lehet majd várni a magánérdekek rendi gyűlésétől, ha egyszer valóban törvényhozási jogai lesznek.

Emellett Marx akkor még a hegeli jog- és állambölcselet alapján állt. Nem úgy, mint Hegel ortodox imádói, hogy a porosz államban látta volna az ideális államot, hanem úgy, hogy a porosz államot a hegeli filozófia követelményeinek megfelelő ideális államhoz mérte. Ebben az időben az államot olyan nagy szervezetnek tartotta, amelyben meg kell valósulnia a jogi, az erkölcsi és a politikai szabadságnak, s amelyben az állampolgárok az állam törvényei révén csak a saját értelmük, az emberi értelem természettörvényeinek engedelmeskednek. Ez a szempont elegendő volt arra, hogy Marx megbirkózhasson a falopásra vonatkozó Landtag-vitákkal, sőt még a vadorzásokkal, az erdei és a mezei kihágásokkal foglalkozó negyedik cikkhez is megfelelt volna. Ámde nem lett volna már kielégítő ez a szempont az ötödik cikkhez, amelyet az egész sorozat koronájának szánt, s amelyben a parcellázás kérdését akarta tárgyalni, a „földi kérdést a maga életnagyságában".

Marx, akárcsak a polgári Rajna vidék, a föld szabad felparcellázásának elvét képviselte; a paraszt e szabadságának korlátozása a fizikai szegénységét még a jogi szegénységgel is tetézné. Csakhogy ezzel a jogi szemponttal a kérdés nincs elintézve; a francia szocializmus jóval régebben kimutatta, hogy a föld szabad oszthatósága gyámoltalan proletariátust hoz létre, és azt tartotta, hogy a föld szabad oszthatósága azonos szinten van a kézműipar atomokra bomló izoláltságával. Ha tehát Marx ehhez a kérdéshez hozzá akart nyúlni, foglalkoznia kellett a szocializmussal is.

Feltehető, hogy ennek a szükségességét ő maga is felismerte, és nem az az ember volt, aki ilyen feladat elől kitért volna, ha

egész cikksorozatát megírja. Erre azonban nem került sor. Amikor a „Rheinische Zeitung"-ban a harmadik cikk megjelent, Marx már a lap szerkesztője volt. És akkor a szocializmus rejtélye elébe állt, még mielőtt meg tudta volna oldani.

7. ÖT HARCOS HÓNAP

A nyár folyamán a „Rheinische Zeitung" néhány kisebb kiruccanást engedett meg magának a szociális kérdések területére; a cikkek szerzője valószínűleg Moses Hess volt. Egy alkalommal a lap a berlini családi házakról szóló cikket vett át Weitling folyóiratából azzal a megjegyzéssel, hogy ez hozzájárul egy „fontos és időszerű kérdés" megoldásához; más alkalommal, amikor beszámolt a strassburgi tudóskongresszusról, ahol szocialista kérdésekről is szó volt, beszámolójához azt az egészen semmitmondó megjegyzést fűzte, hogy ha a vagyontalanok a középosztály vagyonára törekszenek, ezt a középosztálynak a nemesség ellen folytatott 1789-i harcaival lehet összehasonlítani, ezúttal azonban a kérdés békésen fog megoldódni.

Ezek az ártatlan apróságok elegendők voltak az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-nak arra, hogy a „Rheinische Zeitung"-ot a kommunizmussal való kacérkodással vádolja. Neki magának sem volt e tekintetben tiszta a lelkiismerete, mert Heinrich Heine tollából sokkal kényesebb dolgokat közölt a francia szocializmusról és kommunizmusról. De az „Allgemeine Zeitung" volt az egyetlen nemzeti, sőt nemzetközi jelentőségű német lap, s ezt a pozícióját most a „Rheinische Zeitung" erősen veszélyeztette. Bármily kevéssé fennkölt okai is voltak tehát heves támadásának, a gonoszkodásában mindenesetre ügyességet tanúsított. Előbb különböző célzásokat tett a gazdag kereskedőfiakra, akik ártatlan együgyűséggel játszadoznak a szocialista eszmékkel, de nem jut eszükbe, hogy a kölni mesteremberekkel és kikötőmunkásokkal megosszák javaikat; aztán azzal a csattanóval fejezte be, hogy csupán gyermeteg eltévelyedésnek minősíthető, ha valaki egy gazdaságilag annyira elmaradott országban, mint Németország, a francia nemesség 1789-i sorsával fenyegeti a középosztályt, amely csak most kezd szabadabban lélegezni.

Ennek a csípős kirohanásnak az elhárítása lett Marx legelső megoldandó szerkesztőségi feladatává, s ez éppen elég kényelmetlen volt neki. Nem akart fedezni olyan dolgokat, amelyeket ő maga „nagyképűségnek" érzett, de viszont nem tudta megmondani azt sem, hogy neki mi a véleménye a kommunizmusról. Így aztán egyrészt a lehetőséghez mérten visszadobta a kesztyűt az ellenfélnek, s azt vádolta meg kommunista hajlamokkal, másrészt azonban őszintén beismerte, hogy a „Rheinische Zeitung" nem képes *egy* frázissal elintézni olyan problémákat, amelyeknek leküzdésén *két* nép dolgozik. A lap alapos kritika tárgyává fogja tenni a kommunista eszméket; ezeket mostani formájukban még elméletileg sem ismeri el helytállóknak, nem tartja tehát lehetségesnek — és még kevésbé kívánatosnak — megvalósulásukat. De ehhez a kritikához „hosszantartó és mélyreható tanulmányozásra" van szükség, mert Leroux-nak és Considérant-nak az írásait, s főként Proudhonnak az éles eszű művét nem lehet néhány felületes, pillanatnyi ötlettel elintézni.

Később Marx úgy látta, hogy ez a vita elvette a kedvét a „Rheinische Zeitung"-nál folytatott tevékenységétől, s ezért „mohón" kapott az alkalmon, hogy visszavonulhatott dolgozószobájába. Ennél a kérdésnél azonban, ahogyan ez már az emlékekkel lenni szokott, az ok és az okozat túlságosan közvetlen kapcsolatba került egymással. Egyelőre még Marx szívvel-lélekkel benne volt a dologban, sőt, ezt annyira fontosnak tartotta, hogy miatta még a régi berlini társaival is szakított. Ezekkel különben sem igen büszkélkedhetett, amióta a „Doktorklub", amelyben mégiscsak mindig volt valami „szellemi érdeklődés", az enyhébb cenzúraszabályzat hatására átalakult az úgynevezett Szabadok Társaságává. Ebben a társaságban gyűltek egybe a porosz fővárosnak úgyszólván összes „március előtti" írói, hogy megvadult filiszterként megjátsszák a politikai és a szociális forradalmárt. Marxot ez a nyüzsgés már a nyáron nyugtalanította; azt mondta, hogy más az, ha valaki nyilatkozik a maga emancipációjáról, ami lelkiismeretesség kérdése, és megint más az, ha valamit szájhősködő propagandaként eleve világgá kürtölnek. Szerencse azonban, úgymond, hogy Bruno Bauer ott van Berlinben, ő majd gondoskodik róla, hogy legalább ne csináljanak „ostobaságokat".

Ebben Marx, sajnos, tévedett. Szavahihető tudósítás szerint Köppen ugyan távol tartotta magát a Szabadok sürgés-forgásától, de nem úgy Bruno Bauer, aki még azt sem restellte, hogy csínytevéseikben elvállalja a játékvezető szerepét. Hol koldusfelvonulást rendeztek az utcán, hol bordélyházakban és kocsmákban csaptak botrányt, hol meg egy védtelen pap ízléstelen ugratására Stirner esketésekor Bruno Bauer a horgolt pénztárcája rézkarikáit nyújtotta át a papnak azzal, hogy ez éppen jó lesz jegygyűrűnek. Mindezek a dolgok a Szabadokat a jámbor filiszterek szemében félig-meddig a bámulat, félig-meddig a rémület tárgyává tették, de jóvátehetetlenül pellengérre állították azt az ügyet, amelyet állítólag képviseltek.

Ez az utcagyerekekhez méltó viselkedés természetesen a Szabadok szellemi tevékenységére is hátrányosan hatott, s Marxnak mint szerkesztőnek, éppen elég baja volt a „Rheinische Zeitung"-hoz beküldött cikkeikkel. A cenzor piros ceruzája ugyan sokat törölt belőlük, de — írja Marx Rugénak — „én magam is bátorkodtam legalább annyit megsemmisíteni, mert Meyen és Társai tömegesen küldték be üres világmegváltó fecsegéseiket; mindez rendkívül hanyag stílusban volt írva, megspékelve némi ateizmussal és kommunizmussal (amit ezek az urak sohasem tanulmányoztak). Rutenberg idején, az ő teljes kritikátlansága, önállótlansága és tehetségtelensége mellett a Szabadok hozzászoktak, hogy a »Rheinische Zeitung«-ot *saját* engedelmes eszközüknek tekintsék; én azonban úgy véltem, hogy nem engedhetem meg továbbra is ezt az eddigi szalmacséplést". (1842. nov. 30. *Lásd* MEGA, I. rész, 1. köt. 2. félköt., 285. old.) Ez volt az első oka, mint Marx mondta, „a berlini égboltozat beborulásának".

A szakadás akkor következett be, amikor 1842 novemberében Herwegh és Ruge Berlinben jártak. Herwegh éppen híres és diadalmas németországi körútján volt. Kölnben jártakor Marxszal is megismerkedett és gyorsan barátságot kötöttek; Drezdában pedig összetalálkozott Rugéval, s vele együtt ment Berlinbe. Itt érthető módon sehogy sem volt ínyükre a Szabadok garázdálkodása. Ruge keményen összecsapott munkatársával, Bruno Bauerrel, aki a „legnevetségesebb dolgokról akarta meggyőzni"; így például azt állította, hogy az állam, a tulajdon és a család fogalma megszüntetendő, anélkül, hogy törődni kellene a kérdés pozitív oldalával. Herweghnek ugyancsak nem nagy gyönyörűségére szolgáltak a Szabadok, akik aztán a költő megvetéséért azzal álltak bosszút

rajta, hogy a maguk módján kigúnyolták a királytól kapott ismeretes audienciáját és egy gazdag leánnyal való eljegyzését.

Mindkét fél a „Rheinische Zeitung"-hoz fordult. Herwegh, egyetértésben Rugéval, egy kis cikk közzétételét kérte; ez a cikk elismerte ugyan a Szabadokról, hogy egyenként legtöbbjük nagyszerű ember, de hangsúlyozta — mint azt Herwegh és Ruge a Szabadok szemébe is megmondta —, hogy politikai romantikájukkal, zsenikórságukkal és kérkedésükkel kompromittálják mind a szabadság ügyét, mind a szabadság pártját. Marx ezt a cikket közzé is tette, mire Meyen, a Szabadok szószólójaként, goromba levelek özönével árasztotta el.

Marx először egészen tárgyilagosan felelt, s iparkodott a helyes útra terelni a Szabadok munkatársi közreműködését. „Felszólítottam őket — írja —, hogy kevesebb általános okoskodással, nagyhangú frázissal és önelégült tetszelgéssel operáljanak, hanem inkább több határozottságról, a konkrét helyzet sajátosságainak jobb ismeretéről és nagyobb tárgyi tudásról tegyenek tanúbizonyságot. Kijelentettem, hogy helytelennek, sőt erkölcstelennek tartom, hogy a kommunista és a szocialista dogmákat, tehát egy új világnézetet csak úgy mellékesen, színházi kritikákban, s más hasonló módon akarnak becsempészni, s a kommunizmusnak a megvitatását, ha már meg akarják vitatni, egészen más, sokkal alaposabb formában kívánom meg. Ezenkívül figyelmeztettem őket, hogy ne annyira a politikai viszonyokat bírálják a vallásban, hanem inkább a politikai viszonyok bírálatán keresztül kritizálják a vallást, mert ez a felfogás jobban megfelel egy újság természetének és a közönség műveltségének, hiszen a vallás önmagában tartalmatlan, nem a mennyországból, hanem a földről él, s önmagától összeomlik, ha megszüntetjük azt a megfordított realitást, amelynek elmélete a vallás. Végül pedig el akartam érni azt, hogy amikor filozófiáról beszélnek, akkor ne annyira az ateizmus cégtábláját fitogtassák (mint a gyerekek, akik mindenkinek azzal dicsekednek, hogy nem félnek a mumustól), hanem inkább a filozófia tartalmát vigyék a nép közé" (Rugéhoz, 1842. nov. 30. *Lásd* MEGA, I. rész. 1. köt. 2. félköt., 286. old.). E fejtegetések egyúttal tanulságos módon bepillantást engednek azokba az elvekbe, amelyeknek alapján Marx a „Rheinische Zeitung"-ot szerkesztette.

De ezeket a tanácsait a Szabadok még kézhez sem vették, amikor „szemtelen levelet" kapott Meyentől, aki azt követelte tőle — se többet, se kevesebbet —, hogy a lap ne „temperáljon", hanem „menjen el a végsőkig", vagyis: hagyja magát betiltatni a Szabadok kedvéért. Most már Marx is kifogyott a türelméből. Ezzel kapcsolatban a következőket írta Rugénak: „Mindebből borzasztó nagy adag önteltség világlik ki; s Meyen önteltségében nem akarja megérteni, hogyan lehet egy politikai lap megmentése érdekében feláldozni néhány berlini üres locsogását, és másra sem gondol, csak a saját klikkhistóriáira . . .

Miután mi most reggeltől estig ki vagyunk téve a legszörnyűbb cenzúrakínzásoknak, miniszteri leiratoknak, tartományi elnöki panaszoknak, országgyűlési vádaknak, a részvényesek kiabálásának stb. stb., s én csak azért maradok a helyemen, mert kötelességemnek tartom, hogy tőlem telhetőleg meghiúsítsam a hatalom szándékainak megvalósítását, hát gondolhatja, hogy kissé ingerlékeny vagyok, s ennek a Meyennek meglehetős nyersen feleltem" (*lásd* uo., 287. old.). Valójában ez szakítás volt a Szabadokkal, akik utóbb valamennyien többé-kevésbé siralmas politikai pályát futottak be. Bruno Bauer például a „Kreuzzeitung" és a „Post" munkatársa lett, Eduard Meyen pedig mint a „Danziger Zeitung" szerkesztője halt meg, s eltékozolt életét azzal a keserű öngúnnyal jellemezte, hogy csak a protestáns ortod-„ox"*-okat teheti nevetségessé, mert a lap liberális tulajdonosa, a katolikus előfizetőkre való tekintettel, megtiltotta a pápai Syllabus bírálatát. Más Szabadok a félhivatalos, sőt a hivatalos sajtónál kértek menedéket, így Rutenberg is, aki néhány évtizeddel később a „Preussischer Staatsanzeiger" szerkesztőjeként halt meg.

De akkor, 1842 őszén Rutenberg még rettegett ember volt, s a kormány követelte eltávolítását. Bár a kormány egész nyáron a végsőkig kínozta a lapot a cenzúrával, de életét még megkímélte, abban a reményben, hogy magától kimúlik; von Schaper, a rajnai tartományi elnök 1842. augusztus 8-án azt jelentette Berlinbe, hogy az előfizetők száma csak 885. De október 15-én Marx átvette a szerkesztést, és Schaper már november 10-én jelenti, hogy az előfizetők száma feltartózhatatlanul növekszik: 885-ről 1820-ra

* Ochs — németül ökör. — *A ford.*

emelkedett, és a lap tendenciája egyre ellenségesebb és vakmerőbb. Mindezt súlyosbította, hogy a „Rheinische Zeitung" kezére került az a rendkívül reakciós törvényjavaslat a házasságok szabályozásáról, amelynek idő előtti közlése annál kellemetlenebbül érintette a királyt, mert a válások tervbe vett megnehezítése a lakosság körében igen heves ellenzést váltott ki. A király követelte, hogy fenyegessék meg a lapot azonnali betiltással, ha nem nevezi meg, kinek a révén jutott hozzá a törvényjavaslathoz. A miniszterek azonban nem akartak vértanúkoszorút fonni a gyűlölt lap homlokára, hiszen úgyis tudták, hogy ezt a megalázó kívánságot visszautasítja. Megelégedtek azzal, hogy Rutenberget Kölnből eltávolítsák, és betiltás terhe mellett kötelezzék a lapot, hogy Renard, a kiadó helyett nevezzen meg felelős szerkesztőt. Ugyanakkor a korlátoltságáról közismert cenzor, Dolleschall helyére Wiethaus ülnököt nevezték ki.

Erről Marx november 30-án a következőket írta Rugénak: „Rutenberg, akitől a német rész szerkesztését (ahol tevékenysége főként az interpunkció elvégzésében merült ki) már elvették, s akit most az én közbenjárásomra a francia rész szerkesztésével bíztak meg, abban a szerencsében részesült az állami gondviselés óriási ostobasága folytán, hogy veszélyesnek tartják, jóllehet Rutenberg senkire nézve sem volt veszélyes, csak a »Rheinische Zeitung«-ra és önmagára nézve. Erőszakkal követelték eltávolítását. A porosz gondviselés, ez a despotisme prussien, le plus hypocrite, le plus fourbe (a világ legálszentebb, leggaládabb önkényuralma, a porosz önkényuralom) megkímélte a kiadót egy kellemetlen jelenettől, s Rutenberg, az új vértanú, aki arckifejezésében, viselkedésében és beszédében már bizonyos virtuozitással juttatja kifejezésre vértanúi öntudatát, kihasználja ezt az alkalmat, irkál az egész világnak, irkál Berlinbe, hogy ő a »Rheinische Zeitung« számkivetett elve, mert a lap most más állást készül elfoglalni a kormánnyal szemben" (*lásd* uo., 285—286. old.). Marx ezt az esetet azzal kapcsolatban említi meg, hogy emiatt még jobban kiéleződött a berlini Szabadokkal való viszonya; de úgy látszik, hogy a „vértanú" Rutenbergnek, ennek a szegény ördögnek a kicsúfolásában mégis kissé túl messze ment.

Az a megjegyzése, hogy Rutenberg eltávolítását „erőszakkal követelték", s ez Renard-t, a kiadót „kellemetlen jelenettől"

kímélte meg, nem igen magyarázható másképp, mint úgy, hogy engedtek az „erőszaknak", és még csak kísérletet sem tettek arra, hogy Rutenberget megtartsák. Ilyen kísérlet minden bizonnyal amúgy is kilátástalan lett volna, s megvolt a jó okuk, hogy a kiadót mindenfajta „kellemetlen jelenettől", értsd mindenfajta jegyzőkönyvi kihallgatástól megkíméljék, hiszen erre a teljesen apolitikus könyvkereskedő semmiképpen sem volt alkalmas. A kiadó a lapnak a kilátásba helyezett betiltása elleni írásbeli tiltakozását is csak aláírta, de azt, a kölni városi archívumban található kézírásos fogalmazvány tanúsága szerint, Marx írta meg.

Ez a tiltakozás, az „erőszaknak engedve", hozzájárul Rutenberg eltávolításához, és kilátásba helyezi egy felelős szerkesztő beállítását. A „Rheinische Zeitung" — olvashatjuk ebben az iratban — szívesen megtesz mindent, amivel magát a megsemmisüléstől megóvhatja, amennyiben az összeegyeztethető egy független lap hivatásával. A „Rheinische Zeitung" ezentúl sokkal több mérsékletet igyekszik tanúsítani a formában, de természetesen csak annyira, amennyire a tartalom ezt megengedi. Mindez olyan diplomatikus elővigyázattal van megírva ebben a beadványban, hogy ilyen elővigyázatosságra bajosan találnánk több példát szerzője életéből. Amennyire méltánytalan volna azonban, ha minden egyes szavát patikamérlegre tennénk, éppen annyira méltánytalan volna azt mondani, hogy a fiatal Marx az akkori meggyőződésén jelentős erőszakot követett el. Még abban sem, amit a lap poroszbarát érzelmeiről ír. Emlékeztet ugyanis arra, hogy a „Rheinische Zeitung" nemcsak a poroszellenes augsburgi „Allgemeine Zeitung" ellen harcolt, nemcsak a Zollvereinnek Északnyugat-Németországra való kiterjesztése érdekében agitált, hanem mindenekelőtt azzal mutatta meg poroszbarát érzelmeit, hogy állandóan hangsúlyozta az északnémet tudomány alaposságát, szembeállítva azt a francia és délnémet elméletek felületességével. A „Rheinische Zeitung", mondja a továbbiakban Marx, az első „rajnai, és általában délnémet lap", amely itt az északnémet szellemet bevezeti, s ezzel hozzájárul az egymástól elválasztott német népek egyesüléséhez.

Erre a beadványra von Schaper tartományi elnök nem nagyon kegyes választ adott: még ha Rutenberget rögtön el is bocsátják, és minden tekintetben megfelelő szerkesztőt neveznek is meg,

akkor is a lap további magatartásától függ, megkapja-e a végleges koncessziót. Csupán az új szerkesztő beállítására engedélyezett december 12-éig haladékot. Erre azonban nem került sor, mivel december közepén már új háborúság tört ki. A lap két bernkasteli levelezőjének a moseli parasztok nyomorúságos helyzetével foglalkozó tudósítása Schapert két helyreigazításra késztette, amelyek tartalmilag éppoly semmitmondók, mint formailag neveletlenek voltak. A „Rheinische Zeitung" ugyan kezdetben megint jó képet vágott a dologhoz és megdicsérte ezeknek a helyreigazításoknak „nyugodt méltóságát", amely megszégyeníti a titkos rendőrállam embereit, s éppoly alkalmas a „bizalmatlanság megszüntetésére, mint a bizalom megszilárdítására". Később azonban, január közepétől kezdve, amikor már összegyűjtötte a szükséges anyagot, a lap öt cikkből álló sorozatban okmányokkal bebizonyította, hogy a kormány kegyetlen szigorral nyomta el a Mosel vidéki parasztok segélykiáltásait. Ez a rajnai tartomány legfőbb tisztviselőjét teljesen blamálta. Annál édesebb vigasz volt számára, hogy a miniszter-tanács, a király jelenlétében, 1843. január 21-én már elhatározta a lap betiltását. Újév körül számos esemény ingerelte fel a király haragját. Például az a dacosan szentimentális levél, amelyet Herwegh Königsbergből írt neki, s melyet a lipcsei „Allgemeine Zeitung" a szerző tudta és beleegyezése nélkül közölt, továbbá Johann Jacoby felmentése a hazaárulás és felségsértés vádja alól a legfelsőbb törvényszéken, s végül a „Deutsche Jahrbücher" újévi hitvallása „a demokrácia és annak gyakorlati problémái" mellett. A „Deutsche Jahrbücher"-t persze azonnal betiltották, úgyszintén — Poroszország területén — a lipcsei „Allgemeine Zeitung"-ot is; most aztán ugyanebben a nagytakarításban a „rajnai céda testvére" is rákerült a sor, már csak azért is, mert élesen megbírálta a két másik lap betiltását.

A betiltás formai okául a koncesszió állítólagos hiánya szolgált, „mintha bizony Poroszországban, ahol még egy kutya sem létezhet rendőri márka nélkül, a »Rheinische Zeitung« akár csak egy napig is megjelenhetett volna létfeltételei nélkül" (Marx—Rugéhoz, 1843. jan. 25. *Lásd* MEGA, I. rész, 1. köt. 2. félköt., 293—294. old.). „Tárgyi okul" pedig mind az óporosz, mind az újporosz fecsegésre jellemző módon a lap elvetemült tendenciáját hozták föl, „a régi lárifárit a rosszindulatú érzelmekről, az üres teóriákról stb. stb." —

mint azt Marx gúnyosan megjegyezte (*lásd* uo., 294. old.). A részvényesekre való tekintettel azonban a negyedév lejártáig engedélyezték a lap megjelenését. „Ezen kegyelmi idő alatt az újság kettős cenzúra alatt állt. A mi cenzorunkat, ezt a tiszteletre méltó férfiút, von Gerlach itteni kormányzósági elnöknek, egy passzív, engedelmes szamárnak a cenzúrája alá helyezték, mégpedig úgy, hogy a lapunk kész számát a rendőrség orra alá kell tartanunk, s ha ez valami kereszténytelent, porosziatlant szagol benne, akkor nem jelenhet meg" — közli Marx Rugéval (*lásd* uo., 293. old.). Valóban, Wiethaus ülnökben volt annyi becsület, hogy lemondott a cenzorságról, mire a kölni dalárda szerenáddal tisztelte meg. Helyébe Berlinből Saint-Paul minisztériumi titkárt küldték, aki ezt a hóhérfeladatot olyan buzgón látta el, hogy a kettős cenzúrát már február 18-án megszüntethették.

A lap betiltását az egész rajnai tartomány a saját sérelmének érezte. Az előfizetők száma fölugrott 3200-ra, s több ezren írták alá azokat a petíciókat, amelyeket Berlinbe küldtek, hogy a fenyegető csapást elhárítsák. A részvényesek egy küldöttsége is útra kelt, de nem engedték a király elé. Ugyanígy a lakosság petíciói is nyomtalanul eltűntek volna a minisztérium papírkosaraiban, ha nem használták volna őket arra, hogy ledorongolják az aláírók között szereplő hivatalnokokat. Sokkal kellemetlenebb volt azonban, hogy a részvényesek most a lap kevésbé határozott magatartásával iparkodtak elérni azt, amit nem sikerült elérniök megindító panaszaikkal. Lényegében ez a körülmény késztette Marxot, hogy már március 17-én lemondjon a lap szerkesztéséről, ami persze nem gátolta meg abban, hogy a cenzúra életét az utolsó pillanatig a lehető legjobban el ne keserítse.

Saint-Paul fiatal bohém volt; Berlinben a Szabadokkal kocsmázott, Kölnben pedig a bordélyházak előtt az éjjeliőrökkel verekedett. De ravasz fickó volt, aki hamarosan észrevette, hogy hol a „Rheinische Zeitung" „doktriner központja" és elméleteinek „eleven forrása". Berlinbe küldött jelentéseiben önkéntelenül is tisztelettel beszél Marxról, akinek jelleme és szelleme nyilván nagyon imponált neki, azon „mélységes, spekulatív tévedés" ellenére, amelyet Marxnál felfedezni vélt. Március 2-án már azt jelenthette Berlinbe, hogy Marx „a jelenlegi körülmények közt" elhatározta, hogy a „Rheinische Zeitung"-gal minden összeköttetést

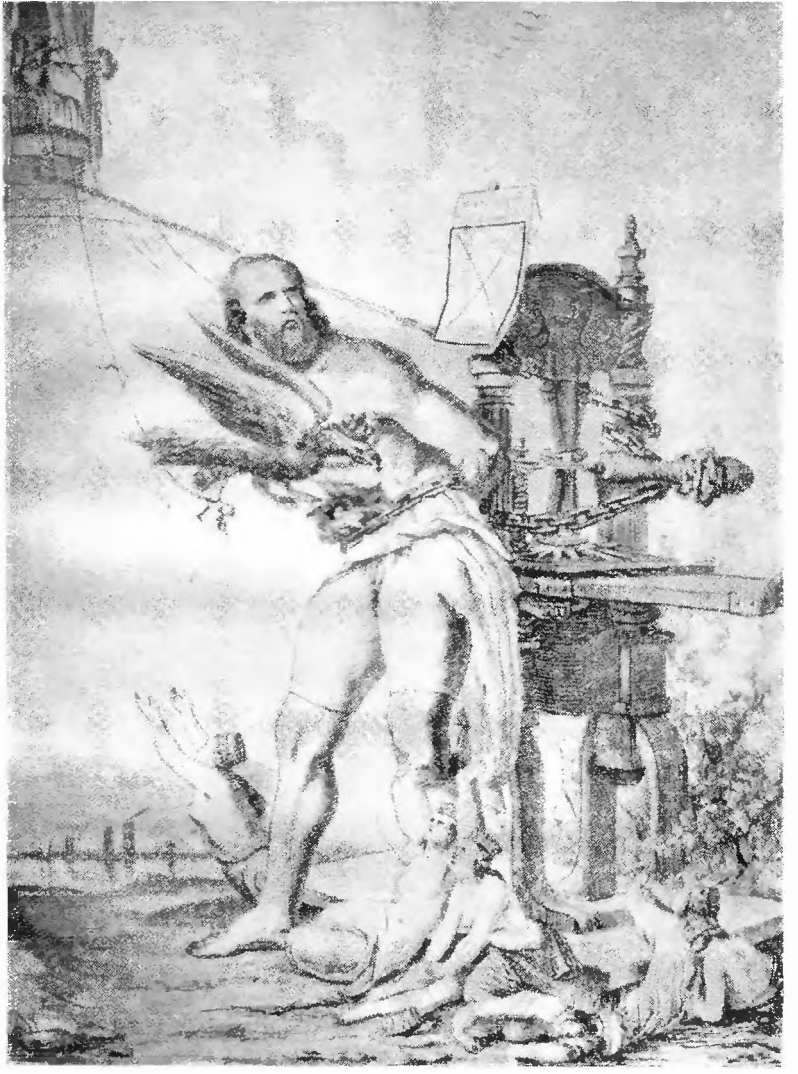

A megláncolt Prométheus

Marx Károly mint a „Rheinische Zeitung" nyomdagépehez odaláncolt Prométheus. A rajz 1843-ban készült, a „Rheinische Zeitung" betiltása után. Részletesebb magyarázatát lásd a „Függelékben"-

megszakít, és elhagyja Poroszországot. Ez a berlini százszorbölcseket arra indította, hogy följegyezzék aktáikra: nem veszteség, ha Marx kivándorol, hiszen „ultrademokrata érzelmei teljesen ellentétben állnak a porosz állam elvével", ami bizony aligha vitatható. Március 18-án aztán az érdemes cenzor így ujjongott: „Az egész vállalkozás spiritus rectora, dr. Marx, tegnap végleg kilépett, és Oppenheim, egy igazán mindenben mérsékelt, egyébként jelentéktelen ember vette át a szerkesztést... Így most nagyon jól érzem magam, s ma már alig negyedannyi időt kellett a cenzúrára fordítanom, mint máskor." Azzal a javaslatával, hogy most már nyugodtan meg lehet hagyni a „Rheinische Zeitung"-ot, tulajdonképpen megtisztelő bókot mondott a búcsúzó Marxnak. Megbízóinak gyáva aljassága viszont még az övét is felülmúlta; utasították, hogy titokban vásárolja meg a „Kölnische Zeitung" szerkesztőjét, bizonyos Hermést, és egyúttal félemlítse meg ennek a lapnak a kiadóját, akinek a „Rheinische Zeitung" eléggé bebizonyította a veszélyes konkurrencia lehetőségét. Mellesleg, ez az agyafúrt sakkhúzás sikerült is.

De Marx már január 25-én, vagyis azon a napon, amelyen a „Rheinische Zeitung" betiltása Kölnbe érkezett, a következőket írja Rugénak: „Engem semmi sem lepett meg. Ön igen jól tudja, hogy miként vélekedtem kezdettől fogva a cenzúraszabályzatról. Most itt, a »Rheinische Zeitung« betiltásában, csak ennek a konzekvenciáját látom, a politikai öntudat fejlődését, s ezért belenyugszom. Ezenfölül a légkör túlságosan is nyomasztó lett nekem. Rossz dolog szolgamunkát végezni akár a szabadság érdekében is, és tűkkel hadakozni husángok helyett. Megcsömörlöttem a képmutatástól, az ostobaságtól, a nyers tekintélytől, és a nálunk dívó simulástól, hajlongástól, hétrétgörnyedéstől és szőrszálhasogatástól. Tehát a kormány jóvoltából ismét szabad vagyok...

Semmihez sem kezdhetek többé Németországban. Itt az ember önmagát is meghamisítja" (*lásd* MEGA, I. rész, 1. köt. 2. félköt., 294. old.).

Ugyanebben a levélben* nyugtázza Marx annak a gyűjteménynek a kézhezvételét, amelyben politikai elsőszülöttje napvilágot látott. Az 1843. március elején megjelent gyűjtemény két kötetből áll, és címe: „Anecdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publizistik." Kiadója a Julius Fröbel által a német cenzúra elől menekülők számára alapított zürichi Literarisches Kontor volt.

Ebben a két kötetben még egyszer fölvonult az újhegelisták régi gárdája, jóllehet nem zárt sorokban; de köztük menetelt az a merész gondolkodó is, aki Hegel egész filozófiáját eltemette, aki kijelentette, hogy „az abszolút szellem" a teológia kimúlt szelleme, tehát tisztára kísértet, aki úgy látta, hogy a filozófia minden titkát megoldja az emberről és a természetről való felfogása. Ludwig Feuerbachnak az „Anecdotá"-ban megjelent műve, a „Vorläufige Thesen zur Reform der Philosophie" Marx számára is kinyilatkoztatás volt.

A későbbiekben Engels Feuerbachnak a fiatal Marx szellemi fejlődésére gyakorolt hatalmas befolyását Feuerbach leghíresebb munkájának: a kereszténység lényegével foglalkozó könyvének megjelenésétől datálta, vagyis már 1841-től. Ennek a műnek a „felszabadító hatásáról", amelyet át kellett élni ahhoz, hogy az embernek fogalma legyen róla, Engels ezt mondja: „A lelkesedés általános volt; pillanatnyilag mindnyájan Feuerbach követői voltunk" (Engels: Feuerbach, és a klasszikus német filozófia felbomlása. *Lásd* M—E. Vál. Műv. 2. köt., 363. old.). Csakhogy abban, amit Marx a „Rheinische Zeitung"-ban közzétett, még nem ismerhető fel Feuerbach befolyása; Marx, kritikai fenntartásai ellenére, ugyan valóban „lelkesen üdvözölte" ezt az új felfogást, de csak az 1844 februárjában megjelent „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben, amely már a címével is elárulta, hogy bizonyos értelemben kapcsolódik Feuerbach gondolatmenetéhez.

Persze, az „Ideiglenes tézisek" tartalma már a kereszténység lényegéről szóló könyvben is benne van, s így Engelsnek ez a

* A dátumok nem egészen pontosak: a gyűjtemény kézhezvételéről Marx nem január 25-i levelében értesíti Rugét, hanem 1843. március 13-i levelében; maga a gyűjtemény pedig nem március elején jelent meg, hanem 1843 februárjában. — *A ford.*

pontatlan visszaemlékezése nem is látszik lényegesnek. Annyiban azonban mégsem mellékes, mivel elhomályosítja a Feuerbach és Marx közötti szellemi összefüggést. Feuerbach harcosságát cseppet sem csökkenti, hogy csak a falusi magányban érezte jól magát. Galileivel együtt úgy vélte, hogy a város mintegy börtön a spekulatív szellemnek, míg a szabad falusi élet a természet könyve, amely mindenki előtt nyitva van, aki tud benne olvasni. Feuerbach mindig ezzel védte magányos bruckbergi életét a támadásokkal szemben; szerette a falusi magányt, de nem a szónak abban a régi, békeszerető értelmében, hogy boldog, aki a világtól elrejtőzve él, hanem mert ebből merítette az erőt a küzdelemhez, mert neki, a gondolkodónak szüksége volt, hogy a mindennapok zajos lármája ne térítse el a természet nyugodt szemlélésétől, ami számára az egész életnek és az élet minden titkának a hatalmas ősforrását jelentette.

Feuerbach, falusi visszavonultsága ellenére, korának nagy harcát mégis az első sorokban haladva harcolta meg. Az ő cikkei kölcsönözték Ruge folyóiratainak igazán metsző élüket. „A kereszténység lényege" című munkájában kimutatta, hogy az ember formálja a vallást, s nem a vallás az embert, hogy a felsőbb lények csak fantáziánk teremtményei, saját lényünk fantasztikus visszatükröződései. Marx azonban az idő tájt, amikor ez a könyv megjelent, a politikai küzdelem felé fordult, ami őt, amennyire erről akkoriban már beszélhetünk, a nyilvános fórum nyüzsgésének kellős közepére ragadta, és itt nem voltak megfelelőek a Feuerbach e művében kikovácsolt fegyverek. Most Feuerbachnak a filozófia reformjával foglalkozó „Ideiglenes tézisei" viszont éppen akkor jelentek meg, amikor a hegeli filozófia teljesen alkalmatlannak bizonyult azoknak a gazdasági kérdéseknek a megoldására, amelyek Marx előtt a „Rheinische Zeitung"-ban felmerültek. S mivel Feuerbach a „Tézisekben" halálos csapást mért a hegeli filozófiára, mint a teológia utolsó mentsvárára, utolsó racionális támaszára, érthető, hogy ez a mű mély benyomást tett Marxra, jóllehet azonnal megvoltak a kritikai észrevételei.

Március 13-i levelében így ír Rugénak (*lásd* MEGA, I. rész, 1. köt. 2. félköt., 308. old.): „Feuerbach aforizmáival csak azon a ponton nem értek egyet, hogy Feuerbach túl sokat utal a természetre, s túl keveset a politikára. Pedig ez az egyetlen szövetség,

amely által a jelenkori filozófia igazsággá lehet. De azért majd menni fog a dolog, valószínűleg most is úgy lesz, mint a tizenhatodik században, amikor a természetrajongók csoportjának megfelelően kialakult az államért rajongók csoportja is." Valóban, Feuerbach a „Téziseiben" csak nagyon felületes megjegyzéssel érinti a politikát, s e téren nemhogy túlhaladta volna Hegelt, hanem inkább mögötte maradt. Marx most ezen a ponton kapcsolódott be, hogy Hegel jog- és államfilozófiáját ugyanolyan alapos vizsgálat tárgyává tegye, mint Feuerbach a mester természet- és vallásfilozófiáját.

Ez a fent említett levél még egy másik helyén is elárulja, hogy milyen nagy befolyással volt akkor Feuerbach Marxra. Mihelyt tisztába jött azzal, hogy a porosz cenzúra ellenőrzése mellett nem tud írni, hogy a porosz levegőt nem tudja elviselni, az az elhatározás is megérlelődött benne, hogy Németországot nem hagyja el menyasszonya nélkül. Már január 25-én megkérdezte Rugét, hogy nem dolgozhatna-e a „Deutscher Boté"-nál, amelyet akkor Herwegh Zürichben ki akart adni. De Herweghnek ez a szándéka még formát sem öltött és máris meghiúsult, mivel kiutasították Zürichből. Ezután Ruge más javaslatokat tett az együttműködésre, a többi között azt, hogy szerkesszék közösen az átalakított és átkeresztelt „Jahrbücher"-t, s meghívta Marxot, hogy a kölni „szerkesztőségi kínjainak" lezárulása után jöjjön Lipcsébe, hogy ott szóbelileg is tárgyaljanak „újjászületésünk helyéről".

Marx március 13-i levelében (*lásd* uo., 307. old.) elfogadta ezt a javaslatot, de „egyelőre" a következőképp nyilvánította véleményét a „tervünkkel" kapcsolatban: „Amikor elfoglalták Párizst, egyesek Napóleon fiát ajánlották uralkodónak régensséggel, mások Bernadotte-nak, és megint mások Lajos Fülöpnek az uralmát. Talleyrand azonban azt felelte: XVIII. Lajos vagy Napóleon. Ez elv, minden más csak intrika.

S így én is azt mondanám, hogy Strassburgon (vagy legföljebb Svájcon) kívül úgyszólván minden csak intrika, és nem elv. A húsz ívnél nagyobb terjedelmű könyvek nem a nép számára valók. A legtöbb, amit megkockáztathatunk, az havi füzeteknek a kiadása.

És ha éppenséggel a »Deutsche Jahrbücher«-t ismét engedélyeznék, akkor legfeljebb az elszenderültnek a gyenge utánzatát tudnánk össze-

hozni, s ez manapság már nem elegendő. Ezzel szemben a »Deutsch-Französische Jahrbücher« elv lenne, konzekvenciákkal járó esemény lenne, olyan vállalkozás, amelyért lelkesedni lehet." Ebből Feuerbach „Téziseinek" visszhangját érezzük kicsendülni, hiszen Feuerbach mondja, hogy az igazi, az élettel, az emberrel identikus filozófus legyen germán—gall vérmérsékletű. A szívnek franciának, a fejnek németnek kell lennie. A fej reformál, de a szív forradalmasít. Csak ott, ahol mozgás, indulat, szenvedély, vér és érzékiség van, található meg a szellem is. Csak Leibniz szellemessége, szangvinikus, idealista-materialista princípiuma ragadhatta ki a németeket először pedantériájukból és skolaszticizmusukból.

Ruge március 19-i válaszában kijelentette, hogy teljesen egyetért ezzel a „germán—gall princípiummal"; az ügy üzleti részének rendezése azonban még több hónapig elhúzódott.

9. MENYEGZŐ ÉS SZÁMKIVETÉS

Első nyilvános harcainak mozgalmas évében Marxnak sok családi nehézséggel is meg kellett küzdenie. Erről nem szívesen, és legföljebb csak akkor beszélt, ha valami nagyon kényszerítette rá. A filiszter siralmas sorsával ellentétben, aki a maga kis ügyei közepette megfeledkezik istenről és a világról, Marxnak megadatott, hogy „az emberiség nagy kérdései" kedvéért még a legkeserűbb szükségen is felül tudjon emelkedni. És ezen képességének gyakorlására élete nagyonis bőven adott alkalmat.

Már abban az első megnyilvánulásában, amely az „egyéni hitványságokkal" foglalkozó írásai közül ránkmaradt, igen jellemzően jut kifejezésre, hogy mi is volt a fölfogása ezekről a dolgokról. Amikor 1842. július 9-én kimentette magát Rugénál, amiért az „Anecdota" számára megígért cikkeket nem küldi, az egyéb akadályok felsorolása után ezt írja (*lásd* MEGA, I. rész, 1. köt. 2. félköt., 277. old.): „Időm többi részét a legvisszataszítóbb családi viták aprózták és rontották el. Családom olyan nehézségeket támasztott, amelyek engem, családom jómódja ellenére, pillanatnyilag a legnyomasztóbb körülményeknek tettek ki. Nem terhelhetem Önt ezekkel az egyéni hitványságokkal. Valóságos szerencse, hogy a nyilvános élet hitványságai lehetetlenné teszik, hogy jel-

lemes ember még a magánügyek számára is tartogathasson bármiféle ingerlékenységet." A rendkívül erős jellemnek ez a bizonyítéka is azok közé tartozik, amelyek a „magánügyeikben ingerlékeny" filisztereket mindenkor felháborították a „szívtelen" Marx ellen.

Arról, hogy mik voltak ezek a „legvisszataszítóbb családi viták", közelebbi nem ismeretes. Marx maga csak még egyszer, egészen általánosságban tér vissza erre, amikor a „Deutsch-Französische Jahrbücher" alapításáról volt szó. Ekkor azt írta Rugénak (1843. márc. 13. *Lásd* MEGA, I. rész, 1. köt. 2. félköt., 307. old.), hogy amint ez a terv szilárd formát ölt, Kreuznachba akar utazni, ahol menyasszonyának az anyja férje halála óta lakik, ott megnősül, s aztán egy ideig anyósánál marad, „hiszen feltétlenül szükségünk van arra, hogy néhány dolgozat készen legyen, mielőtt hozzáfogunk az ügyhöz . . .

Minden romantika nélkül biztosíthatom önt, hogy fülig szerelmes vagyok, mégpedig a legkomolyabban. Már több mint hét éve vagyok eljegyezve, és menyasszonyom a legkeményebb, egészségét szinte tönkretevő harcokat vívta értem, részben pietista és arisztokrata rokonaival, akik számára a »mennyek ura« és »Berlin ura« egyforma kultusz tárgyai, részben saját családommal, ahová néhány papzsák és más ellenség fészkelte be magát. Nekem és menyasszonyomnak éveken át több fölösleges és gyötrő konfliktusban volt részünk, mint jó néhány más embernek, aki háromszor olyan idős, és állandóan »élettapasztalatáról« beszél." Ezen a szűkszavú utaláson kívül jegyessége idejében való küzdelmeiről semmit sem tudunk.

Az új folyóirat megjelenését biztosították. Nem minden nehézség nélkül ugyan, de aránylag rövid idő alatt, és anélkül, hogy Marx kénytelen lett volna Lipcsébe utazni. Fröbel elhatározta, hogy elvállalja a kiadást, miután a jómódú Ruge kijelentette, hogy 6000 tallérral csendes társként belép a Literarisches Kontorba. Marx szerkesztői fizetését 500 tallérban állapították meg. Erre a kilátásra vette el menyasszonyát, Jennyt, 1843. június hó 19-én.

Hátra volt még az, hogy megállapodjanak, hol jelentetik meg a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-t. Választásuk Párizs, Brüsszel és Strassburg között ingadozott. A fiatal pár kívánságának legjobban az elzászi város felelt volna meg, de végül Párizs mellett döntöttek, miután Fröbel és Ruge személyesen körülnéztek Párizs-

ban és Brüsszelben. Brüsszelben ugyan szabadabb lehetőségei voltak a sajtónak, mint Párizsban, ahol a kaució és a szeptemberi törvények* súlyosbították a helyzetet, de a német élettel sokkal közelebbi kapcsolatot lehetett fenntartani a francia fővárosban, mint a belgában. 3000 frankból, vagy valamivel többől meg lehet élni Párizsban, írta Ruge Marxnak biztatóan.

Marx, tervének megfelelően, anyósa házában töltötte házassága első hónapjait; novemberben aztán áttette fiatal háztartását Párizsba. Hazájából való utolsó életjelként ránk maradt az a levél, amelyet 1843. október 23-án** Kreuznachból Feuerbachhoz intézett, hogy a „Jahrbücher" első füzetébe cikket kérjen tőle, mégpedig egy kritikát Schellingről. „Azt hiszem, »A kereszténység lényege« 2. kiadásához írt Előszavából szabad arra következtetnem, hogy Ön egy részletes, Schellingről szóló munkával van elfoglalva, vagy legalábbis, hogy van még egy és más mondanivalója erről a széltolóról. Látja, ez nagyszerű bemutatkozó volna.

Milyen ügyesen tudta Schelling úr csalogatni a franciákat, először a gyenge eklektikus Cousint; később még a zseniális Leroux-t is. Pierre Leroux és a hozzá hasonlók szemében ugyanis Schelling még mindig az a férfiú, aki a transzcendens idealizmus helyébe az ésszerű realizmust, az elvont gondolat helyébe a hús-vér gondolatot, a szakfilozófia helyébe a világi filozófiát tette! . . .

Ön nagy szolgálatot tenne tehát vállalkozásunknak, de még inkább az igazságnak, ha mindjárt az első füzethez Schelling jellemzésével járulna hozzá. Ön éppen az arravaló ember, mert Ön a megfordított Schelling. Schellingnek — ellenfelünkről elhihetjük a jót — őszinte fiatalkori gondolata, amelynek megvalósításához azonban nem volt más képessége, mint a képzelet, nem volt más energiája, mint a hiúság, nem volt más ösztönzője, mint az ópium, nem volt más szerve, mint egy asszonyos befogadóképesség ingerlékenysége, Schellingnek ez az őszinte fiatalkori gondolata, amely fantasztikus fiatalkori álom maradt nála, Önnél igazsággá, valósággá, férfias komolysággá lett . . . Én Önt ennélfogva Schelling szükség-

* A francia kormány által 1835 szeptemberében hozott reakciós törvények, amelyek korlátozták az esküdtszékek tevékenységét és szigorú rendszabályokat vezettek be a sajtó ellen. — *A ford.*

** Az idézett levél pontos dátuma: 1843. október 20. — *A ford.*

szerű, természetes, tehát Őfelségeik a természet és a történelem által elhivatott ellenfelének tartom" (*lásd* Feuerbach: Vál. fil. művei. 307—308. old.) Mennyire szeretetre méltó ennek a levélnek a hangja, és milyen ragyogóan sugárzik belőle a nagy harc derűs reménye!

De Feuerbach habozott. Jóllehet Rugénak először dicsérte az új vállalkozást, később visszalépett; és nem változtatott álláspontján a „germán—gall elvére" való hivatkozás után sem. Elsősorban az ő írásai hívták ki a hatalmasok haragját, s ezek rendőrbottal vertek szét mindent, amit még Németországban a filozófia szabadságának lehetett nevezni. Ezért a filozófiai ellenzéknek külföldre kellett menekülnie, hacsak nem akart gyáván meghunyászkodni.

A meghunyászkodás távol állt Feuerbachtól, de éppen ilyen távol állt tőle, hogy vakmerő ugrással belevesse magát a halott Németország körül tomboló habokba. És az a nap, amelyen Marx lángoló szavakkal ecsetelt kérését — barátságos együttérzéssel ugyan — de mégis visszautasította, Feuerbach életének fekete napja lett. Ezután szellemileg is elárvult.

A PÁRIZSI SZÁMKIVETETTSÉG

1. A „DEUTSCH-FRANZÖSISCHE JAHRBÜCHER"

Az új folyóirat nem született szerencsés csillagzat alatt: csupán egyetlenegy dupla száma jelent meg, 1844 február végén.

A „germán—gall princípiumot"— vagy ahogy Ruge átkeresztelte: „A németek és franciák intellektuális szövetségét" — nem lehetett megvalósítani. „Franciaország politikai princípiuma" hallani sem akart a német hozományról, a hegeli filozófia „logikai éleslátásáról"; holott ez, Ruge szerint, biztos iránytűként szolgált volna a metafizikai régiókban, ahol a franciák, úgymond, kormány nélkül hányódnak a szélben és a hullámokon.

Persze, ha, mint mondta, valóban az volt a cél, hogy Lamartine-t, Lamennais-t, Louis Blanc-t, Leroux-t és Proudhont nyerjék meg, úgy ez a névsor már egymagában is elég tarka. A német filozófiáról a fölsoroltak közül csak Leroux-nak és Proudhonnak volt némi sejtelme, de az egyik vidéken élt, a másik pedig ideiglenesen szegre akasztotta az irodalmat, hogy egy szedőgép fölállításán törje a fejét. A többiek viszont egy vagy más vallási bökkenő miatt voltak elutasítóak, még Louis Blanc is, aki azt tartotta, hogy a politikai anarchizmus a filozófiai ateizmusból keletkezik.

Ezzel szemben a német munkatársakból igen tekintélyes törzskar csoportosult a folyóirat köré. A kiadókon kívül Heine, Herwegh, Johann Jacoby elsőrangú nevek voltak, de a másodsorban említendők, mint Moses Hess és F. C. Bernays, egy fiatal rajna-pfalzi jogász, ugyancsak kiállták a bírálatot, nem is szólva a legfiatalabbról, Friedrich Engelsről, aki néhány irodalmi nekifutás után itt állt először sorompóba nyílt sisakkal és ragyogó fegyverzetben. Csak hát ez a csapat is éppen elég tarkabarka volt; jó néhányan közülük nem sokat értettek a hegeli filozófiához, s még kevesebbet

ennek „logikai éleslátásához"; mindenekelőtt azonban a két kiadó között hamarosan olyan ellentét mutatkozott, amely együttműködésüket lehetetlenné tette.

A folyóirat első, dupla számát — amely aztán az egyetlen is maradt — Marx, Ruge, Feuerbach és Bakunyin „Levélváltása" nyitotta meg. Bakunyinnak, a fiatal orosznak, aki Drezdában csatlakozott Rugéhoz, nagy feltűnést keltő cikke jelent meg a „Deutsche Jahrbücher"-ben. A „Levélváltás" összesen nyolc, szerzőik nevének kezdőbetűivel aláírt levélből áll; ezek közül Marx és Ruge hármat-hármat, Bakunyin és Feuerbach egyet-egyet írtak. Ruge utóbb ezt az egész levélváltást dramatizált jelenetnek mondta, amelynek ő maga a tulajdonképpeni szerzője, jóllehet egyes „valóságos levélrészleteket" is felhasznált. Később összes műveinek gyűjteményébe is felvette, de jellemző, hogy csak erős csonkításokkal, és az utolsó, Marxtól származó levél kihagyásával, amely az egész „Levélváltás" csattanóját jelenti. A levelek tartalmából kétségtelenül megállapítható, hogy tényleg azok írták őket, akiknek a kezdőbetűivel jegyezve vannak; de amennyiben mégis egységes kompozíciót alkotnak, úgy ebben a koncertben Marxé az első hegedű. Ezzel persze nem akarjuk kétségbe vonni azt, hogy Ruge a saját leveleibe, úgyszintén Bakunyinéba és Feuerbachéba „belejavított".

Marx, miként a „Levélváltás" lezárásakor, rövid, hangulatos akkordot üt meg annak megnyitásánál is: a romantikus reakció forradalomra vezet, az állam sokkal komolyabb dolog, semhogy bohózattá tegyék; talán lehetséges volna egy bolondokkal megrakott hajót jó ideig a szél szeszélyére bízni, de végzetébe rohanna, éppen, mert a bolondok ezt nem hiszik el. Erre következik Ruge válasza, egy hosszú jajveszékeléssel a német filiszterek véget nem érő birkatürelméről. Ezt a levelét Ruge maga később „vádlónak és reménytelennek" nevezi, de Marx sokkal udvariasabb, amikor azt feleli: „Levele, kedves barátom, jó elégia, lélegzetelállító temetési ének; de politikainak semmiképpen sem politikai" *(lásd* M—E. Műv. 1. köt. 338. old.). Ha a világ a filiszteré, mondja a továbbiakban, úgy érdemes a világnak ezt az urát tanulmányozni. Ő azonban csak annyiban a világ ura, amennyiben társadalmával kitölti a világot, mint a férgek a holttestet; amíg ő a monarchia anyaga, addig az uralkodó is csak a filiszterek királya lehet. Az új

porosz király apjánál felvilágosultabban és bátrabban akarta a filiszterállamot a saját bázisán felemelni, csakhogy amíg mindnyájan megmaradnak annak, amik, addig sem saját magát, sem alattvalóit nem teheti szabad, igazi emberekké. Ezért következett be a visszatérés a régi, megcsontosodott lakáj- és rabszolgaállamhoz. De ez a kétségbeejtő helyzet új reményt szül. Itt Marx rámutat az urak tehetetlenségére, a szolgák és az alattvalók lustaságára, akik valamennyien hagyják, hogy a dolgok isten nevében, maguktól történjenek; ez a két körülmény együtt már elegendő a katasztrófa fölidézésére. Aztán hivatkozik a filiszterség ellenségeire, a gondolkodó és szenvedő emberekre, akik már megértésre jutottak egymással még a régi alattvalók passzív továbbfejlesztésének módjában is, ami nap nap után újabb újoncokat verbuvál az új emberiség szolgálatára. De a termelésnek és a kereskedelemnek, a tulajdonnak és az emberek kizsákmányolásának rendszere még ennél is gyorsabban fog törést okozni a jelenlegi társadalmon belül, amelyet a régi rendszer nem tud meggyógyítani, mivelhogy egyáltalán nem gyógyít és nem teremt, hanem csak van és élvez. Ezért a feladat a régi világ teljes leleplezése, és az újnak a pozitív megalkotása.

Bakunyin és Feuerbach, mindegyik a maga módján, bátorította Rugét. Erre Ruge kijelenti, hogy „az új Anacharsis és az új filozófus" meggyőzték. Majd hivatkozik Feuerbachra — aki a „Deutsche Jahrbücher" bukását Lengyelország bukásával hasonlította össze, ahol a rothadt népélet általános mocsarában egynéhány ember erőfeszítése hiábavalónak bizonyult —, és most ő, Ruge, írja egyik levelében Marxnak: „Igen! Miként Lengyelországot nem menti meg a nemesi szabadságba vetett katolikus hit, úgy minket sem szabadíthatott fel a teológiai filozófia és az előkelő tudomány. Csak akkor folytathatjuk múltunkat, ha a leghatározottabban szakítunk vele. A »Jahrbücher« megbukott, Hegel filozófiája a múlté. Párizsban olyan lapot akarunk alapítani, amelyben saját magunkat, s egész Németországot teljesen szabadon és kérlelhetetlen őszinteséggel bíráljuk" (1843. aug. *Lásd* MEGA, I. rész, 1. köt. 1. félköt., 572. old.). Végül megígéri, hogy törődni fog a dolog kereskedelmi részével, s fölkéri Marxot, nyilatkozzék a folyóirat terveiről.

Akárcsak az első, úgy az utolsó szó is Marxé volt. Világos, mondja, hogy a valóban gondolkodó és független koponyák számára új

központot kell teremteni. De ha nem is kétséges, hogy honnan jövünk, annál nagyobb a zűrzavar abban a kérdésben, hogy hova tartunk. „Nem beszélve arról — írja Marx —, hogy általános anarchia tört ki a reformerek között, mindegyikük kénytelen önmagának megvallani, hogy semmi pontos elképzelése nincs arról, aminek el kellene következnie. De az viszont éppen előnye az új irányzatnak, hogy mi nem akarjuk dogmatikusan anticipálni a világot, hanem csak a régi világ kritikája útján akarjuk megtalálni az újat. Eddig a filozófusok íróasztalukban tartogatták minden rejtély megoldását, és a buta avatatlan világnak csak ki kellett tátania a száját, hogy az abszolút tudomány sültgalambja belerepüljön. A filozófia most világivá lett, és a legcsattanósabb bizonyíték erre az, hogy maga a filozófiai tudat nemcsak külsőlegesen, hanem belsőlegesen is átérzi a harc kínját. A jovőt megkonstruálni és egyszer s mindenkorra elintézni mindent nem a mi dolgunk, de annál bizonyosabb az, amit jelenleg el kell végeznünk — *minden fennálló kíméletlen kritikájára* gondolok, kíméletlen kritikára abban az értelemben is, hogy nem fél eredményeitől, és éppoly kevéssé a meglevő hatalmakkal való konfliktustól" *(lásd* M—E. Műv. 1. köt., 344. old.). Marx nem akart dogmát a zászlajára tűzni, márpedig az a kommunizmus, amelyet Cabet, Dezamy és Weitling hirdettek, számára szintén csak dogmatikus absztrakció volt. A jelenlegi Németország, állapítja meg Marx a továbbiakban, a legnagyobb érdeklődéssel elsősorban a vallás, s másodsorban a politika felé fordul; ezekből kell tehát kiindulni, bármilyenek is, mert nem lenne helyes ezzel a meglevő érdeklődéssel valamiféle rendszert — például az „Utazás Ikáriába"* című könyv gondolatát — szembeállítani.

Marx elveti a „merev szocialistáknak" azt a véleményét, hogy a politikai kérdésekkel való foglalkozás méltóságon alul álló dolog. A politikai állam konfliktusaiból, a politikai állam eszmei rendeltetésének és valóságos előfeltételeinek ellentmondásából mindenütt ki lehet hámozni a szociális igazságot. „Semmi sem akadályoz meg tehát bennünket abban, hogy kritikánkat a politika kritikájához, a politikában való pártotfoglaláshoz, tehát a *valóságos* harcokhoz kapcsoljuk és velük azonosítsuk. Akkor nem doktrinér módon

* Cabet utópista regénye. — *A ford.*

lépünk a világ elébe egy új elvvel: itt az igazság, itt térdelj le! A világ elveiből fejtünk ki a világnak új elveket. Nem mondjuk a világnak: hagyj fel harcaiddal, ezek ostobaságok; mi odakiáltjuk neked az igazi harci jelszót. Mi csak megmutatjuk neki, hogy voltaképpen miért is harcol, a tudat pedig olyan dolog, amelyet el *kell* sajátítania, még ha nem akarja is" *(lásd* uo., 345. old.). Ennélfogva Marx az új folyóirat programját így foglalja össze: a kor nézeteinek tisztázása saját harcai és vágyai tekintetében (kritikai filozófia).

De idáig, a „nézetek tisztázásáig" csak Marx jutott el, Ruge viszont nem. Már a „Levélváltás" megmutatta, hogy Marx volt a hajtóerő és Ruge csak vele sodródott. Ezenfelül Ruge Párizsba érkezte után megbetegedett, s alig tudott részt venni a szerkesztés munkájában. Így tehát nem fejthette ki a legfontosabb képességeit éppen abban, amiben Marxot „túl körülményesnek" tartotta, és nem adhatta meg a folyóiratnak azt a formát és azt az irányzatot, amit a legmegfelelőbbnek gondolt, sőt, még a saját dolgozatát sem tehette közzé. Mindemellett az első számmal szemben még nem helyezkedett teljesen visszautasító álláspontra. Szóvá tette ugyan, hogy „igen különös dolgok vannak benne, amelyek Németországban nagy feltűnést fognak kelteni", és kifogásolta, hogy néhány „egészen nyers dolgot is föltálaltak", s ezeket ő kijavította volna, de belenyugodott, hogy ennek csak a nagy sietség volt az oka. S így vállalkozásukat bizonyára tovább folytatták volna, ha nem szenved hajótörést a külső körülményeken.

Először is nagyon hamar kiapadtak a Literarisches Kontor anyagi eszközei, s Fröbel kijelentette, hogy nem áll módjában a vállalkozást tovább folytatni. Azután meg a porosz kormány már a lap megjelenésének első hírére mozgósítani kezdett a „Deutsch-Französische Jahrbücher" ellen.

A kormány szándékait azonban még Metternich sem fogadta valami nagy előszeretettel, Guizot-ról nem is szólva; így a porosz kormánynak meg kellett elégednie azzal, hogy 1844. április 18-án az összes tartományi elnököket értesítse, hogy a „Jahrbücher" tartalma kimeríti a hazaárulás és a felségsértés tényálladékát; utasítsák tehát a rendőrhatóságokat, hogy Rugét, Marxot, Heinét és Bernayst, amint porosz területre lépnek, feltűnés nélkül, papírjaik egyidejű elkobzása mellett tartóztassák le. Hát ez még nem

volt olyan ijesztő dolog, hiszen senkit sem lehet felakasztani, míg meg nem fogják. De az már sokkal veszedelmesebb lett, hogy a porosz király rossz lelkiismerete gonosz félelemmel kezdte őriztetni a határokat. Így aztán egy rajnai gőzösön 100, a francia—pfalzi határon, Bergzabernnél pedig 200 példányt foglaltak le a lapból, ami — tekintettel az egyáltalában számbajövő kis példányszámra — igen érzékeny csapás volt.

De ott, ahol belső súrlódások is vannak, ezek a külső nehézségek folytán rendszerint könnyen elmérgesednek és kiéleződnek. Ruge szerint e külső nehézségek is siettették, sőt, talán éppen ezek okozták a Marxszal való szakítását. Ebben lehet is valami igazság, különösen mert Marx pénzdolgokban előkelően közönyös, Ruge pedig kalmárosan gyanakvó volt. Ruge nem átallotta a Marxnak járó fizetést a truck-rendszer mintájára a „Jahrbücher" példányaival kifizetni. Ezzel szemben határtalanul felizgatta az az állítólagos követelmény, hogy vagyonát kockára tegye a lap további kiadása kedvéért, hiszen teljesen járatlan a könyvkiadásban. Marx ilyen követelményt hasonló helyzetben valóban támasztott önmagával szemben, de aligha juthatott eszébe Rugéval kapcsolatban. Feltehetően azt tanácsolta, hogy az első balsiker után ne öntsék ki mindjárt a fürdővízzel a gyereket is, és Ruge úgy látta, hogy ez veszélyes merénylet a pénztárcája ellen. Hiszen már az a „méltánytalan" javaslat is feldühítette, hogy Weitling munkáinak kinyomatásához néhány frankot kivegyen a zsebéből.

Egyébként Ruge maga utal a szakítás igazi okára. Azt mondja ugyanis, hogy ezt közvetlenül a Herwegh fölötti vita váltotta ki, amikor is ő, „kétségtelenül kissé túl hevesen" Herweghet „semmirekellőnek" nevezte, Marx pedig a költő „nagy jövőjét" hangsúlyozta. Különben a dolog lényege szempontjából utóbb Rugénak lett igaza: Herweghnek nem volt „nagy jövője"; úgy látszik, hogy az akkoriban Párizsban folytatott életmódja tényleg nagyon kifogásolható volt. Ezt Heine is erősen ostorozta, s Ruge elismeri, hogy Marxnak sem sok öröme telt benne. Az azonban biztos, hogy sokkal inkább becsületére válik a „csípős" és „epés" Marxnak ez a nagylelkű tévedése, mint a „tisztességes" és „nemes" Rugénak a maga félelmes megérzése. Mert az egyiknek csak a forradalmi költő volt a fontos, a másik viszont a kifogástalan nyárspolgárt kereste.

Ez volt a mélyebb összefüggése annak a jelentéktelen esetnek, amely ezt a két embert örökre elválasztotta egymástól. Marx számára a Rugéval való szakításnak nem volt meg az az objektív jelentősége, mint például a Bruno Bauerrel vagy Proudhonnal folytatott későbbi vitáinak. Forradalmár létére bizonyára már régen bosszankodott Rugén, míg végül is a Herwegh miatti civakodásban, ha az csakugyan Ruge elbeszélésének megfelelően játszódott le, kiadta az epéjét.

Aki Rugét a legelőnyösebb oldaláról akarja megismerni, az olvassa el a húsz évvel később kiadott emlékiratait, a „Denkwürdigkeiten" című négy kötetes művét. Ebben elmondja sorsát a „Deutsche Jahrbücher" megszűnéséig, vagyis egészen addig, amíg élete példaképe volt annak a tanárokból és diákokból álló irodalmi élcsapatnak, amely a kis kalmároskodásból és a nagy illúziókból élő polgársághoz szólt. Ruge emlékirataiban számtalan megragadó részlet van gyermekkorából, Rügen és Elő-Pomerániá lapályain töltött ifjúkorából, s olyan eleven képet ad a friss „Burschenschaftok" idejéről, az ún. „demagógok" elleni elvetemült hajszákról, hogy e tekintetben párját ritkítja a német irodalomban. A könyv balsorsa csak az volt, hogy olyan időben jelent meg, amikor a német polgárság már búcsút mondott a nagy illúzióknak, hogy hozzáláthasson a nagy kalmárkodáshoz. Ennélfogva Ruge emlékiratait jóformán észre sem vették, viszont egy másik, hasonló, de nemcsak történelmileg, hanem irodalmilag is sokkal értéktelenebb könyv, Reuter „Festungstidje" valósággal viharos tetszést váltott ki. Ruge a „Burschenschaftok" vérbeli tagja volt, míg Reuter csak víg cimboraként, mintegy véletlenül keveredett bele. De a burzsoázia már a porosz szuronyokkal kacérkodott, és hasonlíthatatlanul jobban tetszett neki az az „aranyos humor", amellyel Reuter a demagóghajsza gyalázatos jogtiprása felett tréfálkozott, mint Ruge „hetyke humora", akit — Freiligrath találó szavai szerint — a gazemberek sem puhítottak meg, és a kazamaták tettek szabaddá.

Mindemellett, éppen Ruge igen szemléltető leírásaiból élénken kiviláglik, hogy a nagy szavak ellenére a március előtti* liberalizmus mégiscsak a legtisztább filiszterség volt, s végső soron szóvívőinek is örökké filiszteréknek kellett maradniuk. E filiszterek közt még

* Az az időszak, amely 1848 márciusában előkészítette a németországi forradalmat. — *A ford.*

Ruge volt a legtemperamentumosabb, s ő az ideológiai sorompókon belül nagyon is bátran harcolt. De ugyanez a temperamentuma annál gyorsabban letörte, amikor Párizsban szembetalálta magát a modern élet nagy ellentmondásaival.

Míg a szocializmussal még egészen szépen megbékélt, mert néhány emberbarát filozofikus játékának tekintette, a párizsi iparoskörök kommunizmusa már a nyárspolgár páni félelmét váltotta ki belőle, habár nem is a bőrét, hanem csak a bugyellárisát féltette. Jóllehet a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben kiállította a hegeli filozófia halotti bizonyítványát, még ugyanabban az évben, 1844-ben, örömmel üdvözölte Stirnernek, e filozófia legbogarasabb utóvédjének könyvét, mondván, hogy az megszabadítja az emberiséget a kommunizmustól, ettől az ostobaságok ostobaságától, ettől az új kereszténységtől, amelyet csak az együgyűek prédikálnak, s amelynek megvalósulása nyomorúságos birkaistállóba kényszerítené az egész életet.

Marx és Ruge között végleges lett a kenyértörés.

2. FILOZÓFIAI ELŐRELÁTÁS

Ezek szerint a „Deutsch-Französische Jahrbücher" halva született gyermek volt. Ha kiadói között lehetetlenné vált a tartós együttműködés, akkor egyremegy, mikor s miképp válnak el; sőt a gyors szakítás még előnyösebbnek látszott, mint a későbbi. Elég az, hogy Marx nagy lépést tett előre „saját nézeteinek tisztázásában".

A folyóiratban két munkája jelent meg: a hegeli jogbölcselet kritikájának bevezetése, és egy ismertetés Bruno Bauernek a zsidókérdésről irt két értekezéséről. Jóllehet Marx két cikkének anyaga egymástól nagyon is különböző területekkel foglalkozik, gondolati tartalmuk mégis szorosan összefügg. Marx ugyanis utóbb a hegeli jogbölcselet kritikáját abban foglalta össze, hogy a történelmi fejlődés megértésének kulcsát nem a Hegel által felmagasztalt államban kell keresni, hanem a társadalomban, amelyet Hegel annyira lenézett. S ezt a kérdést Marx második cikke még részletesebben tárgyalja, mint az első.

Más nézőpontból ez a két cikk olyan összefüggésben van egymással, mint az eszköz és a cél. Az első a proletár osztályharc

filozófiai alapjait, a második a szocialista társadalom filozófiai alapjait vázolja fel. De sem az egyik, sem a másik nem teszi azt a benyomást, hogy készen pattant ki a szerző fejéből — mindkettő szigorú logikai sorrendben mutatja meg Marx szellemi fejlődését. Az első cikk közvetlenül Feuerbachból indul ki, aki lényegében befejezte a vallás bírálatát, minden bírálatnak az előfeltételét. Az ember formálja a vallást, s nem a vallás az embert. De, mondja Marx, az ember nem elvont, a világon kívül gubbasztó lény. Az ember — ez az emberek világa, az állam, a közösség, s ezek teremtik a vallást, mint visszájára fordított világöntudatot, mert maguk is visszájára fordított világot alkotnak. A vallás elleni harc tehát közvetett harc azon világ ellen, amelynek szellemi aromája a vallás. S így a történelem feladatává válik, hogy az igazság túlvilágának letűnte után megvalósítsa a földi világ igazságát. Ezáltal a mennyország kritikája a földi élet kritikájává, a vallás kritikája a jog kritikájává és a teológia kritikája a politika kritikájává lesz.

Ezt a történelmi feladatot azonban, mondja Marx, Németországban csak a filozófia oldhatja meg. Ha eltekintünk attól, hogy Németországban is 1843-at írnak, akkor — francia időszámítás szerint — alig tartunk 1789-nél, és még kevésbé állunk a jelenkor központjában. Ha a modern politikai és szociális valóságot bírálat alá akarjuk venni, ezt csak a német valóságon kívül tehetjük meg, mert ha nem, bírálatunk tárgyát a tárgy alatt keresnénk. A német történelemnek, állapítja meg Marx, akárcsak az ügyetlen újoncnak, eddig csupán az volt a feladata, hogy utánacsinálja mások elcsépelt dolgait; majd ezt az állítását egy példán, „a modern kor egyik fő problémáján" az ipar, illetve általában a vagyon világa és a politikai világ közötti viszony példáján bizonyítja.

Ez a probléma a németeket a védvámok, a prohibíciós rendszer, a nemzetgazdaságtan formájában foglalkoztatja. Németországban most fognak hozzá, hogy elkezdjék, amit Angliában és Franciaországban éppen kezdenek befejezni. Azt a régi, rothadt állapotot, amely ellen ezek az országok elméletileg fellázadtak, s amelyet már csak úgy tűrnek el mint a rabláncot, Németországban a csodálatos jövő rózsaszín hajnalhasadásaként üdvözlik. Amíg Franciaországban és Angliában a probléma így hangzik: politikai gazdaságtan vagy a közösség uralma a vagyon fölött, addig Németországban az a probléma, hogy: nemzetgazdaságtan vagy a magán-

tulajdon uralma a nemzet fölött. Ott már arról van szó, hogy megoldják a csomót, itt pedig még csak most akarják összebogozni.

De a németek, ha történelmileg nem is, filozófiailag mégiscsak kortársai a jelennek. E jelen égető kérdéseinek kellős közepébe visz a Hegel által a legkövetkezetesebben kiépített német jog- és állambölcselet kritikája. Marx itt határozottan állást foglal egyrészt azon két irányzat tekintetében, amelyek a „Rheinische Zeitung"-ban egymás mellett haladtak, másrészt Feuerbachhal szemben is. Feuerbach, mondja Marx, az ócskavas közé lökte a filozófiát, holott ha az élet valóságos csíráiból akarunk kiindulni, akkor nem szabad elfelejtenünk, hogy a német nép valóságos életcsírája eddig csak a koponyacsontja alatt burjánzott. A „gyapotlovagokhoz és a vashősökhöz" pedig így szól Marx: igazatok van, ha a filozófiát elvetitek, de nem tudjátok elvetni anélkül, hogy meg ne valósítanátok. És fordítva, régi barátjának, Bauernek és Bauer követőinek ezt mondja: igazatok van, ha a filozófiát megakarjátok valósítani, de nem tudjátok megvalósítani anélkül, hogy el ne vetnétek.

A jogbölcselet kritikája olyan feladatokba torkollik, amelyeknek a megoldására csak egyetlen eszköz van: a gyakorlat. Hogyan érheti el Németország az elvi magaslaton álló gyakorlatot, azaz a forradalmat, amely nemcsak a modern népekkel azonos szintre emeli, hanem arra az emberi szintre is, amely ezeknek a népeknek a legközelebbi jövője lesz? Hogyan ugorja át egy salto mortaléval nemcsak a saját korlátait, hanem egyben a modern népek korlátait is, holott valójában úgy érzi, hogy ezek felszabadítanák tényleges korlátai alól, tehát kívánatosak számára?

A kritika fegyvere természetesen nem pótolhatja a fegyverek kritikáját; az anyagi erőt anyagi erővel kell megdönteni, de az elmélet is anyagi erővé lesz, ha behatol a tömegekbe, és akkor hatol be a tömegekbe, ha radikális lesz. Ámde a radikális forradalomnak passzív elemre, materiális alapra van szüksége; a nép mindig csak annyiban valósítja meg az elméletet, amennyiben az szükségleteinek a megvalósítása. Nem elég az, ha a gondolat a megvalósulásra tör, a valóságnak magának kell a gondolat felé törnie. Ez azonban hiányzani látszik Németországban, ahol a különböző szférák közötti viszony nem drámai, hanem epikai, ahol még a középosztály erkölcsi öntudata is csak azon a tudaton alapul, hogy ő az általános képviselője a többi osztály nyárspolgári közép-

szerűségének, ahol a polgári társadalom minden szférája elbukik, még mielőtt a győzelmet kivívhatná, és szűkkeblű lényét érvényesíti, még mielőtt nagylelkű lényét érvényesíthetné, tehát minden osztály, még mielőtt a fölötte állóval harcba kezdene, már az alatta állóval van harcba keveredve.

Ez azonban nem bizonyítja, hogy Németországban lehetetlen a radikális, az általános emberi forradalom, hanem csak azt, hogy nincs lehetőség a félforradalomra, a ház pilléreit épen hagyó, csakpolitikai forradalomra, mert ennek az előfeltételei hiányoznak: az egyik oldalon az az osztály, amely a maga különleges helyzetéből kifolyólag vállalkozik a társadalom általános emancipációjára, és az egész társadalom felszabadítására — jóllehet csak abban a feltevésben, hogy az egész társadalom az ő helyzetében van, tehát például pénzzel és műveltséggel rendelkezik, illetve azt tetszés szerint megszerezheti —, s a másik oldalon az az osztály, amelyben összpontosulnak a társadalom összes hibái, s ezt a speciális társadalmi szférát az egész társadalom notórius bűnekként kell tekinteni, úgyhogy a tőle való megszabadulás az általános felszabadulásnak tűnik. A francia nemességnek és klérusnak általános negatív jelentősége határozta meg az utána következő és vele szemben álló burzsoázia általános pozitív jelentőségét.

Ezek után Marx a félforradalom lehetetlen voltából a radikális forradalom „pozitív lehetőségére" következtet. És arra a kérdésre, hogy miben található meg e lehetőség, így felel: „Abban, hogy képződik egy *radikális láncokat* hordó osztály, a polgári társadalom olyan osztálya, amely nem a polgári társadalom osztálya, olyan rend, amely minden rend felbomlása, olyan szféra, amely egyetemes szenvedései révén egyetemes jellegű, és nem tart igényt semmiféle *különös jogra*, mert nem valamiféle *különös jogtalanságot*, hanem *egyáltalán a jogtalanságot* követik el ellene, amely többé nem egy *történeti* jogcímre, hanem már csak arra az *emberi* jogcímre hivatkozhatik, amely nem egyoldalú ellentétben áll a német államiság következményeivel, hanem mindenoldalú ellentétben áll annak előfeltételeivel, végül olyan szféra, amely nem emancipálhatja magát anélkül, hogy magát a társadalom összes többi szférái alól és ezzel a társadalom összes többi szféráit ne emancipálná, amely egyszóval az ember *teljes elvesztése*, tehát csak az *ember teljes visszanyerésével* nyerheti meg önmagát. A társadalom e fel-

bomlása egy különös rend alakjában ez a *proletariátus" (lásd* M—E. Műv. 1. köt., 390. old.). De Németországban a proletariátus az utat törő *ipari* fejlődés eredményeképpen most kezd kialakulni, mert nem a *természetes úton létrejött,* hanem a *mesterségesen produkált* szegénység, nem a társadalom súlya által mechanikusan földre tepert, hanem a társadalom *akut felbomlásából,* jelesen a középosztály felbomlásából keletkezett tömeg alkotja, jóllehet magától értetődik, hogy fokozatosan a proletariátus soraiba kerül a természetes úton keletkezett szegénység és a germán-keresztény jobbágyság is.

Miként a filozófia a proletariátusban a maga anyagi fegyvereit, akként találja meg a proletariátus a filozófiában a maga szellemi fegyvereit; s amikor majd a gondolat villáma alaposan belevág ebbe a naiv néptalajba, akkor a németek emberekké emancipálódnak. A németek emancipációja az ember emancipációja. A filozófiát nem lehet megvalósítani a proletariátus megszüntetése nélkül, a proletariátus nem szüntetheti meg önmagát a filozófia megvalósulása nélkül. Ha már mindezek a belső föltételek megvalósultak, a gall kakas fogja világgá kürtölni a német föltámadás napját.

Ez a cikk mind formájában, mind tartalmában a legjobbak egyike Marx fönnmaradt ifjúkori dolgozatai közül; a fentiekben adott sovány vázlatból alig lehet fogalmat alkotni arról a túláradó gondolatgazdagságról, amelyen Marx epigrammatikus szűkszavúsággal tudott úrrá lenni. Azok a német professzorok, akik ebben a stílus ízetlenségét és az ízléstelenség tetejét látták, csak önmaguk ízetlenségéről és ízléstelenségéről állítottak ki méltó bizonyítványt. Persze már Ruge is túlságosan „mesterkélteknek" találta a cikk „epigrammáit"; kifogásolta a cikk „formátlanságát és formafölöttiségét", de azért meglátta benne a „kritikai tehetséget" is, jóllehet az „helyenként féktelenségbe átcsapó dialektikává" válik. Rugének ez az ítélete nem méltánytalan. Mert valóban, a fiatal Marx olykor éles, nehéz kardjainak puszta csattogtatásában is örömét lelte. De a féktelenség velejárója minden zseniális fiatal tehetségnek.

Marx e cikkében még csak filozófiai madártávlatból foglalkozik a jövővel. Senki sem mutatta ki következetesebben, mint a későbbi Marx, hogy egyetlen nemzet sem ugorhatja át salto mortaléval történelmi fejlődésének szükséges fokozatait. De az, amit itt biztos kézzel felvázol, a kérdésnek nem annyira helytelen, mint inkább kissé homályos körvonala. Részleteiben ugyan a dolgok másként

történtek, de nagyjában-egészében mégiscsak úgy, ahogy előre megmondta. Tanúsítja ezt mind a német burzsoázia, mind a német proletariátus története egyaránt.

3. A ZSIDÓKÉRDÉSRŐL

Formájában kevésbé megkapó, de a kritikai elemzés tekintetében talán még kimagaslóbb Marxnak a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben megjelent másik cikke. Ebben, Bruno Bauernek a zsidókérdéssel foglalkozó két értekezése kapcsán, az emberi és a politikai emancipáció közti különbséget tette vizsgálat tárgyává.

Akkoriban a zsidókérdés még nem merült el annyira az antiszemita és a filoszemita fecsegés posványában, mint manapság. A népesség egy egész rétege, a kereskedelmi és uzsoratőke kimagasló képviselője, egyre nagyobb hatalomhoz jutott, de vallása miatt meg volt fosztva a polgári jogoktól, hacsak az uzsorája kedvéért nem részesült különleges kiváltságokban; a sanssoucii filozófus, a „felvilágosult abszolutizmus" leghíresebb képviselője azzal az épületes példamutatással járt elöl, hogy a pénzes zsidóknak, akik érmehamisításaiban és más kétes pénzügyi műveleteiben segítették, megadta a „keresztény bankárok szabadságát", viszont Moses Mendelssohn filozófust éppen csak megtűrte országában, de korántsem azért, mert Mendelssohn filozófus volt és igyekezett „népét" a német szellemi életbe bevezetni, hanem csak azért, mert könyvelői állást töltött be egy kiváltságos pénzes zsidónál. De ha ez netán elbocsátotta volna, akkor törvényen kívüli állapotba kerül.

Kevés kivételtől eltekintve, még a polgári felvilágosodás hirdetői sem ütköztek meg különösebben egy néprétegnek vallása miatt való üldözésén. Az izraelita hit ellenszenves volt nekik, mert ebben látták a vallási türelmetlenség példaképét, amelytől a kereszténység az „emberócsárlást" eltanulta, és maguk a zsidók sem mutattak sok érdeklődést a polgári felvilágosodás iránt. És bár nagy kedvteléssel vették, ha valaki fölvilágosult bírálatot mondott az általuk mindig is megátkozott keresztény vallásról, az emberiség ellen elkövetett árulásról kiáltoztak, ha ugyanez a bírálat a zsidó vallást érintette. Követelték ugyan a zsidóság politikai emancipációját, de nem az egyenjogúság kedvéért, hogy különállásukat feladják,

hanem, hogy még jobban megerősítsék, és mindenkor készek voltak a liberális elveket azonnal megtagadni, ha azok ellentétbe kerültek valamely zsidó különérdekkel.

Az újhegelisták valláskritikája természetesen a zsidó vallásra is kiterjedt, mert azt a kereszténység előtti foknak tekintették. Feuerbach elemzése szerint a zsidóság az önzés vallása. „A zsidók a mai napig megtartották sajátosságaikat. Elvük, istenük a világ gyakorlati elve — a vallás formájába öltöztetett önzés. Az önzés az embert önmagára koncentrálja, de elméletileg korlátolttá teszi, mert közönyössé válik minden iránt, ami nem közvetlenül az ő javát szolgálja." Bruno Bauer is hasonlóan gondolkozott, s szemére vetette a zsidóknak, hogy befészkelték magukat a polgári társadalom repedései és hasadékai közé, hogy annak bizonytalan elemeit kizsákmányolják, éppúgy mint Epikuros istenei, akik a világ közbülső terein laknak, ahol föl vannak mentve minden meghatározott munka alól. A zsidók vallása állatias ravaszság és hamisság, amely az érzéki szükségletek kielégítésére szolgál; mindig is ellenálltak a történelmi fejlődésnek, s az összes népekkel szemben érzett gyűlöletükben a legkalandosabb és legkorlátoltabb életű néppé lettek.

De míg Feuerbach a zsidó vallás lényegét a zsidók lényéből magyarázta, Bauer elsősorban csak teológiai szemüvegen át látta a zsidókérdést, jóllehet Marx értékelése szerint alapossággal, merészséggel és éles elemzéssel nyúlt a kérdéshez. Miként a keresztények — mondja Bauer —, a zsidók is csak akkor küzdhetik ki a szabadságot, ha túljutnak vallásukon. A keresztény állam, vallásos szellemének megfelelően, nem emancipálhatja a zsidókat, de ugyanígy a zsidók vallásának szellemével is ellenkezik, hogy emancipálják őket. A keresztényeknek és a zsidóknak le kell mondaniuk arról, hogy keresztények és zsidók legyenek, ha szabaddá akarnak válni. Miután azonban a zsidóságon mint valláson a kereszténység mint vallás túlfejlődött, ezért a zsidónak nehezebb és hosszabb a szabadsághoz vezető útja, mint a keresztényé. Bauer szerint tehát a zsidóknak először a kereszténységen és a hegeli filozófián kell átküzdeniük magukat, hogy szabaddá lehessenek.

Bauer nézeteivel szemben Marxnak az volt az ellenvetése, hogy nem elegendő megvizsgálni, hogy ki emancipáljon és kit emancipáljanak. A kritikának azt a kérdést kell felvetnie, hogy milyenfajta emancipációról van szó, politikai emancipációról-e vagy emberiről.

Zsidók és keresztények jó néhány államban politikailag teljesen emancipáltak, anélkül, hogy egyúttal emberileg is emancipálva volnának. Ennélfogva különbséget kell tenni a politikai és az emberi emancipáció között.

A politikai emancipáció megtestesítője a fejlett modern állam, s ez egyúttal a befejezett keresztény állam is, mert a germán-keresztény állam, a kiváltságok állama, még tökéletlen, még teológiai állam, még nem tisztán politikai állam. De a politikai állam a maga legmagasabb fokán nem követeli sem a zsidóktól, hogy zsidóságukat, sem általában az emberektől, hogy a vallást elvessék; az ilyen állam emancipálja a zsidókat, s lényegéből következik, hogy emancipálnia kell őket. Ahol az állam alkotmánya határozottan leszögezi, hogy a politikai jogok gyakorlása független a vallástól, ott az olyan embert, akinek nincs vallása, nem is tartják tisztességes embernek. A vallás megléte tehát nem mond ellen az állam befejezett voltának. A zsidó, a keresztény, s általában a vallásos ember politikai emancipációja azt jelenti, hogy maga az állam emancipálta önmagát a zsidóság, a kereszténység és általában a vallás alól. Az állam megszabadulhat bizonyos kötöttségtől, anélkül, hogy az embereket is egészen felszabadítaná alóla, s ebben mutatkozik meg a politikai emancipáció határa.

Ezek után Marx tovább szövi ezt a gondolatot. Az állam mint állam tagadja a magántulajdont, mondja. Az ember politikailag kijelenti, hogy nincs többé magántulajdon, ha megszűnt az aktív és passzív választójogi cenzus, mint ez már sok észak-amerikai államban megtörtént. Az állam a maga módján megszünteti a születés, a rang, a műveltség, a foglalkozás közti különbséget, ha kijelenti, hogy a születés, a rang, a műveltség, a foglalkozás nem politikai különbségek, és ha ezekre a különbségekre való tekintet nélkül a nép minden tagját a népszuverenitás egyforma részvevőjének tekinti. Mindazonáltal az állam engedi, hogy a magántulajdon, a műveltség és a foglalkozás a maguk módján — tehát mint magántulajdon, mint műveltség és mint foglalkozás — hassanak és a maguk sajátos lényegét érvényre juttassák. Az állam tehát korántsem szünteti meg ezeket a valóságos különbségeket, sőt, csakis ezeknek a feltételezése mellett létezik és tekinti magát politikai államnak, csakis ezekkel az elemeivel ellentétben érvényesíti a saját általános mivoltát. A tökéletes politikai állam, lényegénél

fogva, az emberek materiális életével szemben a nemzetségi életüket jelenti. Ennek az önző, materiális életnek az előfeltételei kívül esnek az állam szféráin, de fennmaradnak a polgári társadalomban a polgári társadalom sajátosságaiként. A politikai állam viszonya a saját előfeltételeihez — akár olyan anyagi elemekről van szó, mint a magántulajdon, akár olyan szellemi elemekről, mint a vallás — tulajdonképpen az általános érdekek és a magánérdekek közötti küzdelem. Az a konfliktus, amelyben az egyes ember mint valamely speciális vallás híve, szemben állt a maga állampolgárságával és a közösség más tagjaival, leredukálódik arra az ellentmondásra, amely a politikai állam és a polgári társadalom között fennáll.

A modern államnak az alapja a polgári társadalom, éppen úgy, ahogyan az ókori államnak az alapja az ókori rabszolgaság volt. A modern állam megszületését az általános emberi jogok meghirdetése jelzi, s ezeknek a jogoknak az élvezése ugyanúgy megilleti a zsidókat, mint a politikai jogoknak az élvezése. Az általános emberi jogok elismerik az önző, polgári individuumot, és elismerik a szellemi és az anyagi elemek fék nélküli mozgását, mert ezek alkotják az állam létének, a mai polgári életnek a tartalmát. Az általános emberi jogok nem szabadítják föl az embert a vallás alól, hanem vallásszabadságot adnak neki; nem szabadítják fel a tulajdon alól, hanem a tulajdon szabadságát biztosítják számára. Nem szabadítják meg az embert a kereset szennyétől, hanem kimondják a szabad iparűzést. A politikai forradalom megteremtette a polgári társadalmat, mégpedig úgy, hogy közben halomra döntötte a feudalizmus minden tarkabarkaságát, a rendeket, a testületeket, a céheket, mindazt, ami kifejezésre juttatta a nép és a közösség különállását, s megteremtette a politikai államot, mint a közösség ügyét, mint a valóságos államot.

A fentiek alapján Marx így foglalja össze álláspontját: „A politikai emancipáció az ember redukálása egyrészt a polgári társadalom tagjára, az *önző független* egyénre, másrészt az *állampolgárra*, az erkölcsi személyre.

Csak ha a valóságos egyéni ember visszafogadja magába az absztrakt állampolgárt és, mint egyéni ember, a maga empirikus életében, a maga egyéni munkájában, a maga egyéni viszonyai között *az emberi nem lényévé* vált, csak ha az ember a maga »force

propre«-jait [tulajdon erőit] *társadalmi* erőkként ismerte fel és szervezte meg, s ennélfogva a társadalmi erőt nem választja el többé magától a *politikai* erő alakjában, csak akkor valósult meg az emberi emancipáció" *(lásd* M—E. Műv. 1. köt., 370. old.).

Hátra volt még annak a megállapításnak az elemzése, hogy a kereszténységben állítólag több képesség van az emancipációra, mint a zsidóságban. Ezt Bauer a zsidó vallás alapján iparkodott megmagyarázni. Marx viszont Feuerbachra támaszkodik, aki a zsidóságból magyarázza meg a zsidó vallást, s nem a zsidó vallásból a zsidóságot. De Marx még Feuerbachnál is továbbmegy, mert felderíti azt a speciális társadalmi elemet, amely a zsidó vallásban visszatükröződik. Mi a zsidóság világi alapja? A gyakorlati szükséglet, a haszon. Mi a zsidók világi kultusza? A kufárkodás. Mi a világi istenük? A pénz. „Nos hát! A *kufárkodás* és a *pénz*, tehát a gyakorlati, reális zsidóság alól való emancipáció volna korunk önemancipációja — mondja Marx. — A társadalomnak egy olyan organizációja, amely a kufárkodás előfeltételeit, tehát a kufárkodás lehetőségét megszüntetné, lehetetlenné tenné a zsidót. Vallásos tudata mint áporodott pára szertefoszlanék a társadalom valóságos éltető levegőjében. Másfelől: ha a zsidó ezt a *gyakorlati* lényegét semmisnek ismeri fel és megszüntetésén dolgozik, akkor, eddigi fejlődéséből kiemelkedve, egyszerűen *az emberi emancipáción* dolgozik, és szembefordul az emberi önelidegenülés *legfőbb gyakorlati* kifejezésével" *(lásd* uo., 372. old.). Marx a zsidóságban egy általánosan jelenlevő antiszociális elemet lát; ezt az antiszociális elemet a történelmi fejlődés — amelyet, rossz értelemben véve, a zsidók is buzgón elősegítettek — emelte olyan magaslatra, ahol ma már szükségszerűen fel kell bomlania.

Marx ezzel a dolgozatával kettős célt ért el. Egyrészt mélyére nézett a társadalom és az állam közötti összefüggéseknek. Az állam nem az erkölcsi eszme megvalósulása, az abszolút értelem és az abszolút öncél, mint Hegel gondolta. Az államnak hasonlíthatatlanul szerényebb feladattal kell megelégednie: azzal, hogy megvédje a polgári társadalomnak — amely őrzőjévé tette — az anarchiáját. Vagyis őrködnie kell az általános harc fölött, amelyet ember ember ellen, egyén egyén ellen, mindenki mindenki ellen, az egyéniségükkel egymástól még jobban elkülönített egyének egymás ellen folytatnak. Őrködnie kell a béklyóiból kiszabadult elemi

életerők általános, fék nélküli mozgása felett, ami a tényleges rabszolgaságot jelenti, annak ellenére, hogy az egyén a látszólagos függetlenségét és szabadságát, az elidegenített életelemeinek — a tulajdonnak, az iparnak, a vallásnak — fék nélküli mozgását, tehát a megtestesült szolgaságot és emberietlenséget szabadságnak tartja.

Másrészt felismerte Marx azt is, hogy a napi vallási kérdéseknek már csak társadalmi jelentőségük van. A zsidóság fejlődését nem a vallásos elméletekben kereste, hanem az ipari és a kereskedelmi gyakorlatban, amely a zsidó vallásban fantasztikus tükröződést nyer. A gyakorlati zsidóság nem más, mint a befejezett keresztény világ. És miután a polgári társadalom jellege ízig-vérig azonos a zsidó kereskedelmi jelleggel, a zsidó is szükségképp beletartozik ebbe a társadalomba, s igényelheti a politikai emancipációt, az általános emberi jogok élvezését. De az emberi emancipáció a társadalmi erők újfajta megszervezése, amely az embert életforrásainak urává teszi. Itt már homályos körvonalakban a szocialista társadalom képe mutatkozik.

A „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben Marx még filozófiai talajon szántott, de a kritikai ekéjével hasított barázdákban a materialista történelemfelfogás csírái keltek ki, amelyek a francia civilizáció napsugaraitól csakhamar kalászba is szökkentek.

4. A FRANCIA CIVILIZÁCIÓ

Ismerve Marx munkamódszerét, föltehető, hogy a hegeli jogfilozófiával és a zsidókérdéssel foglalkozó dolgozatainak legalábbis a vázlatát még Németországban, boldog házasságának első hónapjaiban vetette papírra. És amennyiben ezek a cikkek már érintették a nagy francia forradalom kérdését, kézenfekvő, hogy Marx, amint csak párizsi tartózkodása megengedte, belevetette magát e forradalom történetébe, hogy felkutassa forrásait, és tanulmányozza előtörténetének forrását, a francia materializmust, úgyszintén utótörténetét, a francia szocializmust.

Párizs akkoriban joggal büszkélkedhetett, hogy a polgári civilizáció élén halad. Számos világtörténelmi illúzió és katasztrófa után a francia burzsoázia az 1830-as júliusi forradalomban végre biztosította azt, amit az 1789-es forradalomban megkezdett.

Tehetségének tág tere nyílt a kibontakozásra. S bár a régi erők ellenállása még korántsem volt megtörve, máris új erők jelentkeztek, és a folytonos ide-oda hullámzásban olyan szellemi harc tombolt, mint sehol másutt Európában, legkevésbé a síri csendben hallgató Németországban.

Ebbe a megacélozó hullámverésbe Marx teljes lendülettel fejest ugrott. Ruge nem dicséretképpen, de annál meggyőzőbben írta 1844 májusában Feuerbachnak, hogy Marx roppant sokat olvas, hallatlan intenzitással dolgozik, de semmit sem fejez be, mindent félbehagy, s újra meg újra végtelen könyvtengerbe merül el. Ingerült és heves, főleg ha betegre dolgozza magát, s egymás után három, esetleg négy éjjel sem kerül ágyba. A hegeli filozófia kritikáját megint abbahagyta, s párizsi tartózkodását arra akarja felhasználni, amit egyébként Ruge nagyon helyeselt, hogy megírja a Konvent történetét; ehhez az anyagot már össze is szedte, s igen jó szempontok szerint fogja meg a kérdést.

Marx nem írta meg a Konvent történetét; ez azonban nem cáfolja meg Ruge állításait, sőt talán még szavahihetőbbé teszi őket. Minél mélyebben merült bele Marx az 1789-es forradalom történetének lényegébe, annál könnyebb szívvel mondhatott le arról, hogy a hegeli filozófia bírálatát használja fel „a kor nézeteinek tisztázására saját harcai és vágyai tekintetében". Egyúttal azonban annál kevésbé elégedhetett meg a Konvent történetével, mert bár a Konvent a politikai energia, a politikai hatalom és a politikai értelem csúcspontja volt, de a társadalmi anarchiával szemben tehetetlennek bizonyult.

Rugénak ezen a rövid utalásán kívül, sajnos, nem maradt ránk más, amiből pontosabban megtudhatnánk, hogy Marx 1844 tavaszán és nyarán milyen tanulmányokat folytatott. Nagy vonalakban azonban világosan látható, mivel foglalkozott. A francia forradalom tanulmányozása elvezette Marxot a „harmadik rend" történelmével foglalkozó irodalomhoz, amely a Bourbon-restauráció alatt keletkezett, s amelyet nagy tehetségek műveltek, hogy így osztályuk történelmi létét egészen a tizenegyedik századtól kövessék, s bebizonyítsák, hogy a francia történelem a középkor óta az osztályharcok szakadatlan láncolata. Ezeknek a történetíróknak köszönhette Marx — ő maga név szerint Guizot-t és Thierryt említi — az osztályok és az osztályharc történelmi jellegének isme-

retét. Az osztályok gazdasági anatómiáját aztán a polgári közgazdászoktól tanulta meg, ezek közül Marx főleg Ricardóra hivatkozik. Egyébként mindig elhárította magától azt a dicsőséget, hogy ő fedezte volna fel az osztályharcok elméletét; amit önmagának igényelt, az az volt, hogy *kimutatta*, *miszerint* az osztályok léte a termelés fejlődésének meghatározott történelmi szakaszaihoz kapcsolódik, hogy az osztályharc szükségképpen a proletariátus diktatúrájára vezet, és hogy ez a diktatúra maga *is* csak átmenet az osztályok megszüntetésére, az osztály nélküli társadalom megteremtésére. Ez a gondolatsor Marxban párizsi száműzetésének idején alakult ki.

A legélesebb és a legragyogóbb fegyver, amellyel a „harmadik rend" a tizennyolcadik században az uralkodó osztály ellen küzdött, a materialista filozófia volt. Marx párizsi számkivetettsége alatt ezt is alaposan tanulmányozta. E filozófia két irányzata közül a Descartes-tól kiinduló, s a természettudományba torkolló irányzatot kevesebb figyelemben részesítette, mint a Locke-ra támaszkodó, és a társadalomtudományoknál végződő irányzatot. Helvétius és Holbach ugyancsak vezércsillagként világítottak a fiatal Marxnak párizsi tanulmányai korszakában. Helvétius és Holbach a materializmus tanításait a társadalmi életre is alkalmazták, és rendszerük alapelvévé az emberi intelligencia természetes egyenlőségét, az értelem fejlődésének és az ipar fejlődésének egységét, az emberiség természetes jóságát, a nevelés mindenhatóságát tették. Marx tanaikat, mint Feuerbach filozófiáját is, „reális humanizmusnak" keresztelte el; ámde „a kommunizmus szociális bázisává" mégiscsak Helvétius és Holbach materializmusa lett.

A kommunizmus és a szocializmus tanulmányozására, amit Marx már a „Rheinische Zeitung"-ban kilátásba helyezett, most Párizs bőven nyújtott alkalmat. Itt a gondolatoknak és a személyeknek majdnem zavaró gazdagsága rajzott a szeme előtt. A szellemi légkör annyira túl volt telítve a szocializmus csíráival, hogy ezen áramlat alól még az uralkodó pénzarisztokrácia klasszikus lapja, a tekintélyes kormányszubvencióval támogatott „Journal des Débats" sem vonhatta ki magát, és kénytelen volt legalább Eugène Sue-nek úgyszólván szocialista rémregényeit közölni. Az ellenpólust olyan zseniális gondolkodók alkották, mint Leroux, akiket már a proletariátus szült. A két pólus között

álltak a saint-simonisták csoportjának töredékei és a fourieristák mozgékony szektája, amelynek vezére Considérant és sajtószerve, a „Démocratie Pacifique" volt, továbbá a keresztényszocialisták, mint Lamennais katolikus pap és Buchez, a volt karbonári, aztán a kispolgári szocialisták: Sismondi, Buret, Pecqueur, Vidal, s végül, de nem utolsósorban, a szépirodalom is, hiszen annak legkiválóbb alkotásaiban, így Béranger dalaiban vagy George Sand regényeiben gyakran suhantak át szocialista fények és árnyak.

De mindezeknek a szocialista rendszereknek az volt a közös sajátosságuk, hogy a vagyonos osztályok belátására és jóindulatára számítottak, s azt tartották, hogy ezeket az osztályokat a társadalmi reformok, illetve átalakítások szükségességéről békés propagandával kell meggyőzni. S mivel ezek a rendszerek a nagy forradalom csalódásaiból születtek, elfordultak attól a politikai úttól, amely ezekre a csalódásokra vezetett, a szenvedő tömegen — mondták — segíteni kell, mert maga nem tud önmagán segíteni. A harmincas évek munkásfelkelései megbuktak, és valóban, még legelszántabb vezetőinek, mint Barbèsnak és Blanquinak sem volt kidolgozott szocialista elmélete, de még határozott elképzelése sem arról, hogy milyen gyakorlati eszközökkel hajtandó végre a szociális átalakulás.

Mindazonáltal a munkásmozgalom csak annál gyorsabban fejlődött. Heinrich Heine a költő látnoki szemével ismerte fel az ebből fakadó problémát, s ezt mondta: „Franciaországban a kommunisták alkotják az egyetlen pártot, amely határozottan figyelemre méltó. Ugyanezt a figyelmet igényelném a saint-simonizmus megmaradt töredékeinek is, amelynek hívei sajátságos cégérek alatt még ma is életben vannak, úgyszintén a fourieristáknak is, akik még frissen és tevékenyen dolgoznak, de ezeket a tiszteletre méltó férfiakat már csak a szó mozgatja, a szociális kérdés mint kérdés, az örökségül kapott fogalom, és nem a démoni szükségszerűség; nem ők a predesztinált fegyvernökök, akikkel a legmagasabb világakarat végrehajtatja a maga roppant határozatait. Saint-Simon szétszórt családja és a fourieristák egész vezérkara előbb vagy utóbb a kommunizmus növekvő seregéhez csatlakozik, s a nyers szükségletet alkotó szóba öntve, mintegy az egyházatyák szerepét veszi át." Így írt Heine 1843. június 15-én, s még egy esztendő sem telt bele, amikor Párizsba érkezett az az ember,

aki véghez vitte, amit Heine a maga költői nyelvén a saint-simonistáktól és a fourieristáktól követelt, s alkotó szóba öntötte a nyers szükségleteket.

Marx valószínűleg már német földön, de kétségkívül még filozófiai szempontból vetette el a jövő előzetes megkonstruálását, a minden időkre kész elméleteket, valamiféle dogmatikus lobogó kitűzését, s fordult szembe a „merev" szocialisták nézeteivel, akik kijelentették, hogy a politikai kérdésekkel való foglalkozás minden méltóságon aluli. S ha az volt a véleménye, hogy nem elég, ha a gondolat a megvalósulásra tör, hanem a valóságnak magának kell a gondolat felé törnie, úgy ez a feltétele is megvalósult. Amióta 1839-ben leverték az utolsó munkásfelkelést, a munkásmozgalom és a szocializmus három irányzaton belül is kezdett közeledni egymáshoz.

Először is a demokrata-szocialista párton belül. Ez a párt szocializmusával ugyan elég gyenge lábon állt, mivel kispolgári és proletár tagjai olyan jelszavakat írtak zászlajára, mint a munka megszervezése és a munkához való jog, márpedig ezek kispolgári utópiák, amelyek a kapitalista társadalomban megvalósíthatatlanok. Hiszen a kapitalista társadalomban a munka úgy van megszervezve, ahogy azt e társadalom életfeltételei megkövetelik, vagyis bérmunkaként. A bérmunka pedig feltételezi a tőkét, és csak a tőkével együtt lehet megszüntetni. Nem más a helyzet a munkához való jog kérdésében sem, mert ezt csak a munkaeszközök köztulajdonba vételével lehet megvalósítani, tehát a polgári társadalom megdöntésével. Ennek a pártnak a vezérei, Louis Blanc, Ledru-Rollin, Ferdinand Flocon azonban ünnepélyesen kijelentették, hogy nem hajlandók fejszét emelni e társadalom gyökereire. Ők nem akartak sem kommunisták, sem szocialisták lenni.

Bármennyire is utópisztikusak voltak ennek a pártnak a céljai, mégis igen jelentős lépést tett előre, mert a politikai harc útjára lépett. Kijelentette, hogy mindenféle szociális reform lehetetlen politikai reform nélkül; a politikai hatalom meghódítása az egyetlen eszköz, amellyel a szenvedő tömegek magukat megmenthetik. Követelte az általános választójogot, és ez a követelés igen élénk visszhangra talált a proletariátusnál, mert az már belefáradt az összeesküvésekbe és a puccsokba, s osztályharcának hatékonyabb fegyvereit kereste.

Még nagyobb csoport sorakozott a munkáskommunizmus lobogója mögé; ennek zászlóbontója, Cabet, eredetileg jakobinus volt, s az irodalom, nevezetesen Morus Tamás „Utópiá"-ja nyerte meg a kommunizmus számára. Ezt ugyanolyan nyíltan hirdette, amilyen nyíltan a demokrata-szocialista párt elvetette. Annyiban azonban egyetértett velük, hogy kijelentette: a politikai demokrácia szükséges átmeneti állapot. Ennek következtében az „Utazás Ikáriába" című könyve, amelyben megpróbálta a társadalom jövőjét megrajzolni, sokkal népszerűbbé lett, mint Fourier-nak a zseniális utópiái, holott ezekkel Cabet szegényes fantáziájú művét egyébként össze sem lehet mérni.

Végül pedig a proletariátus mélyéből is felhangzott néhány csengő hang, s ezek egyértelműen bizonyították, hogy ez az osztály kezdi elérni nagykorúságát. Marx Leroux-t és Proudhont, akik mint szedők mindketten a munkásosztályhoz tartoztak, még a „Rheinische Zeitung" idejétől ismerte, s akkoriban meg is ígérte, hogy alaposan tanulmányozza írásaikat. Ez annál inkább kézenfekvő volt számára, mert mind Leroux, mind Proudhon megpróbáltak a német filozófiára támaszkodni, de mindkettő sok félreértés között tévelygett. Proudhonról Marx maga tanúsítja, hogy hosszú, gyakran hajnalig húzódó beszélgetésekben próbálta megmagyarázni neki a hegeli filozófiát. De alighogy összekerültek, útjaik csakhamar újra szét is váltak; Proudhon halála után azonban Marx készséggel elismerte, hogy Proudhon első föllépése nagy ösztönzést adott, s ez kétségkívül rá is hatással volt. Proudhon első munkáját — amelyben minden utópia mellőzésével, alapos és kíméletlen bírálattal illette a magántulajdont, az összes társadalmi bajok okozóját — Marx a modern proletariátus első tudományos megnyilvánulásának tartotta.*

Mindhárom említett irányzat a munkásmozgalom és a szocializmus egybeolvasztását készítette elő. De ahogyan ellentétben

---

* Proudhonnak „Mi a tulajdon?" (Párizs, 1840) című könyvéről van szó. Mehring itt Marxnak arra a korai értékelésére utal, amelyet „A szent családban" fejtett ki. Proudhon fenti könyvének részletes értékelését Marx Schweitzerhez intézett, 1865. január 24-i levelében adta meg. *Lásd* M—E. Vál. Lev. 174—181. old. — *A ford.*

álltak egymással, ugyanúgy mindegyikük már az első lépéseknél újabb ellentmondásokba gabalyodott. Marx a szocializmus tanulmányozása után elsősorban a proletariátus tanulmányozását tartotta fontosnak. 1844 júliusában Ruge egyik közös németországi barátjuknak ezt írja: „Marx belevetette magát az itteni német kommunizmusba — úgy értem, hogy a társaságukba —, mert hiszen lehetetlen, hogy ezt a siralmas sürgést-forgást politikailag fontosnak találja. Németország az olyan kis sebeket, amilyeneket iparoslegényektől, no meg az itt megnyert másfél embertől kaphat, minden különösebb doktorkodás nélkül kibírja." De Ruge nemsokára megértette, hogy Marx miért tartotta fontosnak a a másfél iparoslegény sürgés-forgását.

5. A „VORWÄRTS" ÉS A KIUTASÍTÁS

Arról, hogy milyen volt Marx magánélete a párizsi számkivetettség idején, nem sokat tudunk. Felesége itt ajándékozta meg az első leánykájával, s aztán hazautazott, hogy a rokonoknak megmutassa. A kölni barátokkal továbbra is megvolt a régi kapcsolata; ezer talléros ajándékukkal jelentősen elősegítették, hogy Marx ezt az évet olyan gyümölcsözően tudta kihasználni.

Igen szoros szálak fűzték Heinrich Heinéhez, és része volt abban, hogy az 1844-es év a költő életének kiemelkedő esztendejévé lett. A „Wintermärchen"-t („Téli mese"), a „Weberlied"-et („A takácsok") és a német zsarnokokról írt halhatatlan szatírákat Marx is segítette keresztvíz alá tartani. Noha csak néhány hónapig érintkezett Heinével, hű maradt hozzá, még akkor is, amikor a filiszterek Herweghnél is jobban szidalmazták. Sőt, Marx nagylelkűen hallgatott, amikor Heine már a betegágyán az igazságot megcsúfolva őrá hivatkozott tanúként, hogy az az évjáradék, melyet a Guizot-minisztériumtól kapott, nem támadható. És bár Marx, még félig serdülőkorban, hasztalan pályázott költői babérokra, a költők céhe iránt változatlanul élénk rokonszenvvel viseltetett és nagy elnézést tanúsított kis gyengeségeikkel szemben. Bizonyára azt gondolta, hogy a költők különös csodabogarak, akiket nem kell letéríteni a maguk útjáról, és akiket nem lehet a mindennapi, sőt a nem mindennapi emberek mértékével sem mérni; ahhoz, hogy

énekelni tudjanak, hízelgésre van szükségük, és az erős kritikát nem állják.

Ezenfelül Heinében Marx nemcsak a költőt, hanem a harcost is látta. A Börne és Heine közötti vitában, amely az idő tájt a lelkek bizonyos próbakövévé lett, teljes határozottsággal Heine mellé állt. Úgy vélte, hogy annál otrombább bánásmódra, amilyenben a keresztény-germán szamarak részesítették Heinének Börnéről szóló dolgozatát, nincsen példa a német irodalom egyetlen korszakában sem, noha egyik korszak sem szenvedett hiányt otromba fajankókban. Marxot sohasem tévesztette meg a Heine állítólagos árulása körül csapott ricsaj, pedig ez Engelst és Lassalle-t is megingatta; igaz, ők akkor még nagyon fiatalok voltak. „Hiszen csak kevés jelre van szükségünk, hogy megértsük egymást" — írta egyszer Heine Marxnak, mentegetőzve „kusza irkafirkájáért" —, és ezek a szavak sokkal mélyebb értelmet is takartak, mint az a külsőség, amelyre vonatkoztak.

Marx még az iskolapadban ült, amikor 1834-ben Heine már felfedezte, hogy a klasszikus irodalomnak, s a „tudósoknak, a költőknek és az íróknak" sokkal kevesebb „szabadságérzékük" van, mint a „nagy, aktív tömegeknek, az iparosoknak és a kézműveseknek". Tíz évvel később pedig, abban az időben, amikor Marx Párizsban élt, azt is megállapította, hogy „a proletárok a fennálló rend elleni harcukban vezetőiket a leghaladottabb szellemekben, a nagy filozófusokban" találják meg. Ennek az ítéletnek a szabad és határozott voltát csak akkor értjük meg igazán, ha meggondoljuk, hogy Heine közben a legmaróbb gúnnyal ostorozta azoknak a titkos menekült-gyűlésecskéknek az állandó politizálgatását, ahol Börne a nagy zsarnokgyűlölő szerepében tetszelgett. Heine felismerte, hogy mennyire más az, ha Marx ül össze „másfél iparoslegénnyel", mintha ugyanezt Börne teszi.

Ami Heinét Marxhoz fűzte, az a német filozófiának és a francia szocializmusnak a szelleme volt. És egybefűzte őket az is, hogy egyformán utálták a germán-keresztény faragatlanságot, a hamis teutonizmust, az önémet ostobaságnak ezt a radikális jelszavakkal kissé modernizált köntösét. Azok a Massmannok és Venedeyk, akik Heine szatíráiban továbbélnek, mégiscsak Börne nyomdokait taposták, bármennyire is felülmúlta őket mind szellemileg, mind szellemességben. Börnének semmi érzéke sem volt a művészethez

és a filozófiához. Ezt az a hírhedt mondása is bizonyítja, hogy Goethe rímes, és Hegel rímtelen* lakáj volt. S bár szakított a német történelem nagy hagyományaival, de nem került szellemi rokonságba a nyugat-európai kultúra új erőivel. Ezzel szemben Heine nem mondhatott le Goethéről és Hegelről anélkül, hogy önmagát is fel ne adta volna, s mohó vággyal esett neki a francia szocializmusnak, a szellemi élet ez új forrásának. Írásai még ma is elevenen élnek, és az unokákat épp annyira felbosszantják, amennyire borsot törtek a nagyapák orra alá. Börne műveit viszont a feledés pora lepi, és nem is annyira a stílusuk „rövid kutyaügetése", hanem a tartalmuk miatt.

Ennyire ízléstelennek, laposnak és kicsinyesnek mégsem gondoltam volna Börnét, mondta Marx azokkal a suttogó pletykákkal kapcsolatban, amelyeket Börne már akkor terjesztett Heinéről, amikor még vállvetve együtt haladtak, és amelyeket Börne irodalmi örökösei hagyatékából elég ügyetlenül nyilvánosságra hoztak. De azért Marx a pletykáló vitathatatlanul becsületes jellemében nem kételkedett volna, ha az utóbbi nyilatkozik e vitáról a sajtóban, mint szándékában állt. A közéletben ritkán akadni kellemetlenebb jezsuitákra a korlátolt és betűrágó radikálisoknál, akik erényességük kopott köpönyegébe burkoltan nem átallják mindenféleképpen meggyanúsítani azokat a finomabb és szabadabb szellemeket, akiknek megadatott, hogy a történelmi élet mélyebb összefüggéseit is meglássák. Marx mindig ez utóbbiakkal tartott, s nem amazokkal, mert saját tapasztalataiból alaposan ismerte az erényesek fajtáját.

Évek múlva Marx beszélt bizonyos „orosz arisztokratákról", akik párizsi számkivetettsége idején tenyerükön hordozták. Persze mindjárt hozzá is tette, hogy ennek nem nagy a jelentősége, mert az orosz arisztokrácia a német egyetemeken nevelődik, Párizsban éli ifjúkorát és mindig a Nyugat legnagyobb szélsőségei után kap; ez azonban nem akadályozza őket abban, hogy gazokká ne legyenek, mihelyt állami szolgálatba lépnek. Marx itt, úgy látszik, bizonyos Tolsztoj grófra, az orosz kormány titkos ügynökére, vagy más hasonló figurákra célzott. Nem gondolt azonban, s nem is gondol-

---

* Szójáték. Németben az itt használt szó: „ungereimt" nemcsak azt jelenti, hogy „rímtelen", hanem azt is, hogy „képtelen", „értelmetlen". — *A ford.*

hatott arra az orosz arisztokratára, akinek szellemi fejlődését ebben az időben igen nagy mértékben befolyásolta: Bakunyinra. Bakunyin ezt még akkor is elismerte, amikor a két férfi útjai már régen elváltak. Bakunyin a Ruge és Marx közti viszályban rendkívül határozottan állást foglalt, mégpedig Marx mellett és Ruge ellen, holott addig Ruge pártfogoltja volt.

Ez a viszály 1844 nyarán még egyszer fellángolt, de most már nyilvánosan. Párizsban 1844 újéve óta hetenként kétszer megjelent a nem éppen a legelőkelőbb eredetű „Vorwärts". Ezt a lapot saját üzleti céljaira valami Heinrich Börnstein nevű színházi és egyéb reklámokkal foglalkozó vállalkozó alapította, főként azokból a bő borravalókból, amelyeket Meyerbeer zeneszerző juttatott neki; hiszen Heinétől is tudjuk, hogy ez az előszeretettel Párizsban tartózkodó porosz királyi zenefőigazgató milyen bolondja volt a reklámnak, s talán rá is volt szorulva. De Börnstein, ez a ravasz üzletember, hazafias köpenykét aggatott a „Vorwärts"-re, s a lap szerkesztését rábízta Adalbert von Bornstedtre, egy volt porosz tisztre, az egész világ spiclijére, aki Metternichnek is „bizalmasa" volt, és a porosz kormánytól is pénzeket kapott. S valóban a „Vorwärts" a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-t azonnal megjelenése után olyan hatalmas szidalom-özönnel üdvözölte, hogy bajos megmondani, mi volt nagyobb: e szidalmazás ostobasága-e vagy a közönségessége.

Az üzlet azonban ennek ellenére is csak nagyon gyöngén ment. Börnsteinnek volt egy gyorsfordítási vállalata is, hogy a német színigazgatókat hihetetlenül hamar láthassa el a párizsi színpadok darabjaival. De ennek érdekében igyekeznie kellett kifúrni az „Ifjú Németország"* szerzőit; ezt viszont csak úgy tudta elérni a — ha tetszik, ha nem — rebellisekké lett nyárspolgároknál, hogy egyet-mást összefecsegett a „mérsékelt haladásról" és lemondott nemcsak a baloldali, hanem a jobboldali „túlzásokról" is. Bornstedtet ugyanez a cipő szorította; vigyáznia kellett, hogy ne riassza el a menekültek köreit, hiszen judásbérét csak úgy biztosíthatta, ha gyanúmentesen érintkezik velük. A porosz kormány azonban annyira elvakult volt, hogy még a saját állammentő szükségleteit

* Heine és Börne hatása alatt álló, a kispolgárság ellenzéki beállítottságát képviselő irodalmi csoport. — *A ford.*

sem értette meg, s kitiltotta tartományaiból a „Vorwärts"-et, mire a többi német kormány is követte példáját.

Ezek után Bornstedt május elején feladta ezt a reménytelennek látszó játszmát, de nem úgy Börnstein. Üzletet akart csinálni — így vagy úgy — , és a minden hájjal megkent spekuláns hidegvérével arra a következtetésre jutott, hogy a „Vorwärts"-nek, ha már egyszer kitiltották Poroszországból, meg kell kapnia a tiltott lap zamatját is, hogy a porosz nyárspolgárnak kifizetődjék, ha csempész-úton szerzi meg. Ezért aztán nagyon szívesen vette a fiatal, forrófejű Bernays egyik borsos cikkét, amelyet az fölajánlott a „Vorwärts"-nek, majd némi huzavona után meg is tette Bornstedt helyére a lap szerkesztőjének. Most már más menekültek is kezdtek a „Vorwärts"-nek dolgozni, főleg mert semmilyen más lap nem állt rendelkezésükre, de valamennyien a saját felelősségükre, és a szerkesztőségtől függetlenül működtek.

Az elsők közt volt Ruge. Eleinte ő is még a saját neve alatt csatározott Börnsteinnel, sőt, közben védelmébe vette Marxnak a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben megjelent cikkeit, mintha még teljesen egyetértene vele. Pár hónappal később már két újabb cikket adott le: néhány rövid megjegyzést a porosz politikáról, és egy hosszú pletykacikket a porosz dinasztiáról; ebben olyanokról volt szó, hogy „a király iszik", „a királynő sántít", s hogy házasságuk „tisztán plátói" stb. De ezt a két cikket már nem írta alá névvel, hanem csak „egy porosz" aláírással látta el, amiből arra lehetett következtetni, hogy a szerző Marx. Ruge maga ugyanis drezdai városi képviselő volt, s így is volt a párizsi szász követségen bejelentve, Bernays bajor származású rajna-pfalzi, Börnstein pedig született hamburgi volt, aki később gyakran élt Ausztriában, de Poroszországban soha.

Ma már aligha lehetne megállapítani, hogy Ruge mit akart ezzel a félrevezetésre alkalmas aláírással. Időközben, mint ezt a barátaihoz és a rokonaihoz írt leveleiből látni, őrjöngő gyűlöletbe lovalta bele magát Marx ellen, s „egészen közönséges fickónak", „szemtelen zsidónak" nevezte. Kétségtelen az is, hogy két évvel később a porosz belügyminiszterhez intézett bűnbánó kérvényében elárulta párizsi száműzött-társait, s mindazokat a bűnöket, amelyeket maga követett el a „Vorwärts"-ben, jobb tudomása ellenére ezeknek a „névtelen fiatalembereknek" a nyakába varrta. De

még az sem lehetetlen, hogy Ruge csak azért írta alá az „egy poroszt", hogy ezzel a poroszországi ügyeket tárgyaló cikknek nagyobb súlyt adjon. Akkor viszont hallatlan könnyelmű volt, s nagyon is érthető, hogy Marx sietett kivédeni az állítólagos „porosz" csínyjét.

Ezt persze önmagához méltó módon tette. Válaszában kapcsolódott Rugénak a porosz politikáról tett néhány úgyszólván tárgyilagos megjegyzéséhez, és aztán a porosz uralkodóházzal foglalkozó hosszú pletyka-cikket mindössze ezzel a lábjegyzettel intézte el: „Különleges okok annak kijelentésére késztetnek, hogy a jelen cikk az első, melyet a «Vorwärts»-nek adtam" *(lásd* M—E. Műv. 1. köt., 392. old.). Különben az utolsó is maradt.

Cikkének tulajdonképpeni tárgya a sziléziai takácsok 1844-es lázadása volt, amelyet Ruge jelentéktelen dologként kezelt, mert — mint mondotta — hiányzott belőle a politikai lélek, enélkül pedig lehetetlen a társadalmi forradalom. Amit Marx ezellen fölhozott, azt lényegében már a zsidókérdésről szóló cikkében is elmondta: a politikai hatalom nem gyógyíthatja meg a szociális bajokat, mert az állam nem szüntetheti meg azokat az állapotokat, amelyek e bajokat előidézték. Marx itt igen élesen állást foglalt az utópizmus ellen, mondván, hogy a szocializmus nem valósítható meg forradalom nélkül; de ugyanolyan élesen támadta a blanquizmust is, amennyiben kifejtette, hogy a politikai ésszerűség megcsalja a társadalmi ösztönt, ha kis, hiábavaló puccsokkal akar előre haladni. A forradalom lényegét epigrammatikus határozottsággal a következőképpen szögezte le: „Minden forradalom megszünteti a *régi társadalmat;* ennyiben *szociális.* Minden forradalom megdönti a *régi hatalmat;* ennyiben *politikai*" *(lásd* uo., 409. old.). A politikai lelkű szociális forradalom, amelyet Ruge kíván, értelmetlenség, de ésszerű a szociális lelkű politikai forradalom. Maga a forradalom — a fennálló hatalom megdöntése, a régi viszonyok megszüntetése — politikai aktus. A szocializmusnak szüksége van erre a politikai aktusra, amíg rombolásra és megsemmisítésre van szüksége. Amikor azonban megkezdődik a szocializmus szervező tevékenysége, amikor előtérbe lép a lelke, az öncélja, akkor félrehajítja a politikai burkot.

Bár Marx ezeket a gondolatokat először a zsidókérdéssel kapcsolatban vetette fel, de a sziléziai takácsfelkelés hamarosan igazolta mindazt, amit a németországi osztályharc lanyhaságáról

mondott. A „Kölnische Zeitung"-ban most több a kommunizmus — írta neki barátja, Jung, Kölnből —, mint hajdan a „Rheinische"-ben; a „Kölnische Zeitung" az elesett és letartóztatott takácsok családjai javára gyűjtést rendez; ugyanerre a célra a tartományi elnök tiszteletére rendezett búcsúlakomán a legmagasabb rangú tisztviselőktől és a leggazdagabb kereskedőktől száz tallér gyűlt össze; az egész burzsoázia élénk rokonszenvvel fordul a veszedelmes forradalmárok felé; „azt, amit néhány hónappal ez előtt még merész, egészen új elképzelésnek tartottak, az ma már szinte a közhely bizonyosságává lett". Marx ezt az általános részvétet érvként hozta fel a takácsfelkelést lebecsülő Ruge ellen, hozzátette azonban, hogy őt nem téveszti meg az, hogy „milyen csekély ellenállást tanúsít a német burzsoázia *szociális* tendenciákkal és eszmékkel szemben" *(lásd* uo., 403. old.). Előre látta, hogy a munkásmozgalom, ha bizonyos hatalomra tesz szert, azonnal kioltja az uralkodó osztályokon belüli politikai ellenszenveket és ellentéteket, s önmaga ellen fordít mindenfajta politikai ellenségeskedést. Marx feltárta, milyen hatalmas különbség van a polgári emancipáció és a proletáremancipáció között, amikor bebizonyította, hogy az előbbi a társadalmi jólét, az utóbbi pedig a társadalmi nyomorúság terméke. A polgári forradalom oka a politikai közösség lényegétől, az állam lényegétől való elszigeteltség; a proletárforradalom oka viszont az emberi lényegtől, az ember igazi közösségi lényegétől való elszigeteltség. Amennyivel ez az elszigeteltség hasonlíthatatlanul sokoldalúbb, elviselhetetlenebb, borzasztóbb, ellentmondásosabb, mint a politikai közösségi lényegtől való elszigeteltség, annyival végtelenebb a megszüntetése is — még az olyan részjelenségek esetében is, mint a sziléziai fölkelés —, mert az ember végtelenebb az állampolgárnál, az emberi élet végtelenebb a politikánál.

Mindebből önként következik, hogy egészen másképpen ítélte meg ezt a felkelést, mint Ruge. „Mindenekelőtt emlékezzünk a »*Takácsok dalára*« — írja Marx —, a harc e bátor *jelszavára*, amelyben... a proletariátus tüstént csattanós, éles, kíméletlen, erőszakos módon világgá kiáltja a magántulajdon társadalmával szembeni ellentétét. A sziléziai felkelés éppen azzal *kezdődik*, amivel a francia és az angol munkásfelkelések *végződnek*, a proletariátus lényegének tudatossá válásával. Magának az akciónak a jellege is ezt a *fölényt* mutatja. Nemcsak a gépeket, a munkások

e vetélytársait pusztítják el, hanem az *üzleti könyveket*, a tulajdon jogcímét is, s míg minden más mozgalom először csak a *gyáros*, a látható ellenség ellen fordult, ez a mozgalom egyszersmind a bankár, a rejtett ellenség ellen is fordul. Végül egyetlen angol munkásfelkelés sem folyt ekkora bátorsággal, megfontoltsággal és kitartással" *(lásd* uo., 404. old.).

Ehhez kapcsolódva Marx felhívta a figyelmet Weitling zseniális munkáira, amelyek elméleti szempontból sokszor fölülmúlják még Proudhont is, jóllehet kivitel szempontjából erősen mögötte maradnak. „Hol mutathatott fel a burzsoázia — filozófusait és írástudóit is beleértve — hasonló művet a burzsoázia emancipációjáról — a *politikai* emancipációról, mint Weitling munkája: »Garantien der Harmonie und Freiheit« (A harmónia és a szabadság biztosítékai)? Ha összehasonlítjuk a német politikai irodalom józan, megszeppent középszerűségét a német munkások e szertelen és ragyogó irodalmi bemutatkozásával, ha összehasonlítjuk a proletariátusnak ezeket az óriás *gyerekcipőit* a német burzsoázia kitaposott politikai cipőinek törpeségével, akkor *atlétatermetet* kell jövendölnünk a német *Hamupipőkének" (lásd* uo., 405. old.). Ugyanitt Marx azt mondja, hogy a német proletariátus az európai proletariátus teoretikusa, mint ahogy annak közgazdásza az angol proletariátus, politikusa pedig a francia proletariátus.

A Weitling munkáiról mondottakat megerősítette az utókor ítélete. Ez a maga idejében zseniális teljesítmény volt, annál zseniálisabb, mert e német szabólegény még Louis Blanc, Cabet és Proudhon előtt, s náluknál jóval hatékonyabban egyengette a szocializmus és a munkásmozgalom összeegyeztetésének útját. Különösebbnek tűnik viszont ma az, amit Marx a sziléziai takácsok felkeléséről mond. Olyan tendenciákat tulajdonít ennek a felkelésnek, amelyek egészen bizonyosan teljesen távol álltak tőle, s úgy látszik Ruge, aki a takácslázadást mélyebb jelentőség nélküli éhségrebellió-nak minősíti, helyesebben látta a dolgot. Ámde, mint a korábbi, Herwegh miatt kitört vitánál, itt is megmutatkozott, és még erőteljesebb formában, hogy a filiszter akkor is igazságtalan a zsenivel szemben, amikor igaza van. De végső soron a nagy szív mindig győzelmet arat a kis ész fölött!

Az a „másfél iparoslegény", akiket Ruge megvetően lenézett, míg Marx buzgón tanulmányozta őket, az Igazak Szövetségének

tagja volt. E szervezet a harmincas években a francia titkos szövetségekhez csatlakozva alakult ki, s velük együtt verték szét 1839-ben. De ez bizonyos fokig előnyére vált, mert szétszóródott elemei nemcsak a régi központban, Párizsban álltak megint össze, hanem létrehozták a Szövetséget Angliában és Svájcban is, ahol az egyesülési és gyülekezési szabadság több lehetőséget nyújtott, úgyhogy ezek az új hajtások még erőteljesebben is virultak, mint a régi tő. A párizsi szervezet vezetője a danzigi Hermann Ewerbeck volt; Ewerbeck lefordította Cabet „Utópiáját" németre, és Cabet moralizáló utópizmusának is rabja volt. Szellemileg jóval kiválóbbnak bizonyult nála Weitling, a svájci agitáció vezetője, és — legalábbis a forradalmi határozottságban — a Szövetség londoni vezetői is fölülmúlták Ewerbecket. Ezek a londoni vezetők a következők voltak: Josef Moll órás, Heinrich Bauer cipész és Karl Schapper, egy volt erdészeti hallgató, aki hol szedőmunkásként, hol nyelvtanítóként tengette életét.

Marx erről az „imponáló hatást keltő" „három igazi férfiról" feltehetőleg először Engels Frigyestől hallott, aki őt 1844 szeptemberében Párizson átutaztában felkereste, s tíz napot együtt töltött vele. Ekkor teljes mértékben megerősítve látták gondolataiknak szoros rokonságát, amit már a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben megjelent cikkeik is sejteni engedtek. Időközben régi barátjuk, Bruno Bauer, újonnan alapított irodalmi lapjában, szembefordult e nézeteikkel, s Bauer bírálatáról éppen együttlétük alatt szereztek tudomást. Azonnal elhatározták, hogy válaszolnak neki s Engels rögtön le is írta mondanivalóját. Marx azonban, szokása szerint, eredeti szándékánál sokkal mélyebben merült el a dologban, és megfeszített munkával a rákövetkező hónapok alatt húsz nyomtatott ívnyi választ írt, amelynek elkészültével, 1845 januárjában, véget ért párizsi tartózkodása is.

A „Vorwärts", amióta Bernays vette át a lap szerkesztését, éles kirohanásokat engedett meg magának a berlini „germán-keresztény fajankók" ellen és nem riadt vissza a „felségsértésektől" sem. Heine egyik tüzes nyilát a másik után lövöldözte a berlini kastély „új Nagy Sándora" felé. Erre a legitim királyság az illegitim polgárkirály rendőrfütykösének kezdett rimánkodni, hogy hallgattassa el erőszakkal a „Vorwärts"-et. Guizot azonban süketnek tettette magát, mert minden reakciósága ellenére művelt ember

volt, s igen jól tudta, milyen óriási gaudiummal fogadná a hazai ellenzék, ha a porosz despota pribékjévé szegődne. Csak akkor lett kezesebb, amikor a „Vorwärts" egy „elvetemült" cikket közölt Tschech polgármesternek IV. Frigyes Vilmos ellen elkövetett merényletéről. A minisztertanácsban folytatott megbeszélés után Guizot hajlandónak mutatkozott a „Vorwärts" ellen fellépni, és erre kétféle módot is kieszelt: vagy rendőrhatóságilag felelősségre vonatja a szerkesztőt a kaució hiánya miatt, vagy pedig büntetőjogilag esküdtszék elé állíttatja királygyilkosságra való felbujtás miatt.

Berlinben az első javaslatot helyeselték, de ez csak a levegőbe mért vágásnak bizonyult. Bernayst ugyan elítélték kéthavi fogházra és háromszáz frank pénzbüntetésre, mert a törvényesen megkívánt kauciót nem tette letétbe, de a „Vorwärts" rögtön ki is jelentette, hogy ezentúl havonta fog megjelenni, amihez nem kellett kaució. Guizot második javaslatáról azonban hallani sem akartak Berlinben, abban a feltehetően nagyon is indokolt félelemben, hogy a párizsi esküdtek nem fognak Poroszország királya kedvéért erőszakot elkövetni a lelkiismeretükön. Tovább nyügösködtek hát, és azt kérték, Guizot utasítsa ki a lap szerkesztőit és munkatársait.

Hosszabb tárgyalások után a francia miniszter végre engedett. Akkoriban feltételezték, s még Engels is megemlítette Marx feleségének halálakor mondott búcsúbeszédében, hogy ez az engedékenység Alexander von Humboldt, a porosz külügyminiszter sógora nem nagyon dicséretes közvetítésének köszönhető. Újabban azzal próbálják Humboldt emlékét ettől a vádtól tisztára mosni, hogy a porosz levéltárakban semmi erre vonatkozó adat sincs. Ez persze nem ellenérv, mert először is ennek a sajnálatos afférnak az aktái hiányosak, másodszor is ilyesmit nem szokás írásban rögzíteni. Ami valóban újat a levéltárakból napvilágra hoztak, inkább csak azt bizonyítja, hogy a kulisszák mögött valami döntő dolog történt. Berlinben legjobban Heinére dühöngtek, aki a porosz rendszerről és magáról a királyról írt tizenegy legélesebb szatíráját jelentette meg a „Vorwärts"-ben. Csakhogy másfelől Guizot számára e kényes ügy legkényesebb pontja éppen Heine volt. Az európai hírnévre szert tett költőt a franciák úgyszólván nemzeti költőjüknek tekintették. Guizot-nak ezt a

legsúlyosabb aggályát — amelyről ő maga természetesen nemigen beszélhetett — egy kis veréb csiripelhette el a párizsi porosz követnek, mert az október 4-én egészen váratlanul azt jelentette Berlinbe, hogy kérdéses, miszerint Heine, akitől csak két költemény jelent meg a „Vorwärts"-ben, a lap szerkesztőségéhez tartozik-e. Ezt már Berlinben is megértették.

Heinét aztán békén is hagyták. Ezzel szemben a többi menekült, aki a „Vorwärts"-be írt, vagy legalábbis gyanúsítható volt ezzel — köztük Marx, Ruge, Bakunyin, Börnstein és Bernays — 1845. január 11-én megkapta a kiutasítási végzést. Egy részük kibújt ez alól: így Börnstein, aki kötelezte magát, hogy lemond a „Vorwärts" kiadásáról, és Ruge, aki a szász követnél és a francia képviselőknél a lábát is lejárta, hogy bebizonyítsa, mennyire lojális állampolgár. Ilyesmire persze Marx nem volt kapható, s így átköltözött Brüsszelbe.

Párizsi számkivetettsége alig tartott tovább egy évnél, de ez volt tanuló- és vándoréveinek legjelentősebb időszaka; ez az időszak gazdag volt ösztönzésekben és tapasztalatokban, és még gazdagabbnak mondható annak a fegyvertársnak a csatlakozása révén, akire az idők folyamán egyre inkább szüksége lett, hogy élete nagy művét véghez vihesse.

Negyedik fejezet

ENGELS FRIGYES

1. IRODA ÉS KASZÁRNYA

Engels Frigyes 1820. november 28-án született Barmenben. A szülői házból szintoly kevéssé hozott magával forradalmi nézeteket, mint Marx, és őt sem a személyes nélkülözés, hanem magas intelligenciája hajtotta a forradalmi útra. Atyja jómódú gyáros volt, konzervatív, sőt ortodox érzelmekkel; Engelsnek vallási szempontból többet kellett legyűrnie, mint Marxnak.

Az elberfeldi gimnáziumban tanult. Egy évvel az utolsó vizsga előtt elhagyta az intézetet, és kereskedelmi pályára lépett. Mint Freiligrath, ő is igen derék kereskedő lett, anélkül, hogy a szíve valami nagyon lángolt volna az „átkozott üzletért". Szemtől szembe először azokból a levelekből látjuk meg arculatát, amelyeket a fiatal gyakornok Leupold konzul bremeni irodájából írt a Gräberfivéreknek, volt iskolatársainak, akik akkor a teológiai kar hallgatói voltak. E levelekben nemigen esik szó kereskedelemről, üzletről, hacsak nem, amikor ezt írja: „Kelt íróasztalunknál, az alkalommal, hogy nem volt katzenjammerünk!" A fiatal Engels már víg cimbora volt, csakúgy, mint még az öreg is; s ha a bremeni Rathauskellerben nem is álmodozott, mint Hauff, s nem is dalolt, mint Heine, mégis jó vaskos humorral emlékezett meg arról a „nagy dáridóról", amelyet e szent helyen, talán nem is egyszer, rendezett.

Akárcsak Marx, Engels is először a költészettel kísérletezett, de nem kevésbé hamar felismerte ő is, hogy ezekben a berkekben nem teremnek számára babérok. Egyik levelében, 1838. szeptember 17-i keltezéssel, eszerint még nem egészen tizennyolc éves korában, kijelenti, hogy Goethe tanácsai „fiatal költők számára" teljesen kijózanították saját költői hivatásából. Goethének arra a kis művére gondol, amelyben a nagy mester azt fejtegeti, hogy a

német nyelv a fejlettségnek olyan magas fokát érte el, hogy ma már bárki képes magát tetszetős ritmusokban és rímekben kifejezni, ezzel tehát senki sem büszkélkedhet különösebben, majd tanácsait ezekkel a rímekkel fejezi be:

Ifjú, megjegyezd: legyen bár
Éles elméd bármilyen,
Muzsa *után* járni tudsz már,
Ám *előtte* járni nem.

Terényi István fordítása

A fiatal Engels úgy érezte, hogy ezek a sorok a lehető legtalálóbban jellemzik őt magát, és világossá vált előtte, hogy addigi rímfaragásaival semmit sem tett a művészetért. Kijelenti, hogy ezután — Goethe szavaival — csak „kellemes ráadásként" foglalkozik verseléssel, ha olykor-olykor valamelyik újságnak le is ad egy költeményt, „hiszen ezt más fickók, akik legalább akkora vagy még nagyobb szamarak, mint én, szintén megteszik, s ezzel a német irodalom se nem nyer, se nem veszít" (Gräber-fivérekhez, 1838. szept. 17. *Lásd* MEGA, I. rész, 2. köt., 488. old.). Az a kissé hányaveti hang, amelyet Engels mindig szeretett, még fiatal korában sem takart felszínességet. Ugyanebben a levélben arra kéri barátait, szerezzenek neki Kölnben népszerű könyveket, így a Siegfriedet, Eulenspiegelt, Helenát, Oktaviánust, Schildbürgert, Heymonskindert, Doktor Faustot, s írja, hogy Jakob Böhmét tanulmányozza: „Sötét, de mély lélek. A legnagyobb részét borzasztó figyelemmel kell olvasni, ha az ember valamit is kapiskálni akar belőle" (*lásd* uo., 489. old.).

A mélység keresése aztán korán el is vette a fiatal Engels kedvét az „Ifjú Németország" lapos irodalmától. Egy nem sokkal később, 1839. január 10-én* írt levelében neki is esik ennek a „díszes társaságnak", mégpedig főleg azért, mert nem létező dolgokat tálalnak fel a világnak. „Ez a Theodor Mundt itt összefirkál valamit mademoiselle Taglioniról, aki »Goethét táncol«, s Goethétől, Heinétől, Raheltől és Stieglitztől kölcsönvett cifraságokkal díszeleg, a legcsodásabb ostobaságokat mondja Bettináról, ám mindez olyan, de olyan modern, hogy valóságos mámor lehet holmi firkásznak,

* A levél pontos dátuma január 20. — *A ford.*

vagy fiatal, hiú, kéjvágyó hölgynek ilyet olvasni . . . S az a Heinrich Laube! Ez a fickó folyton olyan jellemekről regél, amilyenek nincsenek; úti novellákat ír, amelyek nem úti novellák, butaságot butaságra halmoz —, borzasztó" (Friedrich Gräberhez, *lásd* uo., 496—497. old.). Az irodalom „új szellemének" kezdete a fiatal Engels szerint a „júliusi forradalom mennyköve", a „népakarat legszebb megnyilvánulása a szabadságharc óta". E szellem képviselői közé számította Becket, Grünt, Lenaut, Immermannt, Platent, Börnét, Heinét és Gutzkow-t is, akit biztos ítélettel az „Ifjú Németország" többi csillaga fölé helyezett. 1839. május 1-i levelében megemlíti Engels, hogy cikket írt a „Telegraph"-ba, egy „egészen kiválóan érdemes fickó" által alapított folyóiratba, de szigorú diszkréciót kért, mert különben még „pokoli kutyaszorítóba" kerülne.

Habár az „Ifjú Németország" szabadságtirádái nem tévesztették meg a fiatal Engelst ezen írások esztétikai értéktelensége tekintetében, de azért az is távol állt tőle, hogy az esztétikai értéktelenség kedvéért elnézőbben fogadja az „Ifjú Németország" ellen irányuló ortodox és reakciós támadásokat. Ha erről volt szó, akkor teljes egészében az üldözöttek pártjára állt, ő is „ifjú németnek" írta alá magát, s barátját így fenyegette meg: „Fritz, azt megmondom, ha lelkész leszel, felőlem lehetsz olyan ortodox, amilyen csak akarsz; de ha nekem pietista leszel . . . , akkor velem gyűlik meg a bajod" (Friedrich Gräberhez, 1839. ápr. 8. *lásd* uo., 504. old.). Hasonló elképzeléseivel függött össze nyilván az is, hogy feltűnő előszeretettel viseltetett Börne iránt, akinek a denunciáns Menzel elleni írását Engels stilisztikailag Németország legjobb művének nyilvánította, míg Heinének alkalmilag a „sündisznó" jelzővel kellett megelégednie. Ez a költő elleni általános felháborodás napjaiban volt, amikor a fiatal Lassalle is a következőket írta naplójába: „S ez az ember hagyta el a szabadság ügyét! S ez az ember tépte le fejéről a jakobinus sapkát és nyomott paszományos kalpagot nemes fürtjeire!"

De a fiatal Engels életútját nem Börne, nem Heine, és nem is más költő mutatta meg — sorsa kovácsolta őt férfiúvá. Barmenből jött, az északnémet pietizmus egyik fellegvárából, s Brémában élt, a másik fellegvárban. E béklyók alól való felszabadulás volt annak a nagy szabadságharcnak a kezdete, amely dicsőséges életét betöl-

tötte. Amikor gyermekkorának hitével küzd, akkor a nála különben szokatlan lágysággal beszél. „Én naponként, sőt úgyszólván egész nap imádkozom az igazságért, s megtettem, mihelyt kételkedni kezdtem, de mégsem találok vissza a Ti hitetekhez...

Amikor ezt írom, elfutja a könny a szememet, teljesen fel vagyok dúlva, de érzem, nem fogok elveszni, eljutok Istenhez, akit teljes szívemmel áhítok. S ez is bizonysága a szentléleknek, ezt élve és halva hiszem, ha mindjárt a bibliában tízezerszer is az ellenkezője áll" (Friedrich Gräberhez, 1839. júl. 12—27. *Lásd* MEGA, I. rész, 2. köt., 531. old.). E lelki harcok közepette jutott el Hengstenbergtől és Krummachertől, az akkori ortodoxia fejeitől, Schleiermacheren át — aki pillanatnyilag inkább csak meghökkentette, mint megfogta — David Strausshoz. S most aztán bevallja teológus barátainak, hogy számára nincs visszatérés. Egy valóságos racionalista — mondja — a csodák természetes magyarázatának keresése és a sekélyes erkölcskórság után még visszabújhat az ortodox kényszerzubbonyba, de a filozófiai spekuláció nem szállhat le a „hajnalpírtól megvilágított bérceiről" ismét az ortodoxia „ködös völgyeibe". „Azon a ponton vagyok, hogy hegelistává legyek. Hogy leszek-e, azt persze még nem tudom, de Strauss olyan világosságot derített nekem Hegelre, ami a dolgot egészen plauzibilissé teszi. Történetfilozófiája (Hegelé) amúgy is olyan, mintha a lelkemből írták volna" (Wilhelm Gräberhez, 1839. nov. 20. *Lásd* uo., 552. old.). Az egyházzal való szakítása aztán közvetlenül elvezette a politikai eretnekséghez is. Egy papos dicshimnusz az akkori porosz királyról — a „demagógok" elleni hajtóvadászatok rendezőjéről — a következő felkiáltásra késztette ezt a Hővér Percyt*: „Én csak olyan fejedelemtől várok jót, akinek a feje beleremeg a néptől kapott pofonokba, és palotája ablakait a forradalom kövei bezúzták" (Friedrich Gräberhez, 1840. febr. 1. *Lásd* uo., 559. old.).

E nézettel Engels túljutott Gutzkow „Telegraph"-ján, s belenőtt a „Deutsche Jahrbücher" és a „Rheinische Zeitung" régióiba. Alkalmilag már mind a kettő számára dolgozott akkor, amikor 1841 októberétől 1842 októberéig a berlini gárdatüzérségnél önkén-

* Hővér Percy Shakespeare „IV. Henrik" című tragédiájának egyik szereplője. — *A ford.*

tesi évét szolgálta a Kupfergrabenen levő kaszárnyában, nem messze attól a háztól, amelyben Hegel lakott s meghalt. Harcos irodalmi álnevét: a Friedrich Oswald nevet először bizonyára konzervatív és ortodox érzelmű családjára való tekintettel választotta, a „király mundérjában" pedig még kényszerítőbb okokból kellett azt megtartania. Egy írónak, akit Engels a „Deutsche Jahrbücher"-ben élesen megbírált, Gutzkow 1842. december 6-án a következő vigasztaló szavakat írta: „Az a szomorú érdem, hogy Friedrich Oswaldot az irodalomba bevezettem, sajnos engem illet. Évekkel ezelőtt egy kereskedő-gyakornok, bizonyos Engels, Brémából leveleket küldött nekem a Wuppertalról. Kijavítottam őket, töröltem a túlságosan kirívó személyeskedéseket és kinyomattam. Azóta is küldött egyet-mást, amit rendszerint át kellett dolgoznom. De egyszerre csak kikérte magának ezt a korrigálást, Hegelt kezdte tanulmányozni, s átment más lapokhoz. Még röviddel az Önről írt kritikájának megjelenése előtt 15 tallért küldtem utána Berlinbe. Ezek az újoncok majd mind ilyenek. Nekünk köszönhetik, hogy gondolkodni és írni tudnak, s az első tettük a szellemi apagyilkosság. Természetesen mindez a gonoszság nem volna lehetséges, ha nem találna pártfogásra a »Rheinische Zeitung«-nál és Ruge lapjánál." Ez persze nem az öreg Moor sóhaja az éhségtömlöcben*, ez a tyúk riadt kotkodácsolása, amikor elúszni látja az általa kiköltött kacsát.

Amilyen derék kereskedővé lett Engels az irodában, olyan derék katona vált belőle a kaszárnyában. Ettől kezdve, és élete végéig a hadtudomány kedvenc tanulmányai közé tartozott. Ebben a szoros és állandó kapcsolatban a mindennapi élet gyakorlatával szerencsésen kiegyenlítődött benne az, ami spekulatív mélység szempontjából filozófiai öntudatából talán hiányzott. Önkéntes éve alatt derekasan kivette a részét a berlini Szabadok lumpolásaiból, és néhány kisebb dolgozattal harcaikból is, de még abban az időben, amikor mozgalmuk nem fajult el. Már 1842 áprilisában névtelenül megjelent egy lipcsei kiadónál „Schelling und die Offenbahrung" (Schelling és a kinyilatkoztatás) című ötvenöt oldalas írása, amelyben megbírálta „A szabad filozófia elleni legújabb reakciós kísérletet", vagyis a berlini egyetemre meghívott Schel-

* Célzás Schiller „Haramiák" c. drámájára. — *A ford.*

lingnek azt a kísérletét, amellyel Hegel filozófiáját a maga „kinyilatkoztatási hitével" akarta kiszorítani. Ruge, aki a füzetet Bakunyinnak tulajdonította, a következő hízelgő dicsérettel üdvözölte: „Ez a szeretetre méltó fiatalember lepipálja a berlini vén szamarakat." Valóban, Engelsnek ez a kis írása a még filozófiai újhegelizmust a legszélsőségesebb konzekvenciáiban képviselte, de azért azoknak a kritikusoknak is volt némi igazságuk, akik azt mondták, hogy több benne a gazdag, poétikus, filozófiai lendület, mint az éles kritika.

Körülbelül ugyanabban az időben, Bruno Bauer eltávolításának közvetlen hatása alatt jelentette meg Engels a Zürich melletti Neumünsterben, szintén névtelenül, a négy énekből álló „Christliches Heldengedicht" (Keresztény hősköltemény) című szatíráját. Ebben kigúnyolja a „vallás diadalát" a „szörnyűségesen kétségbeesett" „főördög" fölött. Bőven igénybe vette itt a fiatalságnak azt az előjogát, hogy megvetheti az akadékoskodó bírálatot. Stílusából ízelítőt ad az alább ismertetett néhány sor, amelyben Engels saját magáról és a neki személyesen még ismeretlen Marxról versel:

Balszélen Oswald zúg, ahogy torkából futja,
Nadrágja bors-színű, és szürke a kaputja.
Borsos belülről is: csípős, maró, fanyar,
Szőröstül-bőröstül igazi *montagnard.*
Kezében *guillotine,* s e kedves hangszerének
Hangjával párosul a fülrepesztő ének;
Harsogva száll a dal, felbőg a bősz refrén:
Formez vos bataillons! aux armes, citoyens!
(Puskát, kardot ragadj! Rajta, citoyen!)
. . . . . .
. . . . . .
Ki száguld ott vadul? Ugyan ki éri el?
Sörénye mint az éj, hazája meg Trier.
Nem lép, hanem szökell, és ugrik akkorát,
Hogy véled: tépi már az égnek sátorát.
Mert azt akarja tán a földre rántani,
Azért látod karját a légben szántani.
És mintha ezer ördög ragadna üstökébe,
Öklével csapkod szerte, és tombol bősz dühébe'.

Terényi István fordítása

Katonai szolgálatának letöltése után, 1842 szeptember végén, Engels visszatér a szülői házba. Innen két hónappal később Manchesterbe utazott, s belépett az Ermen & Engels cég hatalmas fonodájába, amelyben apja társtulajdonos volt. Átutaztában Kölnben meglátogatta a „Rheinische Zeitung" szerkesztőségét, s itt találkozott Marxszal először. De csak igen kimérten üdvözölték egymást, mert találkozásuk éppen azokra a napokra esett, amikor Marx szakított a Szabadokkal. Engels a Bauer-fivérek levelei alapján elfogult volt Marxszal szemben, Marx pedig a berlini Szabadok egyik elvbarátját látta Engelsben.

2. AZ ANGOL CIVILIZÁCIÓ

Az első huszonegy hónap, amit Engels Angliában töltött, rá nézve hasonló jelentőségű volt, mint Marx számára a párizsi év. Mindketten a német filozófia iskolájából kerültek ki, s ebből az alapból kiindulva külföldön teljesen azonos eredményre jutottak; de míg Marx a francia forradalom tanulmányozása útján ismerte meg a kor harcait és kívánságait, Engels az angol ipar révén.

Angliának is megvolt a maga polgári forradalma, sőt, egy századdal korábban esett át rajta, mint Franciaország, de éppen ezért összehasonlíthatatlanul fejletlenebb viszonyok között. Végül is az arisztokrácia és a burzsoázia közti kompromisszumba torkollt: a két osztály megteremtette közös királyságát. Az angol „középosztálynak" nem kellett olyan makacs és hosszan tartó harcot folytatnia a királyság és a nemesség ellen, mint a francia „harmadik rendnek". De a francia történetírás csak visszatekintés alapján ismerte fel világosan, hogy a „harmadik rend" harca osztályharc volt. Angliában viszont az osztályharc gondolata úgyszólván friss gyökerekből sarjadt ki, amikor a proletariátus az 1832-es „Reform Bill" (parlamenti reformtörvény) idején harcba lépett az uralkodó osztályok ellen.

A különbséget az magyarázza, hogy a nagyipar az angol talajt sokkal mélyebben felszántotta, mint a franciát. Az angol nagyipar egy majdnem kézzelfogható fejlődési folyamatban megsemmisítette a régi osztályokat és újakat teremtett. A modern polgári társadalom belső struktúrája sokkal áttekinthetőbb volt Angliá-

ban, mint Franciaországban. Engels az angol ipar történetéből és lényegéből tanulta meg, hogy a gazdasági tények — amelyeknek az addigi történetírásban semmi, vagy csak igen megvetendő szerepet juttattak —, legalábbis a modern világban, döntő történelmi erők, hogy ezek a gazdasági tények a mai osztályellentétek létrejöttének alapjai, ott viszont, ahol a nagyipar következtében teljesen kifejlődtek az osztályellentétek, ezeken alapul a politikai pártok létrejötte, a pártharc, vagyis az egész politikai történelem.

Egyébként is összefüggött Engels hivatásával, hogy tekintetét elsősorban a gazdasági körülményekre irányítsa. Tehát a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben a közgazdaságtan bírálatával kezdte, mint Marx a jogbölcseletével. Ezt a kis cikkét még fiatalos szertelenséggel írta Engels, de egyúttal már tanúságot tesz benne ítéleteinek nem mindennapi érettségéről is. Csak egy német professzor nevezhette ezt „igen konfúzus művecskének" — Marx találóan „zseniális vázlatnak" nevezte. „Vázlat", mert amit Engels az Adam Smithek és a Ricardók gazdaságtanáról mond, az semmiképp sem teljes, és nem is mindig helytálló, amit pedig ellenük részletkérdésekben felhoz, azt már az angol és a francia szocialisták is elmondhatták volna. De zseniális volt az a kísérlete, hogy a polgári közgazdaság minden ellentmondását az igazi forrásából, a magántulajdonból mint olyanból vezesse le. Ezzel Engels már túljutott Proudhonon, aki a magántulajdon ellen csak a magántulajdon talaján tudott harcolni. Mindaz, amit Engels megállapított a kapitalista verseny elembertelenítő hatásáról, Malthus túlnépesedési elméletéről, a tőkés termelés állandóan emelkedő lázáról, a kereskedelmi válságokról és a bértörvényről, úgyszintén a tudomány fejlődéséről — amely a magántulajdon uralma mellett az emberiség felszabadításának eszközéből a munkásosztály mind erősebb elnyomásának eszközévé válik —, mindez magában foglalta a tudományos kommunizmus gazdasági oldalának termékeny gyökereit, s valóban Engels volt az, aki ezt a gazdasági oldalt elsőként felfedezte.

Ő maga ezzel kapcsolatban túlságosan szerény volt. Így például egyszer azt mondta, hogy gazdasági tételeinek csak Marx adta meg „végleges éles formáját", máskor meg azt, hogy: „Marx magasabban állott, messzebbre látott, többet, s gyorsabban tekintett át, mint mi többiek valamennyien" (Engels: Feuerbach, és

a klasszikus német filozófia felbomlása. *Lásd* M—E. Vál. Műv. 2. köt., 381. old.), egy harmadik alkalommal pedig kifejtette, hogy amit ő megtalált, azt végül Marx szintén megtalálta volna. Az igazság viszont az, hogy azon a területen, amelyen végül is a döntő csatát meg kellett vívni, és meg is vívták, az első időkben Engels volt az, aki adott, és Marx, aki kapott. Bizonyos, hogy akkoriban Marx volt a filozófiailag tehetségesebb, s mindenekelőtt iskolázottabb koponya. És ha már azzal a gyermekes játékkal akarunk szórakozni, hogy: mi lett volna, ha . . .? — aminek semmi köze sincs a történelmi kutatáshoz —, akkor elspekulálgathatunk azon, vajon ugyanúgy oldotta volna-e meg Engels azt a problémát, amelyet mindketten megoldottak, a francia, bonyolultabb formájában is, mint Marx. Az azonban kétségtelen, hogy Engels — s ezt eddig elég méltánytalanul nem ismerték fel — a probléma egyszerűbb, angol formájában éppen olyan szerencsés megoldásra jutott, mint Marx. Ha Engels közgazdaságtani bírálatát csak egyoldalúan éppen közgazdaságtani szempontból vizsgáljuk, akkor egyet-mást kifogásolhatunk benne, de azt, ami ezt a munkát kiválóvá teszi, ami által a megismerést lényegesen előmozdította, azt szerzője a hegeli dialektikus iskolának köszönheti.

Még világosabban látszik a filozófiai kiindulópont Engelsnek a másik, ugyancsak a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben közzétett cikkében. Ebben Anglia helyzetét ismertette Carlyle egyik műve nyomán, amelyet az egész esztendő irodalmi aratásából az egyetlen olvasásra érdemes könyvnek tartott — s ez a szegénységi ismét olyasmi volt, ami jellemző ellentétben állt a francia bőséggel. Engels ennek alapján elmélkedett az angol arisztokrácia és burzsoázia szellemi kimerültségéről: a művelt angol, akiről a kontinensen az angol nemzeti sajátosságokat megítélik, a legnyomorultabb rabszolga a nap alatt, s belefullad az előítéletekbe, főleg a vallásiakba. „Csak az angol nemzetnek a kontinensen nem is ismert része, csak a munkások, Anglia páriái, a szegények azok, akik valóban tiszteletre méltók, minden nyerseségük és minden demoralizáltságuk ellenére. Csak ők menthetik meg Angliát, bennük van még gyúrható anyag; nincsen műveltségük, de nincsenek előítéleteik sem, van még latbavethető erejük, hogy nagy nemzeti tettet hajtsanak végre — van még jövőjük" *(lásd*

M—E. Műv. 1. köt., 526—527. old.).Engels rámutatott arra, hogy a filozófia hogyan kezd — Marx szavaival élve — gyökeret verni e „naiv néptalajban": Strauss könyvét Jézus életéről egyetlen tisztességes író sem merte lefordítani, egyetlen tekintélyes könyvkereskedő sem merte kiadni, de egy szocialista agitátor lefordította, és most egypennys füzetekben terjesztik a londoni, a birminghami és a manchesteri munkások között.

Engels a „sokszor csodálatosan szép részek" „legszebbjeit" fordította le Carlyle könyvéből, s ezek mind a legsötétebb színekkel festik Anglia helyzetét. De Carlyle mentőjavaslataival szemben — új vallás, panteisztikus hőskultusz és más ehhez hasonlók — Bruno Bauerre és Feuerbachra hivatkozik. A vallásnak minden lehetősége ki van merítve, mondja Engels, még a panteizmus is, melyet Feuerbachnak az „Anecdotá"-ban megjelent „Tézisei" örökre elintéztek. „Eddig mindig az volt a kérdés: mi az Isten?, és a német filozófia akként oldotta meg a kérdést, hogy: az Isten az ember. Az embernek már nem kell mást tennie, hogy saját magát megismerje, saját magán mérje le, saját lénye szerint ítélje meg összes életviszonyait, a maga természetének követelményei szerint igazán emberi módon rendezze be a világot, s máris megoldotta korunk rejtvényét" *(lásd* uo., 546. old.). És, miként Marx Feuerbachnak az emberét azonnal mint az ember, az állam, a társadalom lényegét magyarázza, úgy látta meg Engels az ember lényében a történelmet, amely „a mi egyetlenünk s mindenünk", s amelyet „mi" többre tartunk, mint bármely más, korábbi filozófiai irány, többre, mint maga Hegel, akinek végül is csak logikai számtanpéldája próbájául szolgált.

Rendkívül csábító Engelsnek és Marxnak a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben megjelent két-két cikkében egészen a részletekig követni, hogyan csíráztak ki az azonos gondolatok. E gondolatok színezete eltérő — aszerint, hogy a polgári társadalom történetének határkövét jelentő két nagy történelmi átalakulás közül melyik világította meg őket: itt a francia forradalom fénye, amott meg az angol iparé —, de a dolog lényegét tekintve Marx és Engels gondolatai teljesen azonosak. Míg Marx az emberi jogokból vezette le a polgári társadalom anarchikus lényegét, addig Engels így magyarázta a konkurrenciát, a „közgazdász fő kategóriáját, kedvenc gyermekét": „Mit gondoljunk egy olyan

törvényről, amely csak periodikus forradalmak útján érvényesülhet? Az éppenséggel természeti törvény, amely a részeseinek tudatlanságán alapszik" *(lásd* uo., 513, 515. old.). Míg Marx felismerte, hogy az emberi emancipációt csak akkor lehet véghez vinni, ha az ember a saját erőinek társadalmi erőkként való megszervezése által nemzetségi lénnyé vált, addig Engels így szólt: termeljetek öntudatosan, emberként, ne szétforgácsolt atomokként, amelyeknek nincs nemzetségi öntudatuk, s akkor leküzdöttétek mindezeket a mesterséges és tarthatatlan ellentéteket.

Láthatjuk tehát, hogy nemcsak a gondolatok, úgyszólván a kifejezések is megegyeznek.

3. „A SZENT CSALÁD"

Marx és Engels első közös munkája a filozófiai lelkiismeretükkel való leszámolás volt; ez egy polémiának a formáját öltötte, amelyet az „Allgemeine Literatur-Zeitung" ellen írtak. A lap 1843 decembere óta jelent meg Charlottenburgban, s kiadója Bruno Bauer és két fivére — Edgar és Egbert — volt.

A berlini Szabadok ebben az újságban próbálták megalapozni világnézetüket, vagy legalábbis azt, amit annak neveztek. Fröbel ugyan felszólította Bruno Bauert, hogy vegyen részt a „Deutsch-Französische Jahrbücher" munkájában, de ez végül mégsem tudta magát erre rászánni, s továbbra is kitartott filozófiai öntudata mellett, persze nemcsak azért, mert személyes öntudatát Marx és Ruge érzékenyen megsértették. A „boldogult »Rheinische Zeitung«-ról", a „radikálisokról", „a bölcsekről anno 1842" tett csípős megjegyzéseinek kétségtelenül volt bizonyos objektív háttere is. Az az alaposság és gyorsaság, amellyel a romantikus reakció azonnal megsemmisítette a „Deutsche Jahrbücher"-t és a „Rheinische Zeitung"-ot, mihelyt a filozófiáról a politikára tértek át, az az abszolút közöny, amellyel a „tömeg" a „szellemnek" ezt a „lemészárlását" végignézte, meggyőzte Bauert, hogy ezen az úton nem lehet előre jutni. Az üdvösséget tehát abban látta, hogy visszatérjen a tiszta filozófiához, a tiszta elmélethez, a tiszta kritikához, hiszen ezt minden különösebb nehézség nélkül tehette meg mindenható uralkodóvá az ideológia felhővilágában.

Az „Allgemeine Literatur-Zeitung" programját, amennyiben ez egyáltalában megfogható volt, Bruno Bauernek a következő szavai jellemzik: „Az eddigi történelem minden nagy akciója azért volt kezdettől fogva elhibázott és számbavehető siker nélküli, mert a tömeg érdeklődött iránta és lelkesedett érte, vagy pedig azért ért siralmas véget, mert az az eszme, amely a tartalmát képezte, olyan volt, hogy meg kellett elégednie a felületes megértéssel, vagyis ugyancsak a tömeg tetszésével kellett számítania." A „szellem" és a „tömeg" közti ellentét vörös fonálként húzódott végig az egész „Allgemeine Literatur-Zeitung"-on; ez a lap kijelentette például, hogy a szellem most már tudja, hol keresse egyetlen ellenfelét: a tömeg önámításaiban és tartalmatlanságában.

Ennek megfelelően Bauer folyóirata rosszalló leereszkedéssel ítélkezett a kor minden „tömeges" mozgalma fölött, lenézte a kereszténységet és a zsidóságot, a pauperizmust és a szocializmust, a francia forradalmat és az angol ipart. Így hát szinte még túlságosan is udvarias volt, amit Engels a lapról írt: „Afféle vénasszony, s az is marad: az elfonnyadt hegeli filozófia, amely a legutálatosabb absztrakciókká aszott testét felcicomázza és felcifrázza, s Németország-szerte kérő után bandzsít" (lásd MEGA I. rész, 3. köt. 189. old.). A hegeli filozófiát ugyanis ad abszurdum vitték. Hegel szerint az abszolút szellem mint teremtő világszellem mindig csak utólag jut a filozófusban öntudatra, ezzel pedig lényegében csak azt mondja, hogy az abszolút szellem látszólag, a képzeletben csinálja a történelmet, s igen nyomatékosan védekezett az olyan félremagyarázás ellen, hogy a filozofáló egyén az abszolút szellem. Ezzel szemben a Bauerek és tanítványaik önmagukat tekintették a kritika és az abszolút szellem személyes inkarnációjának, amely az egész emberiséggel szemben őáltaluk tölti be a tudatos világszellem szerepét. Ennek a zavaros ködfellegnek még Németország filozófiára hajlamos légkörében is gyorsan el kellett enyésznie. Az „Allgemeine Literatur-Zeitung"-ot maguk a Szabadok is csak igen langyosan fogadták; nem óhajtott együttműködni vele sem Köppen, aki amúgy is visszavonult, sem Stirner, aki éppen ellenkezőleg, titokban arra készült, hogy kivégzi a lapot, de még Meyen és Rutenberg sem voltak kaphatók az együttműködésre. Így a Baueréknek meg kellett elégedniük — az egy Faucher kivételével — a Szabadok harmadik garnitúrájával: bizonyos Jungnitzcal és von Zychlinski

porosz hadnaggyal, aki Szeliga álnéven szerepelt, és csak 1900-ban halt meg gyalogsági tábornokként. Az egész kísértetjárás aztán egy éven belül nyomtalanul szertefoszlott; amikor Marx és Engels az „Allgemeine Literatur-Zeitung" ellen nyilvánosan síkraszálltak, a lap már nemcsak halott volt, hanem az emberek el is felejtették, hogy élt.

Ez persze nem kedvezett első közös művüknek, a „Kritikai kritika kritikájának", ahogy ők elnevezték, vagy „A szent család"-nak, ahogy a kiadó javaslatára átkeresztelték. Az ellenfelek rögtön azzal gúnyolták, hogy nyitott ajtókat dönget. Engels is úgy vélte, amikor a kész könyvet megkapta, hogy egészen remek dolog, de túlságosan nagy; az a szuverén megvetés, amellyel a kritikai kritikával bánnak, erősen ellentétben áll a mű huszonkét ívnyi terjedelmével; a nagyközönség számára sok minden érthetetlen lesz, s egyébként sem fog általános érdeklődést kelteni. Engels e megjegyzései ma még sokkal találóbbak, mint akkor voltak. Ezzel szemben „A szent család" azóta nagy vonzerőre tett szert; megjelenése idején nem tudták méltányolni, legalábbis nem úgy, mint ma. Egy mai kritikus, ha meg is rója e dolgozat szőrszálhasogatásait, sőt hallatlan gondolatficamait, mindazonáltal azt mondja, hogy vannak benne részek, amelyek a zseni legszebb megnyilvánulásai, s ezek mesteri formájuk, nyelvezetük acélos tömörsége révén is a legnagyszerűbbek közé tartoznak, amit Marx valaha írt.

Marx a munkának e részeiben a produktív kritika mesterének mutatkozik; kritikája tényekkel üti agyon az ideológiai képzelődést, teremt, miközben megsemmisít, épít, miközben rombol. Bruno Bauernek a francia materializmus és a francia forradalom ellen hangoztatott kritikai szólamaival e történelmi jelenségek ragyogó áttekintését helyezi szembe. Arra, amit Bruno Bauer a „szellem" és a „tömeg", az „eszme" és az „érdek" közötti ellentétről összefecseg, Marx hűvösen így felel: „Az eszme mindig megszégyenült, ha különvált az érdektől" („Die heilige Familie." *Lásd* MEGA, I. rész, 3. köt., 253. old.). Minden tömegérdek, amely történelmileg érvényesül, a világ színpadán való megjelenésekor eszmeileg rendszerint messze túllépi valóságos határait, s összetéveszti önmagát az általános emberi érdekkel. Ezt az illúziót nevezte Fourier minden történelmi korszak alaphangjának — mondja

Marx. — „Az 1789-es forradalomban a burzsoázia érdeke, mely korántsem volt »elhibázott«, mindent »megnyert«, s igen »hathatós sikere« volt, bármennyire elpárolgott is a »pátosz«, bármennyire elhervadtak is a »lelkesedés« virágai, amelyekkel ez az érdek bölcsőjét megkoszorúzta. Ez az érdek oly hatalmas volt, hogy diadallal kivédte Marat tollát, a terroristák guillotine-ját és Napóleon kardját csakúgy, mint a katolicizmust és a Bourbonok ősi vérét" (*lásd* uo.). A polgárság — írja a továbbiakban Marx — 1830-ban valósította meg az 1789-es vágyait, csak azzal a különbséggel, hogy politikai felvilágosulása be lévén fejezve, már nem törekszik arra, hogy a képviseleti alkotmányos államban az állam eszményét valósítsa meg, célja már nem a világ üdve és az általános emberi érdek, hanem csak az, hogy az államot a maga kizárólagos hatalmának és különleges érdekeinek politikai elismerésévé tegye. A forradalom csak *azoknak* a tömegeknek a számára volt elhibázott, amelyeknek a valódi érdekeit a politikai eszme nem foglalta magában, amelyeknek a valódi létprincípiuma tehát nem esett egybe a forradalom létprincípiumával, és emancipációjának reális föltételei lényegesen eltérnek a burzsoázia és a burzsoá társadalom emancipációjának feltételeitől.

Bruno Bauer azon állításaival szemben, hogy az állam tartja össze a polgári társadalom atomjait, Marx kijelentette: ami a polgári társadalmat összetartja, az az, hogy az atomok csak képzetek, csak a képzelet mennyországában vannak meg, valóságban azonban nagyon is különböznek az atomoktól, mert nem egoista isteni lények, hanem egoista emberi lények. „Manapság már csak a politikai babona képzeli, hogy a polgári életet az államnak kell összetartania, holott a valóságban éppen fordítva van: a polgári élet tartja össze az államot" (*lásd* uo., 296. old.). És Bruno Bauernek azokra a lekicsinylő megjegyzéseire, hogy az iparnak és a természetnek nincs jelentősége a történelmi felismerés szempontjából, Marx megkérdezte, vajon azt hiszi-e a kritikai kritika, hogy eljuthat a történelmi valóság felismerésének akár csak a kezdetéhez is, amíg kizárja a történelmi haladásból az ember és a természet, a természettudományok és az ipar közötti gyakorlati összefüggést? „És ahogy elválasztja a gondolkozást az érzékeléstől, a lelket a testtől, éppen úgy választja el a történelmet a természettudománytól és az ipartól, éppen úgy nem a földön

folyó durva anyagias termelésben keresi a történelem szülőhazáját, hanem a mennybolt ködös felhőképződményei között" (*lásd* uo., 327. old.).

Miként Marx a francia forradalmat igazolta a kritikai kritikával szemben, úgy Engels az angol ipart. E kérdésben a fiatal Faucherral vitatkozott, aki az „Allgemeine Literatur-Zeitung" munkatársai közül még a leginkább vett tudomást a földi valóságról. A mai olvasó számára igen szórakoztató, hogy Engels milyen kiválóan fejtegette azt a kapitalista bértörvényt, amelyet húsz év múltán, Lassalle fölléptekor mint „rothadt Ricardo-féle törvényt" a poklok fenekére kívánt. Jóllehet Engels sok durva baklövést bizonyított rá Faucherra — így azt, hogy 1844-ben még mit sem tudott arról, hogy az egyesülési tilalmat Angliában már 1824-ben megszüntették —, de azért pusztán szőrszálhasogató észrevételei is voltak. Egy lényeges pontban viszont ő is tévedett, habár ellenkezőleg, mint Faucher. Faucher ugyanis Lord Ashley „tízórás törvényét" gúnyosan „lagymatag milieu-rendszabály"-nak nevezte, amely nem rengeti meg a fa gyökereit; ezzel szemben Engels azt állította, hogy ez — figyelembe véve „Anglia egész tömegszerűségét" —, bár eléggé mérsékelt formájú, de mégis mindenképpen radikális megnyilvánulás, mert nemcsak megtámadja a külkereskedelem, és ezzel együtt az egész gyári rendszer gyökereit, hanem érzékenyen beléjük is fog vágni. Engels, s vele együtt Marx is, az Ashley-törvényben olyan kísérletet látott, amely igyekszik reakciós béklyót rakni a nagyiparra, s amelyet a kapitalista társadalom talaján minduntalan szét fognak tépni.

Filozófiai múltjukat Engels és Marx ebben a könyvben még nem vetkőzték le teljesen. Mindjárt az előszó első szavaiban Feuerbach „reális humanizmusát" szegezték szembe Bruno Bauer spekulatív idealizmusával. Feuerbach zseniális fejtegetéseit minden fenntartás nélkül teszik magukévá, kiemelik érdemét, hogy milyen nagyszabású és mesteri alapelveket szolgáltatott mindenfajta metafizika megbírálásához, s hogy az embert állította mindenfajta ócska limlom, sőt a végtelen öntudat helyére is. De túl is haladnak Feuerbach humanizmusán, mégpedig ismét és ismét a szocializmus irányában; eljutnak az absztrakt embertől a történelmi emberhez, és a szocializmus kaotikus ide-oda hullámzó világában csodálatos éleslátással tudnak tájékozódni. Leleplezik a jóllakott burzsoázia önmagá-

nak tetszelgő szocialista játékait. Mert a pénz és a műveltség arisztokráciájának, mondják, még az emberi nyomor, sőt az alamizsnát elfogadni kényszerülő elvetemedettség is csak szórakozásul, önszeretetének kielégítésére szolgál: hiszen más jelentőségük nincs a német jótékonysági egyleteknek, a francia jótékonysági társulatoknak, az angol jótékonysági donquijote-oskodásoknak, sem a szegények javára rendezett hangversenyeknek, táncvigalmaknak, színházi előadásoknak, banketteknek, de még a szerencsetlenul jártak javára rendezett nyilvános gyujtések is csak ezt jelentik.

A nagy utópisták kozul leginkább Fourier adott osztonzest „A szent család" gondolati tartalmának. Engels azonban már kulonbséget tesz Fourier és fourierizmus kozt; azt mondja, hogy az a felhígított fourierizmus, amelyet a „Démocratie Pacifique" hirdet, nem más, mint a jótékonykodó burzsoázia egy részenek szociális tana. Ő is, mint Marx, újra meg újra hangsúlyozza azt, amit még a nagy utópisták sem értettek meg soha: a történelmi fejlődésnek, a munkásosztály onálló mozgalmának a jelentőségét. Edgar Bauerrel Engels így vitatkozik: „A kritikai kritika semmit sem teremt, mindent a munkás teremt, annyira mindent, hogy még a szellemi alkotásaiban is megszégyeníti ezt az egesz kritikát; erről tanúbizonyságot tesznek az angol és a francia munkások" *(lásd* uo., 189. old.). Marx pedig a „szellem" és „tomeg" egymást állítólag kizáró ellentetet tobbek kozott azzal a megjegyzésével is elintézi, hogy az utópistákkal szembeni kommunista kritika gyakorlatilag egyszersmind megfelel a nagy tomegek mozgalmának; ahhoz, hogy fogalmat lehessen alkotni e mozgalom emberi nemességéről, meg kell ismerni a francia és az angol munkás fáradhatatlan tudásszomját, erkolcsi erejét és fejlődni vágyását.

Ezek után érthető, hogy Marx különösen hevesen támadta azt az izetlen fordítást és meg izetlenebb kommentárt, amelyet Edgar Bauer Proudhon ellen az „Allgemeine Literatur-Zeitung"-ban elkovetett. Az természetesen csak amolyan akademikus csűrés-csavarás, hogy Marx ugyanazt a Proudhont, akit nehány év múlva oly élesen kritizál, „A szent családban" égig magasztalt volna. Marx itt egyedul az ellen tiltakozott, hogy Edgar Bauer kusza fecsegése elhomályositja Proudhon valódi érdemeit. És ezeket az érdemeket kozgazdasági téren éppoly úttorőknek ismerte el, mint

Bruno Bauer érdemeit teológiai téren. De ahogy szót emelt Bruno Bauer teológiai korlátoltsága ellen, ugyanúgy kifogásolta Proudhon közgazdasági korlátoltságát is.

Míg Proudhon a tulajdont a polgári közgazdaságtan alapján mint belső ellentmondást tárgyalja, addig Marx ezt mondja: „A magántulajdon mint magántulajdon, mint gazdagság, kénytelen gondoskodni saját fennmaradásáról, s ezzel együtt önmaga ellentétének, a proletariátusnak a fennmaradásáról is. Ez az ellentétnek a pozitív oldala, ez az önmagában kielégített magántulajdon... A proletariátus viszont mint proletariátus kénytelen megszüntetni önmagát, s ezzel együtt az őt feltételező és proletariátussá tevő ellentétet is. Ez az ellentét negatív oldala, önmagában rejlő nyugtalansága, a megszüntetett és önmagát megszüntető magántulajdon... Ezen az ellentéten belül tehát a magántulajdonos a konzervatív, a proletár a destruktív fél. Az előbbi az ellentét fenntartására, az utóbbi az ellentét megszüntetésére törekszik. Igaz, a magántulajdon a saját gazdasági mozgásában önmaga megszüntetése felé taszítja magát, ez azonban csak a tőle független, nem tudatos, akarata ellenére végbemenő, a dolog természeténél fogva meghatározott fejlődés révén megy végbe, csak annak révén, hogy létrehozza a proletariátust mint proletariátust: az önmaga szellemi és fizikai nyomorának tudatában levő nyomort, az önmaga elembertelenítésének tudatában levő és éppen ezért önmagát megszüntető elembertelenítést. A proletariátus hajtja végre azt az ítéletet, melyet a magántulajdon a proletariátus megteremtésével önmaga ellen hozott, mint ahogy végrehajtja a proletariátus azt az ítéletet is, amelyet a bérmunka hozott önmaga ellen azáltal, hogy megtermeli az idegen gazdagságot és saját nyomorát. Ha a proletariátus győz, akkor ezáltal semmiképp sem válik a társadalom abszolút oldalává, mert csak úgy arat győzelmet, hogy önmagát is, és ellentétét is megszünteti. És akkor egyaránt eltűnik mind a proletariátus, mind az őt feltételező ellentét, a magántulajdon" (*lásd* uo., 205—206. old.).

Marx nyomatékosan cáfolja, hogy a proletárokat istenné akarná avatni azáltal, hogy nekik tulajdonítja ezt a világtörténelmi szerepet. „Inkább fordítva! A proletariátus azért képes, és azért kénytelen önmagát felszabadítani, mert a minden emberiességtől, még az emberiesség látszatától való elvonatkoztatás is a kifejlett prole-

tariátusban gyakorlatilag befejeződött, mert a proletariátus létfeltételeiben a mai társadalom létfeltételei elérték az embertelenség csúcspontját, mert benne az ember elvesztette önmagát, de egyúttal nemcsak ennek a veszteségnek elméleti tudatát nyerte meg, hanem közvetlenül is kényszerítve van a már elháríthatatlan, abszolút parancsoló szükség — a szükségesség gyakorlati kifejezője — révén, hogy fellázadjon ez ellen az embertelenség ellen. De a proletariátus nem szabadíthatja fel önmagát anélkül, hogy meg ne szüntesse saját létfeltételeit. S nem szüntetheti meg saját létfeltételeit anélkül, hogy meg ne szüntesse a mai társadalomnak mindazon embertelen létfeltételeit, amelyek az ő helyzetében összpontosultak. Nemhiába megy keresztül a munka nehéz, de megacélozó iskoláján. Nem az a lényeg, hogy egyik vagy másik proletár, vagy akár az egész proletariátus jelenleg mit lát célnak. Az a lényeg, hogy mi ma a proletariátus, s hogy a mai létének megfelelően történelmileg mit lesz kénytelen tenni. Célja és történelmi szerepe kézzelfoghatóan és visszavonhatatlanul ki van jelölve saját léthelyzeténél fogva csakúgy, mint a mai polgári társadalom egész szervezeténél fogva (*lásd* uo., 206—207. old.). És Marx ismételten hangsúlyozza, hogy az angol és a francia proletariátus nagy része már tudatában van történelmi feladatának, s állandóan azon fáradozik, hogy ezt a tudatot tökéletesen világossá tegye.

De a számos üdítő forrás mellett, amelyekből az élet vize csobog, bizony nem egy száraz pusztaságra is akadunk „A szent családban". Nevezetesen az érdemes Szeliga hihetetlen bölcsességével foglalkozó két hosszú fejezet teszi igen erős próbára az olvasó türelmét. A legigazságosabb talán az, ha e dolgozatot rögtönzésnek tekintjük, aminthogy nyilván az is volt. Hiszen éppen azokban a napokban, amikor Marx és Engels megismerték egymást, érkezett meg Párizsba az „Allgemeine Literatur-Zeitung" nyolcadik füzete, s ebben volt Bruno Bauernek az a burkolt, de annál csípősebb támadása azon felfogás ellen, amelyre a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben mindketten eljutottak.

És ekkor támadhatott bennük a gondolat, hogy régi barátjuknak ők is gúnyosan, de tréfásan feleljenek egy kis, hamarosan kiadandó röpiratban. Erre vall az, hogy Engels a maga egy ívnél alig hosszabb részét azonnal megírta, s rendkívül meg volt lepve, amikor azt hallotta, hogy Marx húsz nyomtatott ívnyi választ írt.

Ezek után „különösnek" és „komikusnak" találta, hogy a maga aránytalanul kis közreműködése alapján az ő neve is szerepeljen a címlapon, s méghozzá első helyen. Marx bizonyára a maga alapos módján fogta fel ezt a munkát, s aztán az ismert és nagyon is igaz mondás szerint: nem ért rá rövidnek lenni. De lehet, hogy azért is bővítette az anyagot, mivel a húsz ívnél nagyobb terjedelmű könyvek nem estek cenzúra alá.

A szerzők egyébként bejelentették, hogy ez a polémia csak előfutára azoknak az önálló munkáknak, amelyekben — mindegyikük külön-külön — állást fog foglalni az újabb filozófiai és szociális doktrinákhoz. És hogy ezt mennyire komolyan gondolták, mutatja az a tény, hogy Engels az első ilyen önálló mű kéziratával már készen is volt, amikor „A szent család" első nyomtatott példányát kézhez kapta.

4. A SZOCIALIZMUS MEGALAPOZÁSA

Engelsnek ez a műve „A munkásosztály helyzete Angliában" volt, s 1845 nyarán meg is jelent Lipcsében Wigandnál, a „Deutsche Jahrbücher" egykori kiadójánál, aki néhány hónappal előbb Stirnernek „Der Einzige" (Az egyetlen) című könyvét is kiadta. Stirner, mint a hegeli filozófia egyik utolsó hátvédje, elmerült a tőkés verseny lapos igazságában; ezzel szemben Engels e könyvében lefektette az alapot azon német teoretikusok számára, akik — s ez majdnem valamennyire vonatkozik — a hegeli spekulációnak Feuerbach révén végbement fölbomlása után a kommunizmushoz és a szocializmushoz jutottak el. Engels az angol munkásosztály helyzetét a maga hátborzongató, de a burzsoázia uralmára jellemző valóságában festette le.

Amikor Engels majdnem ötven évvel később újra kiadta a „Munkásosztály helyzetet", akkor azt mondta, hogy ez a modern nemzetközi szocializmus embrionális fejlődésének egyik fázisa. És hozzátette: miként az emberi embrió korai fejlődési fokán még mindig reprodukálja elődeinknek, a halaknak a kopoltyúit, akként ez a könyv is mindenütt elárulja a modern szocializmus leszármazásának nyomait, ősétől, a klasszikus német filozófiától kapott örökségét. Ez azonban csak azzal a megszorítással igaz, hogy itt e nyomok

már sokkal gyöngébbek, mint Engelsnek a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben közzétett cikkeiben. Itt már nem tesz említést sem Bruno Bauerről, sem Feuerbachról, és „Stirner barátomról" is csak itt-ott, csupán azért, hogy kissé ugrassa. A német filozófiának a könyvre gyakorolt jelentős hatásáról már csak kifejezetten haladó értelemben beszélhetünk, nem pedig visszahúzó értelemben.

A mű tulajdonképpeni súlypontja nem annak a proletárnyomornak a lefestése, amely Angliában a tőkés termelési mód uralma alatt létrejött. Ebben Engelsnek már jó néhány elődje volt, így Buret, Gaskell és mások, s ezeket gyakran idézi is. És még az a valóban átérzett felháborodás a dolgozó tömegeket a legszörnyűbb szenvedésekkel sújtó társadalmi rendszer ellen, még ezeknek a szenvedéseknek a megrendítően igaz leírása, még az áldozatok iránti mély rokonszenv sem az, ami ennek a műnek a legsajátosabb jellegét megadja. A legcsodálatraméltóbb és egyben történelmileg a legkiemelkedőbb sajátossága az, hogy a huszonnégy éves szerző teljes éleslátással értette meg a tőkés termelési mód szellemét, s ebből magyarázta meg nemcsak a burzsoázia felemelkedését, hanem a szétesését is, nemcsak a proletariátus nyomorát, hanem a fölszabadulását is. A mű tulajdonképpeni magva egyrészt az volt, hogy megmutassa, miképpen teremti meg a nagyipar a modern munkásosztályt, ezt az elemberietlenített, szellemileg és erkölcsileg állattá alacsonyított, testileg lezüllesztett fajt, másrészt pedig az, hogy bebizonyítsa, hogyan válik a modern munkásosztály a történelmi dialektika erejénél fogva — s e dialektika törvényeit Engels részletesen tárgyalja — szükségszerűen létrehozójának megdöntőjévé. S arra az eredményre jut, hogy a proletariátus akkor lesz úrrá Angliában, ha a szocializmus és a munkásmozgalom egybeolvad.

Ilyen teljesítményre azonban csak az volt képes, akinek a dialektika húsává és vérévé vált, s aki a dialektikát a fejéről a talpára tudta állítani. Ezáltal e mű lerakta a szocializmus alapját, miként az szerzőjének szándékában is volt. De a megjelenésekor keltett nagy feltűnést nem ez okozta, hanem tisztán a tárgyi anyaga. És bár ez a könyv — ahogy egy parókás akadémikus nevetséges túlzással mondta — a szocializmust „egyetemképessé" is tette, de csak abban az értelemben, hogy egyik vagy másik professzor rajta törje el rozsdás lándzsáját. A tudós kritika főképp akkor fuval-

kodott fel, amikor nem következett be a forradalom, amely Engels szerint már Anglia kapuit döngette. Ő maga ötven évvel később joggal tehette azt a higgadt megjegyzést, hogy nem az a csodálatos, ha egyik-másik „ifjonti hévben" fogant jóslata nem vált be, hanem az, hogy annyi minden bevált belőlük, jóllehet akkor a „túlságosan közeli jövőben" várta beteljesülésüket.

Ma ez az „ifjonti hév", amely sok mindent a „túlságosan közeli jövőben" várt, ennek az úttörő írásműnek egyik legfőbb vonzereje. Ezen árnyoldala nélkül világító fénye sem lenne elképzelhető. A lángeszű meglátás felismeri a jelenből a jövőt, világosabban látja az elkövetkezendő eseményeket, de éppen ezért közelebbinek is gondolja őket, mint a közönséges józan ész, amely nehezebben szokja meg a gondolatot, hogy nem törvényszerű, hogy mindig pont délben tegyék asztalára a levest. De akkoriban nemcsak Engels látta a küszöb előtt állónak az angol forradalmat, hanem sokan mások is, mégpedig a túloldalon levők közül, így például a „Times", az angol burzsoáziának ez a legtekintélyesebb lapja is. Rossz lelkiismeretük sugallta aggodalmuk azonban csak a forradalom gyújtogatásaitól és öldökléseitől félt, míg a szociális látnoki tekintet előtt a romokból sarjadó új élet bontakozott ki.

De Engelst „ifjonti heve" 1844—1845 telén nemcsak erre a műre sarkallta. Mialatt ezt még az üllőn formálta, már újabb vasakat is tartott a tűzben. Először is a „Munkásosztály helyzete" folytatására gondolt, mert ezt csak egy fejezetnek szánta az Anglia szociális történetéről készítendő átfogóbb könyvében, azután tervbe vett egy szocialista folyóiratot, amelyet Moses Hess-szel együtt akart kiadni, továbbá egy sorozatot a külföldi szocialista íróktól, List bírálatát, és még sok egyebet. Marxot, aki sokszor foglalkozott ugyanazokkal a tervekkel, mint ő, fáradhatatlanul ösztökélte hasonlóan termékeny munkára. „Igyekezz elkészülni közgazdasági könyveddel — írja Marxnak —, még ha te magad sok mindennel nem is vagy egészen megelégedve benne, mindegy, a hangulat érett, és addig kell ütnünk a vasat, amíg meleg . . . Hanem most aztán itt az ideje. Ezért igyekezzél április előtt elkészülni, csináld úgy, mint én, tűzz ki magadnak egy időpontot, amikorra határozottan *készen akarsz lenni* és gondoskodj a mielőbbi kinyomtatásról. Ha ott nem nyomathatod ki, nyomasd ki Mannheimben, Darmstadtban vagy akárhol. De mihamarabb meg kell jelennie"

(1845. jan. 20. *Lásd* M—E. Vál. Lev., 17—18. old.). Még abba is belenyugodott, hogy Marx „A szent család"-ot olyan „meglepően" hosszúra nyújtotta, mert azzal vigasztalódott, hogy ez azért egészen jó, legalább „sok minden már most napvilágot lát, ami különben ki tudja meddig feküdt volna még az íróasztalod fiókjában" (*lásd* uo., 18. old.). Be sok ilyen buzdítást kellett még az elkövetkező évtizedekben írnia!

De türelmetlen sürgető létére egyben a legtürelmesebb segítőtárs is volt, különösen, amikor lángeszű barátját a súlyos belső vívódásain kívül még a hétköznapi élet nyomorúságos gondjai is szorongatták. Mihelyt Barmenben megtudták, hogy Marxot kiutasították Párizsból, Engels azonnal szükségesnek látta gyűjtést kezdeni, „hogy a kiutasításod által okozott külön kiadásokat kommunista módon mindnyájunkra elosszam" (1845. febr. 22. *Lásd* Luise Dornemann: Jenny Marx, 75—76. old.). És amikor értesíti Marxot, hogy a gyűjtés „szép eredménnyel folyik", hozzáteszi még: „Minthogy egyébként nem tudom, vajon elég lesz-e ez ahhoz, hogy fedezze Brüsszelben való berendezkedésedet, magától értetődik, hogy az első angol dologért járó tiszteletdíjam, amit remélhetőleg nemsokára, legalábbis részben, kézhez kapok, és pillanatnyilag nélkülözni tudok, mert az öregemből kivasalom, ami nekem kell, a legnagyobb örömmel a rendelkezésedre áll. A kutyáknak legalább az az örömük ne legyen, hogy aljasságukkal pénzzavarba döntenek Téged" (*lásd* uo.). És Engels egy emberöltőn át abban is fáradhatatlan volt, hogy barátját a „kutyák ilyetén örömétől" megvédje.

Bármily könnyednek, felületesnek is látszik Engels ezekből a fiatalkori levelekből ítélve, mi sem állt távolabb tőle a felületességnél. Az a bizonyos „első angol dolog", amelyről csak úgy mellékesen tesz említést, immár hét évtizede komoly súllyal nyom a latban, mert korszakalkotó munka volt, a tudományos szocializmus első nagy dokumentuma. Amikor megírta, és még az akadémiai parókákat ellepő port is felkavarta vele, mindössze huszonnégy éves volt, de nem olyan koraérett tehetség, amely a melegház párás levegőjében csak azért virágzik ki gyorsan, hogy annál hamarabb el is hervadjon. Engels „ifjonti hevét" egy nagy gondolat igazi napmelege fűtötte, s ez öregségében még nagyobb tűzzel töltötte el, mint ifjúkorában.

Ezalatt a szülői házban csendes, nyugalmas életet élt „istenfélő tisztességben", „hogy a legragyogóbb filiszter sem kívánhat különbet" (1845. jan. 20. *Lásd* M—E. Vál. Lev., 18. old.). Ám ez nemsokára nehezére esett, s csak „öregeinek gondterhelt arca" vette rá, hogy még egy kísérletet tegyen a „sefteléssel". Tavasszal mindenesetre el akart menni hazulról, először is Brüsszelbe. „Családi cívódásait" nagyon elmérgesítette a Barmen-Elberfeldben megindult kommunista propaganda, amelyben tevékenyen részt vett. Marxnak három kommunista gyűlésről számolt be, ezek közül az elsőnek negyven, a másodiknak százharminc, a harmadiknak kétszáz résztvevője volt. „A dolog hallatlanul vonzó. Másról sem beszélnek, mint a kommunizmusról, s naponként új hívek verődnek hozzánk. A wuppertali kommunizmus vérité [igazság] lett, sőt már majdnem erő" (1845. febr. 22. *Lásd* MEGA, III. rész, 1. köt., 14. old.). Persze ez az „erő" a rendőrség egy egyszerű parancsára szertefoszlott, s különben is elég furcsa volt: maga Engels írta, hogy csak a proletárok tartották távol magukat ettől a kommunista mozgalomtól, amelyért pedig a világ legbutább, legközönyösebb, legkispolgáribb, legnemtörődömebb népe már úgyszólván rajongani kezd.

Ez ugyan nem nagyon vágott össze azzal, amit Engels egyidejűleg az angol proletariátus kilátásairól írt. De hát ilyen volt ő: legény a talpán, mindig az előőrsön, friss, éles szemű, fáradhatatlan, s nem hiányzott belőle az a bájos naivság sem, amely olyan jól illik a lelkes és vakmerő ifjúsághoz.

Ötödik fejezet

A BRÜSSZELI SZÁMKIVETETTSÉG

1. „A NÉMET IDEOLÓGIA"

A Párizsból kiutasított Marx családjával együtt Brüsszelbe költözött. Engels attól félt, hogy a végén még Belgiumban is zaklatni fogják, de ez már mindjárt az elején bekövetkezett.

Mint Marx Heinének megírta, nyomban Brüsszelbe érkezte után kötelezvényt kellett aláírnia az „Administration de la Sûreté Publique"-nek (közbiztonsági hivatal), hogy napi politikával kapcsolatban semmit sem nyomat ki Belgiumban. Ezt nyugodt lelkiismerettel megtehette, mivel ez sem szándékában, sem módjában nem állott. Miután azonban a porosz kormány állandóan zaklatta a belga minisztériumot, hogy utasítsa ki Marxot, ezért még ugyanebben az évben, 1845. december 1-én kérte a porosz állam kötelékéből való elbocsátását.

Mindazonáltal sem akkor, sem később nem vett fel más állampolgárságot, pedig ezt 1848 tavaszán a francia köztársaság ideiglenes kormánya nagyon is megtisztelő módon ajánlotta fel neki. Erre, mint Heine, ő sem tudta magát rászánni, holott Freiligrath, akit oly gyakran és oly szemfényvesztő módon állítottak szembe tősgyökeres németként ezzel a két „hazátlannal", nem talált benne semmi kivetendőt, hogy angliai száműzetése idején ott naturalizáltassa magát.

1845 tavaszán Engels is megérkezett Brüsszelbe, s a két barát hathetes közös tanulmányutat tett Angliában*. Ez idő alatt Marx, aki már Párizsban kezdett MacCullochkal és Ricardóval foglalkozni, mélyebben betekintett a szigetország közgazdasági irodalmába, jóllehet az Engels birtokában levő kivonatokon s

* 1845. július 12-e táján. — *A ford.*

könyveken kívül először csak „a Manchesterben fölhajszolható könyveket" nézhette át. Engels, aki már az első angliai tartózkodása alatt mind Owen lapjának, a „New Moral World"-nek, mind a chartisták lapjának, a „Northern Star"-nak is dolgozott, most felfrissítette régi ismeretségeit, s így a két barát még új összeköttetésekre is szert tett, egyrészt a chartistákkal, másrészt a szocialistákkal.

E tanulmányút után először is ismét közös munkába fogtak. „Elhatároztuk — mondta Marx később meglehetősen lakonikusan —, hogy a német filozófia ideologikus felfogásával szemben a magunk ellentétes felfogását együttesen kidolgozzuk, valójában, hogy egykori filozófiai lelkiismeretünkkel leszámoljunk. Szándékunkat a Hegel utáni filozófia bírálatának formájában hajtottuk végre. A kézirat, két vaskos, nyolcadív formájú kötet, régen megérkezett kiadási helyére, Vesztfáliába, amikor arról értesültünk, hogy kiadását a változott körülmények lehetetlenné teszik. A kéziratot annál szívesebben engedtük át az egerek rágcsáló bírálatának, mert elértük fő célunkat — saját nézeteink tisztázását" (*lásd* Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. 6. old.). A kéziraton azóta az egerek a szó legszorosabb értelmében is elvégezték munkájukat, de a fennmaradt töredékei érthetővé teszik, hogy szerzőit ez a balszerencse nem túlságosan búsította.

Ha már a Bauerékkal való alapos, sőt túl alapos leszámolás is kemény dió volt az olvasó számára, annál keményebb dió lett volna e kétkötetes, összesen ötven íves hatalmas mű. Címe a következő volt: „Die Deutsche Ideologie, eine Kritik der neuesten deutschen Philosophie in ihren Repräsentanten Feuerbach, Bruno Bauer und Stirner, sowie des deutschen Sozialismus in seinen verschiedenen Propheten." (A német ideológia, a legújabb német filozófia bírálata, képviselői: Feuerbach, B. Bauer és Stirner személyében, és a német szocializmus bírálata különböző prófétái személyében.) Engels utóbb emlékezetből azt mondta, hogy egyedül Stirner bírálata majdnem olyan terjedelmes volt, mint magának Stirnernek a könyve, s azok a töredékek, amelyek időközben megjelentek, nagyon is valószínűvé teszik ezt. „A német ideológia" még sokkal hosszadalmasabb, körülményesebb szuperpolémia volt, mint „A szent család" a legszárazabb fejezeteiben, ezzel szemben ebben a sivatagban az oázisok sokkal ritkábbak,

habár nem hiányoznak teljesen. De ahol meg is nyilvánul dialektikai ereje, ott is csakhamar kicsinyes szőrszálhasogatássá és szavakba való kapaszkodássá fajul.

Persze, a mai ízlés az effajta dolgokban sokkal kényesebb, mint az akkori. De mindent ez sem magyaráz meg, hiszen Marx és Engels megelőzőleg és később, sőt, ugyanabban az időben is számtalan tanújelét adták, hogy epigrammaszerűen élesen tudnak bírálni, és stílusuknak legkevésbé sem gyengéje a terjengősség. Ebben az esetben az volt a döntő, hogy e szellemi harcok egészen kis körben zajlottak le, s ezt még tetézte a küzdő felek többnyire igen fiatal kora. Hasonló jelenség volt ez, mint az irodalom történetében a Shakespeare és drámai kortársai között lejátszódott harc: valamely fordulatot kilovagolni, az ellenfél kijelentésének szó szerinti vagy félreérthető magyarázatával a legostobább értelmet tulajdonítani, a határtalan túlzásokra való hajlam — mindez nem a nagyközönségnek volt szánva, hanem a szakmabeliek kifinomodott felfogásának. Ami ma nekünk Shakespeare élceiből élvezhetetlennek, sőt érthetetlennek tűnik, abban leli magyarázatát, hogy megírásukkor tudatosan vagy öntudatlanul az a gondolat vezérelte, hogy mit szól majd ehhez Greene és Marlowe meg Jonson, Fletcher és Beaumont.

Ez a megközelítő magyarázata annak a hangnak, amelybe Marx és Engels tudatosan vagy öntudatlanul beleesett a Bauerekkel, a Stirnerekkel és az üres szőrszálhasogatás más hasonló bajnokaival folytatott vitában. Bizonyára tanulságosabb lett volna az, amit művükben Feuerbachról akartak mondani, mert itt nem túlnyomórészt negatív kritikáról lett volna szó; de ezt a részt, sajnos, nem fejezték be. Világos útmutatást adnak azonban Marxnak Feuerbachról írt 1845-ös tézisei — (*lásd* M—E. Vál. Műv. 2. köt., 399—401. old.) —, ezeket Engels néhány évtized múltán közzé is tette. Marx ugyanis Feuerbach materializmusában ugyanazt hiányolta, mint már egyetemi hallgató korában Démokritosnál, a materializmus úttörő képviselőjénél: az „energetikai elvet"; s minden addigi materializmus fő fogyatékosságának azt tartotta, hogy az érzéki világot, a valóságot csak a szemlélet vagy az objektum alakjában fogta fel, nem pedig mint emberi érzéki tevékenységet, gyakorlatot, nem szubjektíven. Ezért történt, hogy a tevékeny oldalt, a materializmussal ellentétben, az idealizmus fejtette ki,

de csak elvont módon, mert az idealizmus természetesen nem ismeri a valóságos, érzéki tevékenységet. Vagy más szavakkal: Feuerbach azzal, hogy Hegelt teljesen elvetette, túlságosan sokat vetett el; a feladat tehát Marx szerint az volt, hogy Hegel világot átalakító dialektikája átültetendő a valóság birodalmába.

Engels a maga kissé hetyke módján már Barmenből írt Feuerbachnak, hogy megnyerje a kommunizmusnak. Feuerbach barátságosan, de — legalábbis egyelőre — elutasítóan felelt. Megigérte, hogy a nyáron lehetőleg elmegy a Rajnához, s Engels úgy vélte, akkor majd „megmagyarázhatja" neki, hogy Brüsszelben a helye. Egyelőre Engels elküldte Marxhoz Feuerbach tanítványát, Hermann Kriegét, aki „nagyszerű agitátor".

Feuerbach azonban nem ment a Rajnához, s a rákövetkező megnyilvánulásai azt mutatták, hogy a „régi csizmáit" már nem tudta levetni. Tanítványa, Kriege sem vált be; a kommunista agitációt ugyan átvitte az óceánon túlra, de New Yorkban olyan istentelen zűrzavart keltett, hogy ez még arra a kis kommunista kolóniára is rombolólag hatott vissza, amely Brüsszelben Marx körül kiépülőben volt.

2. AZ „IGAZI SZOCIALIZMUS"

A tervezett munka második részének a német szocializmussal kellett volna foglalkoznia különböző prófétái személyében, hogy kritikailag megsemmisítse „a német szocializmusnak az egész unalmas és ízetlen irodalmát".

Itt olyanokra gondoltak, mint Moses Hess, Karl Grün, Otto Lüning, Hermann Püttmann és társaik. Ezek meglehetősen tekintélyes, s nevezetesen folyóiratokban is gazdag irodalmat teremtettek. Létrehozták a „Gesellschaftsspiegel"-t, amely 1845 nyarától 1846 nyaráig mint folyóirat jelent meg, aztán a „Rheinische Jahrbücher"-t és a „Deutsches Bürgerbuch"-ot, amelyekből 1845-ben és 1846-ban két-két évfolyam látott napvilágot, továbbá a „Westfälisches Dampfboot"-ot, amely mint havonta megjelenő lap szintén 1845-ben keletkezett, s egészen a német forradalomig fennmaradt, és végül egyes napilapokat is alapítottak, például a „Triersche Zeitung"-ot.

Az a csodálatos jelenség, amit Grün egykor „igazi" szocializmusnak keresztelt el (Marx és Engels gúnyosan nevezték így), igen rövid életű volt. Már 1848-ban nyomtalanul eltűnt; amikor a forradalom első lövése eldördült, önmagától felbomlott. Marx szellemi fejlődésére az „igazi szocializmus" semmiféle hatással nem volt; kezdettől fogva fölényes bírálóként állt vele szemben. Az a kemény ítélet azonban, amit a „Kommunista Kiáltványban" mond róla, mégsem adja vissza teljes egészében álláspontját; időnként ugyanis azt gondolta, hogy az „igazi szocializmus", minden abszurditása ellenére olyan must, amely végül talán mégiscsak borrá forr ki. Ugyanez áll, még fokozottabb mértékben Engels álláspontjára.

Engels adta ki Moses Hess-szel közösen a „Gesellschaftsspiegel"-t, s ebbe Marx is írt egy cikket. A brüsszeli időszakban mind a ketten sokat dolgoztak együtt Hess-szel, s szinte úgy látszott, mintha Hess egészen beleélte volna magát az ő nézeteikbe. A „Rheinische Jahrbücher" számára Marx több ízben kérte Heine közreműködését, s ha Marxtól nem is, de Engelstől mind a „Rheinische Jahrbücher", mind a „Deutsches Bürgerbuch" ismételten közölt cikkeket. Ezt a két lapot Püttmann adta ki. A „Westfälisches Dampfboot"-ba Marx is, Engels is dolgozott; Marx itt közölte le „A német ideológia" második részéből azt az egyetlen töredéket, amely mostanáig egyáltalában napvilágot látott: egy igen éles kritikát Karl Grünnek a francia és a belga szociális mozgalomról írt tárcaszerű cikkéről.

Abból a tényből, hogy az „igazi szocializmus" is a hegeli filozófia felbomlása nyomán keletkezett, egyesek arra a következtetésre jutottak, hogy eleinte Engels és Marx is ehhez a csoporthoz tartoztak, s ezért bírálták később annál szigorúbban. Ez azonban egyáltalában nem felel meg a valóságnak. Az igazi kapcsolat az volt, hogy kétségtelenül mindkét fél Hegelen és Feuerbachon keresztül jutott el a szocializmushoz; Marx és Engels azonban a szocializmus lényegét a francia forradalom és az angol ipar kapcsán tanulmányozta, az „igazi szocialisták" viszont megelégedtek azzal, hogy a szocialista formulákat és jelszavakat „elrontott hegeli németre" fordítsák. Marx és Engels arra törekedtek, hogy ezen álláspontnál magasabbra emeljék az „igazi szocializmust", túlontúl méltányosan úgy gondolván, hogy ezt az egész irányzatot a német történelem termékeként kell elismerni. A Grünöknek és

társaiknak éppen elég hízelgő volt az, ha a szocializmusról adott magyarázatukat, ezt az ember lényegének megvalósításáról szóló henye spekulációt, azzal hasonlították össze, hogy a nagy francia forradalom akaratmegnyilvánulásait Kant is csak mint az igazán emberi akarat törvényét értelmezte.

Az „igazi szocializmus" körül kifejtett pedagógiai fáradozásaik során Engels és Marx sem az engedékenységgel, sem a szigorral nem fukarkodtak. 1845-ben Engels mint a „Gesellschaftsspiegel" társkiadója, a jó Hessnek még sok olyan dolgát keresztülengedte, mely neki magának nem nagyon lehetett ínyére. De 1846-ban, a „Deutsches Bürgerbuch"-ban már alaposan megadta az „igazi szocialistáknak", és így jellemzi őket: „Egy kevés »emberiesség«, ahogy a dolgot újabban nevezik, ennek az emberiességnek, helyesebben szörnyűségességnek egy kevés »realizálása«, egy kevés a tulajdonról Proudhontól — másod- vagy harmadkézből —, egy kevés a proletárnyomorról, a munka szervezéséről, nyomorúságos egyesületek az alsóbb néposztályok felemelésére, s emellett határtalan tudatlanság a politikai gazdaságtan és az igazi társadalom terén — ez minden; s még ebből is kiszívja az utolsó csepp vért, ebben is eltörli az energia és a tetterő utolsó nyomait az elméleti pártatlanság, és a gondolat »abszolút nyugalma«. És ezzel az unalmassággal akarják Németországot forradalmasítani, a proletariátust mozgásba lendíteni, a tömegeket gondolkodásra és cselekvésre késztetni!" („Ein Fragment Fouriers über den Handel." *Lásd* MEGA, I. rész, 4. köt., 451. old.). Marx és Engels elsősorban a proletariátusra és a tömegekre való tekintettel foglalt állást az „igazi szocializmus" ellen. És ha összes képviselői közül a legélesebben Karl Grünt támadták, ez nemcsak azért volt, mert valóban ő adta a legtöbb támadási felületet, hanem azért is, mert Párizsban élvén, az ottani munkások körében határtalan zűrzavart keltett, s végzetes befolyást kezdett gyakorolni Proudhonra. S ha a „Kommunista Kiáltványban" a legélesebben elhatárolták magukat az „igazi szocializmustól", sőt közben világos célzást is tettek addigi barátjukra, Hessre, úgy ennek az volt az oka, hogy így akarták bevezetni a nemzetközi proletariátus gyakorlati agitációját.

S ezzel függött össze az is, hogy esetleg még hajlandóak voltak megbocsátani az „igazi szocializmus" „pedáns ártatlanságát", mellyel „esetlen iskolai gyakorlatait olyan komolyan és ünne-

pályesen végezte, és olyan piaci zsivajjal kürtölte világgá" („A Kommunista Párt kiáltványa". *Lásd* M—E. Vál. Műv. 1. köt., 35. old.), de már a kormányok állítólagos támogatását nem. Úgy látták ugyanis, hogy az a küzdelem, melyet a burzsoázia a március előtti abszolutizmus és feudalizmus ellen folytatott, „hőn óhajtott alkalmat" nyújtott az „igazi szocializmusnak" a liberális ellenzék hátba támadására.

„Az »igazi« szocializmus — írta Marx és Engels — a német abszolút kormányoknak és papokból, tanítókból, vidéki kisnemesekből és bürokratákból álló kíséretüknek kapóra jött madárijesztője volt a fenyegetően feltörekvő burzsoázia ellen. Édeskés kiegészítője volt azoknak a keserű korbácsütéseknek és puskagolyóknak, amelyekkel ugyanezek a kormányok a német munkásfelkelésekre feleltek" (*lásd* uo., 36. old.). De ez, ami a dolgot magát illeti, erős túlzás, az egyénekre vonatkoztatva pedig kifejezett igazságtalanság volt.

Hiszen éppen Marx mutatta ki a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben, hogy a németországi állapotok olyan sajátosak, hogy a burzsoázia nem kelhet fel a kormány ellen anélkül, hogy a proletariátus máris ne keljen fel a burzsoázia ellen. A szocializmus feladata tehát az volt, hogy támogassa a liberalizmust ott, ahol még forradalmi, s ellene forduljon ott, ahol már reakciós. De ezt a feladatot az egyes esetekben nem volt könnyű megoldani; még Marxszal és Engelsszel is megtörtént, hogy alkalmilag megvédték a liberalizmust, gondolván, hogy még forradalmi, holott már reakciós volt. Az viszont kétségtelen, hogy ellenkező előjellel az „igazi szocialisták" nagyon is gyakran tévedtek, amennyiben a liberalizmust szőröstül-bőröstül elvetették, és ez bizony a kormányoknak csak kellemes lehetett. Ilyen hibákat Karl Grün követett el, de beleesett Moses Hess is, még a legkevésbé Otto Lüning, a „Westfälisches Dampfboot" szerkesztője. Amit azonban e tekintetben vétettek, azt ostobaságból és értetlenségből tették, és nem azzal a szándékkal, hogy a kormányokat támogassák. A forradalomban, amely kimondta a halálos ítéletet összes képzelődéseikre, határozottan a burzsoázia balszárnya mellé álltak; az „igazi szocialisták" közül egy se pártolt át a kormányhoz, Hessről nem is beszélve, aki később még a német szociáldemokrácia soraiban is küzdött; a polgári szocializmus összes árnyalatai közül — akár az akkoriakat

nézzük, vagy éppenséggel a maiakat — az „igazi szocialisták" lelkiismerete e tekintetben igazán a legtisztább.

És rendkívül respektálták Marxot és Engelst, szívesen adtak nekik helyet folyóirataikban, még ha Marx és Engels cikkeiben ők maguk is kisebb-nagyobb fejmosást kaptak; nem álnok rosszakaratuk, hanem nyilvánvaló zavarosságuk okozta, hogy nem tudtak kivetkőzni a saját bőrükből. Különös előszeretettel viseltettek a régi filiszterdal iránt: csak csendesen, csak csendesen, zajt ne csapjunk . . . ; egy új pártban — mondták — nem szabad olyan akadékoskodónak lenni, s ha elkerülhetetlen a vita, legalábbis a megfelelő hangra kell ügyelni, nem szabad túl keserűnek vagy visszautasítónak lenni, és az olyan tekintélyeket, mint Bauer, Ruge, Stirner kímélni kell. Ezzel persze éppen emberükre találtak Marxban, aki így vélekedett róluk: „Ezeket az anyámasszonykatonákat az jellemzi, hogy szeretnének elkenni és megcukrozni minden igazi pártharcot" (*lásd* M—E. Műv. XXV. köt., 34. old. [oroszul].). De azért egészséges felfogásával Marx itt-ott még az „igazi szocialisták" között is megértésre talált, így például Josef Weydemeyernél, Luning sógoránál, aki szintén részt vett a „Westfälisches Dampfboot" szerkesztésében, s Marxnak és Engelsnek egyik legragaszkodóbb hívévé lett.

Weydemeyer eredetileg porosz tüzérhadnagy volt, de politikai meggyőződése miatt leköszönt tiszti rangjáról és a Karl Grün befolyása alatt álló „Triersche Zeitung" segédszerkesztőjeként került az „igazi szocialisták" közé. Hogy 1846 tavaszán azért ment-e Brüsszelbe, hogy Marxszal és Engelsszel megismerkedjék, vagy más okból, az nem ismeretes; tény azonban, hogy hamarosan mindkettővel szoros barátságot kötött, s elszánt ellenfele lett a kíméletlen kritika miatti állandó jajveszékelésnek, amibe még sógora, Lüning is beleesett. Weydemeyerben, ebben a született vesztfáliaiban, volt valami abból a nyugodt, kissé nehézkes, de hű és kitartó jellemből, amely állítólag népének sajátja. Nagy tehetségű írónak éppenséggel nem mondható. Németországba való visszatérése után földmérői állást vállalt a köln—mindeni vasút építkezésénél, s csak mellékesen működött közre a „Westfälisches Dampfboot"-ban. De a maga gyakorlati módján iparkodott segíteni egy más bajon, amely az idők folyamán egyre érezhetőbben nyomasztotta Marxot és Engelst: a kiadó hiányán.

A zürichi Literarisches Kontor Ruge gyűlölködése miatt elzárkózott előlük. Jóllehet Ruge elismerte: nem valószínű, hogy Marx valami rosszat írjon, mégis erőnek erejével útját állta, hogy társa, Fröbel, bármiféle üzleti összeköttetésbe lépjen Marxszal. Lipcsében Wigand, az újhegelisták fő kiadója, más alkalommal már elutasított egy bírálatot, mely a Bauer-fivérekkel, Feuerbachhal és Stirnerrel foglalkozott. Így nagyon kedvező kilátásnak mutatkozott, amikor Weydemeyer vesztfáliai hazájában felhajszolt két gazdag kommunistát: Julius Meyert és Rempelt, akik hajlandók voltak a kiadóvállalathoz szükséges tőkét előlegezni. Azonnal nagyban akartak megindulni, kezdetnek máris három dologra gondoltak: „A német ideológiának", a szocialista írók egy sorozatának és egy negyedévenként megjelenő lapnak a kiadására. A lapnak Marxon és Engelsen kívül Hess is szerkesztője lett volna.

Amikor azonban fizetésre került volna a sor, akkor a két kapitalista visszavonulót fújt, pedig nemcsak Weydemeyerrel, hanem már Hess-szel is megállapodtak. Különféle „üzleti nehézségeik" éppen kapóra jöttek, hogy megbénítsák kommunista áldozatkészségüket. Ez kcserű csalódás volt, amelyet Weydemeyer még tetézett azzal, hogy „A német ideológia" kéziratát — eredménytelenül — más kiadóknak is felkínálta, és a vesztfáliai elvtársak közt pár száz frankot gyűjtött, hogy Marxot a legnagyobb nélkülözésektől megkímélje. Ennek az embernek az ízig-vérig becsületes voltára vall az, hogy bár elkövette ezeket a kisebb ügyetlenségeket, hamar el is tudta feledtetni őket Marxszal és Engelsszel.

Csak hát „A német ideológia" kézirata most már visszavonhatatlanul ki volt szolgáltatva az egerek rágcsáló kritikájának.

3. WEITLING ÉS PROUDHON

Minden eddigi vitánál — tehát a Hegel utáni filozófusok és az „igazi szocialisták" megbírálásánál — emberileg összehasonlíthatatlanul meghatóbb, és objektíve összehasonlíthatatlanul jelentősebb volt az a vita, amelybe Marx e két zseniális proletárral keveredett, akik az ő kezdeti fejlődését igen nagy mértékben befolyásolták.

Weitling is, Proudhon is a munkásosztályból származott. Mindketten egészséges és erős természetűek voltak, rendkívül tehetsé-

gesek, s a körülmények annyira kedveztek nekik, hogy könnyen azon kivételek közé kerülhettek volna, amelyekből a nyárspolgári bölcsesség azt következteti, hogy a dolgozó osztály minden tehetsége számára nyitva áll a birtokos osztályok soraiba való felemelkedés útja. De ezt az utat mindketten megvetették és önként vállalták a szegénységet, hogy sorstársaikért, osztályukért harcoljanak.

Hatalmas, életerős, férfias alkatukkal látszólag arra születtek, hogy kiélvezzék az élet minden örömét; de ők ehelyett a legkeményebb nélkülözéseket vállalták, hogy céljaikat elérhessék. „Keskeny fekhely, gyakran harmadmagával a szűk szobácskában, íróasztalként egy deszka, s munka közben olykor egy-egy csésze fekete" — így élt Weitling, amikor neve már rettegéssel töltötte el a földi hatalmasságokat; s hasonlóan élt párizsi kamrájában a már európai hírnevű Proudhon is, „kötött gyapotkabátjában és kopogó facipőjében".

Mindkét férfiúban egybeolvadt a német és a francia kultúra. Weitling egy francia tiszt fia volt, s mihelyt megfelelő korba jutott, Párizsba sietett, hogy a francia szocializmus forrásaiból merítsen. Proudhon a hajdani burgundi Franche-Comtéből származott, amelyet csak XIV. Lajos csatolt Franciaországhoz; mindig is fejére olvasták német eszét, vagy éppenséggel német esztelenségeit. Az biztos, hogy szellemi öntudatra ébredése után erősen vonzódott a német filozófiához, amelynek a képviselőiben Weitling csak „ködevőket" látott, Proudhon viszont nem formált elég világos ítéletet a nagy utópistákról, akiknek Weitling az eszméi legjavát köszönhette.

Mindkettőjük dicsősége és végzete közös volt. Ők voltak az első modern proletárok, akik a szellem és az erő történelmi bizonyságát szolgáltatták, történelmi bizonyságot arra, hogy a modern munkásosztály fölszabadíthatja önmagát; ők voltak azok, akik elsőknek törtek ki abból a hibás körből, amelyben a munkásmozgalom és a szocializmus mozgott. Ennyiben új korszakot alkottak, ennyiben tevékenységük és alkotásaik példaszerűek voltak, s termékenyítőleg hatottak a tudományos szocializmus létrejöttére. Nagyobb dicséretekkel senki sem halmozta el Weitling és Proudhon kezdeti tevékenységét, mint Marx. Mert amit először a hegeli filozófia kritikai felbomlása spekulatív, gondolati eredményként adott neki,

azt a való életben mindenekelőtt Proudhon és Weitling révén látta bebizonyítottnak.

De e két férfiú nemcsak a közös dicsőségben, hanem a közös végzetben is osztozott. Nagyszerű meglátásaik, nagyszerű távlataik voltak, és ennek ellenére Weitling sohasem tudott felülemelkedni a német iparoslegényen, és Proudhon a francia kispolgáron. Ezért váltak el attól a férfiútól, aki dicsőséges befejezésre vitte azt, amit ők oly ragyogóan kezdtek el. De ha el is váltak Marxtól, ezt nem személyes hiúságból, nem elkeseredett vitatkozási hajlamból tették, habár később mindkét motívum többé-kevésbé előtérbe is léphetett, abban a mértékben, amelyben a történelmi fejlődés árja egyre inkább szárazra vetette őket. Marxszal való vitáik azt mutatják, hogy egyszerűen nem értették meg, hova akar kilyukadni. Áldozatai lettek korlátolt osztálytudatuknak, amely öntudatlanul, de annál hatékonyabban dolgozott bennük.

Weitling 1846 elején érkezett Brüsszelbe. Miután svájci agitációs lehetőségei annak belső ellentmondásai folytán megbénultak, majd a brutális erőszak áldozatává lettek, Londonba ment, ahol az Igazak Szövetsége tagjaival már nem volt képes megférni. Balsorsát éppen az okozta, hogy a próféta szerepébe próbált előle menekülni. Ahelyett, hogy belevetette volna magát az angol munkásmozgalomba, olyan időpontban, amikor a chartista agitáció hullámai igen magasra csaptak, inkább hozzáfogott gondolattana és nyelvtana kidolgozásához, hogy egy világnyelvet hozzon létre, ami aztán kedvenc vesszőparipája is lett. Ekkor már, egészen meggondolatlanul, olyan feladatokra vállalkozott, amelyeknek a megoldásához sem a képességei, sem az ismeretei nem voltak meg. Ezáltal teljes szellemi elszigeteltségbe került, s ez mindjobban elválasztotta erejének tulajdonképpeni forrásától, osztályának életétől.

Brüsszelbe való költözése mindenesetre a legokosabb volt, amit tehetett, mert ha szellemileg még megmenthető volt, akkor ezt csakis Marx vihette végbe. Hogy Marx igen szívélyesen fogadta, ezt nemcsak Engels tanúsítja, hanem még Weitling is elismerte. De a szellemi megértés lehetetlennek bizonyult közöttük. A brüsszeli kommunisták 1846. március 30-i gyűlésén Marx és Weitling hevesen összetűztek, és arról, hogy Weitling Marxot rendkívül ingerelte, maga Weitling számol be egy Hessnek írt levelében. Éppen abban az időben folytak a tárgyalások az új kiadóvállalat ügyében, és

Weitling vádaskodni kezdett, hogy egyesek el akarják távolítani a „pénzforrásoktól" s önmaguknak szerzik meg a „jól fizetett fordításokat". De Marx akkor is megtett Weitlingért minden tőle telhetőt. Ismét Weitling saját kijelentése szerint Hess május 6-án Verviers-ből a következőket írta Marxnak: „Azt tőled el is lehetett várni, hogy az iránta való ellenségeskedésed nem terjed ki a pénztárcád hermetikus elzárásáig, amig van benne valamid." De hát Marx pénztárcájában kétségbeejtően kevés volt.

Néhány nappal később azonban Weitling már jóvátehetetlenül kenyértörésre vitte a dolgot. Kriege amerikai propagandája nem váltotta be azokat a reményeket, amelyeket még Marx és Engels is vártak tőle. A „Volkstribun", Kriege New Yorkban kiadott hetilapja olyan gyermetegen pompázatos, fantasztikusan érzelgős és rajongó hangot ütött meg, amelynek semmi köze sem volt a kommunista elvekhez, és feltétlenül nagyon demoralizálóan kellett hatnia a munkásokra. De még ennél is rosszabb volt, hogy Kriege groteszk koldulólevelek révén amerikai milliomosoktól akart néhány dollárt szerezni lapjának. Emellett úgy viselkedett, mintha ő volna Amerikában a német kommunizmus irodalmi képviselője, úgyhogy a valódi képviselőinek minden okuk megvolt, hogy tiltakozzanak ez ellen a kompromittáló közösség ellen.

Ezért Marx, Engels és barátaik május 16-án elhatározták, hogy elvbarátaikhoz részletesen indokolt tiltakozó körlevelet intéznek, melyet először is Kriege lapjának küldenek meg leközlésre*. Ezalól csakis és kizárólag Weitling vonta ki magát, mindenféle semmitmondó ürüggyel: a „Volkstribun", mondta, olyan kommunista lap, amely teljesen megfelel az amerikai viszonyoknak; a kommunista pártnak Európában annyi és olyan hatalmas ellensége van, hogy nem kell fegyvereit Amerika ellen, és legkevésbé saját maga ellen fordítania. Ez azonban nem is volt elég Weitlingnek, még külön levelet is írt Kriegének, hogy óvja őt a tiltakozás aláíróitól, akik „minden hájjal megkent intrikusok". „Ez a pénztől dagadó zsebű, talán tizenkét-húsz emberből álló liga — írja — semmi mást nem forgat a fejében, csak azt, hogy ellenem, reakciós ellen harcoljon. Először nekem nyisszantják le a fejemet, aztán a többiekét, végül

* „A kiáltvány Kriege ellen" c. körlevelet a brüsszeli Levelező Bizottság 1846. május 11-i ülésén fogadták el. — *A ford.*

a barátaikét, s a legvégén a saját torkukat metszik el... S ezekhez az üzelmekhez most óriási összegre nyílik kilátás, de számomra nincs kiadó. Én a túloldalon egészen egyedül állok Hess-szel, de őt is kiátkozottnak nyilvánították." Ezek után már Hess is lemondott az elvakult Weitlingről.

Kriege ugyan közzétette a brüsszeli kommunisták tiltakozását (melyet aztán Weydemeyer is nyilvánosságra hozott a „Westfälisches Dampfboot"-ban), de Kriege ellenméregként Weitling levelét, vagy legalábbis annak komiszabb részeit is leközölte; egyben rávette a szociális reformegyletet, egy német munkásszervezetet, amely az ő hetilapját választotta közlönyéül, hogy hívja meg Weitlinget szerkesztőnek, s küldje el neki a szükséges útiköltséget. Így tűnt el Weitling Európából.

Ugyanezekben a májusi napokban megkezdődött a Marx és Proudhon közti szakadás is. Hogy lap hiányában segítsenek magukon, Marx és barátai, mint Kriege esetében is, nyomtatott vagy litografált körleveleket küldöztek szét; emellett iparkodtak állandó levelezési kapcsolatot fenntartani azokkal a legfontosabb helyekkel, ahol kommunisták éltek. Ilyen levelező irodájuk volt már Brüsszelben és Londonban, s Párizsban is létre akarták hozni. Marx írt Proudhonnak, és részvételét kérte. Proudhon 1846. május 17-én Lyonban kelt levelében bele is egyezett, habár — mint közölte — nem ígérheti, hogy gyakran, vagy túl sokat fog írni. Felhasználta azonban az alkalmat arra, hogy nagy erkölcsi prédikációt tartson Marxnak, s ez bizonyára feltárta Marx előtt, hogy kettejük között milyen szakadék keletkezett.

Proudhon most a gazdasági kérdésekben a „majdnem abszolút antidogmatizmus" hívének vallotta magát. Ne essen bele Marx is ugyanabba az ellentmondásba, mint hazájának fia, Luther Márton, aki a katolikus teológia megdöntése után hatalmas kiátkozások és kiközösítések közepette azonnal hozzálátott egy új, protestáns teológia megalapításához. „Ne okozzunk az emberi nemnek új zűrzavarral új munkát — írta Proudhon —, adjunk példát a világnak a bölcs és messzetekintő türelemből, ne játsszuk ki magunkat egy új vallás apostolaiként, még ha ez a logika és az ész vallása is." Proudhon tehát, az „igazi szocialistákhoz" hasonlóan, fenn akarta tartani azt a kedélyes, kényelmes zűrzavart, amelynek megszüntetése Marx számára a kommunista propaganda első előfeltétele volt.

A forradalomról, amelyben olyan soká hitt, Proudhon már mit sem akart tudni: „Helyesebbnek tartanám, ha a tulajdont kis tűz mellett égetnék el ahelyett, hogy egy Szent Bertalan-éjszakával új erőt adnának neki." Hogy ez a kérdés hogyan oldandó meg, azt egy félig már kinyomatott könyvében fejti ki részletesen, s a viszonzás reményében készséggel aláveti magát Marx ostorozásának. „Mellékesen meg kell mondanom önnek — írja a továbbiakban Proudhon —, hogy úgy látom: a francia munkásosztály szándékai ugyanezek; a mi proletárjaink olyan szomjasak a tudományra, hogy nagyon rosszul fogadnák azt, aki csak vért akarna inni adni nekik." Végül védelmébe veszi Karl Grünt, akinek a félreértett hegelizmusától Marx óva intette. Miután németül nem tud, mondja Proudhon, rá van utalva Grünre és Ewerbeckre, hogy Hegelt és Feuerbachot, Marxot és Engelst tanulmányozhassa. Grün le akarja fordítani a legújabb munkáját németre, jó lenne, ha Marx segítene e fordítás terjesztésében, ez mindnyájukra nézve megtisztelő lenne.

Ez a befejezés majdnem gúnyként hangzik, bár valószínűleg nem akart az lenni. De kellemes semmiképpen sem lehetett Marxnak, hogy önmagát vérivóként látta ábrázolva Proudhon fellengzős, zagyva szavaiban. És még ennél is nagyobb gyanúra adhatott okot Grün szereplése. Ezzel függ össze, bár még más indítékok is hozzájárultak, hogy Engels 1846 augusztusában elhatározta, ideiglenesen Párizsba költözik, és magára vállalja a tudósítást ebből a városból, amely a kommunista propaganda szempontjából még mindig a legfontosabb hely volt. A párizsi kommunistákat értesíteni kellett a Weitlinggel való szakításról, a vesztfáliai kiadó ügyéről, s egyéb, kisebb-nagyobb port felvert dolgokról, már csak azért is, mivel nem volt meg a szilárd támaszuk sem Ewerbeckben és még kevésbé Bernaysban.

Engels részint a levelező irodához, részint személyesen Marxhoz küldött tudósításaiban eleinte még eléggé optimista volt, lassanlassan kiderült azonban, hogy Grün alaposan „összekutyulta" a dolgokat. Amikor aztán Proudhonnak ősszel megjelenő munkája tényleg olyan posványos útra tért, mint azt leveléből sejteni lehetett, Marx — Proudhon óhajának megfelelően — valóban lecsapott rá az ostorával; de a viszonzásra tett ígéretét Proudhon csak néhány goromba szidalom formájában váltotta be.

Proudhon a következő címet adta könyvének: „A közgazdasági ellentmondások rendszere", s ennek alcíme: „A nyomor filozófiája". Marx ezért elleniratát „A filozófia nyomorának" nevezte, és franciául írta meg, hogy ellenfelére annál biztosabban lesújthasson. Ez azonban nem sikerült neki, mert Proudhon befolyása a francia munkásosztályra és általában a latin országok proletariátusára nem csökkent, hanem inkább fokozódott, s Marxnak még évtizedekig kellett küszködnie a proudhonizmussal.

De ez semmiképpen sem csökkenti Marx elleniratának értékét, sőt történelmi jelentőségét sem. Ez a mű határkő volt, szerzőjének életében csakúgy, mint a tudomány történetében. Ebben találjuk meg a történelmi materializmus döntő szempontjainak első tudományos kifejtését. Bár ezek a szempontok fel-felvillanó szikraként már a korábbi műveiben is jelentkeztek, és Marx utóbb epigrammatikus rövidséggel össze is foglalta őket, a Proudhon elleni iratban egy győzelmes polémia meggyőző világosságával bontakoznak ki. És a történelmi materializmus megteremtése a legnagyobb tudományos tett, amelyet Marx valaha is végbevitt; ugyanolyan jelentősége volt a történelemtudomány számára, mint Darwin elméletének a természettudomány számára.

Engelsnek kétségkívül megvan a maga része ennek létrejöttében, s talán nagyobb, mint azt szerénységében hajlandó volt elismerni, de az alapgondolat klasszikus megfogalmazását teljes joggal tulajdoníthatta barátjának. Elbeszélése szerint, amikor 1845 tavaszán Brüsszelbe érkezett, Marx a történelmi materializmus alapgondolatát teljesen kész kidolgozásban tette elé; ez pedig a következő volt: minden egyes történelmi korszak politikai és intellektuális történetének alapját a gazdasági termelés, és az abból szükségszerűen következő társadalmi tagozódás szabja meg; az egész történelem tehát — a társadalmi fejlődés különböző fokain — az osztályharcok története, a kizsákmányoltak és a kizsákmányolók, az uralkodó és a leigázott osztályok harcának története volt; de ez a harc most olyan fokot ért el, amikor a kizsákmányolt és elnyomott osztály, a proletariátus már nem szabadíthatja fel önmagát a kizsákmányoló és elnyomó osztály, a burzsoázia uralma

alól anélkül, hogy egyidejűleg az egész társadalmat örökre fel ne szabadítsa a kizsákmányolás és az elnyomatás alól.

Ezt az alapgondolatot a Proudhon elleni polémia úgy fogja össze, mint valamely gyújtópont a benne összefutó számtalan sugarat. Élénk ellentétben azzal a terjengősséggel, amely a Bruno Bauer és Stirner ellen írt polémiákban nemegyszer meglehetősen fárasztó, itt az előadás módja hasonlíthatatlanul világosabb és rövidebb; a bárkát már nem kell keresztüllökni, keresztülvontatni a mocsáron, már friss széllel vitorlázik a nyílt vizeken.

A mű két részre oszlik. Az elsőben Marx — hogy Lassalle kifejezésével éljünk — szocialistává lett Ricardónak, a másodikban közgazdásszá lett Hegelnek mutatkozik. Ricardo bebizonyította, hogy az áruk cseréje a kapitalista társadalomban a bennük foglalt munkaidőnek megfelelően megy végbe; az áruknak ezt az „értékét" Proudhon „konstituálni" akarta, mégpedig úgy, hogy egyforma munkamennyiség esetén az egyik termék a másik ellenében kicseréltessék; a társadalmat, szerinte, azzal kell megreformálni, hogy minden ember egyenlő munkamennyiségeket közvetlenül kicserélő munkássá válik. Ezt az „egyenlősítő" következtetést Ricardo elméletéből már egyes angol szocialisták is levonták, sőt gyakorlati megvalósítását is megkísérelték, de „cserebankjaik" hamarosan csődbe jutottak.

Marx most kimutatta, hogy az a „forradalmi elmélet", amelyet Proudhon a proletariátus emancipációjára felfedezni vélt, nem más, mint a munkásosztály modern rabszolgaságának formulája. Értékelméletéből Ricardo logikusan vezette le a maga bértörvényét: a munkaerőnek mint árunak az értékét az a munkaidő méri, amely a munkás létfenntartásához és fajfenntartásához szükséges dolgok előállítására kell. Arról álmodozni, hogy az egyéni csere megvalósítható osztályellentétek nélkül, csupán polgári illúzió, s arra szolgál, hogy a polgári társadalom az összhang és az örök igazságosság állapotának látszatát keltse, amely senkinek sem engedi meg, hogy mások rovására meggazdagodjék.

Hogy a dolgok a valóságban hogyan történnek, ezt Marx így mondja: „Abban a pillanatban, amikor a civilizáció kezdődik, a termelés kezd a foglalkozások, rendek, osztályok ellentétére s végül a felhalmozott és közvetlen munka ellentétére épülni. Ellentét nélkül nincs haladás: ez volt és mindmáig ez a civilizáció törvénye.

Mindeddig a termelőerők az osztályellentét ezen uralma alapján fejlődtek" (*lásd* Marx: A filozófia nyomora. Válasz Proudhon úr „A nyomor filozófiája" című muvere, 69. old.). Proudhonnal szemben — aki a maga „konstituált ertekével" a munkásnak azt az egyre nagyobb termekmennyiseget akarta biztositani, amelyet a munkás a kozos munka fejlodese révén minden egyes munkanapon megtermel — Marx rámutatott, hogy a termeloerők fejlodese, emely az angol munkásnak lehetővе tette, hogy 1840-ben huszonhétszer annyit termeljen, mint 1770-ben, az osztályellentéten alapuló történelmi feltetelektol fuggott. Ezek a tortenelmi feltételek: a magántőkék folhalmozása, a modern munkamegosztás, az anarchikus verseny, a berrendszer. A munkafolosleg eleresehez profitáló osztályokra és tonkremeno osztályokra volt szukseg.

A „konstituált értek" első bizonyítekakent Proudhon az aranyra és az ezustre hivatkozott; ezek, mondta, a fejedelmi pecset rányomása által fejedelmi felszentelesben reszesultek, s igy lettek pénzzé. Semmiképpen sem, felelı Marx. A pénz nem dolog, hanem társadalmi viszony; akárcsak az egyeni csere, szintén meghatározott termelesi módnak felel meg. „Valóban csak az, aki minden történelmi ismeret hijával van, csak az nem tudja, hogy minden időben a fejedelmek engedelmeskedtek a gazdasági viszonyoknak, hogy sohasem ők diktálták azoknak a torvenyt. Mind a politikai, mind a polgár torvényhozás csak a gazdasági viszonyok akaratát fejezi ki és foglalja jegyzőkonyvbe . . . A jog csak a tény hivatalos elismerése" (*lasd* uo., 89, 92. old.). A fejedelem pecsétje nem a pénz értékét, hanem súlyát fejezi ki; a „konstituált ertekre" nem pelda az arany és az ezust, mert mint értekjelek valamennyi áru kozul az egyeduliek, amelyeket nem a termelesi koltségek határoznak meg; és ez olyannyira igaz, mondja Marx, hogy a forgalomban papirral helyettesíthetők, amint ezt Ricardo már regen tisztazta.

Marx a kommunista vegcelra is utalt, bebizonyítvan, hogy „a kínálatnak es keresletnek ez a helyes aránya" (*lasd* uo., 75. old.), amelyet Proudhon keres, csak azokban a korszakokban volt lehetséges, melyekben a termelési eszkozok korlátozottak voltak, s a csere rendkívul szűk határok kozott mozgott, amikor a kereslet uralkodott a kínálat, a fogyasztás a termelés folott. De a nagyipar kialakulásával ez a helyes arány lehetetlenne vált, mert a nagyipart már a rendelkezésere álló eszkozok is arra kényszerítik, hogy

mind nagyobb mértékben termeljen, s így nem tudja bevárni a keresletet; ezért természeti szükségszerűséggel keresztül kell mennie a föllendülés és a depresszió, a válság, a pangás és az újabb föllendülés folytonos egymásutánján. „A mai társadalomban, az egyéni cserére alapozott iparban, a termelés anarchiája, amely annyi nyomor forrása, ugyanakkor minden haladás forrása. Eszerint két eshetőség közül kell választani: Vagy az elmúlt évszázadok helyes arányait kívánjuk vissza a mi korunk termelési eszközei mellett, és akkor reakciósok és utópisták is leszünk. Vagy pedig a haladást kívánjuk anarchia nélkül: és akkor — hogy a termelőerőket megőrizzük — le kell mondanunk az egyéni cseréről" (*lásd* uo., 75—76. old.).

A Proudhon elleni polémikus mű első fejezeténél még fontosabb a második. Az első fejezetben Marxnak azzal a Ricardóval volt dolga, akit még nem kezelt teljes tudományos elfogulatlansággal — többek között még változtatás nélkül elfogadta Ricardo bértörvényét —, a második fejezetben azonban már Hegelre került a sor, és itt, mint a hal a vízben, egészen elemében érezte magát. Proudhon durván félreértette Hegel dialektikus módszerét. Ragaszkodott a hegelizmusnak ahhoz a már reakcióssá lett oldalához, hogy a valóság világa az eszme világából vezeti le önmagát; ugyanakkor tagadta a hegelizmus forradalmi oldalát: az eszme öntevékenységét, amely állít és tagad, hogy ebben a küzdelemben kibontakoztassa azt a magasabbrendű egységet, amely mind az állítás, mind a tagadás objektív tartalmát megőrzi ellentmondásos alakjuk feloldásával. Ezzel szemben Proudhon minden gazdasági kategóriában megkülönböztetett egy jó és egy rossz oldalt, hogy aztán olyan szintézis, olyan tudományos formula után kutasson, amely fönntartja a jó oldalt, s megsemmisíti a rosszat. Úgy látta, hogy a jó oldalt a polgári közgazdászok emelik ki, a rossz oldalt pedig a szocialisták pellengérezik ki, és azt hitte, hogy a maga formuláival és szintéziseivel mind a közgazdászok, mind a szocialisták fölé emelkedik.

Marx Proudhonnak erre az igényére így reflektál: „Proudhon úr azzal hízeleg magának, hogy megbírálta mind a politikai gazdaságtant, mind a kommunizmust — holott mélyen alatta áll mindkettőnek. A közgazdászoknak, mert azt hiszi, hogy mint filozófus, akinek egy bűvös képlet van a birtokában, megengedheti magának

azt, hogy tisztán közgazdasági részletekbe ne mélyedjen bele; a szocialistáknak pedig azért, mert sem elegendő bátorsága, sem elegendő belátása nincs ahhoz, hogy, akár csak spekulatív módon, felülemelkedjék a burzsoá látókörön. A szintézis akar lenni, pedig csak összetett tévedés. Mint a tudomány embere, a burzsoák és a proletárok felett akar lebegni, de csak kispolgár, aki a tőke és a munka, a politikai gazdaságtan és a kommunizmus között állandóan ide-oda hányódik" (*lásd* uo., 127. old.). Itt persze a kispolgár nem nyárspolgárt jelent, mert Marx Proudhont mindig szellemes koponyának tartotta, csak olyan koponyának, amelynek képzetei nem jutottak túl a kispolgári társadalom korlátain.

Marxnak nem volt nehéz, hogy a Proudhon követte módszer gyarlóságát bebizonyítsa. Mert ha a dialektikus folyamatot kettévágjuk egy jó és egy rossz oldalra, s az egyik kategóriát a másik ellenmérgének tekintjük, akkor máris nincs élet az eszmében, nem működik, nem állítja és nem tagadja többé önmagát, nem bomlik kategóriákra. Marx, Hegel igazi tanítványa, nagyon is pontosan tudta, hogy éppen a rossz oldal, amelyet Proudhon mindenütt ki akart irtani, csinálja a történelmet, mert érleli a harcot. Ha az emberek fenn akarták volna tartani a feudalizmus szép oldalait: a városok patriarchális életét, a falusi háziipar virágzását, a városi kézműipar fejlődését, és csak azt a feladatot tűzték volna maguk elé, hogy mindent kiirtanak, ami árnyékot vet erre a képre — vagyis a jobbágyságot, az előjogokat, az anarchiát —, akkor ezzel megsemmisítettek volna minden elemet, amely a harcot szüli, és csírájában megfojtották volna a burzsoázia kifejlődését. Tehát lehetetlen feladatra vállalkoztak volna: a történelem kiküszöbölésére.

Marx a problémát helyesen a következőképpen állította fel: „Ha tehát a hűbéri termelést helyesen akarjuk megítélni, akkor azt antagonizmuson alapuló termelési módnak kell tekintenünk. Meg kell mutatnunk, hogyan termelték a gazdagságot ilyen antagonisztikus viszonyok között, hogyan fejlődtek a termelőerők az osztályellentétekkel egyidejűleg, hogyan növekedett állandóan ez osztályok egyike, a rossz oldal, a társadalom betegsége, odáig, hogy végre megértek felszabadulásának anyagi feltételei" (*lásd* uo., 123—124. old.). Ugyanezt a történelmi fejlődési folyamatot kimutatja Marx a burzsoáziánál is. Azoknak a termelési viszonyoknak a jellege, amelyek közt mozog, nem egynemű és egységes,

hanem kétnemű; a gazdagságot ugyanazok a viszonyok hozzák létre, mint a szegénységet; abban az arányban, ahogy kifejlődik a burzsoázia, kifejlődik ölében a proletariátus, és nem sokkal utóbb e két osztály közötti harc is. A közgazdászok a burzsoázia teoretikusai, a kommunisták és a szocialisták a proletariátus teoretikusai. És ezek mindaddig csak utópisták, akik rendszereket agyalnak ki, tudományos gyógyírt hajhásznak, hogy az elnyomott osztályok bajain segíthessenek, ameddig a proletariátus még nem elég fejlett, hogy osztállyá alakuljon, mindaddig, ameddig a termelőerők magának a burzsoáziának az ölében még nem fejlődtek ki annyira, hogy sejtetni engednék a proletariátus felszabadulásához és az új társadalom megteremtéséhez szükséges anyagi feltételeket. „De amikor a történelem előrehaladásával együtt a proletariátus harca is élesebben kirajzolódik, többé nincs szükségük arra, hogy a tudományt kiagyalják; csak számot kell adniuk maguknak arról, ami szemük előtt lejátszódik, és annak szócsövévé kell válniuk. Amíg csak kiagyalják a tudományt, és csak rendszereket gyártanak, amíg csak a harc kezdetén vannak, addig a nyomorban csak a nyomort látják, és nem látják meg annak forradalmi, felforgató oldalát, amely a régi társadalmat meg fogja dönteni. Mihelyt ezt meglátják, attól fogva a tudomány, mely a történelmi mozgalom terméke, és ezzel a mozgalommal tudatosan egyesül, többé már nem doktrinér, — forradalmivá lett" (*lásd* uo., 126—127. old.).

A gazdasági kategóriák Marx számára csak a társadalmi viszonyok elméleti kifejezései, absztrakciói. „A társadalmi viszonyok szorosan összefüggnek a termelőerőkkel. Új termelőerők megszerzésével az emberek megváltoztatják termelési módjukat, és a termelési módnak, létfenntartásuk módjának megváltoztatásával megváltoztatják valamennyi társadalmi viszonyukat is . . .

Ugyanazok az emberek, akik a társadalmi viszonyokat anyagi termelési tevékenységüknek megfelelően alakítják, az elveket, az eszméket, a kategóriákat viszont társadalmi viszonyaiknak megfelelően termelik" (*lásd* uo., 112. old.). Marx a polgári társadalom „örök és természetes intézményeiről" szavaló polgári közgazdászokat azokhoz az ortodox teológusokhoz hasonlította, akiknek a maguk vallása isteni kinyilatkoztatás, minden más vallás pedig emberi kitalálás.

Proudhon számos gazdasági kategórián — olyanokon, mint a munkamegosztás és a gépek, a konkurrencia és a monopólium, a

földtulajdon vagy a járadék, a sztrájkok és a munkásegyesülések — próbálta ki a maga módszerét. Marx is foglalkozik mindezekkel a kérdésekkel, és bebizonyítja e módszer tarthatatlanságát. A munkamegosztás, mondja, nem gazdasági kategória, mint Proudhon feltételezi, hanem történelmi, amely a történelem különböző korszakaiban a legkülönbözőbb alakokat öltötte. Létfeltétele a polgári közgazdaságtan szerint a gyár. De a gyár nem úgy jött létre, ahogy Proudhon hiszi, nem a munkatársak barátságos megállapodása alapján, és még csak nem is a régi céhek méhében; a modern műhely főnöke nem a régi céhmester lett, hanem a kereskedő.

Ugyanígy a konkurrencia és a monopólium nem természeti, hanem társadalmi kategóriák. A konkurrencia nem ipari, hanem kereskedelmi vetélkedés; nem a termékért folyik a küzdelem, hanem a profitért, és nem az ember lelki szükséglete, mint Proudhon gondolja, hanem a tizennyolcadik század történelmi szükségleteiből fakad, s lehet, hogy a tizenkilencedik században. ugyancsak történelmi szükségszerűségből, újra eltűnik.

Ugyanilyen téves volt Proudhonnak az a véleménye is, hogy a földtulajdonnak nincs gazdasági eredete, hanem lélektani és erkölcsi megfontolásokon alapul, amelyek csak igen távoli vonatkozásban vannak a gazdagság termelésével, és a földjáradék arra való, hogy szorosabban hozzákapcsolja az embert a természethez. „A tulajdon — mondja ezzel szemben Marx — minden történelmi korszakban másképpen és egészen különböző társadalmi viszonyok között fejlődött. A polgári tulajdont meghatározni tehát annyit jelent, mint a polgári termelés összes társadalmi viszonyait leírni. Csak a metafizikai vagy jogi illúzió képes arra, hogy a tulajdont mint valami független viszonyt, külön kategóriát, mint elvont és örök eszmét próbálja meghatározni" (*lásd* uo., 151. old.). A földjáradék pedig — a mezőgazdasági termékek előállítási költsége és ára között fennmaradó fölösleg, plusz a szokásos tőkenyereség és tőkekamat — csak bizonyos társadalmi viszonyok között keletkezett és keletkezhet. A földjáradék nem más, mint a földtulajdon a maga polgári formájában, vagyis: az a feudális tulajdon, amely alávetette magát a polgári termelés föltételeinek.

Végül Marx kimutatta, hogy mi a történelmi szerepük a sztrájkoknak és az egyesüléseknek, amelyekről Proudhon mit sem akart tudni. Bármennyire is óva intik a közgazdászok és a szocialisták

— jóllehet ellentétes indokokból — a munkásokat ennek a fegyvernek a használatától, a sztrájkok és az egyesülések mégis a nagyiparral párhuzamosan fejlődnek. A konkurrencia által megosztott, ellentétes érdekű munkásoknak mégis az a közös érdekük, hogy munkabérük ne csökkenjen; az ellenállás közös gondolata tömöríti őket az egyesülésben, amely magában foglalja az eljövendő ütközet minden elemét. Ugyanígy részleges egyesülésekkel kezdte meg harcát a feudális urak ellen a burzsoázia is, hogy aztán osztállyá alakuljon, és mint osztály polgári társadalmat teremtsen a hűbéri helyett.

A proletariátus és a burzsoázia közötti ellentét olyan harc, amelyet osztály vív osztály ellen, s ez legmagasabb megnyilvánulási formájában a totális forradalmat jelenti. A társadalmi mozgalom nem zárja ki a politikait, mert nincs olyan politikai mozgalom, amely ne volna egyúttal társadalmi is. Csak az osztály nélküli társadalom az, ahol a társadalmi evolúciók már nem válnak politikai revolúciókká. Addig a társadalom minden általános átalakításának előestéjén a társadalomtudomány utolsó szava mindig ez lesz: „Háború vagy halál; véres harc vagy megsemmisülés. Ilyen kérlelhetetlenül van feltéve a kérdés" (*lásd* uo., 170. old.). George Sand-nak e szavaival fejezte be Marx „A filozófia nyomora" című könyvét.

Amikor ebben a könyvében a történelmi materializmust számos, leglényegesebb pontjában lefektette, egyben végleg leszámolt a német filozófiával. Túljutott Feuerbachon, amennyiben visszatért Hegelhez. A hivatalos hegeli iskola ugyan kétségtelenül végleg levitézlett. A Mester dialektikáját puszta sablonná tette, s mindenre a világon ráhúzta, elég gyakran a legnagyobb ügyetlenséggel. Ezekről a hegelistákról joggal lehetett azt mondani, és valóban mondták is róluk, hogy semmihez sem értenek, de mindenről írnak.

Ezeknek ütött az órája, amikor Feuerbach állást foglalt a spekulatív fogalommal szemben; a tudomány pozitív tartalma megint túlsúlyba került a formai oldalával szemben. Feuerbach filozófiájából azonban hiányzott az „energetikai elv"; tisztán természettudományi maradt, s kizárta a történelmi folyamatot. Ha Marx ennyivel nem elégedett meg, nagyon is igazolva lett, amikor megjelentek ennek a materializmusnak a vándorprédikátorai, a Büchnerek és a Vogtok, akiknek a korlátolt, nyárspolgári gondolkozása Feuer-

bachot is arra a kijelentésre késztette, hogy visszafelé ugyan egyetért ezzel a materializmussal, de előrefelé nem. „A hétköznapi polgári értelem suta taligásgebéje természetesen megtorpan és zavarba jön azon árok előtt, amely a lényeget a jelenségtől, az okot az okozattól elválasztja; ha tehát az absztrakt gondolkodás gödrök által erősen felszaggatott területén rendezünk parforsz-vadászatot, akkor nem szabad taligásgebére ülnünk." Ezt a hasonlatot használta egyszer Engels.

De a hegelisták nem voltak azonosak Hegellel; a hegelisták az ignoranciájukkal hivalkodtak, Hegel viszont minden korok legtudósabb koponyái közé tartozott. Minden más filozófust megelőzve, gondolkozási módját olyan történelmi érzék jellemezte, amelynek alapján a történelmet rendkívül nagyszabásúan fogta föl — jóllehet csak idealista formában, amely mintegy homorú tükörben mutatja a dolgokat, és a világ történetét csupán a gondolat fejlődésének gyakorlati próbájaként tekinti. A hegeli filozófiának ezzel a reális tartalmával Feuerbach nem tudott megbirkózni, s maguk a hegelisták is elejtették.

Marx azonban visszatért a hegeli filozófia reális tartalmához, de megfordította, mert nem a „tiszta gondolkozásból", hanem a makacs tényekből indult ki, s ezzel megajándékozta a materializmust a történelmi dialektikával és egyszersmind olyan „energetikai elvet" vitt bele, amelynek célja nemcsak a társadalom megmagyarázása, hanem az átalakítása is.

5. A „DEUTSCHE BRÜSSELER ZEITUNG"

Marx nemcsak a Proudhon elleni rövid polémiájának kiadására talált egy-egy német kiadót Brüsszelben és Párizsban, persze a nyomdaköltségek megfizetése ellenében, hanem ugyanakkor, amikor ez megjelent, vagyis 1847 nyarán, a „Deutsche Brüsseler Zeitung"-ban arra a lapra is rátalált, amely lehetővé tette nyilvános szereplését.

A hetenként kétszer megjelenő lapot az év eleje óta ugyanaz az Adalbert von Bornstedt adta ki, aki valamikor Börnstein „Vorwärts"-ét szerkesztette, s mind az osztrák, mind a porosz kormány zsoldjában állt. Ezt a körülményt ma már kétségtelenül meg-

állapították a bécsi és a berlini archívumok anyagából, s így nem is lehet vitás; kérdéses csak az, vajon Bornstedt még Brüsszelben is folytatta-e spicliskedéseit. A gyanú akkoriban is felmerült ellene, de rácáfolt az, hogy a brüsszeli porosz követség folyton befeketítette Bornstedt lapját a belga hatóságoknál. Ez természetesen csupán porhintés is lehetett, hogy Bornstedtet a forradalmi elemek előtt igazolja, akiknek gyülekezőhelye most Brüsszel volt, hiszen a trón és az oltár védelmezői, magasztos céljaik érdekében, nem nagyon válogatósak az eszközökben.

Mindenesetre Marx nem hitt Bornstedt Judás-szerepében. Úgy vélte, hogy a lap sok gyengéje mellett vannak bizonyos érdemei is; ha ez valakinek nem kielégítő, akkor tegye kielégítővé, és ne éljen azzal a kényelmes ürüggyel, hogy Bornstedt nevén megbotránkozik. Marx augusztus 8-án meglehetősen keserűen a következőket írja Herweghnek: „Egyszer maga az ember nem felel meg nekik, máskor meg a felesége, aztán vagy a tendencia, vagy a stílus, vagy a formátum nem jó, vagy pedig a terjesztés jár több-kevesebb veszéllyel . . . A mi németjeinknek mindig ezer bölcs mondás van a tarsolyukban, hogy megmagyarázzák, miért kellett elszalasztaniuk az alkalmat. Ha alkalom nyílik a cselekvésre, ez csak zavarba hozza őket" *(lásd* „Briefe von und an Georg Herwegh, 1848", 86—87. old.). Aztán egy sóhajjal folytatja, hogy kéziratai hasonló sorsra jutnak, mint a „Brüsseler Zeitung", majd hatalmas átkozódásba tör ki azok ellen a szamarak ellen, akik szemére vetik, hogy inkább franciául ír, mint sehogy.

Ha ezek után esetleg feltételezhető is, hogy Marx a Bornstedttel kapcsolatos meggondolásokat csak azért vette félvállról, hogy ne „szalassza el az alkalmat", úgy még emiatt sem tehetünk szemrehányást neki. Az alkalom ugyanis nagyon kedvező volt, s oktalanság lett volna puszta gyanú miatt elszalasztani. 1847 tavaszán a folyton fokozódó pénzügyi nehézségek arra kényszerítették a porosz királyt, hogy összehívja az egyesített Landtagot, összefogva az addigi tartományi gyűléseket; ez hasonló rendi-hűbéri testület volt, mint amilyet XVI. Lajos 1789-ben ugyanilyen kényszerből összehívott. Poroszországban ugyan nem fejlődtek a dolgok olyan hirtelen, mint annak idején Franciaországban, mindazonáltal az egyesített Landtag szorosan kézben tartotta a bugyellárist, s rövid úton kijelentette a kormánynak, hogy mind-

addig nem szavazza meg a hiteleket, amíg nem biztosítják jogainak kiterjesztését, és nevezetesen rendszeres egybehívását. Ezzel aztán minden mozgásba jött, mert a pénzügyi nehézségekkel nem lehetett tréfálni; bizonyos volt, hogy előbb-utóbb újra megkezdődik a tánc, és minél hamarabb el kellett kezdeni a hozzá való muzsika szolgáltatását!

Ebben a gondolatkörben mozognak Marxnak és Engelsnek a „Deutsche Brüsseler Zeitung"-hoz beküldött cikkei. Az egyik cikk az egyesített Landtagnak a szabadkereskedelemről és a védvámról folytatott vitájával foglalkozik; a cikk ugyan névtelenül jelent meg, de tartalma és nyelvezete szemlátomást Engelsre vall. Abban az időben meg volt győződve, hogy a német burzsoáziának szüksége van a magas védvámokra, nehogy legázolja a külföldi ipar, és elegendő erőt nyerjen az abszolutizmus és a feudalizmus leküzdésére. Ezért, de csakis ezért javasolta Engels a proletariátusnak, hogy támogassa a védvám melletti agitációt. Bár úgy vélte, hogy még List — a védvám-pártiak tekintélye — írta a német polgári közgazdaságtan aránylag legjobb könyveit, de mindjárt hozzátette, hogy List egész dicsőséges művét a francia Ferrier-től, a kontinentális rendszer teoretikusától másolta le, és figyelmeztette a munkásokat, hogy ne hagyják magukat az orruknál fogva vezetni olyan szép szavakkal, mint a „dolgozó osztály jóléte", mert ezeket mind a szabadkereskedelem, mind a védvám hívei csak saját önös agitációjuk csillogó cégéréül használják. A munkásosztály bére ugyanaz a szabadkereskedelem idején, mint a védvámrendszer mellett. Tehát Engels a védvámokat csak „progresszív polgári rendszabályként" védelmezte s így látta ezt a kérdést Marx is.

Egy hosszabb cikket Marx és Engels közösen írtak a keresztényfeudális szocializmus előretörése ellen. Ez az előretörés a „Rheinischer Beobachter"-ben volt észlelhető; a lapot a kormány nemrégiben alapította Kölnben, hogy a rajnai munkásokat a rajnai burzsoázia ellen izgassa. Hasábjain a fiatal Hermann Wagener nagy érdemeket szerzett magának, amint ezt emlékirataiban el is mondja. Marx és Engels szoros kölni összeköttetéseik révén nyilván tudtak erről, mert válaszcikkükben mintegy visszatérő rímként szerepel a „simára fésült konzisztóriumi tanácsos úr" kigúnyolása. Wagener ugyanis akkor konzisztóriumi ülnök volt Magdeburgban.

Ezúttal a „Rheinischer Beobachter" a munkások léprecsalására az egyesített Landtagnak tett szemrehányást, amiért az csődöt mondott. A burzsoázia, írta a lap, azzal, hogy visszautasította a kormány pénzügyi követeléseit, kimutatta, hogy csak egy célja van: az államhatalom kézberagadása; a népjólét közömbös neki; a népet csak azért tolja előtérbe, hogy a kormányt megijessze; a nép a burzsoázia számára csak ágyútöltelék a kormányhatalom elleni nagy rohamban. Amit erre Marx és Engels válaszolt, az ma már egészen kézen fekvő. A proletariátus nem hagyja magát megtéveszteni a burzsoáziától, éppoly kevéssé, mint a kormánytól; a proletariátus csak azt a kérdést teszi fel önmagának, mi szolgálja jobban a céljait, a burzsoázia uralma-e, avagy a kormányé. És hogy erre a kérdésre meg lehessen felelni, ahhoz elegendő egy egyszerű összehasonlítás a német munkások helyzete meg az angol és a francia munkások helyzete között.

A „Rheinischer Beobachter" demagóg hangnemére jellemző például a következő eszmefuttatás: „Boldog nép! Mégiscsak megnyerted az elvi kérdést. S ha nem értenéd, hogy ez mi, úgy magyaráztasd meg magadnak képviselőiddel, és a hosszú beszéd alatt talán megfeledkezel éhségedről." Mire Marx és Engels maró gúnnyal először is azt felelték, hogy íme, valóban szabad a német sajtó, ha ilyen felbujtó mondatokat büntetlenül le lehet írni. Majd kifejtették, hogy a proletariátus olyannyira jól megértette az elvi kérdést, hogy nem azt a szemrehányást teszi az egyesített Landtagnak, hogy megnyerte, hanem azt, hogy *nem* nyerte meg az elvi kérdést. Mert ha a Landtag nem szorítkozott volna csak arra, hogy rendi jogainak kibővítését követelje, hanem síkraszállt volna az esküdtszékekért, a törvény előtti egyenlőségért, a robotmunkák megszüntetéséért, a sajtószabadságért, az egyesülési szabadságért és a valódi népképviseletért, akkor a proletariátus részéről a legerőteljesebb támogatást kapta volna.

Azután alaposan megválaszolnak azoknak a jámbor fecsegőknek, akik azt hangoztatták, hogy a kereszténység szociális elvei előtt a kommunizmusnak el kell tűnnie: „A kereszténység szociális elveinek ezernyolcszáz évig idejük volt kifejlődni, s nem szorulnak arra, hogy porosz konzisztóriumi tanácsosok továbbfejlesszék. A kereszténység szociális elvei igazolták az ókori rabszolgaságot, dicsőítették a középkori jobbágyságot, s szükség esetén értenek ahhoz is,

hogy megvédjék — jóllehet kissé keserves fintorral — a proletariátus elnyomását. A kereszténység szociális elvei azt prédikálják, hogy az uralkodó és az elnyomott osztály önnállása szükségszerűség, s az utóbbi javára csak az a jámbor óhajuk van, hogy az előbbi jótékonyságot gyakoroljon. A kereszténység szociális elvei az összes gazságoknak konzisztóriumi tanácsosi kiegyenlítését a mennyországba helyezik át, s ezzel igazolják e gazságoknak a földön való tovább folytatását. A kereszténység szociális elvei az elnyomóknak az elnyomottakkal szemben elkövetett minden aljasságát az eredendő bűn és más bűnök igazságos büntetésének nyilvánítják, vagy olyan megpróbáltatásnak tekintik, amelyet az Úr végtelen bölcsességében a megváltottakra kiszab. A kereszténység szociális tanai dicsőítik a gyávasagot, az önmegvetést, a megalázkodást, a szolgalelkűséget, az alázatosságot, vagyis a csőcselék minden tulajdonságát, de a proletariátusnak, amely nem akarja, hogy csőcselékként bánjanak vele, nagyobb szüksége van a bátorságára, az öntudatára, a büszkeségére és a függetlenségére, mint a kenyerére. A kereszténység szociális elvei alamusziak, a proletariátus pedig forradalmi" („Der Kommunismus des »Rheinischen Beobachters«." *Lásd* MEGA, I. rész, 6. köt., 278. old.). Marx és Engels éppen ezt a forradalmi proletariátust vezették harcra a monarchista szociálreformok mindenfajta görögtüze ellen. Olyan nép, mondták, amely egy rúgásért és egy ezüst garasért könnyező szemmel mond köszönetet, csak a király képzeletében létezik; az igazi nép, a proletariátus, Hobbes szerint, egy robusztus és rosszindulatú ifjú; s hogy ez hogyan bánik el azokkal a királyokkal, akik bolonddá akarták tenni, azt legjobban I. Károly angol király és XVI. Lajos francia király sorsa mutatja meg.

Ez a cikk jégesőként zúdult a feudál-szocialista vetés közé, de azért helyenként mellé is csúszott. Mert bármilyen jogosan vette is védelembe Marx és Engels az egyesített Landtagot, amiért megtagadta az anyagi eszközöket a léha és reakciós kormánytól, de azzal mégiscsak túlságosan megtisztelték ezt a Landtagot, amikor a kormány által javasolt jövedelmi adó elvetését ugyanígy ítélték meg. Ez esetben ugyanis az volt a helyzet, hogy a kormány csapdát állított a burzsoáziának. Az a követelés, hogy a nagyvárosok munkásait rendkívül erősen sújtó őrlési és vágási adót eltöröljék, és az így keletkező pénzügyi hiányt elsősorban olyan jövedelmi

adóval pótolják, amely a vagyonos osztályokat terheli, eredetileg a rajnai burzsoázia követelése volt. Erre hasonló indítékai voltak, mint az angol burzsoáziának a gabonavámok elleni harcában.

E követelést a kormány rendkívül nagy gyűlölettel fogadta, már csak azért is, mert a nagybirtoknak az elevenjébe vágott. Hiszen a nagybirtokos osztály — miután az őrlési és vágási adót csak a nagyvárosokban szedték — nem várhatta, hogy az adó megszüntetésével az általa kizsákmányolt proletariátus bére leszáll. Ha a kormány mégis megfelelő törvényjavaslatot terjesztett az egyesített Landtag elé, ez csak azzal a hátsógondolattal történt, hogy a Landtagot népszerűtlenné, önmagát pedig népszerűvé tegye, mert biztosan számított arra, hogy egy feudális-rendi testület sohasem fog beleegyezni az adózás olyan reformjába, amely a dolgozó osztályokat — noha csak átmenetileg — a birtokos osztályok rovására tehermentesíti. Hogy mennyire biztos lehetett a kormány a számításában, azt már a törvényjavaslat fölötti szavazás is megmutatta. Úgyszólván az összes hercegek, junkerek és hivatalnokok nemmel szavaztak. Emellett a kormányra még az a különleges szerencse is rámosolygott, hogy a burzsoáziának egy része, amikor végre komolyra fordult a dolog, dicstelenül köpenyeget fordított.

Ezek után a kormány félhivatalos tollnokai alaposan kihasználták a jövedelmi adó visszautasítását csattanós bizonyítékként arra, hogy a burzsoázia milyen kétszínű, hazug játékot folytat, s különösen a „Rheinischer Beobachter" lovagolt fáradhatatlanul ezen a kérdésen. Ezzel szemben Marx és Engels a „konzisztóriumi tanácsos" uruknak szemébe mondták, hogy a „legnagyobb és legszemérmetlenebb tudatlanságot árulja el gazdasági kérdésekben", ha azt állítja, hogy a jövedelmi adó csak egy hajszálnyira is csökkenti a szociális nyomort. És ebben tökéletesen igazuk volt. De abban már nem, hogy a jövedelmi adó visszautasítását a kormány ellen intézett jogos visszavágásként védelmezték. Ez a „visszavágás" ugyanis egyáltalában nem fájt a kormánynak, sőt, anyagilag nem gyengítette, hanem erősítette, ha továbbra is a zsebében maradt a busásan jövedelmező és pontosan behajtható őrlési és vágási adó, s nem kellett ehelyett a jövedelmi adóval vesződnie, hiszen tudta, hogy a vagyonos osztályokat terhelő

adók behajtásának megvannak a maga bökkenői, mint ezt a régi és az új tapasztalatok is bizonyítják. Csakhogy Marx és Engels ez esetben a burzsoáziát *még* forradalminak tartotta, holott akkor *már* reakciós volt.

Éppen a fordított eljárást alkalmazták igen gyakran az „igazi szocialisták", s így nagyon is érthető, hogy olyan pillanatban, amikor a burzsoázia már páncélt kezdett ölteni, Marx és Engels még egyszer fellépett az „igazi szocialisták" irányzata ellen. Ezt a célt szolgálta egy tárcasorozat, amelyet Marx a „Deutsche Brüsseler Zeitung"-ban jelentetett meg, s amelyben támadást intézett a „Német szocializmus versben és prózában" című gyűjtemény ellen. Idetartozik még egy Engels által leírt, de valószínűleg kettőjük által közösen fogalmazott, meg nem jelent cikk is. Mindkét dolgozatban az „igazi szocializmus" esztétikai, irodalmi kontójával számolnak le, ami ennek az irányzatnak a leggyengébb, vagy ha úgy tetszik, a legerősebb oldala volt. Marx és Engels e művészeti félrecsúszások támadása közben nem mindig respektálták eléggé a művészet jogait; nevezetesen a csak kéziratként fennmaradt cikkben méltatlanul élesen bírálják Freiligrath pompás „Ça irá"-ját. De Marx Karl Becknek „Dalok a szegényemberről" című verseit is kissé túl szigorúan ítéli meg a „Deutsche Brüsseler Zeitung"-ban, amikor a „kispolgári illúziók" szempontjából bírálja őket; ezzel szemben megjövendöli az ötven évvel később jelentkező nagyigényű naturalizmus szomorú sorsát a következő soraiban: „Beck a gyáva kispolgári nyomorúságot énekli meg, a »szegényembert«, a szégyenlős koldust a maga szegényes, jámbor és következetlen vágyaival, . . . nem a büszke, fenyegető és forradalmár proletárt" *(lásd* M—E. Művészetről és irodalomról, 149. old.). S Karl Beck mellett még egyszer elveri a port a szerencsétlen Grünön is, aki egy azóta teljesen feledésbe ment könyvében „emberi szempontból" méltánytalanul bánik Goethével, amennyiben a nagy költő mindenféle kicsinyes, unalmas és nyárspolgári tulajdonságából konstruálta meg az „igazi embert".

Ezeknél a kis csatározásoknál sokkal jelentősebb volt Marxnak egy hosszabb lélegzetű értekezése, melyben éppen olyan hevesen lándzsát tört a frázisok közkeletű radikalizmusa ellen, mint a kormány fráziszerűen hangoztatott szocializmusa ellen. Karl Heinzen egy Engels ellen írt polémiájában a tulajdonviszonyokban

rejlő igazságtalanságot az erőszakkal magyarázta, és mindenkit gyávának és esztelennek nevezett, aki a burzsoá ellen a pénz birtoklása miatt harcol, de békében hagyja a királyokat, a hatalom birtokosait. Heinzen közönséges nagyhangúsága nem érdemelt volna különösebb figyelmet, de az általa képviselt vélemény nagyon is „a fölvilágosult" filiszter szája íze szerint való volt. A monarchia — bizonygatta Heinzen — csak annak köszönheti létét, hogy az embereknek évszázadokig nem volt meg a józan, emberi ítélőképességük és az erkölcsi, emberi méltóságuk, most azonban, hogy ismét birtokába jutottak ezeknek a drága kincseknek, az összes társadalmi kérdések eltörpülnek az előtt az egy kérdés előtt: királyság vagy köztársaság. Ez a szellemes felfogás pontos tükörképe volt a fejedelmek azon szellemes nézetének, hogy a forradalmi mozgalmakat kizárólag a „demagógok" rosszindulata kelti életre.

Marx most bebizonyította, mégpedig elsősorban a német történelem alapján, hogy nem a fejedelmek csinálják a történelmet, hanem a történelem a fejedelmeket. Kimutatta, hogy milyen gazdasági okok hozták létre az abszolút monarchiát, mely abban az átmeneti korban jelenik meg, amikor a régi feudális rendek ideje lehanyatlott, s a középkori polgári rend a modern burzsoá osztállyá nőtte ki magát. Hogy Németországban a monarchia később alakult ki és tovább tart, annak az az oka, hogy a német polgári osztály fejlődése torz, egészségtelen módon ment végbe. Így tehát gazdasági okok magyarázzák azt az erőszakos, reakciós szerepet, amelyben a fejedelmek tetszelegnek maguknak. Az abszolút monarchia korábban pártolta a kereskedelmet és az ipart, s egyszersmind a polgári osztály felemelkedését, mert mindez szükséges feltétele volt a nemzeti hatalomnak és a saját dicsőségüknek is. Most azonban mindenütt szembehelyezkedik a kereskedelemmel és az iparral, mert az egyre veszedelmesebb fegyverré lett a már hatalmas burzsoázia kezében. Az abszolút monarchia most elfordul a várostól, hatalmának bölcsőjétől, s ijedt és eltompult tekintetét a falura veti, melyet régi hősi ellenségeinek holtteste tett termékennyé.

Marxnak ez az értekezése telve van gyümölcsöző gondolatokkal, csakhogy a jámbor nyárspolgár „józan, emberi ítélőképességét" nem egykönnyen lehetett megtéveszteni. S ugyanazért az

erőszak-elméletért, amelyért Marx Engels helyett Heinzen ellen síkraszállt, egy emberöltővel később Engelsnek kellett Marx helyett Dühring ellen síkraszállnia.

6. A KOMMUNISTÁK SZÖVETSÉGE

1847-re a brüsszeli kommunista kolónia már egészen tekintélyesen megnőtt.

Olyan szellem persze nem akadt köztük, aki Marx vagy Engels mértékét megütötte volna. Időnként ugyan úgy látszott, hogy vagy Moses Hess, vagy Wilhelm Wolff — mindkettő a „Deutsche Brüsseler Zeitung" munkatársa — lesz a harmadik, méltó szövetségesük. De végül is egyik sem lett azzá. Hess sohasem tudott kiszabadulni a filozófiai pókhálókból, s az a sértően éles hang, amellyel a „Kommunista Kiáltvány" a műveit megbírálta, végleges szakításra vezetett.

Wilhelm Wolff-fal való barátságuk újabb keletű volt. Csak 1846 tavaszán kezdődött, amikor Wolff Brüsszelbe került, de tartósnak bizonyult, s csupán Wolff korai halálával ért véget. Wolff azonban nem volt önálló gondolkodó s mint szerző nemcsak azzal az „erényével" különbözött Marxtól és Engelstől, hogy „népszerű módon" tudott írni. Szilézia elnyomott parasztságából származott, s kimondhatatlan nyomorgás árán küzdötte fel magát az egyetemre, ahol az ókor nagy gondolkodóinak és költőinek művei táplálták az osztálya elnyomóival szemben érzett izzó gyűlöletét. Néhány esztendeig mint „demagóg" Szilézia különféle váraiban sínylődött, majd breslaui magántanítóként fáradhatatlanul csatázott a bürokráciával és a cenzúrával, míg újabb perbefogások nem kényszerítették, hogy külföldre menjen, ha nem akart a porosz börtönökben megsavanyodni.

Még Breslauban kötött barátságot Lassalle-lal, mint később Marxszal és Engelsszel, s sírját mindhárman hervadhatatlan babérokkal ékesítették. Wolff azok közé a nemes jellemek közé tartozott, akik a költő szavai szerint azzal fizetnek, hogy olyanok, amilyenek. Vasjelleme, megingathatatlan hűsége, túlzott lelkiismeretessége, feddhetetlen önzetlensége, meg nem tántorodó szerénysége a forradalmi harcos példaképévé tették, s meg-

magyarázzák azt az általános tiszteletet, amellyel a nagy szeretet, illetve gyűlölet mellett mind politikai barátai, mind politikai ellenfelei megemlékeztek róla.

Valamivel távolabb álló tagja volt a Marx és Engels körül kialakult csoportnak Wilhelm Wolff névrokona, Ferdinand Wolff, valamint Ernst Dronke. Dronke, aki kiváló könyvet írt a március előtti Berlinről, s az ebben foglalt állítólagos felségsértésért kétévi várfogságra ítéltetett, a weseli kazamaták elől menekültében csak a tizenkettedik órában érte el Brüsszelt. A szűkebb körhöz tartozott még Georg Weerth, akit Engels már Angliából ismert; Weerth ugyanúgy egy német cég kereskedelmi alkalmazottja volt Bradfordban, mint Engels Manchesterben. Weerthet, aki igazi költő volt, a poéták céhének semmiféle maradisága sem terhelte. Ő is túl fiatalon hunyt el, s eleddig még nem akadt kegyeletes kéz, mely összegyűjtötte volna a harcos proletár szellem által sugalmazott és hanyagul világgá szórt verseit, dalait.

Ezekhez az értelmiségiekhez több tehetséges fizikai munkás is csatlakozott, mindenekelőtt Karl Wallau és Stephan Born, a „Deutsche Brüsseler Zeitung" két szedője.

Emellett Brüsszel, olyan állam fővárosa, amely a polgári monarchia mintájaként tetszelgett, a legalkalmasabb hely volt nemzetközi összeköttetések megteremtésére, míg például a még mindig a forradalom központjának tartott Párizs a hírhedt szeptemberi törvények nyomasztó súlya alatt sínylődött. Marxnak és Engelsnek magában Belgiumban is jó összeköttetéseik voltak az 1830-as forradalmárokkal; Németországban, főleg Kölnben sok régi és új barátot számláltak, a többi között Georg Jungon kívül különösen jó barátság fűzte őket két orvoshoz: d'Esterhez és Danielshez. Engels Párizsban kapcsolatot létesített a szocialista-demokrata párttal s név szerint ennek irodalmi képviselőivel: Louis Blanc-nal és Ferdinand Floconnal, aki a pártnak „La Réforme" című lapját szerkesztette. Még szorosabb összeköttetésben voltak a chartisták forradalmi frakciójával, Julian Harneyval, a „Northern Star" szerkesztőjével és a Németországban nevelkedett Ernest Jonesszal. Ezeknek a chartista vezetőknek a szellemi befolyása alatt állt a Testvéri Demokratáknak (Fraternal Democrats) nevezett nemzetközi szervezet, amelyben az Igazak Szövetsége is képviselve volt Karl Schapper, Josef Moll és más tagok személyében.

Ettől a Szövetségtől most, 1847 januárjában egy döntő kezdeményezés indult ki. A Szövetség — londoni kommunista Levelező Bizottságként — eddig is összeköttetésben állt a brüsszeli Levelező Bizottsággal, de kapcsolatuk kölcsönösen elég hűvös volt. Az egyik oldalon bizalmatlansággal viseltettek a „tudósokkal" szemben, akik nem tudhatják, hol szorítja a cipő a munkásokat, a másik oldalon bizalmatlanok voltak a „mesterlegények" (Straubingerek),* vagyis a kézművesek céhszellemű korlátozottsága iránt, amely az akkori német munkások között még erősen túlsúlyban volt. Engels, akinek éppen elég baja volt, hogy a párizsi „mesterlegényeket" kivonja Proudhon és Weitling bűvköréből, és a londoni „mesterlegényeket" tartotta még az egyedülieknek, akikkel tárgyalni lehet, ennek ellenére kijelentette, hogy az a manifesztum, amelyet az Igazak Szövetsége 1846 őszén a schleswig-holsteini ügyben kibocsátott, egyszerűen „szemét": a Szövetség képviselői az angoloktól pont az ostobaságukat tanulták meg — a meglevő, valóságos viszonyok teljes ignorálását, a történelmi fejlődés megértésére való teljes képtelenségét.

Marx több mint egy évtizeddel később az Igazak Szövetségéhez való viszonyáról így nyilatkozott: „Ugyanabban az időben közzétettünk számos, részben nyomtatott, részben litografált pamfletet, s ezekben könyörtelenül megbíráltuk a francia—angol szocializmusnak vagy kommunizmusnak és a német filozófiának azt a keverékét, amely akkor a Szövetség titkos tanítása volt; ennek helyébe egyetlen szilárd elméleti alapként a polgári társadalom gazdasági struktúrájának tudományos tanulmányozását állítottuk, s végül népszerű formában kifejtettük, hogy nem valamely utópista rendszer megvalósításáról van szó, hanem tudatos részvételről a társadalomnak szemünk előtt végbemenő történelmi átalakulásában" *(lásd* Marx: Herr Vogt, 75—76. old.). Marx e megnyilvánulásoknak tulajdonította, hogy a Szövetség 1847 januárjában Központi Vezetőségének egy tagját, Josef Moll órást Brüsszelbe küldte, hogy őt és Engelst felszólítsa: lépjenek be a Szövetségbe, amely hajlandó felfogásukat magáévá tenni.

---

* „Straubinger". Ezzel a gúnyos elnevezéssel illette Marx és Engels a korlátolt, maradi, kispolgári gondolkodású kézműves-mesterlegényeket. — *A ford.*

Sajnos, a Marx említette röpiratokból semmi sem maradt ránk, a Kriege elleni körlevelet kivéve, amelyben Kriegét többek között egy titkos „esszeus szövetség", az „Igazság Szövetsége" küldöttének és prófétájának csúfolják. Kriege a kommunizmus igazi történelmi fejlődését Európa különböző országaiban azzal misztifikálta, hogy eredetét és előrehaladását ezen „esszeus szövetség" meseszerű, romantikus, légbőlkapott intrikáival magyarázta, és a legképtelenebb kitalálásokat terjesztette ennek hatalmáról.

Ha tehát a Kriege elleni körlevél hatást gyakorolt az Igazak Szövetségére, akkor ez azt bizonyítja, hogy tagjai mégis többek voltak egyszerű „mesterlegényeknél", sőt, az angol történelemből is többet tanultak, mint Engels föltételezte. A körlevelet, bármily barátságtalanul emlékezett is meg az ő „esszeus szövetségükről", sokkal jobban méltányolták, mint Weitling, holott a körlevél őt nem is sértette, és mégis Kriege oldalára állt. Valóban, az Igazak Szövetsége Londonban, a londoni világforgalom közepette rugalmasabb és életerősebb maradt, mint Zürichben vagy magában Párizsban. Bár a londoni Szövetség kezdeti célja csak a német munkások körében folytatandó propaganda volt, ebben a világvárosban nemzetközi jelleget öltött. Állandó és élénk összeköttetésben lévén a világ minden tájának menekültjeivel, s az egyre viharosabban hullámzó chartista mozgalom hatására a Szövetség vezetői olyan széles látókörre tettek szert, amely jóval meghaladta a „mesterlegényi" elképzeléseket. A régi vezetők: Schapper, Bauer és Moll mellett, s őket felülmúlva, a kiemelkedő elméleti felismerés képessége jellemezte Karl Pfänder heilbronni miniatűrfestőt és Georg Eccarius türingiai szabót.

A Schapper által sajátkezűleg írt, 1847. január 20-áról keltezett meghatalmazás, amellyel Moll Brüsszelben Marxnál és utána Párizsban Engelsnél jelentkezett, még nagyon óvatos. Felhatalmazza Mollt, hogy számoljon be a Szövetség helyzetéről és pontos felvilágosítást adjon minden fontos ügyről. Szóbelileg Moll már szabadabban lépett fel. Fölszólította Marxot, hogy lépjen be a Szövetségbe, s kezdeti meggondolásait azzal a nyilatkozattal szerelte le, hogy a Központi Vezetőség Londonban szövetségi kongresszust akar összehívni, hogy ezen Marx és Engels kritikai észrevételeit kiáltványba foglalva a Szövetség tanításaként elfogadják. De az ósdi, makacskodó elemek elleni küzdelemben Marxnak

és Engelsnek is részt kell venniük, s éppen ezért lépjenek be a Szövetségbe.

Marx és Engels a javaslat elfogadása mellett döntött. Az 1847 nyarán megtartott kongresszuson azonban kezdetnek csak a Szövetség demokratikus megszervezésére került sor, abban a formában, hogy megfeleljen egy olyan propaganda-társaságnak, amely kénytelen ugyan titkosan működni, de mindenféle összeesküvő tevékenységtől távol tartja magát. A Szövetség közösségekbe szerveződött, s ezeknek nem lehetett háromnál kevesebb és tíznél több tagjuk, továbbá körzetekbe, vezető körzetekbe, s legfelsőbb szerve a Központi Vezetőség, illetve a kongresszus lett. A Szövetség céljául a következőket jelölték meg: a burzsoázia megdöntése, a proletariátus uralmának megteremtése, a régi, osztályellentéteken alapuló társadalom megszüntetése, s új, osztályok és magántulajdon nélküli társadalom létrehozása.

Megfelelt a Szövetség demokratikus jellegének — mely ettől kezdve a Kommunisták Szövetségének nevezte magát —, hogy az új alapszabályokat először is a közösségeknek küldték el megvitatásra. Az alapszabályok végleges megszavazását az év vége előtt megtartandó második kongresszusra halasztották, amelynek egyúttal feladatává tették a Szövetség új programjának megtanácskozását is. Az első kongresszuson Marx még nem vett részt, de jelen volt Engels a párizsi és Wilhelm Wolff a brüsszeli közösségek képviseletében.

7. PROPAGANDA BRÜSSZELBEN

A Kommunisták Szövetsége első feladatát abban látta, hogy német munkások számára művelődési egyleteket alapítson, amelyek lehetővé teszik egyrészt a nyilvános propagandát, másrészt azt, hogy a Szövetséget a művelődési egyletek leghasznavehetőbb tagjaiból kiegészíthessék és kibővíthessék.

Ezeknek az egyleteknek a megszervezése mindenütt egyformán történt. Hetenként egy bizonyos napon vitákat tartottak, egy másodikon pedig társas összejöveteleket (énekkel, szavalatokkal stb.). Mindenütt létesítettek egyleti könyvtárat s ahol lehetett, tanfolyamot is, hogy a munkások elsajátíthassák az elemi ismereteket.

Erre a mintára szervezték meg az augusztus végén Brüsszelben létrejött, és csakhamar mintegy száz tagot számláló Német Munkásegyletet is. Elnöke Moses Hess és Wallau, jegyzője Wilhelm Wolff volt. A tagok szerdán és vasárnap este jöttek össze. Szerdán a proletariátus érdekeit érintő fontos kérdéseket vitatták meg, vasárnap este pedig Wolff beszámolót tartott a hét politikai eseményeiről, s ebben nemsokára különös ügyességre tett szert; ezután következett a társas szórakozás, amelyben a nők is részt vettek.

Szeptember 27-én az Egylet nemzetközi bankettet rendezett, hogy bebizonyítsa, a különböző országok munkásai milyen testvéri érzelmekkel viseltetnek egymás iránt. Abban az időben különös előszeretettel választották a politikai propaganda formájául a bankettet, hogy elkerüljék a nyilvános gyűlésekkel együttjáró rendőrségi beavatkozást. A szeptember 27-i bankettnek azonban még egy speciális oka és célja is volt. Bornstedt és a német kolónia más elégedetlenkedő elemei rendezték, mégpedig azért, mint azt a történetesen jelenlevő Engels a történetesen távollevő Marxnak írja, „hogy bennünket... a belga demokraták mellett másodrendű szerepre kényszerítsenek, és sokkal nagyobbszabású, általánosabb társaságot hozzanak létre, mint a mi rongyos munkásegyletünk" (*lásd* MEGA, III. rész, 1. köt., 72. old). De Engelsnek még idejekorán sikerült az intrikát meghiúsítania, sőt, a „rettenetesen fiatalos külseje" miatti ellenkezése ellenére, a francia Imbert mellett őt is megválasztották alelnöknek. A bankett díszelnökségét Mellinet tábornokra, valóságos elnöki tisztjét Jottrand ügyvédre ruházták, mindkettő az 1830-as belga forradalom régi harcosa volt.

Az ünnepi asztalnál 120 vendég foglalt helyet: belgák, németek, svájciak, franciák, lengyelek, olaszok, sőt egy orosz is. Több beszéd elhangzása után elhatározták, hogy a Testvéri Demokraták egyesületének mintájára Belgiumban is alapítanak egyesületet a reformok barátaiból. Az előkészítő bizottságba Engelst is beválasztották. Mivel azonban csakhamar elhagyta Brüsszelt, Jottrand-nak írt levelében azt javasolta, hogy helyette Marxot hívják be, akit bizonyosan meg is választottak volna, ha részt vehet a 27-i összejövetelen. „Ilyenképpen nem Marx úr lenne az, aki engem helyettesít a bizottságban, hanem én voltam az, aki Marx urat helyettesítettem a gyűlésen." S valóban, amikor november 7-én és 15-én

végleg megalakult a Demokrata Társaság a Világ Népeinek Egyesítésére, Imbert-t és Marxot választották meg alelnökül, míg Mellinet-t megerősítették díszelnöki, és Jottrand-t a valóságos elnöki tisztjében. Az alapszabályt belga, német, francia, lengyel demokraták írták alá, mindössze vagy hatvanan; a németek közül Marxon kívül Moses Hess, Georg Weerth, a két Wolff, Stephan Born és Bornstedt szerepelnek az aláírók sorában.

A Demokrata Társaság első nagyobb megmozdulását a lengyel forradalom évfordulóján, november 29-én rendezték meg. A németek nevében Stephan Born szólalt föl, nagy tetszés mellett. Marx viszont a Társaság hivatalos képviselőjeként mondott beszédet a Testvéri Demokraták által Londonban, ugyanezen napon és ugyanezen alkalomból tartott nagygyűlésen. Beszédének hangneme teljesen forradalmi, proletár színezetű volt. „A régi Lengyelország elpusztult, mondta, s mi lennénk az utolsók, akik helyreállítását kívánnánk. De nemcsak a régi Lengyelország pusztult el, hanem a régi Anglia, a régi Franciaország, a régi Németország, az egész régi társadalom elveszett. De a régi társadalom pusztulása nem veszteség azoknak, akiknek a régi társadalomban nincs veszteni-valójuk, s a túlnyomó többség ilyen helyzetben van minden mai országban" (*lásd* MEGA, I. rész, 6. köt., 360. old.). Marx a proletariátusnak a burzsoázia fölött aratandó győzelmében látta az elnyomott népek fölszabadulását hirdető harsonát is, és az angol proletariátusnak az angol burzsoázia fölött aratandó győzelmétől várta azt a döntő csapást, amely meghozza a győzelmet minden elnyomott számára az elnyomóik fölött. Lengyelországot, mondta, nem Lengyelországban, hanem Angliában kell felszabadítani. Ha a chartisták megvernék hazai ellenségeiket, ezzel az egész társadalomra vereséget mérnének.

A Testvéri Demokraták abban a válaszban, amelyet a Marx által átnyújtott manifesztumra adtak, ugyanezt a hangnemet ütötték meg. „Képviselőtök, barátunk és testvérünk Marx el fogja Nektek mondani, milyen lelkesedéssel fogadtuk megjelenését s a Ti manifesztumotok fölolvasását. Minden szem sugárzott az örömtől, minden hang istenhozottat kiáltott, minden kéz testvéri üdvözlettel nyúlt képviselőtök felé . . . A legnagyobb örömérzettel fogadjuk az általatok felajánlott szövetséget. Egyesülésünk több mint két éve áll fönn ezzel a jelszóval: »Minden ember testvér!« Utolsó

alapítási ünnepségünk alkalmából javasoltuk az összes népek demokratikus kongresszusának megszervezését, és örömmel halljuk, hogy Ti ugyanezt a javaslatot már nyilvánosan is megtettétek. A királyok összeesküvését a népek összeesküvésével kell leküzdeni... Meggyőződésünk, hogy az igazi néphez, a proletárokhoz kell fordulni, azokhoz a férfiakhoz, akik naponta ontják vérüket és verejtéküket a jelenlegi társadalmi rendszer nyomása alatt, hogy megvalósítsák az általános testvériséget... Látni fogjuk, sőt már látjuk is, hogyan jönnek elő a kunyhóból, a padlásszobából vagy a pincelakásból, az eke szarvától és a gyárból, az üllőtől, és hogyan menetelnek ugyanazon az úton a testvériség hordozói, az emberiség kiválasztott felszabadítói." A Testvéri Demokraták javasolták, hogy az általános demokrata kongresszust 1848 szeptemberre Brüsszelbe hívják össze, mintegy válaszként az 1847 szeptemberében ugyanott megtartott szabadkereskedelmi kongresszusra.

A Testvéri Demokraták üdvözlése azonban nem az egyetlen cél volt, amiért Marx Londonba ment. Közvetlenül a lengyel ünnepség után, ugyanabban a teremben, a Schapper, Bauer és Moll által 1840-ben megalapított Kommunista Munkás Művelődési Egylet tanácstermében ült össze a Kommunisták Szövetségének az a kongresszusa, mely hivatva volt az új alapszabályok elfogadására és az új program megvitatására. A kongresszuson Engels is részt vett. Párizsból jövet november 27-én Ostende-ban találkozott Marxszal, s együtt keltek át a vízen. Legalább tíz napig tartó vita után megbízták őket, hogy a kommunista alapelveket foglalják össze egy nyilvános kiáltványban.

December közepén Marx visszatért Brüsszelbe, s Engels Brüsszelen át Párizsba. Megbízásuk teljesítésével úgy látszik, nem nagyon siettek; legalábbis erre vall, hogy a londoni Központi Bizottság 1848. január 24-én igen erélyes sürgetést küldött a brüsszeli Körzetvezetőségnek, figyelmeztesse Marx polgártársat, hogy további rendszabályokat alkalmaznak vele szemben, ha a kommunista párt kiáltványa, amelynek megírását magára vállalta, február 1-ig nem érkezik meg Londonba. A késedelmeskedés okát ma már aligha lehet kinyomozni: talán Marx munkamódszerének alaposságában kell keresnünk, vagy abban a nagy távolságban, amely Engelstől elválasztotta. De lehet, hogy a londoniak azért is türel-

metlenkedtek, mert értesültek, hogy Marx Brüsszelben szorgalmasan továbbfolytatja propagandamunkáját.

1849. január 9-én Marx a Demokrata Társaságban előadást tartott a szabadkereskedelemről. Ugyanezt az előadását már a brüsszeli szabadkereskedelmi kongresszuson meg akarta tartani, de ott nem kapott szót. Amit ebben bebizonyított és egyben visszautasított, az a szabadkereskedelem híveinek szemfényvesztése volt a „munkás jóléttel", amelyet agitációjuk főrugójaként tüntettek fel. De Marx, bár látta, hogy a szabadkereskedelem a munkások hátrányára mindenképpen a tőkének kedvez, ennek ellenére — sőt, éppen ezért — nem ismerte félre azt sem, hogy a szabadkereskedelem megfelel a polgári közgazdaság elveinek. A szabadkereskedelem, mondta, a tőke szabadsága, amely lerombolja az őt korlátozó nemzeti sorompókat, hogy tevékenységét teljesen szabadon fejthesse ki. Megszünteti a korábbi nemzeti határokat és a végsőkig kiélezi a burzsoázia és a proletariátus közötti ellentétet. Ezzel pedig sietteti a szociális forradalmat — s Marx éppen ebben a forradalmi értelemben szállt síkra a kereskedelem szabadsága mellett.

Ugyanakkor kifejtette, hogy a szabadkereskedelem védelmével semmiképpen sem került ellentmondásba azzal, hogy a német védvámokat „progresszív burzsoá rendszabálynak" tartja. Miként Engels, Marx is kizárólag forradalmár szemszögből nézte az egész szabadkereskedelmi és védvám-kérdést. A német burzsoáziának, jelentette ki Marx, az abszolutizmus és a feudalizmus elleni fegyverként van szüksége a védvámokra, ez eszköz arra, hogy erejét koncentrálva, megvalósíthassa a szabadkereskedelmet az országon belül, kifejleszthesse a nagyipart, amely aztán rövidesen a világpiactól, azaz többé vagy kevésbé a szabadkereskedelemtől fog függni. Beszéde nagy tetszést aratott a Demokrata Társaságban, s ez el is határozta, hogy saját költségén francia és flamand nyelvén kinyomatja. .

Ennél a beszédnél jelentősebbek és fontosabbak azok az előadások, amelyeket Marx a Német Munkásegyletben a bérmunkáról és a tőkéről tartott. Abból indult ki, hogy a munkabér nem a munkásnak az általa termelt áruból való részesedése, hanem egy része a már megtermelt áruknak, amellyel a tőkés bizonyos mennyiségű

produktív munkát vesz meg. A munka árát ugyanaz határozza meg, mint minden más áru árát: a termelési költség. Az egyszerű munka termelési költsége a munkás létfenntartási és fajfenntartási költségéből áll. Ezeknek a költségeknek az ára a munkabér, s ez a verseny által okozott ingadozások folytán éppen úgy, mint minden más áru ára, hol magasabb a termelési költségnél, hol alatta marad, de ezeken az ingadozásokon belül létminimummá egyenlítődik ki.

Marx ezután a tőke fogalmát vizsgálta meg. A polgári közgazdászoknak arra a magyarázatára, hogy a tőke felhalmozott munka, ezt felelte: „Mi egy néger rabszolga? Fekete fajú ember. Az egyik magyarázat annyit ér, mint a másik. A néger — néger. Csak bizonyos viszonyok között lesz *rabszolgává*. Egy gyapotfonó gép — gép, amellyel gyapotot fonnak. Csak bizonyos viszonyok között lesz *tőkévé*. Ha ezekből a viszonyokból kiragadjuk, éppoly kevéssé tőke, mint ahogy az arany önmagában véve nem *pénz*, vagy a cukor nem a cukor *ára*" („Bérmunka és tőke." *Lásd* M—E. Vál. Műv. 1. köt., 66. old.). A tőke társadalmi termelési viszony, a polgári társadalom termelési viszonya. Bizonyos mennyiségű áru, bizonyos mennyiségű csereérték úgy válik tőkévé, hogy a közvetlen élő munkaerővel való csere útján fenntartja magát és szaporodik, mint önálló társadalmi hatalom, mint a társadalom egyik részének a hatalma. „A tőke szükséges előfeltétele egy olyan osztály létezése, melynek nincs egyebe, mint munkaképessége. Csak a felhalmozott, elmúlt, tárgyi alakot öltött munka uralma a közvetlen élő munka fölött teszi a felhalmozott munkát tőkévé. A tőkét nem az teszi tőkévé, hogy a felhalmozott munka az élő munkának eszközül szolgál új termelésre. A tőkét az teszi tőkévé, hogy az élő munka a felhalmozott munkának szolgál eszközül csereértéke fenntartására és szaporítására" (*lásd* uo., 68. old.). A tőke és a munka kölcsönösen feltételezik, kölcsönösen hozzák létre egymást.

A polgári közgazdászok ebből azt következtetik, hogy a tőkések és a munkások érdeke azonos. És valóban! — mondja Marx. — A munkás tönkremegy, ha a tőke nem foglalkoztatja, de a tőke is tönkremegy, ha nem zsákmányolhatja ki a munkást. Mennél gyorsabban szaporodik tehát a termelésre szánt tőke, mennél virágzóbb az ipar, mennél inkább gazdagodik a burzsoázia, annál több munkásra van szüksége a tőkésnek, annál drágábban adja

el magát a munkás. Vagyis a munkás tűrhető helyzetének elengedhetetlen előfeltétele a produktív tőke lehető leggyorsabb növekedése.

Majd Marx kifejti, hogy ebben az esetben a munkabér érezhető növekedése a produktív tőke még gyorsabb szaporodását tételezi fel. De ha a tőke szaporodik, akkor bármennyire is emelkedik a munkabér, a tőke profitjának az emelkedése annál rohamosabb lesz. A munkás anyagi helyzete megjavul, de társadalmi helyzete rovására: kiszélesedett a társadalmi szakadék, amely őt a tőkéstől elválasztja. Eszerint az, hogy a bérmunka kedvező feltétele a tőke gyors növekedése, csak annyit jelent: mennél gyorsabban szaporítja és növeli a munkásosztály a vele szemben ellenséges hatalmat, a rajta uralkodó, idegen gazdagságot, annál kedvezőbb feltételek között engedik meg neki, hogy ismét a tőke hatalmának nagyobbításáért dolgozzék, s meg kell elégednie azzal, hogy maga kovácsolja magának az aranyláncokat, amelyeken a burzsoázia maga után vonszolja.

Meg kell azonban jegyezni, mondja a továbbiakban Marx, hogy a tőke növekedése és a munkabér emelkedése nem is függnek olyan elválaszthatatlanul össze, mint a polgári közgazdászok állítják. Nem igaz, hogy mennél zsírosabb a tőke, annál jobban hizlalt a rabszolgája is. A produktív tőke növekedése magában foglalja a tőkék akkumulációját és koncentrációját is. A tőkék centralizálása nagyobb munkamegosztással, a gépek nagyobb mérvű alkalmazásával jár. A nagyobb munkamegosztás fölöslegessé teszi a munkás speciális ügyességét; s azáltal, hogy e speciális ügyesség helyébe olyan munka kerül, amelyet mindenki el tud végezni, nagyobb lesz a konkurrencia a munkások között.

Ez a konkurrencia annál hevesebb, mennél inkább elősegíti a munkamegosztás, hogy egy-egy munkás háromnak a munkáját is elvégezze. Ugyanezzel a következménnyel jár a gépek alkalmazása, csak még nagyobb mértékben. A produktív tőke növekedése kényszeríti az ipari kapitalistákat, hogy állandóan növekvő eszközökkel dolgozzanak. Ez tönkreteszi a kisiparost, s lesüllyeszti a proletariátus soraiba. Ezenfelül, mivel a kamatláb a tőkék felhalmozásának arányában esik, a kis járadékosok már nem tudnak megélni a járadékukból, ők is az ipar felé fordulnak, s növelik a proletárok létszámát.

Végül mennél inkább nő a produktív tőke, annál inkább kényszerül olyan piacra dolgozni, amelynek igényeit nem ismeri. Tehát a termelés még inkább megelőzi a szükségleteket, a kínálat még inkább iparkodik kikényszeríteni a keresletet, még gyakoribbakká és hevesebbekké válnak a válságok, ezen ipari földrengések, amelyekben a kereskedelmi világ csak úgy tartja fenn magát, hogy a gazdagságnak, a termékeknek, sőt a termelőerőknek egy részét az alvilág isteneinek dobja áldozatul. A tőke nemcsak *él* a munkából. Előkelő, de ugyanakkor barbár úr lévén, magával rántja sírjába rabszolgái holttetemeit, a munkások egész hekatombáit, akik a válságokban alámerülnek. Ennélfogva Marx a következő összefoglalásra jut: „Ha a tőke gyorsan nő, hasonlíthatatlanul gyorsabban nő a verseny a munkások között, vagyis aránylag annál nagyobb mértékben csökkennek a foglalkoztatási eszközök, a létfenntartási eszközök a munkásosztály számára. És mindamellett a tőke gyors növekedése a legkedvezőbb feltétel a bérmunka számára" (*lásd* uo., 82. old.).

Sajnos, mindazokból az előadásokból, amelyeket Marx Brüsszelben a német munkásoknak tartott, csak ez az egy töredék maradt fenn. De ebből is látható, hogy milyen komolysággal és milyen elmélyült gondolkodás alapján folytatta ezt a propagandát. Másképp ítélkezett azonban erről Bakunyin, aki a lengyel forradalom évfordulóján tartott beszéde miatt Franciaországból kiutasíttatván, éppen ezekben a napokban érkezett Brüsszelbe. 1847. december 28-án a következőket írta egyik orosz barátjának: „Marx itt ugyanazokat a hiábavalóságokat űzi, mint korábban, okoskodókká teszi, és ezzel elrontja a munkásokat. Ugyanaz az elméleti eszeveszettség és kielégítetlen önelégültség..." S még ennél is erősebben támadja Marxot és Engelst egy Herwegh-hez írt levelében. „Egyszóval hazugság és ostobaság, ostobaság és hazugság. Ebben a társaságban lehetetlen szabad lélegzetet venni. Távol tartom magamat tőlük, s határozottan kijelentettem, hogy nem lépek be a kommunista mesterlegény-egyletükbe, és egyáltalában hallani sem akarok róla."

Bakunyinnak e nyilatkozatai nem az esetleges személyes ingerültségük miatt említésre méltók — hiszen Bakunyin korábban és később is egészen másképp ítélte meg Marxot —, hanem mert ezekben már jelentkezett az az ellentét, amelynek e két forradalmár közötti heves harcokra kellett vezetnie.

Időközben aztán a „Kommunista Kiáltvány" kéziratát is elküldték kinyomatásra Londonba.

Az ehhez szolgáló előmunkálatokban már az első kongresszus után sem volt hiány, hiszen ezen határozatot hoztak, hogy a kommunista programot a második kongresszuson vitatják meg. S így természetes volt, hogy a mozgalom teoretikusait foglalkoztatta e feladat. Ilyen tervezetet nemcsak Marx és Engels, hanem Hess is készített.

Ezek közül csak az a tervezet maradt meg, amelyről Engels 1847. november 24-én, tehát röviddel a második kongresszus előtt, a következőket írta Marxnak: „Gondold át kissé a »hitvallást«. Azt hiszem, legjobban tesszük, ha elhagyjuk a katekizmusformát, és az egésznek azt a címet adjuk: »Kommunista *kiáltvány*«. Minthogy több-kevesebb történelmet kell benne elmondanunk, az eddigi forma egyáltalában nem megfelelő. Én magammal viszem az itteni tervezetet, amit én csináltam, egyszerűen elbeszélő formájú, de siralmasan van megszerkesztve, szörnyű sietségben" (*lásd* M—E. Vál. Lev. 41—42. old.). Engels hozzáfűzte, hogy a tervezetet még nem ismertette ugyan a párizsi csoportokkal, reméli azonban, hogy néhány egészen kis apróság kivételével elfogadtatja velük.

Engels tervezete egészében még katekizmus formájú, ami inkább elősegítette, semmint hátráltatta volna az érthetőséget. A pillanatnyi agitáció céljaira alkalmasabb lett volna, mint a későbbi „Kiáltvány", amellyel gondolati tartalmában teljesen megegyezik. Ha Engels a történelmi ábrázolás kedvéért mindazonáltal eleve feláldozta huszonöt kérdését és feleletét, úgy ezzel lelkiismeretességéről tett tanúbizonyságot. A „Kiáltványnak", melyben a kommunizmus világtörténelmi jelenségként hirdette meg önmagát, a görög történetíró szavai szerint maradandó műnek kellett lennie, s nem vitairatnak a felületes olvasó számára.

Így tehát éppen a klasszikus forma az, ami a „Kommunista Kiáltványnak" maradandó helyet biztosított a világirodalomban. És ez nem azt jelenti, mintha ezzel azoknak a csudabogaraknak óhajtanánk engedményt tenni, akik egyes mondatok kiragadásával be akarták bizonyítani, hogy a „Kiáltvány" szerzői Carlyle-nek a kiáltványát, vagy Gibbont, vagy Sismondit vagy bárki mást

megloptak. Ez puszta szemfényvesztés, és e tekintetben a „Kommunista Kiáltvány" teljesen önálló és teljesen eredeti. Az persze igaz, hogy nincs benne olyan gondolat, amelyet Marx és Engels addigi írásaiban még nem vetett papírra. A „Kiáltvány" nem volt új kinyilatkoztatás, csak összefoglalása a szerzők világnézetének — de olyan tükörben, amelynek üvege nem lehetett volna tisztább, s kerete találóbb, szorosabb. A végleges formába-öntésnél, amennyire a stílusból következtetni lehet, Marxnak jutott a nagyobb szerep, jóllehet Engels, mint tervezete mutatja, semmivel sem állt alacsonyabb fokán a felismerésnek, s így teljesen egyenjogú társszerzőnek tekintendő.

A „Kommunista Kiáltvány" megjelenése óta (1848) háromnegyed század telt el; ez a hat-hét évtized a leghatalmasabb gazdasági és politikai átalakulások ideje volt, s ez a „Kiáltvány" felett sem múlhatott el nyomtalanul. A történelmi fejlődés sok tekintetben másképpen, és mindenekelőtt lassabban ment végbe, mint szerzői feltételezték.

Minél jobban elérte tekintetük a távoli jövőt, annál közelebbinek tűnt az nekik. Azt mondhatnánk, hogy ezen árny nélkül a fény sem domborodnék ki. Ilyenfajta lélektani jelenséget már Lessing is felfedezett olyan embereknél, akik „nagyon is belelátnak a jövőbe", és azt hiszik, hogy „amihez a természetnek évezredek kellenek, az ő létük szempillanatában érlelődik meg." Nos, Marx és Engels természetesen nem évezredekkel, de mindamellett jó néhány évtizeddel tévedtek. A „Kommunista Kiáltvány" megírásakor már olyan fejlődési fokon állónak látták a kapitalizmust, amelyet az még ma sem igen ért el. Engels tervezetében ez még élesebben nyilvánul meg, mint magában a „Kiáltványban": itt például Engels azt mondja, hogy a civilizált országokban úgyszólván már minden munkaágban kiszorította a nagyipar a kézműipart és a manufaktúrát.

Különös ellentétben álltak ezzel a munkáspártoknak azon viszonylag fejletlen csírái, amelyekről a „Kommunista Kiáltvány" akkor megemlékezhetett. Még a legjelentősebb, az angol chartizmus is erősen át meg át volt szőve kispolgári elemekkel, a francia szocialista-demokrata pártról nem is szólva. A svájci radikálisok, és azok a lengyel forradalmárok, akik a parasztok felszabadítását tartották a nemzeti felszabadulás előfeltételének, még szinte csak

árnyképek voltak. Később maguk a szerzők utaltak arra, hogy az akkori proletármozgalom mennyire korlátolt területre szorítkozott, s különösen hangsúlyozták Oroszország és Amerika hiányát. „Akkor Oroszország az európai reakció utolsó nagy tartaléka volt, míg az Egyesült Államokba való kivándorlás az európai proletariátus fölös erőit szívta fel. Mind a két ország nyersanyaggal látta el Európát és egyben ipari termékei piacául szolgált. Mind a két ország tehát, így vagy úgy, az európai társadalmi rend támasza volt" („Előszó »A Kommunista Párt kiáltványa« 1882-es orosz kiadásához«". *Lásd* M—E. Vál. Műv. 1. köt., 5. old.). Mennyire megváltozott mindez már egy emberöltő alatt, s főként ma! De vajon valóban cáfolata-e a „Kiáltványnak", ha az a „rendkívül forradalmi szerep", amelyet a kapitalista termelési módnak tulajdonít, sokkal hosszabb lélegzetű volt, mint szerzői feltételezték?

Ez azzal függ össze, hogy a „Kiáltvány" első fejezetében foglalt megkapó és pompás leírás a burzsoázia és a proletariátus között dúló osztályharcról alapvonásaiban ugyan cáfolhatatlan igazság, de a harcnak a folyamata túlságosan sommásan van ábrázolva. Ma nem lehet egészen általánosságban azt a tényt leszögezni, hogy — ellentétben a korábbi elnyomott osztályokkal, amelyeknek legalább a rabszolgai létük feltételei biztosítva voltak — a modern munkás, ahelyett hogy az ipar fejlődésével egyidejűleg felemelkednék, mindig lejjebb süllyed saját osztályának létfeltételei alá. Bármennyire megvan is a tőkés termelési módnak ez a tendenciája, mégis sikerült a munkásosztály nagy rétegeinek, hogy a kapitalista társadalom talaján is olyan megélhetést biztosítsanak maguknak, amely még a kispolgári rétegek megélhetési lehetőségeit is meghaladja.

Óvakodnunk kell, természetesen, hogy ebből a polgári kritikusokkal együtt arra a következtetésre ne jussunk, hogy nem állja meg a helyét az ún. „elnyomorodási elmélet", amelyet állítólag a „Kommunista Kiáltvány" hirdetett meg. Ez az elmélet, vagyis az a megállapítás, hogy a tőkés termelési mód nyomorba dönti az uralma alatt levő nemzetek tömegeit, már jóval a „Kommunista Kiáltvány" megjelenése előtt elhangzott, sőt jóval az előtt, hogy Marx vagy Engels tollat fogott volna. Ezt az elméletet vallották a szocialista gondolkodók, a radikális politikusok, sőt, legelőször a polgári közgazdászok. Malthus népesedési törvénye pl. azon

fáradozott, hogy az „elnyomorodási elméletet" örök természettörvényként megszépítse. Az „elnyomorodási elmélet" olyan gyakorlatot tükrözött, amelybe még az uralkodó osztályok törvényhozása is belebotlott. Szegény-törvényeket alkottak, és felállították a szegények börtöneit, amelyekben az elnyomorodást az elnyomorodottak bűnének tekintették, s mint ilyet büntették. Az „elnyomorodási elméletnek" Marx és Engels olyannyira nem voltak feltalálói, hogy ellenkezőleg, kezdettől fogva szembefordultak vele. Természetesen nem abban az értelemben, hogy vitatták volna a tömegek elnyomorodásának önmagában véve kétségtelen és általánosan elismert tényét, hanem abban az értelemben, hogy bebizonyították: ez az elnyomorodás nem örök természettörvény, hanem történelmi jelenség, amely megszüntethető és meg is fog szűnni éppen az azt létrehozó termelési mód hatása révén.

Ha tehát valaki ebből a szemszögből akarja megvádolni a „Kommunista Kiáltványt", úgy ez a vád csak arra irányulhat, hogy a „Kiáltvány" még nem szabadult meg eléggé a polgári „elnyomorodási elmélet" nézeteitől. Még a bértörvény álláspontján állott, úgy, ahogy ezt Ricardo a Malthus-féle népesedési törvény alapján lefektette; ezért ítélte meg túlságos lebecsüléssel a bérharcokat és a munkások szakmai szervezkedését, amelyekben lényegében véve csak a politikai osztályharc gyakorlóterét látta. Marx és Engels akkor az angol tízórás törvényben még nem ismerték fel, mint később, „egy elv győzelmét", és kapitalista álláspontról nézve a nagyipart akadályozó reakciós béklyónak gondolták. Egyszóval: a „Kiáltvány" még nem ismerte a gyári törvényeket és a szakszervezeteket, ezeket az etapjait a proletariátus felszabadító harcának, amely a kapitalista társadalmat szocialista társadalommá fogja változtatni, s amelyet utolsó céljáig végig kell harcolni, ha nem akarjuk, hogy az első, fáradságosan kiküzdött eredmények is kárba vesszenek.

Ennek megfelelően a „Kiáltvány" a proletariátusnak a kapitalista termelési mód elnyomorítási tendenciáira való reakcióját túlságosan egyoldalúan, csakis a politikai forradalom fényében vizsgálta. A „Kiáltvány" szerzőinek szeme előtt az angol és a francia forradalom példája lebegett, s ezért több évtizedig tartó polgárháborúkra és népi harcokra számítottak, úgy vélvén, hogy ezeknek melegházi levegőjében hamarosan megérlelődik a prole-

tariátus politikai nagykorúsága. Ez a felfogás teljes világossággal tűnik ki azokban a mondatokban, amelyek a kommunista párt németországi feladataival foglalkoznak. A „Kiáltvány" e része a proletariátus és a burzsoázia közös harcát helyesli, mihelyt a burzsoázia forradalmian lép fel az abszolút monarchia, a feudális földbirtok és a kispolgárság ellen, — bár leszögezi, hogy ez esetben sem szabad a kommunista pártnak egyetlen pillanatra sem elmulasztania, hogy a munkásokban a burzsoázia és a proletariátus közötti kibékíthetetlen ellentétről mennél világosabb tudatot fejlesszen ki.

A továbbiakban ezt olvashatjuk: „Németországra irányítják a kommunisták legnagyobb figyelmüket, mert Németország polgári forradalom küszöbén áll, és mert ezt a forradalmat általában az európai civilizáció fejlettebb feltételei között és sokkal fejlettebb proletariátussal hajtja végre, mint Anglia a XVII. és Franciaország a XVIII. században, a német polgári forradalom tehát csak közvetlen előjátéka lehet egy proletárforradalomnak" („A Kommunista Párt kiáltványa." *Lásd* M—E. Vál. Műv. 1. köt., 42. old.). A németországi polgári forradalom ugyan valóban nyomon követte a „Kommunista Kiáltványt", de a feltételek, amelyek között végbement, éppen az ellenkező hatást váltották ki: félúton megállították a polgári forradalmat, míg aztán néhány hónappal később a párizsi júniusi vérengzések teljesen elvették a burzsoáziának, s jelesül a német burzsoáziának a kedvét a forradalomtól.

Így hát az idő vasfoga itt-ott kissé kikezdte a „Kiáltvány" szinte márványba vésett tételeit. 1872-ben, a „Kiáltvány" új kiadásának előszavában maguk a szerzők is elismerték, hogy helyenként vannak benne „elavult" részek; de ugyanilyen joggal tehették hozzá, hogy a „Kiáltványban" kifejtett általános alapelvek nagyjában és egészében teljesen helyeseknek bizonyultak. S ez mindaddig megállja a helyét, amíg nincs végigharcolva a burzsoázia és a proletariátus közötti világtörténelmi harc. Ennek a harcnak a döntő szempontjait az első fejezet folülmúlhatatlanul, mesteri módon fejti ki, úgyszintén a második fejezet a modern tudományos kommunizmus legfőbb gondolatait. S bár a harmadik fejezet csak 1847-ig tér ki a szocialista és kommunista irodalom bírálatára, de annyira alaposan tekint a dolgok mélyére, hogy azóta sem merült fel olyan szocialista vagy kommunista irányzat, amelyet ez a fejezet nem bírálna eleve. De még a negyedik, s egyben utolsó fejezetnek

a német fejlődésre vonatkozó jóslata is bevált, habár némileg másképp, mint szerzői gondolták: a már csírájában elcsenevészesedett német polgári forradalom csak előjátéka lett a proletár osztályharc hatalmas kibontakozásának.

Az alapigazságaiban megrendíthetetlen és még tévedéseiben is tanulságos „Kommunista Kiáltvány" világtörténeti dokumentummá lett, s az egész világtörténelem visszhangzik attól a csatakiáltástól, amellyel befejeződik: „Világ proletárjai, egyesüljetek!"

FORRADALOM ÉS ELLENFORRADALOM

1. A FEBRUÁRI ÉS A MÁRCIUSI NAPOK

1848. február 24-én a forradalom megdöntötte a francia polgárkirályságot. Ez kihatott Brüsszelre is, de Lipót király, ez a minden hájjal megkent Koburg, ügyesebben tudta magát kihúzni a csávából, mint apósa Párizsban. Megígérte liberális minisztereinek, képviselőinek és polgármestereinek, hogy lemond a trónról, ha a nemzet úgy kívánja; ezzel úgy meghatotta a csupaszív burzsoá államférfiakat, hogy minden rebellis gondolatot elhessegettek maguktól.

Ezek után a király szétkergettette katonáival a nyilvános tereken megrendezett népgyűléseket, s rendőrségi hajszát indított a külföldi menekültek ellen. Marxszal szemben különösen durván jártak el; nemcsak őt tartóztatták le, hanem feleségét is, s egy éjszakára nyilvántartott utcai lányokkal zárták össze. A rendőrbiztost, aki ezt a galádságot elkövette, később ugyan elmozdították, és a letartóztatást kénytelenek voltak azonnal megszüntetni, de a kiutasítást fenntartották, ami egyébként teljesen felesleges zaklatás volt.

Marx ugyanis már éppen el akart utazni Párizsba. A Kommunisták Szövetségének londoni Központi Vezetősége rögtön a februári forradalom kitörése után átruházta a maga hatáskörét a brüsszeli Körzeti Bizottságra. Ez viszont a Brüsszelben már ténylegesen fennálló ostromállapotra való tekintettel március 3-án teljes jogkörét átruházta Marxra, azzal a felhatalmazással, hogy állítson össze új Központi Vezetőséget Párizsban, ahova Marxot március 1-én az ideiglenes kormány Flocon aláírásával megtisztelő módon visszahívta.

Ott Marxnak már március 6-án alkalma nyílt, hogy tanúbizonyságot tegyen megfontolt belátásáról. A Párizsban élő németek

nagygyűlésén ugyanis szembefordult azzal a kalandos tervvel, hogy Németország forradalmasítására fegyveresen törjenek be az országba. A tervet a kétes Bornstedt eszelte ki, akinek sajnos sikerült Herweghet is megnyernie. Bakunyin, bár később megbánta, szintén mellette volt. Az ideiglenes kormány támogatta ezt a tervet, noha nem forradalmi lelkesedésből, hanem azzal a hátsó gondolattal, hogy a nagy munkanélküliség közepette megszabadul a külföldi munkásoktól; menetszállásokat engedélyezett nekik, s 50 centime napi menetpótlékot a határig. Herwegh teljesen tisztában volt a kormány „egoista indítékával" és azzal, hogy csupán „meg akar szabadulni sok ezer kézművestől, akik a franciáknak konkurrenciát csinálnak", de politikai éleslátás híján végigcsinálta az egész kalandot a Niederdossenbachnál bekövetkezett tragikus befejezésig.*

Miközben Marx a leghatározottabban szembeszegült ezzel a forradalmasdival — amely egyébként teljesen értelmetlenné vált a forradalom március 13-i bécsi és március 18-i berlini győzelme után —, azon fáradozott, hogy megfelelő eszközökkel, hatékonyan segítse a német forradalmat, amelyre a kommunisták a fő figyelmüket összpontosították. Meghatalmazásának értelmében megalakította az új Központi Vezetőséget, fele részben volt brüsszeliekből (Marx, Engels, Wolff), fele részben volt londoniakból (Bauer, Moll, Schapper). A Központi Vezetőség tizenkét követelést magában foglaló kiáltványt bocsátott ki „a német proletariátus, kispolgárság és parasztság érdekében". E kiáltvány a többi között a következőket követelte: egész Németországnak egységes és oszthatatlan köztársasággá való nyilvánítását, a nép általános felfegyverzését, a fejedelmi és más feudális földbirtokok, továbbá a bányák és a szállítási eszközök államosítását, nemzeti műhelyek felállítását, az általános ingyenes népoktatás bevezetését stb.

---

* Arról a vállalkozásról van szó, amelyet 1848 márciusában Georg Herwegh szervezett Franciaországban, hogy német emigránsokból felfegyverzett légiót alakítson a Németországba való betörésre és a köztársaság kikiáltására. Marx és Engels igen határozottan ellenezték Herweghnek ezt a kalandos tervét, mellyel Németországban forradalmat és köztársaságot akart „improvizálni". A határ átlépése után Herwegh légióját 1848 áprilisában szétverték a nürnbergi csapatok Baden területén, Niederdossenbachnál. — *A ford.*

E követelések természetesen csak a kommunista propaganda általános irányelveit voltak hivatva megszabni, mert hogy ezt nem lehet máról holnapra megvalósítani, hanem csupán hosszú forradalmi fejlődési folyamat révén, azt Marxnál jobban senki sem tudta.

A Kommunisták Szövetsége sokkal gyengébb volt, semhogy képes lett volna zárt szervezetként siettetni a forradalmi mozgalmat. Megmutatkozott, hogy átszervezése a kontinensen még csak a kezdet kezdetén tartott. De ez annál kevésbé volt fontos, mert létjogosultsága megszűnt, miután a munkásosztály forradalma megteremtette a nyilvános propaganda eszközeit és lehetőségeit. Ilyen körülmények között Marx és Engels Párizsban német kommunista klubot hoztak létre; itt azt tanácsolták a munkásoknak, hogy tartsák távol magukat Herwegh vállalkozásától, térjenek haza egyenként, s így tevékenykedjenek a forradalmi mozgalomban. Ily módon néhány száz munkást el is juttattak Németországba, s ezek számára is sikerült Flocon közvetítésével ugyanazokat a kedvezményeket kieszközölni, amelyeket az ideiglenes kormány Herwegh szabadcsapatának engedélyezett.

Így aztán a Szövetség tagjainak nagy többsége hazatért Németországba, s általuk bebizonyosodott, hogy a Szövetség kitűnő előiskolája volt a forradalomnak. Ahol csak a mozgalom erőteljesen föllendült, mindenütt a Szövetség tagjai voltak a hajtóerői: Schapper Nassauban, Wolff Breslauban, Stephan Born Berlinben, s mások másutt. Találóan írta Born Marxnak: „A Szövetség feloszlott — mindenütt ott van, és sehol sincs." Mint szervezet nem volt sehol, mint propaganda mindenütt megjelent, ahol már adva voltak a proletár felszabadító harc feltételei — de ez persze csak Németország viszonylag kis részében jött létre.

Marx és legközelebbi barátai a Rajna vidékére vetették magukat, Németországnak erre a legfejlettebb részére, ahol a napóleoni törvények ezenfelül nagyobb mozgási szabadságot is biztosítottak nekik, mint a porosz jog Berlinben. Sikerült úrrá lenniük azokon az előkészületeken, amelyeket Kölnben demokratikus és részben kommunista elemek egy nagy lap megalapítása érdekében folyamatba tettek. Természetesen még jó néhány nehézséggel kellett megküzdeniük; Engelsnek például meg kellett érnie most azt a csalódást, hogy a wuppertali kommunizmus még korántsem

valóság, és még kevésbé hatalom, sőt, hogy amióta a forradalom kézzelfogható alakot öltött, már csak a tegnapelőtt kísértete. Április 25-én ezt írta Barmenből Marxnak Engels: „Részvényekre (a megalapítandó forradalmi lap részvényeire)*, itt átkozottul kevéssé lehet számítani . . . Az emberek úgy irtóznak a társadalmi kérdések megvitatásától, mint a pestistől, s bújtogatásnak nevezik . . . Az öregemből végképp semmit sem lehet kivasalni. Neki már a »Kölner Zeitung« is az izgatás netovábbja, s ezer tallér helyett a legszívesebben ezer kartácsot küldene nekünk" *(lásd* MEGA, III. rész, 1. köt., 99—100. old.). De azért Engels mégis összehozott további tizennégy részvényt, s így június 1-én a „Neue Rheinische Zeitung" megjelenhetett.

A lap felelős szerkesztőjeként Marx szerepelt, s a szerkesztőségi gárdához tartozott Engels, Dronke, Weerth és a két Wolff.

2. A JÚNIUSI NAPOK

A „Neue Rheinische Zeitung" a „demokrácia lapjának" nevezte magát, de ezen nem valamiféle parlamentáris baloldal értendő. Ilyen becsvágya nem volt a lapnak, ellenkezőleg, sürgős feladatának tartotta a demokraták ellenőrzését. Célja, írta, olyannyira nem a fekete—piros—arany köztársaság, hogy éppen ennek talaján kezdődik meg majd az ellenzéki szerepe.

A lap az adott forradalmi mozgalmat teljesen a „Kommunista Kiáltvány" szellemében törekedett előrevinni. E feladat annál sürgetőbb volt, mert a márciusi napok alatt meghódított forradalmi pozíciók júniusban már félig-meddig megint veszendőbe mentek. Bécsben, a még fejletlen osztályellentétek közepette kedélyes anarchia uralkodott; Berlinben a burzsoázia éppen csak kezébe vette a hatalmat, hogy aztán megint átjátssza a legyőzött, március előtti erőknek; a közép- és kisállamokban liberális miniszterek parádéztak, akik feudális elődeiktől nem abban különböztek, hogy férfiúi büszkeséggel álltak volna szemben a királyi trónokkal, hanem abban, hogy derekuk még amazokénál is hajlékonyabb volt. A frankfurti nemzetgyűlés pedig, amely szuverén hatalma

* A zárójelben levő megjegyzés Mehringtől származik. — *A ford.*

teljességében meg kellett volna, hogy teremtse a német egységet, már május 18-án, mihelyt összeült, eleve reménytelen fecsegőklubnak bizonyult.

Ezzel az árnyintézménnyel a „Neue Rheinische Zeitung" mindjárt az első számában olyan alaposan leszámolt, hogy kisszámú részvényeseinek fele azonnal visszavonulót fújt. Pedig igazán nem támasztott túlzott igényeket a parlamenti hősök tisztánlátása és bátorsága tekintetében. Bírálva a föderatív republikanizmus eszméjét, amelyet a frankfurti nemzetgyűlés baloldala képviselt, kifejtette, hogy alkotmányos monarchiák, kis fejedelemségek és köztársaságocskák föderációja, élén egy köztársasági kormánnyal, nem lehet Németország végleges berendezkedése, de egyben hozzá is tette: „Nem állítjuk fel azt az utópista követelést, hogy eleve kikiáltassék az egységes, oszthatatlan német köztársaság, hanem azt követeljük az úgynevezett radikáldemokrata párttól, hogy ne tévessze össze a harcnak és a forradalmi mozgalomnak a kiindulási pontját ezek végső céljával. A német egység, csakúgy mint a német alkotmány csupán olyan mozgalom eredményeként valósulhat meg, amelyben döntő tényezők lesznek mind a belső konfliktusok, mind a Kelettel való háború. A végleges konstitúciót nem lehet dekretálni, ez egybeesik azzal a mozgalommal, amelyet végig kell csinálnunk. Így tehát nem egyik vagy másik nézet, egyik vagy másik politikai eszme megvalósításáról van szó, hanem arról, hogy megértsük a fejlődés folyamatát. A nemzetgyűlésnek csak az ez idő szerint gyakorlatilag lehetséges lépéseket kell megtennie" („Programme der radikaldemokratischen Partei und der Linken." *Lásd* MEGA, I. rész, 7. köt., 30. old.). A nemzetgyűlés azonban azt tette, aminek a logika törvényei szerint gyakorlatilag lehetetlennek kellett volna lennie: megválasztotta az osztrák János főherceget birodalmi kormányzónak, s ezzel a mozgalomból ráeső részt a fejedelmek kezére játszotta át.

A frankfurti eseményeknél fontosabbak voltak azonban a berliniek. A német határokon belül a forradalom legnagyobb ellensége a porosz állam volt. Igaz, hogy a forradalom március 18-án megdöntötte, de győzelmének gyümölcsei a történelmi helyzetnél fogva közvetlenül a burzsoázia ölébe hullottak, s ez sietett a forradalmat elárulni. A „jogállapot folytonosságának" megőrzésére

— értsd: forradalmi eredetének megtagadása — kedvéért a polgári Camphausen—Hansemann-kormány összehívta az egyesített Landtagot, hogy ezzel a feudális-rendi testülettel fektettesse le a polgári alkotmány alapjait. Ez meg is történt az április 6-i és 8-i törvények formájában: az előbbi papírra vetett egy sor polgári jogot az új alkotmány alapvonásaként, az utóbbi pedig elrendelte az általános, egyenlő, titkos és közvetett választójogot egy olyan újabb gyűlésre, amelynek feladata lesz, a koronával való megegyezés alapján, az új állami alkotmány kidolgozása.

A „megegyezés" hírhedt elvével valójában elsikkasztották azt a győzelmet, amelyet március 18-án a berlini proletariátus a porosz gárdaezredek fölött aratott. Ha az újabb gyülés határozataihoz a korona jóváhagyása kell, akkor ez megint fent van, diktálja az akaratát, vagy pedig második forradalommal kell megfékezni. Ilyen lehetőség megakadályozására azonban a Camphausen—Hansemann-kormány mindent megtett, ami módjában állt. A legkicsinyesebb módon állandóan zaklatta a május 22-én összeült újabb gyűlést, ezzel szemben „pajzsként állt a dinasztia elé", s az egyelőre még fejetlen ellenforradalomnak főt adott azzal, hogy Poroszország hercegét, az ízig-vérig reakciós trónörököst visszahívta Angliából, ahová a tömegek felháborodása március 18-án elkergette.

Természetesen ez a berlini gyűlés sem állott forradalmi magaslatokon, habár nem is maradhatott annyira az álomfelhők között, mint a frankfurti parlament. Belement a „megegyezés" elvének elfogadásába, ami még a csontjából is kiszívta a velőt, de aztán még egyszer összeszedte magát, és félig-meddig határozott magatartást tanúsított, amikor Berlin lakossága a fegyverarzenál megostromlásával kimondta fenyegető szavát. Ez megbuktatta Camphausent, de Hansemannt még nem. E két miniszter abban különbözött egymástól, hogy Camphausent még gyötörte a polgári ideológia némi maradványa, míg Hansemann teljesen szégyentelenül eladta magát a burzsoázia legleplezetlenebb profitérdekeinek. Ezeknek az érdekeknek azzal vélt szolgálni, hogy a királyságnak, a junkereknek még jobban udvarolt, a berlini gyűlést még jobban korrumpálta, a tömegeket még jobban brutalizálta, mint eddig. Az ellenforradalomnak tehát megvolt a jó oka, hogy egy ideig még szívesen lássa tényked ését.

A dolgok ilyen végzetes alakulásával a „Neue Rheinische Zeitung" a legnagyobb határozottsággal szembeszegült. Kifejtette, hogy Camphausen reakciót vet a nagyburzsoázia szellemében, de aratni a feudális párt szellemében fog. A lap igyekezett felkorbácsolni a berlini gyűlést, s különösen ennek balszárnyát, hogy lépjen fel határozottan. Azzal szemben, hogy a gyűlés felháborodott néhány zászlónak és fegyvernek az arzenál ostromakor történt elpusztításán, megdicsérte a nép nagyonis helyes érzékét, hogy nemcsak elnyomói ellen lépett fel forradalmian, hanem saját múltja csillogó illúziói ellen is. Óva intette a balszárnyat a parlamenti győzelmek csalóka látszatfényétől, mert ilyeneket a régi hatalom szívesen lehetővé tesz neki, ha önmaga kézben tarthatja az összes valóban döntő pozíciókat.

A Hansemann-kormánynak az újság előre megjósolta nyomorult bukását. Ez a kormány — írta — úgy akarja a burzsoázia uralmát megalapozni, hogy egyúttal kompromisszumot köt a régi, feudális rendőrállammal. „E kétszínű és ellentmondásos feladat megoldása közben minden pillanatban azt látja, hogy a reakció abszolutisztikus és feudális szellemben aláaknázza a burzsoáziának még csak megalapozandó uralmát, sőt a kormány létét is — s alul fog maradni. A burzsoázia nem harcolhatja ki saját uralmát, ha egyelőre nem teszi szövetségesévé az egész népet, ha nem lép fel többé vagy kevésbé demokratikusan" („Der Bürgerwehrgesetzentwurf." *Lásd* MEGA, I. rész, 7. köt., 219. old.). Maró gúnnyal ostorozta a lap a burzsoáziának azokat a törekvéseit is, amelyekkel a parasztok fölszabadítását, a polgári forradalomnak ezt a legtörvényesebb feladatát, puszta szemfényvesztéssé akarta tenni. „Az 1848-as német burzsoázia — olvashatjuk a „Neue Rheinische Zeitung"-ban — minden habozás nélkül elárulja a parasztokat, akik a legtermészetesebb szövetségesei, hús a húsukból, s akik nélkül a nemességgel szemben teljesen tehetetlenek" („Gesetzentwurf über die Aufhebung der Feudallasten." *Lásd* MEGA, I. rész, 7. köt., 261. old.). Ezért az 1848-as német forradalom csak paródiája az 1789-es francia forradalomnak.

De paródia volt még más értelemben is. A német forradalom nem saját erejéből győzött, hanem olyan francia forradalom nyomán, amely már biztosított a proletariátusnak bizonyos részvételt a kormányzásban. Ez ugyan nem igazolja a burzsoázia

árulását a német forradalomban, még csak nem is menti, de mindenesetre magyarázza. Ámde ugyanazokban a júniusi napokban, amikor a Hansemann-kormány megkezdte a maga sírásó munkáját, ez a lidércnyomás már nem nehezedett olyan mértékben a burzsoáziára. A párizsi proletariátust négynapos szörnyű utcai vérengzés során leverték, s ebben a közös hóhérszolgálatban a tőke érdekében valamennyi polgári osztály és párt részt vett.

De a „győztes legyőzöttek" porba tiport zászlaját magasra emelte Németországban a „Neue Rheinische Zeitung". Hogy a demokrácia hová tartozik a burzsoázia és a proletariátus osztályharcában, azt Marx a következő erőteljes szavakkal fejezte ki: „Megkérdezik majd tőlünk, hogy egyetlen könnyünk, egyetlen sóhajunk, egyetlen szavunk sincs-e azokért az áldozatokért, akik a nép dühétől estek el, a nemzeti gárdáért, a mobilgárdáért, a köztársasági gárdáért, a sorkatonaságért? Az ő özvegyeiket és árváikat majd gondjába veszi az állam, őket majd dekrétumok dicsőítik, s földi maradványaikat ünnepélyes temetéssel helyezik örök nyugalomba; őket a hivatalos sajtó halhatatlanoknak fogja nyilvánítani, és az európai reakció Kelettől Nyugatig hódolattal fog nekik adózni. De az éhségtől elgyötört, a sajtó által becsmérelt, az orvosoktól elhagyott plebejusokat a »becsületes« emberek tolvajnak, gyújtogatónak, gályarabnak nevezik, feleségük és gyermekeik még mérhetetlenebb nyomorba zuhantak, s legjobbjaikat a tengerentúlra deportálták — az ő fenyegetően sötét homlokukat babérkoszorúval övezni: ez a demokrata sajtó *előjoga, ez a demokrata sajtó joga*" („Die Junirevolution." *Lásd* MEGA, I. rész, 7. köt., 118. old.).

E csodálatra méltó cikk, amelyből még ma is lángolóan sugárzik a forradalmi szenvedély, elég sokba került a „Neue Rheinische Zeitung"-nak: elvesztette részvényesei másik felét is.

3. AZ OROSZORSZÁG ELLENI HÁBORÚ

A külpolitikában az Oroszország elleni háború volt az a csomópont, amellyel a „Neue Rheinische Zeitung" a legtöbbet foglalkozott. Oroszországban látta a forradalom egyetlen igazán félelmetes ellenségét, s úgy vélte, hogy ez feltétlenül közbelép, ha a mozgalom európai méreteket ölt.

És ezzel kétségtelenül rátalált az igazságra. Ugyanabban az időben, amikor a „Neue Rheinische Zeitung" az Oroszország elleni forradalmi háborút követelte, a cár felajánlotta Poroszország hercegének az orosz hadsereg segítségét a despotizmus erőszakos helyreállítására. Ez akkor még nem volt ismeretes, s így a lap sem tudhatott róla, azóta azonban okmányszerű bizonyítást nyert. S egy évvel később az orosz medve megmentette az osztrák despotizmust, hatalmas mancsaival lesújtván a magyar forradalomra. A német forradalom nem győzhetett a porosz és az osztrák önkényuralom szétverése nélkül, s ez a cél mindaddig elérhetetlen volt, míg a cár hatalma töretlenül állt.

Az Oroszország elleni háborútól a „Neue Rheinische Zeitung" a forradalmi erőknek ugyanolyan kirobbanását várta, amilyen az 1789-es francia forradalomnak a feudális Németország elleni háború révén megadatott. S ha a lap, Weerth szavai szerint a német nemzetet csőcselékként kezelte, úgy ebből az az igazság, hogy teljes keserűséggel ostorozta azokat a zsoldosszolgálatokat, amelyekkel a németek hetven éven át más népek szabadsága és függetlensége ellen vétkeztek: Amerikában és Franciaországban, Olaszországban és Lengyelországban, Hollandiában és Görögországban. „Most, amikor a németek lerázzák saját rabigájukat, meg kell változnia egész külpolitikájuknak is; ellenkező esetben az idegen népeket láncra verő béklyókkal a saját, fiatal, szinte még csak megsejtett szabadságunkat ejtjük foglyul. Németország olyan mértékben teszi magát szabaddá, amilyenben szabadságot enged a szomszéd népeknek" („Auswärtige deutsche Politik." *Lásd* MEGA, I. rész, 7. köt., 137. old.). A lap leleplezte azt a machiavellista politikát, amely, miközben magában Németországban alapjaiban rendült meg, a németek kozmopolita jellemének ellentmondó, szűkkeblű faji gyűlöletet korbácsol fel, hogy megbénítsa a demokratikus erőket, elterelje magáról a figyelmet, levezető csatornát teremtsen a forradalmi tűzlávának — s mindezt azért, hogy kikovácsolhassa a belső elnyomás fegyvereit.

A „Neue Rheinische Zeitung" „csaknem az egész német sajtó hazafias üdvrivalgása és dobpergetése ellenére" az első pillanattól kezdve Posenben a lengyelek, Olaszországban az olaszok, s Magyarországon a magyarok érdekében szállott síkra. Kigúnyolta azt a „mélységes kombinációt", azt a „történelmi paradoxont", amely

megengedhetőnek tartotta, hogy a németek ugyanakkor, amikor saját kormányaik ellen harcolnak, ezeknek vezényszavára keresztes hadjáratra keljenek Lengyelország, Magyarország, Olaszország szabadsága ellen. „Csak az Oroszország elleni háború a forradalmi Németország háborúja, olyan háború, amelyben lemoshatja a múlt bűneit, amelyben megemberelheti magát és legyőzheti saját autokratáit, amelyben — miként ez a hosszú, lomha szolgaság láncait lerázó néphez illik — a civilizáció propagandáját fiainak feláldozásával vásárolja meg, olyan háború, amelyben az országán kívüli népek felszabadításával felszabadítja önmagát az országon belül" („Die auswärtige deutsche Politik und die letzten Ereignisse zu Prag." *Lásd* MEGA, I. rész, 7. köt., 181. old.).

Ebből következik, hogy a lap egyik elnyomott nemzetért sem lépett olyan szenvedélyesen sorompóba, mint Lengyelországért. Az 1848-as lengyel mozgalom csupán Posen porosz tartományra korlátozódott, mivel Orosz-Lengyelország az 1830-as forradalom folytán, Osztrák-Lengyelország pedig az 1846-os felkelés folytán rendkívül legyengült. A mozgalom tehát most igen szerény igényekkel lépett fel, s alig követelt annyit, amennyit Lengyelországnak az 1815-ös szerződésekben megígértek, de később nem adtak meg: a megszálló csapatok felcserélését hazai egységekkel, a hivataloknak kizárólag lengyelekkel való betöltését. Berlinben március 18-a után, az első ijedtségben megígérték a „nemzeti újjászervezést", de természetesen azzal a hátsógondolattal, hogy ezt nem valósítják meg. S amíg a lengyelek elég jóhiszeműek voltak, hogy higgyenek Berlin becsületes szándékaiban, addig a berliniek felbujtották és tervszerűen polgárháborúba hajszolták Posen tartomány német és zsidó lakosságát. Ennek a polgárháborúnak a kirobbantása teljes egészében, az általa elkövetett rémségek majdnem teljes egészükben a poroszok bűnlajstromára írandók. Az erőszakosan erőszakos ellenállásba belehajszolt lengyelek hősiesen verekedtek s nemegyszer, így nevezetesen április 30-án Miloslawnál, a számban és fegyverzetben jóval erősebb ellenséget teljes megfutamodásra kényszerítették. De persze huzamosabb időre kilátástalan volt, hogy a lengyel kasza megbirkózhassék a porosz srapnellel.

A német burzsoázia a lengyel kérdésben is éppen olyan fejetlen és hűtlen volt, mint minden másban. A március előtti napokban még kiválóan megértette, mily szoros az összefüggés a német és a

lengyel ügy között, s bölcseik még március 18-a után is, a frankfurti úgynevezett előparlamentben ünnepélyesen kijelentették, hogy Lengyelország visszaállítása szent kötelessége a német nemzetnek. De ez nem gátolta Camphausent, hogy ne vállalja ebben a kérdésben is a porosz junkerek lakájának szerepét. A „nemzeti újjászervezésre" tett ígéretet aljas módon megszegve, Posen tartományból egyik részt a másik után hasította ki, egészében több mint kétharmadát, s ezt a területet az általános megvetés közepette kimúló, utolsókat vonagló szövetségi gyűléssel felvétette a Német Szövetségbe. Ezek után a frankfurti nemzetgyűlésnek kellett azt a kérdést eldöntenie, hogy elismeri-e szabályszerű tagjainak a Posen tartományból kihasított területeken megválasztott képviselőket, vagy sem. Háromnapi vita után úgy döntött, ahogy ez tőle várható volt: a forradalomnak ez az elkorcsosult gyermeke áldását adta az ellenforradalom gonosztettére.

Hogy ez a kérdés a „Neue Rheinische Zeitung"-ot mennyire közelről érintette, mutatja az a részletesség, amellyel e frankfurti vitákat nyolc vagy kilenc, részben elég hosszú cikkben ismertette, teljes ellentétben azzal a megvető rövidséggel, amellyel különben ennek a parlamentnek a fecsegéseit elintézte. A szóban forgó cikksorozat egyébként is a legnagyobb a lap hasábjain megjelent munkák közül. Amennyire a tartalomból és a stílusból következtetni lehet, Marx és Engels együtt írták; mindenesetre Engelsnek nagy része van benne, kifejezésmódjának erősen jellegzetes nyomait viseli magán.

Ami legelőször is feltűnik rajta, s valóban leginkább a becsületére válik, az az, hogy milyen üdítő nyíltsággal fedi fel a Lengyelországgal űzött üres játékot. De az az erkölcsi felháborodás, amelyre Marx és Engels képesek voltak — mégpedig sokkal nagyobb mértékben, mint a jámbor filiszter csak gyanithatná is — nem hasonlítható afféle szentimentális részvéthez, mint például Robert Blumé volt, a kisemmizett lengyelek érdekében mondott frankfurti beszédében. Az ünnepelt baloldali szónoknak el kellett tűrnie, és nem alaptalanul, hogy fellépését így jellemezzék: „A legtriviálisabb fecsegés, habár — s ezt készséggel elismerjük — nagystílű és mesteri fecsegés." (*lásd* MEGA, I. rész, 7. köt., 310. old.). Blum ugyanis nem értette meg, hogy Lengyelország elárulása a német forradalom elárulása is, mert a német forradalomnak ezáltal

kiesett a kezéből a halálos ellenségével, a cárizmussal szemben nélkülözhetetlen fegyver.

Marx és Engels ugyanígy a „legtriviálisabb fecsegésnek" tartották „a népek általános testvériségét" is, mert ez, tekintet nélkül a népek történelmi helyzetére és társadalmi fejlettségének fokára, semmi mást nem akar, csak a testvériséget vaktában. „Igazság", „emberiesség", „szabadság", „egyenlőség", „testvériség", „függetlenség" számukra többé-kevésbé csupán erkölcsi frázisok voltak, igen szépen hangzó frázisok ugyan, amelyek azonban történelmi és politikai kérdésekben mit sem bizonyítanak. Ezt a „modern mitológiát" mindenkor szörnyűségesnek mondták. S a forradalom forró napjaiban végképpen csak egy jelszavuk volt: velünk vagy ellenünk?

Ennélfogva a „Neue Rheinische Zeitung" lengyel cikkeit igaz forradalmi szenvedély hevítette, s ezáltal magasan túlszárnyalták a közkeletű demokrácia lengyelbarát fecsegését, s még ma is beszédes bizonyítékai a politikai éleslátásnak. Mindazonáltal nem mentesek egynémely tévedéstől, mégpedig a lengyel történelem tekintetében. Amennyire fontos volt leszögezni, hogy a Lengyelország függetlenségéért folyó harc csak akkor győzhet, ha ez egyúttal az agrárdemokráciának a patriarchális-feudális abszolutizmus fölött aratott győzelme is, ugyanannyira helytelen volt feltételezni, hogy a lengyelek már az 1791-es alkotmány óta felismerték ezt az összefüggést. És nem felelt meg a valóságnak az sem, hogy 1848-ban már régen halott és eltemetett volt a nemesi demokrácia régi Lengyelországa, de hátrahagyott egy erőteljes fiút, a parasztdemokrácia Lengyelországát. Azok a lengyel junkerek, akik ragyogó bátorsággal küzdöttek a nyugat-európai barikádokon, hogy népüket a keleti hatalmak karmaiból kiszabadítsák, Marx és Engels szemében a lengyel nemesség képviselői voltak, holott a harc tüzében megedzett és megtisztult Lelewelek és Mierosławskik csupán felülemelkedtek saját osztályukon, miként a Huttenek és a Sickingenek a német lovagokon, vagy — hogy a közelebbi múltból vegyünk példát, miként a Clausewitzek és a Gneisenauk felülemelkedtek a porosz junkereken.

Erre a tévedésükre Marx is, Engels is hamarosan rájöttek. Ezzel szemben a délszláv nemzetek és nemzetiségek függetlenségi harca tekintetében Engels végig kitartott a „Neue Rheinische Zeitung" által képviselt elítélő nézet mellett. Ugyanúgy nyilatkozott erről

1882-ben is, mint azon polémiában, amelyet emiatt 1849-ben Bakunyinnal folytatott. Az orosz forradalmárt egyébként 1848 júliusában a lapban annak párizsi tudósítója, Ewerbeck azzal gyanúsította, hogy az orosz kormány ügynöke, s ezt az állítását az Havas-ügynökség egyidejűen megjelent hasonló közleménye is megerősítette. A hír azonban rögtön valótlannak bizonyult, s a szerkesztőség megfelelő módon vissza is vonta. Amikor aztán Marx augusztus végén, illetve szeptember elején elutazott Berlinbe és Bécsbe, Berlinben felújította régi baráti kapcsolatát Bakunyinnal, s októberben már erősen harcolt Poroszországból való kiutasítása ellen. S Engels is „barátunknak" nevezte Bakunyint annak a polémiának a bevezetőjében, amelyet ellene a szlávokhoz intézett felhívása kapcsán írt, bár aztán tárgyilagos élességgel megbírálta ennek a kis írásműnek a pánszláv tendenciáit.

Mindenekelőtt itt is a forradalom érdeke volt a döntő. A bécsi kormánynak a forradalmi németek és magyarok ellen folytatott harcában az ausztriai szlávok — a lengyelek kivételével — a reakció oldalára álltak. Megostromolták a fellázadt Bécset és kiszolgáltatták a császári és királyi hatalmasságok kíméletlen bosszújának; abban az időben, amikor Engels Bakunyinnal vitatkozott, a szlávok harcban álltak a felkelő Magyarországgal, melynek forradalmi harcát Engels a „Neue Rheinische Zeitung"-ban nagy tárgyismerettel és szenvedélyes együttérzéssel követte. E szenvedélyes együttérzése alapján aztán éppen úgy túlbecsülte a magyarokat történelmi fejlődésük foka tekintetében, mint a lengyeleket. Bakunyinnak arra a követelésére, hogy biztosíttassék az ausztriai szlávok függetlensége, Engels a következőket válaszolta: „Ez eszünk ágában sincs. Azokra az érzelgős testvériségi frázisokra, amelyeket itt Európa legellenforradalmibb nemzetei nevében kiáltanak felénk, azt feleljük: a németek első forradalmi szenvedélye az oroszgyűlölet volt és maradt; ehhez a forradalom óta még hozzá jött a cseh- és horvátgyűlölet, s mi — a lengyelekkel és a magyarokkal együtt — a forradalmat csak e szláv népek ellen alkalmazott leghatározottabb terrorizmussal biztosíthatjuk. Ma már tudjuk, hol vannak a forradalom ellenségei összpontosítva: Oroszországban és Ausztria szláv területein; és semmiféle frázis, semmiféle célzás ezen országok meghatározatlan demokratikus jövőjére nem tart vissza minket attól, hogy ellenségeinket ellenségként kezeljük" („Der demokratische

Panslavismus." *Lásd* LNME, III. köt., 263—264. old.). S így Engels a „forradalmat eláruló szlávság" ellen életre-halálra szóló, könyörtelen harcot hirdetett.

E sorokat azonban nem, vagy legalábbis nem csupán az az izzó felháborodás diktálta, amelyet az európai reakciót támogató ausztriai szlávok bérencszolgálatai fölött érzett. Engels tagadta, hogy a szláv népeknek — a lengyelek, az oroszok és esetleg a törökországi szlávok kivételével — bármiféle történelmi jövője lenne, „azon egyszerű oknál fogva, hogy az összes többi szlávok híjával vannak az önállóság és az életképesség elengedhetetlen történelmi földrajzi, politikai és ipari föltételeinek" (*lásd* uo., 251. old.). A nemzeti önállóságukért folyó küzdelmük a cárizmus akaratnélküli eszközeivé teszi őket, s ezen a demokratikus pánszlávok jóhiszemű öncsalása sem változtat semmit. A nagy kultúrnépek forradalmi fejlődésének történelmi joga — mondta Engels — előbbre való e kicsiny, elkorcsosult, magatehetetlen nemzetkék függetlenségi harcánál, még akkor is, ha ezenközben egynémely szelíd kis nemzetvirágszálat erőszakosan eltaposnának; ez legalább majd képessé teszi őket, hogy olyan történelmi fejlődésben vegyenek részt, amellyel, magukra hagyatva, idegenül állnának szemben. És ugyanebben az értelemben mondta Engels 1882-ben, hogy amennyiben a balkáni szlávok felszabadulási törekvése összeütközik a nyugateurópai proletariátus érdekeivel, akkor felőle akár el is lophatják a cárizmusnak e kiszolgálóit; a politikában nincs helye a poétikus szimpátiáknak.

Engels tévedett, tagadván a kis szláv nemzetek történelmi jövőjét, alapgondolata azonban kétségtelenül helyes volt, s ezt a „Neue Rheinische Zeitung" teljes határozottsággal képviselte is egy esetben, amikor szembekerült a nyárspolgári „poétikus szimpátiákkal".

4. A SZEPTEMBERI NAPOK

A fent említett eset azzal volt kapcsolatban, hogy a porosz kormány a Német Szövetség megbízásából március 18-a után háborút indított Dánia ellen, mégpedig a schleswig-holsteini kérdés miatt. Holstein német terület volt és a Német Szövetséghez tartozott; Schleswig nem volt a Szövetség tagja, és — legalábbis északi részei-

ben — túlnyomóan dánok lakták. Mindkét hercegséget több század óta egybekötötte a csak valamivel nagyobb és népesebb dán királysággal a közös uralkodóház, de oly módon, hogy míg Dániában nőágon is érvényben volt az örökösödési jog, addig Schleswig-Holsteinben csak fiágon. A két hercegséget egymással szoros reálunió kötötte össze, s ezen elválaszthatatlanságukon belül állami önállóságot élveztek.

Ez volt Dánia és a hercegségek közötti viszony a nemzetközi szerződések alapján. Gyakorlatilag azonban a helyzet úgy alakult, hogy a XIX. század küszöbéig Koppenhágában a német szellem uralkodott, a német nyelv volt a dán királyság hivatalos nyelve, s a schleswig-holsteini nemesség döntő befolyással rendelkezett a dán hivatalokban. A napóleoni háborúk idején kiéleződtek a nemzeti ellentétek; Dániának azért a hűségéért, amelyet a francia forradalom örököse iránt mindvégig megőrzött, a bécsi szerződésekben Norvégia elvesztésével kellett bűnhődnie, állami létéért folytatott küzdelme pedig arra szorította, hogy annektálja Schleswig-Holsteint, már csak azért is, mert királyi háza fiágának fokozatos kihalása azzal fenyegetett, hogy a hercegségek hamarosan egy oldalág kezébe jutnak, s így Dániától teljesen elszakadnak. Ennélfogva Dánia erejéhez mérten igyekezett felszabaditani magát a német befolyás alól, és ehelyett, mivel önálló nemzeti szellem kialakítására túlságosan kicsiny volt, ápolni kezdett egy mesterséges skandinávizmust, s ennek kedvéért Norvégiával és Svédországgal közös kultúrterületet törekedett létrehozni.

A dán kormány próbálkozásai, hogy ezeket az elbai hercegségeket teljesen hatalmába kerítse, magukban a hercegségekben is igen szívós ellenállást váltottak ki, s ez csakhamar német nemzeti üggyé lett. A gazdaságilag felvirágzó Németország felismerte — főleg a vámunió létrehozása után —, hogy milyen jelentősége van a két tenger közt elterülő schleswig-holsteini félszigetnek a kereskedelem és a tengeri hajózás szempontjából, s egyre fokozódó tetszéssel üdvözölte a dán propagandával szemben megnyilvánuló schleswig-holsteini oppozíciót. A „Schleswig-Holstein meerumschlungen, Deutscher Sitte hohe Wacht" (Tenger mosta Schleswig-Holstein, Német eszmény biztos őre) kezdetű dal 1844 óta szinte nemzeti himnusszá lett. Persze, ez a mozgalom nem jutott túl a

március előtti agitáció unalmas és álmos tempóján, de azért a német kormányok nem tudták magukat egészen a hatása alól kivonni. Amikor aztán VIII. Keresztély dán király 1847-ben, a döntő, erőszakos lépés előkészítéseként nyílt levélben Schleswig hercegséget, sőt, Holstein hercegség egy részét is a dán állam integráns részének nyilvánította, akkor még a Bundestag is összeszedte magát: erőtlenül bár, de mégis protestált, és nem jelentette ki, hogy illetéktelen, mint olyankor, amikor arról volt szó, hogy a német népet kell megvédeni a fejedelmek önkényeskedésétől.

Nos, a „Neue Rheinische Zeitung" a legcsekélyebb fajrokonságot sem érezte ezzel a „tenger mosta" polgári kocsmalelkesedéssel; egészen egyszerűen a skandinávizmus ellenpólusának tartotta, s ezt a következő szavakkal ostorozta: „A durva kegyetlen kalóz ónormann nemzeti jellegért való lelkesedés; rajongás azon mély bensőségességért, amely nem tudja túláradó gondolatait és érzelmeit szavakban kifejezni, csak tettekben, mégpedig a nők iránti durvaságban, az állandó részegeskedésben, s a könnyáztatta érzelgősséggel váltakozó féktelen harciasságban (Berserkerwut)* (*lásd* MEGA, I. rész, 7. köt., 352. old.), A dolgok állása azonban sajátosképpen úgy tolódott el, hogy a skandinávizmus reakciós lobogója alatt Dániában éppen a polgári ellenzék harcolt, az úgynevezett „Eider-dánok" pártja, amely azért buzgólkodott Schleswig hercegség dánosításán, a dán gazdasági terület kiterjesztésén, hogy aztán az egész államot modern alkotmánnyal szilárdíthassa meg. Ezzel szemben a hercegségek harca a hajdani és okmányokban biztosított jogaikért többé-kevésbé a feudális kiváltságokért és dinasztikus ócskaságokért folytatott küzdelem volt.

1848 januárjában VII. Frigyes, családjának utolsó férfisarja került a dán trónra és haldokló atyja tanácsához híven hozzáfogott, hogy liberális, közös alkotmányt készítsen elő Dánia és a hercegségek számára. Egy hónappal később a februári forradalom Koppenhágában viharos népmozgalmat hívott életre. Ez az „Eider-dán" pártot állította a kormányrúd mellé; az pedig a legnagyobb türelmetlenséggel sietett megvalósítani programját: Schleswig bekebelezését egészen az Eider vonaláig. Erre a hercegségek, élükön a 7000 főből álló hadseregükkel kinyilvánították, hogy elszakad-

* Berserker — a féktelen harcos példaképe a skandináv mondákban. — *A ford.*

nak a dán királytól, majd Kielben ideiglenes kormányt alakítottak. Ebben a nemességnek volt a döntő szava, de ahelyett, hogy szabad folyást engedtek volna az országon belüli erőknek, amelyek nagyonis képesek voltak, hogy megbirkózzanak a dán hatalommal, a Bundestagnak és a porosz kormánynak könyörögtek segítségért, mivel ezektől nem kellett félteniük feudális kiváltságaikat.

Mindkét helyen szívélyes fogadtatásra találtak, hiszen a „német ügy védelmét" a Bundestag is, a porosz kormány is megfelelő alkalomnak látta, hogy magához térjen a forradalom megsemmisítő csapásaitól. Különösen a porosz királynak volt nagyon sürgős, hogy a gyenge Dánia ellen végrehajtandó katonai sétával helyreállítsa a berlini barikádharcokban csúfosan megvert gárdistái tekintélyét. Gyűlölte az „Eider-dán" pártot mint forradalmi torzszülöttet, de azt tartotta, hogy a schleswig-holsteiniek is rebellisek, akik fellázadtak Isten kegyelméből való felsőbbségük ellen. Tábornokainak meghagyta, hogy ezt a „forradalomnak nyújtandó lakájszolgálatot" minél lagymatagabban teljesítsék; titkos küldötte, von Wildenbruch őrnagy útján pedig értésére adta a koppenhágaiaknak, hogy legfőbb kívánsága az elbai hercegségeket királyi hercegük számára megtartani, és csak azért lép közbe, hogy megakadályozza a radikális és republikánus elemek végzetes beavatkozását.

De ennek Dánia nem ült fel. A maga részéről a nagyhatalmakhoz fordult segítségért, s mind Anglia, mind Oroszország nagyon is készségesen hajlottak erre. Segítségük lehetővé tette a kis Dániának, hogy úgy megleckéztesse a nagy Németországot, mint egy iskolásgyereket. Miközben a dán hadihajók igen érzékeny sebeket ütöttek a német kereskedelmen, azalatt a Wrangel porosz tábornok által vezetett és az elbai hercegségekbe behatoló német szövetséges hadsereget — amely a rossz hadvezetés ellenére is maga előtt üzte a sokkal gyengébb dán csapatokat — teljesen megbénította a nagyhatalmak diplomáciai beavatkozása. Május végén Wrangel parancsot kapott Berlinből, hogy vonuljon ki Jütlandból, mire június 9-én a nemzetgyűlés határozatot hozott, hogy a hercegségek ügye mint német nemzeti ügy az ő hatáskörébe tartozik, s hogy megvédi Németország becsületét.

A háborút valóban a Német Szövetség nevében folytatták, vezetése tehát tényleg a nemzetgyűlésnek és az általa június 28-án

birodalmi kormányzóvá választott Habsburg-hercegnek a dolga lett volna. De ezzel a porosz kormány mit sem törődött, hanem angol és orosz nyomásra augusztus 28-án megkötötte a két hónapra szóló malmői fegyverszünetet, teljesen figyelmen kívül hagyva a birodalmi kormányzó és annak küldötte által kívánt feltételeket. A fegyverszüneti szerződés határozatai Németországra nézve rendkívül szégyenteljesek voltak: Schleswig-Holstein ideiglenes kormányát föloszlatták, s a fegyverszünet tartamára a legfőbb vezetést egy dánbarát politikusra bízták; az addigi ideiglenes kormány rendeleteit hatályon kívül helyezték, a schleswigi és a holsteini csapatokat elkülönítették egymástól. A fegyverszünet Németországot katonailag is igen hátrányos helyzetbe hozta, mivel a téli időre szólt, amikor a dán hajóhad úgysem volt képes blokádot alkalmazni a német partokon, a fagy viszont lehetővé tette volna a németeknek, hogy a Kis-Bélt jegén átkelve elfoglalják Fünent, s Dánia területét Seelandra korlátozzák.

A fegyverszüneti szerződés megkötésének híre szeptember első napjaiban bombaként robbant a frankfurti nemzetgyűlésben, amely „középkori skolasztikusokra emlékeztető vénasszonyos locsogásával" szinte az újulásig tárgyalta a leendő birodalmi alkotmány papírízű „alapelveit". Első felháborodásában, szeptember 5-én határozatot hozott a fegyverszünet felfüggesztéséről, s ezzel a birodalmi kormányt visszalépésre késztette.

Ezt a határozatot a „Neue Rheinische Zeitung" ugyan mindenféle illúziótól mentesen, de mégis nagy elégtétellel üdvözölte. A szerződésekbe foglalt joggal szemben a történelmi fejlődés jogán a Dánia elleni háború folytatását követelte. „A dánok olyan nép — írta —, amely kereskedelmileg, iparilag, politikailag és szellemileg korlátlanul függ Németországtól. Köztudomású, hogy Dánia valóságos fővárosa nem Koppenhága, hanem Hamburg;... hogy Dánia minden irodalmi táplálékát, éppúgy, mint az anyagit, Németországból hozza be, s hogy a dán irodalom — Holberg kivételével — csak a német irodalom halvány másolata..." („Der dänisch—preussiche Waffenstillstand." *Lásd* MEGA, I. rész, 7. köt., 351—352. old.). „Ugyanazon jogon, amelyen a franciák Flandriát, Lotharingiát és Elzászt elfoglalták, s előbb vagy utóbb Belgiumot is el fogják foglalni, ugyanazon jogon foglalja el Németország Schleswiget: a civilizáció jogán a barbárság ellen, az előrehaladás jogán

a mozdulatlanság ellen . . .” (*lásd* uo., 353. old.). „A Schleswig-Holsteinben folytatott háborúnk igazi forradalmi háború. És ki áll kezdettől fogva Dánia pártján? Európa három legellenforradalmibb hatalma: Oroszország, Anglia és a porosz kormány. A porosz kormány, ameddig módjában állt, pusztán látszat-háborút folytatott; gondoljunk csak Wildenbruch jegyzékére, arra a készségre, amellyel a porosz kormány, az angol és orosz elképzeléseknek megfelelően elrendelte a Jütlandból való visszavonulást, s végül gondoljunk csak a fegyverszünetre! Poroszország, Anglia és Oroszország az a három hatalom, amelynek a legtöbb félni valójuk van a német forradalomtól, s annak első eredményétől, a német egységtől: Poroszországnak — mert ezáltal megszűnik létezni, Angliának — mert ezáltal a német piac kivonja magát kizsákmányolása alól, Oroszországnak — mert a demokrácia szükségszerűen nem csupán a Visztuláig, hanem a Dünáig és a Dnyeperig fog előnyomulni. Poroszország, Anglia és Oroszország összeesküvést szőttek Schleswig-Holstein, Németország és a forradalom ellen. Az a háború, amelyet most a frankfurti határozatok esetleg kirobbantanak, Németországnak Poroszország, Anglia és Oroszország ellen folyó háborúja lenne. S éppen ilyen háborúra van szüksége a már elszunnyadó német mozgalomnak: az ellenforradalom három nagyhatalma elleni háborúra, olyan háborúra, amelyben Poroszország valóban felolvad Németországban, amely elkerülhetetlenül szükségessé teszi a Lengyelországgal való szövetséget, amely azonnal Itália fölszabadítására vezet, amely éppen Németországnak 1792 és 1815 közötti ellenforradalmi szövetségesei ellen irányul, olyan háborúra tehát, amelyben el lehet mondani, hogy »veszélyben a haza«, de amely éppen ezért jelenti a megmentést, hiszen Németország győzelmét a demokrácia győzelmétől teszi függővé” (*lásd* uo. 354—355. old.).

Amit a „Neue Rheinische Zeitung” e sorokban világosan és élesen kimondott, azt ösztönösen érezték a forradalmi tömegek is; ezrek és ezrek tódultak mintegy ötven mérföldnyi körzetből Frankfurtba, új forradalmi harcra készen. De mint a lap helyesen mondta, ez az új harc elsöpörte volna magát a nemzetgyűlést is, ez azonban a heroikus öngyilkosság helyett inkább a gyávaságból elkövetett öngyilkosságot választotta. Szeptember 16-án jóváhagyta a malmői fegyverszünetet s még a baloldala is, nagyon kis kivétellel, elvetette

azt a javaslatot, hogy a nemzetgyűlés forradalmi konventté alakuljon. Magában Frankfurtban csupán kis barikádharcra került sor, de ezt a derék birodalmi kormányzó készakarva engedte létre jönni, hogy aztán a Mainz várából átvezényelt katonai túlerővel a szuronyok hatalma alá helyezhesse a szuverén parlamentet.

Ugyanebben az időben elérte a Hansemann-kormányt az a gyalázatos vég, amelyet a „Neue Rheinische Zeitung" megjósolt neki. Miközben az „anarchiával" szemben az „államhatalmat" támogatta, hozzásegítette a március 18-án összeomlott óporosz bürokrata, katonai és rendőrállamot, hogy újra lábra állhasson, anélkül, hogy tőle legalábbis a burzsoázia leplezetlen profitérdekeit kicsikarja, amelyekért a forradalmat elárulta. Mindenekelőtt — mint ezt a berlini gyűlés egyik tagja sóhajtva megállapította — fennállt még „a márciusi napokban bekövetkezett szakítás ellenére, teljes érintetlenségében, a régi katonai rendszer", a párizsi júniusi napok óta pedig mintha maguktól megcsörrentek volna hüvelybe dugott kardjai. Nyílt titok volt, hogy a porosz kormány Dániával nem utolsósorban azért kötött fegyverszünetet, hogy Wrangelt és gárdistáit az ellenforradalom döntő csapásának előkészítésére visszarendeljék Berlin körzetébe. Ezért szánta el magát a berlini gyűlés szeptember 7-én arra a határozatra, hogy követeli a hadügyminisztertől olyan leirat kiadását, amely felszólítja a hadsereg tisztjeit, tartózkodjanak minden reakciós törekvéstől, s becsületbeli kötelességükké teszi a hadseregből való kilépésüket, ha az alkotmányos jogállapot összeférhetetlen politikai meggyőződésükkel.

Ezzel ugyan nem sokat tettek, hiszen hasonló leiratokat, teljesen hatástalanul, már a polgári bürokrácia is kapott, de ez mégis jóval több volt annál, amennyit a militarizmus hajlandó lett volna eltűrni egy polgári kormánytól. A Hansemann-kormány megbukott, s Pfuel tábornok új, tisztán bürokratikus kormányt hozott létre, amely a gyűlés által követelt leiratot teljes kedélyességgel kiadta a tisztikarnak, bizonyságul ország-világ előtt, hogy a militarizmus már nem fél a polgári erőfeszítésektől, sőt, csak gúnyolódik rajtuk.

Így teljesült be a „tétovázó, okoskodó, határozatképtelen" berlini gyűlés felett a „Neue Rheinische Zeitung"-nak az a jövendölése, hogy egy szép napon a baloldal arra ébred majd: parlamenti diadala és tulajdonképpeni veresége egy és ugyanaz. Arra a ricsajra azonban, amelyet az ellenforradalmi sajtó csapott, hogy a baloldal diadalát

csak a berlini tömegeknek a gyűlésre gyakorolt nyomásával lehet magyarázni, azzal válaszolt, hogy visszautasítva a liberális lapok bénult letagadási kísérleteit, nyíltan kijelentette: „A demokratikus néptömegnek az a joga, hogy jelenlétével morálisan befolyásolja az alkotmányos gyűlések magatartását, régi forradalmi népjog, amely az angol és a francia forradalom óta sohasem volt nélkülözhető. Ennek a jognak köszönheti a történelem az ilyen gyűlések majdnem valamennyi erélyes lépését" („Die Freiheit der Beratungen in Berlin." *Lásd* MEGA, I. rész, 7. köt., 367. old.). Ez utalás volt a „parlamenti kreténizmusra", s az 1848-as év szeptemberi napjaiban éppúgy talált a frankfurti gyűlésre, mint a berlinire.

5. A KÖLNI DEMOKRÁCIA

A berlini és a frankfurti szeptemberi válság erősen visszahatott Kölnre is.

A Rajna vidék okozta az ellenforradalomnak a legnagyobb gondot. Ezért a keleti tartományokban sorozott csapatokkal rakták meg; a porosz hadseregnek körülbelül a harmadrésze ott állomásozott a Rajnánál és Vesztfáliában. Ezellen kis felkelésekkel semmit sem lehetett kezdeni; annál nagyobb szüksége volt tehát a demokráciának egy szoros és kemény szervezetre arra a napra, amikor a félforradalom egész forradalommá válhat.

Az a demokratikus szervezet, amelynek létrehozását júniusban Majna-Frankfurtban 88 demokratikus egyesület küldötteinek kongresszusán elhatározták, csak Kölnben öltött szilárd alakot, míg Németország más részeiben csupán egészen laza képződmény maradt. A Kölni Demokrácia három nagy egyesületre tagozódott, mindegyikük több ezer tagot számlált. E három egyesület a következő volt: a Marx és Schneider ügyvéd által irányított Demokrata Társaság, a Munkásegylet, élén Moll-lal és Schapperrel, s a Munkások és Munkáltatók Egylete, amelyet elnöke, Hermann Becker képviselt. Amikor a frankfurti kongresszus Kölnt választotta a Rajna vidék és Vesztfália számára központul, akkor ezek az egyletek létrehozták a központi választmányukat, mely augusztus közepén összehívta a demokratikus irányzatú rajnai és vesztfáliai egyesületek kongresszusát Kölnbe. Ezen 17 egyesület képviseletében 40 küldött

vett részt, akik az egész Rajna vidék és Vesztfália számára megerősítették a kölni egyesületek központi választmányát.

Ennek a szervezetnek a lelke Marx volt, csakúgy mint a „Neue Rheinische Zeitung"-nak. Megvolt az adottsága, hogy az embereken uralkodjék, s ezt a szokványos demokrata szellem persze a legkevésbé tudta neki megbocsátani. Karl Schurz, akkor 19 éves fiatal diák, a kölni kongresszuson látta őt először, és sok-sok esztendővel később így emlékezett vissza rá: „Marx akkor harmincéves volt, s már elismert feje egy szocialista iskolának. A zömök, erőteljes férfi, magas homlokával, koromfekete hajával és szakállával, sötét, csillogó szemével azonnal magára vonta az általános figyelmet. Szakmájában kiváló tudós hírében állt, s amit mondott, valóban mindig tartalmas, logikus és világos volt. De sohasem találkoztam nálánál sértőbb, arrogánsabb fellépésű emberrel." S a burzsoáziának ez a hőse sohasem tudta elfelejteni, hogy Marx milyen maró gúnnyal, szinte kiköpve ejtette ki ezt a szót: „burzsoá."

Ez ugyanaz a hangnem volt, amelyet két évvel később Techow hadnagy is használt, aki Marxszal folytatott beszélgetése után a következőket írta: „Nemcsak Marx rendkívüli fölénye tett mély benyomást rám, hanem az is, hogy úgy éreztem, jelentős egyéniséggel állok szemben. Ha annyi szíve volna, mint esze, ha annyi szeretet volna benne, mint gyűlölet, akkor tűzbe mennék érte, pedig nemcsak hogy különböző célzásokat tett rá, mennyire lenéz engem, hanem a végén egészen nyíltan ki is mondta. Mindnyájunk közül ő az első és az egyetlen, akiről feltételezem, hogy tudja, mi fán terem: uralkodni, s nagy események közepette sem elaprózódni." Ezután hosszas sirám következik, hogy a veszedelmes személyes becsvágy minden egyebet szétmart Marxban.

De egészen másként ítélte meg őt Albert Brisbane, Fourier amerikai apostola, aki a „New York Tribune" tudósítójaként, a lap kiadójával, Charles Danával együtt 1848 nyarán Kölnben tartózkodott. „Találkoztam ott Marxszal, a népi mozgalom vezetőjével. Éppen akkoriban kezdett kiemelkedni; harminc év körüli, zömök, erős testalkatú, finomarcú, sűrű fekete hajú férfi volt. Vonásai nagy energiát árultak el, s mérséklete, önuralma mögött érezni lehetett egy bátor lélek szenvedélyes izzását." S valóban, Marx abban az időben jól megfontolt bátorsággal irányította a Kölni Demokráciát.

Bármily nagy izgalmat keltettek is soraiban a szeptemberi válságok, a frankfurti gyűlés mégsem merte megkockáztatni a forradalmat, a Pfuel-kormány pedig még nem vállalkozott az ellenforradalomra. Ezzel minden helyi felkelés kilátástalanná vált, de annál inkább szívügye volt a kölni hatóságoknak, hogy puccsot provokáljanak ki, amit aztán könnyű szerrel vérbe fojthatnak. Mindenféle költött és mondvacsinált ürüggyel bírósági és rendőrségi hajszát indítottak a demokraták központi választmányának tagjai és a „Neue Rheinische Zeitung" szerkesztői ellen. Marx figyelmeztetett az ellenfél leselkedő fondorlataira; olyan pillanatban, mondta, amikor nincs a szőnyegen semmilyen nagy kérdés, amely a lakosságot harcra késztetné, s ezért minden puccsnak csődöt kell mondania, a felkelés kísérlete már csak azért is céltalan, mivel a közeljövőben hatalmas események következhetnek be, és nem szabad a döntő ütközet előtt harcképtelenné válni. Ha ugyanis a korona rászánja magát az ellenforradalomra, akkor ütött a nép számára az új forradalom órája.

Mégis sor került egy kisebb tumultusra, amikor szeptember 25-én Beckert, Mollt, Schappert és Wilhelm Wolffot le akarták tartóztatni. Sőt, néhány barikádot is emeltek arra a hírre, hogy katonaság vonul ki az Alter Markton tartott népgyűlés szétverésére. A katonaság azonban nem jelent meg, s a parancsnok csak később, a nyugalom teljes helyreállta után merte Kölnben kihirdetni az ostromállapotot. Ennek folytán a „Neue Rheinische Zeitung"-ot is betiltották; szeptember 27-én már nem jelent meg. Valószínű, hogy ennek az esztelen és erőszakos intézkedésnek, amelyet a Pfuel-kormány néhány nappal később vissza is vont, a tulajdonképpeni célja az volt, hogy halálos csapást mérjen a „Neue Rheinische Zeitung"-ra. És valóban, annyira súlyosan érintette a lapot, hogy csak október 12-én tudott újra a porondra lépni.

A lap szerkesztőségét szétugrasztották, mert a szerkesztők többsége, hogy elkerülje a letartóztatását, átszökött a határon; egyesek Belgiumba mentek, mint Dronke és Engels, mások Pfalzba, mint Wilhelm Wolff, és csak lassanként tudtak visszatérni. Engels még 1849 januárjában Bernben volt, ahová Franciaországon át jórészt gyalog ment. De a fő baj az volt, hogy a lap pénzügyei teljesen szétzilálódtak. A részvényesek elvesztése óta, nagynehezen bár, de megélt az állandóan szaporodó előfizetők segítségével; ez után az

újabb csapás után azonban csak úgy volt fenntartható, hogy Marx „személyes tulajdonként" vette át, vagyis beleölte azt a kis vagyonkát, amit apjától örökölt, illetve, amit leendő örökrészére folyósíttatni tudott. Marx maga erre soha egy szót sem vesztegetett, de ez a tény kiviláglik felesége leveleiből, úgyszintén barátainak nyilvánosságra került nyilatkozataiból is, s ezek mintegy 7000 tallérra becsülik azt az összeget, amelyet Marx a forradalom évében az agitációra és a lapra áldozott. De természetesen nem az összeg nagysága a fontos, hanem az, hogy megpróbálta-e az utolsó munícióig tartani a várat vagy sem.

Marx más tekintetben is bizonytalanságban, egyik napról a másikra élt. A forradalom kitörése után a Szövetségi Tanács március 30-án kimondta, hogy a német nemzetgyűlési választásokon aktív és passzív választójogot kell kapniuk a német menekülteknek is, ha visszatérnek Németországba, és kijelentik, hogy gyakorolni kívánják állampolgári jogaikat. Ezt a határozatot a porosz kormány egyértelműen elismerte. Marx eleget tett a birodalmi állampolgári jogok gyakorlásához szükséges feltételeknek, tehát annál inkább követelhette, hogy a porosz honosságot ne tagadják meg tőle. Ezt a jogát a kölni városi tanács Marx kérésére 1848 áprilisban azonnal el is ismerte, s Müller, kölni rendőrigazgató, akinek Marx előadta, hogy bizonytalanra nem költöztetheti át családját Trierből Kölnbe, biztosította arról, hogy renaturalizációját jóvá fogja hagyni a kerületi kormányzat is, amelynek egy régi porosz törvény szerint szentesítenie kellett a városi tanács határozatát. Ámde időközben megindult a „Neue Rheinische Zeitung", és erre augusztus 3-án Marx hivatalos értesítést kapott Geiger megbízott rendőrigazgatótól, hogy a királyi kormány az adott körülmények között „e pillanatban" nem óhajt élni azzal a jogával, hogy idegen állampolgárnak megadja a porosz honosságot, tehát a kérelmező továbbra is külföldi illetőségűnek tekintendő. Marxnak augusztus 22-én kelt felháborodott hangú fellebbviteli panaszát a belügyminisztérium visszautasította.

Övéit azonban a gyengéd férj és apa még a „bizonytalanra" is elhozatta Kölnbe. Kis családja az évek folyamán megnőtt: az 1844 májusában született első leánykája után, akit édesanyjáról Jennynek neveztek el, 1845 szeptemberében még egy kislánya született, Laura, s ezt követte, valószínűleg nem hosszú idő múltán, Edgar nevű fiúcskája, összes gyermekei közül az egyetlen, akinek születési

évét és hónapját ma már nem lehet pontosan megállapítani. A hűséges házi tündér, Helene Demuth, még a párizsi napokban a család állandó kísérőjévé szegődött.

Marx nem volt az az ember, aki könnyen kötött újsütetű barátságokat, de annál nagyobb hűséggel és szeretettel tartott ki barátai mellett. S ugyanazon a kongresszuson, amelyen „tűrhetetlen önhittsége" állítólag még azokat is visszariasztotta, akik készséggel közeledtek hozzá, holtig tartó barátságba került Schily trieri ügyvéddel és Imandt krefeldi tanítóval. S ha lényének szigorú zárkózottsága idegenszerűen is érintette az olyan félforradalmárokat, mint Schurz és Techow, az igazi forradalmárokat, mint Freiligrathot és Lassalle-t annál ellenállhatatlanabbul vonzotta szellemi és lelki bűvkörébe éppen ezekben a kölni napokban.

6. FREILIGRATH ÉS LASSALLE

Ferdinand Freiligrath nyolc évvel volt idősebb Marxnál. Fiatal éveiben a jámborság szellemének emlőin nevelkedett, és meg is kapta a magáét a régi „Rheinische Zeitung"-tól, amikor Herweghnek Poroszországból való kiutasítása után gúnydalt írt a költő sikertelen diadalmenetéről. De a március előtti reakcióra hamarosan pálfordulással reagált. A brüsszeli száműzetésben ugyan még csak futólag, de már baráti alapon érintkezett Marxszal, akit „érdekes, rendes, igénytelen fellépésű fickónak" tartott, és ehhez Freiligrathnak volt érzéke. Hiszen annak ellenére, vagy talán éppen azért, mert semmi hiúság nem volt benne, nagyon érzékenyen reagált mindenre, ami valamennyire is az önhittségre emlékeztetett.

Igazi barátságot azonban csak 1848 nyarán, illetve őszén kötöttek egymással. Ami őket összekötötte, az annak a merész és erős jellemnek a kölcsönös megbecsülése volt, amellyel mindketten a közös forradalmi elvet képviselték a rajnai mozgalomban. Freiligrath, írta Marx őszinte tisztelettel Weydemeyernek, „igazi forradalmár és talpig becsületes ember — kevesen vannak, akikről ezt elmondhatom" *(lásd* M—E. Művészetről és irodalomról, 98. old.). Ebben a levélben arra biztatta Weydemeyert, hogy foglalkozzék szeretettel a költővel, mert a költő-nép már olyannak született, hogy simogatni kell, ha azt akarjuk, hogy énekeljen. Sőt Marx maga is, noha nem-

igen szerette a nagy szavakat, egy nehéz órában a következőket írta Freiligrathnak: „Kertelés nélkül megmondom neked, nem tudom elviselni, hogy jelentéktelen félreértések miatt elveszítsek akár egyet is azok közül, akiket a szó igazi értelmében barátként szerettem" (1860. febr. 22. *Lásd* „Neu Zeit" 1912. ápr. 12-i pótfüzet, 39. old.). És a súlyos bajok idején Marxnak Engelsen kívül nem volt hívebb barátja Freiligrathnál.

Ez az annyira igaz és egyszerű barátság mindenkor a filiszterek bosszúságára szolgált, s nem tudtak mást látni benne, mint oktalanságot. Hol azt találták ki, hogy a költő túlfűtött fantáziája gonosz játékot űzött vele, amikor sötét, kétes társaságba csalta, majd azt, hogy a jámbor dalnokot a démoni demagóg lehelete mérgezte meg és némította el. Nem is kellene erre szót vesztegetni, ha ezen ostobaságok ellenmérgeként nem próbálkoztak volna azzal a hamis gyógyírral, hogy Freiligrathból modern szociáldemokratát faragjanak, ami megint csak ferde megvilágításba helyezi. Freiligrath költői szemléleténél fogva volt forradalmár, és nem tudományos meggyőződésből; Marxban azt a forradalmi élharcost, a Kommunisták Szövetségében azt a forradalmi élcsapatot látta, melynek e korban nem volt mása, de a „Kommunista Kiáltvány" gondolatmenete többékevésbé idegen maradt neki, és a propaganda sokszor oly nyomorúságos és józan aprómunkájával még csak közelíteni sem volt szabad izzó fantáziájához.

Egészen más veretű ember volt Ferdinand Lassalle, aki szintén ugyanebben az időben csatlakozott Marxhoz. Hét évvel fiatalabb volt nála, s addig csak arról volt nevezetes, hogy heves harcot folytatott a férjétől bántalmazott s kasztjától elárult Hatzfeldt grófné védelmében. 1848 februárban egy kazetta ellopására való állítólagos felbujtás miatt letartóztatták, de augusztus 11-én a ragyogó védelem következtében a kölni esküdtszék fölmentette, s csak ezután vehetett részt a forradalmi küzdelemben. Ennek vezetője, Marx, természetesen rendkívül imponált a „minden hatalmas erő iránt végtelen szimpátiát érző" Lassalle-nak.

Lassalle kijárta a hegeli iskolát, s teljesen elsajátította a mester módszerét; még nem kételkedett Hegel csalhatatlanságában, de az epigonok elkorcsosításait sem tette magáévá. Párizsban járván, megismerkedett a francia szocializmussal, s Heine látnoki tekintete nagy jövőt ígért neki. Ámde mindazokat a reményteljes várakozásokat,

amelyeket ez az ifjú keltett, csökkentették lényének ellentmondásai, mert ezeket az elnyomott fajtájának nyomasztó örökségével vívott harcban még nem egyenlítette ki; szülei házában még teljes egészében a lengyel zsidóság fojtó légköre uralkodott. S abban, hogy síkraszállt Hatzfeldt grófnőért, még a szabadabb szellemek sem mindig látták meg azt, amit ő maga állított, és saját szempontjából joggal állíthatott: hogy ugyanis ebben az esetben a sírba hanyatló korszak egész nyomorúsága ellen küzd. Még Freiligrath is, aki különben sem igen szenvedhette soha Lassalle-t, megvetően „családi mocsoknak" nevezte ezt az ügyet, amelyről Lassalle azt hiszi, hogy a világtörténelem tengelye.

Hét évvel később Marx is hasonlóan nyilatkozott, mondván, hogy Lassalle a világ legyőzőjének gondolja magát, mert egy családi intrikában kíméletlen volt, mintha bizony igazán jelentékeny ember tíz évet áldozna ilyen bagatelleknek. És további évtizedek múltán Engels azt mondta, hogy Marx kezdettől erős ellenszenvet érzett Lassalle-lal szemben, s a „Neue Rheinische Zeitung" általában a lehető legkevesebbet foglalkozott Lassalle Hatzfeldt-féle pöreivel, hogy ne keltsék azt a látszatot, mintha Lassalle-lal közösséget vállalnának ezekben a dolgokban. Itt azonban Engelst megcsalta az emlékezete. A „Neue Rheinische Zeitung" egészen szeptember 27-én bekövetkezett betiltásáig nagyon is részletesen ismertette a kazettalopási pert; ezekből az ismertetésekből persze kiderül, hogy a pernek voltak kevésbé szép oldalai is. És Marx, mint Freiligrathnak maga megírta, szerény eszközeiből, kölcsönökkel segítette az akkor megszorult grófnét, amikor pedig közvetlenül a kölni időszak után ugyancsak szorult helyzetbe jutott, Freiligrathon kívül Lassalle-t választotta bizalmasának, méghozzá olyan városban, ahol nem egy régi barátja akadt.

Abban bizonyára igaza van Engelsnek, hogy Marxban megvolt az ellenszenv Lassalle-lal szemben, csakúgy, mint magában Engelsben és Freiligrathban is — olyan ellenszenv, amely felette, vagy ha úgy tetszik, alatta áll az ész-okoknak. De bizonyítékok vannak arra, hogy Marxot nem kerítette ez az ellenszenv eleve olyannyira hatalmába, hogy ne ismerje fel a Hatzfeldt-féle per mélyebb jelentőségét, ne lássa meg Lassalle-nak a forradalom ügye iránti rajongó lelkesedését, a proletariátus osztályharcában megnyilvánuló kiváló adottságait, hogy ne vegye észre azt az odaadó barátságot, amelyet ez a fiatalabb küzdőtárs neki felkínált.

Nem Lassalle kedvéért kell gondosan mérlegelnünk, hogyan alakult kezdettől fogva kettejük kapcsolata, hiszen Lassalle történelmi joga már régen biztosítva van. Sokkal fontosabb, hogy Marx emlékét óvjuk meg minden hamis látszattól, mert a Lassallehoz való viszonya életének legnehezebb lélektani problémája*.

7. AZ OKTÓBERI ÉS A NOVEMBERI NAPOK

Amikor a „Neue Rheinische Zeitung" október 12-én újra megindult, mégpedig azzal a bejelentéssel, hogy Freiligrath belépett a szerkesztőségébe, már újabb forradalomról számolhatott be. Október 6-án a bécsi proletariátus kemény ökle lecsapott a Habsburg-ellenforradalomnak arra az álnok tervére, hogy Radetzky olaszországi győzelmei után a szláv nemzetiségek segítségével leveri először a rebellis magyarokat, majd a rebellis németeket.

Marx augusztus 28-ától szeptember 7-éig Bécsben tartózkodott, hogy felvilágosító munkát végezzen az ottani tömegek között. Az igen gyéren fennmaradt újsághírekből ítélve, nem nagy sikere volt, s ez eléggé érthető is, mivel a bécsi munkások viszonylag alacsonyabb fejlettségi fokon álltak. Annál megbecsülendőbb helyes forradalmi ösztönük, amellyel szembeszegültek a magyarok leverésére kivezényelt ezredek felvonulásával. Ezzel az ellenforradalom első csapásait önmaguk ellen hívták ki, s így olyan nagylelkű áldozatot hoztak, amilyenre a magyar nemesség hasonló mérvben képtelen volt, mert hazájának függetlenségéért csak a törvénybe iktatott jogai alapján akart harcolni, s a magyar hadsereg csupán felemás, habozó előnyomulást kísérelt meg; ez nem könnyített a bécsi felkelés élethalálharcán, sőt, megnehezítette.

Nem volt különb a német demokrácia magatartása sem. Pedig fölismerte, mit jelent számára is, hogy sikerül-e a bécsi felkelés vagy sem. Mert ha az osztrák fővárosban győz az ellenforradalom, akkor rászánja magát a döntő csapásra a porosz fővárosban is, ahol már rég lesben áll. De a német demokrácia csak elbódította

* Marx és Lassalle kapcsolatára vonatkozóan, úgyszintén Lassalle és a lassalleánizmus értékelését illetően lásd az e kötet végén levő „Tanulmányt", 617—625. old. — *A ford.*

magát szentimentális panaszaival, meddő szimpátia-nyilatkozataival, a tehetetlen birodalmi kormányzóhoz intézett segélykiáltásaival. A demokratikus kongresszus, amely másodízben október végén Berlinben ült össze*, egy Ruge által szerkesztett felhívást bocsátott ki az ostromlott Bécs érdekében; a „Neue Rheinische Zeitung" erről találóan megjegyezte, hogy a forradalmi erélyt üvöltöző prédikátor-pátosszal helyettesíti, de emögött nincs sem gondolat, sem szenvedély. Ezzel szemben az ő szenvedélyes felhívásaik — Marxé erőteljes prózában, Freiligrathé pompás versekben — azt hangoztatták, hogy az egyetlen segítség, az egyetlen menekvés a bécsiek számára, ha a németek a saját hazájukban leverik az ellenforradalmat. Ám ez pusztába kiáltó szó maradt.

S ezzel meg volt pecsételve a bécsi forradalom sorsa. A bécsi munkások, elárultatva a hazai burzsoáziától és a hazai parasztságtól is, csak a diákok és a kispolgárság egy részének támogatásával, hősiesen ellenálltak. Október 31-én este azonban sikerrel járt az ostromló csapatok rohama, s november 1-én már hatalmas fekete-sárga zászló lengett a Stephansturmon.

A megrendítő bécsi tragédiát nyomon követte a groteszk berlini tragikomédia. A Pfuel-kormányt a Brandenburg-kormány váltotta föl, amely megparancsolta a berlini gyűlésnek, hogy vonuljon vissza a kis vidéki Brandenburg városba, s Wrangel a gárdaezredekkel bevonult Berlinbe, hogy ezt a parancsot végre is hajtassa. Brandenburg, ez az illegitim Hohenzollern-ivadék, szerepében túlságosan is tetszelegve, elefánthoz hasonlította magát, amelynek feladata széttaposni a forradalmat. A „Neue Rheinische Zeitung" sokkal találóbban úgy vélte, hogy mind Brandenburg, mind cinkosa, Wrangel, csak „fej, szív és irányzat nélküli csupabajusz", de mint ilyenek éppen ellentétei az egyezkedő berlini gyűlésnek.

S valóban elegendő is volt a „csupabajusz" a gyűlés megfélemlítésére. Ez vonakodott ugyan Berlint, alkotmányos székhelyét elhagyni, amikor azonban csapás csapást követett s egyik erőszakos intézkedés a másikat — a polgárőrség feloszlatása, az ostrom-

* A második demokratikus kongresszus 1848. október 26—30-án ülésezett Berlinben. A kongresszus csupán üres fecsegéssel és használhatatlan, egymásnak ellentmondó határozatok kidolgozásával foglalkozott ahelyett, hogy tényleges intézkedéseket tett volna a tömegeknek az ellenforradalom elleni mozgósítására. — *A ford.*

állapot kihirdetése —, kijelentette, hogy a miniszterek hazaárulók, s mi sem természetesebb: följelentette őket az ügyészségnél! Ezzel szemben visszautasította a berlini proletariátusnak a fölhívását, hogy fegyverrel a kézben állítsák helyre az ország eltiport jogait, s „passzív ellenállást" hirdetett, ami azt a nemes elhatározást jelentette, hogy hajlandó az ellenfél ütlegeit saját hátával felfogni. Aztán hagyta magát Wrangel csapatai által teremből terembe űzetni, s végül, pillanatnyi fellángolással, szembenézve a már behatoló bajonettokkal kimondta: a Brandenburg-kormánynak nincs joga sem az állam bevételeivel rendelkezni, sem adót szedni, amíg a berlini gyűlés nem értekezhet szabadon a fővárosban. De alighogy szétkergették, elnöke, von Unruh borzasztóan aggódva becses kis életéért, összehívta az elnökséget, hogy jegyzőkönyvbe vétesse: az adómegtagadási határozat — amely ellen pedig meghozatalakor nem emelt kifogást — formahiba miatt érvénytelen.

Csak a „Neue Rheinische Zeitung"-nak adatott meg, hogy méltó módon szembeszegüljön a kormány erőszakos puccsával. Úgy látta, hogy most jött el a döntő pillanat, amikor az ellenforradalmat egy második forradalommal kell leküzdeni. Nap mint nap buzdította a tömegeket, hogy erőszakra erőszakkal válaszoljanak. A passzív ellenállás is, írta a lap, csak akkor ér valamit, ha aktív ellenálláson alapul, mert különben csupán annyi, mint a borjú ellenállása a mészárossal szemben. Könyörtelenül elsöpörtettek a „megegyezési" elméletnek összes jogászi csalafintaságai, amelyek mögött a burzsoázia gyávasága meg akart bújni. „A porosz korona a maga szempontjából törvényesen jár el, ha a gyűléssel szemben mint abszolút korona lép fel. De a gyűlés törvénytelenül jár el, ha nem lép fel a koronával szemben mint abszolút gyűlés . . . A régi bürokrácia nem akar azon burzsoázia szolgálójává alacsonyodni, amelynek eddig zsarnok tanítómestere volt. A feudális párt nem akarja a polgárság oltárára áldozatul vetni kiváltságait és érdekeit. S végül a korona az igazi, a számára valóban otthonos társadalmi talajt a régi feudális társadalom elemeiben látja — azon társadalomében, melynek ő a legfőbb kinövése —, míg a burzsoáziában számára idegen, mesterséges talajt lát, amelyen csak elkorcsosodhat. A burzsoázia az »Isten kegyelméből való« misztikus rangot józan jogi címmé teszi, a vér uralmát a papír uralmává, és a királyi napot polgári asztrál-

lámpává. A királyság tehát nem hagyta magát megszédíttetni a burzsoázia fecsegésétől, s a burzsoázia félforradalmára egész ellenforradalommal válaszolt. A korona visszalökte a burzsoáziát a forradalom, a nép karjaiba, amikor odakiáltotta neki: Brandenburg a gyűlésben, s a gyűlés Brandenburgban!" (*Lásd* LNME, III. köt., 201—202. old.) A „Neue Rheinische Zeitung" az ellenforradalomnak ezt a jelszavát szellemesen így fordította le: az őrszobát a gyűlésbe, s a gyűlést az őrszobára. Remélte, hogy ezzel a jelszóval a nép győzni fog, s már látni vélte benne a Brandenburg-ház sírfeliratát.

Amikor a berlini gyűlés elhatározta az adófizetés megtagadását, a demokrata kerületi választmány november 18-án Marx, Schapper és Schneider aláírásával felhívást intézett a rajnai demokrata egyesületekhez, hogy a következő intézkedéseket tegye: az adók erőszakos behajtása az ellenállás minden eszközével mindenütt megakadályozandó; ez ellenség visszaverésére mindenhol megszervezendő a népfelkelés, a vagyontalanokat a község költségére vagy önkéntes adományokból kell fegyverrel és lőszerrel ellátni; ha a hatóságok vonakodnának a berlini gyűlés határozatait elismerni, illetve végrehajtani, akkor — lehetőleg egyetértésben a községi tanácsokkal — biztonsági választmányok hozandók létre; a törvényhozó gyűléssel ellentétbe helyezkedő községi tanácsok népszavazás útján újjáválasztandók. Ezzel a demokrata kerületi választmány azt tette, ami a berlini gyűlés feladata lett volna, ha adómegtagadási határozatát komolyan veszi. Ezek a hősök azonban csakhamar reszketni kezdtek saját hősiességüktől; siettek választókerületeikbe, hogy határozatuk végrehajtását elgáncsolják, aztán elsompolyogtak Brandenburgba, hogy tanácskozásaikat folytassák. Íly módon a gyűlés annyira megalázkodott, hogy a kormány december 5-én egy rúgással szét tudta kergetni, s egyúttal keresztülerőszakolta az új alkotmányt és az új választási törvényt is.

Ez megbénította a rajnai kerületi választmányt is ebben a fegyverektől hemzsegő tartományban. November 22-én letartóztatták Düsseldorfban a felhívást lelkesen végrehajtó Lassalle-t, Kölnben pedig az államügyész vád alá helyezte a felhívás aláíróit, habár letartóztatni nem merte őket. Február 8-án a kölni esküdtszék előtt álltak a katonaság és a hivatalok elleni fegyveres ellenállásra való felbujtás címén.

Marx éles, csattanós beszédben utasította vissza az államügyésznek azt a próbálkozását, amellyel az április 6-i és 8-i törvények — tehát a kormány által az államcsínnyel megsemmisített törvények — alapján akarta kimutatni a berlini gyűlés helytelen eljárását, sőt, a vádlottak bűnösségét. Aki szerencsésen végrehajtotta a forradalmat, mondta Marx, az felakaszthatja ellenfeleit, de nem ítélheti el őket, elteheti láb alól legyőzött ellenségeit, de nem nyilváníthatja őket bűnözőknek. A törvényesség látszatára törekvő gyáva képmutatás, ha befejezett forradalom vagy ellenforradalom után a felrúgott törvényeket ugyanezen törvények védelmezői ellen alkalmazzák. Hogy ki állt jogi alapon, a korona-e vagy a gyűlés — ez történelmi kérdés, s ezt zsűri nem döntheti el, csak a történelem.

Marx azonban még továbbment, s egyáltalában megtagadta az április 6-i és 8-i törvények elismerését. Ezek az egyesített Landtag önkényes tákolmányai, mondta, s az volt a feladatuk, hogy megkíméljék a koronát a márciusi harcokban elszenvedett vereség beismerésétől. Feudális testület törvényei alapján nem lehet a modern polgári társadalmat képviselő gyűlést elmarasztalni. Csupán jogászi elképzelés, hogy a társadalom alapja a törvény. Ellenkezőleg, a társadalom a jog alapja. „Íme, ez a Code Napoléon, amelyet kezemben tartok — nem ez hozta létre a modern polgári társadalmat. Ellenkezőleg, ez a kódex a törvényes, jogi kifejezője a XVIII. században keletkezett, s a XIX. században tovább fejlődő polgári társadalomnak, de mihelyt nem felel meg többé a társadalmi viszonyoknak, már csak egy köteg papiros. Önök éppoly kevéssé tehetik a régi törvényeket az új társadalom alapjává, mint ahogy nem ezek a régi törvények hozták létre a régi társadalmi viszonyokat" (*lásd* M—E. Műv. 2. kiad. 6. köt., 259. old. [oroszul]). A berlini gyűlés, folytatta tovább Marx, nem értette meg történelmi helyzetét, nem értette meg, hogyan jött létre a márciusi forradalom révén. Az államügyésznek az a szemrehányása, hogy a gyűlés nem kereste a megegyezést, olyannyira nem találó, hogy balsorsa és hibája éppen az, hogy forradalmi konventből felemás, egyezkedő gyülekezetté alacsonyította le magát. „Ami itt történt, az nem két frakció politikai konfliktusa volt *egyazon társadalom* talaján, ez *két társadalomnak* a konfliktusa volt, szociális konfliktus, amely politikai alakot öltött; ez a régi feudális, bürokratikus társadalom-

nak a harca volt az új polgári társadalommal, a szabadverseny társadalmának a harca a céhrendszer társadalmával, a földbirtok társadalmának a harca az ipar társadalmával, a hit társadalmának a harca a tudás társadalmával" (*lásd* uo., 267. old.). Ezek közt a társadalmak közt nincs megbékélés, csak élethalálharc. Az adómegtagadás nem rendíti meg a társadalom talpköveit, mint az államügyész humorosan állította, hanem csak a társadalom önvédelme a kormány ellen, amely a társadalom talpköveit veszélyezteti.

Az adómegtagadással a gyűlés nem járt el törvénytelenül, de nem volt törvényes a passzív ellenállás meghirdetése, állapította meg Marx. „Ha az adóbehajtás törvénytelennek nyilváníttatott, nem kötelességem-e, hogy a törvénytelenség erőszakos elkövetését erőszakkal megakadályozzam?" (*Lásd* uo., 271. old.). Ha az adófizetést megtagadó urak, fejüket féltve, visszatántorodtak a forradalmi úttól, akkor a népnek kellett az adómegtagadás megvalósításával forradalmi útra lépni. A gyűlés magatartása a nép számára nem mérvadó. „A gyűlésnek nincs önmagában semmiféle joga, a nép csak saját jogainak védelmét bízta rá. S ha ennek a mandátumának nem tesz eleget, akkor a mandátum megszűnik. Ez esetben a nép személyesen lép a színre, és saját szuverén hatalma alapján cselekszik .... Ha a korona ellenforradalmat csinál, a nép joggal felel forradalommal" (*lásd* uo., 272. old.). Marx azzal fejezte be beszédét, hogy ezúttal még csak a dráma első felvonása zárult le. Ezután vagy az ellenforradalom teljes győzelme, vagy új, győztes forradalom következik. Lehet, hogy a forradalom diadala csak az ellenforradalom lezajlása után lehetséges.

Ezen forradalmi büszkeségtől eltöltött beszéd után az esküdtek felmentették a vádlottakat, s elnökük még meg is köszönte Marx tanulságos fejtegetését.

8. ORVTÁMADÁS

Az ellenforradalom bécsi és berlini győzelmével eldőlt Németország sorsa. A forradalom vívmányaiból már csak a frankfurti gyűlés maradt meg, de ez is régen elvesztette minden politikai hitelét, és fölemésztette energiáját egy papiros-alkotmány végtelen

megvitatásában. Ezzel az alkotmánytervezettel kapcsolatban most már csak az volt vitás, hogy osztrák vagy porosz szuronyok fogják-e fölnyársalni.

Miután a „Neue Rheinische Zeitung" ragyogó cikksorozatban még egyszer megírta a porosz forradalom és ellenforradalom történetét, az új esztendő, 1849 beköszöntével reményteljes tekintetét a francia munkásosztály felé fordította, mert arra számított, hogy felkel, s ennek kapcsán világháború üt ki. „Az az ország, amely egész nemzeteket tett a maga bérmunkásaivá, amely óriáskarjaival az egész világot körülfogja, amely egyszer már magára vállalta az európai restauráció költségeinek kifizetését, az az ország, amelynek saját ölében az osztályellentétek a legélesebb, a legszemérmetlenebb formát öltötték — *Anglia* látszik annak a szirtnek, amelyen a forradalmi hullám meg fog törni, amely az új társadalmat már az anyaméhben éhen halasztja. Anglia uralkodik a világpiacon. A gazdasági viszonyok megváltoztatása bármely európai kontinentális országban, sőt az egész európai kontinensen Anglia nélkül: vihar egy pohár vízben. Az egyes nemzeteken belüli ipari és kereskedelmi kapcsolatok a más népekkel való kapcsolatoktól függnek, a világpiachoz való viszonyuk által határoztatnak meg. De a világpiac fölött Anglia, s Anglia fölött a burzsoázia uralkodik" (*lásd* uo., 159—160. old.). Ezért tehát minden franciaországi szociális átalakulás hajótörést szenved az angol burzsoázia ellenállásán, Nagy-Britannia ipari és kereskedelmi világuralmán. Bármiféle, akár csak részleges szociális reform, ha véglegesnek szánják, csupán üres, jámbor óhaj marad Franciaországban, és általában az európai kontinensen. És a régi Angliát csak világháború döntheti meg, s ez az egyetlen dolog, ami megteremti a feltételét, hogy a chartista párt, a szervezett angol munkáspárt sikeresen fölkelhessen az őt elnyomó óriás ellen. A chartistáknak kell az angol kormány élére kerülniük — csak ettől a pillanattól fogva lép a szociális forradalom az utópia birodalmából a valóság birodalmába.

E jövőbe vetett remény előfeltétele elmaradt; a francia munkásosztály a júniusi napok óta még mindig ezer sebből vérzett, s képtelen volt újabb felkelésre. Az európai ellenforradalom diadalkörutat tett meg a párizsi júniusi napok óta Frankfurton, Bécsen és Berlinen át, s egyelőre befejeződött december 10-én a hamis Bonapartének francia köztársasági elnökké való megválasztásával; ettől

kezdve a forradalom már csak Magyarországon élt, s ékesszóló és szakavatott védőre talált az időközben Kölnbe visszatért Engelsben. Egyéb téren a „Neue Rheinische Zeitung" kénytelen volt beérni az egyre erősbödő ellenforradalom elleni kisebb csetepatékkal, de ezekben is oly merészen és dacosan hadakozott, mint az előző év nagy hadjárataiban. Egy kötegnyi sajtópört, amelyet a birodalmi kormány a rossz sajtó legrosszabb újságja címén varrt a nyakába, azzal a gúnyos megjegyzéssel nyugtázott, hogy a birodalmi hatalom az összes nevetséges hatalmak legnevetségesebbje. A kelet-elbai junkerek között a berlini államcsíny után divattá lett tüntető „poroszkodásra" indokolt gúnnyal így válaszolt: „Mi rajnaiak abban a szerencsében részesültünk, hogy a bécsi nagy embervásáron egy alsó-rajnai nagyherceget kaptunk, aki nem teljesítette azokat a feltételeket, amelyek által nagyherceggé lett. Porosz király számunkra csak a berlini gyűlés folytán van, s miután »alsó-rajnai nagyhercegünk« számára nincs gyűlés, számunkra nincs porosz király. Az »alsó-rajnai nagyhercegnek« a népkiárusítás adott oda minket. Ha már annyira leszünk, hogy többé ne ismerjünk el ilyen lélekkufárkodást, akkor majd megkérdezzük a nagyherceget, hogy milyen »jogcíme« van hozzánk" („Das Organ Manteuffel und Johannes." *Lásd* MEGA, I. rész, 7. köt., 477. old.). S ez az ellenforradalom legvadabb orgiái közepette íródott.

Egy valami azonban mindjárt első pillantásra hiányzik a „Neue Rheinische Zeitung" hasábjairól, holott feltehető lenne, hogy elsősorban ezzel találkozunk: a részletes beszámoló a korabeli német munkásmozgalomról. Pedig ez a kelet-elbai területekkel együtt nem is volt olyan jelentéktelen; kongresszusokat tartott, megvoltak a szervezetei, a lapjai, s legtehetségesebb vezetője, Stephan Born, még Párizsból és Brüsszelből baráti kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel; Berlinből és Lipcséből most is dolgozott a „Neue Rheinische Zeitung"-nak. Born igen jól megértette a „Kommunista Kiáltványt", jóllehet csak nagyon tökéletlenül tudta hozzáidomítani a Németország legnagyobb részében még egészen fejletlen proletár osztályöntudathoz; Engels csak sokkal később bírálta meg, méghozzá méltánytalan élességgel Born akkori tevékenységét. Egészen hihető, amit Born emlékirataiban elmond, hogy Marx és Engels a forradalmi években sohasem nyilatkoztak elégedetlenül tevékenységéről, ami persze nem zárja ki, hogy egy és más részletkérdésben

nem voltak elégedetlenek. Mindenesetre ők maguk közeledtek 1849 tavaszán a közreműködésüktől függetlenül létrejött munkásmozgalomhoz.

Hogy a „Neue Rheinische Zeitung" a munkásmozgalomnak eleinte aránylag kevés figyelmet szentelt, az részleges magyarázatot lel abban, hogy hetenként kétszer megjelent a kölni Munkásegylet külön lapja Moll és Schapper szerkesztésében. Másrészt, sőt nagyrészt azzal magyarázható, hogy a „Neue Rheinische Zeitung" mindenekelőtt a „demokrácia sajtószerve" akart lenni, vagyis a burzsoázia és a proletariátus közös érdekeit képviselte az abszolutizmussal és a feudalizmussal szemben. És valóban ez volt a legfontosabb: meg kellett teremtenie azt a talajt, amelyen a proletariátus megkezdheti az igazi táncot a burzsoázia ellen. E demokrácia polgári elemei azonban az idők folyamán egyre jobban elkorhadtak, s minden csak némiképp komoly próbánál összeomlottak. Az 1848 júniusában, az első demokratikus kongresszuson megválasztott öttagú központi választmányban olyan emberek voltak, mint Meyen és az Amerikából visszatért Kriege; ilyen vezetés mellett a szervezet gyors bomlásnak indult, s ez különösen ijesztően akkor nyilvánult meg, amikor a porosz államcsíny előestéjén második kongresszusát tartotta Berlinben. Ha most meg is választották az új központi választmányt, amelybe d'Ester, Marx személyes és politikai barátja is bekerült, ez még csak a jövőre kiállított váltó volt. A berlini gyűlés parlamentáris baloldala a novemberi válság idején csődöt mondott, a frankfurti balszárny pedig mindinkább elmerült a siralmas kompromisszumok posványában.

Ilyen körülmények közt Marx, Wilhelm Wolff, Schapper és Hermann Becker április 15-én bejelentették, hogy a körzeti választmányból kilépnek. Kilépésüket a következőképpen indokolták: „Véleményünk szerint a demokrata egyesületek jelenlegi szervezete túl sok heterogén elemet foglal magában ahhoz, hogy a célnak megfelelő, gyümölcsöző tevékenység lehetséges legyen. Azt tartjuk, hogy sokkal előnyösebb lenne az azonos elemekből álló munkásegyletek szorosabb együttműködése"*. Egyidejűleg a kölni Munkásegylet kivált a rajnai demokrata egyletek szövetségéből, s május

* A nyilatkozat kelte 1849. április 14. Megjelent 1849. április 15-én a „Neue Rheinische Zeitung" 273. számában. — *A ford.*

6-ára tartományi kongresszusra hívta össze a munkásegyleteket és mindazokat a szervezeteket, amelyek a szociális demokrácia hívei. Ennek a kongresszusnak az volt a feladata, hogy a rajna-vesztfáliai munkásegyletek szervezetének kérdésében döntsön, továbbá, hogy határozatot hozzon, képviseltesse-e magát valamennyi munkásegylet a Born által vezetett szervezet, a Lipcsei Munkástestvériség júniusra Lipcsébe egybehívott kongresszusán.

A „Neue Rheinische Zeitung" még a fent említett nyilatkozatok előtt, március 20-án megkezdte Wilhelm Wolffnak a szileziai milliárdokkal foglalkozó tüzes hangú, a falusi proletariátust mozgósító cikksorozata közlését, majd pedig április 5-étől megjelentek nyomtatásban Marxnak a brüsszeli Munkásegyletben a bérmunkáról és tőkéről tartott előadásai. Miután a lap az 1848-as tömegharcokkal kapcsolatban kimutatta, hogy minden forradalmi felkelés, akármilyen távol esik is látszólagos célja az osztályharctól, eleve kudarcra van ítélve, amíg a forradalmi munkásosztály nem győz, most azokkal a gazdasági viszonyokkal akart részletesebben foglalkozni, amelyeken a burzsoázia léte és a munkások rabszolgasorsa alapul.

A jó kilátásokkal kecsegtető fejlődést azonban félbeszakította a frankfurti gyűlés által végre összetákolt birodalmi alkotmány körül kitört harc. Önmagában véve ez a papirosízű tervezet nem érdemelte meg, hogy akár egyetlen csöpp vért is ontsanak érte; az örökletes császári korona, amelyet a porosz király fejére szántak, hajszálra olyan volt, mint a bohóc-sapka. A király nem fogadta el, de vissza sem utasította; tárgyalni akart a német fejedelmekkel a birodalmi alkotmányról, abban a titkos reményben, hogy el fogják ismerni a porosz hegemóniát, ha a porosz karddal már lekaszabolta mindazt a forradalmi erőt, amely a német kis- és középállamokban még megvolt.

Ez a forradalom ellen elkövetett hullarablás volt, s még egyszer fölszította a forradalmi tüzet. A felkelések egész sorát idézte elő, s ezeknek, ha nem is tartalmát, de a jelszavát a birodalmi alkotmány adta meg. Mert mindenek ellenére a birodalmi alkotmány testesítette meg a nemzet szuverenitását, amelyet le akartak mészárolni, hogy újra a fejedelmek szuverenitását állítsák vissza. A szász királyságban, Baden nagyhercegségben és a bajor Pfalzban fegyverrel küzdöttek a birodalmi alkotmányért, s mindenütt a porosz király játszotta a hóhér szerepét; aztán persze az általa megmentett potentátok

elütötték kezéről a hóhérszolgálat jutalmát. A rajnai tartományban is sor került egyes felkelésekre, de ezeket már csírájában elfojtotta a nagy túlerővel rendelkező hadsereg, amellyel a kormány ezt a rettegett területet elárasztotta.

Ezek után megjött az illetékesek kurázsija arra is, hogy megsemmisítő csapást mérjenek a „Neue Rheinische Zeitung"-ra. Mennél jobban sokasodtak ugyanis az új forradalmi felkelés jelei, annál nagyobb lánggal lobogott a forradalmi szenvedély a lap hasábjain, áprilisi és májusi különkiadásai mindmegannyi fölhívás volt a néphez, hogy álljon készenlétben. Ebben az időben érdemelte ki a „Neue Rheinische Zeitung" a „Kreuzzeitung"-tól azt a megtisztelő dicséretet, hogy a szemtelenség olyan csimborasszóját érte el, hogy az 1793-as „Moniteur" elbújhat mögötte. Mindezért a kormány már régen szerette volna kitekerni a lap nyakát, de a kurázsi, a kurázsi! A Marx ellen indított két perrel, a rajnai esküdtek szavazása révén, csak újabb diadalokat szereztek neki. Az ijedős várparancsnokság habozni kezdett, amikor Berlinből arra ösztönözték, hogy ismét hirdessen ostromállapotot Kölnben. Viszont megkereséssel fordult a rendőrigazgatósághoz, hogy Marxot „veszedelmes emberként" utasítsa ki.

Ez a hatóság megszorultságában a kölni körzeti hatósághoz fordult, amely a maga részéről feljebbvalójának, Manteuffel belügyminiszternek a fülébe sírta bánatát. Március 10-én jelentette, hogy Marx tartózkodási engedély nélkül, még mindig Kölnben van, az általa szerkesztett lap pedig tovább folytatja destruktív tendenciáit: izgat a fennálló rend felforgatására és a szociális köztársaság létesítésére, mindent kigúnyol és kicsúfol, amit az emberek általában tisztelnek és szentnek tartanak, s egyre kártékonyabbá válik, mert vakmerő, szellemes hangja folyton növeli olvasóinak körét. A rendőrigazgatóságnak azonban aggályai vannak a várparancsnokság által javasolt kiutasítással kapcsolatban, s ezt az aggályt a kormány is bizonyára osztja. Mert, olvashatjuk a továbbiakban e jelentésben, ha Marxot „minden különös alkalom nélkül", csupán „a lap tendenciája és veszélyessége miatt" kiutasítják, ez esetleg maga után vonja a demokrata párt tüntetését.

E jelentés alapján Manteuffel Eichmannhoz, a rajnai tartományi elnökhöz fordult, hogy az ő véleményét is hallja. Eichmann március 29-én azt felelte, hogy a kiutasítás ugyan indokolt, de erősen meg-

gondolandó, amíg Marx valami továbbit nem követ el. Erre Manteuffel április 7-én úgy rendelkezett, hogy a kiutasítás ellen nincs kifogása, de időpontjának meghatározását a kormányra kell bíznia; mindenesetre kívánatos volna, ha csak valamely törvénytelenség kapcsán foganatosítanák. A kiutasítás aztán május 11-én* meg is történt, igaz, hogy nem valamely különösebb törvénytelenség kapcsán, hanem a lap veszélyes tendenciája miatt. Vagyis: a kormány május 11-én már elég erősnek érezte magát arra az alattomos galádságra, amelyet még március 29-én és április 7-én nem mert elkövetni.

E dolgok lefolyását bizonyító okmányokat nemrégiben ásta ki egy porosz professzor a levéltárakban. Ugyanez a professzor nyilván Freiligrath látnoki tehetségének akart hódolni, idézve a költőnek azokat a sorait, amelyeket közvetlen a kiutasítás hatására írt:

Nem nyílt viadalban a hősi csatán
Ármányos erő a hatalmuk,
De titkosan ölt meg az orv jatagán,
A gyilkos a nyugati kalmuk!

Kosztolányi Dezső fordítása.

9. MÉG EGY ALATTOMOS ORVTÁMADÁS

A kitiltási parancs kiadásakor Marx nem tartózkodott Kölnben. A lap egyre fejlődött ugyan, s akkor már hatezer körül járt előfizetőinek száma, de pénzügyi nehézségeivel még nem birkózott meg: az előfizetők gyarapodásával növekedtek készkiadásai, míg a bevételek csak utólag folytak be. Ezért Marx Hammban Rempellel tárgyalt, a két kapitalista egyikével, akik 1846-ban késznek mutatkoztak egy kommunista kiadó megalapítására. De ez a hős most megint begombolta a zsebét, s Marxot Henze volt hadnagyhoz utasította, aki valóban előlegezett is az újságnak 300 tallért; ennek visszafizetéséért Marx személyes felelősséget vállalt. Henze később rendőrspiclinek bizonyult, de akkoriban üldözte a rendőrség, s így Marxszal együtt Kölnbe ment. Ekkor kapta kézhez Marx a kormány „fleppnijét".

* A kiutasítás pontos kelte: május 12. — *A ford.*

Ezzel a lap sorsa meg volt pecsételve. „Külföldiként" más szerkesztőket is kiutasíthattak, a többiekre pedig hatósági üldözés várt. Május 19-én jelent meg a „Neue Rheinische Zeitung" utolsó, vörös* száma Freiligrath híres búcsúdalával és Marx kihívó búcsúszavaival, amelyekkel valóságos jégesőt zúdított a kormány nyakába: „Mire valók ezek az együgyű hazugságaitok, ezek a hivatalos frázisaitok . . .?" („An die Arbeiter Kölns." *Lásd* LNME, III. köt., 266. old.) „Mi könyörtelenek vagyunk, s tőletek sem kérünk könyörületet. Ha ránk kerül a sor, mi nem fogjuk a terrorizmust szépíteni. De a királypárti terroristák — az isten és a törvény kegyelméből való terroristák — a gyakorlatban brutálisak, megvetendők, aljasok, az elméletben pedig gyávák, alattomosak, kétszínűek, s mindkét vonatkozásban becstelenek" *(lásd* uo., 268. old.). A lap figyelmeztette a kölni munkásokat, hogy óvakodjanak mindenféle puccstól, mert Köln adott katonai helyzetében menthetetlenül elvesznek. A szerkesztők megköszönték a munkásoknak részvételüket, s azt mondták, hogy „utolsó szavuk mindig és mindenütt ez lesz: a *munkásosztály felszabadítása!*" *(Lásd* uo., 265. old.)

Emellett Marxnak, a zátonyra futott hajó kapitányának gondja volt valamennyi reá háramló kötelezettségre is. A Henzétől kölcsönkapott 300 tallért, a postán befutó 1500 tallér előfizetési díjat, a tulajdonát képező gyorssajtót stb. mind arra fordította, hogy az újságnak a szedőkkel, a nyomdászokkal, a papírkereskedőkkel, az irodaszemélyzettel, a levelezőkkel, a szerkesztőségi tagokkal stb. szemben fennálló tartozását kiegyenlítse. Magának csak felesége ezüstneműjét tartotta meg, de az is a frankfurti zálogházba vándorolt. Az érte kapott néhány száz forinton tengődött a család, amikor, mint elődeink mondták, „ismét fölszedték nyomorúságos sátorfájukat".

Frankfurtból Marx Engelsszel együtt a baden-pfalzi felkelés színhelyére indult. Először Karlsruhéba mentek, aztán Kaiserslauternbe, ahol d'Esterrel találkoztak, aki az ideiglenes kormánynak a lelke volt. Tőle, a demokrata központi választmány nevében, Marx megbízást kapott, hogy Párizsban képviselje a német forradalmi

* A „Neue Rheinische Zeitung"-nak ezt a számát vörös betűkkel nyomták. — *A ford.*

pártot a nemzetgyűlés akkori „hegypártjánál": a vegyesen kispolgári és proletár elemekből álló szociáldemokráciánál, amely nagy támadást tervezett a rend pártja és annak képviselője, a hamis Bonaparte ellen. Visszafelé utaztukban hesseni csapatok — a felkelésben való részesség gyanúja címén — letartóztatták, majd Darmstadtba és onnan Frankfurtba transzportálták őket. Frankfurtban ismét szabadlábra kerültek, s Marx csak ekkor indulhatott el végre Párizsba. Engels visszatért Kaiserslauternbe, hogy adjutánsként belépjen a Willich egykori porosz hadnagy által toborzott szabadcsapatba.

Marx június 7-én azt írta Párizsból, hogy ott még a Guizot alattinál is szörnyűbb royalista reakció uralkodik, de a forradalom kráterének hatalmas kitörése sem állt még soha ilyen közel. Ebben a várakozásában azonban csalódott: a „hegypárt" által tervezett csapás csütörtököt mondott, s nem is túl épületes módon. Egy hónap sem telt bele, s a győzők bosszúja Marxot is utolérte; július 19-én a belügyminiszter a rendőrfőnök útján megparancsolta, hogy lakóhelyét tegye át Morbihan megyébe. Ezt a gyáva orvtámadást Freiligrath a „gyalázatosságok gyalázatosságának" nevezte abban a levelében, amelyet Marxnak e hír vétele után írt. „Daniels szerint Morbihan Franciaország legegészségtelenebb területe, iszapos és lázt lehelő: pontini mocsarak a Bretagne-ban." Marx aztán nem is adta oda magát ennek a „leplezett gyilkossági kísérletnek"; ideiglenesen sikerült a végrehajtást a belügyminiszterhez intézett fellebbezéssel meggátolnia.

A legkeserűbb kényszerhelyzetben volt, mivel szűkös anyagi eszközeit már teljesen felélte; ezért Freiligrathhoz és Lassalle-hoz fordult segítségért. Mindkettő megtette, ami tőle telt, de úgy, hogy Freiligrath kénytelen volt szóvátenni Lassalle tapintatlanságát, aki ezt a kérdést kocsmai beszélgetések témájává teszi. Marxot ez nagyon kínosan érintette, s július 30-án így válaszol Freiligrathnak: „A legnagyobb megszorultságot is szívesebben viselem el, mint a nyilvános koldulást. Ezt meg is írtam neki. Kimondhatatlanul bosszant ez az egész história" *(lásd* „Neue Zeit" 1912. ápr. 12-i pótfüzet, 9. old.). Lassalle azonban le tudta csillapítani Marx bosszúságát egy olyan levéllel, amely telve volt túláradó jóindulattal, bár nem bizonyosodott be kétségtelenül, igaz volt-e az az állítása, hogy „rendkívüli diszkrécióval" kezelte az ügyet.

Marx augusztus 23-án értesítette Engelst, hogy elhagyja Franciaországot, szeptember 5-én pedig Freiligrathot, hogy felesége szeptember 15-én követni fogja, bár még nem tudja, honnan teremtse elő az elutazásához és a letelepedéséhez szükséges pénzt. Harmadik számkivetettségében sarkába szegődött a sötét gond, s itt túlságosan is hű kísérője maradt.

A LONDONI SZÁMKIVETETTSÉG

1. A „NEUE RHEINISCHE REVUE"

Engelshez intézett utolsó párizsi levelében Marx közli, kilátása van, hogy Londonban német lapot alapíthat; a pénz egy része már biztos. Arra kérte tehát Engelst — aki a baden-pfalzi felkelés bukása után menekültként Svájcban tartózkodott —, hogy azonnal jöjjön Londonba. Engels, Marx hívására, Genuában vitorláshajóra szállt.

Ma már nem lehet megállapítani, hogy honnan származtak ennek a tervezett vállalkozásnak az anyagi alapjai, de az bizonyos, hogy valami bőségesek nem lehettek. Az alapítók nem is számítottak arra, hogy a lap hosszú élettartamú lesz; Marx remélte, hogy három-négy hónapon belül közbejön a világégés. A „részvényjegyzésre való felhívás" Londonban, 1850. január 1-én kelt, aláírója Konrad Schramm, mint a vállalat intézője. Ebben arról van szó, hogy új lapot akarnak kiadni „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-Ökonomische Revue" címmel, „Karl Marx szerkesztésében". A „Neue Rheinische Zeitung" szerkesztői — olvashatjuk a továbbiakban e felhívásban —, miután részt vettek Dél-Németországban, illetve Párizsban a múlt nyár forradalmi mozgalmaiban, most ismét összetalálkoztak Londonban, s elhatározták, hogy itt folytatják lapjuk kiadását. Egyelőre csak szemle formájában, havonta mintegy öt ívnyi terjedelemben jelenhet meg; de mihelyt az anyagi eszközök megengedik, kéthetenként fog megjelenni hasonló terjedelemben, sőt, ha mód lesz rá, hetenként kerül a nyilvánosság elé, a nagy amerikai és angol hetilapokhoz hasonló formában, amennyiben pedig a viszonyok megengedik a Németországba való visszatérést, megint napilappá fog átalakulni. A részvények árát 50 frankban állapították meg.

Úgy látszik, nem sok részvényt sikerült elhelyezni. De azért a lapot kinyomtatták Hamburgban, ahol egy könyvkereskedő cég vette át bizományban a kiadást; ezért a 25 ezüstgarast kitevő negyedévi bolti ár 50%-át kérte. Sokat nem fáradozott a dologgal, már csak azért sem, mert a Hamburgot megszállva tartó porosz katonaságtól még lélegzetet is alig mert venni. De nagyobb buzgalom mellett sem lett volna sokkal jobb a helyzet. Lassalle például még 50 előfizetőt sem tudott felhajtani Düsseldorfban, s Weydemeyer, aki 100 példányt hozatott magának Frankfurtba eladásra, még fél év múltán is csak 51 forintot vett be. „Pedig nagyon szorítom az embereket, írta, de hiába minden figyelmeztetés, a fizetéssel senki sem siet." Jogos keserűséggel írta neki Marx felesége, hogy a vállalat a hanyag és rendetlen üzletmenet folytán teljesen tönkrement, s nem is tudják, mi volt károsabb: a könyvkereskedő passzivitása, az üzletvezető és a kölni ismerősök nemtörődömsége vagy a demokrácia magatartása.

Valami mulasztás persze a vállalat nem kielégítő szerkesztőségi előkészítését is terheli, hiszen ez lényegileg csupán Marxra és Engelsre hárult. A januári füzet kézirata például csak február 6-án érkezett meg Hamburgba. Az utókornak azonban jó oka van hálásnak lenni, hogy a tervet egyáltalában kivitelezték, mert ha csak néhány hónapot haboznak, akkor a forradalmi hullám gyors elapadása teljesen lehetetlenné tette volna. Így viszont a „Revue" hat számában értékes tanúbizonyság maradt ránk arról, hogy Marx, felesége szavai szerint, milyen nagymértékben tudta magát „egész energiájával, nyugodt, tiszta, csendes öntudatával" túltenni az élet kicsinyes gondjain, holott ezek napról napra, óráról órára a „legfelháborítóbb formában" zaklatták.

Marx is, Engels is — sőt, ő még nagyobb mértékben — fiatal korukban az eljövendő dolgokat mindig túlságosan közelieknek látták, s gyakran reménykedtek a gyümölcsszüretben olyankor, amikor még a virág is alig fakadt; hányszor szidták őket ezért hamis prófétának! Pedig politikus számára nem nagy dicsőség hamis prófétának lenni. De különbséget kell tenni, hogy a hamis profécia miből fakad: a tiszta és éles gondolkodás merész biztonságából-e, avagy jámbor óhajok hiú önámításából. Az utóbbi esetben a kiábrándulás lehangol, mert a káprázat nyomtalanul a semmibe vész; de az első esetben még a csalódás is erőt ad, hiszen

a gondolkodó szellem megkeresi tévedésének okát, s ezáltal új ismeretekre tesz szert.

Talán sohasem volt a világon politikus, akit az efféle önkritikában olyan kérlelhetetlen igazságkeresés vezérelt, mint Marxot és Engelst. Teljesen mentesek voltak attól a szánalmas kicsinyeskedéstől, amely még a legnagyobb tévedések után is igyekszik megtéveszteni önmagát, azt képzelvén, hogy mégis igaza lett volna, ha ez vagy amaz másképp történik, mint ahogy történt. Ugyanígy mentesek voltak a letagadás, a mellébeszélés olcsó bölcsességétől és mindenféle terméketlen pesszimizmustól is; tanultak a kudarcaikból, hogy újult erővel készíthessék elő a győzelmet.

A párizsi június 13-i vereséggel, a német birodalmi alkotmányért vívott küzdelem zátonyrajutásával, a cárnak a magyar forradalom fölött aratott győzelmével a forradalom történetének nagy szakasza zárult le. Feltámadása már csak Franciaországban volt lehetséges, ahol a kocka mindenek ellenére még nem dőlt el végleg. Marxot e remény éltette, de ez nem akadályozta, ellenkezőleg, ösztönözte, hogy a francia forradalom addigi menetét kíméletlen, minden illúziónak fittyet hányó bírálatban részesítse. S ezt úgy oldotta meg, hogy a forradalom harcainak kusza zavarosságát, amely a politikai ideológusok előtt többé-kevésbé kibogozhatatlannak tűnt, a legbelsőbb csomópontjukban: az egymással megütköző gazdasági ellentétek kérdésében világította meg.

Így, ebben a felfogásban tudta Marx gyakran még a legbonyolultabb, legzavarosabb napi kérdéseket is epigrammaszerű rövidséggel megmagyarázni a „Revue" első három számában megjelenő cikkeiben. Mily sokat összefecsegtek a burzsoázia fölvilágosodott koponyái, sőt, még egyes doktrinér szocialisták is a párizsi nemzetgyűlésben a munkára való jogról, s mily tömören fogta össze Marx e jelszó történelmi értelmét és értelmetlenségét a következő néhány mondatban: „Az első alkotmánytervezetben, melyet a júniusi napok előtt szerkesztettek, még benne volt a *»droit au travail«*, a munkára való jog, ez a gyámoltalan formula — a proletariátus forradalmi igényeinek első összefoglalása. A munka jogát azonban *»droit à l'assistance«*-szá, a közsegélyekre való joggá változtatták, márpedig melyik modern állam nem táplálja ilyen vagy olyan módon a maga szegényeit? A munkára való jog polgári értelemben

értelmetlenség, hitvány, jámbor kívánság, de a munkára való jog mögött ott áll a tőke feletti hatalom, a tőke feletti hatalom mögött a termelőeszközök kisajátítása, a szövetkezett munkásosztálynak való alárendelésük, tehát a bérmunka, a tőke és kölcsönös viszonyuk megszüntetése" („Osztályharcok Franciaországban." *Lásd* M—E. Vál. Műv. 1. köt., 148—149. old.). Marx legelőször a francia történelemből látta meg, hogy az osztályharc a történelmi fejlődés hajtóereje — aminthogy valóban a francia történelemben nyilvánult meg az osztályharc már a középkor óta a legvilágosabb és a legklasszikusabb formájában —, könnyen érthető tehát különös előszeretete a francia történelem iránt. Ez az értekezése éppúgy, mint későbbi műve Louis Bonaparte államcsínyéről és a még későbbi a Párizsi Kommünről a legragyogóbb ékkövek történelmi tárgyú írásainak kincsesládájában.

Marx fentebb említett értekezésével párhuzamosan — mintegy annak tragikomikus tükörképeként — ismertette Engels a „Revue" első három számában a német alkotmányért folytatott kispolgári forradalmat. A havi események összefoglaló ismertetését mindig közösen írták, s ezekben elsősorban a dolgok gazdasági menetét figyelték. Már a februári számban rámutattak a californiai aranybányák fölfedezésének nagy jelentőségére, mondván, hogy ez „fontosabb, mint a februári forradalom", és nagyobb arányú következményekkel jár, mint Amerika felfedezése. „Egy harminc szélességi fokra kiterjedő tengerpart, egyike a világ legszebb és legtermékenyebb tengerpartjainak, amely idáig úgyszólván lakatlan volt, szemünk láttára átalakul gazdag, civilizált országgá, mindenfajta népességtől — jenkiktől, kínaiaktól, négerektől, indiánoktól, malájoktól, kreoloktól, meszticektől és európaiaktól — sűrűn lakott területté. A californiai arany széles folyamban árasztja el Amerikát és a Csendes-óceán ázsiai partját, s belesodorja még a legfékezhetetlenebb barbár népeket is a világkereskedelembe, a civilizációba. A világkereskedelem másodszor kap új irányt . . . Hála a californiai aranynak és a jenki fáradhatatlan energiájának a Csendes-óceán mindkét partja hamarosan éppen olyan sűrűn lakott lesz, éppen úgy megnyílik a kereskedelemnek, éppen olyan ipari fejlettséget ér el, mint most a Bostontól New Orleansig húzódó part. S akkor a Csendes-óceán ugyanolyan szerepet tölt be, mint ma az Atlanti-óceán, és az ókorban meg a középkorban a Földközi-tenger: a

világforgalom nagy víziútjának szerepét; az Atlanti-óceán pedig nem fog nagyobb szerepet játszani, mint valamely beltenger, mint ma a Földközi-tenger. Az egyetlen lehetőség, hogy a civilizált európai országok ne kerüljenek ennek folytán ugyanolyan ipari, kereskedelmi és politikai függőségbe, amilyenben ma Olaszország, Spanyolország és Portugália van: a társadalmi forradalom, amely — míg még nem késő — átalakítja a termelési és a csereviszonyokat, szem előtt tartva a termelésnek a modern termelőerőkből fakadó szükségleteit, amivel lehetővé teszi az európai ipar felsőbbségét biztosító új termelőerők létrejöttét, s ily módon kiegyenlíti a földrajzi helyzet okozta hátrányokat" (*lásd* „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-Ökonomische Revue", c. gyüjtemény. 120. old.). Ámde e hatalmas távlatok megjövendölőinek hamarosan fel kellett ismerniük, hogy ezen időszak forradalma zátonyra futott, s éppen a californiai aranybányák fölfedezésén.

Marx és Engels ugyanígy közösen írtak kritikát néhány könyvről, amelyekben március előtti kiválóságok próbálták tisztázni a forradalomhoz való viszonyukat. Név szerint ezek a következők voltak: Daumer német filozófus, Guizot francia történész és Carlyle, a rendkívül eredeti angol zseni. Daumer Hegel iskolájából került ki, Guizot viszont Marxra, Carlyle pedig Engelsre gyakorolt jelentős befolyást. Most azonban mind a háromról el lehetett mondani: megmérettek a forradalom mérlegén, és könnyűnek találtattak. Azokat a hihetetlen közhelyeket, amelyekkel Daumer „Az új korszak vallását" prédikálta, Marx és Engels ebben a „megható képben" foglalták össze: a német filozófia tördeli a kezét és jajveszékel nevelőatyjának, a német nyárspolgárnak a halottasságyánál. Guizot-val kapcsolatban azt bizonyítják be, hogy az „ancien régime"-nek (régi uralom) még a legkiválóbbjait is — az olyanokat is, akik a maguk módján kétségtelenül tehetséges történészek voltak — annyira megzavarták a végzetes februári események, hogy teljesen elvesztették történelmi ítélőképességüket, sőt, már a saját korábbi tetteiket sem képesek helyesen megítélni. Végül megállapították, hogy ugyanakkor, amikor Guizot könyve azt mutatja, hogy a burzsoázia nagyságainak lealkonyodott, Carlyle egyes röpiratai arról tanúskodnak, hogy az irodalmi zseni is belevérzett az akut történelmi harcokba, amelyekkel szemben a maga félreismert látnoki inspirációját akarta érvényesíteni.

Bár Marx és Engels ezekben a fényes bírálatokban kimutatják, hogy a forradalom milyen pusztító hatással volt a március előtti irodalmi nagyságokra, de az nagyon is távol állt tőlük, hogy a forradalomban valamiféle misztikus erőt lássanak, mint ezt sokszor rájuk fogták. Nem a forradalom szülte azt a képet, amely halálra rémítette az olyan embereket, mint Daumer, Guizot és Carlyle — a forradalom csak fellebbentette a fátylat erről a képről. A forradalmakban a történelmi fejlődés nem vesz más irányt, csak gyorsabb üteművé válik; ebben az értelemben nevezte Marx a forradalmakat egy ízben a „történelem mozdonyainak". A filiszterek ostoba hitét a forradalmi kitöréseknél hatékonyabb „békés és törvényes reformokban", Marx és Engels persze soha nem osztotta; nekik az erőszak is gazdasági tényező volt, minden új társadalom bábája.

2. A KINKEL-ÜGY

A negyedik, vagyis az 1850 áprilisi száma után a „Neue Rheinische Revue" már nem jelent meg rendszeresen. Egyben-másban bizonyára hozzájárult ehhez ennek a számnak egy kis cikke, amelyről a szerzők előre megmondták, hogy „a szentimentális szélhámosok és a demokratikus hangoskodók általános megbotránkozását" (*lásd* uo., 218. old.) fogja kiváltani. A kérdéses cikk rövid, de annál megsemmisítőbb bírálata volt annak a védőbeszédnek, amelyet Gottfried Kinkel mint elfogott szabadcsapatos 1849. augusztus 7-én a rastatti haditörvényszék előtt tartott, s amely 1850 április elején egy berlini napilapban látott napvilágot.

A dolog lényegét tekintve ez a kritika teljesen jogosult volt. Kinkel megtagadta a forradalmat és a bajtársait, hódolatát nyilvánította a „kartácshercegnek", éltette a „Hohenzollern-császárságot" s mindezt ugyanazon haditörvényszék előtt, amely 26 hős társát halálba küldte. Csakhogy Kinkel, amikor Marx és Engels megtámadták, már a fegyházban ült; általánosan el volt terjedve, hogy a király bosszúvágyának kiválasztott áldozata, s ennek következtében változtatták a várbüntetésre szóló hadbírói ítéletet a kabinet közbelépésére a megalázó fegyházbüntetésre. S ha Kinkelt ilyen helyzetben még politikailag is pellengérre állították, ez alkalmas

volt arra, hogy ne csak a „szentimentális szélhámosoknak és a demokratikus hangoskodóknak" legyenek erős aggályaik.

Azóta ismeretessé vált a Kinkel-ügy levéltári anyaga, s ebből kiderült, hogy az egész „ügy" nem más, mint tragikomikus tévedések sorozata. Kinkel eredetileg teológus volt, mégpedig ortodox; az igazhittől való eltávolodása — amelyet egy katolikus elvált asszonnyal való házassága kísért, vagy talán éppen elősegített — az igazhitűek engesztelhetetlen gyűlöletét váltotta ki, s ezen a réven érdemeit és szolgálatait jóval felülmúló hírnévre tett szert mint „szabadsághős". Marxszal és Engelsszel egy pártba valóban csak „félreértés" folytán került; politikailag nem jutott túl a közhelyszerű demokrata jelszavakon, s emellett — mint Freiligrath mondta — az „átkozott ékesszólás", melyhez még teológus korából vonzódott, alkalmilag éppen úgy elsodorhatta volna balra, ahogy a rastatti beszédében jobbra sodorta. Szerény költői tehetsége is hozzájárult, hogy közismertebbé lett, mint más hasonló vágású demokrata.

A birodalmi alkotmányért folytatott hadjáratban Kinkel belépett Willich szabadcsapatába, amelyben Engels és Moll is harcolt; itt bátran viselkedett, s a Murg melletti utolsó harcokban, ahol Moll elesett, könnyű fejsérülést kapott, majd fogságba került. A haditörvényszék aztán életfogytiglani várbüntetésre ítélte, de ez nem volt elég a „kartácshercegnek", vagy mint Kinkel védőbeszédében titulázta „Ő királyi fenségének, a trónörökösnek"; erre a berlini legfelsőbb hadbíróság javasolta a királynak, hogy függessze fel a haditörvényszék ítéletét, s állíttassa Kinkelt újból hadbíróság elé, mert halálbüntetést érdemel.

Ezt aztán az egész kormány ellenezte, jóllehet elismerte, hogy a hazaáruló büntetése túlságosan enyhe, a közvéleményre való tekintettel azonban azt javasolta, hogy az ítélet „kegyelemből" hagyassék helyben. Egyúttal „ajánlatosnak" tartotta, hogy elrendeljék: a büntetés ideje „polgári intézetben" töltendő ki, mert „nagy szenzációt" keltene, ha Kinkelt várfegyencként kezelnék. A király jóváhagyta a kormány javaslatait, de éppen ezzel váltotta ki azt a „nagy szenzációt", amelyet el akartak kerülni. A „közvélemény" véres gúnyként fogta fel, hogy a király „kegyelemből" fegyházba küld egy hazaárulót, akit még a haditörvényszék is csak várfogságra ítélt.

A „közvélemény" azonban tévedésben volt, mert nem értette meg a büntetések végrehajtásának Poroszországban szokásos finom árnyalatait. Kinkelt ugyanis nem katonai *várfogságra*, hanem katonai *várbüntetésre* ítélték, s ezt még sokkal keményebb és visszataszítóbb módon hajtották végre, mint a fegyházbüntetést. A várfegyencek tízesével-húszasával voltak bezsúfolva szűk oduikba, csupán kemény priccset kaptak, szűkösen és rosszul élelmezték őket, a legalantasabb munkát kellett végezniük — árnyékszékek tisztítását, utcaseprést stb. — és a legcsekélyebb mulasztás esetén az ostorral kerültek ismeretségbe. Ettől a kutyának is rossz sorstól akarta a kormány a „közvéleménytől" való félelmében a fogoly Kinkelt megmenteni. Amikor azonban a „közvélemény" a dolgot éppen fordítva értelmezte, akkor meg a „kartácshercegtől" és annak bosszúszomjas pártjától való félelmében nem merte feltárni „humánus" szándékait, s inkább olyan gyanúban hagyta a királyt, amely még a jószándékúak szemében is sokat árthatott, illetve ártott neki.

E félresikerült akció fatális hatása alatt a kormány nem óhajtott újabb „szenzációkat" kelteni Kinkelnek a fegyházi viselt dolgaival, de csak arra a rendelkezésre merte magát rászánni, hogy Kinkel ellen semmi szín alatt sem szabad testi fenyítéket alkalmazni. Szerette volna Kinkelt a testi kényszermunka alól is mentesíteni, s értésére adta a fegyházigazgatónak Naugardban, ahová Kinkel először került, hogy neki kell ezért a hátát tartania. A katonás bürokrata azonban az előírásokhoz kötötte magát, s odaültette Kinkelt a fonóorsó mellé. Erre megint hatalmas a felzúdulás: egy „Fonódal"-t terjesztenek és szavalnak országszerte, egész Némethont elárasztják a „Költő a fonóorsó mellett" feliratú képekkel, sőt maga Kinkel így ír feleségének: „A sorsnak és a pártgyűlöletnek az eszelős szeszélye odáig fajult, hogy az a kéz, amely a német népnek az »Otto der Schütz«-öt (Otto, a lövész) írta, most fonni kényszerül." Hamarosan azonban bebizonyosodik a régi tapasztalat, hogy a filiszterek „morális megbotránkozása" rendszerint a legnagyobb nevetségességbe fullad. A lármától megfélemlített, de a kormánynál vállalkozóbb szellemű stettini kerületi kormányzóság elrendelte, hogy Kinkelt irodai munkával kell foglalkoztatni — amiért persze felülről rögtön a szemére vetették „demokrata nézeteit". Kinkel azonban kijelentette, hogy továbbra is a fonóorsó mellett akar maradni, mert a könnyű fizikai megerőltetés

közben szabadon tud gondolataival foglalkozni, míg a naphosszat való másolás árt a tüdejének és beteggé teszi.

Az az elterjedt vélemény, hogy Kinkelt a fegyházban a király utasítására különös rosszakarattal kezelték, nem felelt meg a valóságnak, bár a sorsa nem volt könnyű. Schnuchel, a naugardi igazgató szigorú hivatalnok volt, de nem embertelen: igaz, hogy tegezte Kinkelt, ám megengedte, hogy sokat mozogjon a szabad levegőn, s emberi megértéssel vette tudomásul Kinkel feleségének fáradozásait, aki mindent megpróbált, hogy férjét kiszabadítsa. Ezzel szemben Spandauban, ahová Kinkel 1850 májusában került, magázták, viszont haját és szakállát leborotváltatták; Jeserich igazgató, ez az álszent reakciós, állandóan gyötörte megtérítési kísérleteivel, s „férjezett Kinkelnével" azonnal utálatos veszekedésbe kezdett. De még ez a lélekkufár sem igen támasztott nehézséget, amikor a kormány Kinkel feleségének beadványával kapcsolatban jelentéstételre szólította fel. Kinkelné ugyanis azt kérte, engedjék férjét kivándorolni Amerikába, s az akkor becsületszóra kötelezi magát, hogy teljesen lemond mindennemű politikai tevékenységről és nem tér vissza Európába. Jeserich támogatta ezt a kérelmet, sőt, még hozzáfűzte, hogy véleménye szerint Kinkel emberi mivoltának teljes gyógyulása még leginkább Amerikában érhető el. De legalább egy évig kell bűnhődnie a fegyházban, nehogy az igazságszolgáltatás kardján csorba essék; aztán engedélyezni lehet a kivándorlást, feltéve, hogy Kinkel egészsége nem sínyli meg a hosszas fogvatartást — ennek azonban ez idő szerint még semmi jele sincs. Jeserichnek ez a jelentése felment a királyhoz, aki persze bosszúállóbbnak bizonyult a miniszteréknél és a fegyházigazgatónál; „legmagasabb helyen" tehát úgy döntöttek, hogy nevezett Kinkelnek az egy év letelte után még nem engedélyezhető a kivándorlás, mert az eddiginél jobban meg kell alázni.

Szemügyre véve ezt a kultuszt, amely akkor Kinkel körül kialakult, nagyon is érthető Marx és Engels ellenérzése. Mindig is utálták az ilyen nyárspolgári látványosságokat. Engels már a birodalmi alkotmányért vívott harc ismertetésekor keserűen kifakadt, hogy mekkora hűhót csapnak a májusi fölkelések „művelt" áldozataiért, de viszont senki sem beszél azokról a százakra, sőt ezrekre menő munkásokról, akik vagy a csatában estek el, vagy a rastatti kazamatákban rothadnak, vagy pedig külföldre vetődve, az egyedüli mene-

kültek, akiknek fenékig kell kiüríteniük a számkivetettség keserveit. De ettől eltekintve, még a „művelt" áldozatok között is jó néhánynak hasonlíthatatlanul keservesebb sorsa volt Kinkelnél, s ezt hasonlíthatatlanul férfiasabban viselték, pedig a kutya sem törődött velük. Nem kell mást említeni, csak August Röckelt, aki mint művész legalább annyit ért, mint Kinkel: vele a waldheimi fegyházban, egészen a testi fenyítékig, valóban irgalmatlanul bántak, de még tizenkét esztendő tűrhetetlen gyötrelmei után sem volt hajlandó akár csak a tekintetével is kegyelmet kérni, mire a fogoly büszkeségén kétségbeesső reakció végül kénytelen volt úgyszólván erőszakkal kidobni a fegyházból. De Röckel nem az egyetlen ebből a fajtából. Ellenkezőleg, Kinkel volt az egyetlen, aki néhány hónapnyi, aránylag tűrhető fogság után, rastatti védőbeszédének nyilvánosságra kerülésével az egész világ sajnálkozását és együttérzését magára terelte. Így hát mindenképpen indokolt volt a nyers, szigorú bírálat, amellyel Marx és Engels ezt a védőbeszédet illették, és joggal mondhatták, hogy ezzel a fogoly Kinkel helyzetét nem rontották, hanem javították.

A Kinkel-ügy további folyománya aztán egyébként is nekik adott igazat. A Kinkel-rajongás annyira megoldotta a polgári pénzeszsákokat, hogy az összegből kitelt egy spandaui fogháztisztviselő megvesztegetésére, s így Kinkel 1850 novemberében Karl Schurz segítségével megszökött. Ilyenformán a király alaposan megjárta. Ha nem hallgat bosszúvágyára, és becsületszóra kiengedi Kinkelt Amerikába, akkor az egész ügyet hamar elfelejtették volna, amit még Jeserich fegyházigazgató is megértett; most azonban sikerült megmenekülése révén Kinkel háromszorosan ünnepelt agitátorrá lett, s a királynak ráadásul a gúnyból is kijutott.

Őfelsége azonban a maga királyi módján hamar összeszedte magát. A Kinkel szökésére vonatkozó jelentés olyan ötletet adott neki, amelyet, dícséretre méltó becsületességgel, maga is becstelennek minősített. Parancsot adott hű Manteuffeljének, hogy Stieber „értékes személye" felhasználásával derítsen fel és példásan toroljon meg egy összeesküvést. De Stieber akkor már annyira általánosan megvetett személy volt, hogy még Hinckeldey berlini rendőrfőnök is hevesen tiltakozott az ellen, hogy a rendőrség szolgálatába visszafogadják, holott a rendőrfőnök úr lelkiismerete általában elég tág volt, ha politikai ellenfeleket kellett üldözni. Tiltakozása azonban nem

használt, és Stieber, első próbamunkájaként, megrendezte a kölni kommunista pör lopási és esküszegési komédiáját.

Ez az ügy egy és más aljasságában sokszorosan felülmúlta a Kinkel-ügyet, de senki sem hallotta, hogy akár egyetlenegy derék polgárember izgatta volna magát miatta. Talán ez a jeles osztály így akarta bebizonyítani, hogy Marx és Engels kezdettől fogva valóban alaposan keresztüllátott rajta.

3. SZAKADÁS A KOMMUNISTÁK SZÖVETSÉGÉBEN

Az egész Kinkel-ügy egyébként inkább csak mint tünet érdekes, tényleges jelentősége nem volt nagy. Annak a vitának a jellegét, amelybe Marx és Engels a londoni emigrációval keveredett, ezen az ügyön igen pontosan le lehet mérni, de nem ez volt a vita lényege, és még kevésbé oka.

Ha meg akarjuk állapítani, hogy mi volt az, ami Marxot és Engelst az emigráció többi tagjával összekötötte, és mi az, amiben elkülönültek, akkor meg kell vizsgálnunk, hogy 1850-ben a „Neue Rheinische Revue" kiadásán kívül mivel is foglalkoztak. Azt látjuk, hogy egyrészt létrehozták Bauerrel, Pfänderrel és Willichhel együtt a Menekültbizottságot az emigránsok támogatására, akik annál tömegesebben özönlöttek Londonba, mennél inkább mutatta meg Svájc a szigorú arcát a menekülteknek; másrészt újjászervezték a Kommunisták Szövetségét, amire annál nagyobb szükség volt, mennél kíméletlenebbül fosztotta meg a győztes reakció a munkásosztályt a sajtó- és a gyülekezési szabadságtól, és általában a nyilvános propaganda minden eszközétől. Marxnak és Engelsnek ezt a kétirányú munkásságát úgy lehetne jellemezni, hogy emberileg szolidárisak voltak az emigrációval, de politikailag nem, hogy osztották szenvedéseit, de elképzeléseit nem, hogy feláldozták az emigrációnak utolsó fillérüket is, de meggyőződésükből hajszálnyit sem engedtek a kedvéért.

A német, s még inkább a nemzetközi menekültek a legkülönfélébb elemek kavargó tömegévé verődtek össze. Valamennyien a forradalom feltámadásában reménykedtek, amely visszajuttatja majd őket hazájukba, valamennyien ezért a célért dolgoztak. Látszólag tehát adva volt az egységes akció lehetősége. De minden nekifutamodásuk

újra meg újra meghiúsult; erejükből legföljebb papíron maradó kinyilatkoztatásokra futotta, s ezek annál kevesebbet mondtak, mennél hangzatosabbak voltak. Mihelyt azonban cselekedni kellett volna, rögtön a legvisszataszítóbb veszekedések kezdődtek. Ebben nem a személyek voltak a hibásak, és nem is a személyek kilátástalan helyzete okozta ezt — ez legfeljebb csak élezte az ellentéteket. A viták igazi oka a forradalom menetét meghatározó osztályharc volt, amely az emigrációban is tovább folytatódott, hiába próbálták elködösíteni. Marx és Engels elejétől kezdve látták ezeknek a kísérleteknek a hiábavalóságát, s nem is vettek részt bennük. Ennek következtében az emigráció összes frakciói és frakciócskái legalább abban az egy nézetben egyetértettek, hogy Marx és Engels a tulajdonképpeni, javíthatatlan rendzavarók.

Ők a maguk részéről azt a proletár osztályharcot folytatták, amelyet már a forradalom előtt megkezdtek. A Kommunisták Szövetségének régi tagjai 1849 őszén csaknem teljes számban ismét összetalálkoztak Londonban; csupán hárman hiányoztak: Moll, aki a Murg melletti harcokban elesett, Schapper, aki csak 1850 nyarán érkezett meg és Wilhelm Wolff, aki még egy évvel ezután költözött át Svájcból. Ezenkívül néhány új erővel is gazdagodott a Szövetség. Tagja lett például August Willich, a hajdani porosz tiszt, aki a baden-pfalzi hadjáratban körültekintő szabadcsapatvezetőnek bizonyult, s akit akkori segédtisztje, Engels nyert meg: talpig derék egyéniség, de elméletileg zavaros. Aztán fiatalok is csatlakoztak: Konrad Schramm kereskedő, Wilhelm Pieper tanító és nevezetesen Wilhelm Liebknecht, aki német egyetemeken tanult, de a badeni fölkelések és a svájci számkivetettség idején vizsgázott le. Ezekben az években valamennyien sokat voltak együtt Marxszal, a legragaszkodóbb és leghűségesebb követőjének nyilván Liebknecht tekinthető. A másik kettőről Marx nem mindig emlékezik meg kedvezően, mivel egy és más nyugtalanságot okoztak neki, jóllehet nem kell minden — alkalmilag elhangzott — indulatos kijelentését szó szerint venni. Amikor Schrammot a tüdővész még egészen fiatalon elragadta, Marx a párt „Hővér Percy-jeként" emlékezett meg róla; Pieperről is úgy vélekedett, hogy azért „alapjában véve jó fiú". Pieper révén kezdett levelezni Marxszal és lépett be a Kommunisták Szövetségébe Johannes Miquel göttingai ügyvéd, akiben Marx nyilván a szellemes embert becsülte. Miquel aztán jó néhány évig ki is tartott a zászló

mellett, de később, csakúgy mint barátja, Pieper, visszakozót fújt, és lecsatlakozott a liberális táborhoz.

A Kommunisták Szövetségének Központi Vezetősége 1850 márciusában „Üzenetet" intézett tagjaihoz. Ezt az „Üzenetet" Marx és Engels szerkesztette, s Heinrich Bauer vitte magával Németországba. Célja a Kommunisták Szövetségének újjászervezése volt. Abból indult ki, hogy új forradalom áll küszöbön, „akár a francia proletariátus önálló felkelése fogja kirobbantani, akár a Szent Szövetség inváziója a forradalmi Bábel ellen" („A Kommunisták Szövetsége Központi Vezetőségének üzenete." *Lásd* M—E. Vál. Műv. 1. köt., 85. old.). Miként a márciusi forradalom a burzsoáziát, úgy fogja az új forradalom a kispolgárságot győzelemre vinni, s ez majd ugyancsak elárulja a munkásosztályt. Az „Üzenet" a forradalmi munkáspártnak a kispolgári demokratákhoz való viszonyát így foglalta össze: A munkáspárt „együtt halad velük az ellen a csoport ellen, amelyet azok meg akarnak dönteni; ellenük lép fel mindenben, amivel önmagukat saját céljaik érdekében akarják megszilárdítani" *(lásd* uo., 86. old.). A kispolgárok, olvashatjuk a továbbiakban, az őket diadalra segítő forradalmat arra fogják felhasználni, hogy a kapitalista társadalmat annyira megreformálják, hogy az a saját osztályuknak, s bizonyos fokig a munkásoknak is kényelmesebbé és elviselhetőbbé váljon. Csakhogy ennyivel a proletariátus semmiképpen sem elégedhet meg. A demokrata kispolgárok szerény követeléseik megvalósítása után csakhamar a forradalom befejezésére akarnak majd törekedni. Ezzel szemben a munkások feladata az, hogy a forradalmat permanenssé tegyék, „mindaddig, míg valamennyi többé-kevésbé birtokos osztály ki nincs szorítva a hatalomból, míg a proletariátus meg nem hódítja az államhatalmat és a proletárok egyesülése nemcsak egy országban, hanem a világ valamennyi uralkodó országában olyan előrehaladott nem lesz, hogy a proletárok egymás közti versengése ezekben az országokban megszűnik, és hogy legalább a legdöntőbb termelőerők a proletárok kezében összpontosulnak" *(lásd* uo., 87. old.).

Ennélfogva az „Üzenet" arra figyelmeztette a munkásokat, ne hagyják magukat a megegyezést és megbékélést prédikáló kispolgári törekvések által félrevezettetni, ne engedjék magukat a kispolgári demokrácia függelékévé lealacsonyítani. Ellenkezőleg, minél következetesebben és erősebben kell szervezkedniük, hogy a forradalom

győzelme után, amelyet, mint eddig is mindig, erejükkel és bátorságukkal fognak kivívni, a kispolgárságnak olyan feltételeket diktálhassanak, hogy a polgári demokraták uralma már magában hordozza saját bukásának csíráját, s ezáltal jelentősen könnyebbé váljon a proletariatus uralma által történendő kiszorítása. „A munkásoknak az összeütközés alatt, és közvetlenül a harc után, mindenekelőtt, amennyire csak lehetséges, ellensúlyozniuk kell a polgári leszerelő szándékokat, és kényszeríteniük kell a demokratákat most hangoztatott terrorista frázisaik végrehajtására . . . Nemcsak hogy ne akadályozzák meg az úgynevezett kilengéseket, a nép bosszújának kitöltését gyűlolt egyéneken, vagy olyan középületeken, amelyekhez csak gyűlöletes emlékek fűzik, ne csak tűrjék ezeket az eseteket, hanem ragadják magukhoz ezek vezetését" *(lásd* uo., 89. old.). A nemzetgyűlési választásoknál a munkásoknak mindenütt önálló jelölteket kell állítaniuk, még ott is, ahol semmi kilátás sincs a győzelemre, s ügyet sem szabad vetniük a demokratikus frázisokra. A mozgalom elején természetesen még nem javasolhatnak a munkások kommunista intézkedéseket, de rászoríthatják a demokratákat, hogy minél több ponton nyúljanak bele a mai társadalmi rendbe, hogy megzavarják annak szokott folyását, hogy a demokraták önmagukat kompromittálják; minél több termelőerőt, közlekedési eszkozt, gyárat, vasutat stb. kell állami kézbe juttatni. Elsősorban pedig ne tűrjék a munkások, hogy a feudalizmus megszüntetése után a feudális földbirtokot a parasztok szabad tulajdonként kapják meg, mint a nagy francia forradalom idején, mert ezáltal fennmarad a falusi proletariátus, és kispolgári parasztosztály jön létre, amely aztán keresztülmegy az elszegényedésnek s eladósodásnak ugyanazon a korfolyamatán, mint a francia paraszt. A munkásoknak azt kell követelniuk, hogy az elkobzott feudális birtokok állami tulajdonban maradjanak, és munkáskolóniákká alakíttassanak, amelyeket a szövetkezett agrárproletariátusnak a nagybani földművelés eszközeivel kell megmunkálnia. Ezzel a megingó polgári tulajdonviszonyok közepette a közös tulajdon elve azonnal szilárd alapokra tesz szert.

Ezen „Üzenet" segítségével Bauer németországi küldetése nagy sikerrel járt. Sok megszakadt szálat újra fel tudott venni, sőt új kapcsolatokat is létesített. Különösen nagy befolyásra tett szert azoknak a munkás-, paraszt-, napszámos- és testnevelési-egyletek-

nek a maradványainál, amelyek még az ellenforradalom legvadabb tombolását is átvészelték. Csatlakoztak a Szövetséghez a Stephan Born alapította Munkástestvériségek legbefolyásosabb tagjai is. A Szövetség tehát „megnyert magának minden használható erőt", mint ezt Karl Schurz jelentette Zürichbe, aki egy svájci menekültszervezet megbízásából utazta be ugyanabban az időben Németországot. A második, 1850 júniusában kelt „Üzenetében" a Központi Vezetőség már arról számolhatott be, hogy a Szövetség több német városban gyökeret vert, s egyes helyeken a Körzetvezetőségek is megalakultak; így Schleswig-Holstein számára Hamburgban, Mecklenburg számára Schwerinben, Szilézia számára Breslauban, Szászország számára Lipcsében és Berlinben, Bajorország számára Nürnbergben, a rajnai tartományok és Vesztfália számára Kölnben.

Ugyanez az „Üzenet" kiemeli a londoni körzetet, mondván, hogy ez a Szövetség legerősebb szervezete, amely majdnem egyedül viseli az összes költségeket. Ez a körzet vezeti a londoni Német Munkás Művelődési Egyletet is, csakúgy, mint az ott tartózkodó menekültek legnagyobb részét; ezenkívül a Központi Vezetőség szoros kapcsolatot tart fenn az angolok, a franciák és a magyarok forradalmi pártjaival. Más tekintetben viszont mégis a londoni körzet volt a Szövetség leggyengébb pontja, mert állandóan belekeverte a Szövetséget az emigráció egyre hevesebbé és egyre reménytelenebbé váló harcaiba.

1850 nyarán már szemlátomást szertefoszlott a forradalom közeli feltámadásának reménye. Franciaországban megszüntették az általános választójogot, s ezellen a munkásosztály nem lázadt fel; a küzdelem már csak a trónkövetelő Louis Bonaparte és a reakciós, monarchikus érzelmű nemzetgyűlés között folyt. Németországban a demokratikus kispolgárság visszavonult a politikai porondról, a liberális burzsoázia pedig részt vett abban a halottrablásban, amelyet Poroszország a német forradalom ellen megkísérelt. Ugyanakkor a német kis- és középállamok cserbenhagyták Poroszországot, s úgy táncoltak, ahogy Ausztria fütyült, miközben a cár állandóan a vészjósló kancsukáját lobogtatta ennek az egész német társadalomnak a feje felett. De amilyen mértékben leapadt az igazi forradalom, olyan mértékben fokozódtak az emigráció lázas erőlködései, hogy mesterséges forradalmat fabrikáljon. Önmagát ámítva, szemet

hunyt a fenyegető előjelek előtt, továbbra is bízott az erős akarattal elérhető csodákban. S ugyanebben a mértékben vált egyre gyanakvóbbá minden önbírálattal szemben, mely saját soraiban elhangzott. Így Marx és Engels, akik tiszta és hűvös tekintettel figyelték az események valódi menetét, egyre élesebb ellentétbe kerültek az emigrációval. De hogyan is fékezhette volna meg a logika és a józan ész hangja a szenvedélyek viharát egy mindjobban kétségbeeső tömegben! Oly kevéssé, hogy az általános megszédültség még a Kommunisták Szövetségének londoni körzetébe is behatolt, s belső bomlást idézett elő a Központi Vezetőségben.

A Központi Vezetőség 1850. szeptember 15-i ülésén nyílt szakadásra került sor. Hat tag állt szemben néggyel: egyik oldalon Marx és Engels, továbbá Bauer, Eccarius, Pfänder a régi gárdából és Konrad Schramm a fiatal utánpótlásból, a másik oldalon pedig Willich, Schapper, Fränkel és Lehmann. Ezek közül csak egy tartozott a régi törzshöz: Schapper, aki Engels szerint ősforradalmár volt ugyan, de a forradalmi szenvedély elvakította, miután egy éven át közvetlen közelből látta az ellenforradalom rémségeit, és csak nemrégen érkezett meg Angliába.

Ezen a döntő ülésen Marx következőképp jellemezte az ellentéteket: „A kisebbség a kritikai szemlélet helyébe a dogmatikusat, a materialista szemlélet helyébe az idealistát teszi. Számára a való tények helyett a puszta akarat válik a forradalom hajtóerejévé. Amíg mi azt mondjuk a munkásoknak: »15, 20, 50 éven át kell polgárháborúkat és nemzetközi csatákat végigküzdenetek ahhoz, hogy meg tudjátok változtatni nemcsak a fennálló viszonyokat, hanem önmagatokat is, és így képessé váljatok a politikai hatalom gyakorlására«, addig ti, éppen ellenkezőleg, azt mondjátok: »Azonnal hatalomra kell kerülnünk, máskülönben lefekhetünk aludni!« Amíg mi különösen a német munkást a német proletariátus fejletlenségére figyelmeztetjük, addig ti a legotrombább módon hízelegtek a német kézműves nemzeti érzelmének és rendi előítéleteinek, ami persze sokkal népszerűbb. A demokraták a *nép* szóból csinálnak valamiféle szentséget, ti pedig ugyanígy a *proletariátus* szóból" *(lásd* „Enthüllungen über den Kommunistenprozess zu Köln", 39. old.). Igen heves vitákra került sor, sőt — Marx által egyébként nagyon helytelenített — párbajkihívásra is Schramm és Willich között; a párbajt Antwerpen mellett vívták meg, ennek

során Schramm könnyű sebesülést kapott. De a szellemi megegyezés lehetetlennek bizonyult.

A többség úgy akarta a Szövetséget megmenteni, hogy elhatározta: a vezetőség székhelye ezután Köln legyen; a kölni körzet válassza meg az új Központi Vezetőséget, és Londonban az eddigi egy körzet helyébe alakuljon meg két egymástól teljesen független körzet, amelyek csak a közös Központi Vezetőséggel érintkeznek. A kölni körzet ebbe bele is ment, s megválasztotta az új Központi Vezetőséget, amelyet viszont a kisebbség vonakodott elismerni. A londoni körzetben azonban, s jelesen a Német Munkás Művelődési Egyletben a kisebbség tábora volt az erősebb, ezért Marx és közelebbi barátai kiváltak a Művelődési Egyletből. Willich és Schapper külön szövetséget alapítottak, ez aztán nemsokára elmerült a kalandos forradalmi játékokban.

A szeptember 15-i gyűlésen elhangzottaknál részletesebben indokolták meg véleményüket Marx és Engels a „Revue" ötödik, illetve hatodik számában, ebben a kettős füzetben, amellyel 1850 novemberében a „Revue" be is fejezte létét. Ugyanitt jelent meg Engelsnek az 1525-ös parasztháborúról írt történelmi materialista szellemű értekezésén kívül Eccariusnak egy dolgozata a londoni szabóságokról, amelyet Marx, nagy örömmel, így üdvözölt: „A proletariátus, még mielőtt kivívná győzelmeit a barikádokon és a csatasorban, meghirdeti uralmának beköszöntét egy sor intellektuális győzelemmel" *(lásd* „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-Ökonomische Revue", 303. old.). Eccarius, maga is az egyik londoni szabóműhely dolgozója, megértette és történelmi haladásnak tekintette, hogy a nagyipar legyőzi a kézműipart, s felismerte a nagyipar eredményeiben és teljesítményeiben a proletárforradalomnak a történelem által létrehozott és napról napra újjászülető reális feltételeit. Ebben a tisztán materialista felfogásban, amely minden érzelmi sallangtól mentesen állt szemben a polgári társadalommal és annak mozgalmaival, Marx különösen azt dicsérte, hogy milyen haladást jelent azon szentimentális, moralizáló, lélektani kritikához képest, amellyel Weitling és más irodalmárkodó munkások illették a fennálló helyzetet. Ez a haladás már a fáradhatatlan munka várva várt, örömmel üdvözölt eredménye volt.

De a „Revue" utolsó számának a súlypontja a májustól októberig terjedő időszak gazdasági és politikai áttekintése volt.

Marx és Engels összefoglalóan megvizsgálták a politikai forradalomnak és ellenforradalomnak a gazdasági okait, és kimutatták, hogy a forradalom a súlyos gazdasági válságból keletkezett, míg az ellenforradalom a termelés új fellendülésében gyökerezik. Ebből a következőket szűrték le: „Ily általános prosperitás idején, amikor a polgári társadalom termelőerői oly buján fejlődnek, amennyire ez polgári viszonyok között egyáltalán lehetséges, igazi forradalomról szó sem lehet. Ilyen forradalom csak azokban az időszakokban lehetséges, amikor ez a *két tényező:* a *modern* termelőerők és a *polgári termelési formák* egymással *ellentétbe* kerülnek. Azok a különböző civakodások, melyeket a kontinensi rendpártok különböző csoportjainak képviselői most egymással folytatnak, és amelyekkel egymást kölcsönösen lejáratják, nemhogy új forradalmakra szolgáltatnak alkalmat, ellenkezőleg, éppen azért lehetségesek, mert a viszonyok alapja e pillanatban olyannyira biztos, és amit a reakció nem tud, olyannyira *polgári*. A polgári fejlődést hátráltató minden reakciós kísérlet ugyanúgy vissza fog róla pattanni, mint a demokraták minden erkölcsi felháborodása és minden lelkes szózata. *Új forradalom csak új válság nyomában lehetséges. De éppen olyan bizonyos is, mint ez*" („Osztályharcok Franciaországban." *Lásd* M—E. Vál. Műv. 1. köt., 209. old.).

Végül, szembeállítva ezen világos és meggyőző fejtegetéssel bonckés alá veszik egy ún. európai központi bizottságnak a kiáltványát. E kiáltvány — Mazzini, Ledru-Rollin, Darasz és Ruge aláírásával — magába sűrítette az emigráció összes illúzióit; kijelentette, hogy a forradalom bukása az egyes vezetők féltékenykedésére, a különböző néptanítók ellentétes véleményére vezethető vissza, és hangzatosan hitet tett a szabadság, az egyenlőség, a testvériség, a család, a közösség, az állam és a haza mellett, vagyis olyan szociális helyzet mellett, melynek csúcspontja Isten és az ő törvénye, alapja pedig a nép.

A Marx és Engels által közösen megírt áttekintésnek a kelte 1850. november 1. Ezzel a szerzők helyi együttműködése a következő két évtizedre véget ért: Engels Manchesterbe ment, hogy újra állást vállaljon az Ermen & Engels-féle nagy fonóüzemben, míg Marx Londonban maradt, hogy teljes erejével a tudományos munkának szentelje magát.

Ezek a novemberi napok Marx életének majdnem pontosan a közepére estek, és nemcsak külsőleg jelentenek élete művében nagy változást. Ezt ő maga is élénken érezte, s talán Engels még inkább.

„Egyre inkább belátja az ember — írja 1851 februárjában Marxnak —, hogy az emigráció olyan intézmény, amelyben mindenki szükségszerűen vagy bolonddá, vagy szamárrá és közönséges csirkefogóvá lesz, ha nem vonul vissza egészen az emigrációtól, és nem elégszik meg a független irodalmár helyzetével, aki feléje sem néz az úgynevezett »forradalmi pártnak«" *(lásd* MEGA, III. rész, 1. köt., 146. old.). Marx pedig ezt írta: „Nekem nagyon tetszik az a nyilvános elszigeteltség, amelyben mi ketten, te meg én most vagyunk. Ez teljesen megfelel álláspontunknak és elveinknek. Most végre megszűnt a kölcsönös engedményeknek, az illemből megtűrt felemásságoknak a rendszere, nem vagyunk többé kötelesek a közönség előtt magunkra vállalni a ránk eső részt a párt nevetséges tetteiért, mindezekkel a szamarakkal együtt" *(lásd* uo., 145. old.). Majd ismét Engels válaszol: „Most végre — annyi idő után először — megint alkalmunk van arra, hogy megmutassuk: nem népszerűséget keresünk, sem pedig bármely ország bármely pártjának támogatására nincs szükségünk, s hogy álláspontunk teljesen független az ilyenféle hitványságoktól. Mostantól fogva csak önmagunkért vagyunk felelősek . . . Egyébként, alapjában véve, nem is igen panaszkodhatunk, hogy ezek a petits grands hommes (kis nagyemberek) idegenkednek tőlünk; nem tettünk-e évek óta úgy, mintha isten tudja milyen pártunk volna, holott tulajdonképpen nem is volt pártunk, és azok az emberek, akiket legalábbis hivatalosan, a pártunkhoz tartozónak tekintettünk . . ., még a legelemibb elveinket sem értették meg" (*lásd* uo., 148—149. old.). Persze nem kell a „bolond" és „csirkefogó" kifejezéseket patikamérlegre tennünk, s egyébként is egyet-mást leszállíthatunk a kellő értékére ezekből a szenvedélyes kijelentésekből: az azonban bizonyos, hogy Marx és Engels joggal látták mentő elhatározásnak, hogy élesen leválasszák magukat az emigráció terméketlen vitatkozásaitól, és — mint Engels mondta — „bizonyos magányban" tudományosan kutassanak, mindaddig, amíg az idők és az emberek majd megértik őket.

Csak hát ez a leválás nem volt sem olyan éles, sem olyan gyors, sem olyan végleges, amilyennek visszatekintve látszhat. Azokban a levelekben, amelyeket Engels és Marx a rákövetkező években egymással váltottak, még mindig sokszorosan visszhangzanak az emigrációval folytatott harcok. Ez már a Kommunisták Szövetségéből keletkezett két frakció végeláthatatlan súrlódásaiból is önként adódott. És a két barát tulajdonképpen nem is akart mindenféle politikai küzdelemről lemondani azzal, hogy nem avatkozott bele többé az emigráció krakélereskedéseibe. Nem hagyták abba a chartista lapoknál való közreműködésüket, s eszükbe sem jutott beletörődni a „Neue Rheinische Revue" megszűnésébe.

A „Revue" további kiadását a baseli Schabelitz kiadó akarta átvenni, de nem lett belőle semmi. Marx tárgyalt Hermann Beckerrel is, aki Kölnben maradt, s előbb a „Westdeutsche Zeitung"-ot adta ki, majd ennek betiltása után egy kis kiadóvállalatot vezetett. Ezek a tárgyalások kezdetben Marx összegyűjtött műveinek kiadására vonatkoztak, később egy Lüttichben megjelentetendő negyedévi szemlére. Mindezek a tervek megfeneklettek Beckernek 1851 májusában történt letartóztatásán, egy füzet azonban mégis megjelent az összegyűjtött művekből („Gesammelte Aufsätze, herausgegeben von Hermann Becker"). Az egész sorozat két, egyenként 25 ív terjedelmű kötetet tett volna ki. Aki május 15-ig előfizetett a két kötetre, 10 füzetben kapta volna meg, füzetenként 8 ezüst garasért; a későbbiekben egy-egy kötet bolti árát 1 tallér 15 garasban szabták volna meg. Az első füzet nagyon gyorsan elkelt; Weydemeyernek az az adata azonban, hogy 15 000 példányban terjesztették, bizonyára téves, hiszen az akkori viszonyok között ennek a példányszámnak a tizedrésze is már nagy siker lett volna.

Ezekben a tervekben szerepet játszott az is, hogy Marxot „parancsolóan kényszerítette a kenyérkereset szükségszerűsége". Nagyon nyomorúságos viszonyok közt élt. 1849 novemberében született meg a negyedik gyermeke, egy Guido nevű kisfiú. Az anya maga táplálta gyermekét, s erről ilyenformán tesz említést: „Szegény kicsi angyal azonban annyi gondot és néma bánatot szívott tőlem magába, hogy állandóan betegeskedett, éjjel-nappal heves fájdalmakban vergődött. Mióta a világon van, még egyetlen éjszakát sem aludt át, legfeljebb két-három órát" *(lásd* Luise

Dornemann: Jenny Marx, 110. old.). A szegény gyermek aztán egy évvel születése után el is pusztult.

A Chelseaben levő első lakásukból a legbrutálisabb módon kilakoltatták a családot, mert a lakbért, amelyet ők megfizettek a bérbeadónőnek, ez nem továbbította a háztulajdonosnak. Nagy üggyel-bajjal sikerült meghúzódniuk egy német szállodában a Leicester Square-en, ahonnan nemsokára átköltöztek a Soho Square-re, Dean Street 28. szám alá. Az itteni két szobácskában aztán több mint fél évtizedig maradandó otthonra találtak. De ezzel a nyomor nem szűnt meg. Sőt, mindig nagyobb és nagyobb lett. 1850 október végén azt írja Marx Weydemeyernek Majna-Frankfurtba, hogy váltsa ki és adja el az ottani zálogházban levő ezüstneműit, csak azt a gyermekevőeszközt, amely a kis Jennyé, mentse meg feltétlenül. „Olyan most a helyzetem, hogy mindenáron pénzt kell szereznem, már csak azért is, hogy egyáltalában tovább tudjak dolgozni" (1850. okt. 29. *Lásd* M—E. Műv. XXV. köt., 86. old. [oroszul].). Éppen e napokban költözött át Engels Manchesterbe, hogy magát „az átkozott kereskedelemnek" szentelje, kétségtelenül már azzal az elhatározással, hogy mindenekelőtt barátján segítsen.

Különben persze a barátok a nélkülözések idején csak ritkán jelentkeztek. „Ami valóban lelkem mélyéig lesújt, amitől a szívem vérzik — írta Marx felesége 1850-ben Weydemeyernek — egyedül csak az, hogy férjemnek ily sok kicsinyes gonddal kell megküzdenie, hogy olyan kevéssel lehetett volna rajta segíteni, s hogy ő, aki oly sokaknak szíves-örömest segített, itt annyira segítő nélkül áll. De ne higgye kedves Weydemeyer úr, hogy bárkivel szemben igényt támasztunk. Az egyetlen, amit férjem joggal megkívánhatott azoktól, akik sok gondolatot, lelki élményt, támaszt köszönhettek neki, az volt, hogy »Revue«-jénél több üzleti energiát, több részvételt fejtsenek ki. Ezt büszkén és merészen hangoztathatom. Ennyivel tartoztak neki. Azt hiszem, senki sem csalatkozott benne. Mindez fáj nekem. Férjem azonban másképpen gondolkozik. Ő még soha, még a legrettenetesebb pillanatokban sem vesztette el a jövőbe vetett bizalmát, sőt még derűs humorát sem, és egészen elégedett volt, ha engem vidámnak látott, és drága gyermekeim körülhízelegték édes anyácskájukat" *(lásd* Luise Dornemann: Jenny Marx, 112—113. old.). És ahogyan ez a bátor asszony aggódott a férjéért,

amikor a barátok elhallgattak, úgy aggódott Marx a feleségéért, ha az ellenségek túlságosan hangosan üvöltöztek.

Ugyancsak Weydemeyernek írta Marx 1851 augusztusában: „Elgondolhatod, hogy helyzetem nagyon szomorú. Ha ez még soká tart, a feleségem belepusztul. Felőrli az állandó gond, a kicsinyes, mindennapi harc. S ráadásul ellenfeleim aljassága, akik még soha meg sem kísérelték, hogy lényegbevágóan támadjanak, s tehetetlenségükért azzal igyekeznek bosszút állni rajtam, hogy becsületemben gyanúsítanak, s a legelképzelhetetlenebb aljasságokat terjesztik rólam . . . Én persze az egész disznóságon csak nevetnék, és nem is hagyom magamat zavartatni a munkámban egy pillanatra sem, de megértheted, hogy a feleségem, aki gyengélkedik, és reggeltől estig a legnyomasztóbb hétköznapi gondokkal küzd, s akinek idegrendszere is meg van támadva, nem vidul fel attól, ha ostoba pletykálók napról napra közvetítik neki a demokratikus pestis-kloákák kigőzölgéseit. Egyes emberek tapintatlansága e tekintetben egyenesen kolosszális" (1851. aug. 2. *Lásd* M—E. Műv. XXV. köt., 107. old. [oroszul].). Amikor Marxné néhány hónappal ezt megelőzően (márciusban) egy Franciska nevű kisleánynak adott életet, s a könnyű szülés ellenére „inkább anyagi természetű, mint fizikai okokból" nagyon súlyosan megbetegedett, egyetlen fillér sem volt a háznál „s emellett én még kizsákmányoltam a munkásokat, s diktatúrára törekszem!", írja Marx keserűen Engelsnek *(lásd* MEGA, III. rész, 1. köt., 179. old.).

A maga számára Marx soha ki nem apadó vigaszt talált a tudományos munkában. Reggel 9-től este 7-ig a British Museumban ült. A Kinkelek és a Willichek üres tevés-vevésére utalva ezt írta: „Azoknak a demokratikus együgyűeknek, akik az ihletet »felülről« kapják, természetesen nincs szükségük ilyen erőfeszítésekre. Minek is kínlódnának a gazdasági és a történelmi anyagok tanulmányozásával ezek a burokban születettek! Hiszen minden olyan egyszerű, mondogatta nekem a derék Willich. Minden olyan egyszerű! Igen — ezekben az üres kobakokban. Valóban egyszerű fickók! (Weydemeyerhez, 1851. jún. 7. *Lásd* M—E. Műv. XXV. köt., 102. old. [oroszul].) Marx akkoriban remélte, hogy néhány héten belül elkészül a „Politikai gazdaságtan bírálatával", s már kiadó után nézett, de ez a fáradozása is újabb meg újabb csalódással járt.

1851 májusában Londonba érkezett egy hű barát, akire Marx mindig bizton számíthatott, s akivel a rákövetkező esztendőkben a legszorosabb kapcsolatot tartotta: Ferdinand Freiligrath. De ezt az örömöt is csakhamar hióbhír követte. Május 10-én letartóztatták Lipcsében Nothjung szabót, aki a Kommunisták Szövetségének küldötteként agitációs körúton volt, s a nála talált iratokból a rendőrség tudomást szerzett a Szövetség létezéséről. Ezután letartóztatták a kölni Központi Vezetőség tagjait; Freiligrath, anélkül, hogy sejtette volna az őt is fenyegető veszélyt, szerencséjére még az utolsó pillanatban megmenekült ettől a sorstól. Londonba való megérkezésekor a német emigráció különböző frakciócskái egymással szinte hajba kapva vetélkedtek a híres költő megnyeréséért, de Freiligrath kijelentette, hogy csak Marxszal és Marx legszűkebb környezetével tart együtt. Nem volt hajlandó közreműködni azon a gyűlésen sem, amelyet 1851. július 14-ére hívtak egybe, hogy még egyszer megkíséreljék a német emigrációt egy kalap alá vonni. Persze ez a kísérlet is ugyanúgy csődöt mondott, mint minden előző, és csak újabb torzsalkodást szült. Július 20-án megalakult az Agitációs Egylet Ruge szellemi vezetésével, és július 27-én az Emigrációs Klub, élén Kinkellel. Nemsokára a két egylet ádáz viszályt folytatott egymás ellen, nevezetesen még az amerikai német lapokban is.

Marx természetesen csak maró gúnyt tartogatott ez iránt a béka-egérharc iránt, amelynek törzsfői s egész gondolkodásmódjuk nagyjából egyformán ellenszenvesek voltak neki. Rugénak azokat az 1848. évi kísérleteit, hogy „megszerkessze az események értelmét", a „Neue Rheinische Zeitung" annak idején bizonyos művészi előszeretettel tárgyalta, sőt olykor még a nagyágyút is elsütötte „Arnold Winkelried Ruge", a „pomerániai bölcsész" ellen, akinek írásai „azok a csatornák", melyekben „a német demokrácia minden szennyes frázisa és minden ellentmondása összevegyül". De azért Ruge, politikai konfúzussága ellenére is, emberileg mégis csak különb volt Kinkelnél, aki a spandaui börtönből való szökése óta Londonban az érdekes arszlánt akarta megjátszani „hol a kurtakocsma, hol a szalon számára", mint Freiligrath ironikusan megjegyezte. Marxot viszont pillanatnyilag az érdekelte közelebbről, hogy Willich összeállt Kinkellel egy magasabbrendű szélhámosság: egy részvényjegyzésre alapítandó forradalom érdekében.

1851. szeptember 14-én Kinkel partra szállt New Yorkban azzal a küldetéssel, hogy tekintélyes menekülteket megnyerjen kezesekül „egy kétmillió dollárt kitevő, a küszöbön álló republikánus forradalom előmozdítását szolgáló" német nemzeti kölcsönhöz, s egyúttal összegyűjtsön 20 000 tallért az ideiglenes alapra. Bár igaz, hogy Kossuth volt az, akinek először jutott eszébe, hogy a forradalmi perselyt az Óceánon túl megcsörgesse, de Kinkel — jóllehet kisebb arányokban — nem kevésbé buzgón és gátlástalanul űzte azt a mesterséget. Egyébként mind a mester, mind a tanítványa az északi államokban a rabszolgaság *ellen*, a déliekben meg a rabszolgaság *mellett* szónokolt.

Ezekkel a bohózatokkal ellentétben Marx komoly összeköttetésekre tett szert az Újvilágban. Növekvő anyagi nehézségei folytán — „szinte lehetetlen így tovább élni", írta Engelsnek július 31-én — éppen elhatározta, hogy Wilhelm Wolff-fal együtt egy „kőnyomatos tudósítót" ad ki az amerikai lapok számára, amikor a „New York Tribune"-tól, Észak-Amerika legelterjedtebb lapjától felszólítást kapott, hogy állandó munkatársként működjék közre. A közvetítő Dana, a „New York Tribune" kiadója volt, akit Marx a kölni napokban ismert meg. Mivel azonban Marx még nem írt elég folyékonyan angolul, egyelőre Engels ugrott be helyette, s egy cikksorozatot írt a német forradalomról és ellenforradalomról. Maga Marx pedig nem sokkal utóbb egy német művét tehette közzé Amerikában.

5. „BRUMAIRE TIZENNYOLCADIKÁJA"

A régi brüsszeli barát, Josef Weydemeyer bátran végigküzdötte a forradalmi éveket Majna-Frankfurtban, egy demokratikus újság szerkesztőjeként. Időközben azonban az egyre inkább elszemtelenedő ellenforradalom betiltotta ezt a lapot, amióta pedig a rendőrség felfedezte a Kommunisták Szövetségét, amelynek Weydemeyer a legbuzgóbb tagjai közé tartozott, a rendőrkopók állandóan sarkában voltak.

Weydemeyer kezdetben egy „sachsenhauseni csendes kis kocsmában" rejtőzött el; meg akarta várni a vihar elvonulását, s arra gondolt, hogy közben megír egy népszerű közgazdaságtani könyvet; csakhogy a levegő mind nyomasztóbbá vált, s „az ördög se

bírja ki sokáig az ilyen állandó csellengést és bujkálást". Mint férj, s mint két gyermek apja, nem látta biztató megoldásnak, hogy Svájcban vagy Londonban próbáljon boldogulni, elhatározta tehát, hogy kivándorol Amerikába.

Marx és Engels nem szívesen törődtek bele hű emberük elvesztésébe. Marx, habár eredménytelenül, de sokat törte a fejét különböző terveken, hogy Weydemeyernek mérnöki, vasútmérnöki vagy más hasonló állást szerezzen, „mert ha egyszer odaát vagy, ki biztosít minket arról, hogy nem kallódsz el a távoli Nyugatra? Pedig olyan kevesen vagyunk, s annyira takarékoskodnunk kell kiváló erőinkkel" (1851. szept. 11. *Lásd* M—E. Műv. XXV. köt., 111. old. [oroszul].). Ha azonban nincs más megoldás, úgy annak is megvan az előnye, hogy a kommunizmus ügyének egy derék képviselője az Újvilág fővárosába kerül. „Éppen ilyen szolíd fickó, mint ő, hiányzott nekünk New Yorkban, s végül is New York sem a világ vége, és Weydemeyernél biztosak lehetünk abban, hogy szükség esetén úgyis mindjárt kéznél lesz", vélekedett Engels (Marxhoz, 1851. aug. 2. *Lásd* MEGA, III. rész, 1. köt., 227. old.). Így aztán áldásukat adták a tervhez, s Weydemeyer szeptember 29-én el is vitorlázott Le Havre-ból, majd közel negyven napi viharos átkelés után megérkezett New Yorkba.

Marx már október 31-én írt neki, s azt javasolta, hogy nyisson könyvkereskedést, és adja ki különlenyomatban a „Neue Rheinische Zeitung" és a „Revue" legjobb cikkeit. Nemsokára választ is kapott Weydemeyertől, aki sűrűn káromolva a kalmárszellemet, amely sehol sem nyilvánul meg oly utálatos meztelenségében, mint az Újvilágban, egyben közölte, reméli, hogy már január elsejétől meg tud jelentetni egy „Revolution" című hetilapot, s ehhez sürgős szüksége van cikkekre. Ezt Marx nagy örömmel üdvözölte, s mindjárt hozzá is fogott, hogy az összes kommunista tollakat írásra ösztönözze: elsősorban Engelst, aztán Freiligrathot, akitől Weydemeyer különösen egy költeményt szeretett volna, továbbá Eccariust, Weerthet és a két Wolffot. Marx nehezményezte, hogy Weydemeyer a hetilap meghirdetésekor nem nevezte meg Wilhelm Wolffot: „Egyikünknek sincs olyan népszerű stílusa — írta —, mint neki; Wilhelm Wolff nagyon szerény, de annál inkább kerülni kell még a látszatát is, hogy fölöslegesnek tartjuk a közreműködését" (1852. jan. 23. *Lásd* M—E. Műv. XXV. köt., 121. old. [oroszul].). A maga

részéről kilátásba helyezte, hogy Proudhonnak egy újabb művéről írt hosszabb dolgozatán kívül megküldi „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" című értekezését a december 2-i bonapartista államcsínyről, amely akkoriban az európai politika nagy szenzációja volt, s amellyel rengeteg írásmű foglalkozott.

Ezek közül nevezetesen kettő lett híres: Victor Hugónak „A kis Napóleon" és Proudhonnak az „Államcsíny" című műve. A későbbiekben Marx így határozta meg, hogy mi a különbség e két mű és az ő értekezése között: „Victor Hugo megelégszik azzal, hogy az államcsíny felelős szerzőjét keserű és szellemes szidalmakkal illeti. Magát az eseményt derült égből jövő villámcsapásként ábrázolja. Nem lát benne egyebet, mint egyetlen egyén erőszakos tettét. Nem veszi észre, hogy ezt az egyént nem kicsinnyé, hanem naggyá teszi azzal, hogy olyan személyes kezdeményezési erőt tulajdonít neki, amely a világtörténelemben egyedül állana. Proudhon a maga részéről az államcsínyt a megelőző történelmi fejlődés eredményeként igyekszik vázolni. Közben azonban az államcsíny történelmi vázlata az államcsíny hősének történelmi dicsőítésébe csap át nála. Ilyenformán Proudhon úgynevezett *objektív* történetíróink hibájába esik. Én ellenben kimutatom, hogy az *osztályharc* Franciaországban miként hozott létre oly körülményeket és viszonyokat, amelyek lehetővé teszik, hogy egy középszerű és groteszk személyiség hős szerepét játssza" (Marx előszava a „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" második kiadásához. *Lásd* M—E. Vál. Műv. 1. köt., 222. old.). Akkoriban Marx értekezése szinte Hamupipőkeként szorult háttérbe szerencsésebb vetélytársai mellett, pedig még ma is hervadhatatlan üdeségében ragyog, míg amazok hamuvá és porrá lettek.

Marx eladdig talán soha el nem ért mesteri tökéletességgel ábrázolt ebben a szikrázó szellemességű műben egy korabeli eseményt, s azt a materialista történelemfelfogás alapján a legmélyebb gyökeréig meg tudta magyarázni. Értekezésének formája éppoly értékes, mint tartalma. Tanúsítja ezt mind a mű elején olvasható ragyogó elmefuttatás, mind befejező sorainak magabiztos látnoki szavai. Bizonyításképp álljon itt mind a kettő:

„Polgári forradalmak, mint a XVIII. század forradalmai, gyorsan rohannak sikerről sikerre, egymást követik a drámai hatások, az emberek és dolgok mintha tűzfényben izzanának, minden napnak extátikus az uralkodó szelleme; de ezek a forradalmak rövid-

életűek, hamar elérik tetőpontjukat, s a társadalmat hosszú csömör fogja el, amíg megtanulja, hogy forrongási korszakának eredményeit józanul magáévá tegye. Proletárforradalmak ellenben, mint a XIX. század forradalmai, folytonosan bírálják önmagukat, menetük folyton megszakad, visszatérnek ahhoz, amit látszólag már elvégeztek, hogy megint elölről kezdjék, kegyetlenül és alaposan kigúnyolják első kísérleteik félszegségeit, gyengeségeit és gyatraságait, úgy látszik, hogy ellenfelüket csak azért teperik le, hogy az új erőt szívjon a földből, s még hatalmasabban támadjon ellenük, mindig újra visszariadnak saját céljaik határozatlan nagyságától, míg végül kialakul oly helyzet, amely minden visszatérést lehetetlenné tesz, s a viszonyok maguk kiáltják: Hic Rhodus, hic salta!" *(Lásd* uo., 228—229. old.) „De ha a császári köpeny végre Louis Bonaparte vállára hull, ledől majd Napóleon érczobra a Vendôme-oszlop tetejéről" *(lásd* uo., 320. old.).

S milyen körülmények között készült el ez a nagyszerű mű! Még az volt a legkevesebb, hogy Weydemeyer, anyagi eszközök híján, kénytelen volt hetilapját már az első szám után „leállítani". Erről egyébként Weydemeyer a következőket írta: „A munkanélküliség, amely már ősz óta itt ismeretlen mértékben uralkodik, minden új vállalkozásnak jelentős akadályokat gördít az útjába. Ráadásul egy idő óta itt különféle módokon kizsákmányolják a munkásokat: először jött Kossuth, aztán Kinkel, s a többség elég szamár ahhoz, hogy inkább ad egy dollárt mindenféle vele szemben ellenséges propagandára, mint egy centet saját érdekei védelmére. Az amerikai talaj nagyon korrumpálólag hat az emberekre, s egyúttal még azt az elbizakodottságot is kelti bennük, hogy felette állnak óvilágbeli társaiknak." De azért Weydemeyer nem esett kétségbe; reméli — írja a továbbiakban —, hogy újságját folyóirat formájában még új életre tudja kelteni: rongyos 200 dollárral meg is lehetne a dolgot csinálni.

Sokkal súlyosabb csapás volt ennél, hogy Marx január elején megbetegedett, s csak nagy nehézségek közepette dolgozhatott. „Évek óta, írja, nem sújtott le semmi annyira, még a legnagyobb francia blamázs sem, mint ez az átkozott haemorroida-bántalom" (Weydemeyerhez, 1852. jan. 23. *Lásd* M—E. Műv. XXV. köt., 121. old. [oroszul].). De ezenkívül „az a koszos pénz" is hajszolta, s minden nyugodt percét megkeserítette; „Egy hete elértem azt a

kellemes pontot — olvashatjuk február 27-i levelében —, hogy a zálogházban elhelyezett öltönyeim hiányában már nem járok ki, és hitel hiányában már nem ehetem húst" (Engelshez, 1852. febr. 27. *Lásd* MEGA, III. rész, 1. köt., 324 old.). Végre március 25-én elküldhette Weydemeyernek a kézirat utolsó részét, s egyben gratulált neki a kis forradalmár megszületéséhez, amelyről Weydemeyer értesítette. „Nem is lehet a mainál nagyszerűbb időben a világra jönni. Amikor majd csak hét napig tart az út Londonból Kalkuttába, mindkettőnket már rég lefejeztek vagy reszkető fejű aggastyánok leszünk. És Ausztrália, és California, és a Csendes-óceán! Az új világpolgárok már meg sem fogják érteni, hogy milyen kicsi is volt a mi világunk" *(lásd* M—E. Műv. XXV. köt., 147. old. [oroszul].). Mint látjuk, Marx az emberiség fejlődésének hatalmas kilátásaira gondolván, még a legnagyobb személyes viszontagságok közepette is megőrizte lelkének derűs egyensúlyát.

De az ezután következő napok nagyon szomorúak voltak. Weydemeyertől március 30-i kelettel levelet kapott; ebben feltehetően azt írta, hogy Marx értekezésének kinyomtatására semmi remény sincs. Maga a levél nem maradt fenn, csupán visszhangja: Wilhelm Wolffnak egy igen heves levele április 16-áról (éppen ezen a napon temették el Marx egyik gyermekét), amelyben „úgyszólván valamennyi ismerős hallatlan balszerencséjéről és borzasztó nyomorúságáról" ír, telve keserű szemrehányásokkal Weydemeyer irányában, holott az sem volt rózsás helyzetben, s mindig megtette, ami tőle telt.

Keserves húsvéti ünnep köszöntött Marxra és családjára. A gyermek, akit most elvesztettek, az egy évvel azelőtt született kislányuk volt. Erről az anya naplójában a következő megható szavak találhatók: „1852 húsvétkor a mi szegény kis Franciskánk súlyos bronchitisben megbetegedett. Három napig viaskodott a szegény gyermek a halállal. Oly sokat szenvedett. Kicsiny élettelen teste a hátsó kis szobában nyugodott, mi mindnyájan az elülső szobába jöttünk át, s amikor az éj leszállt, a földre ágyaztunk. Ott feküdt a három élő gyermek közöttünk, és sírtunk a kis angyalért, aki kihűlve és halottfehéren nyugodott a szomszédunkban. A kedves gyermek halála legkeservesebb szegénységünk idejére esett . . . Akkor elmentem egy közelben lakó francia menekülthöz, aki kevéssel előbb meglátogatott bennünket . . . Rögtön adott 2 font sterlinget a legbarátibb részvét mellett. Ebből fizettük ki a

kis koporsót, melyben most szegény gyermekem örök álmát alussza. Nem volt bölcsője, amikor világra jött, és utolsó kis hajlékához sem juthatott sokáig hozzá. Micsoda érzés volt, amikor kivitték utolsó nyughelyére!" *(Lásd* Luise Dornemann: Jenny Marx, 134—135. old.) S ezen a nyomasztó napon érkezett meg Weydemeyer vészthozó levele is! Marx nagyon aggódott feleségéért, aki két év óta csak azt látta, hogy férje bármibe fog, balul üt ki.

De ugyanezekben a szerencsétlen órákban már egy hét óta hajózott az óceánon Weydemeyernek április 9-én kelt újabb levele, amely így kezdődik: „Egy váratlan segítség végül mégis elhárította a brosúra kinyomatása elé tornyosuló akadályokat. Levelem elküldése után találkoztam frankfurti munkásaink egyikével, egy szabóval, aki szintén ezen a nyáron vándorolt ki. Azonnal rendelkezésemre bocsátotta egész megtakarított pénzét, negyven dollárt." Ennek a munkásnak köszönhető, hogy a „Brumaire tizennyolcadikája" akkor napvilágot láthatott. Weydemeyer meg sem említette a derék ember nevét — s ez talán valóban egyremegy. Proletár volt, akit osztályöntudata vezérelt, olyan osztályöntudat, amely nem riad vissza a felszabadulás érdekében hozott nagylelkű áldozatoktól.

Így jelent meg a „Brumaire tizennyolcadikája" mint első száma annak a folyóiratnak, melynek kiadásával Weydemeyer fáradozott. A „Revolution" második és utolsó száma Freiligrathnak két poétikus küldeményét tartalmazta; ezekben a költő nagyszerű humorral főként Kinkel amerikai kolduló-körútját ostorozza. S aztán meg is szűnt a folyóirat; Engels néhány cikkének a szállítás közben nyoma veszett.

A „Brumaire tizennyolcadikájából" Weydemeyer vagy ezer példányt huzatott le; ennek egyharmada Európába került, jóllehet nem az európai könyvkereskedésekbe: a párt hívei terjesztették Angliában s főleg a Rajna vidékén. Még „radikális" könyvkereskedőket sem lehetett rávenni, hogy ilyen „időszerűtlen" írásmű terjesztését átvegyék, s nem lehetett elhelyezni az értekezés angol fordítását sem, amelyet Pieper vázolt fel, és Engels öltöztetett végleges formába.

De ha valami még az eddigieknél is égetőbbé tehette Marx számára, hogy végre kiadót találjon, úgy ez az volt, hogy a bonapartista államcsínyt nyomon követte a kölni kommunista per.

Az 1851 májusában foganatosított letartóztatások óta Marx élénk együttérzéssel figyelte a vizsgálatok menetét. Tennivalója azonban nemigen akadt, mert a vizsgálatok minduntalan megfeneklettek a vád alátámasztásához szükséges „objektív tényanyag hiányán", mint ezt maga a kölni fellebbviteli bíróság vádtanácsa is megállapította. A tizenegy letartóztatott ellen nem tudtak mást fölhozni, csak a titkos propaganda-társaságban való részvételüket, de erre vonatkozólag a büntetőtörvénykönyv semmiféle megtorlást sem irányzott elő.

A király óhaja azonban az volt, hogy Stieber „értékes személyisége" végre bemutassa „próbaművét", s a porosz közönség egy leleplezett és (mindenekelőtt) megbüntetett összeesküvés régóta és jogosan áhítozott színjátékában gyönyörködhessék. Stieber pedig sokkal kiválóbb patrióta volt, semhogy a királynak: urának és parancsolójának ne állott volna szolgálatára. Művét — méltó módon — betöréses lopással kezdte. Egyik cimborájával feltörette bizonyos Oswald Dietznek, a Willich-féle külön-szövetség jegyzőjének íróasztalát. Stieber ugyanis hamisítatlan zsaru-ösztönével feltételezte, hogy ennek a külön-szövetségnek az elővigyázatlan üzelmei több kilátást nyújthatnak magasztos missziójának elvégzésére, s itt majd olyan bizonyítékokra tesz szert, amilyeneket a „Marx-pártnál" hiába keresne.

S a lopott írásoknak, különféle spicliknek és más rendőrségi trükköknek a segítségével valóban sikerült is neki egy párizsi „német—francia összeesküvést" megkonstruálnia, amiben az államcsíny előestéjén a bonapartista rendőrség is készséggel a kezére játszott. Ennek következtében 1852 februárjában a párizsi esküdtek hosszabb-rövidebb időtartamra szabadságvesztésre ítéltek néhány szegény ördögöt: német munkásokat. De Stieber összes műfogásai sem voltak elegendőek ahhoz, hogy bármiféle összefüggést lehessen megállapítani a „német—francia összeesküvés" és a kölni vádlottak között; ellenük ebből az ügyből kifolyólag a legkisebb bizonyíték sem adódott.

Ellenkezőleg, ezzel a „Marx-párt" és a „Willich—Schapper-párt" közötti ellentét még csak jobban kiéleződött. 1852 tavaszán és nyarán tovább fokozódtak a súrlódások, különösen, mert Willich, mint korábban is, Kinkellel tartott, akinek Amerikából való visszatérése egyébként is új tápot adott a menekültek szokásos torzsalkodásainak. A forradalmi nemzeti kölcsön alapjára szánt 20 000

tallért nem sikerült összehozni, csak körülbelül az összeg felét. És hogy ezzel mit kezdjenek, az olyan kérdés volt, amely miatt a demokratikus menekültek nemcsak a saját fejüket törték, hanem be is törték egymásét. Végül is letétbe helyeztek a Westminster Bankban 1000 fontot — a többi elúszott utazási és más költségekre — az első ideiglenes kormány részére. Erre a célra ugyan sohasem szolgált, de az egész históriának mégis némiképp vigasztaló vége lett, amennyiben tizenöt évvel később ez a pénz segítette át a német szociáldemokrácia sajtóját a kezdet egy és más nehézségén.

E Niebelung-kincsért folyó perpatvar idején Marx és Engels néhány karikatúrában figurázta ki a hősöket; ezek azonban, sajnos, elvesztek az utókor számára. Egy Bangya nevű magyar ezredes biztatta őket a karikatúrák elkészítésére, aki Kossuth sajátkezű aláírásával igazolta, hogy a magyar emigráció rendőrfőnöke. Valójában azonban Bangya fűnek-fának spicliskedett, s ebben a minőségében éppen ez alkalommal lepleződött le, mert a Marx által egy berlini könyvkereskedő számára rábízott kéziratot egyenesen a porosz kormánynak szolgáltatta ki. Ennek a mákvirágnak aztán Marx alaposan odamondogatott a „Newyorker Kriminalzeitung" című lapban megjelenő, aláírásával ellátott feljelentésében, de a kézirat mind a mai napig sem került elő. Ha a porosz kormánynak az volt a szándéka, hogy benne anyagot találjon a kölni perhez, úgy fáradsága hiábavalónak bizonyult.

A porosz kormány kétségbeesésében, hogy nem tud bizonyítékokat felmutatni, egyik esküdtszéki ülésről a másikra halasztotta a per nyilvános tárgyalását, s ezzel a mélyen tisztelt publikum kíváncsiságát a végsőkig csigázta. 1852 októberében végül mégis rá kellett szánnia magát, hogy fellebbentse a függönyt. Miután a rendőrügynökök legaljasabb, legnyakatekertebb hamis esküivel sem lehetett bebizonyítani, hogy a vádlottaknak valami közük volna a „német—francia összeesküvéshez" (vagyis olyan összeesküvéshez, amelyet a rendőrség beugratói már a vádlottak vizsgálati fogsága idején, egy velük hadilábon álló szervezetben konstruáltak), Stieber utolsó kártyájaként előhozakodott a „Marx-párt eredeti jegyzőkönyvével". Ebben a könyvben folyamatos feljegyzések voltak azokról az állítólagos tárgyalásokról, amelyekben Marx és elvbarátai elvetemült világfelforgató terveiket vitatták meg. A könyv Greif rendőrhadnagy vezetésével Charles Fleury és Wilhelm Hirsch rendőrkémek által Londonban összetákolt arcátlan

hamisítvány volt, s ez ostoba tartalmától eltekintve, már külsőleg is ordított róla. De Stieber számított a gondosan megrostált esküdtek polgári korlátoltságára, s remélte, hogy a posta szigorú ellenőrzésével elvághatják a Londonból érkező felvilágosítások útját is.

Ez a gyalázatos terv azonban csődöt mondott, mert szembetalálta magát Marx hallatlan energiájával és körültekintésével. Pedig Marx helyzete igazán nem volt alkalmas egy idegőrlő, hetekig tartó harcra. Szeptember 8-án a következőket írta Engelsnek: „Feleségem beteg, Jennyke beteg, Lenchennek valami fajta idegláza van. Az orvost nem tudtam és nem tudom elhívni, mert nincs pénzem gyógykezeltetésre. Nyolc-tíz napja kenyéren és krumplin tartom a familyt (családot), s még kérdéses, hogy ma fel tudom-e hajtani ezt ... Danának nem írtam cikket, mert nem volt egy pennym, hogy elmehessek újságot olvasni ... A legjobb és legkívánatosabb, ami történhetik, hogy a landlady (szállásadónő) kidob engem a házból. Akkor legalább ezt a 22 font sterlingnyi összeget leráztam volna. Ám ennyi előzékenység aligha várható tőle. Ráadásul a pék, a tejesember, a teásgyerek, a greengrocer (fűszeres), a régi hentesszámla. Hogy jussak dűlőre ezzel a sok nyomorult vacakkal? Végre, az utolsó nyolc-tíz napban néhány shillinget és pennyt kölcsönöztem mesterjankóktól (von Knoten), ami a legfatálisabb számomra, de szükség volt rá, hogy fel ne forduljak" *(lásd* Luise Dornemann: Jenny Marx, 130. old.). És ilyen kétségbeejtő körülmények között kellett felvennie a harcot a túlerőben levő ellenfelekkel, de harc közben ő is, bátor felesége is megfeledkezett a házigondokról.

Még nem dőlt el a győzelem, amikor Marx felesége egy amerikai barátjuknak ezt írta: „Innen kellett bizonyítanunk azt, hogy mindez hamisítás, férjemnek tehát egész nap, késő éjjelig volt mit dolgoznia ... Aztán le kellett mindent hat-nyolc példányban írni, s a legkülönbözőbb utakon, Frankfurton, Párizson stb. át Németországba küldeni, mert minden férjemnek szóló levelet, úgyszintén minden levelet, amely innen megy Kölnbe, feltörnek és elsikkasztanak. Igazi harc folyik most egyrészt a rendőrség, másrészt férjem között, akire mindent rákennek, az egész forradalmat, sőt a per vezetését is ... Bocsásson meg kapkodó írásomért, de én is részt vettem valamelyest a cselszövésben, és annyit körmöltem, hogy az ujjaim égnek. Ezért írok ilyen összevissza. Éppen most kaptunk Weerthtől és Engelstől egy csomó kereskedői címet és színlelt

üzleti levelet, hogy az okmányokat, leveleket stb. biztonságban szállíthassuk ... Egész irodát rendeztek be most nálunk. Kettenhárman írnak, mások lótnak-futnak, ismét mások a pennyket kaparják össze, hogy a másolók tovább dolgozhassanak, és a régi hivatalos világ ellen összehozhassák a leghallatlanabb botrány bizonyítékait. Közben az én három rakoncátlan gyermekem énekel és fütyül, és apjuk gyakran erősen ráncbaszedi őket. Ez aztán a sürgés-forgás" (Clusshoz, 1852. okt. 28. *Lásd* uo., 140—141. old.).

De ebben a harcban Marx győzött; Stieber hamisítását még az esküdtszék ülése előtt felfedték, s magának az államügyésznek kellett az „áldatlan könyvet" mint bizonyítékot elvetnie. Ám a győzelem a vádlottak legnagyobb részére végzetessé vált. Az öthetes tárgyalás olyan tömegét tárta fel a rendőrség által elkövetett és a legmagasabb porosz államhatóságok által támogatott gyalázatosságoknak, hogy a vádlottak teljes felmentése ezt az államot az egész világ előtt pellengérre állította volna. Hogy erre ne kerüljön sor, az esküdtek inkább erőszakot tettek becsületükön és a tizenegy vádlottból hetet hazaárulás kísérlete miatt elítéltek: Röser dohánymunkás, Bürgers író, Nothjung szabósegéd 6—6 évi, Reiff munkás, Otto vegyész, Becker hajdani gyakornok 5—5 évi, Lessner szabósegéd háromévi várfogságot kapott. Ehrhardt kereskedősegédet, továbbá Daniels, Jacoby és Klein orvosokat felmentették. Sajnos, éppen a felmentettek egyike, Daniels, szenvedte meg legjobban a dolgot: alig néhány év múltán belehalt abba a tüdővészbe, amelyet a másfél éves vizsgálati fogságban kapott. Daniels utolsó üdvözletét felesége tolmácsolta egy megrázó levélben az őt mélyen meggyászoló Marxnak.

E szégyenteljes per többi áldozata jóval túlélte Danielst, s részben vissza is talált a polgári életbe. Így például Bürgers haladó gondolkodású birodalmi képviselővé küzdötte fel magát; Becker mint Köln főpolgármestere és a porosz felsőház tagja az udvarnál és kormánykörökben hazafias érzelmei miatt nagy tiszteletben állt. A zászló mellett hűen kitartó elítéltek közül Nothjung és Röser még tevékenyen részt vettek az újjászülető német munkásmozgalomban, és Lessner sok évvel túlélte Marxot és Engelst is, akiknek egyik legragaszkodóbb társuk volt a számkivetésben.

A kölni per befejezése után a Kommunisták Szövetsége feloszlott, s nem sokkal később a Willich—Schapper-féle külön-szövetség is. Willich kivándorolt Amerikába, ahol az északi államok tábornoka-

ként megérdemelt hírnevet szerzett magának a rabszolgafelszabadító háborúban, Schapper pedig bűnbánóan visszatért régi elvtársaihoz.

Marx viszont hozzáfogott, hogy erkölcsileg pálcát törjön azon rendszer fölött, mely oly galád győzelmet aratott a kölni esküdtszék előtt. Megírta az „Enthüllungen über den Kommunistenprozess zu Köln" (Leleplezések a kölni kommunista perről) című brosúráját, s ezt Svájcban, és lehetőleg Amerikában is ki akarta adni. December 7-én a következőket írja amerikai barátainak: „Bizonyára értékelni fogjátok a brosúra humorát, ha figyelembe veszitek, hogy szerzője kellő altesti öltözék és lábbeli hiányában úgyszólván házi áristomban leledzik, s ezenfelül abban a veszélyben volt és van, hogy családjára bármely pillanatban rászakad a legvisszataszítóbb nyomor. A per miatt e tekintetben is csávában vagyok, mert öt hétig, ahelyett hogy kenyeret kerestem volna, a kormány machinációi ellen kellett dolgoznom a pártért. Ráadásul ez a per teljesen eltaszította tőlem a német könyvkereskedőket, akikkel reméltem, hogy megegyezem a politikai gazdaságtanom kiadásáról" (Clusshoz, *Lásd* M—E. Műv. XXV. köt., 169. old. [oroszul]). De december 11-én Schabelitz, aki átvette a kiadást, már közli is Marxszal Baselből, hogy ez idő szerint az első korrektúraíveket olvassa. „Meg vagyok győződve, írja, hogy a brosúra iszonyatos feltűnést fog kelteni, mert igazán mestermű." Schabelitz elhatározta, hogy 2000 példányt nyomat belőle, s árát 10 ezüst garasban állapítja meg, abban a feltevésben, hogy a példányok egy részét úgyis lefoglalják.

Sajnos azonban mindazokat a példányokat elkobozták, amelyeket hatheti raktározás után egy kis badeni határfaluból Németország belsejébe akartak szállítani. Március 10-én írta meg Marx a lesújtó hírt Engelsnek e keserű szavakkal: „Ne menjen el az ember kedve ilyen körülmények között az írástól? Mindig pour le roi de Prusse (a porosz király számára; hiába, potomra) dolgozzam!" *(Lásd* Luise Dornemann: Jenny Marx, 142. old.) Ma már nem lehet tudni, hogy a dolog tulajdonképpen hogyan is történt, de az a gyanú, amelyet Marx kezdetben a kiadó ellen táplált, hamarosan igaztalannak bizonyult, sőt, Schabelitz még meg akarta próbálni a visszatartott 500 példányt Svájcban terjeszteni, de úgy látszik, ez sem igen sikerült. Marxnak az egészből még az a keserű utóíz is kijutott, hogy negyed évvel később — habár nem maga Schabelitz — de annak társa, Amberger, még 424 franknyi nyomdaköltség-megtérítést is követelt tőle.

De ami így félresikerült Svájcban, az legalább Amerikában sikerült. Itt persze a leleplezések megjelenése nem túlságosan nyugtalanította a porosz kormányt. A bostoni „New-England-Zeitung" nyomatta ki, s Engels saját költségén 440 különlenyomatot rendelt belőle, amelyeket Lassalle segítségével a Rajna vidéken akartak terjeszteni. Ebben az ügyben Marx felesége levelezett Lassalle-lal, aki eléggé buzgólkodott, de a levélváltásból nem tűnik ki, hogy a kívánt célt elérték-e.

Élénkebb visszhangja támadt a brosúrának az amerikai német sajtóban; nevezetesen Willich reagált rá élesen, ami viszont Marxot arra indította, hogy Willichet egy kis füzetben megtámadja; ez 1853-ban látott napvilágot „Der Ritter vom edelmütigen Bewusstsein" (A nemes öntudatú lovag) címen. Ma már aligha érdemes ezt a vitairatot a feledés homályából kiemelni. Mint mindig az ilyen harcokban, itt is, ott is történtek hibák, s Marx, aki győztesként került ki a vitából, nem triumfált a legyőzött fölött. Már 1860-ban úgy értékelte az emigráció első éveit, hogy legfényesebb védelmére az szolgál, ha összehasonlítják történetét a kormányok és a polgári társadalom egykorú történetével; az emigrációnak — néhány személy kivételével — nem lehet mást a szemére vetni, csak az illúzióit, amelyek azonban az adott körülmények között többékevésbé jogosultak voltak, és a hóbortosságait, amelyeket váratlan és rendkívüli helyzete szükségszerűen idézett elő.

S amikor Marx 1875-ben sajtó alá rendezte a „Leleplezések" második kiadását, egy darabig gondolkozott, hogy ne törölje-e a Willich—Schapper-frakcióra vonatkozó részt. Végül is meghagyta, de csak azért, mert gondos mérlegelés után úgy találta, hogy a szöveg bármiféle megcsonkítása egy történelmi dokumentum meghamisítása lenne. Ezt az elhatározását aztán még a következőkkel is indokolta: „Valamely forradalom erőszakos leveretése a résztvevők agyában, főleg azokében, akik a hazai küzdőtérről számkivetésbe kerülnek, olyan megrázkódtatást okoz, amely még a legerősebb egyéniségeket is hosszabb-rövidebb időre úgyszólván beszámíthatatlanokká teszi. Nem találják bele magukat a történelem menetébe, nem akarják belátni, hogy a mozgalom formája megváltozott. Ebből származnak azok az összeesküvésesdik és forradalmasdik, amelyek egyaránt kompromittálók önmagukra és az általuk szolgált ügyre nézve; ebből származtak Schapper és

Willich balfogásai is. Willich bebizonyította az észak-amerikai polgárháborúban, hogy nem üres fantaszta; Schapper pedig, aki élete végéig a munkásmozgalom előharcosa volt, nem sokkal a kölni per befejezése után elismerte és beismerte pillanatnyi eltévelyedését. Sok évvel később, halálos ágyán, egy nappal a halála előtt is még maró gúnnyal emlékezett meg az »emigrációs botladozások« ezen időszakáról. Másrészről azok a körülmények, amelyek között a »Leleplezések« készült, megmagyarázzák a közös ellenség akaratlan segítői ellen intézett támadás keserű voltát. Válságok idején a fejetlenség a párt ellen elkövetett bűnné válik, amely nyilvános bűnhődést követel" *(lásd* „Enthüllungen über den Kommunistenprozess zu Köln", 121. old.). Aranyszavak ezek, különösen olyan időkben, amikor a „jó modor" ápolását magasan fölébe helyezik az elvi tisztaság megóvásának!

A megvívott csata, a kivívott győzelem után Marx sohasem hordozta magában a kicsinyes neheztelés tüskéit. Inkább még többet is magára vállalt, mint vállalnia kellett. Példa erre az, amit Freiligrathnak válaszolt 1860-ban, a költő nyers megjegyzéseire a Szövetségbe befurakodott „kétes és züllött elemekről". A maga részéről itt beismeri: „Hogy viharos időkben felszínre vetődik a szemét, hogy egyetlen forradalmi korszak sem rózsaolajtól illatos, sőt, hogy itt és ott az emberre mindenféle szenny rakódik — az bizonyos. Vagy-vagy" *(lásd* M—E. Vál. Lev. 140. old.). De ugyanakkor joggal tehette hozzá: „Egyébként, ha figyelembe vesszük, milyen szörnyű erőfeszítéseket tett ellenünk az egész hivatalos világ, amely, hogy bennünket megsemmisítsen, nemcsak súrolta, hanem súlyosan túl is lépte a büntetőtörvénykönyv korlátait; ha meggondoljuk, mily komisz rágalmakkal halmozott el minket a »butaság demokráciája«, amely soha nem tudta megbocsátani pártunknak, hogy értelmesebb és jellemesebb nála; ha ismerjük valamennyi többi párt *egykorú* történetét; és ha végül feltesszük magunknak a kérdést, mindezek után mivel vádolható *valóban* . . . az egész párt, akkor arra a végkövetkeztetésre jutunk, hogy pártunk ebben a XIX. században *tisztaságával* magaslik ki" *(lásd* uo., 140. old.).

A Kommunisták Szövetségének feloszlásával elszakadtak az utolsó szálak is, amelyek Marxot Németország közéletéhez fűzték. Ettől kezdve a számkivetettség, „a jók hazája" lett második hazája.

Nyolcadik fejezet

ENGELS ÉS MARX

1. A LÁNGÉSZ ÉS A TÁRSADALOM

Marx tehát Angliában második hazára talált. De azért ez esetben nem szabad a haza fogalmát túlságosan tág értelemben vennünk. Tény az, hogy forradalmi agitációjáért, amely nem utolsósorban az angol állam ellen is irányult, angol földön sohasem zaklatták. A „pénzsóvár és irigy kalmárnép" kormányában több önmegbecsülés és öntudatosság volt, mint a szárazföldi kormányokban, amelyek rossz lelkiismeretükben rendőrszuronnyal és bunkóval üldözik ellenfeleiket még akkor is, ha ezek csak a vitatkozás és propaganda területén maradnak.

Csakhogy más, mélyebb értelemben Marxnak nem volt többé hazája, amióta zseniális tekintete behatolt egészen a polgári társadalom szívéig és májáig. A lángész sorsa e társadalomban nagyon nagy téma, s erről már igen sokféle nézet hangzott el, kezdve a filiszter istenfélő jámborságán, amely minden zseninek megjósolja a végső diadalt, és végezve Faust melankolikus szavaival:

> Ki egynek és másnak tudója volt,
> Ki áradó szívét kitárta balgán,
> Érzést, sejtést a csúf aljnép számára vallván,
> Mindig kereszten és máglyán lakolt.
>
> *Goethe:* Faust. *Sárközi György fordítása.*

Marx történelmi módszerével ebben a kérdésben is alaposabban beletekinthetünk a dolgok összefüggéseibe. A filiszter éppen azért jósol végső diadalt minden zseninek, mert filiszter; de ha a lángész nem lakol kereszten és máglyán, annak csak az az oka, hogy végül is filiszterré lett. A hátukat verdeső láthatatlan copf

nélkül a Goethék és a Hegelek sohasem válhattak volna a polgári társadalom elismert nagyságaivá.

Büszkélkedhet a polgári társadalom — amely e tekintetben csupán valamennyi osztálytársadalom legjellegzetesebb formája — annyi érdemmel, amennyivel csak akar, de igazi hazát, barátságos otthont a lángésznek sohasem adott, és nem is adhatott. Hiszen a lángész legbensőbb lényegéből fakad, hogy az emberi őserő teremtő vágyával ostromolja a megszokottat, a hagyományost, hogy teljes erejéből döngeti azokat a korlátokat, amelyek nélkül az osztálytársadalom nem maradhat fent. Sylt szigetének magános temetője, a tenger által partra sodort ismeretlen halottak fekhelye, ezt a jámbor föliratot viseli kapuhomlokzatán: „A hazátlanok hazát lelnek a Golgota keresztfáján." Ebben, öntudatlanul bár, de nagyon is találóan, benne van a zseni sorsa az osztálytársadalomban: hazátlanságában csak a Golgota keresztfáján lelhet hazára.

Kivétel persze, ha a lángész egy vagy más módon kiegyezik az osztálytársadalommal. Ha a polgári társadalom szolgálatába szegődött, hogy megdöntse a feudális társadalmat, akkor látszólag korlátlan hatalomra tett szert; ámde ez a hatalom pillanatok alatt szertefoszlott, amikor önkényesen kezdett cselekedni: mindazonáltal Szt. Ilona szirtjei között fejezhette be életét. Volt olyan lángész is, aki magára öltötte a filiszter szalonkabátját, s akkor a szász nagyherceg államminiszterévé lehetett Weimarban, vagy egyetemi tanárrá Berlinben. De jaj a büszke, a független, a megközelíthetetlen lángésznek, aki szembehelyezkedik a polgári társadalommal, aki a polgári társadalom belső alkatából meg tudja jövendölni annak közeli bukását, aki kikovácsolja a fegyvereket, melyek halálos csapást mérnek erre a társadalomra! Az ilyen zsenik számára a polgári társadalom csak kínpadot és szenvedéseket tartogat; s ha ezek a gyötrelmek külső formájukban kevésbé durváknak is tűnnek, mint az ókor keresztfái és a középkor máglyái, belsőleg ezerszer kegyetlenebbek amazoknál.

Ettől a végzettől a XIX. század zseniális emberei közül senki sem szenvedett többet, mint a legzseniálisabb: Karl Marx. Már közéleti szereplésének első évtizedében is állandóan meg kellett küzdenie a mindennapi nélkülözésekkel, s amikor Londonba költözött, a számkivetettség minden rémsége fogadta. Amit azonban

valóban prométheusi sorsának nevezhetünk, igazában csak fáradságos magasba emelkedése után kezdődött, amikor férfierejének teljében, éveken és évtizedeken át nap mint nap újra meg újra marcangolta az élet aljas nyomorúsága, a mindennapi kenyér megszégyenítő gondja. Halála napjáig sem sikerült neki, hogy mégoly szerény egzisztenciát teremtsen magának a polgári társadalom talaján.

Pedig mi sem állt tőle távolabb, mint az, amit a filiszter a közkeletű, léha értelemben „zseniális" életmódnak szokott nevezni. Hatalmas erejének méltó párja volt hatalmas szorgalma; éjjel-nappal dolgozott, s ez a túlfeszített munka már korán aláásta még az ő nagyon egészséges szervezetét is. A munkaképtelenség, mondta, halálos ítélet minden ember számára, aki nem barom, s ezt nagyon is komolyan gondolta. Amikor egyszer néhány hétig súlyos beteg volt, a következőket írta Engelsnek: „Ebben az időben, amikor egészen munkaképtelen voltam, elolvastam *Carpenter* élettanát, *Lord*-ét szintén, *Kölliker* szövettanát, *Spurzheim*-től az agy és az idegrendszer anatómiáját, s *Schwann* és *Schleiden*-nek a sejtekről szóló könyvét" (1864. júl. 4. *Lásd* MEGA, III. rész, 3. köt., 182. old.). És e soha ki nem elégíthető kutatási vágy mellett Marx később is mindig szem előtt tartotta azt, amit már fiatal korában mondott: az írónak nem szabad azért dolgoznia, hogy keressen, hanem azért kell keresnie, hogy dolgozhasson; a „kenyérkereset parancsoló szükségességét" Marx sohasem ismerte félre.

De minden erőfeszítése megtört az ellenséges világ gyanakvásán és gyűlöletén vagy — a legjobb esetben — félelmén. Még azok a német kiadók is, amelyek általában adtak valamit függetlenségükre, visszariadtak a hírhedt „demagóg" nevétől. Egyaránt rágalmazta őt valamennyi német párt, s ha tiszta alakjának körvonalai csak egy pillanatra is felbukkantak a mesterséges ködből, a szisztematikus agyonhallgatás alattomos gonoszsága azonnal megtette a magáét. Példa nélkül áll a történelemben, hogy ily hosszú időre s ily teljesen kiessen egy nemzet látóköréből annak legnagyobb gondolkodója.

Az az egyetlen kapcsolat, melynek révén Marx félig-meddig biztos talajt teremthetett volna magának Londonban, a „New York Tribune" számára végzett munkája volt: ez 1851-től több mint egy évtizedig tartott. A 200 000 előfizetővel rendelkező

„Tribune" akkor az Egyesült Államok legolvasottabb és leggazdagabb lapjának számított; a lap elég komoly agitációt folytatott az amerikai fourierizmus érdekében, s így bizonyos fokig felülemelkedett egy tisztán kapitalista vállalkozás sivár anyagi szempontjain. A Marx számára megállapított feltételek alapjában véve nem is voltak kedvezőtlenek: hetenként két cikket kellett írnia, s minden egyes cikket két fonttal honoráltak. Ez körülbelül 200 font évi jövedelmet tett ki, ami elég lett volna Marx szűkös londoni megélhetésére. Freiligrath — aki akkoriban azzal hivalkodott, hogy kénytelenségből még mindig a „száműzetés keserű bifsztekjét" eszi — sem keresett eleinte többet kereskedelmi tevékenységével.

Arról persze szó sem esett, hogy Marxnak az amerikai újságtól kapott tiszteletdíja valamennyire is megfelel-e cikkei irodalmi és tudományos értékének. Egy tőkés lapvállalat csak a piaci árakkal számol, s ez rendjén is van a polgári társadalomban. Ennél többet Marx sem igényelt, de amit még a polgári társadalomban is megkövetelhetett, az a megkötött szerződés betartása volt — s talán munkájának kissé nagyobb megbecsülése is. Ezt azonban egyáltalában nem tapasztalhatta a „New York Tribune" és annak kiadója részéről. Dana elméletileg fourierista volt ugyan, de gyakorlatilag rideg yankee; szocializmusának nincs más célja, mondta egyszer Engels mérgében, mint a kispolgárok arcátlan becsapása. Dana gyakran hencegett Marxszal előfizetői előtt, sőt, nemegyszer még azt is megtette, hogy a Marxtól kapott leveleket, annak jogos bosszúságára, saját szerkesztőségi cikkeként adta ki. De annak ellenére, hogy nagyon jól tudta, mit jelent neki Marx mint munkatárs, ugyanazokat a tapintatlanságokat engedte meg magának vele szemben, amelyekre a kapitalista kizsákmányolók szoktak vetemedni a kizsákmányolt munkaerőikkel szemben.

Így például amint kissé rosszabb lett az üzletmenete, azonnal felére szállította le Marx honoráriumát, és csak azokat a cikkeket fizette meg, amelyeket valóban leközölt, de nem volt olyan ostoba, hogy mindent eldobjon, amit abban a pillanatban nem talált megfelelőnek. Ám még így is megtörtént, hogy három héten át, néha hat héten át Marx valamennyi beküldött cikke a papírkosárba került. Persze nem volt különb az a néhány német lap sem, amely — mint a „Wiener Presse" — átmenetileg helyet szorított Marx-

nak. Teljesen indokoltan mondhatta tehát, hogy az újságírással rosszabbul jár bármely kis firkásznál, akit soronként fizetnek.

Marx már 1853-ban vágyott néhány havi visszavonultságra, hogy tudományosan dolgozhassék: „Úgy látszik — írja — nem fogom ezt elérni. Az állandó újságbafirkálás untat. Sok időmet elrabolja, szétforgácsol, és mégsem megyek vele semmire. Bármennyire is független akar lenni az ember — kötve van a laphoz és közönségéhez, különösen ha cikkenként fizetik, mint engem. A tisztán tudományos munka merőben más dolog" (Clusshoz, 1853. szept. 15. *Lásd* M—E. Levelek „A tőké"-ről, 53. old.). És Dana szelíd kormánypálcájának uralma alatt végzett néhány évi munka után még sokkal élesebb hangnemben mondja: „Igazán utálatos, ha az ember arra van kárhoztatva, hogy szerencsének kell tartania, amikor egy ilyen itatóspapír felveszi a sajkájába. Csontot zúzni, megőrölni és levest főzni belőle, mint a pauperek a dologházban — erre redukálódik az a politikai munka, amely az embernek ilyen vállalatnál bőven osztályrészül jut" (Engelshez, 1857. jan. 23. *Lásd* MEGA, III. rész, 2. köt., 167. old.). Marx nemcsak a szűkös létfenntartásban, hanem egész egzisztenciájának bizonytalanságában is osztotta a modern proletár sorsát.

Ami azelőtt csak nagyjából volt ismeretes, azt most az Engelshez intézett levelei a legmegrázóbb módon föltárják: hogyan maradt egyszer szobafogságban, mert nem volt utcai ruhája vagy cipője, hogy más alkalommal még az a néhány fillérje is hiányzott, amelyen papírt vagy újságot szeretett volna venni, máskor meg hogyan kellett futkosnia bélyegért, hogy kéziratát elküldhesse a kiadónak. És emellett a szüntelen civakodás a piaci árusokkal és a kalmárokkal, akiknek nem tudta kifizetni a legszükségesebb élelmiszerek árát sem, nem is szólva a háztulajdonosról, aki folyton a végrehajtóval fenyegetődzött, s az állandó mentsvárról, a zálogházról, amelynek uzsorás kamatai még az utolsókat is elnyelték, és lehetetlenné tették, hogy a gond sötét árnyalakját elkergethesse háza küszöbéről.

Pedig a gond nemcsak a küszöbe előtt leskelődött, hanem még az asztalához is odatelepedett. Gyermekkorától gondtalan élethez szokott nemeslelkű felesége meg-megtántorodott az ádáz sors csapásai alatt, s nemegyszer gyermekeivel együtt a sírba kíván-

kozott. Marx levelei sokszor utalnak családi jelenetekre, s előfordult, hogy azt mondta, nincs nagyobb szamárság, mintha valaki, aki a közért dolgozik, megnősül, és kiszolgáltatja magát a magánélet apró nyomorúságainak. De minden alkalommal, mikor felesége panaszai türelmetlenné tették, egyúttal mentegette és igazolta is őt, hangsúlyozván, hogy asszonya sokkal többet szenved a helyzetükből fakadó leírhatatlan megalázásoktól, gyötrelmektől és félelmektől, hiszen előtte zárva vannak a tudomány mindenkor menekvést nyújtó csarnokai. Hogy gyermekeik nem részesülhetnek még az ifjúság apró örömeiben sem, az mindkét szülőnek egyformán fájt.

Bármennyire is szomorú volt ennek a nagy szellemnek az életsorsa, a tragikus magaslatokra csak azáltal emelkedett, hogy Marx az évtizedeken át tartó kínzó gyötrelmeket önként vállalta, s elutasított magától minden kísértést, amely valamiféle polgári foglalkozás kikötőjében — akár a legbecsületesebb feltételek között is — menedéket biztosított volna neki. Amit erről mondhatott, azt egyszerűen és röviden, fellengős szavak nélkül így fejezte ki: „Célomat tűzön-vízen keresztül kell követnem, s nem szabad a polgári társadalomnak megengednem, hogy pénzcsináló géppé tegyen" (Weydemeyerhez, 1859. febr. 1. *Lásd* M—E. Műv. XXV. köt. 236. old. [oroszul].). Ezt a Prométheust nem Héphaistos kovácsolta oda a sziklához, hanem olyan érc-akarat, amely a mágnestű biztonságával mutatta az emberiség legmagasabb céljait. Egész lénye hajlékony acél. Mi sem csodálatra méltóbb, mint amikor ugyanabban a levélben, amely azt a látszatot kelti, hogy összeroskadt siralmas nyomorában, egyszerre bámulatos rugalmassággal fölegyenesedik, és a legnehezebb problémákat annak a bölcsnek a lelki nyugalmával fejtegeti, akinek gondolkodó homlokát a legcsekélyebb gond sem szántja.

De azért természetesen nagyon is érezte az őt üldöző polgári társadalom galádságait. Ostoba sztoicizmus volna azt kérdezni: hát mit számítanak a Marx által elszenvedett gyötrelmek az olyan géniusznak, akit csakis az utókor igazolhat? De amilyen léha minden hiú irodalmárkodás, amely nevét lehetőleg naponta akarja látni az újságban, olyan életszükséglete minden teremtő erőnek, hogy megtalálja kibontakozásának terét, s a visszhangból, amelyet támaszt, új alkotásaihoz új erőt gyűjtsön. Marx nem volt erényes

frázisokkal hivalkodó fecsegő, mint a rossz drámák és regények hősei, hanem életvidám, hús-vér ember, mint például Lessing. S így nem állt tőle távol az a hangulat, amelyben a haldokló költő legrégibb ifjúkori barátjának ezt írta: „Nem hiszem, hogy engem olyan embernek ismer, aki mohón szomjúhozza a dicséretet. De az a hidegség, amelyet a világ egyesekkel szemben tanúsítani szokott, hogy semmi sincs a kedvére, ami tőlük jön — ez a hidegség ha nem is halálos, de dermesztő." Ugyanez a keserűség íratta Marxszal ötvenedik születésnapjának előestéjén: félszáz évvel a hátamon, s még mindig kolduszsegényen! S ezért mondta egy ízben, hogy inkább szeretne száz ölnyire a föld alatt lenni, semmint így tovább vegetálni. Ezért szakadt ki belőle az a kétségbeesett jajkiáltás: legnagyobb ellenségének sem kívánja, hogy kénytelen legyen keresztülvergődni azon a gyilkos ingoványon, amely őt már nyolc hete fogva tartja, s valósággal megőrjíti, mert szellemi képességeit semmiségekkel felőrli, és munkaerejét megtöri.

Azért persze Marx sohasem lett „bánatos kivert kutyává", ahogy alkalmilag gúnyolta magát, s ennyiben Engels joggal mondhatta, hogy barátja sohasem eresztette búnak a fejét. De az biztos, hogy amit Marx a maga kemény természetének nevezett, azt a balsors kohója izzította egyre keményebbé és keményebbé. Az ifjúkori munkái fölött lebegő derült égboltozatot mind több súlyos viharfelhő sötétítette el; gondolatai úgy csaptak ki belőle, mint a gyújtó villám, s az ellenségek, de nemritkán a barátok fölött mondott ítéletei olyan metsző élre tettek szert, hogy az nemcsak a gyenge lelkeket sérthette.

Ám akik ezért jéghidegszívű demagógnak nevezték, éppoly rossz nyomon haladtak, mint azok az őrmester-lelkek, akik ebben a nagy harcosban csak a díszgyakorlatok szürke figuráját látták.

2. PÉLDA NÉLKÜL ÁLLÓ SZÖVETSÉG

Marx élete diadalát azonban nemcsak rendkívüli erejének köszönhette. Minden emberi számítás szerint egy vagy más módon végül mégis alul maradt volna, ha Engelsben nem talál olyan barátra, akinek áldozatos hűségéről csak a kettejük levélváltásának nyilvánosságra kerülése óta alkothatunk helyes képet.

S ennek a képnek hasonmását hiába keressük a történelemben. Pedig mindig voltak nagy történelmi barátságok, s a német történelem is ismer barátokat, akiknek életműve oly szorosan összeforrott, hogy lehetetlen különbséget tenni az „enyém" és a „tied" között. De azért mindig megmutatkozott a makacsságnak vagy az önfejűségnek vagy legalábbis a titkos ellenkezésnek valami nyers maradványa, amely tiltakozott az egyéniségnek — a költő szavai szerint „a legfőbb földi jónak" — a feladása ellen. Végső fokon Luther csak a lágyszívű tudóst látta Melanchthonban, és Melanchthon Lutherben csak a durva parasztot; ahhoz pedig teljesen tompa érzékűnek kellene lenni, hogy ne vegyük észre Goethe és Schiller levelezésében a nagy titkos tanácsos és a kis udvari tanácsos közötti rejtett diszharmóniát. De a Marxot és Engelst egybefűző barátságból az emberi esendőségnek még a legkisebb nyoma is hiányzott; s minél inkább egybefonódott gondolkodásuk és tevékenységük, annál inkább megmaradt mindegyikük egész embernek.

Külsőleg erősen különböztek egymástól. Engels, a szőke germán, magasra nyúlt, angolos modorú, s mint egy kortárs mondta, mindig gondosan öltözött férfi volt. Meglátszott rajta nemcsak a laktanya, hanem az iroda fegyelme is; vállalkozott volna arra, hogy hat kereskedelmi alkalmazottal ezerszer egyszerűbben osszon be bármely közigazgatási ágat, mint hatvan kormánytanácsossal, akiknek az írása olvashatatlan és minden könyvet úgy berondítanak, hogy az ördög sem igazodik el rajtuk. De a manchesteri tőzsdének ez a tiszteletre méltó tagja, aki részt vesz az angol burzsoázia üzleteiben és szórakozásaiban — a rókavadászataikban csakúgy, mint a karácsonyi lakomáikban —, megmaradt szellemi munkásnak és harcosnak, s egy városszéli házacskában rejtegeti féltett kincsét, egy ír leányzót, akinek karjában piheni ki magát, ha nagyon is belefárad mindeme nyüzsgésbe.

Ezzel szemben Marx erőteljes, köpcös, szemita eredetét elárulló villogó szemmel, ébenfekete oroszlánsörénnyel; külseje hanyag: megkínzott családapa, aki távol marad a világváros társadalmi életétől, emésztő szellemi munkában tölti napjait, amelytől alig ér rá szerény ebédjét elkölteni, s amely belenyúlván a késő éjjeli órákba, felőrli fizikai erejét is. Fáradhatatlan gondolkodó, akinek a gondolkodás a legnagyobb élvezet, s ebben igazi örököse Kantnak,

Fichtének s főleg Hegelnek, akinek mondását gyakran ismételgeti: „Még egy gonosztevőnek a bűnös gondolata is magasztosabb és nagyszerűbb az ég minden csodájánál." De őt gondolatai szüntelenül tettre serkentik: gyakorlatiatlan a kis dolgokban, annál gyakorlatibb a nagyokban; túlságosan gyámoltalan egy kis háztartás rendbeszedéséhez, de páratlan képességekkel rendelkezik olyan hadsereg verbuválására és vezetésére, amely arra hivatott, hogy a világot felforgassa.

Amilyen más stílusú emberek voltak, annyira különböztek egymástól mint írók is. A maguk nemében mindketten mesterei voltak a nyelvnek, sőt zseniális nyelvtehetségükkel sok idegen nyelvet, de még tájszólásokat is megtanultak. Engels e tekintetben még sokoldalúbb volt, mint Marx; amikor azonban az anyanyelvén írt, akkor a leveleiben is, de kiváltképp értekezéseiben nagyon fegyelmezetten ügyelt arra, hogy írásműveinek ruházatához ne tapadjon semmi külföldi pihe vagy akár csak pihécske — noha nem tette magáévá a „németesítő" nyelvtisztogatók bogarait. Könnyen és világosan írt, oly áttetsző tisztasággal, hogy szavainak mozgalmas sodrát mindenkor teljesen a fenékig át lehet tekinteni.

Marx hanyagabbul s ugyanakkor nehézkesebben is írt. Fiatalkori leveleiben még érezni — éppúgy, mint Heine korai leveleiben —, hogy küzd a nyelvvel; érettebb éveiben írt leveleiben pedig, különösen angliai tartózkodásától kezdve, alaposan keverte a németet angol és francia kifejezésekkel. Műveiben is több az idegen szó, mint amennyi elkerülhetetlen, s elég gyakran fordul elő bennük anglicizmus is, gallicizmus is. Mindazonáltal annyira mestere a német nyelvnek, hogy stílusa sokat veszít értékéből bármily fordítás révén. Amikor egyszer Engels Marx valamelyik művének egy fejezetét elolvasta olyan francia fordításban, amelyen maga Marx is még sokat faragott, azt mondta, hogy minden életereje, minden zamata elsikkadt a fordításban. Goethe egy ízben azt írta Frau von Steinnek: „A hasonlatok dolgában versenyre kelek Sancho Pansa közmondásaival"; Marx viszont, ami a nyelvezet megragadó képszerűségét illeti, bátran versenyre kelhet a legnagyobb „hasonlatkészítőkkel": Lessinggel, Goethével, Hegellel. Marx megértette Lessingnek azokat a szavait, hogy a tökéletes ábrázolásban a fogalom és a hasonlat úgy tartoznak össze, mint a férfi és a nő.

Igaz, hogy ezért aztán kellőképpen meg is rótta az egész egyetemi tudományos kar, kezdve a híres Wilhelm Roscher mesteren a legfiatalabb magántanárig, mondván, hogy csak teljesen határozatlan, „képekkel összetákolt formában" tudja magát érthetővé tenni. Marx az általa tárgyalt kérdéseket mindig csak annyira merítette ki, hogy az olvasót termékeny gondolkodásra késztesse. Szava olyan, mint a hullámok játéka a tenger bíbor mélysége fölött.

Engels mindenkor elismerte Marx felsőbbrendű géniuszát, mellette mindig csak a másodhegedűs akart lenni. De azért sohasem volt Marxnak csupán a segítője és értelmezője; önálló munkatársa volt, vele nem egyenlő, de egyenrangú szellem. Barátságuk kezdetén Engels egy döntő területen többet adott, mint kapott, s erről Marx húsz évvel később így írt: „Te tudod, hogy először is nálam minden később jön, másodszor is én mindig a Te nyomdokaidban járok" (1864. júl. 4. *Lásd* MEGA, III. rész, 3. köt., 182. old.). Engels a maga könnyebb fegyverzetében könnyebben is mozgott, éles szemével gyorsan felismerte valamely probléma vagy helyzet kulcskérdését, de ugyanakkor nem hatolt elég mélyre, hogy mindjárt át tudja tekinteni mindazokat az esetlegességeket, mindazokat az „azonban"-okat, amelyek még a legszükségszerűbb döntésnek is velejárói. A tettek embere számára persze az ilyen hiányosság tulajdonképpen nagy előny, s Marx sohasem határozott politikai kérdésekben anélkül, hogy ne tanácskozott volna Engelsszel, aki rendszerint azonnal a fején találta a szöget.

Marx általában elméleti kérdésekben is kikérte Engels tanácsát. Ámde a kettőjük közötti viszonynak megfelelően Engels ilyen természetű tanácsai nem bizonyultak annyira alaposaknak, mint a politikai természetűek. Az elmélet terén Marx rendszerint már egy lépéssel előbbre tartott nála. És egészen süketnek tettette magát, amikor Engels újra meg újra azt tanácsolta neki, hogy tudományos fő művét gyorsabban fejezze be. „Légy végre egyszer valamivel kevésbé lelkiismeretes a saját dolgaiddal szemben; még mindig túlságosan jók ennek a tetves társaságnak. Az a legfontosabb, *hogy* a dolog meg legyen írva és megjelenjék; gyengéit, amelyek neked feltűnnek, a szamarak úgysem fedezik fel" (1860. jan. 31. *Lásd* M—E. Levelek „A tőké"-ről, 87. old.). Ez a

tanács ízig-vérig Engelsre vallott, meg nem fogadása pedig ízig-vérig Marxra.

Mindebből világos, hogy Engels a napi publicisztikai munkára alkalmasabb volt, mint Marx. „Valóságos univerzális lexikon — mondta róla Marx egy közös barátjuknak —, munkaképes a nappal és az éjszaka bármely órájában, jóllakottan vagy éhgyomorra, fürge az írásban, s ördögien gyors felfogású." Úgy látszik, hogy a „Neue Rheinische Revue" megszűnése után, 1850 őszén még gondoltak valamilyen közös londoni vállalkozásra. Legalábbis erre vall Marxnak 1853 decemberében Engelshez írt levele: „Ha mi ketten — Te meg én — Londonban idejekorán megalapítottuk volna a tervbevett üzletet, az angol hírszolgálati irodát, akkor Te most nem ülnél Manchesterben az irodától gyötörve, és én nem vergődnék adósságoktól gyötörve" (*Lásd* MEGA, III. rész, 1. köt., 517. old.).

És ha Engels ennek az „üzletnek" a kilátásai helyett inkább a kereskedelmi tevékenységet választotta apja cégénél, úgy ez bizonyára Marx vigasztalan helyzetére való tekintettel történt, a jobb idők reményében, s nem máris azzal a szándékkal, hogy tartósan megadja magát „az átkozott kereskedelemnek". 1854 tavaszán Engels még mérlegelte, hogy esetleg visszatér Londonba, s csakis írással foglalkozik, de úgy látszik ekkor gondolt rá utoljára, mert körülbelül ebben az időben határozhatta el, hogy végleg magára veszi a gyűlölt igát. Ebben nemcsak az vezette, hogy barátján segíthessen, hanem az is, hogy a párt ne veszítse el legkiválóbb szellemi irányítóját. Csak ilyen indokolás tehette lehetővé, hogy Engels ezt az áldozatot meghozza, és Marx el is fogadja: mind az áldozat felajánlásához, mind annak elfogadásához egyforma lelki nagyság kellett.

Amíg Engels egyszerű alkalmazottból az évek folyamán nem lett a cég társtulajdonosa, addig neki sem volt éppen rózsás a helyzete, de Manchesterbe költözésének első napjától segített barátjának, s ebbe soha nem fáradt bele. Az egy-, öt-, tíz-, sőt később százfontos bankók szakadatlanul vándoroltak Manchesterből Londonba. Engels sohasem vesztette el türelmét, még akkor sem, ha Marx és felesége — akik úgy látszik nem túlságosan voltak megáldva a gazdálkodás tudományával — a feltétlenül szükségesnél keményebb próbára tették. Még a fejét is alig-alig csóválta,

amikor Marx egyszer megfeledkezett egy nevére kiállított váltó összegéről, s az esedékesség napján kellemetlen meglepetés érte. És nem jött ki a sodrából akkor sem, amikor Marx felesége, a háztartás valamelyik ismételt szanálása alkalmából, egy nagyobb tételt rosszul értelmezett kíméletből elhallgatott, abban a reményben, hogy ezt majd a háztartási pénzéből lassan megtakarítja, holott ezzel, minden jószándék mellett, csak elölről kezdődött a régi nyomorúság. Zokszó nélkül átengedte barátjának azt a kissé farizeus élvezetet, hogy zsörtölődjön „az asszonyok bolondsága" miatt, akiknek „nyilván örökös gyámságra van szükségük", s jóakaratúlag csupán annyit mondott: „Csak arra vigyázz, hogy ez a jövőben ne forduljon elő."

Ámde Engels nemcsak nappal robotolt barátjáért az irodában és a tőzsdén, hanem szabad estéinek, sőt éjszakáinak nagy részét is neki áldozta. Eleinte csak azért, hogy Marx helyett megírja vagy lefordítsa a „New York Tribune"-nak szánt tudósításokat, amíg Marx még nem tudta irodalmi színvonalon használni az angol nyelvet, később pedig állandósult ez a csendes munkatársi szerepe, holott eredeti oka már elesett.

De mindez semmiség Engels legnagyobb áldozatához képest: lemondott arról, hogy olyan mértékben vegye ki részét a tudományos munkálkodásból, amilyenre páratlan munkaerejénél és nagyszerű képességeinél fogva hivatva lett volna. Erről is csak a két férfiú levélváltásából nyerhetünk igazán fogalmat. Ne beszéljünk például másról, csak Engels nyelvészeti és katonai tanulmányairól. Ezeket különösen kedvelte, egyrészt „régi hajlamból", másrészt a proletár felszabadító harc gyakorlati szükségleteire való tekintettel. Mert bármennyire gyűlölte is a dilettantizmust — „ez mindig értelmetlen" — mondta róla megvetőleg — és bármily alapos módszereket alkalmazott is tudományos munkáinál, mégsem volt, éppúgy mint Marx sem, pusztán szobatudós. Tehát minden új megismerést kétszeresen megbecsült, ha az alkalmas volt arra, hogy azonnal segíthessen a proletariátus láncait meglazítani.

Így abból a „megfontolásból" kifolyólag kezdte el a szláv nyelvek tanulmányozását, hogy a legközelebbi „politikai dráma" idején „legalább valamelyikünk ismerje" azoknak a nemzeteknek a nyelvét, a történelmét, az irodalmát, a társadalmi berendezését, amelyekkel azonnal ki fog törni a konfliktus. A Kelet zavaros

helyzete a keleti nyelvekre terelte figyelmét; igaz, hogy a négyezer szógyökkel rendelkező arabtól visszaijedt, de a perzsa nyelv, mondta, „valóságos gyerekjáték", három hét alatt végezni lehet vele. Aztán a germán nyelvek kerültek sorra. „Most mélyen elmerültem Ulfilas tanulmányozásában — írta Engels —, egyszer már végeznem kell ezzel az átkozott gót nyelvvel, amellyel mindig csak úgy ötletszerűen foglalkoztam. Csodálkozással tapasztalom, hogy sokkal többet tudok, mint gondoltam; ha még egy segédeszközt kapok, két hét alatt teljesen megbirkózom vele. Ezután nekilátok az ónorvégnak és az ószásznak, amelyeket szintén féligmeddig tudok. Most szótár és más segédeszközök nélkül dolgozom: tisztán csak a gót szöveggel és Grimm-mel, de az öreg igazán kitűnő" (Marxhoz, 1859. nov. 4. *Lásd* MEGA, III. rész, 2. köt., 431. old.). Amikor a hatvanas években napirendre került a schleswig-holsteini kérdés, Engels „egy kicsit" foglalkozott a „frizangol-jüt-skandináv filológiával és archeológiával", az ír kérdés újabb fellángolásakor pedig ugyancsak „egy kicsit a keltával és az írrel" és így tovább. Később az Internacionálé Főtanácsában nagyon hasznára volt bő nyelvismerete; „Engels húsz nyelven dadog", mondták tréfásan, mert olykor, ha felhevültebben vitatkozott, kissé selypített.

Ugyanígy tréfásan a „tábornoknak" nevezték a hadtudományokkal való még buzgóbb és behatóbb foglalkozása miatt. E tekintetben is a forradalom gyakorlati szükségletei táplálták „régi hajlamait". Engels számolt azzal a „rendkívüli fontossággal, amelyre a katonai kérdés a legközelebbi mozgalomban feltétlenül szert tesz". Azokkal a tisztekkel, akik a forradalmi években a nép oldalára álltak, nem a legjobb tapasztalataik voltak. „Ennek a katonai népségnek — vélte Engels — érthetetlenül mocskos testületi szelleme van. Halálosan gyűlölik egymást, s úgy irigykednek egymásra a legkisebb kitüntetésért, mint az iskolásgyerekek, de a »civilek« ellen teljesen egységesek." Ezért aztán legalább annyira akarta vinni, hogy elméletileg valamelyest beleszólhasson a dolgokba, anélkül, hogy nagyon blamálná magát.

Alig melegedett meg Manchesterben, máris elkezdett „hadászatot biflázni". Először azzal kezdte, ami „a legegyszerűbb és legközönségesebb, amit a zászlósi és a hadnagyi vizsgán megkövetelnek, s aminek az ismeretét éppen ezért általánosan feltételezik"

(Weydemeyerhez, 1851. aug. 7. *Lásd* M—E. XXV. köt., 109. old. [oroszul].). Átvette az egész hadászatot a legkisebb technikai részletig: a taktika alapjait, az erődítmények különböző rendszereit a Vauban-félétől kezdve a korszerű különálló erődítményekig, a hídépítést és a tábori lövészárok-készítést, a fegyvertant — beleértve még a különféle ágyútalpak szerkezetét is —, a tábori kórházak működését stb.; végül áttért az általános hadtörténelemre, keresztülrágta magát az angol Napier, a francia Jomini és a német Clausewitz művein.

Mi sem állt távolabb Engelstől, mint az, hogy a háborúk erkölcsi esztelensége ellen sekélyes, lapos felvilágosítással küzdjön. Inkább arra törekedett, hogy felismerje a háborúk történelmi értelmét, s ezzel nemegyszer magára vonta a szónokias demokrácia haragját. Byron annak idején a düh izzó láváját zúdította arra a két hadvezérre, akik a waterlooi csatában a feudális Európa zászlóhordozóiként megadták a kegyelemdöfést a francia forradalom örökösének; ezzel szemben a jellemző véletlen úgy hozta, hogy Engels Marxhoz intézett leveleiben mind Blücherről, mind Wellingtonról olyan találó történelmi vázlatokat vetett papírra, amelyek rövidségükben is annyira világosak és élesen körvonalazottak, hogy még a hadtudomány mai állása mellett sem igen kell akár egy vonást is változtatni rajtuk.

Volt még egy harmadik terület is, amelyen Engels szívesen és sokat dolgozott: a természettudományok területén. De itt sem adatott meg neki, hogy kutatásaira rátegye a koronát azokban az évtizedekben, amikor magára vállalta a kereskedő-élet robotját, hogy szabad mozgást biztosítson a nálánál is nagyobb szellem tudományos munkájának.

Ez is tragikus sors volt. De Engels sohasem siránkozott fölötte, mert éppoly kevéssé volt szentimentális, mint barátja. Mindig élete legnagyobb boldogságának tartotta, hogy negyven évig Marx mellett állhatott, még azon az áron is, hogy annak hatalmas alakja árnyékba borította. És még csak elkésett elégtételnek sem érezte, hogy Marx halála után még több mint egy évtizedig ő lehetett a nemzetközi munkásmozgalom első embere, vitathatatlan vezére; ellenkezőleg: még ekkor is azt hangoztatta, hogy nagyobb érdemet tulajdonítanak neki, mint megérdemli.

Mindkét férfiú oly teljesen adta át magát a közös ügynek, mindketten oly egyforma nagy, ha nem is azonos természetű áldozatot hoztak, a neheztelés vagy a kérkedés legcsekélyebb kínos utóíze nélkül, hogy barátságuk olyan szövetséggé lett, amelyhez foghatót a történelem nem ismer.

Kilencedik fejezet

A KRÍMI HÁBORÚ ÉS A VÁLSÁG

1. AZ EURÓPAI POLITIKA

1853 végén, körülbelül ugyanabban az időben, amikor Marx a Willich elleni kis pamflettel lezárta a „demokrata emigrációs szélhámoskodás és forradalmasdi" elleni küzdelmét, a krími háborúval új korszak kezdődött az európai politikában, s a rákövetkező években ez kötötte le figyelmét.

Mindaz, amit erről mondott, főleg a „New York Tribune" számára írt cikkeiben van lefektetve. S akármennyire is igyekezett ez a lap Marxot a közönséges tudósító színvonalára leszorítani, mégis joggal állíthatta magáról, hogy „tulajdonképpeni újságtudósítással csak kivételesen foglalkozott". Csupán önmagához maradt hű, ha a pénzkeresés céljából végzett újságírói munkát is nemesebb fokra tudta emelni azáltal, hogy fáradságos tanulmányokra építette fel, s így maradandó értéket adott neki.

Ezek a kincsek nagyrészt még ismeretlenek, s napvilágra hozásuk bizonyos nehézségekkel jár majd. A „New York Tribune" ugyanis a Marx által küldött tudósításokat úgyszólván nyersanyagként kezelte, s tetszése szerint a papírkosárba dobta, vagy pedig mint szerkesztőségi cikket közölte, sőt gyakran azt is megtette, hogy — Marx szavaival — csak a „hitványságokat" hozta az ő neve alatt. Így hát aligha lehet mindazt rekonstruálni, amit Marx az amerikai lap számára írt, s amennyiben mégis lehetséges, úgy körvonalainak pontos megállapítása végett körültekintő elbírálásra lesz szükség.

Az ehhez nélkülözhetetlen útbaigazításokat csak a nemrégen megjelent Marx és Engels közötti levélváltásból nyerhetjük. Kitűnik ebből például, hogy a német forradalommal és ellenforradalommal foglalkozó cikksorozatot, amelyet eddig Marxnak tulajdo-

nítottak, túlnyomórészt Engels írta, továbbá, hogy Engels nemcsak a „New York Tribune"-ban megjelent katonai tárgyú cikkek szerzője, ami már korábban is ismeretes volt, hanem különben is sokat dolgozott a lap számára. Az említett cikksorozaton kívül eddig a keleti kérdésről szóló tanulmányokat válogatták ki a lapból, ez a gyűjtemény azonban mind a tekintetben, ami benne van, mind a tekintetben, ami hiányzik belőle, sokkal támadhatóbb, mint a másik, ahol csupán a szerzőt feltételezték tévesen.

De ezzel a kritikai vizsgálattal csak a munka könnyebb része lenne elvégezve. Akármennyire is értett hozzá Marx, hogy a napi publicisztikai munkát magasabb szintre emelje, ennek jellegét még ő sem tudta megváltoztatni. A legnagyobb lángész sem képes hetenként kétszer, pont az esedékes hajó indulási idejére, kedden vagy pénteken új felfedezéseket tenni, új gondolatokat szülni. Ilyen munkánál mindig előfordulhat, ahogy Engels megjegyezte, „a kisujjból való kirázás, és pusztán az emlékezetre való támaszkodás". Ezenfelül a napi munka mindenkor a napi hírektől, a napi hangulattól is függ, sőt, nem is függetlenítheti magát ezektől anélkül, hogy unalmassá, szárazzá ne váljék. Mi is maradna a Marx és Engels közötti, négy vastag kötetet kitevő levélváltásból anélkül a száz meg száz ellentmondás nélkül, amelyekben gondolkodásuk és harcaik nagy irányelvei kifejlődtek!

A krími háború idején kialakult európai politikájuknak átfogó irányelvei azonban ma már teljesen világosan állnak előttünk, még a „New York Tribune"-ban megjelent és feltámasztásra váró hatalmas anyag nélkül is. Ezt a politikát bizonyos értelemben régebbi álláspontjukra való visszatérésnek is nevezhetjük. A Kommunista Kiáltvány szerzői fő figyelmüket Németországra fordították, s ugyanígy a „Neue Rheinische Zeitung" is. A későbbiekben ez az újság lelkesen síkraszállt a lengyelek, az olaszok és a magyarok függetlenségéért, majd azt követelte, hogy indítsanak háborút Oroszország, az európai ellenforradalom legerősebb tartaléka ellen, s végül az egész kérdést mindinkább arra élezte ki, hogy Anglia ellen kell világháborút indítani, mert a szociális forradalom csak ennek kapcsán léphet az utópia birodalmából a valóság birodalmába.

Most, a krími háború idején az Európára nehezedő „angol—orosz rabszolgaság" volt az a kiindulópont, amelyre Marx európai politi-

káját felépítette. Örömmel üdvözölte ezt a háborút, amennyiben azzal kecsegtetett, hogy korlátozza a cárizmusnak az ellenforradalom győzelme folytán előállott európai túlsúlyát, de a legkevésbé sem értett egyet azzal a móddal, ahogyan a nyugati hatalmak Oroszország ellen harcoltak. Ugyanígy vélekedett Engels is, aki azt mondta, hogy a krími háború nem más, mint a „Tévedések vígjátéka" kolosszális méretekben. Hiszen az ember kénytelen minden pillanatban azt kérdezni önmagától, hogy tulajdonképpen ki is itt a rászedett fél? Ezt a háborút Franciaország és különösen Anglia részéről Marx is, Engels is csak látszatháborúnak tartotta, függetlenül attól, hogy emberéletben egymillióba, pénzben pedig megszámlálhatatlan milliókba került.

S ebben igazuk is volt, hiszen sem a hamis Bonaparte, sem lord Palmerston angol külügyminiszter nem akarta komolyan az orosz kolosszus valóságos vesztét. Mihelyt megbizonyosodtak arról, hogy a nyugati határon Ausztria sakkban tartja az oroszok főerőit, azonnal áttették a háború színterét a Krím-félszigetre, hogy ott rávessék magukat a szebasztopoli erődre, amelynek felét aztán egy év alatt „sikerült" elfoglalniuk. De ezzel a szegényes babérkoszorúval meg is kellett elégedniük, s végül kénytelenek voltak a „legyőzött" Oroszországtól engedélyt „kérni", hogy csapataikat bántatlanul behajózhassák és haza szállíthassák.

Az még eléggé érthető volt, hogy a hamis Bonaparte miért nem merí a cárt élethalálharcra kihívni, de már sokkal érthetetlenebbnek látszott a dolog Palmerston esetében, akiben a kontinens kormányai a forradalom „gyújtogatóját", a kontinens liberálisai pedig az alkotmányos, liberális miniszter példaképét látták. Marx megoldotta ezt a rejtélyt: alaposan áttanulmányozta a század első felének „Kék könyveit" és parlamenti jegyzőkönyveit, továbbá a British Museumban elhelyezett számos diplomáciai iratot, s ezekből kimutatta, hogy a londoni és a pétervári kabinet között Nagy Péter ideje óta egészen a krími háború napjaiig titkos együttműködés állt fenn, maga Palmerston pedig megvásárolt eszköze a cári politikának. E tanulmányok végső következtetéseit erősen vitatták, sőt ma is vitatják, különösen ami a Palmerstonra vonatkozó állításait illeti. Az azonban bizonyos, hogy Marx sokkal találóbban ítélte meg Palmerston gátlásmentes üzletpolitikáját valamennyi határozatlanságával és ellentmondásosságával egyetemben, mint a

kontinens kormányai és liberálisai; ámde ebből még nem következik vitathatatlan szükségszerűséggel, hogy Oroszország Palmerstont valóban meg is vásárolta. Könnyen lehet tehát, hogy ez esetben Marx kissé túlfeszítette az íjat; de ennél a kérdésnél sokkal fontosabb az, hogy ettől kezdve állandóan felajzva tartotta ezt az íjat, mert a munkásosztály elengedhetetlen feladatának tekintette, hogy behatoljon a nemzetközi politika műhelytitkaiba, és megakadályozza, vagy ha erre nincs módja, legalábbis leleplezze a kormányok diplomáciai fondorlatait.

És a legfontosabbnak tartotta, hogy kérlelhetetlen harc folyjon azon barbár hatalom ellen, amelynek feje Péterváron ül, s amelynek keze minden európai kabinet ügyeibe beleturkál. A cári hatalomban nemcsak az európai reakció legfőbb fellegvárát látta, melynek már puszta passzív létezése is állandó fenyegetés és veszedelem, hanem a legfőbb ellenséget is, mely a Nyugat ügyeibe való állandó beleavatkozásával gátolja és zavarja a normális fejlődést, mert egyre újabb területi támaszpontok meghódítására törekszik, hogy biztosítsa magának az Európa fölötti uralmat, s ezzel lehetetlenné teszi az európai proletariátus felszabadítását. Az a körülmény, hogy Marx e szempontnak ilyen döntő fontosságot tulajdonított, ekkortól kezdve igen jelentősen befolyásolta munkáspolitikáját, sokkal erősebben, mint már a forradalom éveiben.

Bár Marx ezekben a cikkekben csupán a „Neue Rheinische Zeitung"-ban már kifejezésre juttatott gondolatmenetet szőtte tovább, mindazonáltal most nagyon a háttérbe szorultak az ő szemében is, és ugyanúgy Engels szemében is azok a nemzetek, amelyeknek szabadságharcáért ez a lap annak idején annyira lelkesedett. Nem mintha valaha is feladták volna azt az álláspontjukat, hogy Lengyelország, Magyarország és Itália függetlensége nemcsak ezen országok joga, hanem Németország és Európa érdeke is. De Engels már 1851-ben a következő száraz szavakkal adta ki régi kedvenceinek az útját: „Az olaszoknak, a lengyeleknek és a magyaroknak világosan megmondom, hogy minden modern kérdésben hallgatniuk kell" (Marxhoz, 1851. febr. 5. *Lásd* MEGA, III. rész, 1. köt., 141. old.). Néhány hónapra rá pedig azt mondta a lengyeleknek, hogy felbomlott nemzet lévén, már csak addig használhatók eszközül, amíg maga Oroszország nem sodródik bele a forradalomba. A lengyeleknek, tette hozzá, sohasem volt más szerepük a történelemben, mint

a bátor, izgága ostobaság. Még Oroszországgal szemben sem volt soha semmi jelentős történelmi tettük, viszont Oroszország a Kelettel összehasonlítva, igazán progresszív. Az orosz uralom minden aljasságával, szláv szennyével együtt mégiscsak a civilizációt jelentette a Fekete-tenger, a Kaspi-tó és Közép-Ázsia vidékének, a baskíroknak és a tatároknak, s Oroszország sokkal több kultúrelemet, és főleg ipari elemet tudott a magáévá tenni, mint a természeténél fogva lovagias, de henye Lengyelország. E kijelentések persze nagyon is magukon viselik az emigrációs harcok szenvedélyes elfogultságát. Később Engels sokkal enyhébben ítélte meg a lengyeleket, s még utolsó éveiben is elismerte, hogy Lengyelország legalább kétszer mentette meg az európai civilizációt: az 1792—1793-as felkelésével és az 1830—1831-es forradalmával.

Marx maga pedig a következő jellemrajzot adta az olasz forradalom ünnepelt hőséről, Mazziniről: „Mazzini úr csak a városokat ismeri — a városok liberális nemességét és »felvilágosodott polgárait«. Az olasz falusi nép anyagi szükségletei — s ezt a népet éppúgy kiszipolyozták, rendszeresen eltompították és elbutították, mint az ír népet — természetesen túlságosan alantasak ahhoz, hogy helyet kaphassanak kozmopolita-újkatolikus-ideológikus kiáltványainak frázishalmazaiban. Persze, ahhoz bátorság kellene, hogy a polgároknak és a nemeseknek megmagyarázza, hogy Olaszország függetlensége felé az első lépés a parasztság teljes felszabadítása és a felesbérlet polgári magántulajdonná való átalakítása" (Weydemeyerhez, 1851. szept. 11. *Lásd* M—E. Vál. Lev., 59. old.). S a Londonban parádézó Kossuth-hoz Marx nyílt levelet intéztetett barátjával, Ernest Jonesszal; e nyílt levél kifejti, hogy az európai forradalmak a munka kereszteshadjáratai a tőke ellen. Ennélfogva nem szoríthatók le egy obskurus, félbarbár népnek: a magyaroknak a szellemi és szociális színvonalára, akik még nyakig benne vannak a XVI. század félcivilizációjában, s azt képzelik, hogy valóban ők irányíthatják Németország és Franciaország nagy felvilágosító mozgalmait, és megtévesztéssel kicsikarhatják Anglia hiszékenységének „vivát"-ját.*

De leginkább a tekintetben távolodott el Marx a „Neue Rheinische Zeitung" hagyományaitól, hogy Németország már nemcsak

---

* *Lásd* a Függelékben levő „Megjegyzést". — *A ford.*

az érdeklődésének központjából került ki, hanem úgyszólván még politikai látóköréből is száműzte. Igaz, hogy akkoriban Németország rendkívül szánalmas szerepet játszott az európai politikában, s szinte Oroszország tartományának lehetett tekinteni. S bár ez sok mindent megmagyaráz, bizonyos szempontokból mégis végzetes volt, hogy Marx — s ugyanez áll Engelsre is — hosszú évek során át teljesen elvesztette a kapcsolatot a német fejlődéssel. Mindenekelőtt az a megvetés, amelyet mindketten mint annektált rajnaiak elejétől kezdve éreztek a porosz állammal szemben, növekedett meg bennük a Manteuffel—Westphalen-korszak alatt oly fokra, hogy az már egyáltalán nem állt arányban megszokott, reális éleslátásukkal.

Különösen szemléletes bizonyítékul szolgál erre az a kivételes alkalom, amikor Marx a korabeli porosz viszonyokat figyelemre méltatta. Ez 1856 végén volt, amikor Poroszország a neuenburgi kereskedelem miatt hajbakapott Svájccal. „Az eset arra indított — írja Marx 1856. december 2-án Engelsnek *(lásd* M—E. Vál. Lev., 106. old.) —, hogy pótoljam fölöttébb hézagos porosz történelmi ismereteimet." Majd tanulmányai eredményét úgy foglalja össze, hogy „ennél tetvesebbet nem produkált a világtörténelem". Amit ehhez kapcsolódva magában a levélben kifejtett, s néhány nappal később a „People's Paper" című chartista lapban részletesebben megismételt, az koránt sincs történelemfelfogásának szokásos magaslatán. Ellenkezőleg, inkább erősen súrolja a jámborul zsörtölődő demokrácia sekélyes lapályait, holott az ezeken való felülemelkedése általában Marx egyik legnagyobb érdemének tekinthető.

A porosz állam bizony kemény falat volt minden kultúrember számára, de éppen ezért nem is lehetett megoldani a kérdést csupán gúnyolódással. Marx hiába tett maró megjegyzéseket a „Hohenzollernek isteni jogára", ezen uralkodók három állandóan visszatérő „jellemtípusára": „a szenteskedőre, a bakakáplárra és a paprikajancsira", hiába nevezte a porosz történelmet — az osztrák történelem „diabolikus époszával" összehasonlítva — „piszkos családi krónikának" stb. Mert mindez legfeljebb a miértet magyarázta meg, de a miért miértjét még teljesen a homályban hagyta.

2. DAVID URQUHART, HARNEY ÉS JONES

Ugyanabban az időben és ugyanabban a szellemben, mint a „New York Tribune" számára, dolgozott Marx az Urquhart-féle és a chartista lapoknak is.

David Urquhart angol diplomata volt, aki nagy érdemeket szerzett magának az orosz világuralmi tervek alapos ismeretével s ellenük folytatott szakadatlan harcával. Érdemeit azonban kisebbítette fanatikus oroszgyűlölete és ugyancsak fanatikus rajongása a törökökért. Marxot gyakran nevezték urquhartistának, de teljesen indokolatlanul; inkább azt lehet mondani, hogy Marx, és vele együtt Engels annyira megütközött Urquhart hóbortos túlzásain, hogy nem is méltányolta eléggé a tényleges érdemeit. Amikor először merül fel a neve, 1853 márciusában, már ezt írja róla Engels: „Nálam van most ez az Urquhart; azt állítja, hogy Palmerstont Oroszország megfizette. A dolognak egyszerű a magyarázata: ez a fickó kelta skót, szász-skót műveltséggel; hajlama szerint romantikus, műveltsége alapján a szabadkereskedelem híve. Mint görögbarát ment Görögországba, de miután ott három évig verekedett a törökökkel, átment Törökországba, és lelkes híve lett ugyanezen törököknek. Rajong az iszlámért, s elve ez: ha nem volnék kálvinista, csak mohamedán lehetnék" *(lásd* MEGA, III. rész, 1. köt., 452. old.). Egészében persze Engels Urquhart könyvét nagyon mulatságosnak találta.

Marx és Urquhart között a kapcsolat a Palmerston elleni harcon alapult. Marxnak e miniszter ellen a „New York Tribune"-ban megjelent s egy glasgow-i lapban utánnyomott cikke felkeltette Urquhart figyelmét; 1854 februárjában személyesen is megismerkedtek, s Urquhart azzal a különös bókkal lepte meg Marxot, hogy cikkei olyanok, mintha török írta volna. Amikor azonban Marx kijelentette, hogy forradalmár, nagyon csalódottnak érezte magát, mert bogaraihoz tartozott az az elképzelés is, hogy az európai forradalmárok a cár tudatos vagy öntudatlan eszközei arra, hogy kellemetlenségeket okozzanak az európai kormányoknak. „Tisztára monomániás" — írta Marx e találkozás után Engelsnek. Semmiben sem ért egyet vele, s ezt meg is mondta Urquhartnak — írja a továbbiakban —, kivéve a Palmerstonra vonatkozó nézetét, de ehhez sem Urquhart segítette hozzá.

Ezeket a bizalmas természetű kijelentéseket természetesen nem szabad egészen szó szerint venni. Marx minden kritikai fenntartása ellenére több ízben is nyilvánosan elismerte Urquhart érdemeit, s abból sem csinált titkot, hogy bár Urquhart nem győzte meg, de sok ösztönzést kapott tőle. Így hát hajlandó volt Urquhart lapjainak, s nevezetesen a londoni „Free Press"-nek alkalmilag cikkeket adni, sőt ahhoz is hozzájárult, hogy a „New York Tribune"-ban megjelent egyes értekezéseit röpirat formájában terjesszék. Ezeket az ún. Palmerston-pamfleteket 15 000—30 000 példányban hozták forgalomba, s nagy feltűnést keltettek. Anyagilag azonban Marxnak éppoly kevés haszna volt a skót Urquhartból, mint a jenki Danából.

Tartós kapcsolatról Marx és Urquhart között természetesen szó sem lehetett, már csak azért sem, mert Marx a chartizmussal rokonszenvezett, amelyet Urquhart kétszeresen is gyűlölt: mint a szabadkereskedelem híve, s mint az oroszok ellensége; különben is minden forradalmi mozgalomban a rubel gurulását vélte hallani. Bár a chartizmus az 1848. április 10-én elszenvedett súlyos vereség után már nem tudott többé lábra kapni*, de ameddig maradványai még küzdöttek az újjáéledéséért, addig Marx és Engels hiven és derekasan támogatták. Ellenszolgáltatás nélkül dolgoztak azoknak a lapoknak, amelyeket George Julian Harney és Ernest Jones az ötvenes években kiadtak: Harney számára a gyorsan egymás után megjelenő „Red Republican"-be, majd a „Friend of the People"-be és a „Democratic Review"-ba; Jones számára a „Notes of the People"-be és a „People's Paper"-be, mely a legtovább, 1858-ig maradt fenn.

Harney és Jones a chartisták forradalmi frakciójához tartoztak, s még valamennyi társuk közül is nyilvánvalóan őket fertőzte meg legkevésbé a szigetországra jellemző korlátozottság; a Testvéri Demokraták nemzetközi szövetségében vezető szellemeknek számítottak. Harney tengerész fia volt, s proletár körülmények közt nőtt föl; Franciaország forradalmi irodalmának tanulmányozásával képezte magát, s nevezetesen Marat-ban látta eszményképét.

* 1848. április 10-én Londonban chartista tüntetés volt azzal kapcsolatban, hogy a parlamentben harmadízben nyújtottak be petíciót az általános választójogról; a tüntetést a rendőrség szétverte. — *A ford.*

Marxnál csak egy évvel volt idősebb, s akkor, amikor Marx a „Rheinische Zeitung"-ot vezette, már bent ült a „Northern Star"-nak, a chartisták központi lapjának a szerkesztőségében. Itt kereste fel 1843-ban Engels, „egy nyúlánk, majdnem gyermekded fiatalember, aki már akkor figyelemre méltóan korrektül beszélt angolul". 1847-ben Harney Marxszal is megismerkedett, s lelkesen csatlakozott hozzá.

„Red Republican"-jében lehozta a „Kommunista Kiáltványt" angol fordításban, azzal a megjegyzéssel, hogy ez a legforradalmibb dokumentum, amely valaha is világot látott. A „Democratic Review" című lapjában pedig lefordította a „Neue Rheinische Zeitung"-nak a francia forradalomról közölt cikkeit, mint a francia ügyek „igazi kritikáját". Az emigrációs küzdelmekben azonban mégis visszatért régi szerelméhez, s igen heves vitába keveredett mind Jonesszal, mind Marxszal és Engelsszel. Nemsokára ezután átköltözött Jersey szigetére, majd az Egyesült Államokba, ahol Engels még 1888-ban felkereste. Nyomban ezt követően Harney visszatért Angliába, s itt igen magas életkorban, mint a nagy idők utolsó tanúja halt meg.

Ernest Jones régi normann családból származott, de Németországban született, s ott is nevelkedett; apja ugyanis katonai kísérője volt Cumberland hercegnek, a későbbi Ernő Ágost hannoveri királynak. Ez a reakciós, sötét kéjenc, akit az angol sajtó az öngyilkosságot kivéve a világ minden bűnére képesnek mondott, tartotta a kis Ernestet a keresztvíz alá; de sem keresztapja, sem családjának udvari összeköttetései nem nyomták rá bélyegüket fejlődésére. Már gyermekkorában tanúságot tett fékezhetetlen szabadságszeretetéről, s mint férfi minden csábításnak ellenállt, amely aranybilincsekkel fékezte volna meg. Húsz éves lehetett, amikor családja visszatért Angliába; itt elvégezte jogi tanulmányait, s ügyvéddé lett. De feláldozta a ragyogó tehetsége és az arisztokratikus családi összeköttetései révén kecsegtető kilátásait, s a chartista ügynek szentelte magát; ezt oly izzó lelkesedéssel képviselte, hogy 1848-ban két évre elítélték. Osztálya ellen elkövetett árulásáért fogsága idején közönséges fegyencként bántak vele, de 1850-ben a javulás minden jele nélkül hagyta el a börtönt. 1850 nyarától mintegy két évtizedig szoros összeköttetésben volt Marxszal és Engelsszel; korra nézve kettőjük között állt.

Persze, ez a barátság sem maradt teljesen zavartalan: hasonló természetű dolgok homályosították el, mint a Freiligrathtal való barátságukat, akire Jones költői tehetsége révén is emlékeztetett, és előfordultak olyan nézeteltéréseik is, mint Lassalle-lal, akit Marx ugyanúgy, csak még sokkal élesebben bírált meg, mint 1855-ben Jonest: „Nagy energiája, kitartása és tettrekészsége mellett, amit javára kell írni, Jones mindent elront vásári hangoskodásával, az agitációs ürügyek tapintatlan hajszolásával, a nyugtalanságával, mellyel át akarja ugrani az időt" (Engelshez, 1855. febr. 13. *Lásd* MEGA, III. rész, 2. köt., 80. old.). Később is sor került köztük súlyos összeütközésekre, akkor, amikor a chartista agitáció feltartóztathatatlanul zátonyra futott, s Jones a polgári radikalizmushoz kezdett közeledni.

De azért ez alapjában véve őszinte és igaz barátság maradt. Jones utóbb Manchesterben ügyvédeskedett, s 1869-ben váratlanul, még a férfikor teljében halt meg. Engels néhány sietősen odavetett sorban értesítette a Londonban élő Marxot a gyászesetről: „Megint egyike a régieknek!" — írta (1869. jan. 26. *Lásd* MEGA, III. rész, 4. köt., 151. old.). „Gondolhatod, hogy családunkban nagy szomorúságot keltett ez a hír, hiszen a kevés régi barát egyike volt" — válaszolta Marx (1869. jan. 28. *Lásd* uo.). Engels később még tudatta, hogy Jonest óriási tömeg kísérte utolsó útjára ugyanabba a temetőbe, ahol már egy másik nő barátjuk, Wilhelm Wolff is nyugszik. Igazán kár érte, írja a továbbiakban Engels; polgári frázisait csak tettetésből hangoztatta, s a politikusok közül ő volt az egyetlen művelt angol, aki lényegében egeszen a mi oldalunkon állt.

3. CSALÁD ÉS BARÁTOK

Ezekben az években Marx teljesen távol tartotta magát mindenféle politikai kapcsolattól, sőt társasága is alig-alig volt. Egészen visszavonult dolgozószobájába, s ezt legfeljebb csak azért hagyta el, hogy családjának éljen, amely 1855 januárjában egy Eleanor nevű leánykával szaporodott.

Marx nagy gyermekbarát volt (egyébként Engels is), s ha valaha is lecsípett egy órácskát hajszolt munkájából, akkor csak azért,

hogy gyermekeivel játszhasson. Azok valósággal istenítették, annak ellenére, vagy talán éppen azért, mert egyáltalában nem tartott igényt az apai tekintélyre; pajtásuknak tekintették, és „Szerecsennek" nevezték, fekete haja és sötét arcbőre miatt. „A gyermekeknek kell a szülőket nevelni" — szokta volt mondogatni. Gyermekei mindenekelőtt eltiltották a vasárnapi munkától; vasárnaponként egészen lefoglalták maguknak, s e szerény vasárnapi kirándulásaik — pihenőül az egyszerű kocsmákban elfogyasztott gyömbérsörrel, sajttal és kenyérrel — aranyozták be némi napsugárral otthonuk fekete egét.

Különösen szerettek Hampstead Heathbe, a hampsteadi cserjésbe kirándulni, erre a London északi részén fekvő, beépítetlen, bokrokkal és fákkal borított dombvidékre. Liebknecht nagyon hangulatosan írta le ezeket a kirándulásokat. A környék persze ma már nem olyan, mint 60 évvel ezelőtt, de abból az öreg kocsmából, a Jack Straw's Castle-ból, amelynek asztalainál Marx oly gyakran ült, ma is csodálatos kilátás nyílik rá; a vidék a hegynek és völgynek festőien váltakozó képét nyújtja, különösen vasárnap, amikor a kirándulók vidám sokasága élénkíti. Délen az óriásváros, hatalmas háztömegeivel, mögöttük magasan kiemelkedik a Szent Pál-templom kupolája és a Westminster tornyai, s ködös messzeségben vonulnak Surrey dombjai; észak felé sűrűnlakott, termékeny földdarab terül el, számtalan elszórt faluval; nyugaton a highgate-i temető dombja, ahol Marx örök álmát alussza.

Szerény családi boldogságát azonban újra nagy csapás érte. 1855 nagypéntekén elragadta a halál egyetlen fiát, a körülbelül kilencéves Edgart, családi becenevén „Musch"-t. A korán nagy tehetséget eláruló kisfiú az egész család kedvence volt. „Olyan szomorú, olyan borzasztó veszteség, hogy ki sem tudom mondani, mennyire a szívembe markolt" — írta Freiligrath haza, Németországba.

Marx szívettépő hangú levelekben értesíti Engelst kisfiának betegségéről és haláláról. Március 30-án ezt írta: „Feleségem a lelki izgatottságtól egy hét óta olyan beteg, mint még soha. Nekem magamnak vérzik a szívem és tüzel a fejem, bár természetesen tartanom kell magamat. A gyerek a betegség alatt egy pillanatra sem tagadja meg eredeti, jóindulatú és ugyanakkor önálló jellemét" *(lásd* Luise Dornemann: Jenny Marx, 135—136. old.). Április 6-án

pedig ezt írja: „A szegény Musch nincs többé. Ma 5 és 6 óra között karjaimban aludt el (a szó szoros értelmében). Soha nem fogom elfelejteni, hogyan könnyítette meg számunkra a Te barátságod ezt a rettenetes időt. El tudod gondolni fájdalmamat a gyerekért . . ." *(lásd* uo., 136. old.) És április 12-én: „A ház persze egészen sivár és elárvult a drága gyerek halála óta, aki éltető lelke volt. Leírhatatlan, mennyire hiányzik nekünk a gyerek mindenütt. Részem volt már mindenféle bajban, de most tudom csak, hogy mi az igazi szerencsétlenség . . . Mindama szörnyű gyötrelmek közepette, amelyeket ezekben a napokban átéltem, az tartott meg egyenes gerinccel, hogy Rád és a Te barátságodra gondoltam, és az a reménység, hogy nekünk kettőnknek még van valami értelmes tennivalónk ezen a világon" (*lásd* uo.).

Nagyon soká tartott, amíg a seb egyáltalán hegedni kezdett. Lassalle-nak egyik vigasztaló levelére Marx július 28-án így felelt: „Bacon azt mondja, hogy az igazán kiváló embereknek oly sok kapcsolatuk van a természettel és a világgal, oly sok dolog érdekli őket, hogy minden veszteséget könnyen kihevernek. Én nem tartozom ezek közé a kiváló emberek közé. Gyermekem halála szívem és lelkem mélyéig megrendített, s a veszteséget éppen olyan elevenen érzem, mint az első napon. Szegény feleségem is teljesen le van törve" *(lásd* Lassalle: Nachgelassene Briefe und Schriften, 3. köt., 101. old.). Freiligrath pedig október 6-án a következőket írja Marxnak: „Hogy veszteségeden érzett fájdalmad még mindig annyira fogva tart, végtelenül fáj nekem is. De itt nem lehet semmit sem tenni és semmit sem tanácsolni. Megértem és tisztelem bánatodat, de igyekezz úrrá lenni fölötte, hogy ne ez uralkodjék el fölötted. Ezzel nem követsz el árulást kedves gyermeked emléke ellen."

A kis Edgar halálával érte el csúcspontját az az állandó betegeskedés, mely a családra néhány éve rászakadt, s tavasz óta Marxot is kikezdte, hogy aztán soha többé egészen el ne hagyja. Főleg az apjától örökölni vélt májbaj gyötörte. De nagyban hozzájárultak ehhez az egyre rosszabbodó egészségi körülményeik, az egészségtelen városrészben fekvő nyomorúságos lakásuk is. 1854 nyarán különösen erősen dühöngött ott a kolera, állítólag mert az abban az időben ásott csatornák azokban az árkokban futottak, amelyekbe az 1665-ös pestis áldozatait temették. Az orvos sürgette,

hogy hagyják el „Soho Square átkozott bűvkörét", melynek káros levegőjéből Marx évek óta nem kerult ki. Ekkor a családban újabb gyászeset történt, s ez megteremtette ennek a lehetőségét. 1856 nyarán ugyanis Marx felesége három leányával együtt Trierbe ment, hogy még egyszer láthassa édesanyját, de az utolsó pillanatban érkezett, s már csak arra volt lehetősége, hogy anyja fáradt szemét tizenegy napi szenvedés után lefogja.

A hagyaték csekély volt; de néhány száz tallért azért kitett Marx feleségének örokrésze, s ehhez valószínűleg még a skót rokonság részéről is hozzájárult valami kevés örokség. Így aztán a család 1856 őszén a kedvelt Hampstead Heathjükhöz közelfekvő kis házába koltozhetett: Grafton Terrace 9. szám alá, Maitland Park, Haverstock Hill. Az évi bér 36 fontot tett ki. „Korábbi oduinkhoz képest valóban fejedelmi lakhely ez — írta Marx felesége egyik barátnőjének —, és bár az egész berendezés a pincétől a padlásig alig került tobbe 40 fontnál (nagy része second hand rubbish) [használt lim-lom], azért eleinte egészen nagyszerűnek tűntem fel magam előtt uj parlcuruukban [társalgó]. Minden fehérneműnket és hajdani nagyságunk egyéb maradványait kiszabadítottuk a »nagybácsi« karmaiból, és én boldogan számoltam meg ismét egyszer a damaszt asztalkendőket, amelyek még régi skót eredetűek voltak. Ámbár a dicsőség nem sokáig tartott, hisz csakhamar egyik darabnak a másik után ismét a Pop-házba (így nevezik a gyerekek a titokzatos Drei-Kugel-Shope-ot) [zálogház] kellett vándorolnia, de egyszer legalább örömünk telt polgári kényelmunkben . . ." (Weydemeyernéhez, 1861. *Lásd* Luise Dornemann: Jenny Marx, 150. old.) A fellélegzés. sajnos, túlságosan rövid volt.

A halál a barátok között is aratott. 1855 őszén meghalt Daniels, 1856 januárjában Weerth Haitiban, 1858 elején Konrad Schramm Jersey szigetén. Marx és Engels nagyon szerettek volna mindegyikükről legalább röviden a sajtóban megemlékezni, de fáradozásaik sikerteleneknek bizonyultak. Sokszor panaszkodtak, hogy a régi gárda elapad, s nincs utánpótlás. Bármennyire tetszett is nekik eleinte a „nyilvános elszigeteltségük", bármennyire sziklaszilárd is volt bennük a győzelem reménye, amellyel ez a két magányos ember úgy vett részt az európai politikában, mintha maguk is európai nagyhatalom lennének, mégis túlságosan szen-

vedélyes politikusok voltak, semhogy az idők folyamán ne érezték volna a párt hiányát; hiszen az a néhány ember, aki követte őket, nem volt párt, mint ezt maga Marx egy alkalommal megjegyezte. S híveik között nem akadt senki, aki gondolataik magas régióiba felért volna. Ez alól csak egy kivétel volt, de ezzel az eggyel szemben sohasem tudták teljesen leküzdeni bizalmatlanságukat.

Londonban Liebknecht mindennapos vendég volt Marxéknál, különösen amíg a Dean Streeten lakott. Kis padlásszobájában azonban kemény küzdelmet folytatott az élettel, s nagyjában ugyanezt mondhatjuk a Kommunisták Szövetségének régi tagjairól is: Lessnerről és Lochner asztalosról, Eccariusról és a „bűnbánó" Schapperről. Másokat messzebbre sodort az élet: Dronke kereskedő volt Liverpoolban, majd Glasgow-ban, Imandt tanár Dundeeben, Schily ügyvéd Párizsban; ugyancsak Párizsban élt Reinhardt is, aki Heinének volt titkára Heine életének utolsó éveiben, s szintén a hívek szűkebb köréhez tartozott.

De még a leghívebbek körében is megbénult a politikai küzdelem. Wilhelm Wolff Manchesterben óraadásból elég tűrhetően megélt, s „ez a tetőtől talpig derék, pompás plebejustermészet", mint Marx felesége írta róla, egészen a régi maradt ugyan, csakhát az évek folyamán megszaporodtak agglegényes rigolyái és „döntő harcait" most háziasszonyával folytatta a tea, a cukor meg a szén miatt. Így szellemileg már nem sokat jelentett régi barátainak a számkivetettségben. Freiligrath is megmaradt a régi megbízható barátnak. Sőt, amióta 1856 nyarán rábízták egy svájci bank londoni ügynökségét, még nagyobb lehetősége volt, hogy Marxon segítsen: a „New York Tribune" ugyanis ráadásul még késedelmesen is fizette a honoráriumot, s ő a lap átutalásait a lehető leggyorsabban folyósíttatta. Freiligrath forradalmi meggyőződéséhez is rendületlenül hű maradt, de a pártharcoktól mindinkább elidegenedett. Bár bizonyára becsületesen és őszintén vallotta, hogy forradalmár csak számkivetettségben érheti meg becsületben a halálát, mint német költő mégsem volt boldog az exiliumban. Látván feleségének honvágyát, s kénytelen lévén gyermekei karácsonyfáját idegen földön meggyújtani, bizony csak ritkán és el-elakadozva csörgedezett költészetének forrása. Ez nagyon gyötörte, s jótéteménynek érezte, hogy a haza lassanként újra emlékezni kezdett híres költőjére.

És aztán az „élő halottak" hosszú sora! Megesett, hogy Marx összetalálkozott Londonban kezdeti filozófiai korszakának egyikmásik útitársával: Eduard Meyennel, aki még mindig a régi mérgeskígyó volt; Faucherrel, aki mint Cobden titkára igényt tartott arra, hogy a szabadkereskedelem révén „történelmet csinál"; Edgar Bauerrel, aki viszont kommunista agitátornak játszotta ki magát, akit azonban Marx mindig csak „paprikajancsinak" nevezett. Amikor Bruno Bauer a fivérét meglátogatta, és hosszabb időt töltött Londonban, Marx is többször együtt volt vele. De Bruno Bauer az orosz őserőért rajongott, ezzel szemben a proletariátusban csak csőcseléket látott, amelyet erőszakkal és ravaszsággal kell vezetni, s végső esetben egy ezüst garassal ki lehet elégíteni. Ezért aztán természetesen nem is érthették meg egymást. Marx megállapította, hogy Bauer szemlátomást megöregedett, homloka hátracsúszott, modora pedig egy pedáns professzoré. De a „kedélyes öregúrral" való beszélgetéseiről mégis részletesen beszámolt Engelsnek.

Ámde a közelebbi múltból is volt éppen elég „élőhalott", s minden évvel szaporodtak. Így a régi Rajna vidéki barátok közül Georg Jung, Heinrich Bürgers, Hermann Becker s még sokan mások. Egyesek — mint például Becker s nyomában a derék Miquel — „tudományos" magyarázatokat gyártottak: először a burzsoáziának teljesen le kell győznie a junkereket, s a proletariátus csak aztán gondolhat saját győzelmére. Becker tana így szólt: „Amilyen mértékben behatol az anyagi érdekek csőcseléke a junkerépület korhadt faházába, akárcsak a szú, olyan mértékben válik ez az egész belső váz porrá, a külső homlokzat cirádái fölött pedig a történelem, a világszellem első leheletére, egészen egyszerűen napirendre tér." Ez egészen csinos kis elmélet, olyannyira, hogy még ma is megnyerheti egyik-másik ravaszdinak a tetszését. Amikor aztán Beckerből Köln főpolgármestere és Miquelből porosz pénzügyminiszter lett, annyira beleszerettek az „anyagi érdekek csőcselékébe", hogy kézzel-lábbal hadakoztak „a világszellem első lehelete" és a történelem „egészen egyszerű napirendre térése" ellen.

A Becker- és Miquel-féle emberek helyett csak nagyon kétes értékű kárpótlást jelentett az, hogy 1856 tavaszán megjelent Marxnál bizonyos Gustav Lewy nevű düsseldorfi kereskedő, s mint-

egy tálcán kínálta fel az iserlohni, solingeni és más gyárak munkásainak felkelését. Marx nyersen tiltakozott e veszedelmes és kilátástalan ostobaság ellen; megüzente a munkásoknak, akiknek állítólagos vagy valódi megbízása alapján Lewy meglátogatta, hogy egy idő múlva megint keressenek kapcsolatot Londonnal, de semmit se tegyenek előzetes értesítés nélkül.

Nem helyezkedett azonban Marx ugyanilyen elutasító álláspontra a másik üzenettel szemben, amelyet Lewy állítólag a düsseldorfi munkásoktól hozott: hogy óvakodjék a teljesen megbízhatatlan Lassalle-tól. Lassalle, mondta Lewy, a Hatzfeldt-per sikeres kimenetele óta egészen a grófnő szégyenteljes igája alá hajtotta a fejét, vele tartatja el magát, el akarja kísérni Berlinbe, hogy ott irodalmárokból udvart teremtsen neki, a munkásokat pedig, mint elhasznált eszközöket, sutba dobja, hogy átmenjen a polgársághoz stb. Vége-hossza nem volt locsogásainak. Ez esetben teljes joggal kételkedhetünk abban, hogy a rajnai munkások ilyen üzenetet küldtek Marxnak; hiszen ugyanezen munkások alig néhány évvel később ünnepélyes üdvözletek közepette nyilvánították ki, hogy Lassalle düsseldorfi háza az ötvenes évek fehér rémuralma idején „hű menedéke volt a rettenthetetlen és mindenre elszánt pártsegélynek". Több mint valószínű, hogy az üzenethozó a saját szakállára gondolta ki ezt az üzenetet: a jóember igen mérges volt Lassalle-ra, mert az a kölcsönkért kétezer tallér helyett csak ötszázat ajánlott fel neki.

Ha Marxnak erről tudomása lett volna, akkor bizonyára a legnagyobb tartózkodással fogadja ezt a Lewyt. Ámbár maga a beszámoló is olyan volt, hogy erős gyanút kelthetett. Marx Lassalle-lal, ha nem is sűrű, de állandó levelezésben maradt; Lassalle-t egyénileg is, politikailag is mindig megbízható barátnak és elvtársnak tartotta, sőt ő volt az, aki küzdött a Lassalle iránti bizalmatlanság ellen, mely a Hatzfeldt-perbe való belekeveredése miatt a Kommunisták Szövetsége idején még valóban megnyilvánult a rajnai munkások körében. S alig egy évvel megelőzőleg, amikor Lassalle Párizsból írt neki, rendkívül szívélyesen így válaszolt: „Természetesen nagyon csodálkozom, hogy olyan közel vagy Londonhoz és mégsem gondolsz arra, hogy legalább néhány napra átjöjjél. Remélem, hogy még magadba szállsz, s rájössz, hogy milyen rövid és olcsó az út Párizsból Londonba. Ha előttem nem lennének elzárva

Franciaország kapui, én lepnélek meg Párizsban" (1855. júl. 28. *Lásd* Lassalle: Nachgelassene Briefe und Schriften, III. köt., 100. old.).

Ezért tehát nehezen magyarázható, hogy Marx 1856. március 5-én a következő megjegyzések kíséretében számolt be Engelsnek Lewy zavaros fecsegéséről: „Mindezek, amiket itt röviden megemlítettem, csak az emlékezetembe véső dött részletek. Az egész, úgy, ahogy van, rám is, és Freiligrathra is nagyon *határozott* benyomást tett, bármennyire is kedvezően vélekedem Lassalle-ról, s bármily bizalmatlan vagyok is a munkások pletykáival szemben" *(lásd* MEGA, III. rész, 2. köt., 120. old.). A továbbiakban azt írja, hogy megmondta Lewynek, ilyen egyoldalú beszámoló alapján lehetetlen tisztán látni, de a gyanú mindenesetre hasznos; figyeljék Lassalle-t, egyelőre azonban tartózkodjanak mindenféle nyilvános, feltűnő dologtól. Ezzel Engels egyetértett, s néhány megjegyzést is fűzött hozzá; e megjegyzések az ő részéről nem annyira feltűnőek, hiszen kevésbé ismerte Lassalle-t, mint Marx. Kár a fickóért, írja többek között Engels, mert nagyon tehetséges, de ami sok, az sok. És Lassalle-ra mindig is pokolian kellett vigyázni, mondja; hamisítatlan szláv határszéli zsidó létére, mindenkor ugrásra készen áll, hogy a pártra való hivatkozással bárkit a saját céljaira használjon ki.

És Marx megszakította a levelezést azzal a férfiúval, aki alig néhány év múltán teljes joggal írhatta neki: „Németországban rajtam kívül nincs más barátod."

4. AZ 1857-ES VÁLSÁG

Amikor Marx és Engels 1850-ben visszavonultak a pártélet nyilvános küzdelmeitől, kijelentették a következőket: *„Új forradalom csak új válság nyomában lehetséges. De éppen olyan bizonyos is, mint ez"* („Osztályharcok Franciaországban." *Lásd* M—E. Vál. Műv. 1. köt., 209. old.). Ettől kezdve állandóan, s minden évben növekvő türelmetlenséggel kutatták az új válság jeleit. Liebknecht beszéli, hogy Marx néha „mellé"-jósolta a válságot, amiért barátai ugratták; de amikor 1857-ben csakugyan bekövetkezett, Marx Engels útján megüzente Wilhelm Wolffnak: be fogja bizonyítani,

hogy ennek a válságnak tulajdonképpen két évvel előbb kellett volna kitörnie.

A válság az Egyesült Államokban kezdődött meg. Előszelét Marx személyesen is megérezte, amennyiben a „New York Tribune" a felére szállította le honoráriumát. Ez annál súlyosabban érintette, mert az új lakásban ismét beköszöntött a régi, vagy talán a még nagyobb nyomor. Itt már nem lehetett úgy „napról napra átvergődni, mint a Dean Streeten", minden kilátás nélkül és növekvő családi kiadásokkal. „Végképp nem tudom, mihez fogjak, az igazat megvallva, kétségbeejtőbb helyzetben vagyok, mint öt év előtt", írta 1857. január 20-án Engelsnek *(lásd* MEGA, III. rész, 2. köt., 164. old.). Barátját ez a hír úgy érte, mint „villámcsapás a derült égből", de azonnal Marx segítségére sietett, s csak azt nehezményezte, hogy miért nem szólt neki két héttel hamarabb. Éppen egy lovat vett magának, írja, abból a pénzből, amit az „örege" küldött karácsonyi ajándékul, s „nagyon bosszantó, hogy én lovat tartsak, míg te Londonban családoddal együtt nyomorogsz" (1857. jan. 22. *Lásd* uo., 166. old.). Nagyon megörült aztán, amikor Dana néhány hónappal később érdeklődött Marxnál, mi a véleménye az együttműködésről az általa kiadandó lexikon számára, amelyhez nevezetesen katonai jellegű cikkek is kellenek. Ez egészen „kapóra jött neki", és „végtelen nagy élvezettel csinálná" — válaszolja Engels Marxnak —, ez lesz az a hatalmas emelő, amelynek segítségével Marxot meg lehet szabadítani örökös pénzzavaraitól; vállaljon csak el Marx annyi cikket, amennyit kaphat, és lassanként rendezzen be egy irodát.

Ebből azonban nem lett semmi, már csak munkatársak hiányában sem. Egyébként sem bizonyult olyan kedvező kilátásnak, mint Engels gondolta; a tiszteletdíj végül is soronként még egy pennyt sem tett ki, s habár sok dologban nem kívántak tőlük mást, csak tölteléket, Engels túlságosan lelkiismeretes volt, semhogy elnagyoljon valamit. Az, ami levélváltásukból erre nézve kivehető, semmiképp sem igazolja Engelsnek a későbbi elítélő véleményét ezekről a részben tőle, részben Marxtól származó cikkekről. „Tiszta pénzkereseti iparosmunka, semmi több, mondta Engels; nyugodtan át lehet adni a feledésnek." Ez a különben is mellékes tevékenységük aztán fokozatosan meg is szűnt; úgy látszik, hogy a két barát rendszeres közreműködése nem terjedt túl a lexikon „C" betűjén.

Kezdettől fogva erősen akadályozta ezt a munkát, hogy Engelsnek mirigybántalmai lettek, s emiatt hosszabb időt kellett a tengerparton töltenie. Marx egészségi állapota sem volt valami ragyogó. Májbaja egy újabb roham kapcsán olyan heves fájdalmakat okozott, hogy csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudta a legszükségesebb munkáit elvégezni. Júliusban felesége egy életképtelen gyermeket hozott világra, mégpedig olyan körülmények közt, amelyek rettenetesen hatottak Marxra, s kínzóvá teszik a visszaemlékezést, írta Engelsnek. „Nagyon megviselhetett ez Téged, ha így írsz" — válaszolta elrémülten Engels (1857. júl. *Lásd* uo., 200. old.). Marx megígérte, hogy majd élőszóval mindent elmond, mert írni nem tud ezekről a dolgokról.

De minden személyes baja azonnal feledésbe merült, amikor a válság ősszel átcsapott Angliára, s aztán a kontinensre is. „Bár magam is a legnagyobb pénzzavarban vagyok, ennek ellenére 1849 óta nem éreztem magamat olyan jól, mint most, e válság kitörésekor" — írta Marx november 13-án Engelsnek *(lásd* uo., 239. old.). S Engelsnek a kovetkező napon csak az az aggodalma volt, hogy esetleg a válság menete túlságosan gyors lesz. „Kívánatos volna — írta —, hogy először »javulás« álljon be krónikus válság formájában, még mielőtt a második és döntő csapás bekövetkezik. Szükség van bizonyos ideig tartó krónikus nyomásra, hogy a lakosság hévbe jöjjon. Akkor a proletariátus jobban tud verekedni, a dolgok jobb ismeretében és nagyobb összhangban; olyan ez, mint egy lovassági támadás, amely ugyancsak nagyobb sikerrel kecsegtet, ha a lovaknak előbb 500 lépést kell ügetniük, mielőtt az ellenséget annyira megkozelítik, hogy vágtába csaphassanak át. Nem szeretném, ha túl korán történne valami, még mielőtt egész Európára kiterjedne a dolog, mert akkor a harc keményebb, unalmasabb és ide-oda hullámzóbb lenne. Május vagy június — szerintem szinte még túl korai volna. A tömegek a hosszantartó prosperitás idején bizonyára átkozottul közönyösekké váltak ... Egyébként én is úgy vagyok, mint Te. Mióta ez a svindli összeomlott New Yorkban, nem találtam többé a helyemet Jerseyben, s hallatlanul kedélyesen érzem magamat ebben az általános összeomlásban. Az utolsó évek polgári sara bizonyos fokig mégiscsak rámtapadt, most le lesz mosva, és újra más emberré válok. A válság éppen olyan jót tesz majd a szervezetemnek, mint egy tengeri fürdő, ezt máris érzem. 1848-ban

azt mondtuk: most jön a mi időnk, és bizonyos értelemben úgy is volt; ezúttal azonban teljes mértékben eljött a mi időnk, most életre-halálra megy a játék" (1857. nov. 15. *Lásd* uo., 242. old.).

De ekkor mégsem ment életre-halálra. A válságnak volt a maga nemében bizonyos forradalmasító hatása, de más természetű, mint Marx és Engels feltételezték. Pedig nem tápláltak bizonytalan, utópikus reményeket; ellenkezőleg, nap mint nap a legnagyobb figyelemmel tanulmányozták a válság lefolyását; Marx december 18-án a következőket írta Engelsnek: „Keményen dolgozom, többnyire reggeli négy óráig. A munka ugyanis kettős:

1. A gazdaságtan alapvonalainak kidolgozása. (Ez feltétlenül szükséges: a közönségnek, hogy a dolog mélyére hatoljon, és nekem, személy szerint, hogy megszabaduljak ettől a lidércnyomástól.)

2. *A jelenlegi válság.* Erről — a »Tribune«-nak írt cikkeken kívül — csak könyvet vezetek, ami azonban tetemes időt vesz igénybe. Arra gondolok, hogy tavasztájt *együtt* pamfletet írunk a dologról, s ezzel *újból emlékeztetjük* a német publikumot: ismét és még mindig itt vagyunk s azok vagyunk, akik voltunk" *(lásd* M—E. Levelek „A tőké"-ről, 63. old.). Ebből a pamfletből nem lett semmi, mivel a válság nem kavarta föl a tömegeket, de éppen ezáltal jutott Marx annyi lélegzetvételhez, hogy tervének elméleti részét megvalósítsa.

Tíz nappal a fenti levél előtt Marx felesége így írt a haldokló Konrad Schrammnak Jerseybe: „Zsebünkön ugyan nagyon megérezzük az amerikai válságot, mert Károly heti két cikk helyett csak egyet ír a »Tribune«-ba, mely Bayard Tayloron és Károlyon *kívül minden európai levelezőjét szélnek eresztette. Mindamellett* gondolhatja, hogy Szerecsen milyen boldog. Ismét a régi könnyedséggel dolgozik, visszakapta a régi munkaképességét, úgyszintén a lelki derűjét és frisseségét, amely évekkel ezelőtt megtört, a nagy szenvedés óta szeretett gyermekünk elvesztéséért, akiért szívem örökké gyászolni fog. Károly nappal a mindennapi kenyérért dolgozik, éjjel pedig, hogy befejezhesse »Közgazdaságát«. Most, amikor ez a munka szükségletté lett, talán akad majd egy nyomorúságos kiadó is." S valóban akadt, mégpedig hála Lassalle fáradozásainak.

Lassalle 1857 áprilisban a régi baráti hangon írt Marxnak, csodálkozva bár, hogy Marx oly hosszú ideje beszüntette a levélváltást, anélkül, hogy ő, Lassalle, sejtené, miért. Marx ezt a levelet is

válasz nélkül hagyta, jóllehet Engels azt tanácsolta, hogy feleljen rá. Ugyanennek az évnek decemberében aztán Lassalle újabb levelet küldött, ezúttal más okból: unokatestvére, Max Friedländer felkérte, vegye rá Marxot, hogy dolgozzék a „Wiener Pressé"-be, melynek Friedländer egyik szerkesztője volt. Erre Marx már válaszolt, de visszautasította Friedländer ajánlatát, mondván, hogy ő ugyan „franciaellenes", de nem kevésbé „angolellenes" is, és Palmerston érdekében meg éppenséggel nem írhat. Lassalle-nak arra a szemrehányására pedig, hogy nagyon fájt neki — jóllehet minden szentimentalitás távol áll tőle —, hogy Marx áprilisi levelét szóra sem méltatta, Marx „röviden és hűvösen" csak azt jegyezte meg, hogy olyan okból nem felelt, amelyet levélben bajosan lehet közölni. Ezenkívül nem is sokat írt, azt azonban megemlítette, hogy egy gazdasági művet akar megjelentetni.

1858 januárjában megérkezett Londonba Lassalle „Herakleitos"-ának* egy példánya, melynek elküldését a szerző már decemberi levelében jelezte, néhány megjegyzést fűzve hozzá, hogy a berlini tudományos világ milyen lelkes fogadtatásban részesítette művét. Már a két shilling portóköltség is „rossz fogadtatást biztosított" ennek a könyvnek. De Marx a tartalmát is elég lesújtóan ítélte meg. A tudományosság „csillogó fitogtatása" nem imponált neki, s úgy vélte, olcsó dolog idézeteket halmozni, ha az embernek elég pénze és ideje van, hogy a tetszése szerinti könyveket küldethesse magának haza a bonni egyetem könyvtárából. Lassalle, mondta Marx, ebben a fényes köntösben az olyan fickó gráciájával mozog, aki először életében van elegáns öltönyben. Ez azt jelentette, hogy Marx Lassalle-nak igazi tudományosságát mód felett igazságtalanul ítélte meg; ámde nagyon is megmagyarázható azzal, hogy Marxnak a könyv ugyanazért volt ellenszenves, amiért, véleménye szerint, a professzorok és más nagyságok tetszését megnyerte: Marxot kellemetlenül érintette, hogy ilyen öreges szellemet tapasztalt egy fiatalembernél, aki nagy forradalmár hírében áll. Tudvalevőleg e mű nagyobbik fele már tíz évvel megjelenése előtt készen volt.

Lassalle a szemrehányó levelére kapott „rövid és hűvös" válaszból sem vette észre, hogy valami nincs rendben. Félreértette —

* Lassalle-nak 1858-ban megjelent „Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln von Ephesos" c. művéről van szó. — *A ford.*

nyilvánvalóan jóhiszeműen, s nem készakarva, mint Marx gyanította — a szóbeli érintkezés szükségességét, s azt gondolta, Marx olyasmit akar neki elmondani, amihez magánjellegű alkalom kell. Teljesen elfogulatlanul válaszolt tehát Marxnak 1858 februárjában, s drasztikus színekkel ecsetelte azt a szélhámosságot — a porosz trónörökös házasságát egy angol hercegnővel —, melytől a berlini burzsoázia örömmámorban úszik. Egyúttal ajánlkozott, hogy kiadót szerez Marx közgazdasági művére. Ebbe Marx belement. Ezután Lassalle már március végére tető alá is hozta a szerződést a saját kiadójával, Franz Dunckerrel, mégpedig jóval előnyösebb feltételek mellett, mint Marx igényelte. Ugyanis Marxnak magának is az volt a terve, hogy könyve folytatásokban jelenjék meg, de hajlandó lett volna az első folytatásokért járó honoráriumról lemondani. Ezzel szemben Lassalle kezdettől fogva három Frigyesaranyat kötött ki számára ívenként, holott a szokásos professzori honorárium csak kettő volt. A kiadó csupán azt a jogát tartotta fenn, hogy a harmadik folytatás után felbonthassa a szerződést, amennyiben a terjesztés nem fizetődik ki.

Jó háromnegyed évig tartott azonban, míg Marx a kézirat első részével készen lett, mert újabb májrohamok és családi gondok akadályozták. 1858 karácsonya körül „sivárabb és vigasztalanabb" volt a helyzete, mint valaha. 1859. január 21-én végre elkészült a „szerencsétlen kézirat", de akkor meg nem volt a háznál „egy fillér" sem, a kézirat biztosított elküldésére. „Nem hiszem, hogy valaha is írtak »A pénz«-ről ilyen pénzhiánnyal küzdve. A legtöbb e tárgyról író szerző meghitt békességben élt kutatásai tárgyával" (*lásd* „A politikai gazdaságtan bírálatához", 187. old.). Így írt Marx Engelsnek, amikor tőle kérte a szükséges portóköltség megküldését.

5. „A POLITIKAI GAZDASÁGTAN BÍRÁLATÁHOZ"

Egy olyan átfogó közgazdasági műnek a terve, mely egészen a gyökeréig vizsgálja meg a kapitalista termelési módot, már mintegy tizenöt éve foglalkoztatta Marxot, amikor e mű gyakorlati kivitelezéséhez hozzáfogott. Már a március előtti időben is gondolt rá, s Proudhon elleni könyve tulajdonképpen e tervnek az első részlete

volt. A forradalmi évek harcai után azonnal újra elővette, s már 1851. április 2-án közli Engelsszel: „Annyira jutottam, hogy öt héten belül elkészülök az egész gazdaságtani vacakkal. És ha ez megvan, akkor a gazdaságtant otthon fogom kidolgozni, a Museumban pedig egy másik tudományra vetem magam. Ez már kezd untatni. Alapjában véve ez a tudomány A. Smith és D. Ricardo óta nem haladt többé előre, bármennyi történt is az egyes, gyakran túlságosan is minuciózus vizsgálatok terén" (*lásd* M—E. Levelek „A tőké"-ről, 38. old.). Engels nagyon megörült ennek a hírnek és így válaszolt: „Örülök, hogy végre elkészültél a gazdaságtannal. A dolog valóban túlságosan hosszúra nyúlt . . ." De tapasztalatai alapján mindjárt hozzá is tette: „. . . ameddig egy fontosnak tartott könyv akad, amelyet még nem olvastál el, addig úgysem kezdesz el írni . . ." (1851. ápr. 3. *Lásd* uo., 39. old.). Engels sohasem tudott szabadulni attól az érzéstől, hogy az egyéb zavaró körülmények mellett az „ellhúzódás fő oka" mindenkor barátjának „túlzott aggályoskodása".

Ez az „aggályoskodás" persze nem valami felszínes dolog volt — s Engels sem így értette. Ami Marxot 1851-ben arra az elhatározásra késztette, hogy ne fejezze még be a munkáját, hanem kezdje újra elölről, azt ő maga mondja el az első kiadás előszavában, felsorolván a következő okokat: „A politikai gazdaságtan történetére vonatkozó, a British Museumban felhalmozott óriási anyag, az a kedvező helyzet, melyet London a polgári társadalom megfigyelésére nyújt, és végül az az új fejlődési szakasz, amely az utóbbi számára a californiai és ausztráliai arany felfedezésével láthatólag kezdetét vette . . ." („Előszó »A politikai gazdaságtan bírálatához«". *Lásd* M—E. Vál. Műv. 1. köt., 341—42. old.). S ha ehhez hozzáfűzte, hogy a „New York Tribune" számára folytatott, immár nyolcéves tevékenysége szükségszerűen rendkívül szétforgácsolttá tette tanulmányait, akkor ezt még ki kellene egészíteni azzal, hogy ez a tevékenység bizonyos fokig ismét visszavezette a politikai harcokhoz, amelyeket mindig annyira fontosnak tartott. Hiszen éppen a forradalmi munkásmozgalom újraéledésének reménye kényszerítette az íróasztalhoz, hogy végre írásba foglalja mindazt, amit az elmúlt esztendőkben szüntelenül újra és újra mérlegelt.

Beszédesen tanúsítja ezt Engelsszel való levelezése; ebben a gazdasági kérdések megvitatása soha nem marad abba, s gyakran

egész értekezésekké dagad, amelyeket ugyancsak „túlságosan is minuciózusoknak" lehet nevezni. Hogy a gondolatok kicserélése hogyan alakul a két barát között, azt egyes alkalmi kijelentéseik mutatják. Engels egyszer a maga „ismert elméleti restségéről" ír, amely jobbik énjének zsörtölődése mellett belenyugszik, hogy ne hatoljon a dolgok mélyére. Máskor pedig Marx nem tudja elnyomni sóhaját: „Ha az emberek tudnák, hogy én minderről mily keveset tudok." Ezt akkor mondta, amikor egy gyáros azzal a „mulatságos" kijelentéssel lepte meg, hogy bizonyára Marx maga is gyáros volt valamikor.

Ha mindkét esetben leszámítjuk, mint illik, a humoros túlzást, úgy arra az eredményre jutunk, hogy Engels pontosabban ismerte a kapitalista társadalom belső mechanizmusát, Marx viszont élesebb logikai erővel tudta kutatni annak mozgástörvényeit. Amikor Marx kifejtette barátjának az első füzet tartalmát, Engels így válaszolt: „Ez az abstract [kivonat] valóban nagyon absztrakt, ami persze ilyen tömör tárgyalás mellett nem is kerülhető el; gyakran sok fáradságomba kerül, amíg megtalálom a dialektikus átmeneteket, mert nagyon elszoktam minden absztrakt gondolkodástól" (*lásd* M—E. Levelek „A tőké"-ről, 77. old.). Ezzel szemben Marxnak bizonyos nehézséget okozott, hogy kiismerje magát azokban a fölvilágosításokban, amelyeket Engelstől kérdéseire kapott. E kérdései olyasmire vonatkoztak, hogy pl. a gyárosok és a kereskedők hogyan kalkulálják a jövedelemnek azt a részét, amelyet maguk költenek el, hogyan számítják ki a gépek elkopásának idejét, vagy az előlegezett forgótőke megtérülését. S Marx nemegyszer panaszkodott, hogy a politikai gazdaságtanban a gyakorlatilag érdekes és az elméletileg szükséges nagyon eltávolodtak egymástól.

Hogy Marx csak 1857—1858-ban kezdte meg művének kidolgozását, az részben azért is volt, mert terve a keze alatt folyton változott. Még 1858 áprilisában úgy tervezte, hogy az első füzetben a „tőkét általában" fogja tárgyalni, és bár a füzet az eredetileg elgondolt terjedelem kétszeresére vagy háromszorosára nőtt, a tőkéről még nem esik szó benne; az e füzetben levő két fejezet csak az áruval és a pénzzel foglalkozik. Marx ezt előnyösnek tartotta abból a szempontból, hogy a bírálatot nem tudják majd puszta tendenciózus szidalmazássá redukálni; csak arról feledkezett

meg, hogy ezzel annál közelebbfekvővé tette a bírálat számára az agyonhallgatás hatásos fegyverét.

Az előszóban áttekintést nyújt saját tudományos fejlődéséről, s azok a híres mondatai, amelyekben összefoglalja a történelmi materializmus lényegét, innen sem hiányozhatnak: „Vizsgálatom (a hegeli jogbölcselet vizsgálata)* eredménye az volt, hogy a jogi viszonyok és az államformák nem érthetők meg sem önmagukból, sem az emberi szellem úgynevezett általános fejlődéséből, hanem azokban az anyagi életviszonyokban gyökereznek, amelyek összességét Hegel, a XVIII. századbeli angolok és franciák példájára »polgári társadalom« néven foglalja össze, és hogy a polgári társadalom anatómiája a politikai gazdaságtanban keresendő... Az általános eredményt, melyhez jutottam, és amely, miután rájöttem, tanulmányaim vezérfonala lett, röviden ekképpen lehet megfogalmazni: Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, saját akaratuktól független viszonyokba, termelési viszonyokba lépnek egymással, amelyek anyagi termelőerőik meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális alapot, melyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik, s amelynek a társadalmi tudat meghatározott formái felelnek meg. Az anyagi élet termelési módja határozza meg általában az élet társadalmi, politikai és szellemi folyamatát. Nem az emberek tudata az, ami létüket, hanem megfordítva: társadalmi létük az, ami tudatukat meghatározza. A társadalom anyagi termelőerői, fejlődésük bizonyos fokán, ellentmondásba jutnak a meglevő termelési viszonyokkal, vagy — ami ennek csak jogi kifejezése — a tulajdonviszonyokkal, melyek között eddig mozogtak. Ezek a viszonyok a termelőerők fejlődési formáiból a termelőerők béklyóivá csapnak át. Ekkor a társadalmi forradalom korszaka következik be. A gazdasági alap megváltozásával lassabban vagy gyorsabban átalakul az egész óriási felépítmény. Az ilyen átalakulások vizsgálatánál mindig különbséget kell tenni a termelés gazdasági feltételeinek anyagi, természettudományos pontossággal megállapítandó átalakulása, és a jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai, egyszóval: ideológiai formák között, melyekben

* A zárójelben levő megjegyzés Mehringtől származik. — *A ford.*

ez az összeütközés az emberekben tudatossá válik, s melyekben azt megvívják. Mint ahogy az egyes embert nem aszerint ítéljük meg, ahogyan önmagáról vélekedik, éppoly kevéssé lehet az ilyen átalakulási korszakot a saját tudatából megítélni, hanem ellenkezőleg, ezt a tudatot kell az anyagi élet ellentmondásaiból, a társadalmi termelőerők és termelési viszonyok közti összeütközésből megmagyarázni. Egy társadalmi alakulat addig soha el nem tűnik, míg ki nem fejlődtek mindazok a termelőerők, amelyek számára ez az alakulat eléggé tág, és új, magasabbrendű termelési viszonyok sohasem lépnek helyébe, míg anyagi létfeltételeik magának a régi társadalomnak ölén ki nem keltek. Ezért az emberiség mindig csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyeket meg is tud oldani, mert jobban szemügyre véve, mindig azt látjuk, hogy maga a feladat is csak ott merül fel, ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak, vagy legalábbis keletkezőben vannak. Nagy vonásokban az ázsiai, antik, feudális és modern polgári termelési módok jelölhetők meg a gazdasági társadalomalakulat progresszív korszakaiként. A polgári termelési viszonyok a társadalmi termelőfolyamatnak utolsó antagonisztikus formája, antagonisztikus nem az egyéni ellentétek, hanem az egyének társadalmi életfeltételeiből fakadó ellentét értelmében; de a polgári társadalom ölében fejlődő termelőerők megteremtik egyúttal azokat az anyagi feltételeket, melyek ennek az ellentétnek a feloldásához szükségesek. Ezzel a társadalmi alakulattal lezárul tehát az emberi társadalom előtörténete" („Előszó »A politikai gazdaságtan bírálatához«". *Lásd* M—E. Vál. Műv. 1. köt., 339—341. old.).

Magában a füzetben — („A politikai gazdaságtan bírálatához") — Marx döntő lépéssel túlment a főként Adam Smith és David Ricardo által lefektetett polgári közgazdaságtanon. E polgári közgazdaságtan csúcspontja az áru értékének a munkaidővel való meghatározása volt; mivel azonban a polgári termelést a társadalmi termelés örök, természeti formájának tekintette, az értékképzést — úgy, ahogyan az az egyes ember konkrét, egyéni munkájában adva van — az emberi munka természeti tulajdonságaként fogta fel. Ezáltal olyan ellentmondásokba keveredett, amelyeket nem tudott megoldani. Ezzel szemben Marx a polgári termelésben nem az ősi, természeti formát látta, hanem csak a társadalmi termelésnek egyik, meghatározott történelmi formáját, amelyet egész sor

más forma előzött meg. Marx ebből a szempontból tette alapos vizsgálat tárgyává a munka értékképző tulajdonságát; megvizsgálta, hogy milyen munka termel értéket, miért és hogyan termeli az értéket, s mi okozza azt, hogy az érték nem más, mint ilyenfajta megszilárdult munka.

Így jutott el Marx ahhoz az „ugróponthoz", amely korul a politikai gazdaságtan megértése forog: a munka kettős jellegéhez a polgári társadalomban. Az egyéni, konkrét munka használati értéket, a kulonbség nélküli, absztrakt, társadalmi munka csereértéket alkot. Amennyiben a munka használati értéket termel, annyiban minden társadalmi formára jellemző; a munka mint célszerű, hasznos tevékenység, mely egy vagy más formában feldolgozza a természetben található tárgyakat, az emberi lét természeti feltétele, az ember és a természet kozotti anyagcserének mindenféle társadalmi formától fuggetlen feltétele. Ennek a munkának az előfeltétele az anyag, ennélfogva nem ez a munka az egyetlen forrása az általa létrehozottnak: az anyagi gazdagságnak. Jóllehet a kulonböző használati értékekben a munka és a természeti anyag aránya nagyon különböző, a használati érték mégis mindig tartalmaz bizonyos természeti szubsztrátumot.

Egészen más a csereérték. Nem tartalmaz semmiféle természeti anyagot; a csereérték egyetlen forrása a munka, s ugyanígy a gazdagságé is, amely csereértékekből áll. Mint csereérték az egyik használati érték éppen annyit ér, mint a másik, feltéve, hogy helyes arányban kapható. „Egy palota csereértéke kifejezhető meghatározott számú doboz cipőkenőcsben. A londoni cipőkenőcsgyárosok viszont megsokszorozott fénymázdobozaik csereértékét palotákban fejezték ki" (*lásd* „A politikai gazdaságtan bírálatához" 10. old.). Amikor az árukat kicserélik, függetlenül természetes rendeltetésüktől, és tekintet nélkül az általuk kielégítendő szükségletekre, akkor ezek az áruk minden különbözőségük, megjelenési formájuknak minden tarkasága ellenére is ugyanazt az egységet fejezik ki: azt, hogy egyforma, kulonbség nélküli munkának az eredményei, „amelynek éppoly kozombös, hogy aranyban, vasban, búzában vagy selyemben jelenik-e meg, mint amilyen közömbös az oxigénnek, hogy a vas rozsdájában, a levegőben, a szőlő nedvében, vagy az ember vérében fordul-e elő" (*lásd* uo., 11. old.). A használati érték különbözősége a használati értéket előállító munka különbözőségéből származik; ezzel szemben

a csereértéket előállító munkára nézve közömbös a használati értékek sajátos anyaga, mint ahogy közömbös a munka sajátos formája is. A csereértéket előállító munka egyforma, különbség nélküli, absztrakt munka: a munka általában, amelynél már nincsenek minőségi különbségek, hanem csak mennyiségiek, attól függően, hogy mennyi munka tárgyiasult meg a különböző csereértékekben. Az általános, absztrakt munka különböző mennyiségeinek egyetlen mértéke az idő, amelyet természetes időmértékben: óra, nap, hét stb. fejezünk ki; a munkaidő a munka eleven léte, s a munkaidőre nézve közömbös a munka formája, tartalma és jellege. Mint csereértek minden áru csak bizonyos mennyiségű megszilárdult munkaidő. A használati értékben tárgyiasult munkaidő az a szubsztancia, amely a használati értéket csereértékké, s így áruvá teszi, és ugyanez a szubsztancia méri értékének nagyságát is.

A munka kettős jellege a munkának olyan társadalmi formája, mely az árutermelesre jellemző. A kultúrnépek történelmének küszöbén, az őskommunizmusban, az egyéni munka közvetlenül kapcsolódott bele a társadalmi szervezetbe. A középkor naturális gazdálkodásában a munka különbözőségén, s nem általánosságán alapult a munka társadalmi kapcsolata. A falusi, patriarchális családban, ahol a család saját szükségletére a nők fontak s a férfiak szőttek, a fonal és a vászon társadalmi termékek voltak, a fonás és a szövés, a család keretein belül, társadalmi munka volt. A családi kapcsolat a maga természetes munkamegosztásával rányomta a munkatermékre a sajátos bélyegét: a fonalat és a vásznat nem cserélték ki egymással mint ugyanazon munkaidőnek egyforma és egyenlő értékű kifejezőjét. Csak az árutermelésben lesz az egyéni munka oly módon társadalmi munkává, hogy felveszi saját ellentétének: az általános, absztrakt munkának a formáját.

Az áru tehát a használati érték és a csereérték közvetlen egysége; ugyanakkor csak más árukkal való kapcsolatában áru. Az áruk valóságos kapcsolata a cserefolyamat. E folyamatban, amelyben az egymástól független egyének vesznek részt, az áru mint használati érték és mint csereérték jelenik meg, vagyis mint speciális munka, amely speciális szükségletet elégít ki, és mint absztrakt munka, amely hasonló mennyiségű absztrakt munka ellenében kicserélhető. Az áruk cseréjének folyamata kifejezi és megoldja

azt az ellentmondást, hogy az egyéni munkának, mely egy speciális áruban tárgyiasult, közvetlenül általános jellegűnek kell lennie.

Mint csereérték minden egyes áru valamennyi többi áru értékmérőjévé válik. És fordítva, minden egyes áru, amely valamennyi többi áru értékmérője, a csereérték egyenértékévé lesz, s így a csereérték egy speciális, kizárólagos áruvá válik, amely azáltal, hogy minden más áruval kicserélhető, közvetlenul a pénz általános munkaidejét tárgyiasítja. Ennélfogva az egyik áruban meg van oldva az áruban mint olyanban rejlő ellentmondás, hogy mint speciális használati érték egyúttal általános egyenerték is, tehát használati érték mindenki számára: általános használati érték. S ez az áru — a pénz.

A penzben az áruk csereértéke speciális áruként kristályosodik ki. A pénz kristály szukséges terméke a cserefolyamatnak, amelyben különböző munkatermékek egymással ténylegesen egyenlőkké tétetnek, s ezzel ténylegesen árukká valnak. A pénz osztonszerűleg, történelmileg fejlődott ki. A kozvetlen csere, a cserefolyamat ősi formája inkább a használati ertekek áruvá válásának kezdetét jelenti, semmint az áruk pénzzé válasát. Minél jobban kifejlődik a csereérték, s minél inkább lesznek a használati értékekből áruk, vagyis minél szabadabb formát olt a csereértek, s minel kevésbé van kötve a használati értékhez, annál kozelebb fekvő a pénz kialakulása. Eleinte a legáltalánosabb használati értékű áru vagy áruk — a szarvasmarha, a gabona, a rabszolga — játsszák a pénz szerepét. Igen kulonböző, tobbé vagy kevésbé alkalmas áruk látták el az idők folyamán a pénz funkcióit. Ha végul is ez a funkció a nemesfémekre ment át, annak az az oka, hogy a nemesfémekben megvannak azon speciális árunak a szükséges fizikai tulajdonságai, amelyben minden áru pénz volta kikristályosodhat. A nemesfemek e tulajdonságai kozvetlenül összefüggenek a csereérték természetével: használati értékuk állandó, tetszés szerint oszthatók, s minden egyes részecskéjuk egyenlő.

És a nemesfémek kozt az arany lesz egyre inkább a kizárólagos pénzáruvá. Értékmérőul, az árak mércéjéul és az áruforgalom eszközéul szolgál. Azzal a „salto mortalé"-val, amellyel az áru arannyá válik, az áruban folhalmozott speciális munka absztrakt, általános munkának, társadalmi munkának bizonyul. Ha ez az átlényegesülés nem sikerul, akkor nemcsak mint áru, hanem mint termék is elhibázta létét, hiszen csupán azért áru, mert tulajdonosa számára semmi használati értékkel nem bír.

Így mutatta ki Marx, hogy miért és hogyan szüli szükségszerűen, az áruban rejlő értéktulajdonságnál fogva, az áru és az árucsere az árunak és a pénznek az ellentétét; a pénzben, amely meghatározott tulajdonságokkal rendelkező természeti jelenségnek látszik, felismerte a társadalmi termelési viszonyt, s azzal magyarázta a modern közgazdászoknak a pénzre vonatkozó zavaros fejtegetéseit, hogy hol társadalmi viszonyként jelentkezik az, amit ezek a közgazdászok durván dologként akarnak rögzíteni, hol pedig dologként incselkedik velük az, amiről éppen megállapították, hogy társadalmi viszony.

Az az éles fény, amely ebből a kritikai tanulmányból sugárzott, eleinte inkább vakított, mint világított, s ez alól még a szerző barátai sem voltak kivételek. Liebknecht úgy vélte, hogy soha könyvben nem csalódott annyira, mint ebben, Miquel pedig „kevés valóban újat" talált benne. Lassalle nagyon szép megjegyzésekkel dicsérte a füzet művészi formáját, s irigység nélkül kijelentette, hogy felülmúlja az ő „Herakleitos"-ának a formáját. Ha azonban Marx ezekből a „frázisokból" arra gyanakodott, hogy Lassalle „számos közgazdasági vonatkozást" nem értett meg, úgy ez esetben helyes nyomon járt. Lassalle csakhamar bebizonyította, hogy éppen az „ugrópontot" nem ismerte fel: a használati értékeket létrehozó és a csereértékeket létrehozó munka megkülönböztetését.

S ha így fogadták Marx művét fiatal kortársai, milyen fogadtatásra számíthatott a becsontosodottaknál? Engels ugyan 1885-ben úgy nyilatkozott, hogy Marx lefektette a pénz első kimerítő elméletét, s ezt az elméletet hallgatólag általánosan el is fogadták; ezzel szemben hét évvel később a „Handwörterbuch der Staatswissenschaften" című műben, a polgári közgazdaságtan e példaképében, egy olyan tanulmány jelent meg a pénzről, amely ötven hasában csak a régi zagyvaságokat hajtogatta, s amely meg sem említvén Marxot, kijelenti, hogy a pénz talánya még mindig megoldatlan.

De hát hogy is ne lenne a pénz kifürkészhetetlen olyan világ számára, amelynek a pénz az istene?!

DINASZTIKUS ÁTALAKULÁSOK

1. AZ OLASZ HÁBORÚ

Marx és Engels reménye nem vált be: az 1857-es válság nem vezetett a proletárforradalomra. De azért a válságnak megvolt a maga forradalmasító hatása, jóllehet ez csak dinasztikus átalakulásokban nyilvánult meg. Létrejött az olasz királyság, nem sokkal utóbb a német császárság, a francia császárság pedig nyomtalanul eltűnt a történelem süllyesztőjében.

A dolgoknak ilyen alakulása abban a kettős tényben leli magyarázatát, hogy egyrészt a burzsoázia sohasem maga harcolja meg saját forradalmi csatáit, másrészt 1848 óta az sem volt ínyére, hogy a proletariátus harcoljon helyette. Hiszen a 48-as forradalomban s különösen a párizsi júniusi napokban a munkások hátat fordítottak a régi szokásoknak, megmutatták, hogy nem hajlandók többé csakis ágyútöltelékül szolgálni a burzsoáziának, hanem legalábbis részt követelnek azon győzelem gyümölcseiből, amelyet vérükkel és verejtékükkel ők vívtak ki.

Ezért a burzsoázia már a forradalmi években kacérkodott azzal az agyafúrt gondolattal, hogy nem a gyanakvóvá és megbízhatatlanná lett proletariátussal kellene kikapartatni a forró gesztenyét, hanem más erőkkel. Ez a kérdés főként Olaszországban és Németországban volt időszerű, ahol előbb még a nemzeti államot is létre kellett hozni, amelyre a kapitalista termelőerőknek eredményes fejlődésükhöz oly nagy szükségük van. Közelfekvő volt, hogy valamelyik részfejedelemnek ajánlják föl az egész ország fölötti uralmat, ha ez ennek fejében elegendő teret enged a burzsoáziának, hogy szabadon folytathassa kizsákmányolását és terjeszkedését. Ez esetben a burzsoázia természetesen szegre akaszthatta politikai eszményeit, és csak puszta profitérdekeinek kielégítésére számíthatott.

Hiszen ha a fejedelemséget hívja segítségül, akkor maga is aláveti magát a fejedelemség uralmának.

Így hát a burzsoázia már a forradalmi években megpróbált szemezni a reakciós részállamokkal: Olaszországban a szardíniai királysággal, ezzel a „militarista-jezsuita" állammal, amelyben a német költő szerint „a nép vérét zsoldosok és papok kozosen szívták"; Németországban pedig a porosz királysággal, amely a kelet-elbai junkerek sotét befolyása alatt állott. De akkor még a burzsoázia sem ott, sem itt nem ért célt. Károly Albert szardíniai király ugyan „Itália kardjának" nevezte magát, de a csatatéren az osztrák csapatok megverték, s idegenben, foldonfutóként halt meg. Poroszországban viszont IV. Frigyes Vilmos visszautasította a német burzsoázia által tálcán folkínált császári koronát, mint valami sárból és agyagból égetett imaginárius abroncsot, s ehelyett inkább mocskos halottgyalázást próbált elkovetni a forradalmon. De aztán alaposan keresztulhúzta számításait Olmutzben nem is annyira az osztrák kard, hanem az osztrák korbács.

Ugyanaz az ipari fellendulés, amelyen zátonyra futott az 1848-as forradalom, hatalmas emelőként segítette elő a német és az olasz burzsoázia fejlődését, s egyre surgetóbb szukségszerűséggé tette ezen országok burzsoáziája számára a nemzeti egységet. Amikor aztán az 1857-es válság a kapitalista dicsőség mulandóságára figyelmeztetett, megindult a lavina, mégpedig először Olaszországban. Nem azért, mintha ott a kapitalizmus fejlettebb lett volna, mint Németországban, sőt ellenkezőleg! Olaszországban nagyipar még egyáltalában nem is volt, ennélfogva a burzsoázia és a proletariátus közotti ellentét még nem oltott olyan éles formát, hogy felébressze a kölcsónos bizalmatlanságot. Nem kisebb súllyal esett a latba az is, hogy Olaszország szétdaraboltsága olyan idegenuralmon alapult, melynek lerázása valamennyi osztály kozos célja volt. Ausztria Lombardiában és Velencében közvetlenül uralkodott, de közvetve Közép-Itália felett is, amennyiben az ottani kis udvarok a bécsi Hofburg parancsainak engedelmeskedtek. Ezen idegenuralom ellen már a húszas évek óta szakadatlan küzdelem folyt, s ez a legkegyetlenebb elnyomó-rendszabályokra vezetett, ami viszont az elnyomottak elkeseredett bosszúvágyát hívta ki: az olasz tőr az osztrák bot elkerülhetetlen következménye volt.

De valamennyi merénylet, lázadás és összeesküvés együttvéve sem tudott megbirkózni a Habsburgok túlerejével, s ezen buktak meg a forradalmi évek olasz felkelései is. Az a fogadalom, hogy Itália kiharcolja függetlenségét saját erejéből (Italia farà da se), illúziónak bizonyult. Olaszországnak külső segítségre volt szüksége, hogy az osztrák járom alól fölszabadulhasson, s ezért kérő tekintetét a francia testvérnemzetre vetette. Igaz, hogy Itália és Németország szétforgácsoltsága régi alapelve volt a francia politikának, de azzal a kalandorral, aki akkoriban a francia trónon ült, lehetett alkudozni. A második császárság merő komédiává lett volna, ha megmarad azon határok között, amelyeket a külföld az első császárság bukása után francia területként megszabott. A második császárságnak tehát hódításokra volt szüksége, de ezekre a hamis Bonaparte nem tehetett szert ugyanolyan eszközökkel, mint a valódi. Neki meg kellett elégednie azzal, hogy állítólagos nagybátyjától lemásolja az úgynevezett „nemzeti elvet", s az elnyomott nemzetek messiásának játssza ki magát — feltételezve persze, hogy jószolgálatait busás borravalóval fizetik meg területekben és emberanyagban.

III. Napóleon, egész helyzeténél fogva, nagy sakkhúzásokra nem vállalkozhatott. Nem keveredhetett európai háborúba, forradalmi háborúról nem is szólva; legfeljebb azt tehette, hogy Európa legfelsőbb jóváhagyásával ő is üssön egyet az általánosan kikiáltott bűnbakon, amely az ötvenes évek elején Oroszország, az ötvenes évek végén pedig Ausztria volt. Ausztria gyalázatos garázdálkodása Olaszországban európai botránnyá dagadt; a Szent Szövetség többi volt tagjával Ausztria halálosan ellenséges viszonyba került: Poroszországgal Olmütz miatt, Oroszországgal pedig a krími háború miatt. Bonaparte biztosra vehette, hogy főként az oroszok segíteni fogják, ha Ausztriát megtámadja.

Ráadásul Franciaország belügyei is arra szorították, hogy frissítse fel a Bonaparte-presztízst valamely külpolitikai akcióval. Az 1857-es kereskedelmi válság megbénította a francia ipart, s a kormánynak azok a manőverezései, amelyeket a válság akut kitörésének megakadályozására végrehajtott, krónikussá tették a bajt, úgyhogy a francia kereskedelem pangása évekre elhúzódott. Emiatt mind a burzsoázia, mind a proletariátus rebellis lett, s még a parasztság, az államcsíny tulajdonképpeni támasza is zúgolódni kezdett: a hatalmas zuhanás, mely a gabonaárakban 1857 és 1859 között

bekövetkezett, azt a panaszt csalta ajkára, hogy Franciaországban az alacsony árak és a nagy terhek mellett lehetetlenné válik a földművelés.

Ilyen helyzetben ostromolta Bonapartét Szardínia tényleges vezetője, Cavour miniszter, aki visszatért Károly Albert hagyományaihoz, de sokkal nagyobb ügyességgel tudta képviselni őket. Mivel azonban csak a diplomácia erőtlen eszközeire korlátozódhatott, nemigen boldogult, különösen, mert Bonaparte töprengő, határozatlan jelleme megnehezítette a gyors elhatározást. Ezzel szemben az olasz „akciópárt"* értett hozzá, hogy ezt a „népfelszabadítót" elhatározásra bírja. Orsini és összeesküvőtársai 1858. január 14-én Párizsban kézigránátot dobtak a császári hintóra, amelyet 76 szilánk szitává lyuggatott. A bentülők ugyan sértetlenek maradtak, de a decemberi puccs hőse a hozzá hasonló vágású emberek módjára rémuralommal torolta meg a kiállott halálfélelmet, amivel csak azt bizonyította, hogy hét év óta tartó uralma még mindig agyaglábon áll. Egy levél, amelyet Orsini a börtönből küldött neki, újból az inába kergette bátorságát. A levélben többek között ez olvasható: „Ne felejtse el, hogy Európa nyugalma — és az Öné szintúgy — mindaddig chiméra marad, amíg Itália nem válik függetlenné." Egy második levelében Orsini állítólag még világosabban beszélt. Bonaparte kalandos életének útjain egyszer olasz összeesküvők közé is keveredett, s így nagyon is tudta, hogy bosszújukkal nem lehet tréfálni.

Ezért hát 1858 nyarán meghívta Cavourt Plombières-fürdőbe, s megbeszélte vele az Ausztria elleni háborút. Szardínia megkapja Lombardiát és Venetót, s ezáltal felső-itáliai királysággá kerekedik ki, ennek ellenében átengedi Szavoját és Nizzát Franciaországnak. Ez közönséges diplomáciai alku volt, amelynek alapjában véve nem sok köze volt Olaszország függetlenségéhez. Közép- és Dél-Itália sorsa tekintetében nem állapodtak meg semmiben, jóllehet mindkét félnek megvoltak a maga hátsógondolatai. Bonaparte nem hagyhatta olyan mértékben cserben a francia politika hagyományait, hogy egy egységes Itália megalakulását támogassa; ő — már csak a pápai uralom fenntartására való tekintettel is — az olasz dinasztiák

* Az „akciópártot" Mazzini alapította 1855-ben. E párt a forradalmi polgári demokratikus elemeket fogta össze az Itália újraegyesítéséért vívott harc időszakában. A XIX. század hetvenes éveiben bomlott fel. — *A ford.*

szövetségét szerette volna, mert akkor ezek kölcsönösen megbénítják egymást, s így biztosítva van a francia befolyás döntő súlya; emellett azzal a gondolattal is játszott, hogy unokatestvérének, Jérôme-nak egy közép-itáliai királyságot juttasson. Ezzel szemben Cavour a nemzeti mozgalomra számított, amely majd lehetővé teszi a dinasztikus, partikuláris törekvések fékentartását, ha már egyszer Észak-Itáliát erős hatalom fogja össze.

1859 újév napján Bonaparte felfedte a párizsi osztrák követ előtt a terveit, s néhány napra rá a szardíniai király kijelentette, hogy nem maradhat süket Itália fájdalomkiáltásaival szemben. Bécsben megértették ezeket a fenyegető szavakat, s a háború most már feltartóztathatatlanul közeledett. Hozzá még az osztrák kormány elég ügyetlen volt a támadó szerepét vállalni. A félig csődbe jutott osztrák kormány, melyet Franciaország megtámadott és Oroszország fenyegetett, nagyon nehéz helyzetben volt, s ezen az angol toryk langyos barátsága sem segíthetett. Megkísérelte viszont megnyerni magának a Német Szövetséget; ez ugyan szerződésszerűen nem volt köteles valamely tagállam Németországon kívüli birtoka érdekében beavatkozni, de azzal a katonai-politikai jelszóval akarták lépre csalni, hogy a Rajnát a Pónál kell megvédeni — más szóval: hogy az osztrák idegenuralom fenntartása Felső-Itáliában nemzeti létérdeke Németországnak.

Az 1857-es válság és annak hatásai Németországban is kiváltották a nemzeti mozgalmat, amely azonban erősen különbözött az olasztól, s hozzá nem előnyösen. Itt nem volt meg az idegenuralom ösztönző tüskéje, s a német burzsoázia 1848 óta pokolian félt a proletariátustól, jóllehet ez akkor nem is volt ránézve annyira veszedelmes. De a burzsoázia okult a párizsi júniusi csatából. Míg 1848-ig a francia fejlődés volt az ideálja, 1848 óta Angliára esküdött mint példaképre, hiszen ott a burzsoázia és a proletariátus látszólag idillikus egyetértésben élt. A burzsoázia már a porosz trónörökösnek egy angol hercegnővel való házasságát is a legnagyobb elragadtatással fogadta; amikor pedig a lelkileg megbetegedett király kénytelen volt átadni az uralkodást fivérének, s ez — korántsem liberális okokból — némiképp liberális színezetű kormányt alakított, kitört a burzsoáziának az a „koronázási örömmámora", amelyet Lassalle nem győzött keserű gúnnyal ostorozni. Ez az érdemes osztály megtagadta a maga 1848-as hőseit is, hogy ne inge-

relje a régens herceget*; eszébe sem jutott, hogy az előrehaladást követelje, amikor látta, hogy az új kormány úgyszólván mindent a régiben hagyott; ellenkezőleg, ezt a csodálatos jelszót adta ki: „Csak nem türelmetlenkedni!" — csupa félelemből, hogy kegyvesztett lesz az új uralkodónál, aki aztán az „új érát", amely csupán kegyeinek köszönhető, úgy eltünteti, mint valami árnyképet a falról.

A háborús viharfelhők tornyosulásával Németországban is kezdtek magasra csapni a hullámok. A mód, ahogyan Cavour az olasz egységre törekedett, erősen csábító volt a német burzsoázia számára is, hiszen azt a szerepet, amelyet Itáliában Szardínia játszott, ő már régen a porosz államnak szánta. Csakhogy a francia ősellenség támadása a Német Szövetség vezető hatalma ellen kellemetlen emlékeket és aggodalmakat keltett életre benne, s ez ismét tétovázóvá tette. Nem fogja-e vajon ez a hamis Bonaparte az igazinak a hagyományait követni? Nem térnek-e vissza az austerlitzi és a jenai napok, nem csörrennek-e meg újra az idegenuralom rabláncai Németországban? Az osztrák bértollnokok szünet nélkül ezzel a rémképpel ijesztgették az olvasót, s ugyanakkor nem győztek áradozni arról, hogy milyen paradicsomi jövőt jelentene egy „középeurópai nagyhatalom", amely Ausztria vezetése alatt a Német Szövetséget, Magyarországot, a szláv és a román dunai államokat, Elzász-Lotaringiát, Hollandiát s az ég tudja még milyen országokat foglalna magába. Ezzel a propagandával szemben persze Bonaparte is bevetette a maga tintakulijait, akiknek égre-földre esküdözniük kellett, hogy jámbor lelkű uruktól mi sem áll távolabb, mint a Rajna partjainak megkívánása, s hogy az Ausztria elleni háborúval csak a civilizáció magasztos céljait tartja szeme előtt.

A nézetek ilyen zűrzavarában a nyárspolgár igen bajosan igazodott el; de lassanként nagyobb hitelt adott a Habsburg-féle szirénhangoknak, mint a Bonaparte-féléknek. Hiszen ezek erősen hízelegtek sör-patriotizmusának, ahhoz viszont hatalmas hiszékenység kellett volna, hogy készpénznek vegyék a „decemberi hős" civilizátori küldetését. A helyzet azonban továbbra is annyira bonyolult maradt, hogy igazi, s méghozzá forradalmi politikusok — akik egyébként minden fontos kérdésben egyetértettek — sem tudtak közös

* I. Vilmos későbbi porosz királyról és német császárról van szó. — *A ford.*

nevezőre jutni, hogy Németországnak milyen gyakorlati politikát kellene folytatnia az olasz háború kérdésében.

2. A LASSALLE-LAL VALÓ VISZÁLY

A Marxszal való megegyezés alapján először Engels lépett a porondra „Po und Rhein" (A Po és a Rajna) című röpiratával, amelyhez Lassalle szerezte meg Franz Dunckert kiadóul. Röpiratának célja az volt, hogy kimutassa: mennyire nem helytálló az a Habsburg-jelszó, hogy a Rajnát a Pónál kell megvédeni. Engels megállapította, hogy Németországnak saját védelme szempontjából nincs szüksége Itália semmilyen részére, és Franciaországnak — ha csak a katonai okokat vesszük figyelembe — lényegesen több igénye lehetne a Rajnára, mint Németországnak a Póra. Így hát Engels Németország szempontjából katonailag teljességgel nélkülözhetőnek tartotta, hogy Észak-Itáliában az osztrák uralom fennmaradjon, ugyanakkor pedig kijelentette, hogy ez az uralom politikailag rendkívül káros Németországnak, mert az a hallatlan bánásmód, amelyben Ausztria az olasz hazafiakat részesíti, kihívja egész Itália gyűlöletét és fanatikus ellenségeskedését.

Csakhogy, mondta Engels, Lombardia hovatartozása olyan kérdés, amely Itáliára és Németországra tartozik, nem pedig III. Napóleonra és Ausztriára. Egy harmadikkal szemben, vagyis Bonapartéval szemben, aki saját, más természetű németellenes érdekei kedvéért avatkozik bele a dologba, csupán arról van szó, hogy megtartsanak-e egy tartományt, amelyről csak kényszerből mondanak le, vagyis egy hadászati pozícióról, amelyet csak akkor ürítenek ki, ha már nem lehet tartani. A Bonaparte-féle fenyegetésekkel szemben tehát teljesen helytálló a habsburgista jelszó. Ha III. Napóleon számára a Po az ürügy, akkor végcélja kétségtelenül a Rajna. Hiszen az államcsíny uralmát Franciaországban csak a rajnai határok meghódítása szilárdíthatja meg tartósan. Ez a régi közmondásos eset: a zsákot verik, de a szamárnak szánják az ütleget. Lehet, hogy Olaszország jónak látja a zsákot játszani, Németországnak azonban ez alkalommal nincs kedve a szamár szerepéhez. Ha végső soron a Rajna balpartjának birtokáról van

szó, akkor Németországnak még csak eszébe sem juthat, hogy a Pót, s ezzel egyik legerősebb, sőt éppenséggel a legerősebb pozícióját kardcsapás nélkül feladja. A háború előestéjén, csakúgy mint a háborúban, meg kell szállni minden használható hadállást, amelyből az ellenséget fenyegetni vagy veszélyeztetni lehet, s nem szabad morális töprengésekbe bocsátkozni, hogy ez összeegyeztethető-e az örök igazsággal és a nemzetiségi elvvel. Ilyen esetben az ember egyszerűen a bőrét menti.

Marx teljesen egyetértett Engels észrevételeivel. Amikor elolvasta a röpirat kéziratát, a következőket írta a szerzőnek: „Rendkívül sikerült; politikailag is kitűnően van megfogva, pedig ez veszettül nehéz volt" (1859. márc. 10. *Lásd* MEGA, III. rész, 2. köt., 371. old.). Ezzel szemben Lassalle kijelentette, hogy ezt a felfogást egyáltalán nem érti. Közvetlenül az Engelsé után ő is kiadott egy röpiratot, ugyancsak Franz Duncker kiadásában, „Der italienische Krieg und die Aufgabe Preussens" (Az itáliai háború és Poroszország feladata) címmel. Lassalle röpirata egészen eltérő feltevésekből indult ki, s ennek megfelelően egészen eltérő eredményekre is jutott, Marx azonban „szörnyű baklövésnek" (Engelshez, 1859. máj. 18. *Lásd* uo., 386. old.) minősítette ezt a röpiratot.

Lassalle Németország nemzeti mozgalmában, mely a fenyegető háború jegyében keletkezett, csak „abszolút franciafalást és franciagyűlöletet" látott, „Napóleon csak ürügy, mondta, az igazi rejtett ok Franciaország forradalmi fejlődése." Lassalle úgy vélte, hogy egy német—francia népháború — amelyben a kontinens két nagy kultúrnépe nemzeti illúziók kedvéért agyonmarcangolja egymást, olyan nemzeti háború Franciaország ellen, amely mögött nincs nemzeti létérdek, hanem csak a betegesen túlfűtött nemzeti érzésből, a bombasztikus hazafiságból, a gyermekes franciafalásból meríti szellemi táplálékát — a legborzasztóbb veszély az európai kultúra számára, minden nemzeti és forradalmi érdek számára, s a leghatalmasabb, a legkiszámíthatatlanabb győzelem lenne, amelyet a reakció 1848 óta aratott. Ilyen háborúnak a minden áron való megakadályozása Lassalle szemében a demokrácia életbevágó feladata volt.

Részletesen kifejtette, hogy az itáliai háború nem jelent komoly veszélyt Németországra nézve. Viszont az olasz egységmozgalom

sikere nagyon is érdeke Németországnak, s egy jó ügy attól még nem válik rosszá, hogy rossz ember veszi a kezébe. Ha Bonaparte az olasz háborúval néhány morzsányi népszerűséget akar magának kicsikarni, akkor tagadjuk meg tőle ezt az alamizsnát, s intézzük úgy a dolgot, amelyre ő csak személyes célokból határozza el magát, hogy ezekre a célokra alkalmatlan legyen. De hogyan szabad Bonaparte miatt az ellen küzdeni, amit eddig akartunk és kívántunk? Egyfelől adva van egy rossz ember egy jó üggyel. Másfelől adva van egy rossz ügy, és — „Nos igen, milyen ember?" Lassalle az olvasó emlékezetébe idézte Blum meggyilkolását, Olmützöt, Holsteint, Bronzellt, s mindazt a bűnt, amelyet nem a bonapartista zsarnokság, hanem a Habsburgok kényuralma vétett Németország ellen. A német népnek már csak azért sem érdeke, hogy akadályozza Ausztria meggyengülését, mert a német egység legelső feltétele éppen Ausztria teljes szétverése. Azon a napon, amikor Magyarország és Olaszország függetlenek lesznek, a német nép ismét visszakapja a 12 millió ausztriai németet, akik csak ez után érezhetik magukat valóban németnek, s csak ez után válik lehetségessé az egységes Németország.

Lassalle Bonaparte történelmi helyzetéből arra a következtetésre jutott, hogy ez a korlátolt, Európa-szerte általában túlbecsült ember nem is gondolhat hódításokra, még Itáliában sem, és még kevésbé Németországban. De ha volnának is efféle fantasztikus vágyai, mi oka van Németországnak arra, hogy ilyen tisztességtelen módon remegjen? Lassalle kigúnyolta azokat a patriótákat, akik a jenai napokat tartották a nemzeti erő normális mércéjének, akik csupa ijedelemből vakmerőkké válnak, s félve Franciaország egészen valószínűtlen támadásától, Franciaország megtámadására izgatnak. Nyilvánvaló, hogy Németország, ha a franciák megtámadnák, egészen más erőket tudna és fog is kifejteni, mint egy inváziós háború esetében, ami ezenfelül azt eredményezné, hogy a francia nemzet tömörülne Bonaparte körül, s ez csak megszilárdítaná trónját.

Háborút viselni Franciaország ellen csak az esetben kell, vélekedett Lassalle, ha Bonaparte az osztrákoktól elragadott zsákmányt meg akarja tartani magának, vagy pedig unokatestvérét óhajtja egy közép-itáliai trónra ültetni. Amennyiben sem egyik, sem másik eset nem következik be, s a porosz kormány mégis bele akarná

hajszolni a népet a Franciaország elleni szörnyű háborúba, úgy a demokráciának ezzel szembe kell szállnia. De a puszta semlegesség nem is elegendő. A történelmi feladat, melyet Poroszországnak a német nemzet érdekében meg kell oldania, abban áll, hogy seregét Dánia ellen küldje a következő szózattal: „Ha Napóleon a nemzeti elvnek megfelelően megváltoztatja Európa térképét Délen, akkor mi is megtesszük ugyanezt Északon. Ha Napóleon fölszabadítja Itáliát, akkor mi magunkhoz ragadjuk Schleswig-Holsteint." Amennyiben Poroszország továbbra is habozik, s nem cselekszik, ezzel ismételten csak az bizonyosodik be, hogy Németországban a monarchia már képtelen nemzeti tettekre.

Ezért a programért Lassalle-t később úgyszólván nemzeti prófétaként ünnepelték, mondván, hogy előre megjövendölte Bismarck politikáját. Pedig hát annak a dinasztikus hadjáratnak, amelyet Bismarck 1864-ben Schleswig-Holstein meghódításáért folytatott, semmi köze sem volt ahhoz a népháborúhoz, amelyről Lassalle 1859-ben beszélt, vagy legfeljebb csak annyira hasonlított hozzá, mint a teve a lóhoz. Lassalle nagyon jól tudta, hogy a régens herceg nem teljesíti azt a feladatot, amelyet elébe állított, mindazonáltal Lassalle-nak joga volt a nemzeti érdekeknek megfelelő javaslatot tenni, még akkor is, ha ez a *javaslat* azonnal átcsapott a kormány elleni *szemrehányásba*; joga volt a felizgatott tömegeket a helytelen útra figyelmeztetni, megmutatva nekik a helyes utat.

De Lassalle-nak, azonfölül, amit röpiratában elmondott, megvoltak a maga „földalatti érvei" is, mint ezt leveleiben Marxnak és Engelsnek kifejtette. Lassalle tudta, hogy a régens herceg tűzzelhévvel hajlandó volt beleavatkozni Ausztria javára az olasz háborúba, s ezellen Lassalle-nak annyiban nem is volt kifogása, amennyiben feltételezte, hogy ezt a háborút rosszul fogják vezetni, s így az elkerülhetetlen ide-oda hullámzásaiból majd forradalmi tőkét lehet kovácsolni. De erre csak akkor nyílik lehetőség, ha a régens herceg háborúját a nemzeti mozgalom eleve dinasztikus kabinethábornak tekinti, amelyet semmiféle nemzeti érdek nem tesz indokolttá. Úgy vélte, hogy a Franciaország elleni népszerűtlen háború „óriási szerencse" lenne a forradalom számára, míg egy dinasztikus vezetés alatt álló népszerű háborúnak előre látta mindazokat az ellenforradalmi következményeit, amelyeket írásában oly meggyőzően kifejtett.

Ilyen alapon azonban Lassalle számára az a taktika, amelyet Engels javasolt a maga röpiratában, szükségszerűen többé-kevésbé érthetetlen volt. Amilyen ragyogó volt Engelsnek az a bizonyítása, hogy Németországnak harcászati hatalmi pozíciója érdekében nincs szüksége a Póra, olyan megtámadhatónak tűnt az a végkövetkeztetés, hogy háború esetén elsősorban a Pót kell tartani, tehát ha Franciaország támadásba megy át, a német nemzet köteles Ausztriát támogatni. Kézenfekvő volt ugyanis, hogy ha Ausztria sikerrel visszaveri a bonapartista támadást, ennek csak ellenforradalmi következményei lehetnek. Ha Ausztria győz, akkor senki sem akadályozhatja meg abban, hogy felső-itáliai birtokaira támaszkodva, és a Német Szövetség támogatásával továbbra is fenntartsa uralmát Észak-Itália felett, amit pedig Engels oly élesen elítélt; ez esetben megszilárdul a Habsburgok németországi hegemóniája, s újra életre galvanizálódik a Bundestag siralmas rendszere; Franciaországban pedig Ausztria, még ha meg is buktatja a bitorlót, akkor is a régi Bourbon-rezsimet ülteti helyére, s ez nem szolgálná sem a német, sem a francia, de legkevésbé a forradalmi érdekeket.

Hogy helyesen értsük a Marx és Engels által képviselt álláspontot, figyelembe kell venni, hogy nekik is megvoltak a „földalatti érveik", csakúgy mint Lassalle-nak, mégpedig ugyanabból az okból. Ezt Engels egyik Marxhoz írt levelében így fejezte ki: „Magában Németországban olyan közvetlenül politikai és polemikus fellépés, amely megfelel pártunk szellemének — merő lehetetlenség" (1860. jan. 31. *Lásd* M—E. Levelek „A tőké"ről, 87. old.). De a két londoni barát „földalatti érvei" nem állnak olyan világosan előttünk, mint Lassalle érvei, mert csak az a levél maradt ránk, amelyet Lassalle intézett Marxhoz és Engelshez, azok a levelek viszont, amelyeket ők írtak Lassalle-nak, nincsenek meg.* Mindemellett, ha a maga egészében nézzük akkori publicisztikai tevékenységüket, felismerhetjük ezeket a „földalatti érveiket". Engels a második röpiratában, amelyet egy évvel később „Savoyen, Nizza und der Rhein" (Szavoja, Nizza és a Rajna) címen jelentetett meg, s amelyben Szavojának és Nizzának Bonaparte által való annexiója ellen

* Marx—Engels Műveinek első orosz kiadásában megjelentek Marxnak Lassalle-hoz e kérdésben írt levelei. *Lásd* a XXV. kötetet. — *A ford.*

harcol, világosan megmondja, hogy milyen feltételezésekből indult ki első röpiratának elkészítésekor. Két, illetve lényegében három ilyen feltételezése volt.

Elsőbben is Marx és Engels azt hitték, hogy a német nemzeti mozgalom őszinte és hamisítatlan valami; hogy „természetesen, ösztönösen és közvetlenül" keletkezett (*lásd* Marx—Engels—Lenin —Stalin: Zur deutschen Geschichte. 2. köt., 734. old.), s képes magával ragadni az ellenszegülő kormányokat. Úgy gondolták, hogy ez a mozgalom egyelőre közömbös az itáliai osztrák elnyomással és az olasz függetlenségi mozgalommal szemben; a népi ösztön pedig a III. Napóleon elleni harcot, az első francia császárság hagyományai elleni harcot követeli, amiben, mondták Marx és Engels, igaza is van.

Továbbá Marx és Engels feltételezték, hogy a francia—orosz szövetség komolyan veszélyezteti Németországot. Marx a „New York Tribune"-ban kifejtette, hogy a második császárság pénzügyi és belpolitikai helyzete olyan kritikus pontra ért, amikor már csak külháború hosszabbíthatja meg az államcsíny uralmát Franciaországban, s ezzel az ellenforradalmat Európában. Marx attól félt, hogy Itália bonapartista felszabadítása csak ürügy, amely mögött az a szándék rejlik, hogy Franciaországot továbbra is leigázottságban tartsák, Itáliát az államcsínynek alávessék, Franciaország „természetes határait" Németországba helyezzék át, Ausztriát Oroszország engedelmes eszközévé tegyék, s a népeket a legitim és az illegitim ellenforradalom háborújába hajszolják. Engels viszont úgy látta, mint ezt második röpiratában kifejti, hogy a Német Szövetségnek Ausztria érdekében való beavatkozása lesz a a döntő pillanat, amikor Oroszország a hadszintéren megjelenik, hogy Franciaországnak meghódítsa a Rajna balpartját, maga pedig szabad kezet kapjon Törökországban.

Végül pedig Marx és Engels azt gondolták, hogy a német kormányok, s különösen a berlini „főokosok" — akik örömujjongással fogadták a Rajna balpartját Franciaországhoz csatoló baseli békét, akik titokban dörzsölték a kezüket Ausztria ulmi és austerlitzi vereségekor — cserben fogják hagyni az osztrákokat. Marx és Engels úgy látták,hogy a német kormányokat a nemzeti mozgalom szükségszerűen előrehajtja, s amit ezután vártak, azt Engels egy mondatban foglalta össze Lassalle-hoz intézett levelé-

ben*; ezt a mondatot Lassalle a válaszában szóról szóra meg is ismételi: „Éljen a háború — ha a franciák és az oroszok egyszerre támadnak meg bennünket, ha közvetlen a vízbefúlás előtt állunk, mert akkor ebben a kétségbeesett helyzetben kidőlnek az összes pártok, a most uralmon levőktől egészen Zitzig és Blumig, s a nemzet, hogy megmentse magát, kénytelen lesz a legenergikusabb párthoz csatlakozni." Erre Lassalle megjegyezte, hogy ez nagyon helyes, s ő Berlinben mindent elkövet annak bizonyítására, hogy a porosz kormány, ha belemegy a háborúba, a forradalom kezére játszik, de persze csak azzal a feltétellel, ha a nép megveti ezt a háborút, és ellenforradalmi, Szent Szövetségi háborúnak tekinti. Ha tehát bekövetkezik, amit Engels vár, akkor egy csapásra vége van mind a német szövetségi rendszernek, mind a felső-itáliai osztrák idegenuralomnak, mind a francia államcsínynek — és csakis ebben az összefüggésben válik az általa javasolt taktika teljesen érthetővé.

Mindebből kitűnik, hogy a vitatkozó felek között elvi ellentét nem volt, hanem csak, mint Marx egy évvel később mondta: „a tényleges előfeltételek ellentétes értékelése". Sem a nemzeti, sem a forradalmi érzelmekben nem található közöttük semmiféle különbség. Mindhármuknak a proletariátus felszabadítása volt a legfőbb cél, s a nagy nemzeti államok létrejöttét mindhárman e cél nélkülözhetetlen előfeltételének tartották. Mint németekhez a német egység kérdése állt hozzájuk a legközelebb, ennek nélkülözhetetlen előfeltétele pedig a sok kis dinasztia uralkodásának a megszüntetése volt. Ezért, éppen nemzeti érzelmükből kifolyólag, cseppet sem rokonszenveztek a német kormányokkal, sőt, éppenséggel a vereségüket kívánták; olyan dicstelen gondolat, hogy a kormányok közötti háború kitörése esetén a munkásosztálynak le kell mondania az önálló politikájáról, és sorsának intézését látatlanba az uralkodó osztályok kezébe kell letennie, még csak meg sem fordult a fejükben. Nemzeti érzelmeik sokkal mélyebben gyökereztek, semhogy dinasztikus jelszavak megszédíthették volna őket.

---

* Mehring nyilvánvalóan Engelsnek 1859. május 18-i, Lassalle-hoz intézett levelére gondol. *Lásd* M—E. Műv., XXV. köt., 262. old. (oroszul). — *A ford.*

Bonyolulttá csak az tette a helyzetet, hogy a forradalmi évek örökségét dinasztikus átalakulások közepette kezdték folyósítani. A forradalmi és a reakciós céloknak ilyen összekeveredése mellett rátalálni a helyes megoldásra nem elvi kérdés volt, hanem a tények kérdése. Gyakorlatilag sem az egyik, sem a másik megoldást nem lehetett kipróbálni, de éppen az a kibontakozás, amely kipróbálásukat megakadályozta, eléggé világosan mutatja, hogy Lassalle a „tényleges előfeltételeket" lényegében helyesebben értékelte, mint Marx és Engels*. Náluk most mégiscsak megbosszulta magát az, hogy bizonyos fokig elhanyagolták a német viszonyok tanulmányozását, és hogy bizonyos fokig túlbecsülték a cárnak, ha nem is a hódítási vágyait, de mindenesetre a hódítási lehetőségeit. Lassalle talán túlzott, ha a nemzeti mozgalmat egyszerűen a hajdani franciagyűlöletre vezette vissza, de hogy ez a mozgalom minden volt, csak nem forradalmi, azt bebizonyította az általa végül is világgá hozott torzszülött: a Nemzeti Egylet.

Lassalle valószínűleg az orosz veszélyt is lebecsülte; röpiratában csupán egészen mellékesen foglalkozott vele. De hogy ez a veszély valóban még csak nagyon távoli volt, az megmutatkozott akkor, amikor a porosz régens herceg, miként azt Lassalle megjósolta, mozgósította a porosz hadsereget, és indítványozta a Német Szövetségben, hogy a kis- és középállamok is mozgósítsanak csapategységeket. Ez a katonai megnyilvánulás ugyanis elég volt ahhoz, hogy mind a „decemberi hőst", mind a cárt nagyon békés húrok pengetésére indítsa. A francia főhadiszálláson azonnal megjelent egy orosz főhadsegéd, s ennek heves biztatására Bonaparte felajánlotta a békét a legyőzött osztrák császárnak, lemondva nyilvánosságra hozott programjának feléről: megelégedett Lombardiával, míg Veneto a Habsburg jogar alatt maradt. Egyedül képtelen volt európai háborút viselni, Oroszországot pedig megbénította Lengyelország forrongása, a jobbágyfelszabadítás nehézségei és a krími háború korántsem kihevert csapásai.

A villafrancai béke tulajdonképpen véget vetett az olasz háborúval kapcsolatban követendő forradalmi taktika vitájának, de Lassalle a Marxnak és Engelsnek írt leveleiben ismételten visszatért rá, s változatlanul kitartott amellett, hogy az ő nézete volt

* Lásd az e kötet végén levő „Tanulmányt", 618—622. old. — *A ford.*

a helyes, és ezt az események menete is igazolja. A válaszlevelek nem maradtak fenn, s Marx és Engels nem is hozták nyilvánosságra — mint eredetileg tervezték — a nézeteiket; így tehát nincs módunkban az érveket és ellenérveket egymással összevetni. Az olasz egységmozgalom tényleges lefolyására, a közép-itáliai dinasztiáknak elnyomott „alattvalóik" felkelése által való eltávolítására, Szicíliának és Nápolynak Garibaldi szabadcsapatai által történt elfoglalására, Bonaparte terveinek teljes kudarcára Lassalle joggal hivatkozhatott, bár az is igaz, hogy végül is csak a szavojai ház szedte le az egésznek a fölét.

Sajnos a Lassalle-lal folytatott vitát bizonyos fokig az is kiélezte, hogy Marx leküzdhetetlen bizalmatlanságot táplált Lassalle-lal szemben. Nem mintha Marx nem szerette volna ezt az embert „szőröstül-bőröstül" megnyerni! Ellenkezőleg: „erélyes fickónak" nevezte, aki nem alkuszik a burzsoáziával; Lassalle „Herakleitos"-áról pedig azt mondta, hogy bár esetlenül van megírva, mégis sokkal jobb, mint bármi, amivel a demokraták dicsekedhetnének. De akármilyen őszinte szívvel közeledett hozzá Lassalle, Marx mégis mindig azt hitte, hogy diplomatikusnak kell vele szemben lennie, hogy Lassalle-t csak „okos bánásmóddal" lehet kordában tartani, s a legkisebb ok is elegendő volt arra, hogy gyanakvása újra feléledjen.

Amikor Friedländer Lassalle útján ismételten, ezúttal minden feltétel nélkül, felkérte Marxot, hogy írjon a „Wiener Presse" számára, de aztán nem tért vissza a dologra, akkor Marx feltételezte, hogy Lassalle hiúsította meg ezt a kilátását; amikor pedig a „Politikai gazdaságtan bírálatához" nyomása február elejéről május végére tolódott, akkor ebben Lassalle „galádságát" látta, amit sohasem tud neki megbocsátani. Holott a késedelmet a hanyag kiadó okozta, akinek azonban mindenesetre megvolt az a jogcíme a védekezésre, hogy napra időzített aktualitásuk miatt Engels és Lassalle röpiratait kellett előnyben részesítenie.

Az olasz háború ellentmondásos jellege életre keltette az emigrációban a régi ellentéteket, s új zűrzavart idézett elő.

Az olasz és a francia menekültek hadakoztak azellen, hogy az olasz egységtörekvések és a francia államcsíny egybefonódjanak, a német menekültek nagy része viszont hajlandó lett volna megismételni ugyanazokat az ostobaságokat, amelyeknek első változata tíz évi száműzetéssel ajándékozta meg őket. Emellett Lassalle szempontjai nagyon távol álltak tőlük; inkább a régens herceg kegyelméből bekövetkezett „új éráért" rajongtak, s abban reménykedtek, hogy e kegynek egy sugara rájuk is vetődik majd; az „amnesztiakórságtól", mint Freiligrath gúnyosan megjegyezte, majd elepedtek, s bármilyen hazafias tettre vállalkoztak volna, ha a „királyi felség" karddal akarja az országot egybekovácsolni — mint ezt már Kinkel is kijelentette a rastatti katonai törvényszék előtt.

Így hát Kinkel most is fölcsapott ezen irányzat harsonájává, s 1859. január 1-étől egy „Hermann" című hetilapot adott ki. Már ez az özönvíz előtti cím is elárulta, hogy a lap milyen szellemnek a szülötte. Azoknak lett az igazi újságja, akik — hogy ismét Freiligrathot idézzük — a „honvágy dudáját fújták", és nem győzték magukat elég gyorsan belevetni a „liberális bakakáplári szélhámosságba". De éppen ezért a hetilap nagyon hamar föllendült, s rövidesen agyon is ütötte a „Neue Zeit"-et, egy kis munkáslapot, amelyet Edgar Bauer adott ki a Munkás Művelődési Egylet megbízásából. A „Neue Zeit" lényegében a nyomdász által nyújtott hitelből élt, ennélfogva megkapta a kegyelemdöfést, amikor Kinkel felajánlotta ugyanennek a nyomdásznak a „Hermann" kifizetődőbb és szolídabb nyomdamunkáját. Ez a sakkhúzás azonban még a polgári emigrációnál sem talált osztatlan tetszésre; maga a „szabadkereskedő" Faucher alakított egy pénzügyi bizottságot a „Neue Zeit" megmentésére. Ez sikerrel is járt, amennyiben a lap „Das Volk" címen továbbra is megjelenhetett. A szerkesztést Elard Biskamp kurhesseni menekült vállalta magára, aki vidékről addig is munkatársa volt a „Neue Zeit"-nek, s most feladta tanítói állását, hogy teljes munkaerejét az újjászületett lapnak szentelhesse.

Biskamp Liebknechttel együtt nemsokára felkereste Marxot, hogy megnyerje munkatársul. Marx az 1850-es szakítás óta semmi össze-

köttetést nem tartott fenn a Munkás Művelődési Egylettel. Sőt azt is rossz néven vette, hogy Liebknecht a maga részéről ismét kapcsolatot keresett vele, ámbár volt némi igazság Liebknecht azon nézetében, hogy egy munkáspárt munkások nélkül végül is teljesen ellentmond önmagának. Az azonban nagyon is érthető volt, hogy Marx a sok rossz emléktől nem tudott olyan könnyen megszabadulni, és az Egylet egy kuldottségét azzal a kijelentéssel „képesztette el", hogy neki es Engelsnek mint a proletárpárt képviselőinek senkitől sincs megbízatásuk, csak saját maguktól, de ezt a megbízatást az Ővilág valamennyi pártjának veluk szemben megnyilvánuló általános es osztatlan gyülolete hitelesítette.

Eleinte azt a kerést is igen tartózkodóan fogadta, hogy a „Volk"-ban közreműkodjék. Nagyon helyeselte azonban, hogy Kinkel ügykodésének nem engednek szabad teret, és azzal is egyetértett, hogy Liebknecht támogatni akarja Biskamp szerkesztői tevékenységet. De ő maga nem volt hajlandó kozvetlenul részt venni olyan kis lap, vagy általában olyan pártlap munkájában, amelyet nem Engels és ó szerkeszt. Csak annyit igért meg, hogy a lap terjesztése körul segítségukre lesz, ezenkívül időről időre átengedi felhasználásra a „Tribune"-ban megjelent cikkeit, és egyébként is segíti majd a lapot egy és más szóbeli észrevételével és megjegyzésével. Engelsnek azt irta, hogy a „Volk"-ot ugyanolyan jelentéktelen lapocskának tartja, amilyen annak idején a párizsi „Vorwärts" vagy a „Deutsche Brusseler Zeitung" volt. De johet olyan pillanat, amikor dontően fontos lesz, hogy van Londonban lapjuk. Biskamp már csak azért is megérdemli a támogatást, mert ingyen dolgozik.

Ámde Marx fekezhetetlenül harcos természete mégsem állta meg, hogy ne szálljon sikra a „lapocska" érdekében, amikor az Kinkelnek kényelmetlenné kezdett válni. Sok erőt és időt forditott arra, hogy ne engedje víz alá nyomni a lapot. Nem is annyira a szerkesztési munkában adott segitséget, mert ez, kozlése szerint, úgy látszik csak apróságokra korlátozódott, hanem inkább abban, hogy igyekezett annyira biztosítani ennek az egyébként négy nagy oldalon megjelenő lapnak az anyagi létét, hogy legalább egyik napról a másikra elvegetálhasson. Aki csak a pártbeli barátok közül néhány garast áldozhatott, azt mozgósította, így elsősorban Engelst, aki a tollával is szorgalmasan kozreműködött: katonai cikkeket irt az olasz háborúról, és nevezetesen egy igen értékes ismertetést barátjának

éppen megjelent tudományos művéről*. Ennek az ismertetésnek a harmadik, s egyben utolsó része már nem jelenhetett meg, mert a lap augusztus végén kilehelte lelkét. Marx fáradozásainak gyakorlati eredménye az lett, hogy a nyomdász, bizonyos Fidelio Hollinger, rajta követelte a még esedékes nyomdaköltségeket. A követelés természetesen alaptalan volt, de „mivel a Kinkel-banda csak erre a históriára várt, hogy közbotrányt csapjon, és mivel a lap körül megforduló egész személyzetnek nem volt ajánlatos, hogy a bíróság előtt mutatkozzék" (Marx—Engelshez, 1859. okt. 26. *Lásd* MEGA, III. rész, 2. köt., 427. old.), ezért Marx mintegy öt fontért kivásárolta magát az ügyből.

Ennél sokkal nagyobb áldozatokat és gondokat mért rá a „Volk"-nak egy másik öröksége. 1859. április 1-én Karl Vogt Genfből levelet intézett a londoni menekültekhez, köztük Freiligrathoz is; leveléhez egy politikai programot mellékelt, amely megszabta a német demokráciának az olasz háborúban tanúsítandó magatartását; egyben felszólította a londoni német menekülteket, hogy e program szellemében működjenek közre egy új svájci folyóirat munkájában. Vogt — unokaöccse a Follen-fivéreknek, akik jelentős szerepet vittek a Burschenschaft-mozgalomban — a frankfurti nemzetgyűlésben Robert Blummal együtt a balszárny vezetője volt, s a haldokló parlament által az utolsó pillanatban az öt birodalmi kormányzó egyikévé választatott. Most mint a geológia professzora élt Genfben; Genfet Fazyval, a genfi radikálisok vezérével együtt ő képviselte a svájci rendi tanácsban. Gondoskodott arról is, hogy Németországban se hervadjon el emléke, amennyiben buzgó agitációt folytatott meglehetősen primitiv természettudományi materializmusa mellett, amely azonban tüstént tévutakra került, mihelyt a történelem területére lépett. Ezenfelül Vogt a materializmust — mint Ruge találóan mondta — „neveletlen kamaszként" képviselte. Igyekezett a filisztereket mindenféle cinikus jelszavakkal ingerelni; de amikor ez különösen jól sikerült neki a következő mondással: „A gondolatok ugyanolyan viszonyban vannak az aggyal, mint az epe a májjal, a vizelet a vesével", akkor még leghívebb elvbarátja, Ludwig Büchner is visszautasította az ilyenfajta népfelvilágosítást.

* Engelsnek a „Volk" 1859. augusztus 6-i és 20-i számában megjelent „Marx Károly: »A politikai gazdaságtan bírálatához«" c. cikkéről van szó. *Lásd* M—E. Vál. Műv., 1. köt., 343—353. old. — *A ford.*

Freiligrath most megkérte Marxot, mondjon véleményt a Vogt által előterjesztett politikai programról. A válasz igen lakonikus volt: „Fecsegés." De már Engelsnek valamivel kimerítőbben ír Marx erről a programról: „Németország feladja a nem-német birtokait. Ausztriát nem támogatja. A francia önkényuralom átmeneti, az osztrák maradandó. Megengedik mindkét önkényuralkodónak, hogy elvérezzék. (Sőt, úgy látszik, Bonapartét bizonyos fokig előnyben részesítik.) Németország: felfegyverzett semlegesség. Forradalmi mozgalomra, mint Vogt »a legjobb forrásból értesült«, a mi életünkben gondolni sem lehet. Mihelyt tehát Bonaparte tönkretette Ausztriát, magától megkezdődik a hazában egy birodalmi régensi mérsékelt nemzeti-liberális fejlődés, s Vogt talán még porosz udvari bolond is lehet" (1859. ápr. 22. *Lásd* uo., 382. old.). Marx gyanúja, mely már ezekből a sorokból is kiérződik, bizonyossággá vált benne, amikor Vogt megjelentette nem ugyan a tervezett folyóiratot, hanem a „Studien zur gegenwärtigen Lage Europas" („Tanulmányok Európa jelenlegi helyzetéről") című könyvét. A könyv ugyanis félreismerhetetlen szellemi rokonságot árult el a bonapartista jelszavakkal.

Freiligrathon kívül Vogt Karl Blindhez, egy badeni menekülthöz is fordult, aki Marxszal a forradalmi évek óta baráti viszonyban volt, s még a „Neue Rheinische Revue"-be is írt cikket, de nem tartozott Marx szűkebb értelemben vett elvtársai közé. Blind inkább azok közül a „komoly" republikánusok közül való volt, akiknek „Kanton Badisch" még mindig a világ köldökét jelentette. Különösen Engels tréfálkozott gyakran ezeken az „államférfiakon", akiknek szigorú fennköltsége rendszerint a saját „énjük" mérhetetlen tiszteletében oldódott fel. Nos, ez a Blind most fölkereste Marxot, s felfedte előtte Vogt hazaáruló üzelmeit, mondván, hogy erre bizonyítékai is vannak. Blind kijelentette, hogy Vogt bonapartista szubvenciót kap az agitációjáért; egy délnémet írót 30 000 forinttal akart megvesztegetni; magában Londonban is történtek ilyen vesztegetési kísérletek; már 1858 nyarán létrejött egy megbeszélés Genfben Jérôme Bonaparte herceg, Fazy és társai között, amelyen megvitatták az olasz háború kérdését, s megállapodtak abban, hogy Konstantin orosz nagyherceg legyen Magyarország jövendő királya.

Ezeket az értesüléseket Marx beszélgetés közben megemlítette Biskampnak, amikor az meglátogatta, hogy megnyerje a „Volk"

számára munkatársnak. Marx azonban mindjárt hozzá is fűzte, hogy a délnémetek gyakran el szokták túlozni a dolgokat. De Biskamp, Marx megkérdezése nélkül egyet-mást felhasznált Blind adataiból, hogy a „Volk" egy tréfás cikkében leleplezze a „birodalmi kormányzót, mint birodalmi árulót", s a lapnak ezt a számát elküldte Vogtnak. Vogt erre a „Bieler Handelskurier"-ban felelt: „figyelmeztette" a munkásokat, hogy óvakodjanak attól a „menekült-klikktől", amely hajdan a svájci emigrációban a „Bürstenheimerek", a „gyülevész banda" néven volt ismeretes, s amely most Londonban főnöke, Marx körül csoportosul, hogy a német munkások közt összeesküvések szításával foglalkozzék, olyan összeesküvésekével, amelyekről a kontinens rendőrségei elejétől fogva tudnak, s amelyek a munkásokat bajba keverik. Marx nem vette túlságosan a szívére ezt a „disznó cikket", s beérte azzal, hogy a „Volk"-ot tartózkodóbb magatartásra intse.

De mialatt Marx június elején Manchesterben időzött, hogy a párt ottani hívei között a „Volk" számára gyűjtsön, Liebknecht a lap nyomdájában ráakadt egy Vogt ellen írt névtelen röpirat korrektúra-ívére, amely Blind leleplezéseit tartalmazta, s amelyet, Vögele szedő állítása szerint, Blind adott át szedésre sajátkezűleg írt kéziratban, mint ahogy a korrektúra-ív javításai is Blind kézírásától származtak. Magától a nyomdásztól, Hollingertől, Liebknecht néhány nappal később kapott egy kefelevonatot, s ezt elküldte Augsburgba, az „Allgemeine Zeitung"-nak, amelynek néhány éve tudósítója volt. Egyben közölte a lappal, hogy a röpirat szerzője az egyik legtiszteletreméltóbb német menekült, s a röplapban felhozott tények kivétel nélkül bizonyíthatók.

Amikor aztán a röpirat megjelent az „Allgemeine Zeitung"-ban, Vogt rágalmazás miatt följelentette a lapot. Erre a szerkesztőség, hogy védelmét előkészítse, kérte Liebknechttől a kilátásba helyezett bizonyítékokat. Liebknecht Blindhez fordult, de Blind kijelentette, hogy nem hajlandó egy idegen lap ügyébe beavatkozni. Blind nem vállalta a röpirat szerzőségét sem, jóllehet azt el kellett ismernie, hogy annak tényleges tartalmát elmondta Marxnak, sőt részben közzé is tette a „Free Press"-ben, Urquhart egyik lapjában. Marxnak természetesen semmi köze sem volt a dologhoz, s Liebknecht maga is el volt készülve, hogy Marx nem vállal vele semmi közösséget. Marx azonban úgy gondolta, hogy mindent el kell követnie

Vogt leleplezésére, aki a hajánál fogva rángatta őt bele ebbe az ügybe. Ámde ő sem tudta Blindet vallomásra bírni, minden kísérlete csütörtököt mondott Blind nyakasságán. Így hát Marxnak meg kellett elégednie Vögele szedő írásbeli nyilatkozatával, amelyben tanúsította, hogy a röpirat kézirata Blindnek általa jól ismert kézírásával volt írva, s a Hollinger-nyomdában szedték és nyomták. Vogt bűnösségére vonatkozólag persze ez nem bizonyított semmit.

Mielőtt azonban az ügy Augsburgban bírósági tárgyalásra került volna, a londoni emigráció körében új vitára adott okot a Schiller-ünnepély, a Schiller születésének százéves évfordulójára, 1859. november 10-re tervezett megemlékezés. Köztudomású, hogy ezt a napot a németek otthon is, az idegenben is — Lassalle szavai szerint — úgy ünnepelték, mint a német nép „szellemi egységének" tanúbizonyságát, mint a „nemzeti feltámadás boldog zálogát". Londonban is terveztek ilyen ünnepélyt. A Kristálypalotában akarták megtartani, s tiszta bevételét arra szánták, hogy egy Schiller-intézetet alapítsanak belőle, amelynek egyrészt könyvtára lenne, másrészt előadásokat rendezne, melyek minden évben Schiller születésnapján vennék kezdetüket. Sajnos, a Kinkel-frakciónak sikerült magához kaparintania az ünnepély előkészületeit, s ezt kicsinyes, gyűlölködő szellemben a maga javára kihasználnia. Felkérték a rendezésben való részvételre a porosz követség egyik tisztviselőjét, aki a kölni kommunista per idején nagyon rossz hírnévre tett szert, és ugyanakkor igyekeztek elijeszteni a részvételtől a menekültek proletárelemeit. Bizonyos Bettziech nevű író, írói álnéven Beta, Kinkel irodalmi lakája, a „Gartenlaube" című lapban a legszemérmetlenebb reklámot csinálta urának és parancsolójának, egyben éppen ilyen szemérmetlen módon gúnyolta ki a Munkás Művelődési Egylet tagjait, akik szintén részt kívántak venni a Schiller-ünnepségen.

Ilyen körülmények között Marxot és Engelst nagyon kínosan érintette, hogy Freiligrath nem átallt az ünnepi szónok — Kinkel — mellett vagy után ünnepi költőként fellépni. Marx figyelmeztette régi barátját, hogy óvakodjék bármiféle részvételtől a „Kinkel-demonstrációban". Freiligrath ekkor el is ismerte, hogy van a dologban valami aggasztó, s könnyen lehet, hogy az egész ügyet bizonyos személyes hiúság legyezésére akarják felhasználni, de úgy vélte, hogy német költő létére nem volna illő, ha teljesen kivonná magát — hiszen ez egészen magától értetődő. Végül is, mondta,

a Schiller-ünnepély szempontjából nem érdekes, hogy egy frakciónak mellékcéljai is vannak, ha ugyan egyáltalán vannak. Később, az ünnepség előkészítése közben persze már „igen furcsa tapasztalatokat" szerzett, és kezdte hinni (jóllehet megrögzött ostobasága volt: az embereknek és a dolgoknak mindig a jobbik oldalát keresni), hogy Marxnak igaza van. De azért kitartott amellett, hogy jelenlétével és részvételével jobban elősegíti bizonyos szándékok meghiúsítását, mint azzal, ha távol marad.

Ezzel azonban Marx nem értett egyet, s még kevésbé Engels, aki rendkívül dühös kitörésre ragadtatta magát Freiligrath ellen, és nagyon szidta annak „költő-hiúságát, talpnyalással egybekötött irodalmár-erőszakoskodását" (Marxhoz, 1859. nov. 4. *Lásd* MEGA, III. rész, 2. köt., 430. old.). De ez már erős túlzás volt. Az akkori Schiller-ünnepély ténylegesen valami más volt, mint azok a szokott ünnepi parádék, amelyekkel a német nyárspolgár általában megemlékezik a darvakként a hálósipkája fölött elhúzó gondolkodókról és költőkről. Ez a Schiller-ünnepség még a legszélsőbb baloldalnál is visszhangra talált.

Amikor Marx panaszkodott Freiligrathra Lassalle-nak, ez így felelt neki: „Lehet, hogy Freiligrath jobban teszi, ha távolmarad az ünnepélytől, de azt mindenesetre jól tette, hogy a Kantátát megírta. Ez volt a legeslegszebb mindabból, ami erre az alkalomra megjelent." Zürichben Herwegh írta az ünnepi dalt, s Párizsban Schily tartotta az ünnepi beszédet. Londonban a Munkás Művelődési Egylet is részt vett a kristálypalotabeli ünnepélyen, miután az előző napi Robert Blum-ünnepségen, amelyen Liebknecht volt a szónok, eleget tett politikai lelkiismeretének. Még Manchesterben is tartottak Schiller-ünnepélyt. Itt a rendezéssel elsősorban egy fiatal wuppertali poéta, Siebel foglalkozott, anélkül hogy Engels, aki távoli rokonságban állt Siebellel, ezen különösképpen megütközött volna. Igaz, Marxnak azt írta, hogy semmi köze az egész dologhoz; Siebel csinálja az epilógust, „persze egészen közönséges deklamáció, de tisztességes formában"; „ez a mihaszna egyébként megrendezte a »Wallenstein« előadását is; kétszer ott voltam a próbán, ha a fickók ügyeskednek, elég tűrhető lesz" *(lásd* uo., 432. old.). Később maga Engels lett az ezen alkalomból alapított manchesteri Schiller-intézet elnöke, s Wilhelm Wolff végrendeletében tekintélyes összeggel emlékezett meg erről az intézetről.

Éppen ezekben a napokban, amikor Freiligrath és Marx között ilyen ingerlékennyé lett a hangulat, tárgyalta az augsburgi kerületi bíróság Vogtnak az „Allgemeine Zeitung" elleni panaszát. Vogtot elutasították, és még a költségek viselésére is kötelezték, de ez a jogi veresége erkölcsi diadallá lett. A vád alatt álló szerkesztők képtelenek voltak bármit is felhozni Vogt megvesztegethetőségének bizonyítására, és mint Marx túlságosan is enyhén mondta, „politikailag ízléstelen fecsegésbe" bocsátkoztak, amivel nemcsak politikai, hanem erkölcsi szempontból is a legnagyobb megvetést érdemelték ki. Az volt a fő utókártyájuk, hogy egy politikai ellenfél személyes becsülete szabad préda. A bajor bírák talán igazat adnának olyan embernek — kérdezték —, aki hevesen támadta a bajor kormányt, s forradalmi üzelmei miatt kulföldon kell élnie? Németország egész szocialista-demokrata pártja — amely tizenegy évvel ezelőtt szabadságának első ébredését Latour, Gagern és Auerswald tábornokoknak meg Lichnowsky hercegnek a meggyilkolásával szentelte fel — valóságos orommámorban torne ki, ha a megvádolt szerkesztőket elítélnék. Ha Vogt kísérlete sikerülne, akkor az a vigasztaló kilátás nyílik, hogy Klapka, Kossuth, Pulszky, Teleki, Mazzini is megjelenhetnek az augsburgi kerületi bíróság előtt mint vádlók.

Ez a védekezés, közönséges agyafúrtsága ellenére, vagy talán éppen azért, imponált a bíráknak. Jogi lelkiismeretük ugyan még elment odáig, hogy ne mentsék fel az olyannyira nyakatekert bizonyítékokkal dobálózó vádlottakat, de az már nem telt ki tőlük, hogy igazságot szolgáltassanak valakinek, akit a bajor kormány es a bajor közvélemény egyaránt gyűlölt. Ezért mohó örömmel ragadták meg az ügyész által sugalmazott mentőötletet, és formai okokból az eskudtbírósághoz utasították az ugyet, ahol annál is inkább biztos volt, hogy elítélik Vogtot, mert ott nem volt szükség a tényállás valódiságának bizonyítására, s az esküdtek nem tartoztak ítéletüket indokolni.

Hogy Vogt nem ment bele ebbe az egyenlőtlen játékba, azért senki sem tehetett neki szemrehányást. Sőt, ilyenformán a kétszeres mártír dicsfényében sütkérezhetett: nemcsak teljesen alaptalanul rágalmazták, hanem még az elégtételt is megtagadták tőle. Ezenfelül egy és más mellékkörülmény is hozzájárult, hogy még nagyobb legyen a diadala. Egészen fatális benyomást keltett például, amikor

ellenfelei felmutatták Biskamp egy levelét, amelyben Vogtnak ez az első nyilvános vádlója beismerte, hogy nincsenek igazi bizonyítékai, majd néhány bizonytalan feltevés hangoztatása után azzal a kérdéssel koronázta meg levelét, hogy a „Volk" megszűnése után nem akarná-e őt az „Allgemeine Zeitung" Liebknecht mellett második londoni tudósítónak alkalmazni. Ezenkívül az „Allgemeine Zeitung" szerkesztősége még a per befejezése után is továbbfolytatta a szócséplést. Kijelentette, hogy Vogtot már a vele egyívásúak — Marx és Freiligrath — is elítélték s régóta közismert, hogy Marx sokkal élesebb eszű és következetesebb gondolkodó nála, Freiligrath pedig a politikai erkölcs tekintetében magasan felülmúlja Vogtot.

Kolb szerkesztő már a bírósághoz benyújtott írásbeli védekezésében úgy tüntette fel, hogy Freiligrath a „Volk" munkatársa és Vogt egyik vádlója; félreértette ugyanis Liebknechtnek egyik, nem egészen világos levélbeli kijelentését. Amint az „Allgemeine Zeitung"-nak a perről írt tudósítása megérkezett Londonba, Freiligrath azonnal beküldött a lapnak egy rövid nyilatkozatot, amelyben kijelentette, hogy sohasem volt a „Volk" munkatársa, s tudta és beleegyezése nélkül került Vogt vádlói közé. Ebből a levélből bosszantó következtetéseket vontak le, amennyiben Vogt Fazy bizalmas köréhez tartozott, viszont Freiligrath állása a Svájci Banknál Fazytól függött. Ámde ezek a következtetések csak akkor lehettek volna indokoltak, ha Freiligrathnak bármiféle kötelezettsége lett volna Vogttal szemben fellépni. Erről azonban szó sem volt. Freiligrath mind ez ideig egyáltalában nem törődött az egész üggyel, s így teljes joggal kérhette ki magának, hogy Kolb most, amikor a szekér kátyúba jutott, az ő háta mögött keressen menedéket. Az igaz, hogy Freiligrath lakonikus, száraz hangú nyilatkozatából a Marx címére intézett közvetett visszautasítást is ki lehetett olvasni; Marx hiányolta is, hogy a nyilatkozat még a leghalványabb utalással sem igyekszik eloszlatni azt a látszatot, hogy ez személyes szakítás vele, vagy nyilvános elszakadás a párttól. S ezt a hiányt meg lehet magyarázni Freiligrath bizonyos kedvetlenségével: Marx a párt kedvéért meg akarta tiltani neki, hogy nyilvánosságra hozza Schiller tiszteletére írt ártalmatlan költeményét, ezzel szemben elvárja tőle, hogy azonnal kész legyen közbelépni, ha Marx olyan viszályba kezdett, amelyre senki sem kényszerítette.

Az ocsmány látszat még ocsmányabb lett azáltal, hogy egyidejűleg Blind is nyilatkozatot tett közzé az „Allgemeine Zeitung"-ban; ebben kijelentette ugyan, hogy „feltétlenül elítéli" Vogt egész politikáját, de ugyanakkor közönséges hazugságnak minősítette azt az állítást, hogy ő írta a Vogt elleni röpiratot. Ezt két további nyilatkozattal támasztotta alá: az egyikben Fidelio Hollinger kijelentette, hogy Vögele szedőnek az az állítása, miszerint a röpiratot az ő nyomdájában nyomták, s annak szerzője Blind, csupán „rosszakaratú kitalálás"; a másik nyilatkozatban bizonyos Wiehe nevű szedő megerősítette Hollinger tanúságtételét.

Mindezeken felül még egy szerencsétlen véletlen tetézte meg a Marx és Freiligrath között felhalmozódó robbanóanyagokat. Éppen ekkor jelent meg a „Gartenlaube"-ban Betának egy cikke, amelyben Kinkelnek ez az irodalmi uszályhordozója dagályos stílusban az egekig dicsérte a költő Freiligrathot, hogy aztán Marx legdurvább szidalmazására lyukadjon ki. A mérget fröcskölő gyűlöletnek ez a szerencsétlen virtuóza — jelenti ki Beta — megfosztotta Freiligrathot a hangjától, a szabadságától, a jellemétől, mert amióta Marx rálehelt, azóta alig-alig hallani a költő énekét.

Úgy látszott azonban, hogy ezek az ügyek több-kevesebb levélbeli csipkelődés után az 1859-es mozgalmas évvel együtt a feledés tengerébe merülnek Freiligrath és Marx között. De az új esztendővel újból felbukkantak, mert a derék Vogt mindenáron be akarta bizonyítani azt a régi közmondást, hogy ha a szamárnak túl jó a dolga, akkor elmegy a jégre táncolni.

4. KÖZJÁTÉKOK

Vogt újév táján könyvet adott ki a következő címen: „Mein Prozess gegen die »Allgemeine Zeitung«" (Perem az „Allgemeine Zeitung"-gal). Ebben benne voltak az augsburgi kerületi bíróság előtt lefolyt per gyorsírói jegyzőkönyvei, s mindazok a nyilatkozatok vagy más okmányok, amelyek a vita során nyilvánosságra kerültek. E dokumentumokat teljes terjedelmükben betű szerinti hűséggel idézte Vogt.

Ezzel szemben megismételte, bővített kiadásban, ugyanazt a régi pletykát a „gyülevész bandáról", amelyet már a „Bieler

Handelskurier"-ban is feltálalt. Különösen Marxot támadta: úgy állította be, mint egy zsarolóbanda fejét, amely abból él, hogy az „otthoniakat oly módon kompromittálja, hogy kénytelenek a banda hallgatását megfizetni. Ezek az emberek nem egy, hanem száz meg száz levelet írtak Németországba — állította Vogt —, amelyben leplezetlenül kimondják, hogy a címzettnek egyik vagy másik forradalmi akcióban való részvételét följelentik, ha bizonyos összeg bizonyos időpontban a megadott címre nem érkezik meg" (*lásd* Marx: Herr Vogt, 38—39. old.). Ez volt a legsúlyosabb, jóllehet korántsem az egyetlen rágalom, amelyet Vogt Marxra zúdított. S bármily velejéig hazug is volt ez az egész beállítás, mégis annyira át meg át volt szőve az emigráció történetéből vett mindenféle félig igaz ténnyel, hogy első pillanatra egészen elképesztően hatott, hacsak valaki nem ismerte a legalaposabban az összes részletkérdéseket. Ilyen ismereteket azonban legkevésbé a német nyárspolgároknál lehetett feltételezni.

Ezért aztán Vogt könyve Németországban hatalmas port vert fel, s különösen a liberális sajtó üdvözölte hangos ujjongással. A „Nationalzeitung" két hosszú vezércikkben foglalkozott vele, amelyek január végén Londonba befutván, Marx házában is nagy izgalmat keltettek, s nevezetesen feleségét mélyen megrázták. Miután maga a könyv nem volt Londonban kapható, Marx Freiligrathhoz sietett, hogy megkérdezze, nem kapott-e a „barátjától" egy példányt. Freiligrath sértődötten azt válaszolta, hogy Vogt nem barátja, és a könyvből sincs példánya.

Hogy Vogtnak okvetlenül válaszolni kell, azzal Marx az első pillanattól tisztában volt, bármennyire is nem volt hajlandó különben a legtöményebb szitkozódásokra sem reagálni; az volt ugyanis a véleménye, hogy a sajtónak joga van az írókat, a politikusokat, a komédiásokat és más közéleti embereket sértegetni. Most azonban, még mielőtt Vogt könyve Londonba megérkezett, már elhatározta, hogy a „Nationalzeitung"-ot beperli. Hiszen ez a lap egész sor bűntettel és gyalázatos tevékenységgel vádolta, méghozzá olyan közönség előtt, amely pártelőítéletből úgyis hajlandó a legnagyobb szörnyűségeket elhinni, és amelynek, tizenegyéves távollétére való tekintettel, a legcsekélyebb támpontja sincs személyes megítélésére. Marx nemcsak a politikai szempontoknak, hanem feleségének és gyermekeinek is tartozott azzal, hogy a „Nationalzeitung"-nak

a becsületébe gázoló rágalmait bírósági felülvizsgálatnak vesse alá, a Vogtnak szóló irodalmi választ pedig fenntartotta magának.

Marx először is Blinddel számolt le, akiről még mindig feltételezte, hogy vannak a zsebében bizonyítékok Vogt ellen, s csak egyik vulgáris demokratának a másikkal szemben fennálló sógorságikomasági szempontokból nem akar előhozakodni velük. Marx ebben úgy látszik tévedett, és Engels helyesebb nyomon járt azt gondolván, hogy Blind csak buta fontoskodásból szopta ki a kisujjából Vogt megvesztegetési kísérleteinek a részleteit, s amikor aztán büdös lett az ügy, akkor a letagadásba menekült, közben azonban mind mélyebbre süllyedt a mocsárban. Marx február 4-én kiadott egy, a „Free Press" szerkesztőjéhez címzett angol nyelvű körlevelet, amelyben ország-világ előtt kijelentette, hogy Blind, Wiehe és Hollinger nyilatkozata, miszerint a névtelen röpirat nem Hollinger nyomdájában készült, pimasz hazugság, ennélfogva a fent nevezett Karl Blind pimasz hazug, aki, ha ezt sérelmesnek tartja, angol bíróságnál kereshet elégtételt. Ettől azonban Blind bölcsen óvakodott, s úgy próbálta magát az afférból kihúzni, hogy hosszú közleményt adott le az „Allgemeine Zeitung"-nak és ebben élesen támadta Vogtot, sőt virágnyelven megvesztegethetőségére is célzást tett, de a röpirat szerzőségét továbbra is tagadta.

De Marx ennyivel nem elégedett meg. Sikerült neki Wiehe szedőt rendőrbíróság elé állítani, s egy „affidavit"-re rávenni (esküt helyettesítő nyilatkozat, amely ha nem felelt meg a valóságnak, ugyanolyan törvényes következményekkel járt, mint a hamis eskü). Ebben Wiehe most már azt vallotta, hogy Hollinger nyomdájában ő maga tördelte át a röpirat szedését a „Volk"-ban való utánnyomás végett, s a korrektúra-íven Blindnek több sajátkezű javítását látta, végül, hogy a korábbi, ellenkező tartalmú nyilatkozatát Hollinger és Blind csalta ki tőle, — Hollinger azzal, hogy pénzt ígért neki, Blind pedig azzal a biztatással, hogy a jövőben meghálálja. Ennek alapján Blindet az angol törvény szerint azonnal le lehetett volna tartóztatni, s Ernest Jones fel is ajánlotta, hogy Wiehe „affidavit"-je alapján nyomban kijárja a letartóztatási parancsot, hozzáfűzte azonban, hogy ha az ügy már fel van jelentve, akkor mint bűnügy nem vonható vissza, s ő maga ügyvéd létére büntethető volna, ha később mégis egyezkedést kísérelne meg.

De — Blind családjára való tekintettel — Marx nem akart ilyen messzire menni. Wiehe „affidavit"-jét elküldte Louis Blanc-nak, aki baráti viszonyban volt Blinddel, s a kísérőlevélben megírta, hogy nem Blind kedvéért, aki ezt bőven megérdemelné, hanem a családja miatt nagyon sajnálná, ha kénytelen lenne bűnvádi vizsgálatot indíttatni Blind ellen. Ez hatott. 1860 február 15-én a „Daily Telegraph"-ban, amely időközben megismételte a „Nationalzeitung" mocskolódásait, megjelent egy rövid hír, amelyben bizonyos Schaible, Blind jó barátja, megnevezi magát mint a röpirat szerzőjét. Marx ezt megjegyzés nélkül tudomásul vette, mert bármily átlátszó is volt a manőver, a röpirat tartalmáért már nem őt terhelte a felelősség.

Mielőtt még magát Vogtot elővette volna, igyekezett kibékülni Freiligrathtal; elküldte neki mind a Blind elleni körlevelét, mind Wiehe „affidavit"-jét, de nem kapott választ Freiligrathtól. Aztán még egyszer, utoljára hozzáfordult; megmagyarázta, hogy a párt számára milyen fontos lett a Vogt-ügy, azért is, hogy a párt megkapja a történelmi igazságszolgáltatást, s azért is, hogy biztosítani lehessen a párt későbbi németországi helyzetét. Igyekezett már eleve vitába szállni mindazokkal a sérelmekkel, amelyeket Freiligrath ellene felhozhatott; „ha valamiben is vétettem ellened, írja, úgy kész vagyok hibámat bármely pillanatban beismerni. Semmi sem idegen tőlem, ami emberi" (1860. febr. 29. *Lásd* „Neue Zeit", 1912. ápr. 12. Pótfüzet, 39. old.). Kijelentette, megérti, hogy Freiligrathnak az ügy a jelenlegi állásában csak ellenszenves lehet, de Freiligrath be fogja látni, hogy lehetetlenség őt egészen kihagyni a játékból. „Ha mindketten tudatában vagyunk annak, hogy mi — mindegyikünk a maga módján — mindenféle magánérdek háttérbe szorításával és a legtisztább motívumokból hosszú évek folyamán fennen lobogtattuk s magasan a filiszter-fejek fölé emeltük a »munkával és nélkülözéssel legjobban sújtott osztály« lobogóját, úgy méltatlan bűnnek tartanám a történelem színe előtt, ha mi ketten olyan semmiségek miatt szakítanánk egymással, amelyek végülis csak félreértések" (*lásd* uo.). Levele végén Marx a legőszintébb barátságáról biztosítja Freiligrathot.

Freiligrath elfogadta a feléje nyújtott baráti jobbot, ha nem is olyan szívélyesen, ahogy a „szívtelen" Marx fölajánlotta. Hű akar maradni, írta, a „munkával és nélkülözéssel legjobban sújtott

osztályhoz", aminthogy mindig is hű volt hozzá, s hű akar maradni ahhoz a személyes viszonyhoz, mely őt Marxhoz mint baráthoz és elvtárshoz fűzi. De, tette hozzá, „a párttól ebben a hét évben (a Kommunisták Szövetségének megszűnése óta) távol álltam, gyűléseit nem látogattam, határozatai és akciói idegenek voltak nekem. Gyakorlatilag tehát a párthoz fűződő kapcsolataim régen felbomlottak; e tekintetben sohasem tévesztettük meg egymást, sőt ez inkább bizonyos hallgatólagos megállapodás volt közöttünk. S csak azt mondhatom, hogy emellett jól éreztem magamat. Az én természetemnek, és minden költő természetének kell a szabadság! A párt is kalitka, s még a pártért is jobban lehet énekelni kívül, mint belül. Én már rég a proletariátus és a forradalom költője voltam, amikor a Szövetségnek és a »Neue Rheinische Zeitung« szerkesztőségének a tagja lettem. Így hát ezután is a magam lábán akarok állani, s csak a magam ura akarok maradni." Ebben világosan kifejezésre jutott Freiligrathnak a politikai agitáció aprómunkájával szemben érzett régi ellenszenve; sőt, ez az ellenszenv nem létező dolgokat is láttatott vele: gyűléseket, amelyeken nem vett részt, határozatokat és beszédeket, amelyek mindig távol álltak tőle — holott ilyenek soha nem is voltak.

Marx utalt erre a válaszában, s miután újra minden, még lehetséges félreértést igyekezett kiküszöbölni, Freiligrathnak egyik kedvenc mondásához kapcsolódva a következőket irta: „»S mindenek és mindenek ellenére« számunkra mindenkor kedvesebb jelszó lesz a »Halál a filiszterekre!«, mint az, hogy »Engedjünk a filisztereknek!« Őszintén megmondtam a véleményemet, s remélem, hogy a lényegben egyetértesz velem. Ezenkívül megpróbáltam eloszlatni azt a félreértést is, mintha én a »párton« egy nyolc éve elhalt »Szövetséget«, vagy pedig egy tizenkét évvel ezelőtt feloszlott lapszerkesztőséget értenék. »Párton« én a nagy, történelmi jelentésében vett pártot értem" (*lásd* uo.). Ez épp olyan találó, mint engesztelő kijelentés volt, hiszen a szó nagy, történelmi jelentésében e két férfiú együvé tartozott — mindenek és mindenek ellenére. Marxnak e kijelentése annál inkább becsületére válik, mivel Vogt pimasz támadásai után joggal elvárhatta volna, hogy Freiligrath nyilvánosan eloszlassa a Vogttal való közösség vállalásának még a látszatát is. De Freiligrath megelégedett azzal, hogy újra felvegye a baráti kapcsolatot Marxszal; egyebekben pedig megmaradt tartózkodó álláspontján, amit maga Marx is megkönnyí-

tett neki: ettől fogva lehetőség szerint igyekezett elkerülni, hogy Freiligrath neve belekeveredjék a Vogt-ügybe.

Másképp zajlott le azonban az az összeszólalkozás, amely Marx és Lassalle kozott támadt ugyanebben az ügyben. Marx utoljára az előző év novemberében írt Lassalle-nak az oly sokat vitatott olasz kérdésben, mégpedig ahogy maga is mondta, „nagyon gorombán", s Lassalle megsertett érzékenységére magyarázta, hogy erre a levelére nem kapott tőle választ. Érthető, hogy Marx most, a „Nationalzeitung" támadásai után, szerette volna, hogy legyen összekottetése Berlinben, s ezért megkérte Engelst, simítsa el a dolgot Lassalle-lal, aki, másokkal összehasonlítva, mégiscsak „lóerő". Ez arra vonatkozott, hogy megelőzőleg egy Fischel nevezetű porosz joggyakornok jelentkezett Marxnál mint urquhartista, s felajánlotta jószolgálatait a német sajtóban. Lassalle, akinek Fischel udvozletet vitt Marxtól, persze tudni sem akart „erről a tehetetlen és tudatlan egyénről", mert bárhogy is viselte magát Fischel (akit egyébként nem sokkal utóbb halálos baleset ért) Londonban, de Németországban mindenesetre Koburg herceg irodalmi testőrségéhez tartozott, s ennek teljesen indokoltan igen rossz híre volt.

Mielőtt azonban Engels bármit is kezdeményezhetett volna, Lassalle maga írt Marxnak. Hosszú hallgatását elfoglaltságával mentette ki, s élénken kovetelte, hogy a Vogt-féle „rendkívül fatális históriában" végre már történjék valami, mert nagy hatással volt a nyilvánosságra. Igaz, hogy azoknál, akik ismerik Marxot, Vogt állításai nem ártanak, de annál inkább ártanak azoknál, akik nem ismerik; hiszen Vogt éppen elég művészien túzdelte tele a vádjait félig igaz tényekkel, hogy az a kevésbé élesen látók szemében egész igazságnak tűnjék. Lassalle különösen két dolgot hangsúlyozott. Először is azt, hogy Marx maga is hibás, mert első szóra elhitte a Vogt ellen felhozott roppant súlyos vádakat egy olyan nyomorult hazugnak, amilyennek Blind, legalábbis utólag bizonyult. Ha tehát Marxnak nincs más bizonyítéka, akkor azzal kell kezdenie védekezését, hogy visszavonja a Vogt megveszteget-hetőségére vonatkozó vádat. Lassalle elismerte, hogy valóban nagy onmegtagadás kell ahhoz, hogy az ember valakinek, aki oly súlyosan és oly igazságtalanul támadta meg, igazságot szolgáltasson, de Marxnak ezzel kell bebizonyítania jóhiszeműségét, ha nem akarja

saját védekezését eleve hatástalanná tenni. Másodsorban Lassalle kifejtette, mennyire meg van ütközve azon, hogy Liebknecht olyan reakciós lapnak dolgozik, mint az „Allgemeine Zeitung"; ez a közönségben a csodálkozás és a méltatlankodás viharát fogja kiváltani a párttal szemben.

Amikor Marx ezt a levelet megkapta, még nem volt a kezében Vogt könyve, s így még nem tudta a dolgot teljesen áttekinteni. De érthetően nem túlságosan épületesnek tartotta, hogy azt várják tőle, először is állítson ki erkölcsi bizonyítványt Vogtnak, akinek bonapartista üzelmeiről más bizonyítékai is voltak, mint Blind pletykái. Azzal sem tudott egyetérteni, hogy Lassalle ilyen élesen elítéli Liebknechtnek az „Allgemeine Zeitung" részére végzett munkáját. Marx ugyan a legkevésbé sem volt ennek a lapnak barátja, mellyel mindkét „Rheinische Zeitung" idején a leghevesebben csatázott, de bármennyire is ellenforradalmi volt ez az augsburgi újság máskülönben, a külpolitika terén helyet engedett a legkülönbözőbb álláspontoknak. E tekintetben mindig is kivételes helyzetet foglalt el a német sajtóban.

Marx tehát bosszúsan azt válaszolta, hogy az ő szemében az „Allgemeine Zeitung" éppen olyan jó, mint a „Volkszeitung"; hogy be fogja perelni a „Nationalzeitung"-ot; hogy könyvet fog írni Vogt ellen, s az előszóban kijelenti: fütyül a német közönség véleményére. Most aztán Lassalle fogadta túlságos érzékenységgel ezeket az ingerült szavakat; tiltakozott az ellen, hogy egy kispolgári demokrata lapot, a „Volkszeitung"-ot együtt emlegessék „Németország leghírhedtebb szennylapjával". Főképp azonban óva intette Marxot a „Nationalzeitung" elleni bírósági procedúrától, legalábbis addig, amíg a Vogt elleni irodalmi cáfolat meg nem jelenik. Levelét azzal fejezte be, hogy reméli, Marx nem érez sértő szándékot levelében, hanem éppen ellenkezőleg, megérzi a „becsületes, őszinte, szívélyes" baráti szándékot.

De ebben Lassalle tévedett. Marx a legkeményebb kifejezésekkel írt erről a levélről Engelsnek, s Lassalle-lal szemben még azokat a „hivatalos vádakat" is kijátszotta, amelyeket annak idején Lewy hozott Londonba. Persze, olyan formában, hogy ezzel azt bizonyítsa: semmi elhamarkodott bizalmatlanság nem volt benne Lassalle-lal szemben, s nem engedte magát megtévesztetni sem ezen „hivatalos vádak", sem más hasonló szóbeszéd által. Ámde e vádak

természetére való tekintettel Lassalle nem tudott különösebb érdemet felfedezni abban, hogy Marx figyelmen kívül hagyta őket. Ezért aztán bosszút is állt Marxon, mégpedig önmagához méltó módon: egy éppoly szép, mint meggyőző leírásban képet adott arról az önfeláldozásról és hűségről, amelyet a legsivárabb reakció napjaiban a rajnai munkások irányában tanúsított.

Marx másképpen bánt Lassalle-lal, mint Freiligrathtal, de Lassalle is másképp cselekedett, mint Freiligrath. Legjobb belátása és lelkiismerete szerint adott tanácsot, s annak ellenére, hogy tanácsát elvetették, nem kevésbé iparkodott tettekkel is segíteni.

5. „VOGT ÚR"

Nemsokára bebizonyosodott, hogy Lassalle-nak igaza volt, amikor Marxot figyelmeztette: ne forduljon a porosz bíróságokhoz. Marx Fischel közvetítésével megbízta Weber jogtanácsost, hogy adja be a „Nationalzeitung" elleni keresetét az ottani városi bíróságnál; de még azt sem érte el, amit Vogt az augsburgi kerületi bíróságnál, vagyis hogy panaszát egyáltalában tárgyalják.

A városi bíróság kinyilvánította, hogy a vád „tényállás hiányában" elutasítandó, mert a sértő kijelentéseket nem maga a „Nationalzeitung" tette, e kijelentésekben csupán „más személyek" szavainak „puszta idézése" foglaltatik. A felsőbb törvényszék ezt a lapos hülyeséget ugyan visszautasította, de csak azért, hogy magasabb fokú hülyeséggel tegyen túl rajta: határozatot hozott, hogy Marxra nézve egyáltalában nem sértő, ha egy zsaroló és hamisító banda „fékentartó és felsőbbséges" fejének nevezik. Miután pedig ebben a csodálatos indokolásban a legfelsőbb bíróság képtelen volt „jogi tévedést" találni, Marxot panaszával egyetemben minden fokon kisemmizték.

Most már csak az maradt Marx számára hátra, hogy irodalmi úton szálljon perbe Vogttal. Ez a munka aztán majd az egész éven át foglalkoztatta. A Vogt által összehordott üres fecsegések és pletykák megcáfolására Marxnak három világrésszel kellett kiterjedt levelezést folytatnia; csak 1860. november 17-én tudta befejezni könyvét, amelynek egyszerűen a „Herr Vogt" (Vogt úr) címet adta. Ez az egyetlen önálló írásműve, amely eddig még semmiféle után-

nyomásban nem jelent meg, s amelyből valószínűleg már csak igen kevés példány van forgalomban. Ennek az a magyarázata, hogy ehhez az önmagában is terjedelmes könyvhöz (tizenkét sűrűn nyomtatott ív, de ez, Marx véleménye szerint, szokásos szedéssel a duplájára is felment volna) még részletes kommentárok is kellenének, hogy minden célzását és hivatkozását meg lehessen érteni.

Ez azonban nem feltétlenül éri meg a fáradságot. Azok az emigrációs históriák, amelyekre Marxnak ki kellett térnie, mert támadója rákényszerítette, ma már nagyrészt joggal feledésbe merültek, s az ember nehezen szabadul meg a kellemetlen érzésektől, látván, hogy ennek az embernek olyan rágalmak ellen kell védekeznie, amelyek még a cipőtalpa szegélyére sem ejthettek foltot. De ugyanakkor persze ez a mű az irodalmi ínyenceknek ritka élvezetet is nyújt. Mindjárt az első oldalon valóságos shakespeare-i szellemességgel lovagolja ki azt a témát, hogy „Karl Vogt őstípusa, a halhatatlan Sir John Falstaff, zoológiai újjászületésekor nem vesztett anyagban semmit" *(lásd* Marx: Herr Vogt, 20. old.). És Marx nem válik egyhangúvá; a régi és az új irodalomban való óriási olvasottsága egyik nyilat a másik után szolgáltatja neki, s ezekkel holtbiztosan veszi célba a hitvány rágalmazót.

A „gyülevész bandáról" is elmondja Marx a magáét. Kisül, hogy ez egy vidám diáktársaság volt, amely a baden-pfalzi felkelés leverése után 1849—1850 telén akasztófahumorával bűvölte el a genfi szépnemet, és rémítgette a genfi nyárspolgárokat, de már tíz évvel azelőtt kimúlt. Ártatlan csínyeikről e társaság egyik hajdani tagja, Sigismund Borkheim, aki most tehetős kereskedőként Londonban él, kedélyes képet vetett papírra, amit aztán Marx mindjárt könyvének első fejezetében le is közölt. Borkheimben egyébként hű barátra lelt, aminthogy különben is megvolt az az elégtétele, hogy az emigráció sok tagja nyújtott neki segítséget, nemcsak Angliában, hanem Franciaországban és Svájcban is, függetlenül attól, hogy más tekintetben távol álltak tőle, vagy éppenséggel teljesen ismeretlenek voltak. Segítőtársai közül név szerint meg kell emlékeznünk a többi között Johann Philipp Beckerről, a svájci munkásmozgalom harcedzett veteránjáról is.

Lehetetlenség azonban, hogy itt egyenként felsoroljuk, hogyan leplezte le Marx Vogtnak minden ármányát és cselét, úgyhogy egy fikarcnyi sem maradt belőlük. Egyébként sokkal fontosabb volt

ennél a megsemmisítő ellentámadás. Kimutatta ugyanis, hogy Vogt propagandája — tudatlanságában éppúgy, mint alávalóságában — csak a hamis Bonaparte által kiadott jelszavak visszhangja. A Tuileriákban talált és a második császárság bukása után a nemzetvédelmi kormány által kiadott iratok között rábukkantak egy elismervényre is, amely szerint Vogt 1859 augusztusában 40 000 frank júdáspénzt kapott a „decemberi hős" titkos alapjaiból: feltehetően magyar forradalmároknak a közvetítése révén, ha egyébként el akarjuk fogadni a Vogtra nézve legkedvezőbb magyarázatot. Vogt különösen Klapkával volt barátságban, s nem értette meg, hogy a német demokráciának más a viszonya Bonapartéhoz, mint a magyarnak, és ennek megengedhető volt olyasmi, ami amannál gyalázatos árulásnak számított.

De bármint is állt a helyzet Vogt indokaival, sőt, még ha nem is kapott a Tuileriákban készpénzt, Marx mégis a leghatározottabban és teljesen megcáfolhatatlanul bebizonyította, hogy Vogt propagandája egészen a bonapartista jelszavakon alapult. Ezek a fejezetek, az akkori európai viszonyokra vetett reflektorfényekkel, Marx könyvének legértékesebb részei, amelyek még ma is gazdag tanulságokat nyújtanak. Lothar Bucher, aki az idő tájt inkább ellenséges, mint baráti viszonyban volt Marxszal, a könyv megjelenése után e fejezeteket kortörténeti kompendiumnak nevezte. Lassalle pedig, a maga becsületes és nyílt módján, „minden tekintetben mesteri dologként" üdvözölte a művet, s beismerte, most már egészen indokoltnak és rendben levőnek tartja, hogy Marx meg van győződve Vogt megvesztegethetőségéről, mert Marx ennek „hatalmas erejű belső bizonyítékát" adta. Engels kijelentette, hogy ez a könyv még a „Brumaire tizenyolcadikáját" is felülmúlja; stílusa egyszerűbb, s ahol kell, éppen olyan hatásos, — egyáltalában ez Marx legjobb polemikus írása. Történelmileg azonban nem ez lett Marx legjelentősebb polémiája; a „Vogt úr" egyre inkább eltűnt az árnyékban, míg a „Brumaire tizennyolcadikája", és különösen az „Anti-Proudhon" egyre ragyogóbb fényben tündököl. Ez részben a tárgyon múlt, hiszen végül is a Vogt-ügy mégiscsak jelentéktelen epizód volt, de részben Marxon magán is múlt, Marx nagyvonalúságán, és kisebb gyengeségein is.

Marxnak nem adatott meg, hogy a polémiának arra az alacsony fokára szálljon le, amelyen a filisztereket kell meggyőzni, holott ez

esetben éppen arról volt szó, hogy nagyot üssön a nyárspolgárok előítéletein. Ahogy Marxné egyik levelében kissé naivan, de annál találóbban írta, ez a könyv csak „az összes jelentékeny embereket" győzte meg, vagyis más szavakkal: mindazokat, akiket amúgy sem kellett meggyőzni, hogy Marx nem az a semmiházi, akit Vogt akart belőle csinálni, de elég ízlésük és eszük volt, hogy a mű irodalmi kiválóságait élvezzék; „még Ruge, a régi ellenség is jó tréfának nevezte a könyvet", írta Marx felesége. De a hazai jóembereknek a könyv túl magas volt, s köreikbe alig hatolt be. Még a szocialistaellenes törvény idejében is előfordult, hogy még olyan igényes írók is, mint Bamberger és Treitschke, a Vogt-féle „gyülevész banda" jelszót vonultatták fel a német szociáldemokrácia ellen.

Ehhez járult még az a válogatott balszerencse, amely Marxot minden üzleti ügyben — és legalábbis ez esetben nem saját hibáján kívül — üldözte. Engels mindenáron azt akarta, hogy a könyvet Németországban nyomassák és adják ki, ami az akkori sajtóviszonyok közt már lehetséges lett volna, s Lassalle is ugyanezt tanácsolta. Lassalle elsősorban a kisebb költségeket vette tekintetbe, Engels viszont nyomósabb okokkal is érvelt: „Most már számtalan tapasztalatunk volt az emigráns irodalommal — mindig ugyanaz a hatástalanság, mindig csak az ablakon kiszórt pénz és munka, s ráadásul a bosszúság . . . Mit ér nekünk a Vogtnak adott válasz, ha senki sem látja?" (1860. szept. 15. *Lásd* MEGA, III. rész, 2. köt., 507. old.) De Marx ragaszkodott ahhoz, hogy a könyvet egy fiatal londoni német kiadónak adja, 25 font nyomdaköltség megelőlegezése, s a haszonban, illetve a veszteségben való egyenlő részesedés mellett. Az előleghez Borkheim 12 fonttal, Lassalle 8 fonttal járult hozzá. A fiatal cég azonban olyan gyenge lábon állt, hogy nemcsak a németországi terjesztést nem látta el megfelelően, hanem hamarosan fel is oszlott; Marx aztán nemcsak az előlegből nem látott viszont egy fillért sem, hanem még a kiadó egyik társának bírósági megkeresésére körülbelül ugyanannyit kellett ráfizetnie, mert elmulasztott írásbeli szerződést kötni, s most a vállalat összes terheiért felelőssé tették.

Amikor a Vogttal való viszály elkezdődött, egyik barátja, Imandt azt írta Marxnak: „Nem szeretném, ha engem arra ítélnének, hogy erről írjak, s igazán csodálkozni fogok, ha neked sikerül ebbe a kásába belenyúlni." Hasonló módon próbálták lebeszélni Marxot egyes orosz és magyar emigránsok is. Ma szinte kísértésben van az ember

azt kívánni, hogy bárcsak hallgatott volna e hangokra. Igaz, hogy ez a pokoli hercehurca néhány új barátot szerzett neki, s nevezetesen ismét helyreállította baráti kapcsolatait a londoni Munkás Művelődési Egylettel, ezzel szemben életének nagy művét inkább hátráltatta, mint előmozdította, noha — vagy éppen azért, mert — sok áldozatot kívánt erőben és időben, minden igazi haszon nélkül. Ugyanakkor ez az ügy saját otthonában is súlyos bajokat okozott.

6. CSALÁDI ÉS SZEMÉLYES ÜGYEK

Az „arcátlan támadás és a vele járó szörnyű bosszúságok" sokkal súlyosabban viselték meg Marxnét, aki teljes lélekkel csüggött férjén, mint magát Marxot. A Vogt-ügy sok álmatlan éjszakájába került ennek a bátor asszonynak, s bármily derekasan is tartotta magát, mégis összecsuklott, alighogy az utolsó tollvonást megtette a terjedelmes kézirat másolatán, melyet ő készített el a nyomda számára. A megvizsgálására kihívott orvos megállapította, hogy himlője van, s így a gyermekeknek azonnal el kellett hagyniuk a házat.

Borzasztó napok következtek. A gyermekeket Liebknechték vették magukhoz, s Marx vállalta magára Lenchen Demuthtal együtt felesége ápolását. A beteg kimondhatatlanul szenvedett az égő fájdalmaktól, az álmatlanságtól, a halálos aggodalomtól férje miatt, aki nem tágított ágya mellől; rettenetes gyötrelem volt az is, hogy teljesen tiszta öntudat mellett érzékei felmondták a szolgálatot. Egy hosszú hét múltán végre bekövetkezett a megmentést hozó krízis, hála annak a körülménynek, hogy kétszer is be volt oltva. A betegség lezajlása után az orvos kijelentette, hogy ez az iszonyatos betegség még szerencse is volt. Mert bár a hónapok óta tartó idegfeszültség okozta, hogy Marxné a fertőzést valahol, egy boltban vagy az omnibuszon felszedte, de enélkül a betegség nélkül idegállapota még sokkal veszélyesebb betegségre, ideglázra vagy más hasonlóra vezetett volna.

Alighogy gyógyulni kezdett, Marxot verte le a lábáról a kiállott félelem, a számtalan gond és a mindenféle gyötrelem. Ekkor lépett föl először krónikus májbaja heveny formában. Az orvos ezt is a folytonos izgalomnak tulajdonította. A „Vogt úr"-on egy fillért sem keresett, ezzel szemben a „New York Tribune" megint egyszer

félgázsira szorította, s a hitelezők szinte ostrom alatt tartották. Felgyógyulása után elhatározta, hogy, mint felesége írta Weydemeyernének, megpróbál egy „rablóhadjáratot indítani Hollandiába, az ősök, a dohány és a sajt hazájába"; hátha sikerül nagybátyjától egy kis pénzmagot szerezni.

Ez a levél 1861. március 11-én kelt *(lásd* Luise Dornemann: Jenny Marx, 155. és 162—164. old.); a belőle sugárzó derűs humor kézenfekvő bizonyítéka Jenny Marx „rugalmas természetének", amely éppen úgy sajátja volt neki is, mint férjének. Weydemeyeréknek az amerikai száműzetésben szintén kijutott a bajból és a gondból. Most, hogy hosszú évek hallgatása után újra jelentkeztek, Marx felesége sietett kiönteni a szívét barátnőjének, „a bátor és hű élettársnak, a harcos és türelmes feleségnek". Megírta, hogy minden nyomorúságuk s fájdalmuk közepette létük „fénypontja", életük „naposabb oldala" — az a sok öröm, amelyet gyermekei szereztek — tartotta benne a lelket. A tizenhétéves Jenny inkább apjára hasonlított „sötét, fénylő, dús hajával, s ugyanilyen sötét, ragyogó, szelíd szemével, kreol bőrével, amely azonban élénk, igazi angol színeket vett fel". A tizenöt éves Laura inkább az édesanyja hasonmása volt „hullámos, göndörödő, gesztenyebarna hajával, s zöldesen csillogó szemével, amelyben mintha mindig örömtüzek lángolnának". „A nővérek mindketten kitűnnek igazán viruló színeikkel, s valóban annyira nem hiú egyik sem, hogy magamban gyakran csodálkozom rajtuk, annál is inkább, mert a kedves mamájukról fiatalabb éveiben, amikor még az ifjúság teljében volt, nem mondhatom el ugyanezt."

De bármennyi örömet szerzett is a szüleinek a két nagyobb lány, „az egész ház bálványa és kedvence" mégis a legkisebb leány, Eleanor vagy becenevén Tussy volt. „A kicsi éppen akkor született, amikor szegény drága Edgarom itthagyott bennünket, és a kisöcs iránt érzett minden szeretet, minden gyengédség most a kis húgocskára szállt át, akit a nagyobb lányok csaknem anyai gonddal ápolgattak. De az is biztos, hogy alig akad kedvesebb gyermek, bájos, mint egy festmény, keresetlen, élénk humorú. Különösen kitűnik a gyerek kedves beszédével és mesélgetésével. Ezt a »Grimm-testvérek«-től tanulta, akik éjjel-nappal vele vannak. Mindnyájan rekedtek és szédültek vagyunk a sok meseolvasástól, de jaj nekünk, ha a »Pancimanci«-ból, vagy a »Rigócsőrű királyfi«-ból, vagy a »Hó-

fehérké«-ből csak egy szótagot is kihagyunk. E mesék útján a gyermek az angol mellett, amely benne van a levegőben, megtanulta a német nyelvet is, amelyet rendkívül szabatosan és pontosan beszél. Károly igazi kedvence a kicsi, és kacagása, csacsogása sok gondját elfelejteti . . ." Azután megemlékszik Jenny Marx a ház jószelleméről, Lenchen Demuthról is. „Kérdezze csak meg a kedves férjét, ő megmondhatja, hogy micsoda kincsem van Lenchenben. Tizenhat éve jóban-rosszban kitartott mellettünk." A pompás levél a barátokról szóló beszámolóval fejeződik be, akiket, amennyiben nem méltányolták kellőképpen az ő Károlyát, igazi asszonymódra sokkal szigorúbban ítél meg, mint maga Marx. „Nem szeretem a félrendszabályokat" — írja Jenny asszony; s ezen az alapon a maga részéről teljesen szakított a Freiligrath-család nőtagjaival.

Időközben a hollandiai „rablóhadjárat" Philips bácsinál meglehetősen jól sikerült. Marx onnan Berlinbe ment azzal a tervvel kapcsolatban, amelyet Lassalle már ismételten felvetett, hogy ti. alapítsanak egy önálló pártlapot. Ennek hiányát különösen az 1859-es válság idején nagyon is érezték, s most lehetőség nyílt megvalósítására a Vilmos király trónraléptekor, 1861 januárjában kiadott amnesztiarendelet révén. Ez az amnesztia ugyan nagyon szegényesen ütött ki, telve volt csapdákkal és hátsóajtókkal, de azt mindenesetre lehetővé tette, hogy a „Neue Rheinische Zeitung" szerkesztői hazatérhessenek Németországba.

Lassalle Berlinben „nagy barátsággal" fogadta Marxot, de maga a „hely" továbbra is „személyesen ellenszenves" maradt Marxnak. Semmi nagyvonalú politika, csak civakodás a rendőrséggel és ellentétek a katonaság és a civilek között. „A Berlinben uralkodó hang — írja Marx — nyegle és frivol. Az országgyűlési kamarákat megvetik" (Engelshez, 1861. máj. 7. *Lásd* MEGA, III. rész, 3. köt., 17. old.). A jelenlegi porosz képviselőház, mondja a továbbiakban, a maga Simsonjaival és Vinckéivel „különleges keveréke a hivatali szobának és a tanteremnek" (Engelshez, 1861. máj. 10. *Lásd* uo., 21. old.), még az 1848-as „egyezkedőkhöz" hasonlítva is, holott azok sem voltak éppenséggel titánok. De ebben a mostani törpe-istállóban mindössze két-három, legalábbis tisztességesnek látszó figura van, az egyik oldalon Waldeck, a másikon Wagener és Don Quijote von Blankenburg. Mindazonáltal Marx úgy vélte, hogy érezni lehet a levegőben az általános felvilágosodás leheletét, és a közönség jó

részénél a polgári sajtóval való nagy elégedetlenséget; legkülönbözőbb rendű és rangú emberek elkerülhetetlennek tartják a katasztrófát. Az ősszel esedékes választásokon feltétlenül megválasztják a régi „egyezkedőket", akiktől a király, mint vörös republikánusoktól nagyon fél, s lehet, hogy az új katonai törvényjavaslatok körül komolyra fordul a dolog. Így tehát Marx megfontolandónak tartotta Lassalle újság-tervét.

De nem olyan keretek között, mint Lassalle tervezte. Lassalle ugyanis Marx mellett szintén főszerkesztő akart lenni, s harmadik főszerkesztőül Engelst is elfogadta volna, de csak azzal a feltétellel, hogy Marx és Engels ne szavazhassák le, mert különben mindig kisebbségben maradna. Valószínű, hogy Lassalle ezt a kalandos tervet — amely az újságot eleve halva született gyermekké tette volna — csak futó beszélgetés közben vetette fel, ez azonban nem is különösen érdekes, mert Marx amúgy sem volt hajlandó Lassalle befolyásának érvényesülését biztosítani. Úgy látta, hogy Lassalle-t elvakította az a tekintély, amelyre bizonyos tudományos körökben „Herakleitos"-a révén és egy másik, ingyenélő körben pedig jó konyhája és borai révén szert tett, s nem tudja, hogy a nagyközönség szemében rossz híre van. „Ezenkívül — írja Marx Engelsnek — önhittsége, hogy mindig neki van igaza; teljes elmerültsége a »spekulatív fogalomba« (ez a fickó éppenséggel egy új, négyzetre emelt hegeli filozófiáról álmodozik, amelyet ő fog megírni); megfertőzöttsége a régi francia liberalizmussal, terjengős tolla, tolakodása, tapintatlansága stb. Lassalle, mint a szerkesztők egyike, szoros fegyelem alatt, hasznos lenne. Máskülönben csak blamáljuk magunkat vele" (1861. máj. 7. *Lásd* uo., 18. old.). Így számolt be Marx a Lassalle-lal folytatott tárgyalásairól, s hozzátette, még nem adott végleges választ, hogy ne sértse meg vendéglátóját, hanem haladékot kért, amíg Engelsszel és Wilhelm Wolff-fal nem tanácskozza meg a dolgot. Engelsnek is hasonló meggondolásai voltak, mint Marxnak, s óvatosságra intette barátját.

Különben is az egész terv csak légvár volt, ahogy ezt egyszer Lassalle előérzetére hallgatva mondta. A porosz amnesztiarendelet buktatói közé tartozott az is, hogy bár megengedte — félig-meddig elfogadható feltételekkel — a forradalmi évek menekültjeinek büntetlen hazatérését, de honosságukat, amelyet a porosz törvények alapján tíz évi külföldi tartózkodás után elvesztettek, nem adta

vissza. Aki tehát ma hazatért, azt rosszkedvében bármelyik rendőrbasa holnap megint a határon túlra kergethette. Marx esetében még az is súlyosbította a helyzetet, hogy már néhány évvel a forradalom előtt, igaz, hogy a porosz rendőrség nyomására, de mégis kifejezetten kérte elbocsátását a porosz állam kötelékéből. Most Lassalle, mint Marx megbízott képviselője, eget-földet megmozgatott, hogy megszerezze neki a porosz állampolgárságot; evégett szépen körüludvarolta mind von Zedlitz berlini rendőrfőnököt, mind gróf Schwerin belügyminisztert, az „új éra" legtekintélyesebb oszlopát, de eredménytelenül! Zedlitz kijelentette, hogy Marx naturalizációjának nincs más akadálya, csak a „köztársasági vagy legalábbis nem rojalista érzelmei". Amikor pedig Schwerin grófot arra kérte Lassalle, hogy ne folytassa ugyanazt a „meggyőződés miatti inkvizíciót és politikai nézetek miatti üldözést", amit elődeinél, Manteuffelnél és Westphalennél oly élesen elítélt, akkor a gróf Lassalle-nak ezen nyomatékos érvelésére szárazon csak annyit válaszolt, hogy „legalábbis ez idő szerint semmiféle különös ok sem forog fenn, amely nevezett Marx visszahonosítását indokolttá tenné". Abban persze igazuk volt ezeknek az obskurus minisztereknek, gróf Schwerinnek is, csakúgy mint elődeinek, Kühlwetternek és Manteuffelnek, hogy az olyan államszervezet, mint a porosz, nem viselhette el nevezett Marxot.

Berlinből Marx még egy kis kitérőt tett a Rajna vidékére, meglátogatta régi barátait Kölnben, és idős, élete utolsó napjait élő édesanyját Trierben; május elején azonban már visszatért Londonba. Remélte, hogy most sikerülni fog véget vetni a család hajszolt sorsának, és be tudja fejezni könyvét. Berlinben végre nyélbe ütötte az összeköttetést a „Wiener Presse"-vel, ami eddig mindig meghiúsult; a lap megígérte, hogy a vezércikkeket egy fonttal, a tudósításokat ennek felével fogja honorálni; ugyanakkor a „New York Tribune"-nal való összeköttetése is megélénkülni látszott. Ez a lap ismételten úgy közölte le cikkeit, hogy kifejezetten utalt kiváló voltukra. „Különös szokása ezeknek a jenkiknek — jegyezte meg Marx —, hogy saját tudósítóiknak bizonyítványt állítanak ki" (Engelshez, 1861. nov. 6. *Lásd* uo., 43. old.). A „Wiener Presse" is „nagy ügyet csinált" cikkeiből. De azért a régi adósságokat sohasem tudta teljesen letörleszteni, és a bevételek kiesése a betegsége idején meg a németországi utazása napjai-

ban hozzájárult „a régi sz . . . újabb felduzzasztásához"; az Engelsnek küldött újévi üdvözletét azzal a szitkozódással kísérte, hogy a maga részéről a pokolba kívánja ezt az új esztendőt, ha a régihez lesz hasonlatos.

Ámde az 1862-es év nemcsak hasonlatos volt az előzőhöz, hanem még felül is múlta megpróbáltatásokban. A „Wiener Presse" — a Marx körül csapott nagy reklámja ellenére —, ha lehet, még piszkosabbnak bizonyult, mint az amerikai újság. Már márciusban ezt írja Marx Engelsnek: „Nem bánom, hogy a legjobb cikkeimet nem hozzák le (noha mindig úgy írok, hogy lehozhatnák). De anyagilag tűrhetetlen, hogy négy-öt cikk közül csak egyet közölnek és honorálnak. Így rosszabbul járok, mint az, akit soronként fizetnek" (1862. márc. 6. *Lásd* uo., 61. old.). A „New York Tribune"-nal pedig az év folyamán minden összeköttetés megszakadt; ennek okát részleteiben ma már nem lehet megállapítani, általában azonban az amerikai polgárháborúval függött össze.

Jóllehet így ez a háború személyesen igen rosszkor jött Marxnak, mégis nagyon élénk rokonszenvvel üdvözölte. „Ne áltassuk magunkat — írta Marx néhány évvel később tudományos fő művének előszavában. — Miként a XVIII. századi amerikai függetlenségi háború harci riadó volt az európai középosztály számára, úgy a XIX. századi amerikai polgárháború harci riadó az európai munkásosztály számára" *(lásd* Marx: A tőke, I. köt., 13. old.). Engelsszel folytatott levélváltásából is láthatjuk, hogy milyen beható figyelemmel kísérte a háború menetét. A katonai részletkérdésekben szívesen vette Engels fölvilágosításait, mert magát laikusnak tartotta a harcászatban. S ami mondanivalója Engelsnek e téren volt, az még ma is rendkívül érdekes és értékes, mind történelmileg, mind politikailag; így pl. a katonai, illetve milícia-kérdést egészen a velejéig világította meg a következő szavakkal: „Csak kommunista módon berendezkedett és nevelt társadalom közelítheti meg kellőképpen a milícia-rendszert, ám még ez sem érheti el teljesen" (Engels—Marxhoz, 1868. jan. 16. *Lásd* MEGA, III. rész, 4. köt., 13. old.). De ugyanakkor bebizonyosodott itt az a mondás is, bár másképp, mint a költő értette, hogy csak a mérsékletben mutatkozik meg igazán a mester.

Ugyanis éppen az a mesteri tudás, amellyel Engels a katonai kérdésekben ítéletet mondott, mérsékelte és korlátozta átfogó

látókörét. Az északi államoknak oly nyomorúságos volt a hadvezetése, hogy Engels nemegyszer tartott a vereségüktől. „Ami engem a jenkiknél minden siker mellett megzavar — írta 1862 májusában —, az nem a katonai helyzet önmagában véve; hiszen ez csak következménye annak a lazaságnak és tompaságnak, amely az egész Északon mutatkozik. Hol van a nép forradalmi lendülete? Hagyják magukat elpáholtatni, s még alaposan büszkélkednek is a kapott veréssel. Hol van az egész Északon csak egyetlen jele annak, hogy ezek az emberek komolyan vesznek bármit is? Ilyet Németországban még a legrosszabb időkben sem láttam. Mintha a jenkik, éppen a legjobban annak örülnének, hogy majd az állam hitelezőit meg fogják rövidíteni" (Marxhoz, 1862. máj. 12. *Lásd* MEGA, III. rész, 3. köt., 68—69. old.). Júliusban már úgy vélte, hogy Észak számára mindennek vége, szeptemberben pedig azt írta, hogy ezek a déli fickók, akik legalább tudják, hogy mit akarnak, szinte hősöknek tűnnek az Északon uralkodó lagymatag viszonyok mellett.

Ezzel szemben Marx rendületlenül bízott az északiak győzelmében. Szeptemberben a következőket felelte Engelsnek: „Ami a jenkiket illeti, én változatlanul azon a véleményen vagyok, hogy Észak győz... Az a mód, ahogyan Észak a háborút folytatja, pontosan olyan, amilyen várható volt egy polgári köztársaságtól, ahol a csalás olyan sokáig szuverénül uralkodott. A Dél mint oligarchia, alkalmasabb a hadviselésre, kiváltképp azért, mert ez olyan oligarchia, ahol az egész termelőmunkát a négerek végzik, s a négymillió fehér ember hivatásos kalóz. Mindamellett a fejemet tenném rá, hogy ezek a fickók húzzák a rövidebbet" (1862. szept.10. *Lásd* uo., 101, 102. old.). S Marxnak lett igaza azzal a nézetével, hogy végső soron a háborút is a gazdasági viszonyok, a hadviselő felek gazdasági viszonyai döntik el.

Ez a csodálatos tisztánlátás annál bámulatra méltóbb, mert ugyanebből a levélből az is kitűnik, hogy Marx akkor milyen nyomasztó nélkülözések között élt. Mint Engelsnek írja, olyan lépésre szánta el magát, amilyenre sem addig, sem azután soha: polgári foglalkozás után nézett, sőt, bizonyos kilátása is volt, hogy egy angol vasúti irodában alkalmazzák. A dolog azonban hajótörést szenvedett — s Marx nem tudta, hogy ezt szerencsének vagy balszerencsének tekintse-e — olvashatatlan kézírásán. De a

nyomor nőttön-nőtt. Marx maga is szüntelenül betegeskedett; régi májrohamain kívül fájdalmas, hosszú évekig újra meg újra jelentkező kelések kezdték kínozni; ugyanakkor félni kellett, hogy a teljesen kilátástalan helyzet súlya alatt felesége újból összeroppan. A gyerekeknek még az iskolábajáráshoz szükséges ruhájuk és cipőjük sem volt meg; míg barátnőik a világkiállítás évében alaposan kiszórakozták magukat, addig nekik ínségükben minden látogatótól remegniük kellett. A legidősebb leány, aki most már elég felnőtt volt, hogy a helyzetet teljesen átlássa, nagyon szenvedett tőle, és szüleinek háta mögött megpróbálta magát színésznővé kiképeztetni.

Így aztán megbarátkozott Marx azzal a gondolattal, amelyet már régen fontolgatott, de leányainak nevelésére való tekintettel mindig újra el is odázott. Elhatározta, hogy a háziurat, aki már a végrehajtót küldte a nyakára, bútorainak átengedésével elégíti ki, a többi hitelezővel szemben csődöt jelent, a két nagyobb leánynak egy ismerős angol család közvetítésével nevelőnői állást szerez, Lenchen Demuthot elbocsátja és máshová szegődteti, ő maga pedig feleségével és legkisebb lányával a szegény néposztályok igényeinek megfelelően berendezett bérkaszárnyába költözik.

De Engels elhárította e végső, kétségbeesett lépések bekövetkeztét. 1860 tavaszán elvesztette édesapját, ennélfogva előnyösebb helyzetbe jutott (bár persze nagyobb reprezentációs kötelezettségekkel) az Ermen & Engels cégnél, s ugyanakkor kilátása nyílt arra is, hogy később társtulajdonosként beléphet a céghez. Ám az amerikai válság nyomasztó volt, s érzékenyen csökkentette jövedelmét. 1863 első napjaiban nagy csapás is érte: elvesztette Mary Burnst, azt a forrón szeretett ír munkáslányt, akivel szabad szerelemben tíz éve együtt élt. Mélységesen megrendülve írta Marxnak: „Ki sem tudom fejezni, hogy mit érzek. A szegény leány szíve egész melegével szeretett" (1863. jan. 7. *Lásd* uo., 117. old.). De Marx — s ez mindennél jobban bizonyítja, hogy mennyire fojtogatták a bajok — nem felelt olyan részvevően, mint Engels joggal elvárhatta; csak néhány belsőleg hűvös szóval érintette a halálesetet, s aztán részletesen ecsetelte a saját kétségbeejtő helyzetét; ha nem jut hozzá valami nagyobb összeghez, írja, akkor legfeljebb még két hétig húzhatja háztartása fenntartását. Természetesen maga is „förtelmesen egoistának" találta, hogy barátját ilyen

pillanatban ezekkel a dolgokkal zaklatja. „De végül is mit tehetek? Egész Londonban nincs egyetlen ember sem, akivel legalább szívem szerint kibeszélhetném magamat, a saját házamban a hallgatag sztoikust játszom, hogy ellensúlyozzam a másik oldalról jövő kitöréseket" (1863. jan. 8. *Lásd* uo., 117—118. old.). Engelst mégis bántotta, hogy Marx ilyen „fagyosan fogadta" az ő nagy szerencsétlenségét, s ebből nem is csinált titkot válaszában, mellyel néhány napot késett. Nagyobb összeggel nem rendelkezik, írta aztán, mindamellett tett néhány javaslatot, hogy Marxot kisegítse szorultságából.

Most ő késlekedett kissé a válasszal, de csak azért, hogy a kedélyek valamennyire megnyugodjanak, nem mintha megmakacsolta volna magát hibájában. Ellenkezőleg, becsületesen beismerte, hogy hibázott, csak a „szívtelenség" gyanúját utasította vissza. Ebben, és egy későbbi levelében elmondta mindazt, amitől a feje zúgott; egyúttal megtalálta a tapintatos, békítő szavakat; hiszen világos volt, hogy Engelst mélyen sérti az is, hogy Marx felesége a részvétnek egyetlen szavát sem intézte hozzá kedvese halálakor. „Az asszonyok különös teremtmények — írta Marx —, még azok is, akik sok ésszel áldattak meg. Reggel annyira megsiratta a feleségem Maryt és a Te veszteségedet, hogy teljesen megfeledkezett a saját bajairól, amelyek éppen ezen a napon kulmináltak; este meg szentül hitte, hogy rajtunk kívül senki a világon nem szenvedhet, akinek a házában nincs ott a végrehajtó és nincsenek gyermekei" (1863. jan. 28. *Lásd* uo., 123. old.). De Engels már egyetlen engesztelő szóra megbékült: „Ha az ember annyi évig együtt él egy asszonnyal, lehetetlenség, hogy ne érezze borzalmasnak a halálát. Úgy éreztem, hogy vele együtt eltemettem ifjúságomat is. Amikor a leveledet megkaptam, Mary még nem volt elhantolva. Meg kell hogy mondjam, leveled egész héten nem ment ki a fejemből, nem tudtam elfelejteni. Mindegy, az utolsó leveled jóvá tette, s örülök, hogy Maryvel együtt nem vesztettem el a legrégibb és legjobb barátomat is" (1863. jan. 26. *Lásd* uo., 121. old.). Ez volt e két férfi barátságában az első és az utolsó feszültség.

Engels „rendkívül merész művelettel" összehozott 100 font sterlinget, ezzel legalább annyira kihúzta Marxot a csávából, hogy nem kellett bérkaszárnyába költöznie. Az 1863-as éven aztán nagy nehezen keresztülvergődött. Év végén meghalt az édesanyja;

amit azonban tőle örökölt, az nem lehetett különösebben jelentős. Némi nyugalmat csak az a 800—900 font szerzett, amelyet Wilhelm Wolff hagyott végrendeletében Marxra, mint fő örökösére.

A Marx és Engels által mélyen meggyászolt Wolff 1864 májusában halt meg. Még ötvenöt éves sem volt; mozgalmas életének viharai közepette sohasem kímélte magát, s mint Engels fájdalmasan megállapította, az az önfejű kötelességtudat, amellyel tanítói hivatását betöltötte, erősen siettette a végét. A manchesteri németek nagyon szerették, és így az exilium kemény megpróbáltatásai után egészen kedvező életkörülmények közé jutott; ezenkívül úgy látszik, hogy apai örökségét is csak röviddel halála előtt kapta kézhez. Marx később „feledhetetlen barátom, a proletariátus bátor, hű, nemes előharcosa *Wilhelm Wolff* emlékének" ajánlotta halhatatlan mesterművének első kötetét *(Lásd* Marx: A tőke. 1. köt.), amelynek zavartalan megírását Wolff utolsó baráti szolgálata jelentősen elősegítette.

Végleg persze most sem volt száműzve a gond, de olyan szívettépő, agyatőrlő formában, mint ezekben az utolsó években, nem üldözte többé Marxot. Engels ugyanis 1864 szeptemberében Ermensékkel ötéves szerződést kötött, mely a cég társtulajdonosává tette, úgyhogy ugyanazzal a fáradhatatlan, de immár teltebb kézzel segíthetett, ha szükség volt rá.

7. LASSALLE AGITÁCIÓJA

A legnagyobb szorongatottság idején, 1862 júliusában Lassalle visszaadta Londonban Marx látogatását.

„Hogy megőrizzünk bizonyos dekorumot vele szemben, feleségemnek minden megmozgathatót be kellett tennie a zálogházba", írta Marx Engelsnek (1862. júl. 30. *Lásd* MEGA, III. rész, 3. köt., 82. old.). Lassalle-nak sejtelme sem volt ezekről a siralmas körülményekről; a látszatot, amelyet Marx és felesége maguk körül keltettek, elfogadta valóságnak. Lenchen Demuth, a gondos házitündér sohasem felejtette el ennek a vendégnek az áldott étvágyát. Így aztán „szörnyű helyzet" keletkezett, s nem vet árnyékot Marxra — különösen Lassalle fellépésével kapcsolatban, aki túlzott szerénységben sohasem szenvedett —, ha nem tudott

szabadulni attól a hangulattól, amelyben Schiller azt mondta Goethéről: Milyen könnyen ment ennek az embernek minden, s milyen nehezen kell nekem mindenért megküzdenem!

Lassalle úgy látszik csak a búcsúzáskor, több heti vendégeskedés után jött rá, hogy mi a helyzet. Felajánlotta segítségét, s az év végéig 15 fontot; ezenkívül felhatalmazta Marxot, hogy tetszés szerinti összegű váltót intézvényezzen rá, ha a kifizetéséről Engels vagy más valaki gondoskodik. Marx megpróbált ily módon Borkheim útján 400 tallért szerezni, de ekkor már Lassalle levélben attól tette függővé a hozzájárulását, hogy „az előre nem látott körülmények kizárására, minden eshetőségre való tekintettel" Engelstől írásbeli kötelezvényt kapjon, miszerint nyolc nappal a váltó esedékessége előtt kifizeti neki a fedezetet. A szóbeli biztosítékkal szemben megnyilvánuló bizalmatlanság bizonyára nem érintette Marxot kellemesen, de Engels kérte, hogy „ilyen szamárságok" miatt ne izguljon, s azonnal kiállította a kívánt írásbeli kezességet.

Ennek a financiális ügynek a további története nem egészen világos; Marx azt írja október 29-én Engelsnek, hogy Lassalle „nagyon haragszik", s a fedezetet saját címére kéri, mert nincs bankárja; november 4-én pedig arról értesíti Engelst, hogy Freiligrath hajlandó a 400 tallért Lassalle-nak továbbítani. A rákövetkező napon azt feleli Engels, hogy „holnap" 60 fontot küld Freiligrathnak. Ugyanakkor azonban mindketten a váltó „megújításáról" beszélnek s úgy látszik, hogy e körül nem volt minden egészen rendben. Legalábbis Lassalle 1864. április 24-én egy harmadik személynek úgy nyilatkozott, hogy immár két éve nem levelezik Marxszal, mert „pénzügyekből kifolyólag" feszült viszonyban vannak. Valóban, Lassalle utoljára 1862 végén írt Marxnak; ekkor elküldte neki a „Was nun?" (Mit tegyünk most?) című röpiratát. Ez a levél nem maradt ránk, de 1863. január 2-i levelében Marx említést tesz róla Engelsnek, mondván, hogy ebben Lassalle egy könyv visszaküldését kérte. Június 12-én, ugyancsak Engelshez küldött levelében, Marx élesen megbírálja Lassalle agitációját, majd ezt írja: „Az év eleje óta nem tudtam rászánni magamat, hogy ennek az embernek írjak" *(Lásd* uo., 146. old.). Ezek szerint Marx politikai okokból szakította meg a levelezést Lassalle-lal.

A két különböző kijelentésben azért nem kell tulajdonképpeni ellentétet keresnünk; valószínűleg az egyik ok tetézte a másikat.

Azok a rendkívül kellemetlen körülmények, amelyek között Marx és Lassalle utoljára személyesen találkoztak, bizonyosan hozzájárultak politikai nézeteltéréseik kiéleződéséhez. Ezek a nézeteltérések amúgy is növekedtek, vagy legalábbis nem csökkentek azóta, hogy Marx Berlinben meglátogatta Lassalle-t.

1861 őszén Lassalle beutazta Svájcot és Olaszországot; Zürichben megismerkedett Rüstowval és Caprera szigetén Garibaldival; Londonban jártakor felkereste Mazzinit is. Úgy látszik, hogy az olasz „akciópártnak" egy meglehetősen fantasztikus, soha végre nem hajtott terve iránt érdeklődött, amelynek értelmében Garibaldi áttette volna szabadcsapatait Dalmáciába, hogy onnan fellázítsa Magyarországot. Magától Lassalle-tól nem maradt fenn erre nézve semmi hiteles okmány. De legrosszabb esetben is csak valami múló ötletről lehetett szó, mert Lassalle egészen más dolgokat forgatott a fejében, amelyeknek a kivitelezése érdekében már londoni utazása előtt két előadást tartott.

Lassalle-nak minden olasz históriánál sokkal inkább szívügye volt, hogy Marx együttműködését ezekhez a terveihez megnyerje. Csakhogy Marx még hozzáférhetetlenebbnek bizonyult, mint az előző évben. A Lassalle által még mindig tervezett lapnak jó fizetésért szívesen lett volna angol levelezője, de anélkül, hogy bármily felelősséget vagy politikai együttműködést vállaljon, mert Lassalle-lal semmiben sem egyezett, csak néhány egészen távol fekvő fő célkitűzésben. Nem kevésbé elutasítóan fogadta annak a munkások között végzendő agitációnak a tervét is, amelyet neki Lassalle kifejtett. Lassalle — mondta Marx — túlságosan befolyásoltatja magát a közvetlen körülmények által: az olyan törpe elleni harcot, mint Schulze-Delitzsch, akarja agitációjának központjává tenni — az állami támogatást akarja szembeállítani az önsegéllyel. Ezzel csak azt a jelszót újítja fel, amellyel Franciaországban a katolikus szocialista Buchez a negyvenes évek igazi munkásmozgalma ellen harcolt. Ha Lassalle ismét kitűzi zászlajára a chartisták követelését, az általános választójogot, akkor félreismeri az angol és a német viszonyok közötti különbséget, s nem érti meg, hogy a második császárság milyen tanulságokkal szolgált e választójog tekintetében. Azzal pedig, hogy megtagadja a természetes összefüggést a korábbi német mozgalommal, a szektaalapítók hibájába, Proudhon hibájába

esik, mert a reális bázist nem az osztálymozgalom valódi elemeiben keresi, hanem bizonyos doktrinér recepttel akarja előírni e mozgalom menetét.

Lassalle azonban nem hagyta magát elijeszteni. Folytatta agitációját, mégpedig 1863 tavaszától kifejezetten munkásagitáció címen. Sőt, még azt a reményt sem adta fel, hogy Marxot mégis meggyőzi ügyének helyességéről, mert levelezésük megszakadása után is rendszeresen elküldte Marxnak agitációs írásait. De ezek olyan fogadtatásban részesültek, amilyenre Lassalle nem is gondolhatott. Marx az Engelshez írt leveleiben annyira élesen ítélte el Lassalle-nak e füzeteit, hogy az olykor a legkeserűbb igazságtalanságig fokozódott. Fölösleges, hogy itt belemenjünk a Marx és Engels közötti levélváltásban bármikor fellapozható, kevéssé örvendetes részletkérdésekbe. Elég annyi, hogy Marx Lassalle írásait azzal a megjegyzéssel intézte el, ha egyáltalában elolvasta őket, hogy egy első gimnazista plágiumai; de előfordult, hogy el sem olvasta, kijelentvén, hogy ilyen iskolai dolgozatokra kár időt fecsérelni. Pedig hát ezek a Lassalle-féle füzetek azóta száz- meg százezer német munkást ajándékoztak meg új élettel!

Csak a leglaposabb álszenteskedés intézheti el ezt a kérdést azzal az ostoba fordulattal, hogy Marxnak, mint Lassalle tanítójának, joga volt így beszélni Lassalle-ról. Marx nem volt emberfölötti ember, s maga sem akart más lenni, csak ember, akitől semmi emberi nem idegen. Éppen a gondolkozás nélküli szajkózás volt az, amit ő el tudott viselni! Sőt, Marx szellemében nem kevésbé, hanem jobban tiszteljük őt, ha helyreigazítjuk azt az igazságtalanságot, amelyet elkövetett, mintha megtoroljuk azokat az igazságtalanságokat, amelyeket ellene követtek el. S Marx maga is többet nyer, ha elfogulatlan kritikával a mélyére nézünk Lassalle-hoz való viszonyának, mintha azokat a betű szerinti szajkózókat követjük, akik — Lessing hasonlatával élve — a mester papucsával a kezükben cammognak az általa kitaposott úton.

Marx tanítója is volt Lassalle-nak, meg nem is. Bizonyos szempontból Marx ugyanazt elmondhatta volna Lassalle-ról, amit állítólag Hegel mondott a halálos ágyán tanítványainak: Csak egy ember volt, aki megértett, és az is félreértett. Lassalle kétségtelenül a legzseniálisabb tanítvány volt mindazok közül, akiket Marx és Engels megnyertek maguknak, de világnézetük alfáját

és omegáját, a történelmi materializmust soha nem fogta fel teljes világossággal. Valójában sohasem tudott megszabadulni a hegeli filozófia „spekulatív fogalmától", s bármennyire is megértette a proletár osztályharc világtörténelmi jelentőségét, ez a megértés nála csak idealista gondolkodási formákban ment végbe, olyanokban, amelyek elsősorban a polgári korszakra jellegzetesek: a filozófia és a jogtudomány gondolkodási formáiban.

Ezzel függ össze az is, hogy mint közgazdász meg sem közelítette Marxot, közgazdasági elméleteit nem értette teljesen, vagy éppenséggel egészen félreértette. Marx e tekintetben néha túl enyhén, legtöbbször azonban túl szigorúan ítélte meg Lassalle-t. Marx például azt mondta, hogy Lassalle „lényeges félreértésekkel" reprodukálta az ő értékelméletét. Ehelyett inkább azt mondhatnánk, hogy Lassalle egyáltalában nem értette meg ezt az elméletet. Lassalle csak azt vette ki belőle, ami jogbölcseleti világnézetének megfelelt: hogy az általános társadalmi munkaidő, amely az értéket hozza létre, szükségessé teszi a társadalom közös termelését, hogy a munkás megkaphassa munkája teljes hozadékát. Marx számára viszont az általa kifejtett értékelmélet volt a nyitja a tőkés termelés minden rejtélyének, ez volt az a fonál, amelynek segítségével nyomon lehetett követni az értéknek és az értéktöbbletnek a képződését, bebizonyítva róla, hogy világtörténeti folyamat, amely a tőkés társadalmat szükségszerűen megdönti, és szocialista társadalommá változtatja. Lassalle nem látta meg a használati értéket előállító munka és a csereértéket előállító munka közötti különbséget, nem értette meg az áruban foglalt munka kettős jellegét, holott Marx számára ez volt a politikai gazdaságtan megértésének ugrópontja. Ennél a döntő pontnál mutatkozott meg a legnagyobb különbség, amely Lassalle-t Marxtól elválasztotta: a jogbölcseleti felfogás és a közgazdasági, materialista felfogás közötti különbség.

Más közgazdasági kérdésekben viszont Marx túl élesen ítélte el Lassalle gyengéit, így például azt a két fő pillért, amelyekre agitációja támaszkodott: Lassalle ún. „vasbértörvényét" és az állami hitelekkel létesítendő termelőszövetkezeteket. Marx úgy vélte, hogy Lassalle az előbbit az angol közgazdászoktól, nevezetesen Malthustól és Ricardótól vette át, az utóbbit pedig Buchez francia katolikus szocialistától. Ténylegesen azonban Lassalle mind a két elgondolását a „Kommunista Kiáltványból" merítette.

Ricardo a Malthus-féle népesedési elméletből (amely szerint az emberek száma mindig gyorsabban szaporodik az élelmiszerek mennyiségénél) vezette le azt a törvényt, hogy az átlagos munkabér annyi, amennyi az illető nép szokásai alapján a létfenntartáshoz és a fajfenntartáshoz feltétlenül szükséges. A bértörvénynek ezen indokolását, vagyis egy állitólagos természeti törvényen alapuló indokolását Lassalle sohasem vette át; ő éppen úgy harcolt Malthus népesedési törvénye ellen, mint Marx és Engels. Csak a kapitalista társadalomra nézve, csak a „jelenlegi körülmények között, a munkakínálat és munkakereslet uralma mellett" hangsúlyozta a bértörvény „vastörvény" jellegét, s ezzel a „Kommunista Kiáltvány" nyomdokaiban járt.

Marx csak három évvel Lassalle halála után mutatta ki a bértörvénynek a kapitalista társadalom tetőfokán kialakuló rugalmas jellegét, csak ekkor fejtette ki, hogy a munkabérek felső határát a tőke értékesítési szükségletei szabják meg, alsó határát pedig azok a nélkülözések, amelyeket a munkás még elviselni képes, anélkül, hogy azonnal éhen ne haljon. E határokon belül a bér magasságát nem a népesség természetes hullámzása határozza meg, hanem az az ellenállás, amelyet a munkások a tőkével szemben, a munkaerőből minél több megfizetetlen munkát kisajtolni akaró, állandóan megnyilvánuló tőkés tendenciával szemben kifejtenek. Ezzel azonban a proletariátus felszabadító harca szempontjából egészen más jelentőségre tesz szert a munkásosztály szakszervezeti szervezkedése, mint Lassalle neki tulajdonítani akart.

E közgazdasági kérdésben tehát Lassalle csak elmaradt Marx mögött. Ezzel szemben termelőszövetkezeteivel súlyos félreértésnek esett áldozatul. Nem Buchez-től vette át a gondolatot, s nem is tekintette általános gyógyírnak, hanem úgy vélte, hogy ez a termelés társadalmasításának a kezdete, ugyanolyan szempontok alapján, amilyenekre a „Kommunista Kiáltvány" hivatkozik, amikor a hiteleknek az állam kezében való összpontosításáról, és nemzeti gyárak létesítéséről beszél. De a „Kommunista Kiáltvány" ugyanakkor említést tesz számos más rendszabályról is, „amelyek gazdasági szempontból tökéletleneknek és tarthatatlanoknak látszanak, amelyek azonban a mozgalom folyamán önmagukat túlszárnyalják, és az egész termelési mód átalakításának eszközeként elkerülhetetlenek" (*Lásd* M — E. Vál. Műv. 1. köt., 30. old.).

Lassalle viszont az ő termelőszövetkezeteiben látta azt a „szerves mustármagot, amely ellenállhatatlanul hajtja előre, és bontakoztatja ki önmagából az egész további fejlődést". Ezzel Lassalle elárulta, hogy „meg van fertőzve a francia szocializmussal", hiszen feltételezte, hogy az árutermelés talaján ki lehet küszöbölni az árutermelés törvényeit.

Lassalle közgazdasági tévedései (amelyekre itt csak néhány főbb pontban utalhattunk) nagyon is alkalmasak voltak arra, hogy elkedvetlenítsék Marxot. Mert amit ő már régen tisztázott, azt Lassalle ismét bizonytalanná tette. Ezzel kapcsolatos nyers megjegyzései teljesen indokoltak. Ámde Marx, érthető haragjában, nem vette észre azt, hogy Lassalle politikája — minden elméleti félrecsúszása mellett is — alapjában véve azonos az ő politikájával. Egy már létező mozgalom legvégső pontjához kapcsolódni, s így előrelendíteni ezt a mozgalmat — ez ugyanaz a gyakorlat volt, amelyet Marx maga is mindig javasolt, s 1848-ban meg is valósított. Lassalle nem befolyásoltatta magát erősebben a „közvetlen körülmények" által, mint Marx annak idején, a forradalmi években. Abból a vádból, hogy Lassalle mint szektaalapító megtagadott minden természetes összefüggést az előző mozgalommal, annyi az igazság, hogy Lassalle az agitációjában sohasem említette sem a Kommunisták Szövetségét, sem a „Kommunista Kiáltványt". De a „Neue Rheinische Zeitung" több száz számában ugyanilyen eredménytelenül keresnénk a Szövetség és a „Kommunista Kiáltvány" megemlítését.

Engels a két férfiú halála után igazságot szolgáltatott Lassalle taktikájának, habár csak közvetve, de annál csattanósabban. Amikor 1886—1887-ben az Egyesült Államokban egy nagyon zavaros programmal rendelkező, de igen tömeges proletármozgalom kezdett kialakulni, Engels a következőket írta régi barátjának, Sorgénak: „Minden, a mozgalomba újonnan belépő ország számára az első döntő lépés mindig az, hogy a munkások önálló politikai pártot alakítsanak, mindegy milyen úton, csak valóban munkáspárt legyen" (1886. nov. 29. *Lásd* M — E. Vál. Lev. 463. old.). S ha ennek a pártnak az első programja még rendkívül zavaros és fogyatékos is, ez elkerülhetetlen, de csak átmeneti baj, írta a továbbiakban Engels. Hasonlóképpen nyilatkozott más amerikai elvtársaknak is: a marxista elmélet nem az egyedül üdvözítő

dogma, mondta, hanem a fejlődési folyamat elemzése; nem kell az első felfejlődés elkerülhetetlen zavarosságát még azzal is fokozni, hogy az embereket olyan dolgok megemésztésére kényszerítjük, amelyeket pillanatnyilag képtelenek megérteni, de hamarosan úgyis megtanulnak.

Ezzel kapcsolatban Engels hivatkozik arra a példára, amelyet ő és Marx a forradalom éveiben adtak. „Amikor 1848 tavaszán visszatértünk Németországba, a demokrata párthoz csatlakoztunk, mert ez volt az egyetlen lehetséges módja annak, hogy szavaink a munkásosztály fülébe eljussanak. A párt leghaladottabb szárnyát alkottuk, de mégiscsak egy szárnyát "(*lásd* uo. 468. old.). S ahogy annak idején a „Neue Rheinische Zeitung" hallgatott a „Kommunista Kiáltványról", ugyanúgy most Engels is óva intett attól, hogy az amerikai mozgalomba bedobják; a „Kiáltvány", mondta, csakúgy mint majdnem minden rövidebb Marxtól és tőle származó írás ma még Amerikában túl nehezen érthető; az amerikai munkások csak most kerülnek a mozgalomba, még egészen csiszolatlanok, s különösen elméletileg rendkívül elmaradottak: „Most közvetlenül a gyakorlatra kell támaszkodni, s ehhez egészen új irodalomra van szükség . . . Ha az ottaniak már valamennyire is a helyes úton lesznek, akkor a »Kiáltvány« majd nem téveszti el hatását, de most csak kevesekre hatna" (Sorgéhoz, 1887. márc. 10. *Lásd* Briefe und Auszüge aus Briefen, 257. old.). Amikor pedig Sorge azt az ellenvetést tette, hogy őrá, mint fiatal fiúra, a „Kiáltvány" már megjelenésekor igen mély hatással volt, Engels ezt feleli: „Ti negyven év előtt németek voltatok, német elméleti érzékkel, s ezért volt akkor hatása a »Kiáltvány«-nak; ezzel szemben más népeknél — jóllehet lefordították franciára, angolra, flamandra, dánra stb. — teljesen hatástalan maradt" (1887. máj. 4. *Lásd* uo., 262. old.). Ámde ebből az elméleti érzékből 1863-ban, az ólmos elnyomatás hosszú évei után, már csak nagyon kevés maradt meg a német munkásosztályban; neki is hosszas nevelésre volt szüksége, hogy újra megértse a „Kiáltványt".

De abban, amit Engels a Marxra való állandó és teljesen helytálló hivatkozással a „fő dolognak" nevez valamely újonnan keletkező munkásmozgalomban, abban Lassalle agitációját nem érheti vád. Jóllehet mint közgazdász messze elmaradt Marxtól, mint forradalmár azonban egészen egyenrangú volt vele, hacsak azért

nem akarjuk gáncsolni, hogy a forradalmi tetterő nyughatatlan féktelensége felülmúlta benne a tudományos kutató fáradhatatlan türelmét. Valamennyi írásművét — az egy „Herakleitos"-át kivéve — közvetlen, gyakorlati felhasználásra szánta.

S Lassalle az agitációját mindig az osztályharc széles és szilárd bázisára építette, ezen agitáció vitathatatlan céljául mindig a politikai hatalomnak a munkásosztály által való meghódítását tekintette. Korántsem írta elő a mozgalom menetét bizonyos doktrinér recept alapján — miként Marx a szemére vetette —, hanem azokhoz a „tényleges elemekhez" kapcsolódott, amelyek már maguktól is megmozgatták a német munkásokat: az általános választójoghoz és a szövetkezeti kérdéshez. Az általános választójogot, mint a proletár osztályharc emelőjét, Lassalle sokkal helyesebben ítélte meg, mint, legalábbis az ő idejében, Marx és Engels. És bármilyen ellenvetéseink vannak egyébként a Lassalle-féle, állami hitellel támogatott szövetkezetek ellen, ezek mégis a következő helyes alapgondolaton épültek — s itt Marxnak néhány évvel később elhangzott szavait idézzük —: „Ahhoz, hogy a dolgozó tömegeket megmenthesse, a szövetkezeti munkát nemzeti méretűvé kell fejleszteni, következésképpen nemzeti eszközökkel kell elősegíteni" („A Nemzetközi Munkásszövetség Alapító Üzenete", *Lásd* M—E. Vál. Műv. 1. köt., 361. old.). „Szektaalapítónak" Lassalle csak kívülről nézve látszhatott, azon időnként túláradó tisztelet következtében, amellyel hívei körülvették, de ebben legalább nem ő az igazi és a tulajdonképpeni bűnös. Éppen eleget fáradozott azért, hogy „a tőkefejűek szemében ne testesüljön meg a mozgalom egyetlen személy alakjában". Lassalle nemcsak Marxot és Engelst akarta megnyerni a maga agitációs munkájának, hanem Buchert, Rodbertust és másokat is; ha mégsem tudott szellemileg egyenrangú társakra szert tenni, úgy természetes volt, hogy a munkások hálája a személyi kultusznak nem mindig ízléses formáját öltötte. Igaz, hogy nem is az az ember volt, aki a saját érdemeit véka alá rejti; azzal az önmegtagadással, amellyel Marx a maga személyét állandóan az ügy mögé helyezte, Lassalle nem rendelkezett.

Mindezeken kívül még egy döntő szempontot kell mérlegelnünk: a liberális burzsoáziának a porosz kormány ellen folytatott látszólag heves küzdelmét, amely Lassalle agitációját kiváltotta.

1859 óta Marx és Engels fokozott figyelemmel kísérték a német ügyeket, de mint ezt leveleik egészen 1866-ig tanúsítják, mégsem volt meg az igazi kapcsolatuk velük. A forradalmi években szerzett tapasztalataik ellenére még mindig számoltak a polgári, sőt a katonai forradalom lehetőségével; a német burzsoáziát ugyanúgy túlbecsülték, mint ahogy alábecsülték a nagyporosz politikát. Sohasem szabadultak meg fiatalkori benyomásaiktól: mindig az lebegett előttük, hogy rajnai hazájuk a modern kultúra büszke öntudatában mennyire lenézte az óporosz törzstartományokat. És minél inkább a cári világuralmi tervekre irányították a fő figyelmüket, annál hajlamosabbak voltak arra, hogy a porosz államot egyszerűen csak Oroszország provinciájának tekintsék. Magáról Bismarckról is feltételezték, hogy csak eszköze annak az orosz eszköznek, annak a „titokzatos Tulieria-beli embernek", akiről már 1859-ben azt mondták, hogy úgy táncol, ahogy az orosz diplomácia fütyül. Az a gondolat, hogy a nagyporosz politika — minden egyéb megtámadhatósága mellett — olyan eredményekre vezethet, amelyek mind Párizsban, mind Pétervárott kellemetlen meglepetést okoznak, teljesen távol állt Marxtól és Engelstől. Amennyiben tehát még lehetségesnek vélték a polgári forradalmat Németországban, szükségszerű volt, hogy Lassalle zászlóbontását teljesen időszerűtlennek tartsák; és ha egyébként helyesen ítélték volna meg a körülményeket, senki nem csatlakozott volna hozzájuk készségesebben Lassalle-nál.

De Lassalle közelről látta a dolgokat, s helyesebben ítélte meg őket. Éppen abból a megállapításból indult ki — s ez hozta meg számára a győzelmet is —, hogy a haladó burzsoázia filisztermozgalma sohasem fog semmire sem vezetni, „ha mindjárt évszázadokig, vagy akár egész geológiai korszakokon át várakozunk is". És Lassalle előre látta, hogy amennyiben elesik a polgári forradalom lehetősége, akkor Németország nemzeti egysége — ha ugyan akkor még egyáltalában sor kerülhet rá — csak dinasztikus átalakulás műve lehet. Ebbe az átalakulásba azonban, vélte Lassalle, az új munkáspártnak ékként kell befúródnia. Persze azzal, hogy a nagyporosz politikát már a Bismarckkal folytatott tárgyalásakor ki akarta csalogatni a síkos jégre, túllépte a politikai tapintat parancsait, mégha az elvet nem is sértette meg. Ezen aztán Marx és Engels joggal botránkozhattak meg, és valóban meg is botránkoztak.

Ami őket 1863—1864-ben Lassalle-tól elválasztotta, lényegében ugyanaz volt, mint 1859-ben: „A tényleges előfeltételek ellentétes értékelése." Ennek folytán el kell vetnünk a személyes ellenségeskedés látszatát, noha éppen ezt vélhetnénk kiolvasni Marxnak ebben az időben elhangzott nagyon kemény ítéleteiből. Leküzdeni azonban Marx sohasem tudta teljesen az ellenszenvét azon férfiúval szemben, akit a német szociáldemokrácia története mindig egyszerre fog emlegetni vele és Engelsszel. S ezt az ellenszenvet még a halál megbékítő ereje sem enyhítette tartósan.

Marx Freiligrathtól értesült Lassalle haláláról; 1864. szeptember 3-án megsürgönyözte Engelsnek, aki a következő napon így válaszolt Marxnak: „Gondolhatod, mennyire meglepett ez a hír. Bármilyen volt is egyébként Lassalle személyében, irodalmilag, tudományosan — de politikailag kétségtelenül az egyik legjelentősebb koponya volt Németországban. Számunkra a jelenben nagyon bizonytalan barátot, s a jövőben majdnem biztos ellenséget jelentett. De mindegy, mégis fájdalmasan érinti az embert, ha azt kell látnia, hogyan teszi tönkre Németország a legbaloldalibb párt valamennyi többé-kevésbé rátermett emberét. Micsoda örömben fognak kitörni a gyárosok és a progresszivista kutyák, hiszen Lassalle volt az egyetlen, akitől magában Németországban féltek" (1864. szept. 4. *Lásd* MEGA, III. rész, 3. köt., 188. old.).

Marx csak néhány nappal később, szeptember 7-én felelt: „Lassalle balsorsa ezekben a napokban sehogy sem akart kimenni a fejemből. Hiszen mégiscsak a régi gárdából való volt, s ellenségeink ellensége . . . Egyebek mellett az is bánt, hogy az utóbbi években kapcsolatunk nem volt zavartalan, igaz, az ő hibájából. Másrészt nagyon örülök annak, hogy ellenálltam a különböző oldalról jövő bujtogatásnak, s »diadalévében« egyszer sem támadtam meg. Az ördög tudja — a csoport mindig kisebb lesz, és sehol semmi utánpótlás" *(lásd* uo., 190. old.). Hatzfeldt grófnét a következő szavakkal vigasztalta Marx: „Fiatalon halt meg — harc közben —, mint Achilles" *(lásd* „F. Lassalle. Nachgelassene Briefe und Schriften", 3 köt., 409. old.). Amikor nem sokkal később Blind, ez az örökös fecsegő, Lassalle rovására fontoskodni akart, Marx így utasította rendre: „Mi sem áll tőlem távolabb, hogy olyan embert, mint Lassalle, s agitációjának igazi tendenciáját megmagyarázni próbáljam egy nevetséges paprikajancsinak, aki mögött semmi sincs, csak

a saját árnyéka. Ellenkezőleg, meg vagyok győződve arról, hogy Karl Blind úr csak a természet által ráruházott hivatásának tesz eleget, amikor belerúg a halott oroszlánba" *(lásd* M—E. Műv. XIII. köt. 1. rész, 20. old. [oroszul].). S még néhány évvel később is, Schweitzerhez írt levelében elismerte: Lassalle „halhatatlan érdeme", hogy 15 év után újra életre keltette a német munkásmozgalmat, jóllehet agitációjában „nagy hibákat" követett el.

De aztán elkövetkeztek olyan idők is, amikor Marx még keserűbben és még igaztalanabbul ítélte meg a halott Lassalle-t, mint valaha is az élőt. Így hát megmaradt a kínos utóíz, s ez csak abban a felemelő gondolatban oldódik fel, hogy a német munkásmozgalom sokkal erőteljesebb, semmint hogy még a leghatalmasabb koponya is teljesen ki tudná meríteni.

AZ INTERNACIONÁLÉ KEZDETE

1. A MEGALAKULÁS

Lassalle halála után néhány héttel, 1864. szeptember 28-án megalakult Londonban egy nagygyűlésen, melyet a St. Martin's Hallban tartottak, a Nemzetközi Munkásszövetség.

Ez nem egy embernek a műve, nem „kis testű, nagy fejű" képződmény volt, nem hazátlan emberek összeesküvő bandája; s éppúgy nem volt sem az a jelentéktelen árnykép, sem az a borzasztó szörny, aminek a rossz lelkiismeretük által felkorbácsolt fantáziájú kapitalista heroldok szende változatosságban mondották. Nem, a Nemzetközi Munkásszövetség a proletár felszabadító harc egy átmeneti formáját jelentette, s történelmi jellege határozta meg mind szükségszerű, mind pedig mulandó voltát.

Az ellentmondásokkal terhes kapitalista termelési mód létrehozza a modern államokat, s egyúttal szét is rombolja őket. A végsőkig kiélezi a nemzeti ellentéteket, de ugyanakkor minden nemzetet a saját képmására alakít át. A kapitalista termelési mód talaján ez az ellentét megoldhatatlan, s ezen mindenkor hajótörést szenvedett a népeknek az a testvérisége, amelyről a polgári forradalom oly sok szépet tudott mondani. A nagyipar, miközben a szabadságot és a nemzetek közötti békét hirdeti, olyan hadszíntérré teszi a földtekét, amilyet a történelem egyetlen korábbi szakasza sem ismert.

Ámde a kapitalista termelési mód megszűntével megszűnik a benne rejlő ellentmondás is. Igaz, a proletár felszabadító harc csak nemzeti talajon fejlődhet ki; hiszen a kapitalista termelési folyamat a nemzeti határokon belül megy végbe, tehát minden ország proletariátusa elsősorban a saját burzsoáziájával áll szemben. De a proletariátus nem esik áldozatául annak a kérlelhetetlen

konkurrencia-harcnak, amely oly hirtelen és gyors véget vet a burzsoázia mindenféle internacionális szabadság- és békeálmának. Mihelyt azonban a munkások felismerik — s ez a felismerés egybeesik osztályöntudatuknak már a legelső ébredésével —, hogy saját soraikban be kell szüntetniük a versenyt, mert csak így fejthetnek ki a tőkével szemben hatékony ellenállást, akkor innen már csak egyetlen lépést jelent az a mélyebben járó felismerés, hogy meg kell szűnnie a különféle országok munkásosztálya közötti versenynek is, sőt, továbbmenően szükség van a különféle országok munkásosztályának együttműködésére, hogy megtörhessék a burzsoázia nemzetközi uralmát.

Ennek megfelelően a modern munkásmozgalomban nagyon korán érvényesült az internacionalista tendencia. Amit a profitérdekek által korlátok közé szorított burzsoá értelem csak hazafiatlanságnak, a műveltség és az értelem hiányának látott, az semmi más nem volt, mint éppen a létfeltétele a proletár felszabadító harcnak. És ha ez a harc meg is tudja, és meg is fogja oldani a nemzeti és a nemzetközi tendenciák közötti ellentmondást, amelyben a burzsoázia örökké vergődik, azért ennek a harcnak nincs sem itt, sem semmilyen más területen olyan varázspálcája, mely küzdelmes és meredek útját göröngymentes, sima pályává tenné. A modern proletariátus olyan feltételek között harcol, amelyeket a történelmi fejlődés szabott meg neki, s amelyeket nem lehet egyetlen hatalmas rohammal legyűrni, hanem csak megértésük által lehet leküzdeni, a szónak abban a jelentésében, ahogy azt Hegel értette: megérteni annyi, mint leküzdeni.

Ezt a megértést nagymértékben megnehezítette, hogy az európai munkásmozgalom kezdete, amelyben azonnal kifejezésre jutott a nemzetközi irányzat, sokrétűen egybeesett és kereszteződött a nagy nemzeti államok kialakulásával, amelyeket éppen a kapitalista termelési mód hozott létre. Alig néhány héttel azután, hogy a „Kommunista Kiáltvány" az összes civilizált országok proletariátusának együttes akcióját hirdette meg a munkásosztály felszabadításának elengedhetetlen előfeltételeként, kitört az 1848-as forradalom. Ez a forradalom ugyan Angliában és Franciaországban a burzsoáziát és a proletariátust már mint ellenséges erőket állította egymással szembe, de Németországban és Olaszországban először csak a nemzeti függetlenségi harcokat hívta életre. Igaz, hogy a proletariátus,

amennyiben már cselekvően is részt vett az eseményekben, teljesen helyesen felismerte, hogy e szabadságharcok, bár nem jelentik a végső célt, de fontos állomások a cél felé vezető úton. A proletariátus adta a német és az olasz nemzeti mozgalmaknak a legbátrabb harcosokat, s e mozgalmakat sehol sem látták el jobb tanácsokkal, mint a „Kommunista Kiáltvány" szerzői által kiadott „Neue Rheinische Zeitung"-ban. De a nemzeti harc természetszerűleg háttérbe szorította a nemzetköziség gondolatát, különösen akkor, amikor a német burzsoázia reakciós szuronyok védelme alá kezdett menekülni. Itáliában a munkások segélyegyletei Mazzininak az éppenséggel nem szocialista, de legalább republikánus lobogója alatt szerveződtek, míg a fejlettebb Németországban — ahol a munkásoknak már Weitling ideje óta nem volt idegen az, hogy ügyüknek nemzetközi összefüggései is vannak — tízéves testvérharcra került sor, éppen a nemzeti kérdés miatt.

Egészen más volt a helyzet Franciaországban és Angliában, ahol a nemzeti egység jóval a proletár mozgalom kezdete előtt szilárd alapokon állt. Ezekben az országokban a nemzetköziség eszméje már a március előtti időkben igen elevenen élt: Párizs az európai forradalom fővárosának, London pedig a világpiac központjának számított. De a proletariátus vereségei után még itt is többé-kevésbé háttérbe szorult az internacionalizmus.

A júniusi csata irtózatos vérvesztesége megbénította a francia munkásosztályt, s a bonapartista zsarnokság súlyos nyomása akadályozta szakszervezeti és politikai szervezkedését. Visszatért a március előtti szektaszellem, s ennek zűrzavarából csak két irányzat bontakozott ki valamivel határozottabb formában, de ezekben a forradalmi és a szocialista elem bizonyos fokig elkülönült egymástól. Az egyik irányzat Blanquit követte, akinek nem volt tulajdonképpeni szocialista programja, hanem egy elszánt kisebbség vakmerő puccsával akarta megszerezni a politikai hatalmat. A másik irányzat — s ez volt a jóval erősebb — Proudhon szellemi befolyása alatt állt; Proudhon az ingyenes hitel nyújtására létrehozandó cserebankjaival és más doktrinér elképzeléseivel elterelte a figyelmet a politikai mozgalomról; erről az irányzatról Marx már a „Brumaire tizennyolcadikájában" megmondta, hogy ez nem is akarja a régi világot saját nagy, egyetemes eszközeivel megváltoztatni, hanem a társadalom háta mögött, mintegy magán-

úton, a fennálló társadalom korlátolt létfeltételeinek keretében szeretné a megváltást véghez vinni.

Bizonyos tekintetben hasonlóan alakultak a dolgok a chartizmus csődbejutása után az angol munkásosztálynál is. Owen, a nagy utópista ugyan még élt, de igen koros volt, és iskolája vallásos szabadgondolkodássá posványosodott. Emellett ott volt Kingsley és Maurice kereszténységszocializmusa, amely — bármennyire is nem vehető egy kalap alá kontinentális torzképeivel — a maga művelődési és egyesületi törekvéseivel mégis elvonta a munkásokat a politikai harctól. Még a trade-unionok szakmai szövetségei is, — amelyeknek megalakításával Anglia megelőzte Franciaországot — politikailag közönyösek maradtak, s beérték saját legközvetlenebb szükségleteik kiharcolásával, amit nagyon megkönnyített nekik az ötvenes évek lázas ipari tevékenysége és Anglia világpiaci uralma.

Mindezek ellenére Angliában csak nagyon fokozatosan szenderült álomba a nemzetközi munkásmozgalom. Utolsó nyomai egészen az ötvenes évek végéig követhetők. A Testvéri Demokraták még a krími háború napjaiig vonszolta létét, sőt, teljes megszűnte után is létrejött egy Nemzetközi Bizottság, majd egy Nemzetközi Egyesület, amely körül nevezetesen Ernest Jones buzgólkodott. Nagy jelentőségre természetesen ezek nem tettek szert, de mégis megmutatták, hogy az internacionalista gondolat sohasem hunyt ki egészen, hanem a hamu alatt tovább parázslott, s csupán erőteljesebb szélroham kellett hozzá, hogy újra lángra lobbanjon.

Ilyen egymásra következő szélrohamok voltak az 1857-es kereskedelmi válság, az 1859-es háború és különösen az Egyesült Államok déli és északi államai között 1860 óta dúló polgárháború. A franciaországi bonapartista dicsőséget először az 1857-es kereskedelmi válság rázkódtatta meg komolyabban, s az a kísérlet, hogy e megrázkódtatást szerencsés külpolitikai kalanddal egyenlítsék ki, semmiképp sem sikerült. A „decemberi hős" által mozgásba lendített golyó már régen kigurult a kezéből. Az olasz egységmozgalom a feje fölé nőtt, s a francia burzsoázia nem hagyta kitörölni a szemét a magentai és a solferinói győzelmek sovány babéraival. Közel fekvő volt tehát a gondolat, hogy a francia burzsoázia növekvő hangoskodásának megfékezésére nagyobb mozgási szabadságot adjanak a munkásosztálynak: hiszen a második császárság létlehetősége tulajdonképpen attól függött, hogyan oldja meg sikeresen

azt a feladatot, hogy a burzsoázia és a proletariátus kölcsönösen sakkban tartsák egymást.

Bonaparte természetesen nem politikai, hanem szakmai szervezkedési engedményekre gondolt. Proudhon, aki a francia munkások között aránylag a legnagyobb befolyással rendelkezett, ellensége volt a császárságnak — jóllehet egy és más paradox ötlete az ellenkező látszatot is kelthette —, de ugyanakkor ellensége volt a sztrájkoknak is. Pedig meglátszik, hogy itt szorította a cipő a legjobban a francia munkásokat. Hiába figyelmeztette őket Proudhon, és hiába tiltották a törvények a legszigorúbban a szervezkedést, 1853 és 1866 között nem kevesebb mint 3909 munkást büntettek meg azért, mert 749 különféle egyesületben vettek részt. Az ál-cézár most azzal kezdte, hogy az elítélteknek megkegyelmezett. Majd támogatta, hogy francia munkásokat küldjenek az 1862-es londoni világkiállításra, mégpedig — mint ma már vitán felül áll — sokkal célravezetőbben a német Nemzeti Egyletnél, amely vele egyidőben valósította meg ugyanezt az elmés gondolatot. Franciaországban a küldötteket szaktársaiknak kellett megválasztani; Párizsban 150 szakma részére 50 választási irodát állítottak fel, s ezek összesen 200 küldöttet delegáltak Londonba; a költségeket, az önkéntes adakozáson kívül, a császári és a városi pénztár viselte, egyenként 20 000 frank összegben. Visszatértükkor megengedték a küldötteknek, hogy nyomtatásban terjeszthessék részletes beszámolóikat, amelyek rendszerint jóval túlhaladták a szakmai kereteket. Ez az akkori viszonyok között olyan drámai cselekedet volt, hogy a rosszat sejtő párizsi rendőrfőnök felsóhajtott, hogy ilyen tréfák helyett még az is jobb lenne, ha a császár mindjárt a szervezkedési tilalmat oldaná fel.

S valóban, a munkások nem adóztak olyan köszönettel önző pártfogójuknak, amilyent az elvárt, csak olyannal, amilyent megérdemelt. Az 1863-as választásokon Párizsban a kormány jelöltjeire csak 82 000 szavazat esett, míg az ellenzéki jelöltekre 153 000, holott az 1857-es választásokon a kormány még 111 000, s az ellenzék csupán 96 000 szavazatot kapott. Általában feltételezték, hogy az eltolódás csak kis mértékben magyarázható a burzsoázia elfordulásával; fő oka a munkásosztály megváltozott álláspontja. A munkásosztály, mondták, bár egyelőre még csak a polgári radikalizmus zászlaja alatt menetel, éppen most akarja hangsúlyozni

függetlenségét, amikor a hamis Napóleon kacérkodni kezdett vele. Ezt a föltevést igazolta az is, hogy az 1864-es párizsi pótválasztásokon hatvan munkás Tolain vésnököt állította jelöltjéül, és kiáltványt bocsátott ki, amelyben meghirdették a szocializmus feltámadását. A szocialisták, mondta a kiáltvány, természetesen okultak a múlt tapasztalataiból. 1848-ban még nem jutottak el a munkások a világos programig; inkább ösztönből, semmint megfontolásból csatlakoztak egyik vagy másik szociális elmélethez. Most azonban távol fogják tartani magukat az utópista túlzásoktól, s csak szociális reformokra törekednek. Ilyen reformként követelte Tolain a sajtó- és az egyesülési szabadságot, a szövetkezési tilalmak feloldását, a kötelező és ingyenes oktatást, valamint az egyházi költségvetések eltörlését.

De Tolain nem hozott össze többet néhány száz szavazatnál. Proudhon ugyan egyetértett a választási kiáltvány tartalmával, nem helyeselte azonban a választásban való részvételt, mert úgy vélte, hogy az üres szavazólapok leadása élesebb tiltakozást jelent a császárság ellen; a blanquistáknak a kiáltvány túlságosan mérsékelt volt, a burzsoázia különféle liberális és radikális árnyalatai pedig — kevés kivétellel — nevetségessé igyekeztek tenni a munkások önálló fellépését, jóllehet Tolain választási programja még nem tartalmazott rájuk nézve semmi nyugtalanítót. Ehhez egészen hasonló jelenséget egyidejűleg Németországban is tapasztaltak. Felbátorodva ezen, Bonaparte újabb lépéssel merészkedett előre: 1864 májusában rendeletet hozatott, amely, bár még nem szüntette meg a szakmai egyesülések tilalmát (erre csak négy évvel később került sor), de hatályon kívül helyezte a büntetőtörvénykönyvnek azon paragrafusait, amelyek megtiltották a munkafeltételek megjavítását célzó munkásegyesülések létrehozását.

Noha Angliában már 1825 óta megszüntették az egyesülési tilalmat, de a trade-unionok léte sem jogilag, sem gyakorlatilag nem volt biztosítva; a tagjait kitevő tömegek nem rendelkeztek választójoggal, s ez lehetetlenné tette, hogy a jobb megélhetésért folytatott küzdelmüket megnehezítő törvényes akadályokat hatálytalanítsák. A kontinentális kapitalizmus kifejlődése, azáltal, hogy számtalan egzisztenciát gyökértelenné tett, kitenyésztette az angol munkások olcsó és veszélyes versenytársait: valahányszor nekifutamodtak, hogy a munkabér felemelését vagy a munkaidő megrövidítését

követeljék, a munkáltatók mindannyiszor francia, belga, német vagy más külföldi munkások behozatalával fenyegetőztek. Különösen felrázta aztán a munkásokat az amerikai polgárháború. Nyomában ugyanis nagy pamutválság keletkezett, amely az angol textilipari munkásságra a legnagyobb nyomorúságot zúdította.

Így hát a trade-unionoknak is fel kellett ébredniük csendes, szemlélődő álmodozásukból. „Új unionista" mozgalom keletkezett, amelyet a legnagyobb trade-unionok néhány tapasztalt hivatalnoka képviselt: a gépszerelőktől Allan, az ácsoktól Applegarth, az asztalosoktól Lucraft, a kőművesektől Cremer, a cipészektől Odger, és még mások. Ezek a férfiak fölismerték, hogy a szakmai szervezeteknek is szükségük van politikai harcra. Figyelmüket ráirányították a választójogi reformra; ők voltak a hajtóerői annak a St. James Hall-i nagygyűlésnek, mely Bright radikális politikus elnöklete alatt viharosan tiltakozott Palmerstonnak azon terve ellen, hogy Anglia a rabszolgatartó déli államok érdekében avatkozzék be az amerikai polgárháborúba; ők voltak azok, akik előkészítették Garibaldi ünnepélyes fogadtatását, amikor 1864 tavaszán Londonban járt.

A francia és angol munkásosztály politikai újjáéledése újra életre keltette a nemzetköziség eszméjét is. A francia küldöttek és az angol munkások között már az 1862-es világkiállítás alkalmából létrejött egy „testvériségi ünnepély". Szorosabbra fűződött a kapcsolat az 1863-as lengyel felkelés révén. A lengyel ügy a nyugateurópai kultúrnépek forradalmi elemei között mindig is rendkívül népszerű volt; Lengyelország elnyomása és feldarabolása a három keleti hatalmat reakciós erővé tette; Lengyelország egységének helyreállítása megadta volna a kegyelemdöfést Oroszország európai hegemóniájának. A Testvéri Demokraták is rendszeresen megünnepelték az 1830-as lengyel forradalom évfordulóját; ilyenkor lelkesen tüntettek a lengyel nép mellett, de már ők is mindenkor hangsúlyozták, hogy a szabad és demokratikus Lengyelország újraegyesítése a proletariátus felszabadításának szükséges előfeltétele. Így volt ez 1863-ban is. A londoni lengyel gyűlésen, amelyre francia munkások is elküldték képviselőiket, erős hangsúlyt kapott a szociális kérdés, s ez képezte az alaphangját annak a nyilatkozatnak is, amelyet angol munkásoknak egy bizottsága, Odger elnökletével a francia munkásokhoz intézett, hogy megköszönje

nekik a lengyel gyűlésen való részvételt. E nyilatkozat különösen azt emelte ki, hogy az a piszkos konkurrencia, amelyet az angol tőke külföldi munkások behozatalával az angol proletariátusnak csinál, csak azért lehetséges, mert nincs rendszeres összeköttetés valamennyi ország dolgozó osztályai között.

Ezt a nyilatkozatot Beesly professzor, a munkásosztály ügyének sokat áldozó tudós, a londoni egyetem történelmi tanszékének vezetője, fordította le franciára. A nyilatkozat a párizsi műhelyekben élénk visszhangot keltett, s abban az elhatározásban csúcsosodott ki, hogy küldöttség útján juttatják el válaszukat Londonba. E küldöttség fogadására az angol bizottság szeptember 28-ára Beesly elnökletével gyűlést hívott egybe a St. Martin's Hallba; a közönség zsúfolásig megtöltötte a termet. Tolain olvasta fel a francia válasznyilatkozatot, amely a lengyel forradalomból indult ki: „Lengyelországot megint egyszer belefojtották fiainak vérébe, s mi újra csak tehetetlen nézők maradtunk". Majd követelte, hogy a nép hangját hallgassák meg minden nagy politikai és szociális kérdésben. A tőke zsarnoki hatalmát meg kell törni, mondja a továbbiakban a válasznyilatkozat. A munkamegosztás az embert gépies szerszámmá tette, s a szabadkereskedelem a munkások szolidaritása nélkül szükségszerűen olyan ipari jobbágyságra vezet, amely könyörtelenebb és végzetesebb, mint az a jobbágyság, amelyet a nagy forradalom döntött meg. A világ munkásainak egyesülniük kell, hogy e végzetes rendszernek áthághatatlan gátat vessenek.

Élénk vita után, amelyben a németek részéről Eccarius szólalt fel, a gyűlés Wheeler trade-unionista vezető indítványára elhatározta, hogy bizottságot küld ki, azzal a felhatalmazással, hogy kiegészítheti önmagát; a bizottság feladata, hogy kidolgozza egy nemzetközi szövetség alapszabályait, amelyek ideiglenes érvénnyel bírnak, amíg a következő évben Belgiumban összehívandó nemzetközi kongresszus nem dönt fölöttük véglegesen. A bizottságot megválasztották; tagjai között számos trade-unionista volt, ezenkívül a munkásmozgalom külföldi képviselői is, s köztük a németek nevében — őt említi az újsághír az utolsó helyen — Marx Károly.

Marx eddig az ideig nem szerepelt ebben a mozgalomban. A francia Le Lubez kérte fel, hogy a németek nevében vegyen részt a gyűlésen, s jelölje meg, hogy ki legyen a német munkások szónoka. Marx Eccariust javasolta, és maga csak néma hallgatóként ült az emelvényen.

Marx eléggé sokra tartotta tudományos munkásságát, hogy mindenféle, eleve kilátástalan egyesületesdi fölé helyezze, de szívesen háttérbe szorította, ha a proletariátus számára hasznos munkát végezhetett. Ezúttal felismerte, hogy „igazi erők" vannak a játszmában. A következőket írta Weydemeyernek (s hasonló értelemben írt más barátainak is): „A mostanában megalakított Nemzetközi Munkásbizottság nem jelentéktelen. Angol tagjai legnagyobb részt az itteni trade-unionok vezetői, vagyis London valóságos munkáskirályai, ugyanazok, akik Garibaldi hatalmas fogadtatását megrendezték, s a (Bright elnökletével megtartott) St. James Hall-i óriásgyűléssel megakadályozták Palmerstont az Egyesült Államok elleni hadüzenet deklarálásában, amikor már éppen azon a ponton volt, hogy ezt megtegye. A francia tagok jelentéktelenek, de a vezető párizsi munkások közvetlen szerveit képviselik. Ugyanígy megvan a kapcsolat azokkal az olasz egyesületekkel is, amelyek nemrégen tartották meg kongresszusukat Nápolyban. Noha éveken keresztül következetesen megtagadtam mindenféle »szervezetben« való részvételt, ezúttal elfogadtam a meghívást, mert itt most olyan dologról van szó, amely komoly munkát tesz lehetővé" (1864. nov. 29. *Lásd* M—E. Műv. XXV. köt., 426. old. [oroszul]). Marx felismerte, hogy „nyilvánvalóan a dolgozó osztályok újraéledéséről" van szó, s legfőbb kötelességének érezte, hogy ezeknek új utat törjön.

Emellett külső körülmények folytán szerencsésen úgy alakult, hogy a szellemi vezetés automatikusan neki jutott. A megválasztott bizottság kiegészítette magát új erőkkel, s mintegy ötven tagból állt, ennek fele angol munkás volt. Utánuk a legerősebben Németország volt képviselve körülbelül tíz taggal, s ezek közül többen — mint Marx, Eccarius, Lessner, Lochner, Pfänder — már részt vettek a Kommunisták Szövetségében is. Franciaország kilenc, Olaszország hat, Lengyelország és Svájc két-két képviselővel

vett részt. Megalakulása után a bizottság egy albizottságot hozott létre, s ennek feladatává tette a program és az alapszabályok felvázolását.

Ebbe az albizottságba Marxot is beválasztották, de betegség, illetve késedelmes értesítés miatt ismételten akadályokba ütközött, hogy a tanácskozásokon részt vegyen. Eközben Wolf őrnagy, Mazzini magántitkára, az angol Weston és a francia Le Lubez eredménytelenül kísérleteztek az albizottság elé kitűzött feladat megoldásával. Bármily népszerű volt is Mazzini akkoriban az angol munkások között, túl kevéssé értett a modern munkásmozgalomhoz, hogy javaslatával az iskolázott trade-unionistáknak imponálhasson. A proletár osztályharc érthetetlen volt neki, s ezért gyűlölte. Programjába legfeljebb olyan szocialista frazeológiát tudott belevenni, amelyen a hatvanas évek elején a proletariátus már rég túljutott. Ugyanígy alapszabályai is a régmúlt idők szellemében születtek; a politikai összeesküvő társaságok szigorúan centralista szellemében voltak tartva, s nemcsak a trade-unionok létfeltételeivel álltak ellentétben, hanem általában egy nemzetközi munkásszövetség létfeltételeivel, egy olyan munkásszövetségével, amelynek nem volt feladata, hogy új mozgalmat teremtsen, hanem csak az, hogy a különböző országoknak már meglevő, de szétszórt proletármozgalmait egyesítse. A Le Lubez és Weston által előterjesztett javaslatok szintén nem emelkedtek felül valamiféle általános frázispufogtatáson.

Így hát a dolog alaposan zsákutcába jutott, amikor Marx kézbe vette. Szilárdan eltökélte, hogy „lehetőleg egy sor se maradjon meg ebből a vacakból" (Engelshez, 1864. nov. 4. *Lásd* M—E. Vál. Lev., 170. old.). Hogy teljesen függetlenítse magát az előző javaslatoktól, megfogalmazott egy „Üzenetet" a dolgozó osztályokhoz — erre a St. Martin's Hall-beli gyűlésen nem is gondoltak —, s ebben visszapillantásszerűen összegezte a munkásosztály sorsát 1848 óta, hogy aztán annál világosabban és rövidebben fogalmazhassa meg a Szervezeti Szabályzatot. Az albizottság azonnal elfogadta javaslatait, csak arra kötelezte Marxot, hogy a Szabályzat bevezetésébe két, „kötelességről" és „jogról" szóló frázist vegyen bele, továbbá legyen benne az „igazság, erkölcs és igazságosság" *(lásd* uo., 171. old.). Marxnak sikerült ezeket a frázisokat, mint Engelsnek írta, úgy elhelyeznie, hogy ne okoz-

hassanak bajt. Ezek után a főbizottság mind az „Üzenetet", mind a Szervezeti Szabályzatot egyhangúlag és nagy lelkesedéssel elfogadta.

Az „Alapító Üzenetről" később egyszer Beesly azt mondta, hogy minden bizonnyal ez volt a legerőteljesebb és legátfogóbb okmány, amelyben valaha is tizenkét oldalba összepréselve elemezték a munkások ügyét, a munkásoknak a középosztállyal szemben fennálló követeléseit. Az „Üzenet" azzal kezdődött, hogy megállapította: a munkásosztály nyomora 1848 és 1864 között nem csökkent, noha éppen ez az időszak az ipari fejlődés és a kereskedelem növekedése tekintetében egyedülálló a történelem évkönyveiben. Bizonyítékul okmányszerűen szembeállította egymással egyrészt az állami „Kék könyvek" szörnyű statisztikáit az angol proletariátus nyomoráról, másrészt azokat a számokat, amelyeket Gladstone angol pénzügyminiszter hozott fel költségvetési beszédeiben a hatalomnak és a gazdagságnak ugyanezen idő alatti mámorító, de csakis a vagyonos osztályokat érintő gyarapodásáról. Az „Üzenet" ezt a kiáltó ellentétet az angol viszonyok alapján fedte fel, mert Anglia állt az európai ipar és kereskedelem élén, de hozzátette, hogy más helyi színezettel és valamivel kisebb mértékben ez az ellentét a kontinens minden országában megvan, ahol a nagyipar fejlődik.

A hatalomnak és a gazdagságnak e mámorító gyarapodása mindenütt csupán a vagyonos osztályokra korlátozódik, hacsak nem kap a munkásoknak egy kis része (mint pl. Angliában) valamivel magasabb, de az általános áremelés folytán ismét kiegyenlítődő munkabért. „A munkásosztály nagy tömege mindenütt egyre mélyebb nyomorba süllyedt, legalább ugyanolyan arányban, amilyenben a felette álló osztályok szociális színvonala emelkedett. Ez ma Európa minden országában megdönthetetlen igazság, tagadhatatlan minden elfogulatlan kutató számára, s csak azok, akiknek érdekük, hogy másokban csalóka reményeket keltsenek, csak azok tagadják, hogy sem a gépek tökéletesítése, sem a tudomány alkalmazása a mezőgazdaságban vagy az iparban, sem a közlekedési segédeszközök és vívmányok, sem új gyarmatok, sem kivándorlás, sem piacok megnyitása, sem szabadkereskedelem, sem mindezek együttvéve nem szüntetik meg a dolgozó tömegek nyomorát; sőt, hogy a mostani ferde alapon a munka alkotó erejének minden új fejlődése szükségszerűen el kell hogy mélyítse

a társadalmi ellentéteket, és tovább kell hogy élezze a társadalmi ellentmondásokat. A gazdasági haladás e mámorító korszakában az éhhalál már szinte társadalmi intézmény rangjára emelkedett a brit királyság fővárosában. A történelem évkönyveiben ezt a kort a kereskedelmi és ipari válságnak nevezett társadalmi dögvész egyre gyorsuló visszatérte, egyre nagyobb kiterjedése, egyre halálosabb hatása jellemzi" („A Nemzetközi Munkásszövetség Alapító Üzenete." *Lásd* M—E. Vál. Műv. 1. köt., 358. old.).

Az Üzenet ezután visszapillant a munkásmozgalmaknak az ötvenes években elszenvedett vereségeire, és megállapítja, hogy azért ez a korszak sem volt híjával kedvező vonásoknak. Különösen két nagy tényt emel ki. Először is a tízórás munkanap törvényes biztosítását, és ennek az angol proletariátusra gyakorolt igen jótékony hatását. A munkaidő törvényes korlátozásáért folytatott harc közvetlen beavatkozás volt abba a nagy küzdelembe, amely a kínálat és kereslet törvényeinek vak uralma, azaz a burzsoázia politikai gazdaságtana, és a társadalmi előrelátás által szabályozott termelés, azaz a munkásosztály politikai gazdaságtana között folyik. „A tízórás munkanap törvénye ezért nem csupán nagy gyakorlati siker volt, hanem egy elv győzelme; ez volt az első eset, hogy a burzsoázia politikai gazdaságtana nyílt színen kapitulált a munkásosztály politikai gazdaságtana előtt" *(lásd* uo. 360. old.).

De még ennél is nagyobb győzelmet vívott ki a proletariátus politikai gazdaságtana a szövetkezeti mozgalom révén, azoknak a szövetkezeti elven alapuló gyáraknak a révén, melyeket néhány merész és senkitől sem támogatott „kéz" hívott életre. E nagy társadalmi kísérletek értékét nem lehet eléggé méltányolni. „Érvek helyett tettekkel bizonyították be, hogy a nagyméretű, a modern tudomány követelményeivel összhangban álló termelés megvalósítható a »kezek« osztályát alkalmazó munkáltatók osztályának létezése nélkül is; hogy a munkaeszközök gyümölcsözőek akkor is, ha nem monopolizálják őket mint maga a munkás ellen irányuló elnyomás és kizsákmányolás eszközeit; és hogy miként a rabszolgamunka, miként a jobbágymunka, a bérmunka is csak átmeneti, alacsonyrendű forma, és sorsa az, hogy eltűnjék a társult munka előtt, amely nehéz feladatát készséges kézzel, tiszta fejjel, vidám szívvel fogja végezni" *(lásd* uo. 360. old.). Mindazonáltal a szövet-

kezeti munka, mely csak alkalmi kísérletekre korlátozódhat, nem képes megtörni a kapitalista monopóliumot. „Talán éppen ezért történt, hogy jószándékúnak látszó arisztokraták, filantrópiáról szavaló burzsoák, sőt éleselméjű közgazdászok egyszerre émelyítő dicséretekkel fordultak a felé a szövetkezeti munkarendszer felé, amelyet hiába próbáltak csírájában elfojtani, amelyet az álmodozók utópiájának csúfoltak, vagy a szocialisták elmebajának bélyegeztek" *(lásd* uo., 361. old.). Csak a nemzeti méretűvé fejlesztett szövetkezeti munka mentheti meg a tömegeket. A föld és a tőke urai azonban mindig fel fogják használni politikai előjogaikat arra, hogy örökéletűvé tegyék gazdasági monopóliumukat. S ezért vált a politikai hatalom meghódítása a dolgozó osztályok nagyszerű kötelességévé.

Úgy látszik — mondja továbbá az „Üzenet" —, hogy a munkások meg is értették ezt a kötelességüket, mert Angliában, Franciaországban, Németországban és Olaszországban egyidőben mutatkoznak az újjáéledés jelei és egyidejűleg tesznek erőfeszítéseket a munkáspárt politikai újjászervezésére. „A siker egy eleme birtokukban van — nagy számuk; a szám azonban csak akkor nyom a latban, ha szervezettség egyesíti és tudatos cél felé vezeti" *(lásd* uo., 361. old.). A múlt tapasztalata arra tanít, hogy a munkások összhang nélküli erőfeszítéseit közös kudarc bosszulja meg, ha semmibe veszik ezt a testvériséget, amelynek fenn kell állnia a különböző országok munkásai között, és ösztönöznie kell őket arra, hogy szilárdan összetartsanak a felszabadulásért vívott minden küzdelmükben. Ez a megfontolás indította a St. Martin's Hall-i gyűlést arra, hogy megalapítsa a Nemzetközi Munkásszövetséget.

S még egy meggyőződés hatotta át ezt a gyűlést, hangoztatja az „Üzenet": ha a dolgozó osztályok felszabadulásához egymás testvéri támogatása szükséges, hogyan érhetik el ezt a nagy célt a kormányok olyan külpolitikája mellett, mely bűnös célokat szolgál, nemzeti előítéleteket játszik ki egymás ellen, s rablóháborúkban pazarolja a nép vérét és vagyonát? Nem az uralkodó osztályok bölcsessége, hanem a bűnös ostobaságukkal szembeforduló proletariátus hősies ellenállása mentette meg Nyugat-Európát attól, hogy belerohanjon egy aljas keresztes-hadjáratba, amelynek célja az lett volna, hogy örökkévalóvá tegyék és továbbterjesszék a rabszolgaságot az Atlanti-óceán

túlsó partján. Az a szemérmetlen helyeslés, látszat-részvét vagy bárgyú közöny, amellyel a felsőbb osztályok végignézték, hogy Oroszország hogyan ejti zsákmányul a Kaukázus hegyi erősségeit, hogyan gyilkolja le a hős Lengyelországot — alapos figyelmeztetés volt a dolgozó osztályok számára. Rámutatott arra a kötelességükre, hogy éberen figyeljék saját kormányaik diplomáciai üzelmeit, s ezeket, ha lehet, hiúsítsák meg minden hatalmukban álló eszközzel. Ha pedig lehetetlennek bizonyul, hogy megelőzzék az ilyen üzelmeket, akkor egyesüljenek egyidejű demonstrációkban, hogy az erkölcs és az igazság egyszerű törvényei, amelyeknek a magánemberek közötti viszonyt kell szabályozniuk, a nemzetek közötti kapcsolatokban is legfőbb törvényként érvényesüljenek. Az ilyen külpolitikáért folytatott harc része a munkásosztály felszabadításáért folyó általános harcnak. Az „Alapító Üzenet" ugyanazokkal a szavakkal fejeződött be, mint egykor a „Kommunista Kiáltvány": Világ proletárjai, egyesüljetek!

A Nemzetközi Munkásszövetség Szervezeti Szabályzata rövid indokolással kezdődött; ennek lényege a következőkben foglalható össze: a munkásosztály felszabadítását magának a munkásosztálynak kell kiharcolnia; ez a harc nem újabb osztálykiváltságokért, hanem az osztályuralom megszüntetéséért való harc. A szolgaság minden formájának: a szociális nyomornak, a szellemi elkorcsosodásnak és a politikai függésnek alapja a munkás gazdasági alárendeltsége azoknak, akik elsajátítják a munkaeszközöket, azaz az élet forrásait. Ezért tehát a munkásosztály gazdasági felszabadítása az a nagy cél, amelyet minden politikai mozgalomnak szolgálnia kell. Eddig minden erőfeszítés, mely e nagy célra törekedett, vereséget szenvedett azért, mert hiányzott az összetartás minden egyes országban a különféle munkaágak között, úgyszintén a különböző országok munkásosztályai között is. A munkások felszabadítása nem helyi vagy nemzeti, hanem társadalmi feladat, amely valamennyi országra kiterjed, ahol modern társadalom áll fenn, s ezt csak ezeknek az országoknak tervszerű együttműködésével lehet megoldani. A Szervezeti Szabályzatnak ezen világos és szabatos mondatai után következnek azok a moralizáló közhelyek az igazságosságról és az igazságról, a kötelességekről és a jogokról, amelyeket Marx csak bizonyos ellenkezéssel vett fel szövegébe.

A Szövetség szervezeti vezetője a Főtanács, ennek tagjai a Szövetségben képviselt különböző országok munkásaiból állítandók össze. Az első kongresszusig a St. Martin's Hallban megválasztott bizottság veszi át a Főtanács hatáskörét, melyet a Szervezeti Szabályzat a következőkben jelölt meg: A Főtanács intézi a nemzetközi közvetítést a különböző országok munkásszervezetei között, állandóan tájékoztatja minden ország munkásait más országok osztálymozgalmairól, statisztikai kutatásokat folytat a dolgozó osztályok helyzetére vonatkozóan, gondoskodik arról, hogy általános érdekű kérdéseket minden munkásegyesületben megtárgyaljanak, nemzetközi viszályok esetén kezdeményezi a Szövetségben egyesült szervezetek egyöntetű és egyidejű akcióit, rendszeres időközben jelentéseket tesz közzé stb. A Főtanácsot az évente egyszer összeülő kongresszus választja. A kongresszus határozza meg mind a Főtanács székhelyét, mind a következő kongresszus helyét és idejét. A Főtanácsnak joga van tagjainak számát kiegészíteni és szükség esetén a kongresszus helyét megváltoztatni, de nem tolhatja ki a kongresszus összeülésének időpontját. Az Internacionáléhoz csatlakozott, különböző országokon belüli munkásegyesületek sértetlenül megőrzik önálló szervezeteiket. Minden független helyi egyesületnek joga ván a Főtanáccsal közvetlen érintkezésbe lépni, de a Főtanács hatékony tevékenységének szükséges előfeltétele, hogy az egyes országok különálló munkásegyesületei a lehetőséghez képest tömörüljenek központi vezetőszervek által képviselt nemzeti testületekben.

Bármennyire helytelen is azt állítani, hogy az Internacionálé egyetlen „nagy koponya" találmánya, de az bizonyos, hogy az Internacionálénak szerencséje volt, hogy keletkezésekor egy nagy koponyát talált, amely megkímélte a hosszas tévutaktól, és megmutatta neki a helyes irányt. Ennél többet Marx nem tett, és nem is akart tenni. Az „Alapító Üzenet" és a Szervezeti Szabályzat éppen azért mesterművek, mert teljesen a dolgok pillanatnyi állásához alkalmazkodtak, s ugyanakkor — Liebknecht találó megjegyzése szerint — a kommunizmus végső konzekvenciáit is tartalmazták, csakúgy mint a „Kommunista Kiáltvány".

De azért különböztek is a „Kiáltványtól", mégpedig nemcsak formájukban. „Idő kell hozzá — írta Marx Engelsnek —, amíg az újraéledt mozgalom lehetővé teszi a kifejezés régi merészségét.

Most a lényegben erősnek, a formában enyhének kell lenni" (1864. nov. 4. *Lásd* M—E. Vál. Lev., 171. old.). Most különben is más volt a feladat. Az „Alapító Üzenetnek" az volt a célja, mondta Engels sok évvel később, hogy egy nagy hadsereggé kovácsolja össze Európa és Amerika egész harcképes munkásságát. Ezért olyan programot kellett adnia, amely nem csapta be az ajtót sem az angol trade-unionok, sem a francia, belga, olasz és spanyol proudhonisták, sem a német lassalleánusok előtt. A tudományos szocializmus végső győzelmét illetően — ahogy ezt a „Kommunista Kiáltvány" kifejtette — Marx egyedül és kizárólag a munkásosztály szellemi fejlődésében bízott, amelynek az együttes akciók révén szükségszerűen be kellett következnie.

Ezt a bizakodását elég hamar igen kemény próbára tették: alighogy Marx megkezdte az Internacionálé toborzó munkáját, máris súlyos összeütközésbe került azzal az európai munkásosztállyal, amely a legközelebb állt az Internacionálé alapelveihez.

3. A SCHWEITZERREL VALÓ SZAKÍTÁS*

Régi, de se nem szép, se nem igaz szájhagyomány, hogy a német lassalleánusok megtagadták az Internacionáléba való belépést, és általában is ellenséges magatartást foglaltak el az Internacionáléval szemben.

Először is elképzelhetetlen, hogy mi okuk lehetett volna erre. Szoros szervezetüket, amelyet kétségtelenül igen sokra tartottak, az Internacionálé Szervezeti Szabályzata a legcsekélyebb mértékben sem érintette, az „Alapító Üzenetet" pedig szóról szóra aláírhatták volna; sőt különös elégtételül szolgálhatott nekik a szövetkezetekről szóló rész, amely kimondja, hogy a szövetkezeti munkát nemzeti méretűvé kell fejleszteni és nemzeti eszközökkel kell elősegíteni ahhoz, hogy a dolgozó tömegeket megmenthesse**.

---

* A Schweitzerrel kapcsolatos helytelen értékelés bírálatát lásd az e kötet végén levő „Tanulmányban", 628—629 old. — *A ford.*

** Lásd uo., 622. old. — *A ford.*

A való az, hogy a német lassalleánusok elejétől kezdve nagyon is barátságos érzelmeket tápláltak az Internacionálé iránt, jóllehet ennek keletkezése idején éppen elég gondjuk volt saját ügyeikkel. Lassalle halála után, s végrendeleti javaslatára Bernhard Beckert választották meg az Általános Német Munkásegylet elnökévé, de olyan tehetetlennek bizonyult, hogy áldatlan zűrzavar keletkezett. Az Egyletet már csak az egyleti lap, a „Social-Demokrat" tartotta össze, amely 1864 vége óta J. B. von Schweitzer szellemi vezetése alatt állt. Ez az éppoly erélyes, mint tehetséges férfiú sokat buzgólkodott, hogy Marxot és Engelst munkatársul megnyerje, bevette Liebknechtet (noha erre senki sem kényszerítette) a lap szerkesztőségébe, s mindjárt a 2. és a 3. számban kinyomatta az „Alapító Üzenetet".

Az azonban tagadhatatlan, hogy Moses Hess, a lap párizsi tudósítója, kétségbe vonta Tolain függetlenségét, azzal gyanúsítván őt, hogy a Palais Royal barátja — ott ugyanis Jérôme Bonaparte tetszelgett a vörös demagóg szerepében. De Schweitzer ezt a levelet csak Liebknecht kifejezett hozzájárulásával közölte. Amikor Marx a közleményt kifogásolta, Schweitzer még messzebb ment, és elrendelte, hogy ezentúl az Internacionáléra vonatkozó összes cikkeket Liebknechtnek személyesen kell szerkesztenie. Sőt, 1865. február 15-én azt írta Marxnak, hogy indítványozni fog egy határozatot, amelyben az Általános Német Munkásegylet kijelenti: teljesen egyetért az Internacionálé alapelveivel és kongresszusain képviselteti magát, s a tényleges csatlakozástól csupán azért tekint el, mert a német szövetségi törvények tiltják a különböző egyletek szövetkezését. Erre a javaslatra Schweitzer már nem kapott választ, sőt, Marx és Engels nyilatkozatot tettek közzé, hogy kilépnek a „Social-Demokrat" munkatársainak sorából (Marx és Engels — a „Social-Demokrat" szerkesztőségéhez, 1865. febr. 23. *Lásd* M—E. Vál. Lev., 190—191. old.).

Már ebből is eléggé kitűnik, hogy ez a kínos szakítás semmiképpen sem függött össze az Internacionálé miatti viszályokkal. A szakítás okát Marx és Engels egész világosan megmondták nyilatkozatukban. Kijelentették, hogy soha, egy pillanatig sem tévesztették szem elől a „Social-Demokrat" nehéz helyzetét, és ezért nem támasztottak olyan igényeket, amelyek nem egyeztethetők össze a berlini légkörrel. Ismételten követelték azonban, hogy a kor-

mánnyal és a feudál-abszolutista párttal szemben a lap legalább olyan bátor hangot üssön meg, mint a haladópártiakkal szemben. A „Social-Demokrat" által követett taktika további közreműködésüket a lapban lehetetlenné teszi. Véleményüket a porosz királyi kormányszocializmusról és a munkáspárt helyes állásfoglalásáról az efféle szemfényvesztéssel szemben már részletesen kifejtették annak idején a „Deutsche Brüsseler Zeitung"-ban — válaszként a „Rheinischer Beobachter"-nek, amely azt javasolta, hogy a „proletariátus" lépjen „szövetségre" a „kormánnyal" a „liberális burzsoázia" ellen; s ezen akkori nyilatkozatuknak minden egyes szavát ma is aláírják.

Csakhogy a „Social-Demokrat" taktikájának semmi köze sem volt az ilyen „szövetséghez" vagy a porosz „kormányszocializmushoz". Miután meghiúsult Lassalle-nak az a reménye, hogy a német munkásosztályt egyetlen hatalmas nekifutással felrázhatja, az alig néhány ezer tagot számláló Általános Munkásegylet két olyan ellenfél közé volt beékelve, amelyek egyenként is elég erősek voltak arra, hogy agyonnyomják. A dolgok akkori állapotában a fiatal munkáspárt semmit sem várhatott a balga gyűlölettől fűtött burzsoáziától, ezzel szemben Bismarcktól, ettől az agyafúrt diplomatától legalább azt remélhette, hogy nem lesz képes megvalósítani nagyporosz politikáját, ha nem ad bizonyos engedményeket a néptömegeknek. Schweitzer sohasem táplált illúziókat ezen engedmények értékét és célját illetően, de olyan időszakban, melyben a német munkásosztály szervezkedésének törvényes előfeltételei majdnem teljesen hiányoztak — hiszen nem volt hatékony választójoga, és a sajtó-, az egyesülési és a gyülekezési szabadság is teljesen a bürokrácia önkényén múlott —, az előrejutás lehetetlen lett volna úgy, hogy a „Social-Demokrat" egyaránt hevesen támadja mindkét ellenfelét, hanem csak úgy, hogy egyiket a másik ellen kijátssza. Ennek a politikának nélkülözhetetlen feltétele volt azonban az, hogy a fiatal munkáspárt minden oldalról megóvja függetlenségét, és a munkástömegekben állandóan elevenen tartsa e függetlenség tudatát.

És erre Schweitzer ugyanolyan buzgalommal, mint eredménnyel törekedett. Hiába keresnénk a „Social-Demokrat"-ban akár csak egyetlen szót is, amelynek olyan íze van, mintha óhajtotta volna a kormánnyal való „szövetséget" a haladópárt ellen. Ha vizsgálat

tárgyává tesszük — összefüggésben az általános politikai fejlődéssel — Schweitzer akkori nyilvános szereplését, úgy abban egynémely hibát felfedezhetünk (mint ezt egyébként ő maga is beismerte), de ugyanakkor látnunk kell, hogy Schweitzer lényegében okos és következetes politikát folytatott, amely mindig a munkásosztály érdekeit tartotta szem előtt, és amely sohasem lehetett Bismarck vagy bármely más reakciós által diktált politika.

Ha más nem is, de az az előnye mindenesetre megvolt Schweitzernek Marxszal és Engelsszel szemben, hogy pontosabban ismerte a porosz viszonyokat náluk. Ők még mindig rózsaszínű szemüvegen keresztül látták a helyzetet, és Liebknecht is csődöt mondott abban a felvilágosító és közvetítő szerepben, amely az adott körülmények között rá hárult volna. Liebknecht 1862-ben tért vissza Németországba, a vörös republikánus Brass hívására, aki szintén hazaérkezett a száműzetésből, hogy megalapítsa a „Norddeutsche Allgemeine Zeitung"-ot. Alig tette be azonban Liebknecht a lábát a szerkesztőségbe, amikor kiderült, hogy Brass eladta a lapot a Bismarck-kormánynak. Liebknecht azonnal kivált; de ez a német földön szerzett első tapasztalat nagyon szerencsétlen véletlen volt ránézve. Nem annyira külsőségeiben, hogy most megint az utcára került, mint a számkivetés hosszú éveiben, hiszen ezzel törődött a legkevésbé: személyes érdekeit mindig alárendelte az ügy érdekeinek. De a Brass-szal való élménye gátolta abban, hogy elfogulatlanul tájékozódjék a Németországban talált új viszonyok közepette.

Liebknecht alapjában véve még a régi negyvennyolcas volt, amikor hazájába visszatért. A régi negyvennyolcasságot itt a „Neue Rheinische Zeitung" szellemében kell érteni, amelyben a szocialista elmélet és maga a proletár osztályharc még nagyon háttérbe szorult a levitézlett osztályok uralma ellen folyó forradalmi nemzeti harc mögött. Bármily jól értette is Liebknecht a szocialista elmélet alapgondolatait, ezen elmélet tudományos váza egy kicsit mindig idegen maradt neki. Amit az exilium éveiben Marxtól megtanult, az főképp az a hajlam volt, hogy a nemzetközi politika nagy térségeiben a forradalmi mag után kutasson. S e tekintetben már Marx és Engels is — akik mint született rajnaiak túlságosan lebecsültek mindent, ami kelet-elbai — nagyon kevésre tartot-

ták a porosz államot. Még fokozottabban volt meg ez a lekicsinylés az ízig-vérig délnémet Liebknechtben, aki a mozgalmi években csak badeni és svájci földön, a kantonális politika ősi központjaiban tevékenykedett. Liebknecht szemében Poroszország még mindig a március előtti cári vazallus állam volt, amely a korrupció visszataszító eszközeivel hadakozik a történelmi haladás ellen, s amelyet először halomra kell dönteni, mielőtt Németországban egyáltalán gondolni is lehet a modern osztályharcra. Liebknecht nem ismerte fel, hogy az ötvenes évek gazdasági fejlődése mennyire átalakította a porosz államot is, olyan viszonyokat teremtve benne, amelyeknek a hatására történelmi szükségszerűséggé vált, hogy a munkásosztály elkülönüljön a polgári demokráciától.

Ennélfogva a tartós egyetértés Liebknecht és Schweitzer között lehetetlen volt; Liebknecht szemében aztán betelt a mérték, amikor Schweitzer öt cikket közölt a Bismarck-kormányról. Ezek ugyan önmagukban véve mesteri módon vontak párhuzamot a német egység kérdésében folytatott nagyporosz politika és a proletár, forradalmi politika között, de abban a „hibában" szenvedtek, hogy olyan ékesszólóan ecsetelték a nagyporosz politika veszélyes lendületét, hogy az szinte dicsőítésnek hatott. Ezt támadván, Marx is elkövetett egy „hibát": február 13-i levelében kifejtette Schweitzernek, hogy a porosz kormánytól el lehet ugyan várni, hogy mindenféle frivol játékot fog űzni a termelőszövetkezetekkel, de az már semmiképpen sem várható tőle, hogy a bürokratizmus és a rendőruralom korlátainak áttörésével megszünteti az egyesülési tilalmat. Marx ezúttal teljesen megfeledkezett arról, amit egykor oly meggyőzően állított Proudhonnal szemben, hogy nem a kormányok parancsolnak a gazdasági viszonyoknak, hanem megfordítva, a gazdasági viszonyok a kormányoknak. Nem kellett hozzá több, csak néhány esztendő, és a Bismarck-kormány, akarva, nem akarva, kénytelen volt megszüntetni az egyesülési tilalmat. Február 15-én — ugyanabban a levélben, amelyben megígérte, hogy elősegíti az Általános Német Munkásegyletnek az Internacionáléhoz való csatlakozását, és ismételten hangsúlyozta, hogy mindent, ami az Internacionáléra vonatkozik, Liebknechtnek önállóan kell szerkesztenie — Schweitzer azt válaszolta Marxnak, hogy szívesen fogad bármilyen elméleti felvilágosítást, de a pillanatnyi taktika gyakorlati kérdéseinek helyes eldöntésére

csak az képes, aki a mozgalom sűrűjében van és a viszonyokat pontosan ismeri. Erre következett be Marx és Engels részéről a szakítás.

E félreértéseket és zavarokat csak Hatzfeldt grófné végzetes üzelmeinek az ismeretében lehet teljesen megérteni. Lassalle régi barátnője akkoriban súlyos bűnt követett el annak a férfinak az emléke ellen, aki egykor a teljes erkölcsi megsemmisítéstől megvédte. A Lassalle által létrehozott szervezetből egy tekintélytisztelő szektát akart csinálni, amely esküszik a mester szavaira, de nem is úgy, ahogy ő maga elmondta őket, hanem ahogy Hatzfeldt grófné magyarázta. Hogy arcátlanságában mit engedett meg magának, azt leginkább Engelsnek március 10-i, Weydemeyerhez intézett levele mutatja. Ebben a „Social-Demokrat" megalapítására vonatkozó néhány megjegyzés után a következőket olvashatjuk: „De most e lapocskában tűrhetetlen Lassalle-kultusz keletkezett, közben pedig a leghatározottabban tudomásunkra jutott (az öreg Hatzfeldt grófné mesélte el Liebknechtnek, és fölszólította, hogy ő is ebben a szellemben járjon el), hogy Lassalle sokkal közelebb állt Bismarckhoz, semmint valaha is gondoltuk. Valóságos szövetség volt közöttük, amely olyan messzire ment, hogy Lassallenak el kellett volna utaznia Schleswig-Holsteinbe, hogy ott a hercegségek annexiója érdekében síkra szálljon; ennek ellenében Bismarck meglehetősen határozatlan ígéretet tett valamiféle általános választójog bevezetésére, és kissé határozottabbat az egyesülési jogra, bizonyos szociális engedményekre, munkásszövetkezetek állami támogatására stb. Az ostoba Lassalle-nak Bismarckkal szemben semmiféle biztosítéka sem volt, sőt ellenkezőleg, minden teketória nélkül hűvösre tették volna, mihelyt kényelmetlenné válik. A »Social-Demokrat«-nál dolgozó urak jól tudták mindezt, és mégis egyre nagyobb igyekezettel űzték tovább a Lassalle-kultuszt. S tetejébe ezek a fickók hagyták magukat megfélemlíteni azon fenyegetések által, melyeket Wagener (a „Kreuzzeitung«-tól) hangoztatott, s elkezdtek Bismarcknak udvarolni és vele kacérkodni stb... Erre mi kinyomattunk egy nyilatkozatot és visszaléptünk, szintúgy Liebknecht is" (1865. márc. 10. *Lásd* M—E. Műv. XXV. köt., 446—447. old. [oroszul]). Nehezen érthető, hogy Marx, Engels és Liebknecht, akik mindhárman ismerték Lassalle-t, és mindhárman olvasták a „Social-Demokrat"-ot, hogyan hihették el

Hatzfeldt grófné meséit, de persze ha már elhitték ezeket, akkor nagyon is érthető, hogy elfordultak attól a mozgalomtól, amelyet Lassalle hozott lendületbe.

Visszalépésüknek azonban nem volt gyakorlati hatása erre a mozgalomra. Még a Kommunisták Szövetségének régi tagjai is — mint például Röser, aki hajdan a kölni esküdtek előtt oly ékesszólással védte a „Kommunista Kiáltvány" alapelveit — Schweitzer taktikája mellett nyilatkoztak.

4. AZ ELSŐ LONDONI KONFERENCIA

Így tehát a lassalleánusok eleve távol maradtak az új Szövetségtől; de eleinte az angol szakszervezetek és a francia proudhonisták körében is csak lassan haladt a toborzás munkája.

Hiszen először csupán a szakszervezeti vezetők kis köre értette meg a politikai harc szükségességét, de még ezek a vezetők is inkább csak szakszervezeti céljaik eszközét látták az Internacionáléban. De míg e férfiaknak legalább nagy gyakorlati tapasztalatuk volt szervezeti kérdésekben, addig a francia proudhonistáknak nem kisebb fogyatékosságaik voltak ezen a téren, mint a munkásmozgalom történelmi jellegének világos megértésében. Hatalmas feladat volt az, amelyet az új Szövetség maga elé tűzött, és ennek megoldásához hatalmas szorgalomra, hatalmas erőre volt szükség.

Mindkettőt, a szorgalmat is, az erőt is, Marx adta bele, jóllehet ebben az időben megint nagyon kínozták fájdalmas betegségei, és ezenfelül égett a vágytól, hogy tudományos fő művét legalább valamennyire befejezze. Egyszer fel is sóhajtott: „A legrosszabb az ilyen agitációs munkáknál, hogy az embert, ha részt vesz bennük, folyton kizökkentik" (Engelshez, 1864. dec. 2. *Lásd* MEGA, III. rész, 3. köt., 209. old.); máskor meg azt mondta, az Internacionálé, s minden, ami körülötte van, „lidércnyomásként" nehezedik rá, és boldog volna, ha lerázhatná. De hát ez nem megy, tette hozzá, mert aki Á-t mondott, annak B-t is kell mondani. S alapjában véve Marx nem lett volna az, aki, ha ennek a tehernek a viselése nem tette volna vidámabbá és boldogabbá, mint ha megszabadul tőle.

Csakhamar kitűnt, hogy ő az egész mozgalomnak a tulajdonképpeni „feje". Nem mintha valamiképp is előtérbe tolta volna

magát; végtelenül megvetett minden olcsó népszerűséget, s a demokrata modortól, amely nyilvánosan fontoskodik, és kozben semmit sem csinál, abban akart kulonbozni, hogy a szinfalak mögött dolgozik és a nyilvánosság előtt nem szerepel. De azok kozul, akik a kis szovetségben tevékenykedtek, senki nem rendelkezett még csak megközelítőleg sem az ilyen átfogó agitációhoz szukséges ritka tulajdonságokkal: a történelmi fejlődes torvényeinek vilagos és mélyenszántó áttekintesével, olyan energiával, amely a szukségeset akarja, és olyan turelemmel, amely megelégszik a lehetőségekkel, hosszantűrő elnézéssel a becsuletes tévedés és parancsoló kérlelhetetlenséggel a makacs tudatlanság irányában. Itt hasonlíthatatlanul tágabb téren nyílt alkalma Marxnak, mint annak idején a forradalmi Kolnben, azon páratlan képességének a gyakorlására, hogy oktatva és irányítva uralkodjek az emberek felett.

„Borzasztó sok időbe kerultek" neki kezdettől fogva azok a személyes civódások és viszályok, amelyek rendszerint elválaszthatatlanok az ilyen mozgalmak kezdeti lépéseitől. Az olasz és főleg a francia tagok sok felesleges nehezséget okoztak. Párizsban a forradalmi esztendők óta mely ellenszenv uralkodott „a szellemi és a kézi munkások kozott"; a proletárok nem tudták elfelejteni a tollforgatók nagyon is gyakori árulásait, ezek viszont eretnekséggel vádoltak minden munkásmozgalmat, amely nem akart róluk tudomást venni. De a munkásosztályon belul is dúsan burjánzott — a bonapartista katonai despotizmus hatására — a gyanakvás, a bonapartista besúgástól való félelem, ami annál sulyosabb volt, mert hiányzott az egyletek vagy a sajtó útján való érintkezés. Ennek a „francia levesnek" az állandó bugyborekolása sok értékes estejebe és számtalan korulményes, hosszú határozatába kerult a Főtanácsnak.

Örvendetesebbek és gyumolcsozőbbek voltak Marx számára azok a munkák, amelyeket az Internacionálé angol szekciójában vegzett. Az angol munkásoknak, akik megakadályozták az angol kormányt, hogy háborúba lepjen az Unió déli államai érdekében, megvolt az erkolcsi joguk, hogy elkuldjék szerencsekívánataikat Abraham Lincolnnak, elnokké valo újraválasztása alkalmából. Marx fogalmazta meg ezt az uzenetet „a munkásosztály egyenes lelkű fiának", akinek osztályrészul jutott, „hogy vezesse országát abban a páratlan küzdelemben, amely egy leigázott faj felszabadításáért . . .

folyik" *(lásd* Marx—Engels—Lenin—Sztálin: Proletárnemzetköziség és hazafiság, 29. old.). Mindaddig, míg az Unió fehér munkásai meg nem értették — mondja a továbbiakban az üzenet —, hogy a rabszolgaság megbecsteleníti köztársaságukat, mindaddig, amíg a néger előtt, akit beleegyezése nélkül adnak el, a fehér munkásnak azzal a kiváltságával dicsekedtek, hogy maga adhatja el magát és megválaszthatja urát, mindaddig képtelenek voltak arra, hogy az igazi szabadságot megszerezzék, vagy európai testvéreik fölszabadító küzdelmét támogassák. De ezt a gátat elmosta a polgárháború vörös vértengere. Marx ezen üzenetet nyilvánvaló kedvvel és az ügy iránti szeretettel vetette papírra, jóllehet ő is, akárcsak Lessing, szerette becsmérelni saját munkáit. Ezúttal például azt írta Engelsnek, hogy azért kellett ezt a vacakot neki magának megcsinálnia (ami sokkal nehezebb, mint valami tartalmilag érdemleges munka), mert szerette volna, hogy az a frazeológia, amelyre ilyen irkafirkának korlátozódnia kell, legalább valamiben különbözzék a vulgáris demokrata frazeológiától. Lincoln nagyon is észrevette ezt a különbséget; igen barátságos és szívélyes hangon felelt — a londoni sajtó nagy csodálkozására, hiszen az „old man" a polgári demokraták szerencsekívánatait csak formális udvariaskodással intézte el.

„Tartalmilag" persze sokkal fontosabb volt ennél az az értekezés, amelyet „Bér, ár és haszon" *(lásd* M—E. Vál. Műv. 1. köt., 375—427. old.) címen Marx 1865. június 26-án* az Internacionálé Főtanácsában adott elő, s amelyben megcáfolta egyes tagoknak azon nézetét, hogy a munkabér általános emelkedése nem javítja meg a munkások helyzetét, tehát a trade-unionok működése káros. Marx kifejtette, hogy ez a nézet abból a tévedésből ered, miszerint a munkabér határozza meg az áru értékét, és ha a kapitalisták ma öt shilling bért fizetnek négy helyett, akkor holnap, a megnövekedett kereslet folytán árujukat négy shilling helyett öt shillingért adhatják el. Marx kijelentette, hogy bármily lapos is ez a nézet, bármenynyire is csak a jelenség felszínét látja, mégsem könnyű az ezzel összefüggő valamennyi gazdasági kérdést tájékozatlanoknak megmagyarázni; a politikai gazdaságtanról nem lehet egy órába belezsúfolt tanfolyamot tartani. Mindamellett kitűnően sikerült

* Helyesen: 20-án és 27-én. — *A ford.*

neki a dolgok megmagyarázása, és a trade-unionok hálásak voltak ezért a jelentős szolgálatáért.

Mindenekelőtt azonban az angol választójogi reform érdekében újjáéledő mozgalom volt az, amelynek az Internacionálé az első jelentős sikereit köszönhette. Marx már 1865. május 1-én így számol be Engelsnek: „A Reformliga a mi művünk. A szűkebb tizenkettős bizottságban (hat kispolgár és hat munkás) a munkások egytől egyig a mi Tanácsunk tagjai (köztük Eccarius). Meghiúsítottunk minden kispolgári kísérletet, hogy félrevezessék a munkásosztályt . . . Ha ily módon sikerül az angol munkásosztály politikai mozgalmát újra felvillanyozni, Szövetségünk minden hűhó nélkül többet tett az európai munkásosztályért, mint amennyit bármilyen más módon lehetséges lett volna. És minden okunk megvan, hogy bízzunk a sikerben" *(lásd* M—E. Vál. Lev., 200—201. old.). Mire Engels május 3-án a következőket feleli: „A Nemzetközi Munkásszövetség valóban rövid idő alatt és kevés hűhóval óriási területet hódított meg. De nagyon jó, hogy most az angol ügyekkel van elfoglalva, és nem kell örökké a francia klikkek civódásaival bajlódnia. Így mégis találsz valami kárpótlást az időveszteségedért" *(lásd* MEGA, III. rész, 3. köt., 265. old.). Sajnos, csakhamar kitűnt, hogy ennek a sikernek is megvan az árnyoldala.

Marx az általános helyzetet még nem tartotta elég érettnek arra, hogy a Szövetség nyilvános kongresszust tartson, holott ennek egybehívása 1865-re, Brüsszelbe, már tervbe volt véve. Marx attól félt, és nem indokolatlanul, hogy a kongresszuson bábeli zűrzavar lesz. Nagy fáradsággal sikerült neki — különösen a franciák ellenállásával szemben — elérnie, hogy a nyilvános kongresszus helyett ideiglenes, zárt konferenciát hívjanak össze Londonba, s ezen csak a vezető bizottságok tagjai vegyenek részt a később megtartandó kongresszus előkészítésére. Ezt a javaslatát Marx egyrészt azzal indokolta, hogy szükség van ilyen előzetes megbeszélésre, másrészt azzal, hogy hivatkozott az angol választási mozgalomra és a Franciaországban kezdődő sztrájkokra, végül pedig felhozta azt is, hogy Belgiumban éppen most bocsátottak ki olyan, külföldiekre vonatkozó törvényt, amely lehetetlenné teszi a kongresszusnak Brüsszelben való megtartását.

A londoni konferencia 1865. szeptember 25-től 29-ig ülésezett. A Főtanács részéről Odger elnökön, Cremer főtitkáron és néhány más

angol tagon kívül delegálva volt Marx is, úgyszintén az a két munkatársa, akik legtöbbet segítettek neki az Internacionálé ügyeiben: Eccarius és Jung. Jung Londonban letelepedett svájci órás volt, aki egyformán jól beszélt németül, angolul és franciául. Franciaországból Tolain, Fribourg és Limousin jöttek, akik később mind elpártoltak az Internacionálétól, továbbá Schily, Marx régi barátja már 1848 óta, és Varlin, a Párizsi Kommün későbbi hőse és mártírja. Svájcból Dupleix könyvkötő képviselte a francia és olasz anyanyelvű munkásokat, míg a német anyanyelvűeket Johann Philipp Becker képviselte, aki valamikor kefekötő, most pedig fáradhatatlan agitátor volt. Belgiumból César de Paepe jött, aki mint szedőtanonc felcsapott orvostanhallgatónak és orvossá lett.

Az értekezlet mindenekelőtt a Szövetség pénzügyeivel foglalkozott. Kitűnt, hogy az első évben alig 33 font jött össze. A rendszeres tagdíjfizetésre még nem volt döntés, csak arról határoztak, hogy propagandacélokra és a kongresszus költségeire 150 fontot gyűjtenek, mégpedig Angliában 80, Franciaországban 40, Németországban, Belgiumban és Svájcban 10—10 fontot. Ezt a költségvetést azonban nem tartották be, aminthogy a „dolgok idegrendszere" sohasem volt az Internacionálé idegrendszere. Marx évek múltán keserű humorral jegyezte meg, hogy a Főtanács pénzügyei állandóan növekvő negatív számok. Engels pedig évtizedekkel később azt írta, hogy a Főtanács az Internacionálé sokat emlegetett „milliói" helyett legtöbbször csak adósságokkal rendelkezett, s hogy ilyen kevés pénzzel talán soha, sehol sem értek el ekkora eredményeket.

Az angliai helyzetről Cremer főtitkár tett jelentést. A kontinensen nagyon gazdagoknak tartják a trade-unionokat, és úgy vélik, hogy támogathatnák a saját ügyüket; ámde a trade-unionokat kötik a saját kicsinyes alapszabályaik. Kevesek kivételével tagjaik nem értenek a politikához, és ezt nehezen is lehet nekik megmagyarázni. De tagadhatatlan, hogy van bizonyos haladás. Néhány esztendővel ezelőtt az Internacionálé küldötteit meg sem hallgatták volna; ma azonban szívesen fogadják, meghallgatják őket, és egyetértenek alapelveikkel. Ez az első eset, hogy a trade-unionok jól fogadnak olyan egyesülést, amelynek köze van a politikához.

Franciaországról Fribourg és Tolain számolt be. Elmondták, hogy ott kedvezően fogadták az Internacionálét; Párizson kívül

Rouenban, Nantes-ban, Elbeufben, Caenban és más helyeken is szerveztek be tagokat, s tekintélyes számú tagsági igazolványt adtak el 1,25 frank évi tagsági díj ellenében, csak hát az ebből befolyt összeget elemésztette a párizsi központi iroda berendezése és a delegátusok útiköltsége. A Főtanácsot a még eladatlan és feltétlenül eladásra kerülő 400 db tagsági igazolvánnyal vigasztalták. A francia küldöttek elpanaszolták, hogy a kongresszus elhalasztása nagyon akadályozza a fejlődést, ugyanakkor panaszkodtak amiatt is, hogy a munkásokat mennyire megfélemlíti a bonapartista rendőruralom; lépten-nyomon azzal a kifogással élnek: előbb mutassátok meg, hogy mit tudtok, s majd aztán csatlakozunk.

Igen kedvezően hangzottak azok a beszámolók, amelyeket Becker és Dupleix tartottak Svájcra vonatkozóan, noha ott az agitáció csak hat hónappal megelőzőleg kezdődött. Genfben 400, Lausanne-ban és Veveyben 150—150 tagot számláltak. A havi tagsági díj 50 pence, de a tagok a kétszeresét is megfizetnék, mert teljesen átérzik, hogy a Főtanácsnak adózniuk kell. Pénzt persze onnan se hoztak magukkal a küldöttek, csupán azt a vigaszt, hogy egész szép többletbevételt hoztak volna, ha nincsenek útiköltségeik.

Belgiumban csak egy hónapja folyt az agitáció. De Paepe jelentette, hogy már 60 tagot szerveztek be, akik kötelezték magukat, hogy évente legalább három frankot fizetnek, s ennek harmadrésze a Főtanácsot fogja illetni.

Ami a kongresszust illeti, erre vonatkozólag Marx a Főtanács nevében azt indítványozta, hogy 1866 szeptemberében vagy októberében tartsák meg Genfben. A helyet egyhangúlag megszavazták, de az időpontot, a franciák heves sürgetésére, előrehozták május utolsó hetére. A franciák azt is követelték, hogy mindenki, aki tagsági igazolvánnyal rendelkezik, részt vehessen és szavazhasson a kongresszuson; kijelentették, hogy ez számukra elvi kérdés, mert az általános választójogot így kell értelmezni. Csak heves vita után lehetett keresztülvinni, hogy elfogadják a delegátusok révén való képviseletet, ezt az elvet főként Cremer és Eccarius támogatta.

A kongresszus napirendjéről a Főtanács igen bőven gondoskodott. A következő kérdések megvitatását javasolta: a szövetkezeti munka; a munkaidő megrövidítése; a női és gyermekmunka; a szakszervezetek múltja és jövője; az állandó hadseregek hatása a

dolgozó osztályok érdekeire stb. Mindezt egyhangúlag elfogadták, csak két napirendi pont okozott véleményeltérést.

E két pont egyikét nem a Főtanács indítványozta, hanem a franciák. A napirend külön tárgyaként javasolták a következőt: A vallásos eszmék, s befolyásuk a társadalmi, politikai és szellemi mozgalmakra. Hogy erre mi indította a franciákat, s hogy erről mi volt Marx véleménye, az talán a legtömörebben Marxnak Proudhonról írt megemlékezése néhány mondatából tűnik ki; a megemlékezés pár hónappal korábban jelent meg Schweitzer „Social-Demokrat"-jában, s ennél több cikket nem is igen írt ebbe a lapba. „Támadásai a vallás, az egyház stb. ellen — mondja itt Proudhonról Marx — helyileg mégis nagy szolgálatot tettek egy olyan korban, amikor a francia szocialisták azt tartották helyesnek, hogy a XVIII. század polgári voltairianizmusát és a XIX. század német istentelenségét vallásosságukkal szárnyalják túl. Ha Nagy Péter az orosz barbárságot barbársággal verte le, úgy Proudhon minden tőle telhetőt megtett, hogy a francia frázisokat frázisokkal verje le" *(lásd* M—E. Vál. Műv. 1. köt., 373. old.). Az angol küldöttek között is voltak, akik óva intettek attól, hogy ezt az „Eris almáját" bedobják a vitába, de a franciák 18 szavazattal 13 ellen mégis keresztül vitték javaslatukat.

A másik erősen vitatott napirendi pont témáját a Főtanács indítványozta; ez az európai politikának olyan kérdését érintette, amely Marx számára különösen fontos volt, s így hangzott: „Oroszország növekvő európai befolyása megfékezésének szükségszerűsége, mégpedig úgy, hogy a nemzetek önrendelkezési jogának megfelelően helyreállítják a független — demokratikus és szocialista alapokon nyugvó — Lengyelországot." Erről a napirendi pontról viszont a franciák nem akartak hallani; minek összekeverni a politikai kérdéseket a szociális kérdésekkel, mondták, minek a távolba kalandozni, amikor a saját portánkon is elég harcolni valónk van az elnyomás ellen, minek az orosz kormány befolyását megfékezni, amikor a porosz, az osztrák, a francia és az angol kormány befolyása semmivel sem kevésbé végzetes? Ebben az értelemben szólt hozzá, és igen határozottan, a belga küldött is. César de Paepe úgy vélte, hogy Lengyelország visszaállítása csak három osztálynak válnék előnyére: az arisztokráciának, a nemességnek és a papságnak.

E kérdésnél Proudhon befolyása egészen nyilvánvaló volt. Proudhon ismételten nyilatkozott Lengyelország visszaállítása ellen, utoljára még az 1863-as lengyel fölkelés idején, s ekkor, Marx fent említett cikke szerint, a cár tiszteletére szinte agyalágyult cinizmusról tett tanúbizonyságot. Ezzel szemben Marxban és Engelsben ugyanez a felkelés újra életre keltette azt a régi szimpátiát, amellyel a forradalmi években a lengyel ügy iránt viseltettek; közös kiáltványt is akartak kiadni ez alkalomból, de ebből nem lett semmi.

A Lengyelország iránti rokonszenvük azonban nem volt kritika nélküli; 1863. április 21-én Engels a következőket írta Marxnak: „Meg kell mondjam, hogy az 1772-es év lengyeleiért csak egy bivaly lelkesedhet. Hiszen Európa legnagyobb részében akkor a nemesség bizonyos méltósággal, sőt részben szellemességgel bukott meg, bármennyire is az volt az általános alapelve, hogy a materializmus abból áll, amit az ember megeszik és megiszik, hogy közösül, játékon pénzt nyer vagy gazságaiért fizetséget kap; de módszereiben egyik nemesség sem volt olyan ostoba, mint a polyák, amely eladta magát az orosznak" *(lásd* MEGA, III. rész, 3. köt., 139. old.). Ameddig azonban még csak gondolni sem lehetett arra, hogy Oroszországban magában forradalom tör ki, addig Lengyelország helyreállítása kínálta az egyetlen lehetőséget az európai kultúrára gyakorolt cári befolyás visszaszorítására; ennek megfelelően Marx a lengyel felkelés kegyetlen elfojtásában és a cári despotizmus kaukázusi előtörésében látta az 1815 óta bekövetkezett legfontosabb európai eseményt. Ezt a két eseményt hangsúlyozta Marx a leginkább az „Alapító Üzenetnek" a proletariátus külpolitikájával foglalkozó részében, s még jóval később is igen keserűen nyilatkozott arról az ellenállásról, amelyre e napirendi pont Tolainnél, Fribourgnál és másoknál talált. Egyelőre azonban sikerült neki az angol küldöttek segítségével ezt az ellenállást megtörni, s a lengyel kérdés napirenden maradt.

A konferencia délelőtti, zárt ülésein Jung elnökölt, esti, félnyilvános gyűlésein pedig Odger. Az esti gyűléseken azokat a kérdéseket vitatták meg munkások bevonásával, amelyeket a zárt üléseken már tisztáztak. A párizsi küldöttek kinyomtatták a konferenciáról készített jelentésüket és a kongresszus tervbe vett programját, s ez igen élénk visszhangot keltett a párizsi sajtóban.

Marx nyilvánvaló elégedettséggel jegyezte meg: „Párizsi barátaink kissé elképedtek azon, hogy éppen az Oroszországgal és Lengyelországgal foglalkozó paragrafus, amelyről tudni sem akartak, kelti a legnagyobb szenzációt" (Engelshez, 1865. nov. 20. *Lásd* uo., 296. old.). S Marx még évek múltán is szívesen hivatkozott arra a „lelkes kommentárra", amelyben Henri Martin, ismert francia történetíró különösen ezt a pontot, de a kongresszus programját általában is részesítette.

5. A NÉMET HÁBORÚ

Az odaadás, amellyel Marx az Internacionálé ügyeivel foglalkozott, azzal a kellemetlen személyes következménnyel járt, hogy kenyérkereső munkája szünetelt és újból rászakadt minden gond. Már július 31-én kénytelen volt Engelsnek megírni, hogy két hónapja csupán a zálogházból él. „Biztosítlak, hogy szívesebben levágattam volna a hüvelykujjamat, mintsem Neked ezt a levelet megírjam. Igazán lesújtó, ha az ember fele életén át függő helyzetben marad. Az egyetlen gondolat, amely emellett mégis tartást ad nekem, az, hogy mi ketten társas cég vagyunk, s én áldozom az időmet a »biznisz« elméleti és pártoldalának. Igaz, hogy körülményeimhez képest túlságosan drágán lakom, ezenfelül ebben az évben jobban is éltünk, mint különben. De ez az egyetlen mód arra, hogy a gyerekek — eltekintve a sok mindentől, amit elszenvedtek, s amiért legalább rövid időre kárpótlást kaptak — olyan ismeretségekre és kapcsolatokra tegyenek szert, amelyek jövőjüket biztosíthatják. Azt hiszem, Te is azon a véleményen leszel, hogy a mi esetünkben, még ha csupán a kereskedő szemével nézzük is a dolgot, nem helyén való a legszigorúbb proletár életmód, holott ezt nagyon jól meg lehetne oldani, ha csak kettesben lennénk a feleségemmel, vagy ha a lányok fiúk volnának" (1865. júl. 31. *Lásd* uo., 279. old.). Engels ugyan azonnal Marx segítségére sietett, de mindazonáltal néhány esztendőre ismét beköszöntött az élet nyomorúságos gondja.

Néhány hónappal később új kereseti lehetőség kínálkozott Marxnak egy éppoly különös, mint váratlan ajánlat révén, melyet 1865. október 5-i levelében Lothar Bucher tett neki. A két férfiúnak

azokban az években, amikor Bucher Londonban menekültként élt, nem volt egymással semmiféle kapcsolata, baráti kapcsolatokról nem is szólva; s Marx azután is igen kritikusan szemlélte Buchert, mikor az kivált az általános emigráns tömegből és Urquhart lelkes követője lett. Ezzel szemben Bucher nagyon kedvezően nyilatkozott Borkheimnek Marx Vogt ellen írt könyvéről, és foglalkozni is akart vele az „Allgemeine Zeitung"-ban. Igaz, hogy ebből aztán nem lett semmi, vagy azért, mert Bucher nem írta meg a cikket, vagy pedig azért, mert az augsburgi újság nem volt hajlandó közölni. Bucher később a porosz amnesztiarendelet kibocsátása után hazatért, és Berlinben megbarátkozott Lassalle-lal; vele együtt érkezett az 1862-es világkiállításra Londonba, és személyesen csak ekkor ismerkedett meg Marxszal, Lassalle révén. Marx úgy találta, hogy Bucher „egészen finom, habár kissé zavaros emberke" (Engelshez, 1862. júl. 30. *Lásd* uo., 84. old.), akiről nem tételezhető fel, hogy egyetért Lassalle „külpolitikájával". Lassalle halála után Bucher a porosz kormány szolgálatába állt, s ekkor Marx őt is és Rodbertust is Engelshez intézett egyik levelében a következő kemény szavakkal intézte el: „Csibész banda ez az egész berlini, marki és pomerániai csőcselék!" (1864. dec. 10. *Lásd* uo., 213. old.).

Bucher most a következőket írta Marxnak: „Először is a business! [üzlet]. A „Staatsanzeiger" szeretne havi beszámolókat közölni a pénzpiac eseményeiről (és természetesen az árupiacéról is, amennyiben a kettő nem választható el). Megkérdeztek, nem tudok-e valakit javasolni, mire azt feleltem, hogy senki sem tudná ezt Önnél jobban csinálni. Ennek folytán felkértek, hogy forduljak Önhöz. A cikkek terjedelmét nem írják elő, minél alaposabbak és kimerítőbbek lesznek, annál jobb. A tartalmat illetően magától értetődik, hogy Ön csak tudományos meggyőződését követheti, de az olvasóközönségre (haute finance) [fináncarisztokrácia], és nem a szerkesztőségre való tekintettel tanácsos volna, hogy a kérdések legbelsőbb magvát csak a bennfentesek számára tenné érthetővé, és a vitákat mellőzné." Ezután még néhány üzleti megjegyzés következik, majd visszaemlékezés egy Lassalle-lal tett közös kirándulásra, akinek a halála még mindig „pszichológiai rejtély" Bucher számára. A továbbiakban közli, hogy mint Marx bizonyára tudja, visszatért első szerelméhez, az aktákhoz. „Mindig eltért a véleményem Lassalle-étól, aki a fejlődést nagyon is gyors-

nak képzelte. A liberális párt még sokszor fog vedleni, mielőtt kimúlik; aki tehát élete folyamán még dolgozni kíván az államon belül, annak fel kell zárkóznia a kormány mellé." A levél Marxnénak és a fiatal hölgyeknek, főleg a legkisebbnek szóló üdvözletekkel és a szokásos frázissal végződik: maradok kiváló tisztelettel stb.

Marx visszautasította ezt az ajánlatot, de nincsenek közelebbi adataink, hogy mit írt, és mi volt a véleménye Bucher leveléről. Közvetlen a levél vétele után Manchesterbe utazott, ahol a dolgot bizonyára megbeszélte Engelsszel; levelezésükben nem történik erről említés, s Marxnak más barátaihoz írt leveleiben is, amennyire ez ideig ismeretes, csak egyszer fordul elő ez az ügy, egészen futólag. Ámde tizennégy esztendővel később, amikor Hödel és Nobiling merényletei után tomboló szocialistaüldözés tört ki Berlinben, Marx az üldözők táborának szemébe vágta Buchernek e levelét, s ez ott bombaként robbant. Bucher abban az időben a berlini kongresszus titkára volt, s félhivatalos életrajzírója szerint ő fogalmazta az első szocialistaellenes törvény tervezetét, amelyet Hödel merénylete után terjesztettek a Reichstag elé, de akkor még a Reichstag nem fogadta el.

Azóta nagyon sokat vitatkoztak arról, vajon nem akarta-e Bismarck Bucher levelével Marxot megvesztegetni. Az biztos, hogy Bismarck 1865 őszén, amikor a gasteini szerződés az Ausztriával való fenyegető szakítást csak nagy nehezen hárította el, saját vadászhasonlata szerint nagyon is hajlamos volt arra, hogy „szabadon eressze az összes ugatni akaró kutyákat". De persze sokkal megcsontosodottabb kelet-elbai junker volt, semhogy egy Disraeli vagy egy Bonaparte módjára a munkáskérdéssel kacérkodjék; köztudomású, hogy milyen nevetséges elképzelései voltak Lasalleról, akivel pedig több ízben személyesen is érintkezett. Közvetlen környezetében két olyan ember volt, akik ebben a kényes kérdésben jobban kiismerték magukat nálánál, mégpedig éppen Lothar Bucher és Hermann Wagener. Akkoriban Wagener buzgón igyekezett, hogy a munkásmozgalmat lépre csalja, és amennyiben ez Hatzfeldt grófnén múlt, lépre is csalta. De Wagener — mint a junker párt szellemi vezetője és Bismarck régi barátja még a március előtti időkből — sokkal függetlenebb volt Buchernél, aki teljesen rá volt szorulva Bismarck jóindulatára, mert a bürokrácia,

mint hívatlan betolakodót, ferde szemmel nézte, s a király, még 1848 miatt, hallani sem akart róla. Bucher különben is gyönge jellem volt, „szálka nélküli hal", ahogy barátja, Rodbertus emlegette.

Ha tehát Marxot Bucher levelével meg akarták vásárolni, akkor ez bizonyára nem történhetett Bismarck előzetes tudta nélkül. Kérdés, hogy létezett-e egyáltalában ilyen megvesztegetési terv. A mód, ahogy Marx Bucher levelét az 1878. évi szocialistaüldözés ellen fölhasználta, éppoly megengedett, mint ügyes sakkhúzás volt, de ezzel még az sincs bebizonyítva, hogy Marx Bucher levelét elejétől kezdve megvesztegetési kísérletnek tekintette, s még kevésbé az, hogy a levél valóban ilyen kísérlet volt. Bucher nagyon jól tudta, hogy Marx a Schweitzerrel való szakítása óta elég rossz hírnévnek örvend a lassalleánusoknál; ezenkívül egy-egy havi beszámoló a nemzetközi pénz- és árupiacról az összes német újságok legunalmasabbikában aligha volt alkalmas eszköz arra, hogy a Bismarck politikája elleni általános elégedetlenséget csillapítsa, vagy éppenséggel a munkásokat ennek a politikának megnyerje. Ezért tehát lehet valami igazság Buchernek azon bizonykodásában, hogy régi száműzött sorstársát minden politikai hátsógondolat nélkül ajánlotta be a „Staatsanzeiger" szerkesztőjének, habár hozzátehetjük, hogy ugyanez a szerkesztő bizonyára eleve tiltakozott volna a szabadkereskedelem haladó hívével való együttműködés ellen. Miután Bucher Marxnál így felsült, Dühringhez fordult, aki vállalta is a dolgot, de csakhamar abbahagyta, mert a lap szerkesztője korántsem tanúsította a „tudományos meggyőződés" iránt azt a tiszteletet, amelyet Bucher annyira dicsért nála.

Annál az anyagi megszorultságnál, amelybe Marx az Internacionálé érdekében folytatott idegőrlő tevékenysége és tudományos munkássága következtében jutott, még sokkal súlyosabb baj volt egészségének állandó rosszabbodása. 1866. február 10-én ezt írja neki Engels: „Igazán kellene már végre valami értelmeset csinálnod, hogy ebből a karbunkulushistóriából kievickéljél... Hagyd el egy időre az éjszakai munkát és folytass kissé rendszeresebb életmódot" *(lásd* MEGA, III. rész, 3. köt., 307. old.). Erre Marx február 13-án így válaszol: „Tegnap megint agyoncsapott voltam, mert egy kutyakomisz karbunkulus kifakadt a bal ágyékomon. Ha volna elég pénzem a családom számára, ha a

könyvem készen lenne, akkor igazán közömbösen hagyna, hogy ma vagy holnap kerülök-e a szentmihálylovára. De a mai körülmények között ezt még nem engedhetem meg magamnak" *(lásd* MEGA, III. rész, 3. köt., 308. old.). Egy héttel később* Engels a következő ijesztő hírt kapta: „Ezúttal a bőrömről volt szó. Családom nem is tudta, hogy mennyire komoly a dolog. Ha ez a história még három-négyszer ugyanebben a formában megismétlődik, a halál fia vagyok. Meglepően lefogytam, és még mindig átkozottul gyenge vagyok, nem fejben, hanem ágyékban és lábban. Az orvosoknak teljesen igazuk van, hogy ennek a visszaesésnek a túlhajtott éjszakai munka a fő oka. De nem közölhetem ezekkel az urakkal — s céltalan is volna —, hogy milyen okok kényszerítenek erre a különcködésre" *(lásd* uo., 305. old.). De most már Engels kierőszakolta, hogy Marx rászánja magát néhány heti pihenőre, s a tengerpartra, Margate-be menjen.

Marx itt hamarosan visszanyerte jókedvét. Laura leányának szóló vidám levelében így ír: „Nagyon örülök, hogy magánházban szállásoltam el magamat és nem vendégfogadóban, ahol elkerülhetetlenül helyi politikával, családi botrányokkal és szomszédszapulással kínozzák az embert. És mindamellett nem énekelhetem el a deei molnárral együtt: »Nem törődöm senkivel, és velem sem törődik senki.« Mert mégis itt van a szállásadónőm, aki ugyan süket, mint az ágyú, és a leánya, aki krónikus rekedtségben szenved, de nagyon kedves emberek, figyelmesek és nem tolakodók. Én magam valóságos vándorbot lettem, majdnem egész nap mászkálok, szívom a levegőt, és este tízkor lefekszem. Nem olvasok és még annál is kevesebbet írok, s általában beledolgozom magamat a semmittevésnek abba a lelkiállapotába, amelyet a buddhizmus a legnagyobb emberi boldogságnak tart" (1866. márc. 20. *Lásd* M—E. Műv. XXV. köt., 467. old. [oroszul]). A levél végén Marx a következőképp évődik lányával, nyilván már a küszöbön álló családi eseményre célozva: „Lafargue, ez az átkozott csibész, folyton a proudhonizmusával gyötör, s úgy látszik nem nyughat, amíg azt a kreol koponyáját alaposan be nem verem" *(Lásd* uo., 469. old.).

---

* A dátum téves. Marxnak az alább idézett levele február 10-éről kelt. — *A ford.*

Éppen Marxnak margate-i üdülése idején kezdtek el mennydörögni és villámlani a Németország fölött tornyosuló háborús viharfellegek. Április 8-án Bismarck Ausztria ellen irányuló támadó szövetséget kötött Olaszországgal, s a rákövetkező napon azt indítványozta a Bundestagnak, hogy hívjon össze az általános választójog alapján német parlamentet, amely megvitatja a német kormányok által létrehozandó szövetségi reformot. Marx és Engels álláspontja ezekkel az eseményekkel kapcsolatban megint csak azt mutatta, hogy mennyire idegenek lettek nekik a német viszonyok. Ítéletük meglehetősen ingadozó volt. Április 10-én Engels a következőket írja a német parlament összehívására vonatkozó Bismarck-féle javaslatról: „Milyen szarvasmarha lehet ez a fickó, ha azt hiszi, hogy ez csak egy fikarcnyit is használ neki! ... Ha csakugyan komolyra fordul a dolog, akkor ez lesz az első eset a történelemben, hogy a fejlődés Berlin magatartásától függ. Ha a berliniek a kellő időben lépnek fel, akkor esetleg sikerülhet a dolog — de ki bízhat *ezekben* az emberekben?" (Marxhoz, 1866. ápr. 10. *Lásd* MEGA, III. rész, 3. köt., 325. old.).

Három nappal később viszont, igen világos előrelátással, így vélekedik: „Úgy látszik, a német polgár, némi vonakodás után, ebbe (ti. az általános választójogba — *F. M.)* belenyugszik, hiszen a modern burzsoázia igazi vallása a bonapartizmus. Egyre világosabbá válik előttem, hogy a burzsoázia nem képes arra, hogy közvetlenül maga uralkodjék, tehát ott, ahol egy oligarchia nem vállalhatja magára, mint itt Angliában, hogy jó fizetés ellenében az államot és társadalmat a burzsoázia érdekei szerint vezeti, ott a bonapartista féldiktatúra a normális forma; ez érvényesíti a burzsoázia nagy anyagi érdekeit még a burzsoázia ellen is, de az uralomból magából nem ad neki részt. Másrészt viszont ez a diktatúra kénytelen akarata ellenére magáévá tenni a burzsoáziának ezeket az anyagi érdekeit. Így érthető, hogy Bismarck úr most elfogadja a Nemzeti Egylet programját. A végrehajtás persze már egészen más dolog, de a német polgár miatt aligha gyűlik meg a baja Bismarcknak" (Marxhoz, 1866. ápr. 13. *Lásd* M—E. Vál. Lev., 204. old.). Amin azonban Bismarck tényleg hajótörést szenved, mondja továbbá Engels, az az osztrák katonai erő lesz, mert Benedek feltétlenül jobb tábornok, mint Frigyes Károly herceg;

Ausztria saját erejéből rá tudja kényszeríteni Poroszországot a békére, de Poroszország Ausztriát nem; így tehát minden porosz siker felhívás lenne Bonapartének a beavatkozásra.

Majdnem ugyanezen szavakkal jellemezte Marx az akkori helyzetet újonnan szerzett barátjának, Kugelmann-nak írt levelében; Kugelmann hannoveri orvos volt, aki már 1848-ban, egész fiatal korában rajongott Marxért és Engelsért, valamennyi írásukat gondosan összegyűjtötte, de csak 1862-ben, Freiligrath közvetítésével ismerkedett meg Marxszal, s hamarosan jó viszonyba került vele. Marx a katonai kérdésekben mindig teljesen és kritika nélkül elfogadta Engels véleményét, holott a kritikátlanság éppen nem tartozott tulajdonságai közé.

De Engels túlbecsülte Ausztria erejét, s ami még ennél is meglepőbb, helytelen elképzelései voltak a porosz hadsereg belső állapotát illetően. Ez különösen azért meglepő, mert korábban igen kiváló dolgozatot írt arról a hadseregreformról, amely miatt a porosz alkotmánykonfliktus kitört, s ebben a polgári demokrata fecsegést magasan felülmúló áttekintéssel ismertette ezt a kérdést. Május 25-én azonban így vélekedett: „Ha az osztrákok elég okosak és nem támadnak, akkor a porosz hadseregen belül biztosan elkezdődik a tánc. Ezek a fickók még sohasem voltak ilyen rebellisek, mint ennél a mozgósításnál. Az ember, sajnos, csak igen-igen kis részét tudhatja meg annak, ami történik, de ennyiből is látható, hogy ezzel a hadsereggel a támadó háború lehetetlenség" (Marxhoz, 1866. máj. 25. *Lásd* MEGA, III. rész, 3. köt., 335. old.). És még június 11-én is ezt írja: „A Landwehr ebben a háborúban éppen olyan veszedelmes lesz a poroszok számára, mint a lengyelek voltak 1806-ban, akik szintén a hadseregnek több mint egyharmadát tették ki, és az egész históriát dezorganizálták. Csakhogy a Landwehr majd nem szökevénnyé, hanem lázadóvá lesz a vereség után" (Marxhoz, *lásd* uo., 340. old.). S ezt három héttel Königgrätz előtt írta!

De aztán Königgrätz eloszlatta a ködöt, és Engels már a csata utáni napon így ír: „Mit szólsz a poroszokhoz? A sikerek kiaknázása hallatlan energiával ment végbe. Ily döntő ütközet nyolc óra alatt: erre még nem is volt példa; más körülmények között két napig tartott volna. De hát a gyújtószeges puska istentelen fegyver, meg ezek a legények is valóban olyan bravúrral verekedtek, amilyent efféle békebeli csapatoknál ritkán láttam" (Marxhoz, 1866. júl. 4.

Lásd uo., 342. old.). Engels és Marx is tévedhettek, és gyakran tévedtek is, de sohasem idegenkedtek az olyan felismerésektől, amelyeket maguk az események kényszerítettek rájuk. A porosz győzelem kemény falat volt nekik, de nem rágódtak rajta tehetetlenül. Engels, aki ebben a kérdésben továbbra is megmaradt hangadónak, július 25-én már a következőképpen foglalta össze véleményét: „A németországi helyzetet most meglehetősen egyszerűnek látom. Attól a pillanattól fogva, mikor Bismarck a porosz hadsereg segítségével olyan hatalmas sikerrel megvalósította a burzsoázia kisnémet tervét, Németország fejlődése olyan határozottan ebben az irányban halad, hogy nekünk is, mint mindenki másnak, el kell ismernünk a befejezett tényt, akár tetszik, akár nem . . . A dolognak az a jó oldala van, hogy leegyszerűsíti a helyzetet, megkönnyíti a forradalmat azáltal, hogy a kis fővárosok csetepatéit kiküszöböli, és mindenesetre meggyorsítja a fejlődést. Végül is egy német parlament mégis egészen más valami, mint egy porosz kamara. A mozgalom magával sodorja az egész kisállamiságot, a legrosszabb lokalizáló befolyások megszűnnek, és a pártok végre valóban nemzetiek lesznek, nem csupán helyiek" *(lásd* M—E. Vál. Lev. 209, 210. old.). Amire Marx két nappal később száraz tárgyilagossággal így felelt: „Teljesen osztom nézetedet, hogy ezt a vacakot úgy kell fogadnunk, ahogy van. Mégis kellemes, hogy az első szerelem e zsenge korszakát távolból nézzük" *(lásd* uo. 211. old.).

A július 25-i levelében Engels még azt is megemlíti, nem éppen dicsérő hangon, hogy „Liebknecht testvér fanatikus osztrák-barátságba" lovalja bele magát (*lásd* uo., 210. old.); nyilvánvaló, hogy a Lipcséből a „Neue Frankfurter Zeitung"-nak küldött „düh-tudósítások" tőle származnak; ez a fejedelemfaló újság oda jutott, hogy a poroszoknak a *„tiszteletreméltó hesseni választófejedelemmel"* szemben tanúsított gyalázatos bánásmódjukat veti szemére, és rajong a szegény vak Welfért*. Ezzel szemben Schweitzer Berlinben ugyanazon okokból, ugyanazokkal a szavakkal nyilatkozott, mint Marx és Engels Londonban, s a szerencsétlen Schweitzer-

* *Vak Welf* – V. György, Hannover utolsó királya, akit 1866-ban detronizáltak, miután a porosz csapatok elfoglalták Hannovert. — *A ford.*

nek ezen „opportunista" politikáját még ma is nagy erkölcsi fölháborodással ítélik el olyan érdemes „államférfiak", akik érteni ugyan nem értik, de rendkívül tisztelik Marxot és Engelst.

6. A GENFI KONGRESSZUS

Az eredeti elhatározás ellenére az Internacionálé első kongresszusa még nem zajlott le a Németország sorsát eldöntő königgrätzi csata előtt. Most még egyszer el kellett halasztani ugyanez év szeptemberére, noha fennállásának második esztendejében az új Szovetség összehasonlíthatatlanul gyorsabban fejlődött, mint az elsőben.

A kontinensen lassacskán Genf lett a Szovetség legfontosabb központja; itt mind a francia—olasz, mind a német szekció elöl járt az önálló pártlap megalapításával. A német lap a „Vorbote" volt; ennek az öreg Becker által alapított és vezetett folyóiratnak hat évfolyama még ma is az Internacionálé történetének egyik legfontosabb forrása. A „Vorbote" 1866 januárjától jelent meg és „a német nyelvű szekció központi lapjának" nevezte magát, ugyanis az Internacionálé németországi tagjai is — bármily sokan vagy bármily kevesen voltak — Genf felé orientálódtak, mert a német egyesülési törvények akadályozták belföldi szekciók alakítását. Hasonló okokból kifolyólag a genfi francia—olasz szekció befolyása nagymértékben kiterjedt Franciaországra.

A mozgalom már Belgiumban is teremtett magának önálló lapot, a „Tribune du Peuple"-t, amelyet Marx ugyanúgy elismert az Internacionálé hivatalos lapjaként, mint a két genfi újságot. Nem számította ide azonban a Párizsban megjelenő egy-két kisebb lapocskát, amelyek a maguk módján képviselték a munkásság érdekeit. A mozgalom ugyan Franciaországban is jól fejlődött, de ott inkább csak szalmaláng volt, és nem állandó, egyenletes lobogás. A sajtó- és egyesülési szabadság teljes hiányában nem is igen lehetett igazi mozgalmi központokat létrehozni, s a bonapartista rendőrség kétértelmű, látszólag turelmes magatartása inkább lankasztó, mint felvillanyozó hatással volt a munkások energiájára. A nagyon elterjedt proudhonizmus sem volt alkalmas arra, hogy táplálja a proletariátus szervező erejét.

Különösen lármásan nyilvánult meg a proudhonizmus az „ifjú Franciaország" tagjainál, akik hol Brüsszelben, hol Londonban tűntek fel. 1866 februárjában egy Londonban megalakult francia szekció hevesen támadta a Főtanácsot, mert az a genfi kongresszus napirendjére tűzte a lengyel kérdést. Hogy lehet azt képzelni, mondták Proudhon szellemében, hogy Lengyelország helyreállítása gátat vetne az orosz befolyásnak, olyan pillanatban, amikor Oroszország felszabadítja az orosz jobbágyokat, a lengyel nemesség és papság pedig mindig vonakodott, hogy megadja a szabadságot jobbágyainak? A német háború kitörésekor ugyancsak sok céltalan vitát provokáltak az Internacionálé francia tagjai, sőt magának a Főtanácsnak a francia tagjai is — azokkal a nézeteikkel, amelyeket Marx „proudhonizált stirneriánizmusnak" nevezett. Kijelentették, hogy minden nemzetiség elavult, a nemzeteket kis „csoportokba" kell feloldani, ezek viszont alkossanak „egyesülést", de nem államot. „Az emberiségnek ez az »individualizálása« — mondta Marx — és a megfelelő »mutualizmus« (kölcsönös segítség) úgy megy végbe, hogy a történelemnek minden más országban meg kell szűnnie, és az egész világnak várnia kell, míg a franciák megérnek arra, hogy szociális forradalmat csináljanak. Akkor majd végrehajtják előttünk ezt a kísérletet, és a világ többi része, példájuk erejétől lenyűgözve, ugyanezt fogja tenni" (Engelshez, 1866. jún. 20. *Lásd* M—E. Vál. Lev. 206. old.). Így gúnyolta ki Marx elsősorban „nagyon kedves barátait" — Lafargue-ot és Longuet-t, akik később mindketten vejei lettek, de egyelőre még mint „Proudhon-hívők" sok borsot törtek az orra alá.

Az Internacionálé súlypontját még mindig a trade-unionok alkották. Marx is így látta a helyzetet; 1866. január 15-én Kugelmannhoz írt levelében (*lásd* uo., 203. old.) megelégedését fejezi ki, hogy sikerült bevonni a mozgalomba az egyetlen valóban nagy munkásszervezetet; különösen örült annak az óriási népgyűlésnek, amelyet néhány héttel megelőzőleg tartottak az Internacionálé szellemi vezetésével a St. Martin's Hallban a választójog reformja érdekében. Amikor aztán Gladstone whig-kormánya megbukott, mert cserbenhagyták saját pártjának azok a tagjai, akik túl radikálisnak tartották a Gladstone által 1866 márciusában benyújtott választójogi reformtervezetet, s helyébe Disraeli torykormánya került, amely igyekezett húzni-halasztani a választó-

jogi reformot, akkor a mozgalom igen viharos formát öltött. Erről Marx július 7-én a következőket írta Engelsnek: „A londoni munkástüntetések — összehasonlítva azzal, amit 1849 óta Angliában láttunk, remekek — merőben az *Internacionálé* műve. Mr. Lucraft pl., a Trafalgar Square-i gyűlés főszereplője, Tanácsunk egyik tagja" (*lásd* M—E. Vál. Lev., 207. old.). A Trafalgar Square-en 20 000 ember gyűlt össze; itt Lucraft meghirdetett egy népgyűlést a White Hall Gardensba, ahol „annak idején egyik királyunknak a fejét vettük"; közvetlen ezután a Hyde-parkban összegyűlt 60 000 ember majdnem nyílt lázadásban tört ki.

A trade-unionok teljes mértékben elismerték, hogy az Internacionálénak milyen hatalmas érdemei voltak ebben az egész országra kiterjedő mozgalomban. Az összes trade-unionok képviseletében megtartott sheffieldi konferencia a következő határozatot hozta: „A konferencia teljes elismeréssel adózik a Nemzetközi Munkásszovetségnek azért a fáradozásáért, mellyel a világ munkásait a testvériségben igyekszik egyesíteni, s egyben a legnyomatékosabban javasolja valamennyi itt képviselt szövetségnek, hogy csatlakozzék ehhez a testülethez, mert a konferencia meg van győződve arról, hogy ez rendkívül fontos az egész munkásosztály előrehaladása és továbbfejlődése szempontjából." Erre számos szakszervezet csatlakozott az Internacionáléhoz; ez a nagy erkölcsi és politikai siker azonban nem járt együtt a megfelelő anyagi sikerrel. Az egyes szakszervezetek tetszésére bízták, hogy mennyi járulékot fizessenek, illetve fizessenek-e egyáltalában; így hát csak nagyon szerény összegekkel támogatták az Internacionálét. Az 5000 taggal rendelkező cipészek pl. öt fontot, az ácsok 9000 tag után két fontot, a kőművesek meg, akik 3—4000 tagot számláltak, éppenséggel csak egy fontot fizettek.

Marx hamarosan felismerte, hogy a „Reformmozgalomban" megint megmutatkozik „minden angol mozgalom átkozottul tradicionális jellege". A trade-unionok a választójogi reform érdekében még az Internacionálé megalapítása előtt összeköttetésbe léptek a polgári radikálisokkal. Ezek a kapcsolatok annál szorosabbak lettek, minél gyümölcsözőbbnek ígérkezett a mozgalom; az olyan „részletfizetések", az olyan engedmények, amelyeket korábban a legnagyobb megbotránkozással utasítottak vissza, most a harc méltó díjának tűntek; Marx azonban hiányolta a régi chartisták lángoló

szellemét. Hibáztatta az angolokat, hogy képtelenek két dolgot egyszerre csinálni; minél jobban halad a választási mozgalom, mondta, annál hűvösebbekké válnak a londoni vezetők „a mi saját, szűkebb mozgalmunkban"; „Angliában a »Reformmozgalom«, amelyet mi hívtunk életre, majdnem megölt bennünket". A dolgok ilyen alakulásának már csak azért is nehéz volt gátat vetni, mert Marxot betegsége és margate-i tartózkodása megakadályozta a személyes közbelépésben.

Sok gondja és baja volt Marxnak a „Workman's Advocate"-tel is; ez a hetilap az 1865-ös konferencia határozata alapján az Internacionálé hivatalos lapjává lett, és 1866 februárjában „The Commonwealth"-re keresztelte át magát. Marx is benne volt az állandó pénzügyi nehézségekkel küzdő és így a választójogi reform polgári híveinek anyagi támogatására utalt lap igazgató tanácsában. Minden erejével igyekezett ellensúlyozni a polgári befolyást, és ugyanakkor kivédeni a szerkesztés körüli féltékenykedéseket. Időközönként Eccarius szerkesztette a lapot, s itt tette közzé a Stuart Mill elleni vitairatát, amelynek elkészítésében Marx erősen segítette. Végül azonban Marx mégsem tudta megakadályozni azt, hogy a „Commonwealth" „ideiglenesen tisztán reformlappá alakult át", mint ezt egyik, Kugelmannhoz intézett levelében mondja, mégpedig „félig gazdasági, félig politikai okokból".

Ez az egész helyzet eléggé megmagyarázza, hogy miért nézett Marx olyan nagy aggodalommal az Internacionálé első kongresszusa elé: félt, hogy „európai blamázs" lesz belőle. A párizsiak ragaszkodtak a londoni konferencia határozatához, miszerint a kongresszust május végén kell megtartani; ezért Marx személyesen akart átmenni Párizsba, hogy meggyőzze az ottaniakat ezen időpont lehetetlen voltáról. Engels azonban úgy vélte, hogy az egész história nem ér fel azzal a veszéllyel, hogy Marx esetleg a bonapartista rendőrség hálójába kerül, ahol aztán védtelen lesz; mellékes, hogy a kongresszus határoz-e valami jót, a fő, hogy a botrányt elkerüljék, ez pedig nyilvánvalóan lehetséges. Bizonyos értelemben — legalábbis saját maguk (Marx és Engels) számára — minden ilyenfajta demonstráció blamázs lesz, ami nem jelenti azonban azt, hogy Európa szemében is feltétlenül ilyen benyomást kelt.

A csomó megoldódott önmagától, mert a genfiek, akik nem fejezték be az előkészületeket, elhatározták a kongresszusnak szeptem-

berre való elhalasztását, s ezzel — Párizst kivéve — mindenütt egyetértettek. Marx nem szándékozott a kongresszuson személyesen részt venni, mert tudományos műve már nem tűrt hosszabb megszakítást; s úgy érezte, hogy az, amit ezzel a munkával cselekszik az ügyért, sokkal fontosabb a munkásosztálynak, mint amit bármely kongresszuson személyesen tehet. De mégis sok időt fordított a kongresszus sikerének biztosítására; emlékiratot készített a londoni küldöttek számára, s ezt szándékosan olyan pontokra korlátozta, „amelyek lehetővé teszik a munkások közvetlen egyetértését és együttműködését, és közvetlenül tápot és lökést adnak az osztályharc szükségleteinek és a munkások osztállyá szerveződésének" (Marx—Kugelmannhoz, 1866. okt. 9. *Lásd* M—E. Válogatott Lev., 213. old.). Ez az emlékirat megérdemli ugyanazt a dicséretet, amelyet Beesly az „Alapító Üzenetre" mondott: a nemzetközi proletariátus legközvetlenebb követelései néhány oldalon olyan alaposan és olyan átütő erővel vannak benne összefoglalva, mint még soha. A Főtanács képviseletében Odger elnök és Cremer főtitkár ment Genfbe, s velük volt Eccarius és Jung is, akiknek helyes ítélőképességében Marx elsősorban bízhatott.

A kongresszus szeptember 3-ától 8-áig ülésezett 60 küldött részvételével; az elnök Jung volt. Marx úgy vélekedett, hogy ez a kongresszus „várakozáson felül sikerült". De nagyon keserű kifakadásokra késztették őt a „párizsi urak", akiknek a „feje tele volt a legüresebb proudhoni frázisokkal. Tudományról fecsegnek, és semmit sem tudnak. Lenéznek minden *forradalmi*, azaz magából az osztályharcból fakadó tevékenységet, minden összpontosított társadalmi mozgalmat, tehát az olyat, amely *politikai* eszközökkel is (mint pl. a munkaidő *törvényes* leszállításával) eredményre vezethet; a *szabadság* és az anti-gouvernementalizmus* vagy tekintélyellenes individualizmus *ürügyén* — ezek az urak, akik 16 éve csendesen tűrték és tűrik a legnyomorultabb zsarnokságot! — valójában a legközönségesebb polgári gazdálkodást prédikálják, csak éppen Proudhon módjára idealizált formában!" (*lásd* uo.). És így tovább, még keményebb szavakkal.

---

* A francia „gouvernement" — „kormány" — szóból: mindenfajta kormány elvetése. — *A ford.*

Ez a bírálat meglehetősen éles, habár Johann Philipp Becker — aki a kongresszus egyik főszereplőjeként személyesen jelen volt — néhány esztendő múltán, ha lehet, még élesebben nyilatkozott a kongresszuson uralkodó „tohuvabohuról". Csakhogy Becker a franciák mellett nem feledkezett meg a németekről és a proudhonisták mellett Schulze-Delitzsch híveiről sem. „Mennyi udvariasságot kellett ezekre a jóemberekre pazarolni, hogy tisztességgel elhárítsuk világboldogító felbuzdulásaik veszélyét!" — mondta. A „Vorboté"-ban megjelenő kongresszusi tudósítások persze kicsit másképp hangzanak, ezeket azonban némi kritikával kell olvasni.

A franciák aránylag nagy számban voltak képviselve; a mandátumoknak mintegy harmadrészével rendelkeztek, s szónoki készségükben sem volt hiány, de még így sem értek el sokat. Az az indítványuk, hogy csak fizikai munkásokat vegyenek föl az Internacionáléba, és szellemi munkásokat ne, vízbe esett, s ugyanúgy az a javaslatuk is, hogy a Szövetség programjában szerepeljenek a vallási kérdések; ezzel aztán ez a korcsszülött javaslat mindörökre lekerült a napirendről. Elfogadták viszont a franciáknak azt az elég ártatlan indítványát, hogy tanulmányozni kell a nemzetközi hitel kérdéseit; ennek az volt a célja, hogy az Internacionálé később, Proudhon szellemében központi bankot létesítsen. Kényesebb kérdés volt Tolainnek és Fribourgnak az az előterjesztése, amely elvetette a női munkát mint az „elfajulás tényezőjét", s megállapította, hogy a nő helye a családban van. De ezt az előterjesztést még Varlin és más franciák is ellenezték, és csak a Főtanácsnak a női és gyermekmunkára vonatkozó indítványával együtt vált határozattá; így aztán a Főtanács által indítványozott határozat teljesen agyoncsapta a franciák előterjesztését. Egyébként a franciáknak csak egy-egy proudhoni tákolmányt sikerült becsempészniük a határozatokba. Érthető tehát, hogy bár Marxot ezek a szépséghibák, amelyek eltorzították fáradságos munkáját, igen bosszantották, de mégsem ismerte félre, hogy a kongresszus egész lefolyásával meg lehet elégedve.

Csak egy olyan pontban utasították vissza Marx álláspontját, amely érzékenyen érinthette, sőt, valószínűleg különösen érzékenyen érintette: a lengyel kérdésben. A londoni konferencia tapasztalatai alapján Marx ezt a pontot nagyon alaposan megindokolta az

emlékiratban. Ezen indokolások szerint az európai munkásoknak azért kell a lengyel kérdéssel foglalkozniuk, mert az uralkodó osztályok, mindenféle nemzetiségért való látszólagos rajongásuk ellenére, elnyomják a nemzetiségeket, és mert az arisztokrácia és a burzsoázia a hátuk mögött álló sötét ázsiai hatalomban látják az utolsó mentsvárat, amely őket a munkásosztály előrehaladásától megmenti. Ezt a sötét hatalmat csak Lengyelországnak demokratikus alapon való visszaállításával lehet ártalmatlanná tenni. Ettől függ, hogy Németország a Szent Szövetség előőrse lesz-e, vagy pedig a köztársasági Franciaország szövetségese. Amíg ez a nagy kérdés nem oldódik meg, addig a munkásmozgalom állandó akadályokba ütközik, állandó megszakításoknak és huzavonáknak lesz kitéve. Az angolok erélyesen támogatták Marxnak ezt a javaslatát, de a franciák és a svájci latin népek képviselőinek egy része nem kevésbé élénken tiltakozott ellene; végül is Becker javaslatában egyeztek meg. Becker ugyan Marx nézetével értett egyet, de meg akarván akadályozni a szakítást e kérdésben, olyan áthidaló határozati javaslatot tett, hogy az Internacionálé, amely ellenez minden erőszakos uralmat, törekedni fog Oroszország imperialista befolyásának megszüntetésére, úgyszintén Lengyelországnak szociáldemokrata alapon való visszaállítására.

Különben az angol emlékirat az egész vonalon győzött. Az ideiglenes Szervezeti Szabályzatot néhány kisebb változtatással elfogadták; az „Alapító Üzenet" fölött nem vitatkoztak, s ettől kezdve az Internacionálé határozataiban és nyilatkozataiban mindig mint hivatalos dokumentumot idézték. A Főtanácsot, londoni székhellyel, újraválasztották; feladatává tették, hogy átfogó statisztikát készítsen a nemzetközi munkásosztály helyzetéről, és — valahányszor anyagi eszközei lehetővé teszik — jelentést készítsen mindarról, ami a Nemzetközi Munkásszövetséget érdekli. A Főtanács kiadásainak fedezésére a következő évre kivételesen minden tagra 30 centime különjárulékot vetettek ki; rendes évi járulékként a kongresszus azt javasolta, hogy a tagsági igazolvány árán kívül egy fél vagy egy egész penny fizettessék be a Főtanács pénztárába.

A kongresszus programot adó nyilatkozatai között első helyen álltak a munkásvédelmi törvényhozásra és a szakszervezetekre vonatkozók. A kongresszus leszögezte azt az alapelvet, hogy a

munkásosztálynak ki kell harcolnia a munkásvédelmi törvényeket. „A munkásosztály ilyen törvények kikényszerítésével nem erősíti a kormányhatalmat. Ellenkezőleg, ezt a hatalmat, amelyet most ellene használnak fel, saját hatóerejévé alakítja át" *(lásd* M—E. A szakszervezetekről, 95 old.). Így általános érvényű törvénnyel éri el, amit hiábavaló kísérlet volna elszigetelt egyéni erőfeszítéssel érvényesíteni akarni. A kongresszus a munkanap megrövidítését javasolta, mondván, hogy ez olyan feltétel, amely nélkül a proletariátus minden más felszabadító törekvése szükségszerűen csődöt mond. A munkanap megrövidítésére azért van szükség, hogy a munkásosztály helyre tudja állítani testi energiáját és egészségét, hogy módja legyen a szellemi fejlődésre, a társadalmi életre, a szociális és a politikai tevékenységre. A munkanap törvényes határaként a kongresszus nyolc órát indítványozott, mégpedig úgy, hogy ez a napnak bizonyos szakaszát foglalja magába, az étkezésekhez szükséges megszakításokkal együtt. A nyolcórás munkaidő a felnőttekre — férfiakra és nőkre egyaránt vonatkozzék —, a felnőtt kor a 18. életév betöltésétől számítandó. Az éjszakai munka egészségügyi szempontokból elvetendő, az elengedhetetlen kivételeket a törvényhozásnak kell megállapítania. A nőket a legnagyobb szigorral kell kizárni az éjszakai munkából, és semmi olyan munkakörben nem foglalkoztathatók, amely ártalmas a női szervezet egészségének vagy veszélyezteti a nők erkölcseit.

A modern iparnak azt a tendenciáját, hogy gyermekeket és mindkét nembeli fiatalokat bevon a társadalmi termelésbe, a kongresszus üdvös és helyes, haladó jelenségnek tartotta, függetlenül attól, hogy ez a tőke uralma alatt milyen visszataszító formák között valósul meg. Értelmes és okos társadalmi rendben kilencedik évétől kezdve kivétel nélkül minden gyermeknek részt kellene vennie a termelőmunkában, éppen úgy, ahogy egyetlen felnőttnek sem lenne szabad kivételnek lennie azon általános természeti törvény alól, hogy aki enni akar, annak dolgoznia kell, mégpedig nemcsak az agyával, hanem a kezével is. A mai társadalomban ajánlatos a gyermekeket és a fiatalkorúakat három csoportba sorolni, és helyes, ha minden csoporttal különbözőképpen bánnak. Az első csoportban, a 9—12 éves gyermekeknél a műhelyben vagy a háztartásban végzett munka ideje nem lehet több két óránál, a második csoportban, a 13—15 éves gyermekeknél, négy óránál, a har-

madikban, a 16—17 éves ifjaknál és lányoknál pedig legfeljebb hat óra lehet, de ebből étkezésre és pihenésre legalább egy órát fenn kell tartani. Ámde a gyermekek és fiatalkorúak termelőmunkája csak akkor engedhető meg, ha tanulással van egybekötve; ezen három dolog értendő: a szellemi képzés, a testgyakorlás és végül a technikai nevelés, amely a termelőfolyamatok általános tudományos alapelveivel ismerteti meg a felnövekvő új nemzedéket, s egyben beavatja a legelemibb szerszámok gyakorlati használatába.

A szakszervezetekre vonatkozólag a kongresszus úgy határozott, hogy ezeknek a tevékenysége nemcsak jogos, hanem szükséges is. A szakszervezet az az eszköz, amellyel a proletariátus egyetlen szociális erejét — számszerűségét — szembeszegezheti a tőke koncentrált szociális erejével. Amíg fennáll a tőkés termelési mód, addig nem nélkülözhetők a szakszervezetek, sőt, tevékenységük a nemzetközi kapcsolatok révén egyre általánosabbá válik. Miközben tudatosan ellenállnak a tőke állandó túlkapásainak, öntudatlanul a munkásosztály szervezkedésének súlypontjaivá lesznek, hasonlóan ahhoz, ahogyan a középkori kommunák ilyen súlypontokká lettek a polgárság számára. A szakszervezetek, amelyek szüntelen gerillaharcot folytatnak a tőke és a munka közötti mindennapos küzdelemben, még sokkal nagyobb jelentőségre tesznek majd szert, mint a bérmunka megszüntetésének szervezett előmozdítói. Eddig a szakszervezetek csupán a tőke elleni közvetlen harcot tartották szem előtt, a jövőben azonban nem vonhatják ki magukat osztályuk általános politikai és társadalmi mozgalmaiból. A legnagyobb elterjedtségnek akkor fognak örvendeni, amikor a proletariátus nagy tömege meggyőződik arról, hogy céljuk korántsem szűkre szabott és önző, hanem az eltaposott milliók általános felszabadítását szolgálják.

E határozat szellemében Marx a genfi kongresszus után még egy kísérletet tett, amelytől sokat remélt. 1866. október 13-án a következőket írja Kugelmann-nak: „A trade-unionok londoni Tanácsa (amelynek titkára a mi elnökünk, Odger) e pillanatban vitatja meg, hogy a Nemzetközi Munkásszövetség angol szekciójának nyilvánítsa-e magát. Ha megtenné, akkor itt a munkásosztály vezetése bizonyos értelemben ránk szállna át, s így nagyon előre tudnánk vinni a mozgalmat" *(lásd* Briefe an Kugelmann, 32. old.).

De a trade-unionok tanácsa ebbe nem ment bele, és az Internacionálé iránt érzett minden barátsága ellenére önállóságának megtartása mellett döntött, sőt — amennyiben a trade-unionok történetírói jól vannak informálva — visszautasította azt a javaslatot is, hogy az Internacionálé képviselője vegyen részt ülésein, aminek pedig az lett volna a jelentősége, hogy ez a tanács gyorsan értesülhet a kontinens sztrájkjairól.

Az Internacionálé már fennállásának első éveiben meggyőződhetett arról, hogy nagy jövő előtt áll, de ugyanakkor arról is, hogy sikereinek megvannak a maga korlátai. Egyelőre azonban minden oka megvolt, hogy örvendjen eddigi sikereinek. S Marx élénk elégtétellel állapította meg nagy művében, amelyen éppen az utolsó simításokat végezte, hogy a genfi kongresszussal egyidőben megtartott baltimore-i általános munkáskongresszus is a nyolcórás munkanapot jelölte meg első követelményként ahhoz, hogy a munka kiszabadulhasson a kapitalizmus béklyóiból.

Marx úgy vélte, hogy a munka fehér bőrben nem szabadíthatja fel magát ott, ahol fekete bőrben bélyeget visel. De a rabszolgaságot kivégző amerikai polgárháborúnak már megérett az első gyümölcse: a nyolcórás munkanapért folyó agitáció, „amely a mozdony hétmérföldes sebességével terjed az Atlanti-óceántól a Csendes-óceánig, Új-Angliától Kaliforniáig" *(lásd* Marx: A tőke. 1. köt., 283. old.).

„A TŐKE"

1. VAJÚDÁS

Amikor Marx elhárította magától a genfi kongresszuson való részvételt, mert úgy vélte, hogy fő művének a befejezése (minden egyebet, amit eddig írt, csak „semmiségnek" tekintett) sokkal fontosabb a munkásoknak, mint bármely kongresszuson való részvétele, akkor azt tartotta szem előtt, hogy 1866. január elsején elkezdte az első kötet tisztázását és végleges megstilizálását. S ezzel eleinte igen szépen haladt is, mert „természetesen kellemes volt az újszülöttet annyi vajúdás után végre simára nyaldosni".

Ezek a szülési fájdalmak majdnem kétszer annyi évig tartottak, mint ahány hónap egy kész embergyermek kihordásához élettanilag szükségeltetik. Marx joggal mondhatta, hogy talán soha ilyenfajta mű nem íródott nehezebb körülmények között. Újra meg újra kitűzött magának határidőket, hogy „öt héten belül" készen lesz, mint 1851-ben mondta, vagy „hat héten belül", mint 1859-ben gondolta. De ezek az elhatározásai mindig megfeneklettek kérlelhetetlen önkritikáján és párját ritkító lelkiismeretességén, amely egyre újabb kutatásokra ösztönözte. S ebben leghívebb barátjának türelmetlen sürgetései sem tudták megingatni.

1865 végén befejezte munkáját, de ez csak egy óriási kéziratthalmaz volt, amelyet akkori alakjában rajta kívül senki sem tudott volna kiadni, még Engels sem. Ebből a hatalmas tömegből formálta meg Marx 1866 januárjától 1867 márciusáig a „Tőke" első kötetét „művészi egészként" a maga klasszikus formájában, ami legendába illő munkaerejének legragyogóbb bizonyítéka. Hiszen ez az ötnegyed esztendő telve volt állandó betegeskedéssel, sőt, 1866 februárjában életveszélyesen is megbetegedett; adósságai halomra gyűltek, és

szinte „összelapították" az agyát; s végül rengeteg időt rabolt el tőle az Internacionálé genfi kongresszusának előkészítése.

1866 novemberében indult útnak az első kéziratcsomag Hamburgba Otto Meissnernek, aki demokratikus irodalom kiadásával foglalkozott, s akinél már Engels is megjelentette egy kis könyvét a porosz katonai kérdésről. 1867 április közepén Marx maga vitte el Hamburgba a kézirat hátralevő részét, s Meissnert „kellemes fickónak" találta, akivel rövid tárgyalás után minden rendben volt. Hogy az első kefelevonatokat megvárja — a nyomdai munka Lipcsében készült —, meglátogatta barátját, Kugelmannt Hannoverben, ahol kedves családi körben szívélyes fogadtatásra talált. Néhány boldog hetet töltött el itt, s ezeket „az életsivatag legszebb és legvidámabb oázisai" közé számította. Derűs hangulatához az is hozzájárult, hogy őt, aki igazán nem volt e tekintetben elkényeztetve, a hannoveri művelt körök tisztelettel és rokonszenvvel vették körül; „nekünk kettőnknek, úgy látszik — írta április 24-én Engelsnek —, mégis egészen más a helyzetünk a »művelt polgári körökben«, mint magunk is hittük" *(lásd* MEGA, III. rész, 3. köt., 384. old.). Mire április 27-én Engels ezt feleli: „Mindig gondoltam, hogy ez az átkozott könyv, amelyet oly soká érleltél magadban, minden szerencsétlenséged magva, s te mindaddig nem fogsz és nem tudsz kikeveredni belőlük, amíg a könyvet le nem rázod. Ez az örökké félig kész dolog testileg, szellemileg és anyagilag a végtelenségig nyomott Téged. Nagyon jól megértem, hogy most, ennek a lidércnyomásnak a lerázása után egész más embernek érzed magad, annál is inkább, mert a világot, alighogy ismét belekerülsz, nem látod már olyan borúsnak, mint azelőtt" *(lásd* uo., 385. old.). A továbbiakban azt írja Engels, reméli, hogy most már nemsokára megszabadul a „kutyának való kereskedelemtől", mert amíg nyakig benne van, semmire sem képes; sőt amióta cégfőnök lett, még rosszabb a helyzete, mert nagyobb a felelősség.

Marx május 7-én válaszolt neki: „Remélem és bizakodva hiszem, hogy egy év múlva annyira beérkezett ember leszek, hogy gazdasági viszonyaimat alapjaiban megreformálhatom, és végre ismét saját lábamon állhatok. Nélküled sohasem fejezhettem volna be ezt a munkát, és biztosítlak, mindig lidércnyomásként nehezedett lelkiismeretemre, hogy nagyszerű erődet főleg én miattam kommerciális módon elfecsérelted és hagytad berozsdásodni, ezenfelül még az

én apró nyomorúságaimat is át kellett élned" *(lásd* Luise Dornemann: Jenny Marx, 195—196. old.). Marx persze sem a következő évben, de később sem lett soha „beérkezett ember," és Engelsnek is még jó néhány évig kellett a „kutyának való kereskedelmet" továbbűznie, de az égbolt mégiscsak kezdett kiderülni.

Ezekben a hannoveri napokban rótta le Marx régi levéladósságát Siegfried Meyer bányamérnökkel szemben. Meyer Marxnak egyik követője volt, aki eddig Berlinben élt, s ez idő tájt ment ki az Egyesült Államokba; Marxnak e levele is ékesen bizonyítja az oly sokat emlegetett „szívtelenségét". A levél így kezdődik: „Valószínűleg nagyon rossz véleménye van rólam, s még rosszabb lesz, ha megtudja, hogy levelei nemcsak *nagy örömet* szereztek nekem, hanem *valósággal megvigasztaltak* abban az igen gyötrelmes időszakban, amelyben kézhez vettem őket. Az a tudat, hogy értékes embert vontam pártunkba, aki pártunk elveinek magaslatán áll, a legrosszabbért is kárpótol. Ezenfelül levelei telve voltak személyem iránt a legbarátibb érzelmekkel, s Ön megérti, hogy számomra, aki a legelkeseredettebb harcot vívom az egész (hivatalos) világgal, ez semmi esetre sem lehet közömbös. — Hogy tehát miért nem válaszoltam Önnek? Azért, mert állandóan a sír szélén lebegtem, tehát *minden* munkaképes pillanatomat ki kellett használnom, hogy művemet, amelynek feláldoztam egészségemet, az élet örömeit és családomat, befejezhessem. Remélem, hogy ez a magyarázat nem szorul további kiegészítésre. Nevetnem kell az úgynevezett »praktikus« embereken és bölcsességükön. Ha az ember ökör akarna lenni, akkor természetesen hátat fordíthatna az emberi szenvedéseknek, és csak a saját irhájával kellene törődnie. De igazán *nem* tartottam volna magam »praktikusnak«, ha felfordultam volna, mielőtt könyvemet, legalább kéziratban, teljesen befejeztem" (1867. ápr. 30. *Lásd* M—E. Vál. Lev., 215. old.).

Ezeknek a napoknak az emelkedett hangulatában Marx komolyan vette, amikor egy ismeretlen Warnebold nevű ügyvéd átadta neki azt az állítólagos üzenetet, hogy Bismarck nagyon szeretné őt magát és tehetségét a német nép érdekében fölhasználni. Nem mintha Marx ezt a csábító kilátást elragadtatással fogadta volna, hiszen bizonyára éppen úgy ítélte meg a dolgot, mint Engels: „Jellemző ennek az alaknak a gondolkodásmódjára és látókörére, hogy mindenkit saját magáról ítél meg" (Marxhoz, 1867. ápr. 27.

Lásd MEGA, III. rész, 3. köt., 387. old.). De józan, hétköznapi hangulatában Marx aligha adott volna hitelt Warnebold szavainak. Hiszen ebben az időpontban, amikor még nem jött létre az Északnémet Szövetség, és éppen csak hajszálon múlt, hogy nem tört ki a háború Franciaországgal a luxemburgi kereskedelem miatt, teljességgel lehetetlen volt, hogy Bismarck azzal akarta volna főbe ütni a burzsoáziát — amelyet nemrég nyert meg magának, s amely amúgy is ferde szemmel nézte Buchert és Wagenert mint segítőit —, hogy most meg a „Kommunista Kiáltvány" szerzőjét fogadja szolgálatába.

Londonba visszautaztában aztán kedves kalandja volt Marxnak, nem ugyan magával Bismarckkal, hanem Bismarcknak egyik nőrokonával, s erről az esetről nagy élvezettel számolt be Kugelmannnak. A gőzösön egy német kisasszony, aki katonás magatartásával már előbb is feltűnt Marxnak, közelebbi felvilágosítást kért tőle a londoni pályaudvarokról. Közben kitűnt, hogy a lánynak néhány órát kell Londonban várakoznia a vonatjára, s ezt az időt Marx lovagiasan megrövidítette számára azzal, hogy megsétáltatta a Hyde-parkban. „Kiderült róla — írja Marx —, hogy Elisabeth von Puttkamernek hívják, s unokahúga Bismarcknak, akinél éppen most töltött Berlinben néhány hetet. Egész hadsereglista volt nála, hiszen ez a család túlontúli bőséggel látja el vitéz hadainkat feddhetetlen és délceg tisztekkel. Vidám, művelt leány volt, de arisztokratikus és fekete-fehér érzelmű az orra hegyéig. Nem kis csodálkozással vette tudomásul, hogy vörös kezekbe került" (Kugelmannhoz, 1867. jún. 10. *Lásd* Briefe an Kugelmann. 36. old.). A kis hölgy azonban nem vesztette el a jókedvét. Bájos levélkében „gyermeki tisztelettel" telve, „szívélyes köszönetet" mondott lovagjának mindazon fáradozásáért, amellyel ő mint „tapasztalatlan teremtés" megterhelte; a lány szülei pedig azt üzenték, nagyon boldogan vették tudomásul, hogy lehet még jó emberekkel találkozni utazás közben.

Londonban Marx befejezte könyvének korrektúráját. Ezúttal sem ment a dolog anélkül, hogy alkalmilag ne kellett volna veszekedni a nyomda késedelmeskedése miatt, de már 1867. augusztus 16-án, éjjel 2 órakor bejelenthette Engelsnek, hogy éppen most fejezte be a könyv *utolsó* (49.) *ívének korrektúráját.* „Így hát *ez a kötet elkészült.* Egyes-egyedül *N e k e d* köszönhetem, hogy ez lehet-

séges volt! Irántam való önfeláldozásod nélkül semmiképpen sem végezhettem volna el a 3 kötet roppant munkáját. Hálatelt szívvel ölellek!... Salut, kedves, drága Barátom!" *(Lásd* M—E. Vál. Lev., 223. old.)

2. AZ ELSŐ KÖTET

Művének első fejezetében Marx még egyszer összefoglalta mindazt, amit 1859-ben írt könyvében* az áruról és a pénzről kifejtett. Nemcsak a teljesség kedvéért járt el így, hanem azért is, mert még jófejű emberek sem értették meg a dolgot egészen helyesen, tehát nyilvánvalóan volt az okfejtésében valami fogyatékosság, különösen az áru elemzésénél.

Ezekhez a jófejű emberekhez persze nem tartoztak a német tudósok, akik éppen a „Tőke" első fejezetét átkozták „homályos misztikája" miatt. „Egy *áru* első pillantásra magától értetődő, mindennapi dolognak látszik. Elemzése megmutatja, hogy nagyon szövevényes dolog, tele van metafizikai szőrszálhasogatással és teológiai bogarakkal. Mint *használati értékben* nincsen benne semmi titokzatos... A fa formáját például megváltoztatjuk, ha asztalt készítünk belőle. Az asztal mégis fa marad, közönséges érzéki dolog. De mihelyt *áruként* lép fel, érzékileg érzékfeletti dologgá változik. Nemcsak hogy lábaival a földön áll, hanem minden más áruval szemben a fejetetejére áll, és fafejében mindenféle rigolyát fejleszt, sokkal csudálatosabbakat, mint hogyha önszántából táncolni kezdene" *(lásd* „A tőke" 1. köt., 76. old.). Ezt persze rossznéven vették mindazok a „fafejűek", akik bőven produkálnak „metafizikai szőrszálhasogatásokat" és „teológiai bogarakat", de annyi érzéki dolgot sem tudnak termelni, mint egy közönséges érzéki faasztal.

Valójában ez az első fejezet, tisztán irodalmi szempontból, egyike Marx legjelentősebb írásainak. A továbbiakban Marx megvizsgálja, hogyan alakul át a pénz tőkévé. Ha az áruforgalomban egyenlő értékek cserélődnek ki egymással, miképpen lehetséges az, hogy a pénztulajdonos értékén veszi és értékén adja el az árut, és mégis több értéket nyer belőle, mint

* „A politikai gazdaságtan bírálatához". — *A ford.*

amennyit belefektetett? Ez csak azért lehetséges, mert a pénztulajdonos a jelenlegi társadalmi viszonyok között olyan különleges természetű árut talál az árupiacon, melynek elhasználása új érték forrása. Ez az áru a munkaerő, az élő munkás munkaereje, akinek önmaga fenntartására, valamint családja eltartására (ezzel biztosítja a munkaerő fennmaradását halála után is) bizonyos mennyiségű létfenntartási eszközre van szüksége. Ezen létfenntartási eszközök előállításához szükséges munkaidő a munkaerő értéke. Ámde ez a munkabér formájában megfizetett érték lényegesen kisebb, mint az az érték, amelyet a munkaerő vásárlója a munkaerőből kihoz. A munkás tobbletmunkája — vagyis a munkabér megtérítésére szükséges időn túl végzett munkája — a forrása az értéktobbletnek, a tőke állandóan növekvő felhalmozásának. A munkás megfizetetlen munkája tartja el a társadalom összes nem dolgozó tagjait; ezen alapul az egész társadalmi rend, amelyben élünk.

Ámde a meg nem fizetett munka önmagában nemcsak a modern polgári társadalom jellegzetessége. Amióta vagyonos és nincstelen osztályok léteznek, azóta a nincstelen osztály mindig kénytelen volt megfizetetlen munkát végezni. Mindenütt, ahol a társadalom egy része a termelési eszközök monopóliumával rendelkezik, a munkásnak, akár szabad ember, akár nem, az önmaga fenntartásához szükséges munkaidőhöz többletmunkaidőt kell hozzátennie, hogy a létfenntartási eszközöket megtermelje a termelési eszközök tulajdonosai számára. A bérmunka csak egyik speciális történelmi formája a meg nem fizetett munka rendszerének, amely azóta uralkodik, amióta a társadalom osztályokra tagozódott. Ezt a speciális történelmi formát, mint ilyet kell megvizsgálni, hogy helyesen megérthessük.

Hogy a pénz tőkévé válhasson, ahhoz a pénztulajdonosnak szabad munkást kell találnia az árupiacon, szabad munkást abban a kettős értelemben, hogy egyrészt szabad személyként rendelkezik munkaerejével, mint saját árujával, másrészt nincs más eladható áruja, mentes és szabad minden dologtól, amely munkaereje gyakorlati felhasználásához szükséges. Ez a viszony nem természettörténeti, mert a természet nem hoz létre egyik oldalon pénz- vagy árutulajdonosokat, a másik oldalon pedig olyan embereket, akik pusztán saját munkaerejük tulajdonosai. De éppoly kevéssé olyan társadalmi viszony, amely minden történelmi korszak

közös sajátja, hanem maga is előzetes történelmi fejlődés eredménye, számos gazdasági forradalomnak, a társadalmi termelés egész sor régebbi alakulata pusztulásának a terméke.

Az árutermelés a tőke kiindulópontja. Az árutermelés, az áruforgalom és a fejlett áruforgalom, a kereskedelem azok a történelmi előfeltételek, amelyek mellett a tőke létrejön. A tőke jelenkori története a jelenkori világkereskedelemnek és világpiacnak XVI. századbeli keletkezésével kezdődik. A vulgáris közgazdászoknak az az illúziója, hogy egyszer, réges-régen élt egyrészt egy szorgalmas elit, amely a gazdagságot felhalmozta, másrészt meg a lustálkodó korhelyek tömege, amelynek végül is nem maradt más eladni valója, mint a saját irhája — ostoba gyermekes mese; éppen olyan ostobaság, mint az a félhomály, amelybe burkolózva a polgári történetírók a feudális termelési mód felbomlását a munkás felszabadításaként ábrázolják, s elhallgatják, hogy ez a feudális termelési módnak a tőkés termelési móddá való alakulása volt. Amióta a munkás megszűnt közvetlen termelési eszköz lenni, mint a rabszolga és a jobbágy, azóta megszűnt az, hogy a munkásnak termelési eszköze legyen, mint az önállóan gazdálkodó parasztnak és kézművesnek. Egész sor erőszakos és kegyetlen módszerrel fosztották meg a néptömegeket földjüktől, létfenntartási eszközeiktől és munkaszerszámaiktól; ezeket a módszereket Marx az eredeti felhalmozásról szóló fejezetben részletesen elemzi az angol történelem példáján. Így jöttek létre a szabad munkások, akikre a tőkés termelési módnak szüksége van; a tőke tetőtől talpig, minden pórusából vért és szennyet izzadva jött a világra. S mihelyt meg tudott állni a saját lábán, nemcsak azt érte el, hogy bekövetkezett a különválasztás a munkás és a munka megvalósításához szükséges feltételek tulajdonjoga között, hanem ezt a különválasztást egyre magasabb fokon mindig újjá is termelte.

A meg nem fizetett munka régebbi módjaitól a bérmunka abban különbözik, hogy a tőke mozgása határtalan, hogy a többletmunka utáni farkasétvágya kielégíthetetlen. Olyan társadalmi-gazdasági alakulatokban, ahol nem a termelvény csereértéke, hanem annak használati értéke van túlsúlyban, a többletmunkát a szükségletek szűkebb vagy tágabb köre korlátozza; de ezekben az alakulatokban nem fakad magából a termelés módjából a többletmunka korlátlan szükséglete. Más az eset ott, ahol a csereérték

van túlsúlyban. A tőke, mint az idegen munka elsajátítója, mint a többletmunka kiszipolyozója és a munkaerő kizsákmányolója, magasan felülmúlja erélyben, féktelenségben és hatékonyságában az összes régebbi, közvetlen kényszermunkán alapuló termelési folyamatokat. A tőke számára nem a munka folyamata, a használati értékek termelése a fontos, hanem az értékesülési folyamat, a csereértékek termelése, mert a csereértékből több értéket tud kihozni, mint belefektetett. Az értéktöbblet mohó áhítása nem ismeri a jóllakottság érzését; a csereértékek termelésének nincs meg az a korlátja, aminőt a használati értékek termelésének a szükségletek kielégítése megszab.

Miként az áru a használati és a csereértéknek az egysége, akként az áru termelési folyamata a munkafolyamatnak és az értékképzési folyamatnak az egysége. Az értékképzési folyamat addig a pontig tart, ameddig a munkaerőnek a munkabérben megfizetett értéke azonos értékben meg nem térül. Ezen a ponton túl az értékképzési folyamat értéktöbbletképzési folyamattá, értékesülési folyamattá válik. Az áru termelési folyamata, mint a munkafolyamat és az értékesülési folyamat egysége, tőkés termelési folyamattá, az árutermelés kapitalista formájává lesz. A munkafolyamatban a munkaerő és a termelési eszközök egyesülnek; az értékesülési folyamatban viszont a tőkének ugyanezen alkotó részei mint állandó és változó tőke jelennek meg. Az állandó tőke termelési eszközzé válik — nyersanyaggá, segédanyaggá, munkaeszközzé —, és értékének nagyságát nem változtatja meg a termelési folyamatban. A változó tőke munkaerővé válik, és megváltoztatja értékét a termelési folyamatban; újratermeli saját értékét, és ezenfölül bizonyos többletet is termel: az értéktöbbletet, amely maga is változékony, kisebb vagy nagyobb lehet. Így tisztítja meg magának Marx az utat az értéktöbblet tanulmányozásához, majd megállapítja, hogy az értéktöbbletnek kétféle formája van, az abszolút és a relatív értéktöbblet, s mindkettő döntő — jóllehet különböző — szerepet játszott a tőkés termelési mód történetében.

Az abszolút értéktöbblet úgy jön létre, hogy a tőkés meghosszabbítja a munkaerő újratermeléséhez szükséges időn túl végzett munkaidőt. Ha csak rajta múlna, a munkanap 24 órából állana, mert minél hosszabb a munkanap, annál nagyobb az értéktöbblet. Ezzel szemben a munkásban él az az egészséges érzék, hogy minden

munkaórát, amelyet munkabére megtérítésén felül teljesít, jogtalanul vonnak el tőle; saját testén tapasztalja, hogy mit jelent, ha túl hosszú időn át dolgozik. A munkanap hosszáért folyó harc a szabad munkásnak a történelem színpadán való megjelenésétől egészen a mai napig tart. A tőkés a profitjáért küzd, és a konkurrencia arra kényszeríti — függetlenül attól, hogy személy szerint nemes lélek-e vagy pedig gazfickó —, hogy a munkanapot az emberi teljesítőképesség legvégső határáig meghosszabbítsa. A munkás az egészségéért, napi néhány órai pihenésért harcol, hogy a munkán, az evésen és az alváson kívül emberi életet is élhessen. Marx megrázóan írja le azt a félszázados polgárháborút, amely a tőkésosztály és a munkásosztály között Angliában lezajlott. Ez a polgárháború a nagyipar megszületésével kezdődött, amely a tőkéseket arra késztette, hogy ledöntsék a proletariátus kizsákmányolásának a természet és az erkölcs, a kor és a nem, a nap és az éj által megszabott korlátait, s a tízórás munkanapról szóló törvény meghozatalával végződött. Ez a törvény, amelyet a munkásosztály küzdött ki, mint hatalmas társadalmi akadály, még a munkásokat is megakadályozza abban, hogy a tőkével kötött önkéntes megegyezés révén életre-halálra eladják magukat, s rabszolgasorsba döntsék önmagukat és egész fajtájukat.

A relatív értéktöbblet úgy jön létre, hogy a munkaerő újratermeléséhez szükséges munkaidőt a többletmunka javára megrövidítik. A munkaerő értékét úgy csökkentik, hogy fokozzák a munka termelőerejét azokban az iparágakban, amelyeknek a termékei a munkaerő értékét meghatározzák. Ehhez a termelési módot, a munkafolyamat technikai és társadalmi feltételeit állandóan forradalmasítani kell. Marxnak az erre vonatkozó történelmi, közgazdasági, technológiai és szociálpszichológiai fejtegetéseit, amelyeket számos fejezetben — így a „Kooperáció", „A munka megosztása és a manufaktúra", „A gépi berendezés és a nagyipar" című fejezetekben — taglal, még polgári tudósok is a tudomány gazdag kincsesbányáinak ismerték el.

Marx nemcsak azt mutatja ki, hogy a gépi berendezés és a nagyipar olyan szörnyű nyomort teremtett, mint előtte egyetlen termelési mód sem, hanem azt is, hogy a gépi berendezés és a nagyipar a kapitalista társadalom állandó forradalmasításával előkészíti a magasabb társadalmi rendet. A gyári törvényhozás a tár-

sadalom első tudatos és tervszerű visszahatása a saját termelési folyamatának természetellenes formájára. Ez a törvény, szabályozván a munkát a gyárakban és a manufaktúrákban, először csak a tőke kizsákmányolási jogaiba való beavatkozásnak tűnik.

A tények ereje azonban csakhamar arra kényszeríti a törvényhozást, hogy a házi munkát szabályozza, és a szülői autoritásba is beavatkozzék, s ezzel egyszersmind elismerje, hogy a nagyipar a régi családi formának és az ennek megfelelő házi munkának gazdasági alapjával együtt magukat a régi családi viszonyokat is felbomlasztja. „Bármily rettenetesnek és undorítónak látszik mármost a régi család felbomlása a tőkés rendszeren belül, mégis a nagyipar azzal a döntő szereppel, melyet a nőknek, fiatal személyeknek és mindkét nembeli gyermekeknek a háztartás területén túl, társadalmilag szervezett termelési folyamatokban kiutal, megteremti az új gazdasági alapot a családnak és a két nem viszonyának egy magasabb formája számára. Természetesen éppolyan bárgyú a család keresztény-germán formáját abszolútnak tartani, mint a régi római formáját, vagy a régi görögöt, vagy a keletit, amelyek egyébként egymás között történelmi fejlődési sort alkotnak. Éppígy világos, hogy a kombinált munkaszemélyzet mindkét nembeli és legkülönbözőbb korosztályú egyénekből való összetevődésének, bár természetadta módon brutális, tőkés formájában, ahol a munkás van a termelési folyamatért, nem a termelési folyamat a munkásért, a romlás és a rabszolgaság dögletes forrása, megfelelő viszonyok között, megfordítva, humánus fejlődés forrásába kell átcsapnia" (*lásd* „A tőke" 1. köt., 456—457. old.). A gép, amely a munkást a maga függvényévé alacsonyítja, egyúttal lehetőséget teremt a társadalom termelőerőinek olyan magas fokra való emelésére, amely a társadalom minden tagjának lehetővé teszi az egyenlő, emberhez méltó fejlődést — ehhez pedig minden előző társadalmi forma túlságosan szegény volt.

Marx megvizsgálván az abszolút és a relatív értéktöbblet termelését, a politikai gazdaságtan történetében elsőként állítja fel a munkabér racionális elméletét. Az áru ára az árunak pénzben kifejezett értéke, a munkabér pedig a munkaerő ára. Nem a munka jelenik meg a piacon, hanem a munkás, aki eladásra kínálja a munkaerejét, és a munka csak a munkaerő-áru elhasználása révén jön létre. A munka az értékek szubsztanciája és immanens mértéke,

de magának a munkának nincs értéke. Mindazonáltal úgy látszik, mintha a munkabérrel a munkát fizetnék meg, mert a munkás csak az elvégzett munka után kapja meg a bérét. A munkabér formája eltörli még a nyomát is annak, hogy a munkanap megfizetett és meg nem fizetett munkára oszlik. Itt fordítva van, mint a rabszolgánál. A rabszolga látszólag csak az urának dolgozik a munkanapnak abban a részében is, amikor csupán saját létfenntartási eszközeinek értékét pótolja; az egész munkája meg nem fizetett munkának tűnik. A bérmunkánál viszont fordítva, a meg nem fizetett munka is megfizetettnek látszik. Amott a tulajdonviszony eltakarja a rabszolgának önmagáért végzett munkáját, emitt a pénzviszony takarja el a bérmunkás ingyen munkáját. Érthető tehát, mondja Marx, hogy milyen döntő fontossága van annak, hogy a munkaerő értéke és ára átváltozik munkabérré vagy magának a munkának értékévé és árává. Ezen a megjelenési formán, amely a tulajdonképpeni viszonyt láthatatlanná teszi, sőt éppen annak ellenkezőjét mutatja, alapulnak mind a munkásnak, mind a kapitalistának az összes jogi képzetei, a tőkés termelési mód összes misztifikációi, szabadság-illúziói, és ezen alapul a vulgáris közgazdaságtan mindenféle szépítő frázisa is.

A munkabér két alapformája az időbér és a darabbér. Az időbér törvényein Marx többek között kimutatja, hogy milyen önös érdektől vezérelt üres szólam az, hogy a munkanap korlátozása csökkenti a munkabért. Éppen ellenkezőleg: a munkanap ideiglenes megrövidítése leszállítja ugyan a bért, de állandó megrövidítése növeli; minél hosszabb a munkanap, annál alacsonyabb a bér.

A darabbér csupán az időbér átváltozott formája; a tőkés termelési mód számára ez a munkabér legmegfelelőbb alakja. A darabbérnek nagy szerepe volt a tulajdonképpeni manufaktúrakorszakban, és emelőként szolgált az angol nagyipar viharos fejlődése idején a munkaidő meghosszabbítására és a munkabér csökkentésére. A darabbér nagyon előnyös a kapitalistának, mert nagyrészt fölöslegessé teszi a munkafelügyeletet, s tetejébe sokféle alkalmat ad a levonásokra és a munkások más megrövidítésére. A munkás számára azonban nagy hátrányokkal jár a darabbér: a munkás tönkreteszi magát a túlmunkával, amely állítólag növeli a bért, holott valójában leszorítani igyekszik; fokozódik a verseny a munkások között, és gyengül a szolidaritás tudata; a tőkés és a munkás

közé élősdi egzisztenciák, közvetítők furakodnak be, akik lecsípik a kifizetett bér egy részét és így tovább.

Az értéktöbblet és a munkabér viszonya meghatározza, hogy a kapitalista termelési mód nemcsak a tőkés tőkéjét termeli mindig újra, hanem a munkás szegénységét is állandóan újratermeli: az egyik oldalon ott vannak a tőkések, az összes létfenntartási eszközök, nyersanyagok és munkaeszközök tulajdonosai, a másik oldalon a munkások nagy tömege, akik kénytelenek eladni munkaerejüket a tőkésnek bizonyos mennyiségű létfenntartási eszközért, s ebből jó esetben is csak annyira futja, hogy munkaképes állapotban maradhassanak, és újabb munkaképes proletárnemzedéket nevelhessenek fel. A tőke azonban nemcsak reprodukálja önmagát, hanem folyton növekszik és gyarapodik is; ennek a „felhalmozási folyamatnak" szenteli Marx a „Tőke" 1. kötetének utolsó részét.

Nemcsak értéktöbblet keletkezik a tőkéből, hanem az értéktöbbletből is tőke keletkezik. Az évente megtermelt értéktöbblet egyik részét a vagyonos osztályok — amelyek között az értéktöbblet megoszlik — jövedelem formájában elfogyasztják, másik részét azonban tőkeként akkumulálják. Így tehát a munkásosztályból kisajtolt meg nem fizetett munka most eszközül szolgál egyre több meg nem fizetett munka kisajtolására. A termelés folyamatában különben is az egész eredetileg előlegezett tőke jelentéktelenné zsugorodik a közvetlenül felhalmozott tőkével, vagyis a tőkévé visszaváltoztatott értéktöbblettel illetve terméktöbblettel szemben — függetlenül attól, hogy ez abban a kézben marad-e, amely felhalmozta, vagy pedig idegen kézbe kerül. A magántulajdonnak az árutermelésen és az áruforgalmon alapuló törvénye a maga belső, elkerülhetetlen dialektikájánál fogva önmaga szöges ellentétébe csap át. Az árutermelés törvényei a tulajdonjogot látszólag a saját munkára alapítják. Egyenlő jogú árutulajdonosok álltak egymással szemben; az idegen áru elsajátításának eszköze csakis a saját áru elidegenítése volt, és a saját árut csakis munkával lehetett előállítani. S ekkor a tulajdon a tőkés oldalán az idegen, meg nem fizetett munkának vagy e munka termékének elsajátítási joga gyanánt jelenik meg, a munkás oldalán pedig azon lehetetlenség gyanánt, hogy képtelen saját termékét elsajátítani.

Amikor a modern proletariátus kezdett ráébredni erre az összefüggésre, amikor a városi proletariátus Lyonban meghúzta a vész-

harangot, és a falusi proletariátus Angliában szabadjára eresztette a vörös kakast, a vulgáris közgazdászok kitalálták az „önmegtartóztatás elméletét", amely szerint a tőke a kapitalisták „önkéntes önmegtartóztatásából" jön létre. Ezt az elméletet Marx éppen olyan irgalmatlanul ostorozta, mint Lassalle még ő előtte. Ami azonban tényleg hozzájárul a tőke fölhalmozásához, az a munkások kikényszerített „önmegtartóztatása": a bér erőszakos leszorítása a munkaerő értéke alá avégett, hogy a munkások szükséges fogyasztási alapjának egy részét a tőke felhalmozási alapjává tegyék. S ez a valódi magyarázata a munkások „fényűző" életmódja fölötti jajveszékeléseknek, a végtelen litániáknak azon üveg pezsgő miatt, amelyet egyszer néhány kőműves a reggelijéhez állítólag elfogyasztott, ebből a forrásból fakadnak a keresztényszocialista reformerek olcsó étkezési receptjei, s minden egyéb, ami még beletartozik a kapitalista szélhámoskodásba.

A tőkés felhalmozás általános törvénye a következő: A tőke növekedése magában foglalja a változó tőkének, vagyis a tőke munkaerővé átváltott részének a megnövekedését is. Ha a tőke összetétele változatlan marad, ha bizonyos tömegű termelőeszköz működtetéséhez mindig ugyanolyan tömegű munkaerőre van szükség, akkor a munkakereslet és a munkások létfenntartási alapja a tőkével arányosan nő, mégpedig annál gyorsabban, mennél gyorsabb a tőke növekedése. Miként az egyszerű újratermelés állandóan újratermeli magát a tőkeviszonyt, akként termeli újra a felhalmozás a tőkeviszonyt bővített fokon: több tőkés vagy nagyobb tőkések az egyik póluson, több bérmunkás a másikon. A tőkefelhalmozás tehát a proletariátus gyarapodását jelenti, s a most feltételezett esetben a munkások számára a legkedvezőbb körülmények között megy végbe. A saját felduzzadó és felduzzadva új tőkévé váló többlettermékükből nagyobb rész kerül vissza a munkásokhoz fizetési eszközök formájában, úgyhogy bővíthetik szükségleteik körét, tökéletesebbé tehetik ruházatuknak, bútoraiknak stb. a fogyasztási alapját. Ez azonban éppoly kevéssé érinti azt a tényt, hogy függőségi viszonyban vannak, mint ahogy egy jól öltözött és jól táplált rabszolga sem szűnik meg rabszolga lenni. Mindig el kell végezniük bizonyos mennyiségű meg nem fizetett munkát, s bár ez csökkenhet, de sohasem addig a pontig, amikor már a termelési folyamat kapitalista jellegét komolyan veszélyez-

tetné. Ha a bérek e pont fölé emelkednek, akkor kisebbedik a nyereség és ellanyhul a tőkefelhalmozás mindaddig, amíg a bérek nem szállnak le újra a tőke értékesülési szükségleteinek megfelelő színvonalra.

Ámde az az aranylánc, amelyet a bérmunkás önmagának kovácsol, csak az esetben válik kissé lazábbá és könnyebbé, ha a tőke felhalmozásakor az állandó és a változó tőke viszonya változatlan marad. Valójában azonban a felhalmozás folyamán nagy forradalom megy végbe a tőke szerves összetételében. Az állandó tőke megnő a változó tőke rovására; a munka fokozódó termelékenysége azzal jár, hogy a termelőeszközök tömege gyorsabban nő, mint a vele egyesített munkaerő tömege; a munkakereslet nem nagyobbodik a tőke fölhalmozásával arányosan, hanem viszonylag kisebbedik. Ugyanez a hatása van, más formában, a tőke koncentrációjának is, amely, a felhalmozástól függetlenül, azért következik be, mert a tőkés konkurrenciaharc törvénye a kis tőkének a nagy tőke által való elnyelésére vezet. Míg a felhalmozás folyamán képződött pótlólagos tőke, nagyságához arányítva, egyre kevesebb és kevesebb munkást vonz, addig az új összetételben újratermelt régi tőke egyre több és több korábban foglalkoztatott munkást taszít el. Így létrejön a viszonylagos — azaz a tőke értékesülési szükségletei szempontjából felesleges — munkás-túlnépesedés: az ipari tartaléksereg. Ezt az ipari tartaléksereget rossz vagy közepes üzletmenet idején munkaerejének értékén alul fizetik, vagy éppenséggel rábízzák a nyilvános szegénygondozásra; de minden körülmények között arra szolgál, hogy megbénítsa a foglalkoztatott munkások ellenállóerejét, s béreiket alacsony színvonalon tartsa.

Az ipari tartaléksereg — amely szükségszerű terméke a felhalmozásnak, illetve a tőkés alapon kifejlődő gazdagságnak — a maga részéről a tőkés termelési mód emelőjévé válik. A felhalmozással és a munka termelőerejének a felhalmozást kísérő fejlődésével megnő a tőke hirtelen terjeszkedésre alkalmas ereje, amelynek nagy embertömegekre van szüksége, hogy azokat azonnal és a termelés mértékének csökkentése nélkül bedobhassa más területre új piacokon, vagy új termelési ágakban. A modern ipar jellegzetes életritmusa, a kisebb ingadozásoktól megszakított tízéves ciklusok —, amelyeken belül egymást követi a közepes fellendülés, a maximális

termelés, a válság és a pangás periódusa — éppen az ipari tartaléksereg állandó képződésén, nagyobb vagy kisebb felszívódásán és újjáképződésén alapul. Minél nagyobb a társadalmi gazdagság, a működő tőke, minél nagyobb növekedésének mértéke és energiája, következésképp vele együtt a munkásnépesség abszolút nagysága és munkájának termelőereje, annál nagyobb a viszonylagos túlnépesedés, vagyis az ipari tartaléksereg. Az ipari tartaléksereg viszonylagos nagysága a gazdagság erejével párhuzamosan nő. Minél nagyobb azonban az ipari tartaléksereg az aktív munkássereghez képest, annál nagyobbak azok a munkásrétegek, amelyeknek nyomorúsága fordított arányban áll a munkában kifejtett erőfeszítéseikkel. S végül: minél nagyobb a munkásosztályon belül e szegény Lázárok rétege, minél nagyobb az ipari tartaléksereg, annál nagyobb a hivatalos pauperizmus. Ez a tőkés felhalmozás abszolút, általános törvénye.

Ebből adódik a tőkés felhalmozás történelmi tendenciája is. A tőke felhalmozásával és koncentrációjával karöltve kifejlődik mind magasabb fokon a munkafolyamat kooperatív formája, a tudomány tudatos technikai alkalmazása, a föld tervszerű közös kiaknázása, a munkaeszközök átváltozása csak közösen alkalmazható munkaeszközökké, s minden termelési eszköz gazdaságosabbá tétele azáltal, hogy kombinált, társadalmi munka közös termelési eszközeiként használják őket. Ugyanakkor, amikor folytonosan csökken azoknak a tőkemágnásoknak száma, akik ennek az átalakulási folyamatnak összes előnyeit bitorolják és monopolizálják, nő az elnyomás, a szolgaság, az elfajulás, a kizsákmányolás, de nő a mind nagyobbra duzzadó és magának a tőkés termelési folyamatnak a mechanizmusa által iskolázott, egyesített és megszervezett munkásosztály felháborodása is. A tőkemonopólium bilincsévé válik annak a termelési módnak, amely vele és alatta virágzott fel. A termelési eszközök koncentrációja és a munka társadalmasítása olyan pontot ér el, amelyen már nem fér meg tőkés burkában. Üt a tőkés magántulajdon végórája. A kisajátítókat kisajátítják.

S ekkor ismét helyreáll az egyéni, a saját munkán alapuló tulajdon, de már a tőkés korszak vívmányai: a szabad munkások kooperációja és a földnek, valamint maga a munka által termelt termelési eszközöknek a közös birtoklása alapján. Természetesen a már ténylegesen társadalmi termelési üzemen nyugvó tőkés

tulajdon átváltoztatása társadalmi tulajdonná korántsem olyan hosszadalmas, kemény és nehéz folyamat, mint az egyének saját munkáján nyugvó szétforgácsolt magántulajdonnak tőkés tulajdonná való átváltoztatása volt. Ott arról volt szó, hogy a nép tömegét kisajátította néhány bitorló, itt arról, hogy néhány bitorlót ki fog sajátítani a nép tömege.

3. A MÁSODIK ÉS HARMADIK KÖTET*

Marx a „Tőke" második és harmadik kötetével ugyanúgy járt, mint az elsővel: azt remélte, hogy ezeket nem sokkal művének első kötete után ki tudja adni; de közben múltak az évek, s neki már nem sikerült sajtó alá rendezni őket.

Egyre újabb és egyre mélyebbre hatoló tanulmányok, majd hosszas betegsége, végül pedig a halál akadályozta meg Marxot a munka befejezésében. Így aztán Engels állította össze a két kötetet azokból a befejezetlen kéziratokból, amelyeket barátja hátrahagyott. Voltak ezek között feljegyzések, vázlatok, jegyzetek, itt-ott nagyobb, összefüggő fejezetek, hol meg csak rövid, odavetett megjegyzések, ahogy ezt már a kutatók saját használatukra készíteni szokták — egészében hatalmas szellemi alkotás, amelyen Marx hosszabb megszakításokkal sok éven át, 1861-től egészen 1878-ig dolgozott.

Ezek a körülmények magyarázzák, hogy a „Tőke" két utolsó kötetében nem szabad a közgazdaságtan valamennyi legfontosabb kérdésének megoldását keresnünk, hanem részben csak e problémáknak a felvetését és az útmutatásokat, hogy milyen irányban keresendő a megoldás**. Marx fő műve, csakúgy mint egész világnézete, nem biblia, teljesen befejezett, egyszer és mindenkorra érvényes, megfellebbezhetetlen igazságokkal, hanem a további szellemi munkára ösztönző kimeríthetetlen forrás, mely az igazság további kutatására, az igazságért való további harcra buzdít.

---

* Ezt a fejezetet Rosa Luxemburg írta. *Lásd* a szerző előszavát. — *A ford.*

** *Lásd* az e kötet végén levő „Tanulmányt", 634. old. — *A ford.*

Ugyanezek a körülmények magyarázzák azt is, hogy a második és harmadik kötet külsőleg, irodalmi formájában sem olyan befejezett, mint az első, hogy nem szikráznak és nem sziporkáznak úgy a szellemességtől, mint amaz. De számos olvasónak éppen a formával nem törődő, egyszerű gondolati munkájánál fogva nagyobb élvezetet nyújtanak az első kötetnél. Tartalmilag e két kötet lényeges kiegészítése és továbbfejlesztése az első kötetnek, s ezeknek ismerete nélkülözhetetlen az egész rendszer megértéséhez. Sajnos mind ez ideig semmiféle népszerűsítés nem foglalkozott velük, és így ismeretlenek maradtak a felvilágosult munkások nagy rétege számára is.

Marx az első kötetben a közgazdaságtan fő kérdésével foglalkozik: honnan ered a gazdagodás, hol a profit forrása? E kérdésre Marx előtt kétféle irányzat adott két teljesen különböző választ.

A mai világnak, a létező világok e legjobbikának „tudományos" védelmezői — akik közül egyeseknek, mint pl. Schulze-Delitzschnek még a munkások körében is volt tekintélye és hitele — számos, többé-kevésbé plauzibilis igazoló érvvel és ravasz mesterkedéssel magyarázták a tőkés gazdagságot. Azt állították, hogy ez a gazdagság az árukhoz rendszeresen hozzácsapott felár gyümölcse, amely a vállalkozó „kártalanítására" szolgál az általa nagylelkűen „átengedett" tőkéért, annak a „kockázatnak" az ellenértéke, amelyet minden vállalkozó visel, jutalom a vállalat „szellemi vezetéséért" stb. Ezekben a magyarázatokban mindig az volt a lényeg, hogy egyesek gazdagságát, következésképpen tehát mások szegénységét mint valami „igazságos" és egyben megváltoztathatatlan dolgot tüntessék fel.

Ezzel szemben a polgári társadalom bírálói, nevezetesen a Marxot megelőző szocialista iskolák, a kapitalisták meggazdagodását többnyire egyszerű visszaélésnek, sőt, a munkások meglopásának tulajdonították, amit a pénz közbejötte, vagy a termelési folyamat szervezettségének hiánya tesz lehetővé. Ebből kiindulva ezek a szocialisták különböző utópista tervekre jutottak, hogy milyen módon lehetne a pénz kiküszöbölésével, a „munka megszervezésével", s más ehhez hasonlóval a kizsákmányolást megszüntetni.

Marx a „Tőke" első kötetében felfedi a tőkés meggazdagodás igazi gyökerét. Nem foglalkozik sem a kapitalistákat igazoló érvekkel, s nem is vádolja őket jogtalanságokkal: Marx az első,

aki kimutatja, hogy miként keletkezik a profit és hogyan vándorol a tőkések zsebébe. Ezt két döntő gazdasági ténnyel magyarázza meg: először is azzal, hogy a munkások tömege proletárokból áll, akik kénytelenek munkaerejüket áruként eladni; másodszor pedig azzal, hogy ez a munkaerő-áru ma olyan magas fokú termelékenységgel rendelkezik, hogy bizonyos idő alatt sokkal több terméket tud előállítani, mint amennyi ugyanezen idő alatt saját létfenntartásához szükséges. Ez a két tisztán gazdasági és egyúttal az objektív történelmi fejlődés által adott tény hozza magával, hogy a proletár munkájának gyümölcse teljesen automatikusan hullik a tőkés ölébe, és a bérrendszer fennmaradásával gépiesen egyre hatalmasabb tőkevagyonná gyarapodik.

Marx tehát nem magyarázza a kapitalista meggazdagodást a tőkések képzelt áldozatainak és jótéteményeinek valamiféle ellenszolgáltatásaként; de éppúgy nem állítja azt sem, hogy ez a meggazdagodás a szó hétköznapi értelmében vett csalásnak és lopásnak az eredménye, hanem bebizonyítja, hogy itt teljesen szabályszerű, a büntetőjog szellemének nem ellentmondó csereügyletről van szó a tőkés és a munkás között, amely éppen olyan törvények alapján bonyolódik le, mint minden más áruvétel és árueladás. Ahhoz, hogy teljesen megvilágíthassa ezt a kifogástalan ügyletet, Marx kénytelen volt a XVIII. század végi, illetve XIX. század elejei nagy angol klasszikusok — Smith és Ricardo — által felállított értéktörvényt, vagyis az árucsere belső törvényeinek magyarázatát végigfejleszteni és a munkaerő-árura alkalmazni. Az értéktörvény, a belőle levezetett munkabér és értéktöbblet — más szavakkal annak a magyarázata, hogy a bérmunka terméke hogyan oszlik meg minden erőszakos gazemberség nélkül, önmagától, egyrészt a munkás nyomorúságos létfenntartásává, másrészt a tőkés munka nélkül szerzett gazdagságává — ez a fő tartalma a „Tőke" első kötetének. És ebben van ezen kötet nagy történelmi jelentősége: bebizonyítja, hogy csak a munkaerő eladásának — értsd: a bérmunkának — megszüntetése révén, és egyes-egyedül ennek révén lehet véget vetni a kizsákmányolásnak.

A „Tőke" első kötetében egész idő alatt a munka műhelyében vagyunk: a gyárban, a bányában vagy egy modern mezőgazdasági üzemben. Amit itt Marx kifejt, az minden tőkés vállalatra vonatkozik. Az egyes tőke, mint az egész termelési mód típusa —

itt csak erről van szó. Amikor a kötetet befejezzük, tisztában vagyunk a profit napról napra történő keletkezésével, és egészen a mélyére látunk a kizsákmányolás mechanizmusának. Előttünk mindenféle áruból egész hegyek tornyosulnak, úgy, ahogy kikerültek közvetlenül a műhelyből, még nyirkosan a munkás verejtékétől, és mindegyik áruban élesen meg tudjuk különböztetni értékének azt a részét, amely a proletár meg nem fizetett munkájából származik, s amely éppen olyan jogszerűen vándorol át a kapitalista tulajdonába, mint az egész áru. Szinte a kezünkkel markoljuk itt a kizsákmányolás gyökereit.

Ezzel azonban a tőkés aratása még korántsem jutott be a szérűbe. A kizsákmányolás gyümölcse megvan, de csak olyan formában, amely még élvezhetetlen a vállalkozó számára. Amíg a tőkés csupán felhalmozott árukkal rendelkezik, addig nem örülhet a kizsákmányolásnak. A kapitalista nem az ókori görög-római világ rabszolgatartója, és nem is a középkor feudális ura, aki csak a saját fényűzésére és nagy udvartartására nyúzta a dolgozó népet. A tőkésnek csengő aranyban, készpénzben kell a gazdagság, hogy ezt a „helyzetének megfelelő életszínvonal" fenntartása mellett még tőkéjének állandó nagyobbítására is felhasználhassa. Ehhez azonban el kell adnia a bérmunkás által előállított árut, a benne rejlő értéktöbblettel együtt. Az árunak ki kell jutnia a gyári és a mezőgazdasági raktárakból a piacra; a kapitalista követi az árut az irodából a tőzsdére, az üzletbe, mi pedig követjük a kapitalistát a „Tőke" második kötetében.

Az árucsere területén, ahol a tőkés életének második fejezete lejátszódik, jó néhány nehézséggel találja magát szemben. Gyárában, birtokán ő volt az úr. Ott a legszigorúbb szervezettség, fegyelem és tervszerűség uralkodott. A piacon viszont teljes anarchia, az úgynevezett szabadverseny uralkodik. Itt senki sem törődik a másikkal, és senki sem törődik a dolgok összességével. És mégis, a tőkés éppen ezen anarchia közepette érzi meg, hogy minden tekintetben másoktól, az egész társadalomtól függ.

Valamennyi konkurrensével lépést kell tartania. Ha áruinak végleges eladásáig több időt mulaszt el az okvetlenül szükségesnél, ha nem látja el magát elegendő pénzzel és nem vásárolja meg idejekorán a nyersanyagot és az egyéb szükséges dolgokat, amelyek biztosítják, hogy üzemében időközben ne legyen fennakadás, ha

nem gondoskodik arról, hogy pénze, amelyet az áruk ellenében ismét kézhez kapott, ne heverjen parlagon, hanem valahol hasznot hajtó módon befektetésre kerüljön, akkor egy vagy más módon hátrányba jut. Szemesnek áll a világ, s az a vállalkozó, aki nem elég szemes, hogy üzletmenete a műhely és az árupiac közötti szüntelen ide-oda hullámzásban éppen olyan hibátlanul bonyolódjék le, mint magában a műhelyben, hiába használja ki bármily „lelkiismeretesen" bérmunkásait, még sem éri el a szokásos profitot. „Jól megszolgált" profitjának egy része valahol elúszik, s nem az ő zsebébe kerül.

De ez még nem minden. A tőkés csak úgy halmozhatja fel a gazdagságot, ha árukat, azaz használati cikkeket gyárt. Éppen olyan fajtájú és minőségű árut kell azonban termelnie, amilyenre a társadalomnak szüksége van, és csak annyit, amennyi a társadalomnak szükséges. Különben az árui eladatlanok maradnak, s a bennük rejlő értéktöbblet ismét füstbe megy. Ámde honnan tudhatná mindezt az egyes tőkés? Senki sem mondja meg neki, hogy a társadalomnak ekkor meg ekkor milyen és mennyi használati cikk kell, éppen azért, mert ezt senki sem tudja. Hiszen tervszerűtlen, anarchikus társadalomban élünk! És minden egyes vállalkozó ugyanilyen helyzetben van. De ebből a káoszból, ebből az összevisszaságból mégis ki kell alakulnia valami egésznek, amely lehetővé teszi mind a kapitalisták egyes üzleteit és meggazdagodásukat, mind pedig az egész társadalom szükségleteinek kielégítését, az egész társadalom további fennmaradását.

Pontosabban szólva, a piac káoszából, a piac tervszerűtlenségéből létre kell jönnie először is az egyes tőke állandó körforgásának, biztosítva a termelés, az eladás, a bevásárlás és az újbóli termelés lehetőségét, miközben a tőke folytonosan változtatja az alakját: hol pénzformából bújik áruformába, hol meg fordítva; ezeknek a fázisoknak összhangban kell lenniök, mindig szükség van pénztartalékra, hogy minden vásárlási konjunktúrát ki lehessen használni és legyen miből fedezni az üzem folyó kiadásait. Ezenfelül biztosítani kell azt is, hogy az árueladás mértékében fokozatosan visszaáramló pénzt nyomban újból hasznosíthassák. Az egymástól látszólag teljesen független egyes tőkések már itt ténylegesen nagy testvéri szövetségbe egyesülnek, amennyiben a hitelszervezet, a bankok útján állandóan előlegezik egymásnak a szükséges pénzt,

ugyanakkor átveszik egymástól a tartalék pénzt, s így lehetővé teszik a termelésnek és az árueladásnak megszakítás nélküli menetét mind az egyesek, mind a társadalom számára. A hitelt a polgári közgazdaságtan csak mint „az áruforgalom megkönnyítésére" szolgáló ravasz intézményt tudja magyarázni. Ezzel szemben Marx, műve második kötetében, csak úgy mellékesen kimutatja, hogy a hitel a tőkének egyszerű létformája, összekötő kapocs a tőke életének két szakasza: a termelésben és az árupiacon lejátszódó szakasza között, s egyben összekötő kapocs az egyes tőkéknek látszólag önkényes mozgása között is.

A második feladat a következő: az egyes tőkék káoszában gondoskodni kell az egész társadalom termelése és fogyasztása körforgásának folyamatosságáról, mégpedig úgy, hogy biztosíttassanak a tőkés termelés feltételei: a termelési eszközök és a munkásosztály létfenntartásához szükséges eszközök termelése, a tőkésosztály progresszív gazdagodása — vagyis a társadalom összes tőkéjének állandóan növekvő felhalmozása és működése. Marx volt száz év óta, Adam Smith óta az első, aki a „Tőke" második kötetében számos ebből fakadó problémát — jóllehet nem oldotta meg őket teljesen — a törvényszerűségek szilárd alapjára állított. Marx megmutatta, hogyan kerekedik egésszé az egyes tőkék számtalan különálló mozgása; hogyan vezet ennek az egésznek a mozgása szüntelen ingadozások révén hol a legnagyobb konjunktúra fölöslegére, hol a válságban való összeomlásra; hogyan alakul ki mégis mindig újra a helyes arány, de csak azért, hogy a következő pillanatban ismét felboruljon. Mindezekből Marx arra a következtetésre jutott, hogy a mai társadalom számára saját táplálása és a gazdasági fejlődés csak eszköz; a mai társadalom igazi célja a tőke progresszív, egyre hatalmasabb méreteket öltő felhalmozása.

Ámde a tőkés még mindig nem érkezett el tövises útja végére. Mert most, amikor és miközben a profit egyre fokozódó mértékben arannyá vált és válik, most következik a nagy kérdés: hogyan legyen a zsákmány elosztva. Nagyon is különböző csoportok jelentik be igényüket: a vállalkozó mellett ott van a kereskedő, a bankár, a földbirtokos. Mindannyian kivették a maguk részét, hogy lehetővé tegyék a bérmunkás kizsákmányolását, az általa termelt áruk eladását, s most követelik a részüket a haszonból is. Ez a felosztás azonban sokkal bonyolultabb feladat, semmint első pillanat-

ban látszhat. Mert még a vállalkozóknál is, a vállalkozás jellegétől függően, igen nagy különbségek vannak az elért profit tekintetében, ha a profitnak csak a nyers, hogy úgymondjuk a munka műhelyéből frissen kijött formáját nézzük.

Az egyik termelési ágban nagyon gyorsan bonyolódik le az áru termelése és eladása, s a tőke, szaporulatával együtt a legrövidebb időn belül visszatérül, tehát könnyen lehet vele mindig újabb ügyletet lebonyolítani és mindig újabb haszonhoz jutni. Más iparágban viszont a tőke évekig le van kötve a termelésben, és csak hosszú idő múltán hajt profitot. Bizonyos iparágakban a vállalkozó kénytelen tőkéjének legnagyobb részét holt termelőeszközökbe fektetni: épületekbe, költséges gépekbe stb., amelyek önmagukban szintén semmit sem jövedelmeznek, semmi profitot nem fiadzanak, bármennyire is szükségesek a profit kisajtolásához. De vannak olyan területek is, ahol a vállalkozó egészen kis költség mellett főleg munkások felfogadására használhatja tőkéjét, s minden egyes munkás szorgalmas tyúk módjára aranytojásokkal ajándékozza meg.

Ilyenképpen tehát magában a profit előállításában nagy különbségek keletkeznek az egyes tőkék között, s ez a polgári társadalom szemében sokkal kiáltóbb „igazságtalanság", mint a tőkés és a munkás közötti sajátos „osztozkodás". Hogyan lehet ezt kiegyenlíteni, a zsákmány „igazságos" elosztását elérni úgy, hogy minden tőkés hozzájusson ahhoz, ami „az övé"? S méghozzá ezeket a feladatokat mindenféle tudatos, tervszerű szabályozás nélkül kell megoldani. Hiszen a felosztás a mai társadalomban éppen olyan anarchikus, mint a termelés. Sőt, tulajdonképpeni „felosztás" nincs is, legalábbis nem abban az értelemben, hogy erről valamiféle társadalmi intézkedés gondoskodnék; ami van, az kizárólag csak a csere, az áruforgalom, a vétel és az eladás. Hogyan jut tehát mégis minden kizsákmányoló réteg és minden egyes kizsákmányoló a tőke uralma szempontjából „igazságos" részhez abból a gazdagságból, amelyet a proletariátus munkaereje teremtett?

Ezekre a kérdésekre felel Marx a harmadik kötetben. Miként a „Tőke" első kötetében a tőke termelését és ezen belül a profit előállításának titkát elemezte, miként a második kötetben a tőkének a műhely és az árupiac, a társadalmi termelés és fogyasztás közötti mozgását ábrázolta, úgy kíséri figyelemmel a harmadik

kötetben a profit felosztását. Mégpedig mindegyik esetben ugyanazon három alapfeltétel szem előtt tartásával: 1. semmi sem történik a kapitalista társadalomban önkényesen, minden, ami történik, az meghatározott, állandóan ható — noha a részvevők tudatától teljesen független — törvények alapján megy végbe; továbbá, 2. a gazdasági viszonyok nem alapulnak a rablás és a lopás erőszakos módszerén; végül, 3. semmiféle társadalmi értelem nem érvényesíti tervszerű befolyását az egészre. Kizárólag a csere mechanizmusa: vagyis az értéktörvény és a belőle levezetett értéktöbblet az, amiből Marx a tőkés gazdaság valamennyi jelenségét és összefüggését fokozatosan, s a legvilágosabb következetességgel megmagyarázza.

Ha ezt a nagy művet egészében tekintjük át, akkor a következőt mondhatjuk: az első kötet a benne kifejtett értéktörvénnyel, bérmunkával és értéktöbblettel feltárja a mai társadalom fundamentumát, a második és a harmadik kötet pedig megmutatja az ezen nyugvó épület emeleteit. Vagy egy másik hasonlattal: az első kötet megmutatja nekünk a társadalmi szervezet szívét, amely az éltető nedűt termeli, a második és a harmadik kötet elibénk vetíti az egésznek a vérkeringését és a táplálkozását, a legkülsőbb bőrsejtekig.

A tartalomnak megfelelően a két utolsó kötetben más síkon mozgunk, mint az elsőben. Itt a műhely, a munka mély szociális bányája volt az, ahol a tőkés gazdagodás forrását fürkésztük. A második és harmadik kötetben a külszínen, a társadalom hivatalos színpadján találjuk magunkat. Áruraktárak, bankok, tőzsdék, pénzügyletek, „nyomorgó agráriusok" és ezek gondjai népesítik be itt az előteret. A munkás itt már nem lép fel. És a munkás a valóságban sem törődik ezekkel a dolgokkal, amelyek a háta mögött mennek végbe, amikor már a bőrét kicserezték. S az üzletet hajszoló tömeg lármás forgatagában az életben is csak akkor találkozunk a munkással, amikor szürkülő reggeleken csapatostul a műhelyébe baktat, vagy sötétedő estéken, amikor műhelye végeláthatatlan sorokban ismét kiveti magából.

Ezek után talán nem is egészen világos, hogy mennyiben érdeklik a munkást a tőkések egyéni profitszerzési gondjai és egymás közötti civakodásuk a zsákmány felosztásáért. De valójában a „Tőke" második és harmadik kötete éppen úgy hozzátartozik a mai gazda-

sági mechanizmus kimerítő ismeretéhez, mint az első. Persze, nincs olyan döntő és alapvető történelmi jelentőségük a modern munkásmozgalom számára, mint amannak. De gazdag tárházai olyan meglátásoknak, amelyek még a proletariátus gyakorlati harcában is felbecsülhetetlen értékű szellemi fegyverzetet jelentenek. Erre nézve csak két példát említünk.

Marx a második kötetben, annál a kérdésnél, hogy az egyes tőkék kaotikus mozgásából hogyan alakul ki a társadalom rendszeres táplálása, természetesen érinti a válságok kérdését is. Szisztematikus és a tanulságokat összegező értekezést a válságokról itt nem találunk, csak néhány vázlatos megjegyzést. De ezeknek az értékesítése nagyon hasznára válna a felvilágosodott és gondolkodó munkásoknak. A szociáldemokrata, és különösen a szakszervezeti agitációnak hogy úgymondjuk a vastartalékához tartozik az az állítás, miszerint a válságok elsősorban a kapitalisták rövidlátása folytán keletkeznek: ezek ugyanis semmiképpen sem akarják megérteni, hogy a munkástömegek a legjobb fogyasztóik, tehát csak magasabb béreket kell fizetniük a munkásoknak, hogy vásárlóképes vevőkre tegyenek szert, és ezzel elhárítsák a válságok veszélyét.

Amilyen népszerű ez az elképzelés, annyira helytelen, és Marx a következő szavakkal cáfolja meg: „Az a megállapítás, hogy a válságok oka a fizetőképes fogyasztás, vagyis a fizetőképes fogyasztók hiánya, tiszta tautológia. A tőkés rendszer csak fizető fogyasztást ismer, kivéve a koldusét vagy a »csirkefogóét«. Az áruk eladhatatlan volta annyit jelent, hogy nem találtak fizetőképes vevőkre, tehát fogyasztókra . . . Ha pedig ennek a tautológiának azzal akarják a mélyebb megalapozottság színét kölcsönözni, hogy kijelentik, a munkásosztály túlságosan kicsiny részét kapja meg saját termékének, tehát a bajt ki lehetne küszöbölni, ha nagyobb rész jutna neki, vagyis munkabére növekednék, erre csak annyit kell megjegyeznünk, hogy a válságokat mindig éppen olyan szakasz készíti elő, amelyben a munkabér általánosan emelkedik, és a munkásosztály realiter [valóban] jelentékenyebben részesedik az évi termék fogyasztásra rendelt részéből. Ennek a szakasznak tehát — a józan és »egyszerű« (!) emberi ész e lovagjainak felfogása szerint — a válságot, éppen ellenkezőleg, el kellene odáznia. Úgy látszik tehát, a tőkés termelés az emberek jó vagy rossz szándékától független feltételeket foglal magában, amelyek a munkásosztálynak ezt a

viszonylag kedvező helyzetét csak időlegesen teszik lehetővé, és akkor is mindig csak mint a válság előjelét" (*lásd* „A tőke" 2. köt. 416—417. old.).

És valóban, a második és harmadik kötet fejtegetései alapos betekintést nyújtanak a válságok lényegébe; bebizonyítják, hogy a válságok egyszerűen elkerülhetetlen következményei a tőke mozgásának, annak a mozgásnak, amely a felhalmozás, a növekedés utáni féktelen, kielégíthetetlen mohóságtól hajtva hamarosan túl szokta lépni a fogyasztás minden korlátját, bármennyire is kibővül az valamely társadalmi réteg megnövekedett vásárlóképessége vagy pedig új elhelyezési piacok meghódítása révén. Ezért tehát búcsút kell mondani a már említett népszerű szakszervezeti agitáció mögött lappangó gondolatnak is, hogy a tőke és a munka között érdekösszhang van, amelyet csak a vállalkozók rövidlátása ismer félre. Egyben fel kell adni minden reményt arra, hogy foltozgatással enyhíteni lehet a kapitalizmus gazdasági anarchiáját. A harc, amelyet a bérmunkás proletár anyagi helyzetének megjavításáért vív, ezer meg ezer kitűnő fegyvert tartogat a szellemi arzenáljában, s nem szorul rá arra, hogy elméletileg tarthatatlan és gyakorlatilag kétértelmű érvekkel küzdjön.

A másik példa. Marx a harmadik kötetben először ad tudományos magyarázatot egy olyan jelenségre, amely előtt a közgazdaságtan, keletkezése óta tanácstalanul állt. A kérdés a következő: miért van az, hogy a tőkék minden termelési ágban rendszerint ugyanazt az úgynevezett „szokásos" profitot hozzák, jóllehet különböző feltételek mellett fektetik be őket? Ez a jelenség az első pillantásra ellentmondani látszik egy magától Marxtól származó magyarázatnak, nevezetesen annak, hogy a tőkés gazdagság egyes-egyedül a bérmunkás meg nem fizetett munkájából származik. És valóban, hogyan tud az a tőkés, aki tőkéjének viszonylag nagy részét holt termelési eszközökbe kénytelen befektetni, ugyanannyi profitra szert tenni, mint kollégája, akinek kevés ilyen természetű kiadása van, de annál több eleven munkát foghat igájába?

Nos, Marx ezt a rejtélyt meglepő egyszerűséggel oldja meg, kimutatván, hogyan egyenlítődik ki a profitok közötti különbség az egyik árufajtának értékén fölüli, a másik árufajtának pedig értékén aluli eladásával, és hogyan alakul ki az „átlagprofit", amely a termelés valamennyi ágában egyenlő. A tőkések, anélkül,

hogy csak sejtenék is, s bármiféle tudatos megegyezés nélkül, árucseréjük lebonyolításakor mintegy halomra hordják a saját munkásaiktól elvont értéktöbbletet, s a kizsákmányolásnak ezt az összaratását testvériesen felosztják egymás között, kinek-kinek a tőkéje nagysága szerint. Az egyes tőkés tehát egyáltalában nem az általa személyesen elért profitot élvezi, hanem csak a ráeső részt abból a profitból, amelyet összes kollégái együttesen értek el. „Az egyes tőkések a profit tekintetében itt úgy viszonyulnak egymáshoz, mintha pusztán részvényesei volnának egy részvénytársaságnak, amelyben minden 100 egység után egyformán osztják el a profitot, és ezért az egyes tőkések részesedése csak az összvállalatba fektetett tőkéik nagysága, az összvállalatban való részvételük aránya ... szerint különbözik" (*lásd* „A tőke" 3. köt., 174. old.).

Mily éles fényt vet az „átlagprofitrátának" ez a látszólag egészen száraz törvénye a tőkések osztályszolidaritásának szilárd anyagi alapjaira! Igaz, a tőkések a mindennapi élet forgatagában ellenséges testvérek, de a munkásosztállyal szemben valamiféle szabadkőműves szövetségben egyesülnek, amely a munkásosztály összkizsákmányolásában a legnagyobb mértékben és a legszemélyesebben érdekelt. A kapitalistákban az uralkodó osztály csalhatatlan ösztönével nyilvánul meg a saját osztályérdekeik iránti érzék, s ezen érdekek és a proletariátus közötti ellentét felismerése — persze anélkül, hogy a legkisebb mértékben is tudatában lennének ezeknek az objektív gazdasági törvényeknek. Sajnos, a tőkéseknek ez az ösztönös felismerése a történelem viharaiban sokkal szilárdabbnak bizonyult, mint a munkásosztálynak — éppen Marx és Engels műveiben — tudományosan feltárt és megindokolt osztályöntudata.

E két rövid és találomra kiragadott példa fogalmat adhat arról, hogy a „Tőke" utolsó két kötetében a felvilágosult munkásság még mennyi feltáratlan szellemi ösztönzésre és elmélyülésre alkalmas kincset találhat, amelyek népszerűsítésükre várnak. Így, félig készen, ahogy vannak, végtelenül értékesebbet nyújtanak mindenféle kész igazságnál: buzdítást a gondolkodásra, a bírálatra és az önbírálatra — s ez a legsajátosabb, legalapvetőbb eleme a Marx által hátrahagyott tanításoknak.

Az a remény, amelyet Engels az első kötet befejezése után úgy fejezett ki, hogy Marx e „lidércnyomás lerázása" után egészen más embernek fogja magát érezni, csak részben ment teljesedésbe.

Egészségileg nem állt be Marxnál tartós javulás, és anyagi körülményei is kínosan bizonytalanok maradtak. Ekkoriban komolyan mérlegelte azt a tervet, hogy Genfbe költözik át, ahol sokkal olcsóbban élhetett volna, de a sors egyelőre Londonhoz kötötte, a British Museum kincseihez; remélte azt is, hogy talál kiadót művének angol fordításához, és az Internacionálé szellemi vezetését sem tudta, és nem is akarta a kezéből kiengedni mindaddig, amíg a mozgalom rendes kerékvágásba nem lendül.

Családilag örömet szerzett neki középső leányának, Laurának a házassága Paul Lafargue-gal, a „kreol orvossal". A fiatalok már 1866 augusztusában elígérkeztek egymásnak, de a vőlegénynek még be kellett fejeznie orvosi tanulmányait, mielőtt az esküvőre gondolhattak. Lafargue-ot egy lüttichi diákkongresszuson való részvétele miatt két esztendőre törölték a párizsi egyetem hallgatói sorából, s ekkor az Internacionálé ügyében Londonba ment. Mint Proudhon követőjének nem volt közelebbi kapcsolata Marxszal, s csak udvariasságból adta le nála Tolain ajánló sorait. Ámde megtörtént, ami történni szokott. „A fiatalember először hozzám csatlakozott — írta Marx az eljegyzés után Engelsnek —, de azután vonzalmát az öregről a leányára vitte át. Anyagi viszonyai közepesek: egy volt ültetvényes család egyetlen gyermeke" (1866. aug. 7. *Lásd* MEGA, III. rész, 3. köt., 354. old.). Marx Lafargue-ot barátjának csinos, művelt, energikus, jól kisportolt fiatalemberként írta le, aki talpig derék fiú, csak kissé el van kényeztetve, s túlságosan „a természet gyermeke".

Lafargue Cuba szigetén, San Iagóban született, de már kilencéves korában Franciaországba került. Atyai nagyanyja mulatt nő volt, s így néger vér is csörgedezett ereiben; ezt maga is szívesen emlegette, és ugyanerről tanúskodott egyébként igen szabályos vágású arcának tompa színe, s csillogó szemefehérje. Talán ebből a vérkeveredésből adódott bizonyos fokú makacssága is, amely Marxot jó néhányszor késztette arra, hogy tréfás bosszúsággal gúnyolódjék vejének „nigger-kobakján". De a kettejük között kialakult kedélyes

évődő hang csak azt mutatja, hogy milyen kitűnően megértették egymást. Marx nemcsak olyan vőt talált Lafargue-ban, aki leányát boldoggá tette, hanem tehetséges és ügyes segítőtársat is, aki szellemi hagyatékának hű sáfárja lett.

Marx fő gondja egyelőre könyvének sikere maradt. 1867. november 2-án ezt írja Engelsnek: „Könyvem sorsa idegessé tesz. Nem hallok és nem látok semmi mozgást. A németek jó fiúk. Az, amit e téren az angolok, a franciák, sőt az olaszok kiszolgálóiként tesznek, valóban feljogosítja őket arra, hogy az én dolgomról ne vegyenek tudomást. A mi ottani embereink nem értenek az agitációhoz. Addig is azt kell tenni, amit az oroszok: várni. A türelem az orosz diplomáciának és sikereinek a titka. Ámde magunkfajta, aki csak egyszer él, közben felfordulhat" (*lásd* uo., 440. old.). Ezekből a a soraiból kicsendülő türelmetlenség nagyon is érthető, de mindamellett nem volt egészen indokolt.

Akkor, amikor Marx a fentieket írta, könyve még alig két hónapja látott napvilágot, alapos bírálat megírásához ez túl rövid idő volt. Amennyiben azonban nem az alaposság volt a lényeg, hanem csak az, hogy némi „lármát csapjanak" a könyv körül — s Marx az Angliában elérendő hatás kedvéért eleinte ezt tartotta a legszükségesebbnek —, úgy e tekintetben Engels és Kugelmann minden tőlük telhetőt elkövettek, sőt még túlzott igényességet sem lehetett a szemükre vetni. S egészen jelentős sikereket értek el. Számos lapban, köztük polgári lapokban is előzetes ismertetéseket helyeztek el a könyv megjelenéséről, s itt-ott leközöltették magát az előszót. Ezenfelül előkészítettek egy — az akkori idők fogalmai szerint — bombahatású reklámot is: Marx életrajzának és arcképének közzétételét a „Gartenlaubé"-ban, de aztán Marx maga kérte őket, hogy álljanak el ettől a „mókától". „Az ilyesmit inkább károsnak, mint hasznosnak tartom, s a tudomány emberéhez nem méltónak. Meyer »Konverzációs lexikonja« például már régen kérte az életrajzomat. Nem küldtem el, de még a levelet is válaszolatlanul hagytam. Mindenkinek a maga módján kell üdvözülni" (Kugelmannhoz, 1868. okt. 26. *Lásd* Briefe an Kugelmann, 66—67. old.). Engelsnek a „Gartanlaubé"-ba szánt cikke — „a legnagyobb sietséggel, meglehetősen nyers formában összecsapott firkálmány" mondja róla maga a szerző — később Johann Jacoby „Zukunft" című lapjában jelent meg, amelyet 1867 óta Guido Weiss adott ki Berlinben. E cikknek

aztán az a különös sorsa lett, hogy Liebknecht a „Demokratisches Wochenblatt"-ban csak rövidítve közölte, ami Engelst erre a rideg megjegyzésre késztette: „Wilhelm már odáig jutott, hogy azt sem szabad megmondania: Lassalle tőled másolt ki, méghozzá rosszul. Ez az egész életrajzot kiheréli, s hogy aztán minek közölte le mégis, azt csak ő tudja" (Marxhoz, 1869. szept. 5. *Lásd* MEGA, III. rész, 4. köt., 226. old.). De Liebknecht nézetei, mint ismeretes, teljesen megegyeztek a törölt mondatok tartalmával, nem akarta azonban elvadítani azokat a lassalleánusokat, akik alig hogy elszakadtak Schweitzertől, és éppen akkor segítettek megalakítani az eisenachi frakciót. Így hát nemcsak a könyveknek van meg a maguk sorsa, hanem néha a cikkeknek is.

Marx könyve, ha nem is mindjárt az első hónapokban, de alig valamivel később néhány igen jó kritikát kapott. Így Engelstől a „Demokratisches Wochenblatt"-ban, Schweitzertől a „Social-Demokrat"-ban és Josef Dietzgentől ugyancsak a „Demokratisches Wochenblatt"-ban. Marx nemcsak Engelsről, akinél ez magától értetődő volt, hanem Schweitzerről is elismerte, hogy tudja, hol vannak a dolog súlypontjai, és egyes tévedésektől eltekintve egész jól átrágta magát az anyagon; Dietzgent pedig — akiről Marx csak könyve megjelenése után hallott először — mint filozófiailag tehetséges főt üdvözölte, anélkül azonban, hogy egyébként túlbecsülte volna.

Az első „szakember" is hallatott magáról már 1867-ben. Ez Dühring volt, aki a Meyer-féle lexikon „Függelék"-ében ismertette a könyvet; Marx úgy vélte, hogy Dühring nem érezte meg, hogy a „Tőke" fejtegetéseiben milyen új alapelemek vannak, de azért nem volt elégedetlen ezzel a bírálattal. Sőt, „nagyon tisztességesnek" mondta, habár sejtette, hogy Dühring nem annyira az ügy iránti érdeklődésből és megértésből foglalkozott a könyvével, mint inkább Roscher és más egyetemi nagyságokkal szemben érzett gyűlöletből. Engels elejétől fogva kedvezőtlenebbül ítélte meg Dühring cikkét, s hogy neki volt élesebb szeme, az nagyon is hamar bebizonyosodott, amikor Dühring frontot változtatott, s nem győzte a könyvet lerántani.

Marxnak más „szakemberekkel" is nagyon szomorú tapasztalatai voltak; az egyik ilyen derék férfiú, aki óvatosságból elhallgatta a nevét, még nyolc évvel később is azt az épületes kinyilatkoztatást tette, hogy Marx, mint „autodidakta" a tudomány egész ember-

öltőjét átaludta. Az ilyen és hasonló megnyilvánulások után teljesen indokolt volt Marxnak az az elkeseredése, amellyel az effajta embereket emlegette. De talán túl sokat írt a rosszakaratuknak a terhére, s nem vette eléggé figyelembe a tudatlanságukat. Marx dialektikus módszere ugyanis egyeseknek ténylegesen érthetetlen volt. Ez különösen abban mutatkozott meg, hogy még olyanok is, akik nem voltak rosszakaratúak, sem közgazdaságilag járatlanok, csak nehezen tudtak eligazodni a „Tőké"-ben, míg éppen megfordítva mások, akik alig rendelkeztek közgazdaságtani ismeretekkel, s többé-kevésbé ellenségesen álltak szemben a kommunizmussal — viszont valamikor otthonosan mozogtak a hegeli dialektikában —, nagy lelkesedéssel beszéltek Marx könyvéről.

Így például igazságtalan szigorral ítélte meg Marx F. A. Langénak a munkáskérdésről szóló könyvét, amelynek második kiadásában a szerző behatóan foglalkozott a „Tőke" első kötetével: „Lange úr... agyba-főbe dicsér, de csak azért, hogy saját fontosságát kidomborítsa" (Kugelmannhoz, 1870. jún. 27. *Lásd* M—E. Vál. Lev., 280. old.). Ez bizonyára nem volt Lange célja, akinek a munkáskérdés iránti őszinte érdeklődése minden kétségen felül állt. Abban viszont Marxnak feltétlenül igaza volt, hogy Lange először is mit sem ért a hegeli metodikához, másodszor is még kevésbé ahhoz a kritikai módhoz, ahogyan Marx ezt a metodikát alkalmazta. Lange a dolgokat valóban a fejük tetejére állította, kijelentvén, hogy Lassalle szabadabb és függetlenebb Hegel spekulatív alapelveitől, mint Marx, akinél a spekulatív forma szorosan alkalmazkodik filozófiai példaképének modorához, s akinél ez a forma műve némely részénél — így például az értékelméletnél, amelynek Lange nem is tulajdonított tartós jelentőséget — csak nagyon nehézkesen illeszkedik be az anyagba.

Még sokkal különösebben hangzott Freiligrath ítélete az első kötetről, amelyből egy példányt Marx ajándékba adott neki. Marx és Freiligrath 1859 óta barátilag érintkeztek, habár barátságuk ege, harmadik személyek hibájából, olykor be-beborult. Freiligrath akkor éppen hazatérőben volt Németországba, ahol az ismert gyűjtés biztosította számára a gondtalan öregséget, miután a közel hatvan éves költő az általa vezetett bankfiók megszűnése folytán kenyértelenné lett. A régi barátjához intézett utolsó levelében — később már nem leveleztek egymással — Freiligrath szívélyesen

gratulált a fiatal Lafargue-házaspár esküvője alkalmából, s nem kevésbé szívélyes köszönetet mondott a „Tőke" első kötetéért. E levélben azt írja, hogy nagyon sok tanulságot, gazdag élvezetet merített a mű tanulmányozásából. A siker, vélte Freiligrath, talán nem lesz túl gyors és túl hangos, de csendes hatása annál mélyebb és tartósabb lesz. „Tudom, hogy a Rajnánál sok kereskedő és gyáros lelkesedik a könyvért. Ezekben a körökben be fogja tölteni a tulajdonképpeni célját — s mellékesen a tudósoknak mint forrásmű nélkülözhetetlen lesz." Freiligrath ugyan magát csak „érzelmi közgazdásznak" nevezte, s a „hegelezés és szócséplés" világéletében ellenszenves volt neki, de hát végül is húsz esztendeig élt a világforgalom központjában, Londonban, ennélfogva rendkívül csodálatos teljesítménynek tekinthető, hogy a „Tőke" első kötetében csak valamiféle vezérfonalat látott fiatal kereskedők használatára, s legfeljebb mellékesen tartotta tudományos forrásműnek.

Egészen másként nyilatkozott Ruge, aki a kommunizmust legszívesebben megfojtotta volna egy kanál vízben, s akinek a feje egyáltalán nem volt túlterhelve közgazdasági ismeretekkel, viszont hajdanában, mint újhegelista jól megállta a helyét. „Korszakalkotó mű, írta Ruge, ragyogó, sőt olykor vakító fényt vet a különböző társadalmi korszakok fejlődésére és hanyatlására, vajúdásaikra és borzasztóan fájdalmas napjaikra. Az értéktöbblet levezetése a meg nem fizetett munkából, a korábban maguknak dolgozó munkások kisajátításának elemzése, a kisajátítók kisajátításának megjövendölése valóban klasszikus. Marxnak széleskörű tudományos képzettsége és nagyszerű dialektikus tehetsége van. A könyv meghaladja sok embernek, sok újságírónak a színvonalát, mégis egészen bizonyosan behatol a köztudatba, és sokrétűsége ellenére, sőt éppen ezáltal, óriási hatása lesz.". Hasonlóan vélekedett Ludwig Feuerbach is, csakhogy ő, saját fejlődésének megfelelően, nem annyira a szerző dialektikáját tartotta fontosnak, mint inkább azt, hogy a „könyv igen gazdag rendkívül érdekes és teljesen vitathatatlan, jóllehet hallatlanul szörnyű tényekben". Ezzel ugyanis Feuerbach a maga erkölcsfilozófiáját látta bebizonyítottnak: ahol hiányzik az, ami a legszükségszerűbb az élethez, ott hiányzik az erkölcsi szükségszerűség is.

Fordításban az első kötet először Oroszországban jelent meg. Marx már 1868. október 12-én közli Kugelmann-nal, hogy egy

pétervári könyvkereskedő azzal a hírrel lepte meg, hogy a fordítás már nyomás alatt van, és kéri tőle a fotogrammját (aláírásának kópiáját) a könyv címlapjára. Marx nem akarta ezt a csekélységet „jóbarátaitól", az oroszoktól megtagadni; ez a sors iróniája, írja, hogy éppen az oroszok — akiket huszonöt év óta nemcsak németül, hanem franciául és angolul is szakadatlanul támad — voltak mindig a legnagyobb „pártfogói"; hiszen a Proudhon elleni könyve is, úgyszintén a „Politikai gazdaságtan bírálatához" sehol sem volt olyan kelendő mint Oroszországban. Ezt azonban nem akarja túlbecsülni, tette hozzá Marx, mert ez kizárólag csak ínyencség, amely hajszolja a Nyugat által produkált legszélsőségesebb dolgokat.

A dolog azonban mégsem így állt. A fordítás ugyan csak 1872-ben jelent meg, de komoly, tudományos teljesítmény volt, amely „mesterien" sikerült, mint befejezése után maga Marx is elismerte. A fordító Danyielszon volt, aki inkább „Nyikolaj-on" írói álnevén ismeretes; Danyielszonnak néhány fontosabb fejezet lefordításában Lopatyin segített, egy fiatal, bátor forradalmár; „igen eleven, kritikus koponya, derűs jellem, sztoikus, mint az orosz paraszt, aki mindent olyannak fogad el, amilyen" — jellemezte őt Marx (Engelshez, 1870. júl. 5. *Lásd* MEGA, III. rész, 4. köt., 332. old.), amikor Lopatyin 1870 nyarán felkereste. Az orosz cenzúra a fordítás kiadását a következő indokolással engedélyezte: „Habár a szerző, meggyőződése szerint, teljes mértékben szocialista, s az egész könyvnek teljesen határozott szocialista jellege van, de figyelembe véve egyrészt azt, hogy a könyv előadási módja egyáltalán nem nevezhető mindenki számára hozzáférhetőnek, s másrészt azt, hogy bizonyítási módszere szigorúan tudományos, matematikus — a bizottság kijelenti, hogy e könyv bírósági úton való üldözése lehetetlen." A fordítás 1872. március 27-én került a nyilvánosság elé és már május 25-én ezer példány, az egész példányszám egyharmada elkelt belőle.

Ezzel egyidőben kezdett napvilágot látni a francia fordítás, mégpedig ugyanolyan formában mint a szintén akkor megjelenő második német kiadás: részletekben. A francia fordítást J. Roy készítette Marx jelentős segítségével, akinek ez olyan „pokoli munkát" adott, hogy sokszor panaszolta: több vesződsége van vele, mintha maga vállalkozott volna a fordításra. De legalább kárpótlásul az

eredeti mellett még külön tudományos értéket is tulajdoníthatott e fordításnak.

Angliában kisebb sikere volt a „Tőke" első kötetének, mint Németországban, Oroszországban és Franciaországban. Úgy látszik, hogy csak egyetlen rövid recenzió jelent meg róla a „Saturday Review"-ban; itt kiemelték, hogy a tárgyalási módja még a legszárazabb gazdasági kérdéseknek is bizonyos sajátos vonzerőt kölcsönöz. Egy hosszabb értekezést, amelyet Engels a „Fortnightly Review"-nak írt, a szerkesztőség visszautasított azzal, hogy „túl száraz", noha Beesly, akinek jó összeköttetései voltak ehhez az újsághoz, sokat fáradozott a cikk elfogadtatása érdekében. Az angol fordítást, amelytől pedig oly sokat várt, Marx már nem élte meg.

AZ INTERNACIONÁLÉ FÉNYKORA

1. ANGLIA, FRANCIAORSZÁG, BELGIUM

Nem sokkal a „Tőke" első kötetének megjelenése előtt, 1867. szeptember 2-ától 8-áig ülésezett az Internacionálé második kongresszusa Lausanne-ban. Ez a kongresszus azonban nem volt olyan magas színvonalú, mint a genfi.

Már a Főtanács felhívásában, melyben minél nagyobb számú kongresszusi küldött delegálására szólította fel a Szövetség tagjait, meglepő volt, hogy mennyire száraz a harmadik év tevékenységét összefoglaló beszámoló. Csak Svájcból jelentették a mozgalom állandó fejlődését, valamint Belgiumból, ahol a marchienne-i sztrájkoló munkások lemészárlása felkorbácsolta a proletariátus indulatait.

Egyébként azonban a beszámoló csak az akadályokról panaszkodott, amelyeket a különböző országokban különféle körülmények a propaganda útjába gördítettek. Németország, ahol 1848 előtt oly nagy volt az érdeklődés a szociális kérdések tanulmányozása iránt, most teljesen elmerül az egyesítési mozgalomban. Franciaországban, a csekély szabadság mellett, amelyet a munkásosztály élvezhet, a Szövetség nem tesz szert olyan elterjedtségre, mint várni lehetett volna azután, hogy az Internacionálé annyira hathatósan támogatta a franciaországi munkabeszüntetéseket. Ez utóbbi megállapítás a párizsi bronzművesek 1867 tavaszán történt nagyarányú kizárására célzott, amely az egyesülési szabadságért való elvi harccá nőtt át, s a munkások győzelmével végződött.

Anglia is némi megrovásban részesült, azon megjegyzés formájában, hogy csak a választójogi reformmal foglalkoztak, és közben a gazdasági mozgalmat szem elől tévesztették. Most azonban tető alá került a választójog reformja. Disraeli kénytelen volt a tömegek

nyomására még szélesebbkörű választójogot engedélyezni, mint Gladstone eredetileg tervezte: minden városi lakás bérlője, tekintet nélkül a fizetett házbér nagyságára, megkapta a választójogot. A Főtanács tehát annak a reményének adott kifejezést, hogy most már elérkezett az idő, amikor az angol munkások felismerik az Internacionálé jelentőségét.

Végül a Főtanács utalt az Észak-Amerikai Unióra, ahol a munkások már több államban kiharcolták a nyolcórás munkanapot. A felhívás aztán hangsúlyozta, hogy minden szekció, akár kicsi, akár nagy, egy küldöttet delegálhat, azok a szekciók pedig, amelyeknek 500-on felüli a taglétszámuk, minden további 500 tag után még egy-egy küldöttet választhatnak. A kongresszus napirendjére a következő pontokat tűzték: 1. Milyen gyakorlati eszközökkel teremtheti meg a munkásosztály Internacionáléja a felszabadító harc közös központját? és 2. Hogyan használhatja fel a munkásosztály azt a hitelt, amelyet a burzsoáziának és a kormánynak nyújt, a saját fölszabadítására?

Ez a program önmagában is elég általános volt, s még csak valamiféle feljegyzést sem csatoltak hozzá, amely részleteiben megalapozta volna. A Főtanácsot Lausanne-ban Eccarius és Dupont hangszerkészítő képviselte; Dupont, Franciaország levelező titkára, nagyon tehetséges munkásember volt, s Jung távollétében ő elnökölt. 71 küldött vett részt a kongresszuson, a németek között ott volt Kugelmann, F. A. Lange, Louis Büchner — az „Erő és anyag" című mű szerzője — és Ladendorf, egy derék polgári demokrata, de a kommunizmus heves ellenfele. A latin elem erősen túlsúlyban volt: néhány belga küldött mellett főként olaszok, franciák és francia svájciak voltak jelen.

A proudhonisták ezúttal alaposabban és gyorsabban készültek elő a Főtanácsnál; már negyedévvel hamarabb összeállították a programjukat. Eszerint a következő kérdések megvitatását kívánták: a kölcsönös segély mint a társadalmi kapcsolatok alapja; a szolgáltatások értékének kiegyenlítése; hitel és népbankok; kölcsönös biztosító intézetek; a férfi és a nő helyzete a társadalomban; kollektív és egyéni érdekek; az állam mint a jog őre és védelmezője; a büntetés joga; ezeken kívül még vagy egy tucat más hasonló kérdés megvitatását is felvették programjukba. Ebből aztán kaotikus zűrzavar keletkezett, amelybe azonban nekünk itt már csak azért sem

kell elmélyülnünk, mert Marxnak mindehhez semmi köze sem volt, és mert a hozott — részben egymásnak ellentmondó — határozatok úgyis csak papíron maradtak.

A gyakorlati kérdésekben a kongresszusnak nagyobb sikere volt, mint az elméletiekben. Megerősítette a Főtanácsot londoni székhellyel, rögzítette a tagok évi járulékát 10 centime-ban, illetve egy garasban, és a tagsági díjak pontos fizetésétől tette függővé, hogy az egyes szekciók képviseltethetik-e magukat az évenként megtartandó kongresszuson vagy sem. Határozatot hoztak továbbá, hogy a munkások társadalmi felszabadítása elválaszthatatlan a politikai tevékenységüktől és hogy a politikai szabadság kiküzdése elsőrangú, feltétlen szükségszerűség. Erre a nyilatkozatra oly nagy súlyt helyeztek, hogy a kongresszus kimondta: minden esztendőben meg fogja ismételni. És végül megtalálták a helyes álláspontot a polgári Béke- és Szabadságligával szemben is; ez a Liga nem sokkal korábban keletkezett a radikális burzsoázia ölében, és közvetlenül az Internacionálé lausanne-i kongresszusa után tartotta meg első kongresszusát Genfben. Az Internacionálé kongressszusa minden ravasz közeledési kísérlettel ezt az egyszerű programnyilatkozatot szegezte szembe: szívesen támogatunk benneteket, ha és amennyiben ez a saját céljainkat szolgálja.

Különösképpen — vagy talán nem is különösképpen — ez a kevésbé sikerült kongresszus a polgári világban nagyobb port vert föl, mint az előző, bár igaz, hogy az még a német háború hatásának hatalmas utórezgései idején ülésezett. Élénk érdeklődést tanúsított a lausanne-i kongresszus iránt nevezetesen az angol sajtó, különösen a „Times", amelynek Eccarius küldte a tudósításokat, holott az angol lapok az előző kongresszusról tudomást sem vettek. Persze nem volt hiány a polgári gúnyolódásban sem, ámde kezdték nagyon komolyan venni az Internacionálét. „Ha a kongresszust összehasonlították mostohatestvérével, a békekongresszussal — írta Marx felesége a „Vorboté"-ban —, úgy az összehasonlítás mindig az idősebb fivér javára ütött ki, s míg ebben fenyegető sorstragédiát láttak, a másikban csupán komédiát vagy bohózatot." Ezzel vigasztalódott Marx is, akit aligha érintettek kellemesen a lausanne-i viták. „A dolog halad... — írta Engelsnek. — És mindezt pénz nélkül! A párizsi proudhonisták, az olasz Mazzini és a féltékeny londoni Odger, Cremer, Potter fondorkodásai, a németországi Schulze-

Delitzschek és lassalleánusok ellenére! Nagyon meg lehetünk elégedve . . .” (1867. szept. 11. *Lásd* M—E. Vál. Lev., 225. old.) Engels pedig úgy vélte, hogy édesmindegy, mit határoztak Lausanne-ban, a lényeg, hogy a Főtanács Londonban maradjon. És valóban ezen múlt minden, mert az Internacionálé harmadik életévével lezárult nyugodt fejlődésének korszaka, és beköszöntött a forró harcok időszaka.

Már néhány nappal a lausenne-i kongresszus befejezése után igen nagy horderejű következményekkel járó konfliktus adódott. 1867. szeptember 18-án Manchesterben felfegyverzett fénik* világos nappal megtámadtak egy tolonckocsit, amely két fénit szállított, a kocsit erőszakkal feltörték, a kísérő rendőrt lelőtték és a foglyokat kiszabadították. A tulajdonképpeni tettesek nem kerültek kézre, de a tömegesen letartóztatott fénik közül néhányat kiválasztottak, gyilkossággal megvádoltak, s hármat fel is akasztottak, noha még a rendkívül elfogult bírósági eljárás során sem sikerült döntő bizonyítékot felhozni ellenük. Az ügy egész Angliában nagy feltűnést keltett, majd valóságos „féni-pánikká” nőtte ki magát, amikor a fénik decemberben egy robbantást szerveztek meg a clerkenwelli fogház falai előtt — olyan negyedben, amelynek lakói főleg kispolgárok és munkások voltak —, s a robbanás tizenkét embernek az életét vette és több mint százat megsebesített.

Az Internacionálénak magához a féni-összeesküvéshez semmi köze sem volt; Marx és Engels nagyon elítélték a clerkenwelli robbantást, s úgy látták, hogy az ilyen esztelenséggel a fénik legjobban önmaguknak ártanak, mert az angol munkásokat elhidegítik vagy teljesen elfordítják az ír ügytől. Az a mód azonban, ahogyan az angol kormány a fénikkel — a hazájuk évszázados szemérmetlen elnyomása ellen lázadókkal — elbánt, ahogyan közönséges bűnözőkként üldözte őket, az minden forradalmi érzést szükségszerűen fellázított. Marx már 1867 júniusában a következőket írta Engelsnek: „Ezek a rühes disznók mint *angol* humanitást dicsőítik, hogy a politikai foglyok nem részesülnek *rosszabb* bánásmódban a gyilkosoknál, az útonállóknál, a pénzhamisítóknál és a pederasztáknál” (jún. 27. *Lásd* MEGA, III.

* Fénik — kispolgári ír forradalmárok, akik a XIX. század ötvenes—hetvenes éveiben Írország nemzeti függetlenségéért harcoltak. — *A ford.*

rész, 3. köt., 402. old.). Engels felháborodását még az is tetézte, hogy Lizzy Burns, akire átruházta annak nővére, a halott Mary iránti szerelmét, lelkes ír honleány volt.

De azon élénk érdeklődésnek, amellyel Marx az ír kérdéssel foglalkozott, mélyebb összefüggései is voltak, mint pusztán az elnyomott nép iránt érzett rokonszenv. Tanulmányai arra a meggyőződésre vezették, hogy az európai proletariátus felszabadítása az angol munkásosztály felszabadításától függ, ennek pedig az ír szabadság az előfeltétele. Az angol földoligarchia megdöntése lehetetlen mindaddig, amíg Írországban tartani tudja jól elsáncolt előőrseit. Amint az ír nép veszi kezébe az ügyet, amint önmaga törvényhozójává és kormányzójává válik, sokkal könnyebben lehet majd megsemmisíteni a földbirtokos arisztokráciát — mely legnagyobb részt angol landlordokból áll — mint Angliában, mert ez Írországban nem egyszerűen gazdasági kérdés, hanem nemzeti ügy is, hiszen a landlordok Írországban nem a hagyományos tisztségviselők, mint Angliában, hanem a nemzetiség halálosan gyűlölt elnyomói. Ha eltűnik Írországból az angol hadsereg és rendőrség, akkor itt az agrárforradalom.

Ami az angol burzsoáziát illeti, ennek — vélte Marx — közös az érdeke az angol arisztokráciáéval: egész Írországnak puszta legelővé való változtatása, mely az angol piacot bőven ellátja olcsó hússal és gyapjúval. De az angol burzsoáziát ezenfelül még sokkal fontosabb érdekek is fűzik a mai ír gazdasági rendszer fennmaradásához. Írország a haszonbérletek állandóan növekvő koncentrációja folytán állandó népességfölösleget dob az angol munkapiacra, s ezáltal lenyomja a munkabéreket és leszorítja az angol munkásosztály anyagi és erkölcsi színvonalát. Anglia ipari és kereskedelmi központjaiban a munkásság mindenütt két ellenséges táborra oszlik: az angol és az ír proletariátusra. Az átlagos angol munkás gyűlöli az ír munkást mint versenytársát, az uralkodó nemzet tagjaként többnek érzi magát nála, s így válik az arisztokráciának és a tőkéseknek Írország ellen felhasznált eszközévé, így erősíti meg ezeknek az osztályoknak az önmaga fölött gyakorolt uralmát. Az angol proletár vallásos, társadalmi és nemzeti előítéleteket táplál az ír proletárral szemben, körülbelül úgy viselkedik vele, mint az Unió hajdani rabszolgaállamaiban a fehér munkás a „niggerrel" viselkedett. Az ír munkás azonban szegért szeggel fizet,

méghozzá kamatostul. Az angol munkásban látja az írországi angol uralom bűntársát és ostoba, vak eszközét. S ebben az antagonizmusban — amelyet a sajtó, az egyház, az élclapok, vagyis az uralkodó osztályok rendelkezésére álló összes eszközök mesterségesen ébren tartanak — gyökerezik a jól megszervezett angol munkásosztály tehetetlensége.

És Marx úgy látta, hogy ez a baj az óceánon túlra is kihat, mert az angolok és az írek közötti ellentét meggátol minden őszinte és jelentős együttműködést az angol és az amerikai proletariátus között. Ha az Internacionálé legfontosabb feladata az, hogy siettesse a társadalmi forradalmat Angliában, a tőke metropolisában, akkor e siettetés egyetlen módja Írország függetlenségének kivívása. Az Internacionálénak tehát az a kötelessége, hogy Írországnak mindenütt nyíltan pártját fogja, a Főtanácsnak pedig speciálisan az a feladata, hogy az angol munkásosztályban tudatossá tegye: Írország nemzeti felszabadítása nem az elvont igazságosságnak és az emberi érzelmeknek az absztrakt kérdése, hanem saját társadalmi felszabadításának a legelső feltétele.

Marx a következő esztendőkben ezt a feladatot teljes egészében magáévá tette. Miként a lengyel kérdésben, amely a genfi kongresszus óta letűnt az Internacionálé napirendjéről, az orosz uralom megdöntésének emelőjét látta, úgy lett most számára az ír kérdés az angol világbirodalom megdöntésének eszköze. És nem törődött azzal sem, hogy a munkások között egyes „intrikusok", akik a következő parlamentbe be akartak jutni — s ezekhez számította magát Odgert, a Főtanács addigi elnökét is — ezáltal ürügyet találtak, hogy csatlakozzanak a polgári liberálisokhoz. Ugyanis Gladstone az ír kérdést most, amikor már égetővé lett, választási jelszóként használta ki, hogy újra kormányra jusson. A Főtanács petíciót intézett az angol kormányhoz — természetesen eredménytelenül —, amelyben „justizmordnak" nyilvánította a három féni ügyében hozott manchesteri ítéletet, s tiltakozott kivégzésük ellen; ezenkívül Londonban nyilvános nagygyűléseket rendezett, amelyeken síkraszálltak Írország jogainak védelmében.

A Főtanács ezzel egyrészt magára vonta az angol kormány roszszallását, másrészt meg a francia kormányt arra ingerelte, hogy támadást intézzen az Internacionálé ellen. Bonaparte három éven át nyugodtan tűrte a Szövetség fejlődését, mert meg akarta vele

riasztani a rebellis burzsoáziát; amikor az Internacionálé francia tagjai Párizsban irodát rendeztek be maguknak, akkor ezt bejelentették a párizsi rendőrfőnöknek és a belügyminiszternek, anélkül, hogy akár egyiktől, akár másiktól választ kaptak volna. Persze kisebb áskálódásokban és szekatúrákban azért nem szenvedtek hiányt. Amikor például a genfi kongresszus iratait, nem bízván a bonapartista posta fekete kabinetjében, egy született svájcival és honosított angollal küldték el a Főtanácsnak, akkor a rendőrség a francia határon elorozta az illetőtől ezeket az iratokat, a francia kormány pedig süketnek tettette magát a Főtanács panaszaival szemben. S aztán is csak úgy adták ki az ellopott dolgokat, hogy az angol külügyi hivatal rákényszerítette a francia kormányt füleinek kinyitására. Egy másik esetben meg Rouher vicecsászár sült fel. Ő ugyanis csak azzal a feltétellel akarta megengedni az Internacionálé francia tagjai által a genfi kongresszuson felolvasott manifesztum nyilvánosságra hozatalát Franciaországban, ha „beleszőnek néhány szónyi köszönetet a császárnak, aki annyit tett a munkásokért". Ezt kereken megtagadták, pedig különben az Internacionálé francia tagjai nagyon óvakodtak az alvást színlelő szörnyeteg felingerlésétől, amiért viszont a polgári radikálisok vádolták meg őket, hogy álcázott bonapartisták.

Nyitva hagyjuk a kérdést: megfelel-e a valóságnak, hogy ez annyira megzavarta őket, hogy részt vettek a polgári radikálisok néhány igen mérsékelt császárság-ellenes megnyilvánulásban, miként azt egyes francia írók állítják. Azok az okok, amelyek Bonapartét a munkásosztállyal való nyílt szakításra késztették, mindenesetre sokkal mélyebben fekvőek voltak. Az 1866-os pusztító válság által előidézett sztrájkmozgalmak olyan méreteket öltöttek, amelyek Bonapartét nagyon nyugtalanították; továbbá a párizsi munkásság az Internacionálé szellemében békeüzeneteket váltott a berlini munkásokkal, amikor 1867 tavaszán a luxemburgi ügy miatt majdnem háborúra került sor az Északnémet Szövetséggel; végül pedig a francia burzsoázia olyan fülsiketítő ricsajt csapott a „bosszú Sadowáért" jelszóval, hogy a Tuileriákban az a fenemód okos gondolat merült föl, hogy „liberális" engedményekkel tömik be a burzsoázia száját.

Ilyen körülmények között Bonaparte azt hitte, hogy egy csapással több legyet is agyonüthet, ha az Internacionálé párizsi

irodáján veri el a port azzal az ürüggyel, hogy ott féni összeesküvő központot fedezett fel. De bár éjnek éjszakáján, rajtaütésszerűen rendeztetett házkutatást az iroda tagjainál, mégsem találta nyomát sem valamiféle titkos összeesküvésnek. Hogy ebből a kudarcból ne legyen túl nagy blamázs, nem maradt más hátra, mint hogy bírósági eljárást indítsanak az iroda ellen azon a címen, hogy húsz tagnál többet számláló, engedély nélkül működő társaság. Az eljárást március 6-án és 20-án az Internacionálé tizenöt tagja ellen lefolytatták, a vádlottakat egyenként 100 frank büntetésre ítélték, s elrendelték a párizsi iroda feloszlatását. Az ítéletet a fellebbviteli bíróságok is jóváhagyták.

De még ezt megelőzően már új eljárás volt folyamatban. Az előbb említett tárgyalásokkor mind a vádlók, mind a bíróság kesztyűs kézzel bántak a vádlottakkal, s Tolain is, aki mindnyájuk és önmaga nevében a védőbeszédet tartotta, nagyon mérsékelt hangot használt. Ezzel szemben már két nappal az első tárgyalás után, tehát március 8-án megalakult az új iroda, és ez a nyilvánvaló gúny végképp eltemette Bonaparte utolsó illúzióit. Az új iroda kilenc tagja már május 22-én bíróság előtt állt, s Varlin éppoly ragyogó, mint éles beszéde után valamennyien három-három havi börtönre ítéltettek. Így aztán mind a császárság, mind az Internacionálé teljesen tisztában volt azzal, hogy hányadán áll egymással, a francia szekció pedig új erőt merített a decemberi hóhérral való végleges és nyílt szakításból.

Az Internacionálé a belga kormánnyal is élesen összetűzött. A charleroii szénmedence bányatulajdonosai szüntelen sanyargatásaikkal lázadásba hajszolták nyomorúságosan fizetett munkásaikat, hogy aztán rászabadítsák a fegyveres erőket a fegyvertelen tömegre. A páni riadalom közepette az Internacionálé belga szekciója védelmébe vette az elgyötört proletárokat, a sajtóban és nyilvános gyűléseken leleplezte nyomorúságos helyzetüket, támogatta az elesettek családját és a sebesülteket, jogi segélyt biztosított a letartóztatottaknak, akiket ennek eredményeképpen az esküdtek fel is mentettek.

Ezért de Bara igazságügyminiszter úgy állt bosszút, hogy a belga kamarában a legvadabb szitkozódásokat zúdította az Internacionálé nyakába, s különféle erőszakos rendszabályokkal fenyegetőzött, többek között azzal, hogy betiltatja az Internacionálé következő, Brüsszelben tartandó kongresszusát. De a megtáma-

dottak nem vesztették el a fejüket, beadvánnyal válaszoltak, amelyben kijelentették, hogy egyetlen embertől éppoly kevéssé hagynak maguknak parancsolgatni, mint egy hordó borovicskától, s a kongresszus Brusszelben fog összeülni, akár tetszik az igazságügyminiszternek, akár nem.

2. SVÁJC ÉS NÉMETORSZÁG

Az Internacionálé tevékenysége ezekben az években mindenütt erőteljesen fellendult; ennek leghatékonyabb mozgató rugója az általános sztrájkmozgalom volt, amely az 1866-os válság nyomán valamennyi tobbé-kevésbé fejlett kapitalista országban felutotte a fejét.

A Főtanács soha és sehol nem kezdeményezte ezt a mozgalmat, de ott, ahol magától létrejott, tettel és tanáccsal segített biztosítani a munkások győzelmét, a proletariátus nemzetkozi szolidaritásának mozgósítása revén. Kiutotte a tőkések kezéből szokásos kényelmes fegyveruket: nem engedte a sztrájkoló munkásokat külföldi munkaerő behozatalával megbénítani, sőt éppen a kozos ellenség ontudatlan segedcsapatait nyerte meg áldozatkész szovetségeseknek, mert meg tudta magyarázni a munkásoknak minden országban, ahová a keze elért, hogy saját érdeküket, ha támogatják társaiknak, a kulfoldi munkásosztályoknak a bérharcát.

Az Internacionálénak ez a tevékenysége rendkívül eredményes volt, és valóságos hatalmánál jóval nagyobb európai tekintélyt szerzett neki. Miután ugyanis a polgári világ nem akarta megérteni, s talán tényleg nem is értette meg, hogy az egyre jobban elharapózó sztrájkok a munkásosztály nyomorában gyokereznek, úgy ezek okát az Internacionálé titkos üzelmeiben kereste. Az Internacionálé valami démoni szornnyé lett a szemében, amelyet igyekezett minden sztrájk alkalmával leteríteni. Ilyenformán a nagyobb sztrájkok az Internacionálé létéért vívott küzdelemmé kezdtek válni, s az Internacionálé mindezekből a harcokból új, megacélozott erővel került ki.

Tipikus jelenség volt például az 1868 tavaszán lezajlott genfi építőmunkássztrájk, és az ugyanezen év őszén kitort baseli szalagszövő- és selyemfestősztrájk, amely egészen a kovetkező év tavaszáig

elhúzódott. Genfben ugyan az építőmunkások kezdték a harcot, amennyiben a munkabér emelését és a munkaidő megrövidítését követelték, de a munkaadók a megegyezés feltételéül a munkásoknak az Internacionáléból való kilépését kötötték ki. A sztrájkoló munkások ezt a szemérmetlen ajánlatot azonnal visszautasították, és hála annak a segítségnek, amelyet a Főtanács révén Angliából, Franciaországból és máshonnan kaptak, mégis kivívták eredeti követeléseik teljesítését. Még frivolabb magatartásra ragadtatta el magát a tőkések ostoba elbizakodottsága Baselban, ahol az egyik gyár szalagszövő munkásait minden indokolás nélkül meg akarták fosztani az őszi vásár utolsó napján hagyományosan járó néhány szabad órától, s azzal fenyegették meg őket: aki nem engedelmeskedik, repül! De a munkások egy része nem engedelmeskedett, mire a következő napon, a tizennégynapos felmondási idő ellenére, rendőrökkel tanácsoltatták el őket a gyár kapujától. Ez a brutális kihívás annyira felkorbácsolta a munkásság indulatait Baselban, hogy hónapokig tartó küzdelemre került sor, amely végül is abban csúcsosodott ki, hogy a Nagy Tanács katonai rendszabályokkal és az ostromállapothoz hasonló intézkedésekkel próbálta a munkásokat megfélemlíteni.

Hamarosan kiderült, hogy e gyalázatos hajszának a célja Baselban is az Internacionálé megsemmisítése volt. Ez megmutatkozott abban, hogy a tőkések sem a legkegyetlenebb eszközöktől nem riadtak vissza, sem pedig különböző nevetséges vállalkozásoktól: egyrészt felmondatták a munkanélkülivé lett munkások lakását, megakadályozták, hogy hitelt kapjanak a pékeknél, a mészárosoknál és a szatócsoknál, másrészt elküldtek valakit Londonba, hogy kémlelje ki, milyen pénzforrásai vannak a Főtanácsnak. „Ha ezek a jámbor ortodox keresztények a kereszténység első idejében éltek volna, akkor először is Pál apostol római bankhitele után szimatoltak volna." Így élcelődött Marx, kapcsolódva a „Times"-nek egy megjegyzéséhez, amely az Internacionálé szekcióit az első keresztény közösségekhez hasonlította. Ámde a baseli munkások tántoríthatatlanul kitartottak az Internacionálé mellett, és győzelmüket a Vásár téren való nagy fölvonulással ünnepelték meg, amikor a tőkések végül is kénytelenek voltak engedni. Ők is bőséges támogatást kaptak külföldről. Ezeknek a sztrájkoknak a hullámai elérték az Egyesült Államok partjait is, ahol most már

szintén kezdett megszilárdulni az Internacionálé: F. A. Sorge, 1848-as menekült, ez idő tájt zenetanár, hasonló pozícióra tett szert New Yorkban, mint Becker Genfben.

De mindenekelőtt e sztrájkmozgalmak most már utat törtek az Internacionálénak Németországban is, ahol eddig csak szétszórt, egyes szekciói voltak. Az Általános Német Munkásegylet nehéz harcok és zűrzavarok után tekintélyes testületté nőtte ki magát, s továbbra is örvendetes módon fejlődött, különösen amióta tagjai rászánták magukat, hogy Schweitzert válasszák meg hivatalos vezetőjüknek. Schweitzer Elberfeld-Barmen képviselőjeként bekerült az északnémet Reichstagba is, ahol régi ellenfele, Liebknecht viszont Stollberg—Schneeberg szász választókerületet képviselte. Itt nemsokára hevesen összetűztek a nemzeti kérdésben elfoglalt ellentétes álláspontjuk miatt: Schweitzer, Marx és Engels szellemében, elfogadta a königgrätzi csata által teremtett helyzetet; ezzel szemben Liebknecht erősen harcolt az Északnémet Szövetség ellen, mert úgy vélte, hogy ez jogtalan és elvetemült erőszaknak a műve, s először is ezt kell szétrombolni, még akkor is, ha emiatt pillanatnyilag háttérbe kellene szorítani a szociális célokat.

Liebknecht 1866 őszén segített megalapítani a Szász Néppártot, még nem szocialista, de mindenesetre radikális demokrata programmal; a párt lapját, a „Demokratisches Wochenblatt"-ot is ő adta ki 1868 eleje óta Lipcsében. A Szász Néppárt tagjai legnagyobbrészt a szász munkásosztályból kerültek ki, és így előnyösen különbözött a Német Néppárttól, amelynek tagsága maroknyi becsületes, Johann Jacoby-szerű ideológus mellett a legkülönbözőbb elemekből rekrutálódott: frankfurti tőzsde-demokratákból, sváb partikularista republikánusokból és Bismarcknak olyan morálisan felháborodott ellenfeleiből, akik nagyon rossz szemmel nézték egyes kis- és középállamok fejedelmeinek jogtalan elűzését. A Szász Néppárt, örvendetes módon, inkább a Német Munkásegyesületek Szövetségéhez húzott, amelyet a haladó burzsoázia Lassalle első fellépésekor, agitációjának ellensúlyozására alapított, és amely éppen a lassalleánusokkal folytatott harcban balfelé tolódott; különösen érezhető lett ez a balratolódás August Bebelnek, akiben Liebknecht hű bajtársra talált, a Szövetség elnökévé való megválasztása után.

A „Demokratisches Wochenblatt" mindjárt az első számában Schweitzert olyan emberként emlegeti, akinek a szociáldemokrata ügy összes előharcosai hátat fordítottak. Ez azonban ekkor már kissé idejét múlt mese volt, mert Schweitzer három év óta, amikor Marx és Engels szakított vele, egy pillanatra sem tántorodott meg abban a szándékában, hogy a német munkásmozgalmat ugyan Lassalle szellemében vezeti, de épp ezért nem hagyja a mozgalmat Lassalle szavaihoz való szolgai tapadás révén szektává merevedni. Így például igyekezett a „Tőke" első kötetét is hozzáférhetővé tenni a német munkásoknak, méghozzá hamarabb és alaposabban, mint maga Liebknecht; 1868 áprilisában pedig személyesen Marxhoz fordult, hogy kikérje véleményét a vasvámoknak a porosz kormány által tervbe vett leszállítása kérdésében.

Marx már csak a Főtanács németországi levelező titkáraként sem tagadhatta meg a feleletet egy ipari választókerület parlamenti munkásképviselőjétől. De Schweitzer tevékenységét illetően egyébként is lényegesen más meggyőződésre jutott. Noha ezt a tevékenységet csak a távolból figyelte, mégis elismerte, hogy Schweitzer „föltétlenül intelligensen és energikusan" vesz részt a munkásmozgalomban; a Főtanács tárgyalásai során pedig úgy kezelte Schweitzert, mint pártjának egyik emberét, és soha még egy szóval sem érintette a közöttük levő ütközőpontokat.

Holott ilyen ütközőpontokban most sem volt hiány. Marx és Engels még a Schweitzerrel szemben érzett személyes bizalmatlanságukat sem adták fel; azzal ugyan már nem gyanúsították, hogy Bismarckkal összejátszik, de arra igenis gyanakodtak, hogy azért közeledik Marxhoz, mert Liebknechtet akarja kitúrni; nem tudtak megszabadulni attól az elképzeléstől, hogy az Általános Német Munkásegylet csak „szekta", és Schweitzer mindenekelőtt azt akarja, hogy meglegyen „a maga saját munkásmozgalma". Mindig elismerték azonban, hogy Schweitzer politikája magasan fölötte áll Liebknechtének.

Marx Schweitzert az akkori németországi munkásvezérek között feltétlenül a legértelmesebbnek és a legerélyesebbnek tartotta, s úgy vélte, hogy Liebknecht csak általa kényszerült ráemlékezni arra, hogy létezik a kispolgári demokratikus mozgalomtól független munkásmozgalom. Hasonlóan nyilatkozott Schweitzerről Engels is. Ez a „fickó", mondta Engels, sokkal világosabban látja az álta-

lános politikai helyzetet, a többi párthoz való viszony kérdését, és ügyesebben is fejti ki nézeteit bárki másnál. „A velünk szembenálló összes régi pártokat egységes reakciós tömegnek nevezte, s hangsúlyozta, hogy az ezen belül fennálló különbségek számunkra majdnem semmi jelentőséggel sem bírnak! Noha elismeri, hogy 1866 és következményei lerombolják a törpekirályságot, aláássák a legitimitás elvét, megingatják a reakciót, és megmozgatták a népet, mégis szembeszáll — most — az egyéb következményekkel, az adópréssel stb., és Bismarckkal kapcsolatban sokkal — ahogy Berlinben mondják — »korrektebbül« viselkedik, mint például Liebknecht az exfejedelmekkel kapcsolatban" (Marxhoz, 1868. okt. 22. *Lásd* MEGA, III. rész, 4. köt., 115. old.). Liebknechtnek erről a taktikájáról Engels más alkalommal kijelenti: megelégelte már, hogy minden héten feltálalják neki azt az agyoncsépelt szöveget, miszerint „addig nem csinálhatunk forradalmat, amíg a Bundestag, a vak Welf és a derék hesseni választófejedelem nincsen restaurálva, és az istentelen Bismarckon törvényes, szörnyű bosszút nem álltunk". Persze van Engelsnek ebben az ítéletében jókora adag bosszús túlzás, de sok igazság is.

Később egyszer Marx azt mondotta, hogy idáig azt hitték, a római császárság idején a keresztény legendák keletkezése csak azért volt lehetséges, mert még nem találták fel a könyvnyomtatást, holott éppen az ellenkezője áll. A napi sajtó és a táviró, amelyek kitalálásaikat pillanatok alatt világgá kürtölik, sokkal több legendát gyártanak (s ezeket a polgári ökrök elhiszik és terjesztik) egy nap alatt, mint ahányat azelőtt egy évszázad alatt összehozhattak. Különösen csattanós bizonyíték e nézet helyessége mellett az az évtizedeken át — és nemcsak a polgári ökrök által — elfogadott legenda, hogy Schweitzer el akarta árulni Bismarcknak a munkásmozgalmat*, amelyet csak Liebknecht és Bebel tereltek később újra a helyes mederbe.

A dolog azonban éppen fordítva volt. Schweitzer képviselte az elvi szocialista álláspontot, míg a „Demokratisches Wochenblatt" az „exfejedelmek" partikularista híveivel és a liberális bécsi korrupciós rendszerrel oly mértékben kacérkodott, hogy ezt szocialista szem-

* Schweitzernek Bismarckhoz fűződő kapcsolataira vonatkozólag *lásd* az e kötet végén levő „Tanulmányt", 628—629 old. — *A ford.*

pontból semmiképpen sem lehet igazolni. Amit erről Bebel az emlékirataiban mond — ti. hogy kívánatos lett volna, ha Ausztria legyőzi Poroszországot, mert Ausztriával, egy belsőleg gyönge állammal a forradalom könnyebben birkózhatott volna meg, mint a belsőleg erős Poroszországgal —, csak utólagos magyarázat, amelynek, bármint is áll egyébként a dolog, a legcsekélyebb nyoma sem fedezhető fel az egykorú irodalomban.

Marx, aki Liebknechttel személyes barátságban volt, Schweitzerrel szemben pedig bizalmatlankodott, mégsem ismerte félre a való helyzetet. Schweitzernek a vasvámok leszállítására vonatkozó kérdését formailag nagyon óvatosan és tartózkodóan, de tartalmilag tárgyilagosan és igen kimerítően válaszolta meg. Ezután Schweitzer megvalósította azt, amit már három év előtt akart: javaslatot tett az Általános Német Munkásegylet 1868 augusztus végén Hamburgban tartott közgyűlésének, hogy a Munkásegylet csatlakozzék az Internacionáléhoz; ez persze, tekintettel a német egyesülési törvényekre, nem történhetett meg hivatalosan, hanem csak szolidaritási és szimpátia-nyilatkozat formájában. A közgyűlésre Marxot is meghívták díszvendégül, hogy kifejezzék a német munkások köszönetét tudományos művéért. Marx Schweitzer előzetes érdeklődésére előzékenyen felelt, de aztán mégsem ment el Hamburgba, bármily sürgetően is kérte rá Schweitzer.

Marx, köszönetet mondva a „megtisztelő meghívásért" azzal mentette ki távolmaradását, hogy a Főtanács most készíti elő a brüsszeli kongresszust; „örömmel" állapította meg azonban, hogy a közgyűlés napirendje azokat a pontokat tartalmazza, amelyek valóban minden komoly munkásmozgalom kiindulópontjai: agitáció a teljes politikai szabadság, a munkanap szabályozása és a munkásosztály tervszerű, nemzetközi együttműködése érdekében. Marx ezzel kapcsolatban azt írta Engelsnek, hogy üdvözölte a lassalleánusokat abból az alkalomból, hogy Lassalle programját feladták. Ez nem teljesen érthető, hiszen bajos lenne megmondani, hogy mi kivetni valót talált volna Lassalle e három pontban.

De a lassalle-i hagyományokkal való igazi szakítást maga Schweitzer hajtotta végre a hamburgi közgyűlésen: a legmakacsabb ellenállás mellett, és végül csakis a bizalmi kérdés felvetésével kierőszakolta a maga számára és Fritzsche képviselőtársa számára a közgyűlés hozzájárulását, hogy szeptember végére olyan általános

német munkáskongresszust hívhassanak össze Berlinbe, amelynek célja a munkásság sztrájkmozgalmainak átfogó és szoros szervezetbe való egyesítése. Schweitzer levonta a tanulságokat az európai sztrájkmozgalmakból: nem becsülte túl a sztrájkokat, de nagyon világosan látta, hogy feladatának magaslatán maradni akaró munkáspárt nem hagyhatja szerteszét folyni a már elemi erővel kitörő sztrájkokat. Éppen ezért nem riadt vissza a szakszervezetek létrehozásától sem, de félreismerte létfeltételeiket, amikor ezekben is olyan szervezeti fegyelmet akart bevezetni, amilyen az Általános Német Munkásegyletben volt, s a szakszervezeteket bizonyos fokig csak a Munkásegylet alá rendelt segédcsapatoknak tekintette.

Marx hiába figyelmeztette Schweitzert erre a súlyos tévedésére. Levélváltásukból megmaradtak Schweitzer összes levelei, Marxnak azonban csak egyetlen, 1868. október 13-án kelt, de valószínűleg a legfontosabb levele *(Lásd* M—E. Vál. Lev., 247—251. old.). Marx e levélben kifogástalan formában, Schweitzer iránti lojális előzékenységgel fejti ki azokat a súlyos aggályait, amelyek benne a Schweitzer által tervezett szakszervezeti szervezéssel kapcsolatban felmerültek. Kissé gyengíti azonban a bírálat hatását, hogy Marx a Lassalle alapította Egyletet „szektának" nevezi, amelynek rá kell szánnia magát, hogy föloldódjék az osztálymozgalomban. Schweitzer a válaszában — Marxhoz intézett utolsó levelében — joggal hivatkozhatott arra, hogy mindig igyekezett az európai munkásmozgalommal lépést tartani.

Néhány nappal a hamburgi közgyűlés után tartották meg a Német Munkásegyesületek Szövetségének gyűlését Nürnbergben. Itt is megértették az idők szavát: a többség elfogadta politikai programként az Internacionálé Szervezeti Szabályzatának fő követeléseit, és a „Demokratisches Wochenblatt"-ot választotta a Szövetség sajtószervéül; mire a kisebbség mindörökre letűnt a színről. Aztán a többség elvetette az állami felügyelet mellett létrehozandó öregségi munkáspénztárakra tett indítványt, mégpedig a szakmai szervezetek megalakítására vonatkozó indítvány javára azzal, hogy a tapasztalatok szerint a szakmai szervezetek pénztárai a legalkalmasabbak az öregek, a betegek és a vándormunkások támogatására. Ez az indokolás jóval gyengébb volt, mint a sztájkokban fellángoló harcra, a tőke és a munka között dúló harcra való utalás, s Nürnbergben az Internacionáléhoz való csatlakozást

sem fogalmazták meg olyan élesen, mint Hamburgban, ahol kimondták, hogy ez a csatlakozás valamennyi munkáspárt közös érdekén alapul. Néhány héttel később a „Demokratisches Wochenblatt" vastag betűkkel szedve jelentette, hogy a Német Néppárt, stuttgarti konferenciájának határozata alapján, csatlakozott a nürnbergi programhoz.

Volt bizonyos közeledés az Általános Német Munkásegylet és a Német Munkásegyesületek Szövetsége között is, és Marx abban az időben mindent elkövetett, hogy a Liebknecht és Schweitzer közötti pártatlan közvetítéssel a német munkásmozgalom egységét létrehozza. Ez azonban nem sikerült neki. A nürnbergi egyesületek csak tarthatatlan ürüggyel tudták indokolni, hogy miért nem képviseltetik magukat a Schweitzer és Fritzsche által összehívott berlini kongresszuson. Ettől függetlenül a kongresszus igen látogatott volt, és számos „Munkásszervezet" megalakítását eredményezte; ezeket a „Munkásszervezeteket" a Munkásszervezetek Szövetsége fogta össze, melynek tényleges vezetője Schweitzer lett.

A nürnbergi egyesületek erre megszervezték a — kissé fellengzős névvel megajándékozott — „Nemzetközi Szakszervezeti Szövetségeket", olyan, Bebel által megfogalmazott alapszabályokkal, amelyek a szakszervezeti élet követelményeinek sokkal jobban megfeleltek, mint a Schweitzer-féle alapszabályok, majd felajánlották a másik irányzatnak, hogy hajlandók vele tárgyalni az egyesülésről vagy az egybeolvadásról. A válasz azonban rideg és visszautasító volt: szemükre vetették, hogy először megbontották az egységet, azután meg az egyezkedés felkínálásával akarják helyreállítani; az ilyen kísérleteket megspórolhatnák maguknak, mert ha igazán szívükön feküdne a dolog, akkor csatlakoznának a Munkásszervezetek Szövetségéhez, és ennek a keretén belül próbálnák elérni az általuk helyesnek tartott változtatásokat.

Ezek szerint Marx nem tudta megakadályozni a német munkásmozgalom szétforgácsolódását, de azt örömmel állapíthatta meg, hogy mindkét irányzat az Internacionáléhoz csatlakozott. Ez adta neki azt az ötletet, hogy most, amikor a Szövetség fő területei, ha gyengén is, de már mindenütt kirajzolódtak, át lehetne helyezni a Főtanács székhelyét a következő évre Genfbe. Ezt a szándékát a londoni francia szekció miatti bosszúsága is befolyásolta. E frakció ugyan csak kis létszámú volt, de annál nagyobb lármát csapott, és nemegy-

szer okozott kellemetlenséget az Internacionálénak például azzal, hogy lelkesen ünnepelte Pyat-t, ezt az ostoba, Bonaparte meggyilkolását prédikáló komédiást. Hatalmas jeleneteket rendeztek a Főtanács „diktatúrája" miatt is, mert ez erejéhez képest fékezni igyekezett szertelenségeiket, és a frakció nagyban készült arra, hogy a brüsszeli kongresszuson bevádolja a Főtanácsot.

Szerencsére Engels sürgősen lebeszélte Marxot az általa tervbe vett kockázatos lépésről. Néhány ostoba szamár miatt nem szabad az ügyet olyan emberekre átruházni, akikben ugyan megvan a kellő jóakarat és bizonyára a helyes ösztön is, de nincs meg a képesség a mozgalom vezetésére. Mennél nagyobb szabásúvá válik a mozgalom, amely most már Németországra is átterjed, annál inkább kell Marxnak a kezében tartania. Csakhamar kitűnt, és éppen Genfben, hogy a jóakarat és a puszta ösztön bizony egymagában nem elég.

3. BAKUNYIN AGITÁCIÓJA*

Az Internacionálé harmadik kongresszusa 1868. szeptember 6-ától 13-áig ülésezett Brüsszelben.

E kongresszusnak több részvevője volt, mint bármelyik előzőnek vagy későbbinek, de erősen kidomborodott a helyi jellege: tagjainak több mint fele Belgiumból jött. A megjelenteknek mintegy ötödrésze francia volt. A 11 angol küldött közül 6 a Főtanácsot képviselte, Eccariuson, Jungon, Lessneren kívül nevezetesen a tradeunionista Lucraft. Svájcból csupán 8-an, Németországból meg éppenséggel csak 3-an jöttek, köztük Moses Hess mint a kölni szekció küldötte. Schweitzert, aki hivatalos meghívót kapott, különféle bírósági ügyei akadályozták a személyes megjelenésben, de írásban bejelentette, hogy az Általános Német Munkásegylet egyetért az Internacionálé törekvéseivel és csak a német egyesülési törvények miatt nem csatlakozhat hozzá hivatalosan is. Olaszország és Spanyolország egy-egy képviselőt küldött.

Az Internacionálé negyedik életévének megélénkülő érverése kézzelfoghatóan megnyilvánult a kongresszuson is. A proudhonis-

* Bakunyin értékelésére vonatkozólag *lásd* az e kötet végén levő „Tanulmányt", 627—632. old. — *A ford.*

táknak az az ellenállása, amelyet a szakszervezetekkel és a sztrájkokkal szemben Genfben és Lausanne-ban tanúsítottak, majdnem az ellenkezőjébe csapott át. Kierőszakoltak ugyan még egy akadémikus határozatot a „cserebank" és a „térítés nélküli hitel" tiszteletére, noha Eccarius az angol tapasztalatok alapján kimutatta, hogy ez a Proudhon-féle csodaszer gyakorlatilag keresztülvihetetlen, és Hess Marxnak húsz évvel korábban megjelent „Anti-Proudhon"-jából bebizonyította, hogy elméletileg is tarthatatlan.

Ezzel szemben „a tulajdon kérdésében" teljesen leszavazták a proudhonistákat. Alapos megindokolással a de Paepe által beterjesztett részletes határozati javaslatot fogadta el a kongresszus. Ebben leszögezték, hogy egy jól megszervezett társadalomban az összes kőbányáknak, szén- és más bányáknak, valamint a vasutaknak a közösség kezébe, vagyis az újonnan keletkezett, az igazságosság törvényeinek alávetett állam kezébe kell átmenniük, s hogy ezeknek az üzembentartását addig is, a közösség érdekében megkívánt kezesség mellett, munkásegységekre kell rábízni. Ugyanígy körülírták, hogy közös állami tulajdonba kell venni a földet és az erdőket, és azonos kezességi feltételek mellett földmíves társulásoknak kell átengedni őket. Végül rögzítették azt is, hogy a csatornáknak, az országutaknak, a távíróberendezéseknek: röviden minden közlekedési és hírközlési eszköznek a társadalom közös tulajdonában kell maradnia. A franciák e „faragatlan kommunizmus" heves ellenzésével csak annyit tudtak elérni, hogy a kérdés megvitatása újra rákerült a következő, Baselba tervezett kongresszus napirendjére.

Marx, saját kijelentése szerint, nem vett részt a Brüsszelben hozott határozatok megszövegezésében, de nagyjából elégedett volt a kongresszus lefolyásával. Nemcsak azért, mert szubjektív és objektív elégtételül szolgálhatott neki, hogy — ugyanúgy, mint már Hamburgban és Nürnbergben is — a munkásosztály kifejezte neki köszönetét tudományos művéért, hanem azért is, mert a kongresszus a londoni francia szekciónak a Főtanács ellen felhozott vádjait visszautasította. Csak a kongresszusnak azt a Genfből kezdeményezett határozatát találta „hülyeségnek", amely kimondta, hogy a fenyegető háborúkat általános munkabeszüntetéssel, a népek általános sztrájkjával kell megakadályozni.

Annál kevésbé találta kifogásolandónak, hogy a kongresszus végleg szakított a Béke- és Szabadságligával, amely nem sokkal utóbb tartotta második kongresszusát Bernben. Ez a Liga az Internacionálénak felajánlotta a szövetséget, de Brüsszelben csak azt a száraz feleletet kapta, hogy létének semmiféle ésszerű alapja nem lévén, legokosabb, ha arra ösztönzi a tagjait, hogy egyszerűen az Internacionálé megfelelő szekcióiba lépjenek be.

Ezt a szövetséget főleg Mihail Bakunyin erőltette, aki már a Béke- és Szabadságliga első, genfi kongresszusán is részt vett, s néhány hónappal a brüsszeli kongresszus előtt az Internacionáléba ugyancsak belépett. A felajánlott szövetség visszautasítása után most azzal próbálkozott, hogy a Béke- és Szabadságliga berni kongresszusát a következő program elfogadására bírja rá: minden állam megdöntendő, s romjaikon megteremtendő az összes országok szabad termelő társulása. Bakunyin azonban kisebbségben maradt (melynek soraiban volt többek között J. Ph. Becker is); mire ezzel a kisebbséggel együtt új nemzetközi szövetséget alapított, a Szocialista Demokrácia Szövetségét (Alliance). Az Alliance célul tűzte ki magának, hogy teljesen beolvad az Internacionáléba, de speciális feladatának azt tartotta, hogy valamennyi emberi lény általános és erkölcsi egyenlőségének nagy elve alapján a politikai és filozófiai kérdések tanulmányozásával foglalkozzék.

Becker már a „Vorbote" szeptemberi számában bejelentette az Alliance létrejöttét, amelynek az a célja, hogy Franciaországban, Spanyolországban, Olaszországban és mindenütt, ahová befolyása elér, életre hívja az Internacionálé szekcióit. De Becker csak egy negyedévvel később, 1868. december 15-én kérte a Főtanácstól az Alliance felvételét az Internacionáléba, miután ugyanezt a kérelmet a belga és a francia föderális tanács már elutasította. Bakunyin egy héttel később, december 22-én a következőket írta Genfből Marxnak: „Öreg barátom! . . . Jobban, mint valaha, megértem most, mennyire igazad van, amikor a gazdasági forradalmak nagy útjait kutatod, s bennünket is ugyanerre bíztatsz, azokat pedig lenézed, akik közülünk a részben nemzeti, részben kizárólag politikai vállalkozások mellékösvényeire tévedtek. Én most ugyanazt teszem, amit Te már több mint húsz éve. Azon ünnepélyes és nyilvános búcsú után, amelyet a burzsoának a berni kongresszuson mondtam, nem ismerek más társaságot, más környezetet, mint a

munkások világát. A hazám most az Internacionálé, amelynek Te vagy egyik kimagasló megalapítója. Láthatod tehát, kedves barátom, hogy tanítványod vagyok, s büszkeséggel tölt el, hogy az lehetek. Ennyit álláspontomról és személyes érzelmeimről..." Semmi ok sincs arra, hogy kételkedjünk e nyilatkozat őszinteségében.

A két férfiú egymáshoz való viszonyába legkönnyebben és legmélyebben beleláthatunk annak az összehasonlításnak az alapján, amellyel Bakunyin néhány évvel később, amikor már heves harcban állt Marxszal, őt és Proudhont jellemezte: „Marx nagyon komoly, nagyon elmélyült közgazdasági gondolkodó. Proudhon fölött az a hatalmas előnye van, hogy valóban materialista. Proudhon minden erőfeszítése ellenére, amellyel igyekezett megszabadulni a klasszikus idealizmus hagyományaitól, élete végéig javíthatatlan idealista maradt, aki hol a bibliától, hol a római jogtól befolyásoltatta magát — mint ezt neki két hónappal halála előtt meg is mondtam —, s a lábujja hegyéig örök metafizikus volt. Proudhonnak nagy szerencsétlensége, hogy sohasem tanulmányozta a természettudományokat, s nem sajátította el a természettudományos módszereket. Voltak bizonyos ösztönös megérzései, amelyek felületesen megmutatták neki a helyes utat, de szellemének rossz, illetve idealista szokásai magukkal ragadták, s így újra meg újra visszaesett régi tévedéseibe. Ezáltal merő ellentmondássá lett: egy hatalmas géniusz, egy forradalmi gondolkodó, aki mindig berzenkedett az idealizmus képzelgéseitől, de sohasem volt képes legyőzni őket." Így hangzott Bakunyin véleménye Proudhonról.

Ehhez közvetlenül kapcsolódva jellemezte Marxot úgy, ahogy ő látta: „Marx mint gondolkodó a helyes úton jár. Marx állította fel azt az alapelvet, hogy a történelem vallási, politikai és jogi fejlődése nem oka, hanem következménye a gazdasági fejlődésnek. Ez nagy és termékeny gondolat, bár nem Marx kizárólagos felfedezése; ezt a gondolatot már sokan megsejtették, sőt részben ki is mondták őelőtte is. De végül is neki jár az elismerés azért, hogy tudományosan kifejtette és egész közgazdasági rendszerének alapjává tette. Másrészt Proudhon Marxnál jobban megértette és megérezte, hogy mi a szabadság; Proudhonban, ha nem gyártott doktrinákat és fantazmagóriákat, megvolt a forradalmár igazi ösztöne: tisztelte a sátánt és hirdette az anarchiát. Könnyen lehet,

hogy Marx majd felemelkedik valamilyen még értelmesebb szabadságrendszerhez, mint Proudhon, de Proudhon ösztöne hiányzik belőle. Mint német és mint zsidó tetőtől talpig ellentmondást nem tűrő egyéniség." Eddig Bakunyin.

Ebből az összehasonlításból Bakunyin önmagára nézve azt a következtetést vonta le, hogy éppen ő fogta meg e két rendszernek a magasabb egységét: továbbfejlesztette Proudhon anarchista rendszerét, megtisztította minden doktrinér, idealista és metafizikus salaktól, s alapul adta hozzá a materializmust a tudományban és a politikai gazdaságtant a történelemben. Ez azonban Bakunyin hatalmas önámítása volt. Igaz, hogy sokkal tovább jutott Proudhonnál, akinél európai műveltség dolgában jóval tájékozottabb volt, és Marxot is jobban értette, mint Proudhon; ezzel szemben sem a német filozófia iskoláját nem járta ki olyan alapossággal, sem a nyugat-európai népek osztályharcait nem tanulmányozta olyan behatóan, mint Marx. De mindenekelőtt az, hogy teljesen tudatlan volt a politikai gazdaságtanban, még sokkal végzetesebben hatott Bakunyinra, mint Proudhonra a maga természettudományi tudatlansága. Bakunyin műveltségének ez a fogyatékossága tény — még akkor is, ha abban az igen tiszteletre méltó okban leli magyarázatát, hogy forradalmi magatartása miatt legszebb ifjúságában számos évet sínylődött szász, osztrák és orosz börtönökben, meg a szibériai jégmezőkön.

„A testében élő sátán" — ez volt Bakunyin ereje és egyben gyengesége. Hogy mit értett ezen a kedvenc szójárásán, azt Belinszkij, a híres orosz kritikus a következő szép és találó szavakba öltöztette: „Mihail sokban hibás és bűnös, de van benne valami, ami többet nyom a latban minden hibájánál: az örökké tevékeny elv, amely ott él lelkének legmélyén." Bakunyin minden ízében forradalmár-természet volt, s mint Marxnak és Lassalle-nak, megvolt az az adottsága, hogy az emberek hallgattak rá. Mégiscsak jelentős teljesítmény egy szegény menekülttől, akinek szellemén és akaratán kívül semmije sem volt, hogy számos európai országban — Spanyolországban, Olaszországban, Oroszországban — ő fogta egybe a nemzetközi munkásmozgalom első szálait. De csak fel kell sorolnunk ezeket az országokat, hogy azonnal ráeszméljünk a Bakunyin és Marx között fennálló lényeges különbségre. Mindketten úgy látták, hogy a forradalom gyors léptekkel közeledik; de

Marx angliai, franciaországi és németországi tanulmányai alapján a nagyipari proletariátusban látta a forradalmi csapatok magvát, Bakunyin viszont a deklasszált ifjúságnak, a paraszti tömegeknek, sőt a lumpenproletariátusnak a seregére számított. Bármily világosan is látta, hogy Marx mint tudományos gondolkodó fölötte áll, tetteiben mindig visszaesett „az előző nemzedék forradalmáraira" jellemző hibákba. Bakunyin azonban beletörődött sorsába, azzal vigasztalva magát, hogy a tudomány ugyan az élet iránytűje, de nem maga az élet, s valóságos dolgokat, valóságos lényeket csak az élet teremt.

Oktalanság lenne, s ráadásul igazságtalanság mind Bakunyinnal, mind Marxszal szemben, ha kettőjük kapcsolatát kizárólag annak a jóvátehetetlen meghasonlásnak az alapján értékelnénk, amely e kapcsolatnak véget vetett. Politikailag, és különösen lélektanilag sokkal érdekesebb azt követni, hogy harminc év leforgása alatt hogy vonzották és taszították egymást kölcsönösen, mindig újra meg újra. Mindketten újhegelistákként kezdték; Bakunyin egyike volt a „Deutsch-Französische Jahrbücher" keresztszülőinek. A régi pártfogója, Ruge és Marx közötti szakításkor Bakunyin Marx mellett foglalt állást. Amikor azonban Brüsszelben látta, hogy mit ért Marx a kommunista propagandán, akkor megrémült. Néhány hónappal később Herwegh kalandos németországi szabadcsapat-vállalkozásáért lelkesedett, hogy aztán megint ezt a balgaságát is belássa és nyilvánosan be is ismerje.

Rögtön ezt követően, 1848 nyarán, a „Neue Rheinische Zeitung" megvádolta Bakunyint, hogy az orosz kormány ügynöke; ezt a tévedését azonban, amely két egymástól független forrásból nyert értesülésén alapult, a lap oly módon helyesbítette, hogy az Bakunyint teljesen kielégítette. Marx és Bakunyin egy berlini találkozásuk alkalmával feleleventették a régi barátságot, s a „Neue Rheinische Zeitung" erélyesen síkraszállt Bakunyin érdekében, amikor Poroszországból kiutasították. Majd a lap éles bírálatot gyakorolt Bakunyin pánszláv agitációja fölött, de bevezetőben megjegyezte: „Bakunyin a barátunk", és a továbbiakban is kifejezetten hangsúlyozta, hogy Bakunyin demokratikus indokokból cselekszik, s a szláv kérdésben való illúziói nagyon is megbocsáthatók. Mellesleg Engels, e cikkeknek a szerzője, a Bakunyin ellen felhozott legfőbb kifogás tekintetében is tévedett: Ausztria szláv népeinek mégis

megvolt az a történelmi jövőjük, amelyet Engels elvitatott tőlük. Azt a tényt, hogy Bakunyin forradalmi szerepet vitt Drezdában a májusi fölkelés alkalmából, Marx és Engels korábban és lelkesebben ismerte el bárki másnál.

A Drezdából való visszavonuláskor Bakunyint elfogták és előbb egy szász, majd egy osztrák haditörvényszék halálra ítélte; az ítéletet mindkét esetben életfogytiglani fegyházra „enyhítették", végül kiszolgáltatták Bakunyint Oroszországnak, ahol a Péter-Pál-erődben szörnyű esztendőket szenvedett végig. Ez idő alatt egy őrült urquhartista a „Morning Advertiser"-ben megint megvádolta Bakunyint, hogy az orosz kormány ügynöke és egyáltalán nincs is fegyházban. Ez ellen ugyanebben az újságban óvást emelt — Herzen, Mazzini és Ruge mellett — Marx is. Ámde a szerencsétlen véletlen úgy hozta, hogy Bakunyin rágalmazóját szintén Marxnak hívták; ez szűkebb körben köztudomású volt, noha a derék úriember makacsul ellenszegült minden felszólításnak, s nem volt hajlandó megnevezni magát. Ezt a névazonosságot aztán az álforradalmár Herzen* méltatlan intrikára használta ki. Bakunyint 1857-ben a Péter-Pál-erődből Szibériába szállították, de onnan 1861-ben szerencsésen megszökött; amikor pedig Japánon és Amerikán keresztül Londonba érkezett, Herzen azzal fogadta, hogy Marx Károly denunciálta őt az angol sajtóban, mint orosz kémet. Ez volt az első a sok konkolyhintés közül, amelyek később oly vészterhesen befolyásolták Bakunyin és Marx viszonyát.

Bakunyin több mint egy évtizedig volt elzárva az európai élettől, s így érthető, hogy Londonban eleinte az orosz Herzenhez hasonló vágású menekültekhez csatlakozott, akik tulajdonképpen elég távol álltak tőle. Bakunyin még a pánszlávizmusában is — már amennyire erről nála egyáltalában beszélni lehet — mindig forradalmár maradt. Herzen viszont a „rothadt Nyugat" folytonos szidalmazásával és az orosz faluközösség misztikus kultuszával csak igen félénk liberalizmust képviselt, melynek leple alatt valójában a cárizmus szekerét tolta. Mindazonáltal Bakunyin — és ezt nem lehet terhére írni — fenntartotta személyes baráti kapcsolatait

* Herzen forradalmi, társadalmi és politikai tevékenységének értékelését *lásd* Lenin „Herzen emlékére" c. cikkében. (Lenin Műv. 18. köt. 9—16. old.). — *A ford.*

Herzennel, aki őt fiatal éveiben sok bajból kisegítette, egészen Herzen haláláig. Politikailag azonban megírta Herzennek a búcsúlevelet már 1866-ban, amikor szemére vetette, hogy a társadalmi átalakulást politikai átalakulás nélkül akarja elérni, s az államnak mindent megbocsát, amennyiben az érintetlenül hagyja a nagyorosz faluközösséget, amelytől Herzen nemcsak Oroszország és a szláv országok üdvét, hanem Európáét, sőt az egész világét várja. Bakunyin ezt a fantomot megsemmisítő kritikával illette.

De Szibériából való megszökése után először Herzennél lakott, ami távol tartotta őt Marxtól. Annál jellemzőbb ismét Bakunyinra, hogy a „Kommunista Kiáltványt" lefordította oroszra és Herzen „Kolokol"-jában közzétette.

Amikor Bakunyin másodízben tartózkodott Londonban — az Internacionálé megalakulása idején —, Marx megtörte a jeget, s fölkereste. Igaza teljes tudatában biztosíthatta Bakunyint arról, hogy nemcsak megrágalmazásának nem volt a kezdeményezője, hanem éppen ellenkezőleg, erélyesen küzdött a rágalom ellen. Barátokként váltak el; Bakunyin lelkesedett az Internacionálé tervéért, Marx pedig november 4-én így írt Engelsnek: „Bakunyin kért, hogy adjam át Neked üdvözletét. Ma visszautazott Olaszországba (Firenzébe), ott van letelepedve ... Meg kell mondanom, nagyon tetszett nekem, sokkal jobban, mint azelőtt ... Általában egyike azoknak a keveseknek, akiknél azt látom, hogy az utolsó tizenhat évben nem vissza, hanem tovább fejlődtek" (1864. nov. 4. *Lásd* MEGA, III. rész, 3. köt., 199. old.).

Csakhogy az öröm, amellyel Bakunyin az Internacionálét üdvözölte, nem volt hosszú lélegzetű. Olaszországi tartózkodása mindenekelőtt „az előző nemzedékek forradalmárát" ébresztette föl benne. Ezt az országot választotta letelepedési helyéül enyhe éghajlata és az olcsó élet miatt, különösen, hogy Németország és Franciaország el volt zárva előle; de választásának politikai okai is voltak. Bakunyin az olaszokban a szlávok természetes szövetségeseit látta, akiknek együtt kell harcolniuk az osztrák kényszerállam ellen; Garibaldi hőstettei már Szibériában felgyújtották fantáziáját. Ezek alapján ismerte fel, hogy a forradalmi hullám megint emelkedőben van. A kép, amelyet Olaszországban talált a következő volt: titkos politikai társaságok tömege; deklasszált, mindenkor mindenféle összeesküvésre kész értelmiség; állandóan az éhhalál szélén lebegő

parasztság; s végül folytonosan mozgolódó lumpenproletariátus; ez utóbbiak közül különösen a „lazzaronik" keltették fel a figyelmét Nápolyban, ahová Firenze után költözött, és több éven át élt. Bakunyin ezeket az osztályokat tartotta a forradalom igazi hajtóerőinek. De ha Itáliában azt az országot látta, ahol talán legközelebb van a szociális forradalom, úgy hamarosan fel kellett ismernie tévedését. Itáliában még mindig Mazzini propagandája dominált, és Mazzini a szocializmus ellenfele volt; ködösen vallásos csatakiáltásával és szoros centralizációs törekvéseivel csakis az egységes polgári köztársaságért harcolt.

Bakunyin forradalmi agitációja ezekben az olaszországi években öltött határozottabb formát. Az elméleti képzettség hiányában, amely nála túláradó szellemi mozgékonysággal és fékezhetetlen tettvággyal járt karöltve, mindig igen erősen az őt körülvevő környezet hatása alatt állt. Mazzini vallásos-politikai dogmatizmusa csak annál jobban kiélezte ateizmusát és anarchizmusát, annál inkább látta szükségesnek minden állami uralom tagadását. Ezzel szemben azoknak az osztályoknak a forradalmi hagyományai, amelyekben az általános fordulat bajnokait látta, csak még hajlamosabbá tették a titkos összeesküvésekkel és a helyi felkelésekkel való kacérkodásra. Így aztán Bakunyin titkos forradalmi szocialista szövetséget hozott létre; ennek tagjai először olaszokból rekrutálódtak, s célja főként a „Mazzinik és Garibaldik fertelmes polgári retorikája" elleni küzdelem volt; nemsokára azonban a szövetség nemzetközi alapon bővülni kezdett.

Ennek a titkos szövetségnek az érdekében próbálta befolyásolni Bakunyin — aki 1867 őszén Genfbe költözött át — előbb a Béke- és Szabadságligát; majd e kísérlet kudarcba fulladása után kezdte keresni a kapcsolatot az Internacionáléval, amellyel vagy négy esztendeig nem sokat törődött.

4. A SZOCIALISTA DEMOKRÁCIA SZÖVETSÉGE (ALLIANCE)

Mindezek ellenére Marx megőrizte a régi forradalmár iránti barátságos érzelmeit, és szembeszegült azokkal a támadásokkal, amelyeket közvetlen környezetéből Bakunyin ellen intéztek vagy intézni akartak.

E támadások Sigismund Borkheimtól, egy igen becsületes demokratától indultak ki, akinek Marx a Vogt-ügy óta, s más szolgálataiért is, lekötelezettje volt. Borkheim azonban két gyengéjével tűnt ki: szellemes írónak tartotta magát, holott nem volt az, s olyan különös, furcsa orosz-gyűlöletben szenvedett, amely semmivel sem maradt el Herzen különös német-gyűlölete mögött.

S valójában Herzen volt az, akit Borkheim elsősorban célba vett; alaposan oda is mondott neki egy cikksorozatban, amelyet a „Demokratisches Wochenblatt" első, 1868 elején megjelenő számaiban tett közzé. Akkor Bakunyin már régen szakított volt Herzennel, de Borkheim mégis megtámadta mint Herzen „kozákját" és Herzennel együtt Bakunyint, „az elpusztíthatatlan tagadást" is keresztre feszítette. Borkheim ugyanis azt olvasta Herzennél, hogy Bakunyin évekkel azelőtt a következő „nevezetes észrevételt" tette: „Az aktív tagadás teremtő erő." Ezek után Borkheim nagy erkölcsi felháborodással azt kérdezte, hogy vajon az orosz határvonalon innen gondolt-e már valaha valaki is ilyet anélkül, hogy a német iskolásgyerekek ezrei kinevették volna. A derék Borkheim még csak nem is sejtette, hogy Bakunyin egykori szállóigéje — „A pusztítás öröme az alkotás öröme" — a „Deutsche Jahrbücher" egyik cikkéből származott, mégpedig abból az időből, amikor Bakunyin a német újhegelisták körében élt, és a „Deutsch—Französische Jahrbücher"-t Marxszal és Rugéval együtt éppen keresztvíz alá tartotta.

Érthető, hogy Marx az ilyen és ehhez hasonló stílusgyakorlatokat titkos borzadállyal szemlélte, majd pedig kézzel-lábbal tiltakozott, amikor Borkheim a maga zagyva elképzelései szerint akarta tolmácsolni Engelsnek régi, a „Neue Rheinische Zeitung"-ban megjelent Bakunyin-ellenes cikkeit, mert azok „csodálatosan beleillenek a keretbe". Ezeket a cikkeket, mondta Marx, semmi körülmények között sem szabad sértő célzattal felhasználni, hiszen Engels Bakunyinnak régi személyes barátja. Aztán Engels is tiltakozott a dolog ellen, s így Borkheimnek le kellett tenni róla. Johann Philipp Becker ugyancsak kérte Borkheimet, hogy ne rohanjon ki Bakunyin ellen, válaszul azonban olyan „dörgedelmes levelet" kapott, amelyben Borkheim — mint Marx Engelsnek írja — „a szokott tapintatosságával" kijelentette, hogy továbbra is barátja marad Beckernek, és az (egyébként nagyon jelentéktelen) anyagi támo-

gatást sem vonja meg tőle, de a politika ezentúl mellőzendő a levelezésükben. Marx, Borkheim iránt érzett minden barátsága ellenére úgy találta, hogy „orosz-fóbiája" már kezd veszedelmes méreteket ölteni.

Őt magát a Bakunyin iránti barátságos érzelmeiben az sem ingatta meg, hogy Bakunyin részt vett a Béke- és Szabadságliga kongresszusain. Marx már a Liga első, genfi kongresszusa után küldte el a „Tőke" egy dedikált példányát Bakunyinnak, s amikor erre még csak egyetlen szónyi köszönetet sem kapott, megérdeklődte az egyik genfi orosz emigránsnál, akinek más ügyekből kifolyólag írt, hogy mi van „Bakunyinnal, régi barátjával", noha kérdéséből kicseng bizonyos kétség, hogy vajon valóban az-e még. Erre a közvetett érdeklődésre volt a válasz Bakunyin december 22-i levele, amelyben megígérte, hogy a Marx által húsz éve követett harci útra lép.

De ugyanazon a napon, amikor Bakunyin ezt a levelet megírta, a Főtanács már döntött, hogy az Alliance-nak Becker révén közvetített kérelmét a maga részéről elutasítja, és a Szocialista Demokrácia Szövetségét nem veszi fel az Internacionálé soraiba. S ennek a határozatnak az értelmi szerzője Marx volt. Tudott már korábban is az Alliance létezéséről, hiszen a „Vorbote" is bejelentette megalakulását, de eleinte csak halva született és nem különösebben aggasztó genfi helyi kezdeményezésnek tartotta; ismerte az öreg Beckert, aki olykor szívesen játszott egyletesdit, de egyébként megbízható volt. Most azonban Becker beküldte az Alliance szervezeti szabályzatát és programját, s kísérő levelében azt írta, hogy az Alliance orvosolni akarja az Internacionálé fogyatékos „idealizmusát". Ez a nagyhangú kijelentés különben is „hallatlan dühöt" váltott ki a Főtanácsban, mint Marx írja Engelsnek, mégpedig „főleg a franciák körében", és azonnal elhatározták a visszautasítást. A határozat megszövegezését Marxra bízták. Az a levél, amelyet december 18-án „éjfél után" írt Engelsnek, hogy tanácsát kikérje, mutatja, hogy maga is bizonyos fokig izgatott volt. „Ezúttal Borkheimnek igaza van" — jegyzi meg Marx. Őt magát nem annyira az Alliance programja, mint inkább a szervezeti szabályzata háborította fel. A program leszögezte, hogy a szövetség mindenekelőtt ateista; követelte mindenféle vallásgyakorlás megszüntetését, a hit helyettesítését a tudomány által, az isteni igazságszolgáltatás helyettesí-

tését az emberi által. Követelte továbbá az összes osztályok és mindkét nembeli egyének politikai, gazdasági és társadalmi egyenlőségét, aminek érdekében először is az örökösödési jogot kell megszüntetni; ezenfelül mindkét nembeli gyermekek részére születésüktől kezdve egyenlően biztosítandók azok az eszközök, amelyek szükségesek fejlődésükhöz, vagyis: eltartásukhoz, nevelésükhöz és oktatásukhoz a tudomány, az ipar és a művészetek valamennyi fokán. Befejezésül a program elvetett minden olyan politikai tevékenységet, amely nem tűzi ki direkt és közvetlen célul a munkásügynek a tőke fölötti győzelmét.

Marx véleménye erről a programról éppenséggel nem volt hízelgő. Valamivel később „a közhelyek vegyesfelvágottjának" nevezte, „gondolatszegény fecsegésnek, lapos ötletek rózsafűzérének, amely igényt tart arra, hogy ijesztő benyomást keltsen, de csak ízetlen rögtönzés, amely bizonyos napi hatáskeltésre vadászik". De az Internacionálé, természeténél fogva, egyelőre még a szeretet igen bő palástját viselte: hiszen történelmi feladata éppen abban állt, hogy gyakorlati tevékenységéből alakítsa ki a nemzetközi proletariátus programját.

Annál fontosabb volt az Internacionálé számára a maga szervezettsége, minden eredményes gyakorlati tevékenységének az előfeltétele. És ebbe a szervezettségbe próbált az Alliance szervezeti szabályzata végzetes módon belenyúlni. Kijelentette ugyan, hogy az Internacionálé egyik ágának tekinti magát, s elfogadja annak valamennyi általános szabályzatát, de külön szervezetet akar alkotni. Genfi megalapítói ideiglenes központi bizottsággá nyilvánították magukat. Minden országban külön nemzeti irodák létrehozását vették tervbe, amelyeknek feladata a helyi csoportok életre hívása és az Internacionáléba való fölvételük előmozdítása. Az Internacionálé évi kongresszusain az Alliance képviselői, mint az Internacionálé önálló ága, külön helyiségben akarták nyilvános üléseiket tartani.

Engels rögtön döntött: ez így nem megy. Hiszen ily módon két Főtanács és két kongresszus lenne. A londoni gyakorlati Főtanács már az első alkalommal összeütközésbe kerülne a genfi „idealisztikus" Főtanáccsal. Egyébként Engels hidegvért javasolt; bármilyen heveskedés csak felesleges felháborodást keltene a nyárspolgári érzelmű munkások körében (ilyen van elég, különö-

sen Svájcban), és ártana az Internacionálénak. Nyugodtan, de határozottan kell ezeket az embereket visszautasítani, és tudtukra kell adni, hogy az Internacionálé előbb megvárja, mit csinálnak azon a speciális területen, amelyet kiválasztottak maguknak; de annak egyelőre semmi akadálya, hogy az egyik Szövetség tagjai a másiknak is tagjai legyenek. Az Alliance elméleti programját Engels is úgy értékelte, hogy ennél siralmasabbat még életében nem látott; Bakunyin úgy látszik „tökéletes ökörré" lett. Ezt a kijelentését akkor még egyáltalán nem fűtötte valamiféle különösebb ellenséges indulat Bakunyinnal szemben, legalábbis nem nagyobb ellenséges indulat, mint Marxot, amikor Beckert, mindenkor hűséges barátját, „vén zavarosfejűnek" szidta. Az ilyen megtisztelő jelzőkkel a két barát bizalmas levelezésében különben is nagyon bőkezűen bánt.

Marx közben megnyugodott már, és a Főtanácsnak azt a határozatát, amely visszautasította az Alliance felvételét az Internacionáléba, formailag és tartalmilag is úgy fogalmazta meg, hogy abban ne legyen semmi kifogásolható. Egy kicsit mindenesetre pofon legyintette Beckert, utalva arra, hogy e kérdést tulajdonképpen már eleve eldöntötte az Alliance néhány megalapítója, akik az Internacionálé tagjaiként a brüsszeli kongresszuson közreműködtek a Béke- és Szabadságligával való összeolvadást elvető határozat meghozatalában. A felvételi kérelem visszautasításának döntő oka az — mondja a Főtanács határozata —, hogy amennyiben megengednék egy második nemzetközi testület létrejöttét, mely az Internacionálén belül is, és rajta kívül is működik, úgy ez a legcsalhatatlanabb mód lenne az Internacionálé szervezetének szétrombolására.

Rendkívül valószínűtlen az az állítás, hogy Becker a Főtanács e határozata miatt éktelen dühbe jött. Sokkal hitelt érdemlőbb az, amit Bakunyin mond, hogy ti. kezdettől fogva ellenezte az Alliance megalakítását, de saját titkos szövetségének tagjai leszavazták; mindemellett fönn akarta tartani ezt a titkos szövetséget olyan formában, hogy tagjai működjenek az Internacionálén belül és annak szellemében, feltétlenül megkívánta azonban az Internacionáléba való belépést, hogy bármiféle versengésnek elejét vegyék. Az Alliance genfi Központi Bizottsága mindenesetre azzal az ajánlattal felelt a Főtanács elutasító határozatára, hogy

hajlandó szekcióit feloszlatni, illetve az Internacionálé szekciójává változtatni, ha a Főtanács az Alliance elméleti programját elismeri.

Időközben Marx megkapta Bakunyin december 22-i levelét, most már azonban olyannyira éber volt a gyanúja, hogy ennek az „érzelmes előjátéknak" nem sok figyelmet szentelt. Az Alliance új ajánlata is bizalmatlanságot keltett benne, de ezt nem hagyta magán annyira úrrá lenni, hogy ne feleljen rá tökéletes tárgyilagossággal. Javaslatára a Főtanács 1869. március 9-én határozatot hozott, hogy nem feladata a hozzá tartozó egyes munkáspártok elméleti programjának elbírálása. Hiszen a különböző országok munkásosztálya oly különböző fejlődési fokon áll, hogy reális mozgalmuk nagyon különböző elméleti formákban jut kifejezésre. Majd az Internacionálé által életre hívott akciók közössége, az egyes országok különfele szerveinek eszmecseréje, s végül a közvetlen vita a közös kongresszusokon fokról fokra megteremti az egész munkásmozgalom közös elméleti programját is. Egyelőre a Főtanácsnak csak az a feladata, hogy megnézze: az egyes munkásprogramok megfelelnek-e az Internacionálé általános irányzatának, vagyis a munkásosztály teljes felszabadítását szolgálják-e.

S ebből a szempontból, mondja a továbbiakban a Főtanács határozata, az Alliance programjában van egy olyan mondat, amely veszedelmes félreértésekre adhat alkalmat. Ez a mondat — az osztályok egyenlővé tétele politikai, gazdasági és társadalmi téren —, ha szó szerint vesszük, a tőke és a munka közötti összhangra céloz, arra az összhangra, amelyet a burzsoá szocialisták prédikálnak. Ezzel szemben a proletármozgalom igazi titka és az Internacionálé nagy célja az osztályok megsemmisítése. Miután azonban az összefüggésből nyilvánvaló, hogy az „osztályok egyenlővé tétele" csak egyszerű elírás következtében került az Alliance programjába, a Főtanács nem kételkedik abban, hogy az Alliance eltekint ettől az aggályos mondattól. Ez esetben semmi akadálya, hogy az Alliance szekciói az Internacionálé szekcióivá alakuljanak át. Amikor pedig ez véglegessé válik, akkor az Internacionálé Szervezeti Szabályzata szerint a Főtanács tudomására hozandó minden új szekció székhelye és taglétszáma.

Az Alliance erre kijavította a kifogásolt mondatot a Főtanács által kívánt szellemben, s június 22-én bejelentette, hogy feloszlatta önmagát és felszólította szekcióit: alakuljanak át az Inter-

nacionálé szekcióivá. Az Alliance genfi szekcióját, melynek élén Bakunyin állt, a Főtanács egyhangú határozatával vették fel az Internacionáléba. Bakunyin titkos szövetsége is feloszlott — állítólag; valójában többé-kevésbé laza formák között továbbra is fennmaradt, s Bakunyin is annak a programnak a szellemében működött tovább, amelyet az Alliance magának célul tűzött ki. 1867 őszétől 1869 őszéig Bakunyin a genfi tó partján élt, részben magában Genfben, részben Veveyben és Clarens-ban, s nagy befolyásra tett szert Svájc latin származású munkásai körében.

Ebben ezeknek a munkásoknak a sajátos életkörülményei játszottak Bakunyin kezére. Ha az akkori fejlődést helyesen akarjuk megítélni, sohasem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az Internacionálé nem volt meghatározott elméleti programmal rendelkező párt, s megtürte soraiban a legkülönbözőbb irányzatokat, mint ezt a Főtanács is megállapította az Alliance-hoz intézett átiratában. A „Vorbote"-ban ma is nyomon követhetjük, hogy még az olyan buzgó és érdemes élharcos, mint Becker sem csinált magának soha nagy gondot az elméleti kérdésekből. Így az Internacionálé genfi szekcióiban is két igen különböző irányzat volt képviselve. Egyrészt a „fabrique" (gyár) — ezen a genfi dialektus az ékszer- és óraipar jól fizetett szakmunkásait értette, akik majdnem kizárólag helyi születésűek voltak — s másrészt a „gros métiers" (durva iparok) —, ez főként építőmunkásokból, s ugyancsak majdnem kizárólag külföldiekből, nevezetesen németekből állt, akik csak állandó sztrájkharcokkal tudtak maguknak féligmeddig elviselhető munkafeltételeket biztosítani. Az előbbieknek volt választójoguk, az utóbbiaknak nem. De a „fabrique", mivel kis létszámánál fogva nem számíthatott önálló választási eredményekre, nagyon hajlott afelé, hogy választási kompromisszumokat kössön a polgári radikálisokkal; a „gros métiers" viszont, amely eleve nem lehetett kitéve effajta kísértéseknek, sokkal inkább az olyan közvetlen forradalmi akciókért lelkesedett, amilyeneket Bakunyin hirdetett.

Még ennél is kiadósabb toborzási területet talált Bakunyin a Jura órásmunkásai között. Ezek nem voltak kvalifikált luxusipari munkások, hanem többségükben otthon dolgozók, akiknek szűkös létét az amerikai konkurrencia gépei veszélyeztették. Nyomorúságos fészkekben, szétszórtan laktak a hegyek között, és így

igazán kevéssé voltak alkalmasak arra, hogy politikai célú tömegmozgalomban vegyenek részt, de amennyiben mégis megtették, keserves tapasztalatok riasztották őket vissza a politikától. Először egy Coullery nevű orvos kezdett közöttük az Internacionálé érdekében agitálni; Coullery telve volt emberszeretettel, de politikai zavarosságában rábeszélte a munkásokat nemcsak a radikálisokkal, hanem még a neuenburgi monarchista liberálisokkal való választási szövetségre is, s ilyenkor a munkásokat persze mindig rászedték. Coullery teljes leszereplése után James Guillaumeban, a Le Locle-i ipariskola fiatal tanárában találtak a jurai munkások új vezetőre. Guillaume teljesen beleélte magát gondolkodásmódjukba, s a „Progrès"-ben, egy kis lapban, melyet ő adott ki Le Locle-ban, a mindenkinek szabadságot és egyenlőséget biztosító anarchista társadalom ideálját dicsőítette. Amikor Bakunyin először kereste fel a Jurát, már teljesen felszántott talajra lelt vetése számára. De az ottani szegény ördögök talán még nagyobb hatással voltak Bakunyinra, mint ő rájuk, mert ettől kezdve sokkal élesebben nyilvánult meg Bakunyinnál mindenfajta politikai tevékenység elítélése, mint korábban.

Egyelőre azonban még béke uralkodott a svájci francia és olasz szekciókban. Ezek 1869 januárjában, főként Bakunyin ösztönzésére, közös Föderális Tanácsot választottak, s nagyobb stílű hetilapot adtak ki „Égalité" címen, amelynek szerkesztésében Bakunyin, Becker, Eccarius és Varlin mellett az Internacionálé más neves tagjai is részt vettek. Ugyancsak Bakunyin volt az, aki a francia—olasz Föderális Tanácsot rávette, hogy javasolja a londoni Főtanácsnak az örökösödési kérdés napirendre tűzését a baseli kongresszuson. Ehhez Bakunyinnak minden további nélkül joga volt, hiszen az ilyen kérdések megvitatása a kongresszus fő feladatai közé tartozott, s a Főtanács el is fogadta az inditványt.

De Marx persze valami hadüzenet-félét látott ebben Bakunyin részéről, amit azonban mint ilyet nagyon is szívesen vett.

5. A BASELI KONGRESSZUS

Az 1869. szeptember 5-én és 6-án ülésező kongresszus az Internacionálé ötödik életévének tevékenysége fölött tartott seregszemlét.

Ez az ötödik esztendő volt a legmozgalmasabb fennállása óta: egész éven át tomboltak a „tőke és a munka közötti gerillaharcok" — a sztrájkok, amelyekről Európa vagyonos osztályai mind gyakrabban mondogatták, hogy ezek nem a proletariátus nyomorából fakadnak, s nem is a tőke zsarnokságából, hanem az Internacionálé titkos cselszövényeinek következményei.

S annál jobban elhatalmasodott rajtuk a brutális vágy, hogy a sztrájkokat fegyveres erővel verjék le. Még Angliában is véres összeütközésekre került sor a sztrájkoló bányászok és a katonaság között. A Loire környéki szénbányavidéken pedig részeg katonák Ricamarie mellett vérfürdőt rendeztek, amelyben húsz munkást, köztük két nőt és egy gyermeket agyonlőttek, s számos munkást megsebesítettek. De a legszörnyűbb helyzet megint Belgiumban volt, „a kontinentális alkotmányosság e mintaállamában, a földesúrnak, a tőkésnek és a papnak ezen lakályos, jól körülkerített földi paradicsomában" (*Lásd* M—E. Műv. XIII. köt., 1. rész, 304. old. [oroszul].), mint ezt a Főtanácsnak Marx által megszövegezett erőteljes felhívásában olvashatjuk; a felhívás Európa és az Egyesült Államok munkásaitól segítséget kért a féktelen profitéhség Seraing-ben és Borinage-ban halomra gyilkolt áldozatai számára. „A Föld nem futja be pontosabban évi pályáját, mint amilyen pontossággal rendez a belga kormány minden évben vérfürdőt a munkások között" *(lásd* uo.).

E véres vetés az Internacionálé aratását érlelte. Angliában 1868 őszén megtartották az első választásokat a megreformált választójog alapján; az eredmény mindenben igazolta, hogy Marx mennyire indokoltan tiltakozott a Reformliga egyoldalú politikája ellen. Egyetlenegy munkásképviselőt sem választottak meg. A „pénzeszsákok" győztek, s Gladstone megint uralomra került. Ámde esze ágában sem volt, hogy az ír kérdésben alapos munkát végezzen, vagy a trade-unionok jogosult panaszait orvosolja. Ez az „új unionizmus" vitorláit dagasztotta friss szélként. A trade-unionok 1869-es birminghami évi kongresszusa a legnagyobb

eréllyel szólította fel a királyság szervezett munkástestületeit, hogy csatlakozzanak az Internacionáléhoz. Mégpedig nemcsak azért, mert a munkásosztály érdekei mindenütt azonosak, hanem azért is, mert az Internacionálé elvei alkalmasak a Föld népei közötti állandó béke biztosítására. 1869 nyarán veszély fenyegetett, hogy Anglia és az Egyesült Államok között háború tör ki; ekkor a Főtanács, ugyancsak Marx megfogalmazásában, üzenetet intézett az Egyesült Államok Országos Munkásszövetségéhez, amelyben a többi között ez állt: „Most rajtatok a sor a háborút megakadályozni, mégpedig olyan háborút, amely következményeiben kétségtelenül erősen visszavetné a fellendülőben levő munkásmozgalmat az Óceán mindkét partján" (*lásd* Marx—Engels: Letters to Americans, 75. old.). A tengeren túl ez az üzenet igen élénk visszhangot keltett.

Franciaországban is szépen haladt előre a munkások ügye. Az Internacionálé rendőri üldözése csak a szokásos eredménnyel járt: híveinek szaporodásával. A Főtanács beavatkozása és segítsége a számtalan sztrájk alkalmából, előmozdította a szakszervezetek megalapítását, s ezeket nem lehetett betiltani, bármennyire is élt bennük az Internacionálé szelleme. Az 1869-es választásokon a munkások még nem vettek részt önálló jelöltek állításával, hanem a nagyon radikális választási programmal fellépő polgári szélsőbaloldal jelöltjeit támogatták. Ezzel, legalábbis közvetve, elősegítették Bonaparténak azt a súlyos vereségét, amelyet főleg a nagyvárosokban szenvedett el, habár fáradozásaik gyümölcse egyelőre ismét csak a polgári demokrácia ölébe hullt. A második császárság különben is már minden ízében recsegett-ropogott; kívülről hatalmas csapást mért rá a spanyol forradalom, mely 1868 őszén Izabella királynét elűzte az országból.

Kissé másképp alakultak a dolgok Németországban, ahol a bonapartizmus még nem volt hanyatlóban, sőt, éppen ellenkezőleg, most ment fel a napja. A nemzeti kérdés megbontotta a német munkásosztályt, s ez a szakadás erősen akadályozta az éppen kibontakozóban levő szakszervezeti mozgalom fejlődését. Schweitzer a rossz vágányra csúszott szakszervezeti agitációjával olyan ferde helyzetbe került, amelyen már nem tudott úrrá lenni. A becsülete ellen intézett folytonos alaptalan támadások végül híveinek egynémelyikét is bizalmatlanná tették, s ő maga is elég rosszul

cselekedett, amikor a még mindig csak jelentéktelenül megrendült tekintélyét egy kis államcsínnyel komolyan kockára tette.

Emiatt az Általános Német Munkásegylet egy kisebbsége kivált, s a nürnbergi egyesületekkel közösen új Szociáldemokrata Pártot hozott létre, amelynek tagjait a megalakulás helye után az „eisenachiaknak" szokták nevezni. Kezdetben mindkét frakció hevesen küzdött egymással, de az Internacionáléval kapcsolatos álláspontjuk nagyjából azonos volt: egyetértés a lényegben, eltérés a formában, amíg a német egyesülési törvények hatályban maradnak. Marx és Engels nagyon méltatlankodtak, amikor Liebknecht az Internacionálé Főtanácsát játszotta ki Schweitzer ellen, mondván, hogy ehhez nincs joga. Jóllehet a „Lassalle-egyház felbomlási folyamata" nagyon is ínyükre volt, de a másik irányzattal sem tudtak mihez kezdeni, amíg az szervezetileg egészen határozottan le nem vált a Német Néppárttól, és nem tartott fenn vele legfeljebb csak egy laza, kartellszerű viszonyt. Hogy Schweitzer mint vitapartner minden ellenfelénél jóval erősebb, erről Marx és Engels továbbra is meg volt győződve.

Egységesebben fejlődött az ausztria-magyarországi munkásmozgalom, mely csak Ausztria 1866-os vereségei után jött létre. Lassalle irányzata itt egyáltalában nem talált talajra, de annál nagyobb tömegek csatlakoztak az Internacionálé zászlajához, mint ezt a Főtanácsnak a baseli kongresszuson elhangzott évi beszámolója megállapította.

Így hát ez a kongresszus kedvező kilátások mellett ült össze. Igaz, hogy csak 78 tagja volt, de sokkal „internacionalistább" arculatot mutatott, mint az eddigiek. Összesen 9 ország küldte el képviselőit. A Főtanács részéről, mint mindig, Eccarius és Jung jelent meg, ezenfelül 2 igen tekintélyes trade-unionista: Applegarth és Lucraft. Franciaország 26, Belgium 5, Németország 12, Ausztria 2, Svájc 23, Olaszország 3, Spanyolország 4, Észak-Amerika 1 képviselőt küldött. Liebknecht képviselte az eisenachiak új frakcióját, Moses Hess a berlini szekciót. Bakunyinnak a francia mandátumán kívül olasz mandátuma is volt, Guillaume-ot Le Locle delegálta. Az elnöki tisztet megint Jung látta el.

A kongresszus először szervezeti kérdésekkel foglalkozott. A Főtanács indítványára egyhangúlag elhatározta, hogy az összes szekcióknak és az Internacionáléhoz csatlakozott egyesületeknek

javasolja az elnöki tisztség megszüntetését, mint ezt a Főtanács a maga részéről már néhány év előtt megtette: munkásszervezethez nem méltó, hogy monarchikus és tekintélyen alapuló elvhez ragaszkodjék; az elnöki tisztség még ott is, ahol csak puszta cím, a demokratikus elvek megsértését jelenti. Ezzel szemben a Főtanács azt javasolta, hogy az ő hatáskörét terjesszék ki; felhatalmazást kért, hogy bármely szekciót, amelynek tevékenysége ellentétes az Internacionálé szellemével, a legközelebbi kongresszus döntéséig kizárhasson. A javaslatot azzal a korlátozással fogadták el, hogy ott, ahol Föderális Tanács van, ez a szekciók kizárása előtt megkérdezendő. Bakunyin is, Liebknecht is élénken támogatta ezt a javaslatot. Liebknechtnél ez magától értetődő volt, de nem úgy Bakunyinnál. Hiszen ő ily módon saját anarchista elvével került ellentétbe, akármilyen opportunista elgondolások vezérelték is. Legvalószínűbb, hogy az ördögöt a Belzebubbal akarta kiűzni, s arra számított, hogy a Főtanács támogatni fogja abban a harcában, amelyet az általa tiszta opportunizmusnak tartott parlamenti politikai tevékenység ellen folytatott. E nézetében megerősíthette Liebknecht nemrégen elhangzott közismert beszéde is, amelyben élesen kikelt Schweitzer és Bebel ellen, hogy részt vettek az északnémet Reichstag munkájában. Csakhogy Marx helytelenítette Liebknecht beszédét, és így Bakunyin gazda nélkül csinált számítást. Elég gyorsan tapasztalnia kellett azonban, hogy elvi hibák mindig megbosszulják magukat.

Azon elvi kérdések közül, amelyekkel a kongresszusnak foglalkoznia kellett, első helyen állt a föld közös tulajdonának és az örökösödési jognak a kérdése. Az előbbit tulajdonképpen már Brüsszelben eldöntötték; a megelőző évinél rövidebb vita után 54 szavazattal határozatot hoztak, hogy a társadalomnak joga van a földet közös tulajdonná tenni, s 53-an szavaztak amellett, hogy erre a társadalom érdekében szükség van. A kisebbség legnagyobb része tartózkodott a szavazástól; a második határozati javaslat ellen csak 8, az első ellen pedig csak 4 küldött szavazott. A határozatok gyakorlati megvalósítására vonatkozóan számos eltérő nézet volt még, ezeknek a kimerítő megvitatását azonban a legközelebbi, Párizsban tartandó kongresszusra halasztották.

Az örökösödési jog kérdésében a Főtanács beszámolót készített, s ez olyan mesterien, ahogy arra csak Marx volt képes, néhány

tételben foglalta össze a döntő szempontokat: Mint minden más polgári törvény, az örökösödési törvények sem okok, hanem következmények — a termelési eszközök magántulajdonán alapuló társadalom gazdasági szervezetének jogi következményei. A rabszolgák átörökítésére vonatkozó jog nem oka a rabszolgaságnak, hanem ellenkezőleg, a rabszolgaság az oka, hogy a rabszolgák öröklődnek. Amikor a termelési eszközök közös tulajdonná válnak, akkor az örökösödési jog, amennyiben még lesz társadalmi jelentősége, önmagától eltűnik, hiszen mindenki csak azt hagyhatja örökül, ami életében az övé volt. A nagy cél tehát továbbra is azoknak az intézményeknek a megszüntetése, amelyek egyes embereknek életük folyamán gazdasági hatalmat kölcsönöznek sok más ember munkája gyümölcseinek elsajátítására. Az örökösödési jog megszüntetését a szociális forradalom kiindulópontjának kihirdetni éppoly ízetlenség lenne, mint azt követelni, hogy szüntessék meg a vevő és az eladó közötti szerződéseket szabályozó törvényeket akkor, amikor még fennáll az árucsere mai helyzete; ez helytelen lenne elméletileg és reakciós gyakorlatilag. Az örökösödési jogon csupán az átmeneti időben lehet változtatni, amikor egyrészt a társadalom jelenlegi gazdasági alapja még nincs átalakítva, de másrészt a munkásosztály már elég erőt gyűjtött arra, hogy keresztülvigye a társadalom radikális átalakítását előkészítő intézkedéseket. Ilyen átmeneti intézkedésül a Főtanács az örökösödési adó emelését, s a végrendelet útján való átörökítés korlátozását ajánlotta; a végrendelet útján való átörökítés joga ugyanis, a családi örökösödési jogtól eltérően, babonás és önkényes módon túlhajtja a magántulajdon alapelveit.

Ezzel szemben a kérdés előzetes megvitatására kiküldött bizottság azt javasolta, hogy nyilvánítsák az örökösödési jog eltörlését a munkásosztály alapvető követelésének; javaslatát azonban csak néhány olyanféle ideológiai jelszóval tudta indokolni, mint „előjogok", „politikai és gazdasági igazság", „szociális rend". A meglehetősen rövid vitában a Főtanács javaslata mellett Eccariuson kívül a belga de Paepe és a francia Varlin szólalt fel, míg Bakunyin a bizottság javaslata mellett tört lándzsát, ami nem is csoda, hiszen ennek ő volt a lelki atyja. A javaslatot úgynevezett gyakorlati, de azért nem kevésbé légből kapott érvekkel támasztotta alá: az örökösödési jog eltörlése nélkül, mondta, nem lehet a közös

tulajdont megvalósítani. Ha a munkásoktól el akarják venni a földjüket, ez ellenállást vált ki belőlük, de az örökösödési jog megszüntetése által nem éreznék magukat közvetlenül érintve, és a magántulajdon fokozatosan elhalna. A személy szerinti szavazásnál a bizottság javaslata mellett 32-en voltak, ellene 23-an, 13 küldött tartózkodott a szavazástól, 7-en távol voltak; a Főtanács javaslatát 19-en támogatták, 37-en ellenezték, 6-an tartózkodtak, 13-an távol voltak. Ezek szerint egyik indítvány sem kapott abszolút többséget, s így a vita nem járt kézzelfogható eredménnyel.

A baseli kongresszus mind a polgári, mind a proletár világban még sokkal élénkebb visszhangot keltett, mint bármelyik elődje. Amott a legképzettebb tudósok félig borzadállyal, félig kárörömmel állapították meg, hogy az Internacionálé kommunista jellege végre lelepleződött; emitt pedig a munkások örömujjongása volt a válasz a föld közös tulajdonba vételét kimondó határozatokra. A genfi német szekció kiáltványt intézett a földműves lakossághoz, s ezt francia, olasz, spanyol, lengyel és orosz nyelvre lefordítva gyorsan mindenfelé elterjesztették. Barcelonában és Nápolyban létrejöttek a mezőgazdasági munkások első szekciói. Londonban egy hatalmas nagygyűlésen megalakították a Föld és a Munka Ligáját, amelynek a bizottságában a Főtanács 10 tagja vett részt; a Liga jelszava ez volt: „A földet a népnek!"

Németországban főleg a Német Néppárt nemes lovagjai dühöngtek a baseli határozatok miatt. Ez Liebknechtet eleinte annyira megfélemlítette, hogy arra a kijelentésre ragadtatta magát: az eisenachi frakciót nem kötik a határozatok. Szerencsére a rendkívül felháborodott néppárti derék férfiak ezzel nem elégedtek meg és követelték, hogy az eisenachiak kereken tagadják meg a baseli határozatokat, mire aztán Liebknecht végre rászánta magát, hogy megtegye, amit Marx és Engels rég elvárt tőle: szakított az egész díszes Néppárttal. Liebknecht kezdeti ingadozása azonban Schweitzer malmára hajtotta a vizet, aki az Általános Német Munkásegyletben már évek óta „prédikálta" a föld közös tulajdonát; ámde Marx azt hitte, hogy ezt csupán most, ellenfeleinek kigúnyolására kezdte el, s nagyon rossz néven vette Schweitzertől ezt a „szemtelenséget". Engels viszont bizonyos fokig uralkodott e „szemtelen csibész" iránt érzett dühén, legalábbis annyira, hogy elismerje, „nagyon ügyes" Schweitzertől, hogy

elméleti kérdésekben mindig korrekt, tudván tudva, hogy ellenfelei teljesen gyámoltalanok és kiszolgáltatottak elméleti téren.

Egyelőre tehát még mindig a lassalleánusok pártja volt nemcsak a szervezetileg legszorosabban összefogott, hanem az elvileg leghaladóbb német munkáspárt.

6. GENFI BONYODALMAK

Amennyiben az örökösödési jog baseli vitája valamiféle szellemi párviadalt jelentett Bakunyin és Marx között, úgy ez, noha döntést nem hozott, inkább kedvezőtlen, mint kedvező lefolyású volt Marx szempontjából. Ebből egyesek azt a következtetést vonták le, hogy a dolog Marxot igen súlyosan érintette, s arra készült, hogy Bakunyinnak sokszorosan visszafizesse a kölcsönt, ámde ez az állítás nem felel meg a tényeknek.

Marx a baseli kongresszus lefolyásával egészen elégedett volt. Akkoriban Jenny leányával éppen Németországban üdült, s utazgatás közben szeptember 25-én így írt másik leányának, Laurának Hannoverből: „Örülök, hogy vége a baseli kongresszusnak, és hogy aránylag ilyen jól zajlott le. Mindig gondban vagyok, amikor a párt így nyilvánosan színre lép, »minden fekélyével együtt«. Egyetlen szereplő sem állt az elvek magaslatán, de a felsőbb osztály idiótasága mindig jóváteszi a munkásosztály hibáit. Bármily kicsiny német városkában fordultunk meg, mindenütt azt láttuk, hogy még a helyi lapok is tele vannak ennek a »szörnyű kongresszusnak« a tetteivel (*lásd* M—E. Műv. XXVI. köt. 31. old. [oroszul]).

S ahogy Marx nem csalódott a baseli kongresszus lefolyásában, ugyanúgy Bakunyin sem. Sokan azt állították, hogy Bakunyin az örökösödési kérdésben tett indítványával megverte Marxot, s ezen elméleti győzelme révén el akarta érni, hogy a Főtanácsot tegyék át Londonból Genfbe; amikor pedig ez nem sikerült neki, akkor az „Égalité"-ban annál hevesebb kirohanásokat intézett a Főtanács ellen. Mindezt annyiszor ismételgették, hogy valóságos legendává dagadt, holott egy árva szó sem igaz belőle. A baseli kongresszus *után* Bakunyin egyetlen sort sem írt az „Égalité"-ba; a baseli kongresszus *előtt*, 1869 júliusában és augusztusában ő volt ugyan az „Égalité" főszerkesztője, de az ott közzétett számos cikkének

bármelyikében hiába keresnénk még csak a nyomát is, hogy ellenséges érzelmeket táplált volna a Főtanács vagy Marx iránt. Nevezetesen az a négy cikke, amelyben „Az Internacionálé alapelveit" ismerteti, teljesen e nagy Szövetség megalakításának szellemében íródott; ha Bakunyin e cikkekben hangot ad bizonyos aggodalmainak, hogy a proletár népképviselőkre milyen végzetes hatással van az, amit Marx „parlamenti kreténizmusnak" nevezett, úgy ezek az aggályok először is azóta éppen elég gyakran beigazolódtak, másodszor pedig nagyon enyhék voltak, összehasonlítva azon heves kirohanásokkal, amelyeket ugyanabban az időben Liebknecht intézett a munkásosztálynak a polgári parlamentarizmusban való részvétele ellen.

Továbbá bármennyire is csak hóbort volt Bakunyin felfogása az örökösödési jogról, akkor is számot tarthatott arra, hogy ezt a kérdést megvitassák; az Internacionálé kongresszusain ennél sokkal hóbortosabb dolgokat is megvitattak, anélkül hogy azokról, akik ilyeneket vallottak, alattomos szándékokat tételeztek volna fel. S azt a vádat, hogy Bakunyin a Főtanácsnak Londonból Genfbe való áthelyezését szerette volna, ő maga utasította vissza, amikor egyre hangosabban vetették a szemére, mégpedig a következő rövid és csattanós kijelentéssel: „Ha ilyen javaslat felmerül, én lettem volna az első, aki teljes energiámmal ellenzem, annyira végzetesnek tartanám az Internacionálé jövőjére. Igaz, hogy a genfi szekciók, nagyon rövid idő alatt, hallatlan fejlődésnek indultak. De Genfben még mindig túlságos szűklátókörű, túlságosan specifikus genfi szellem uralkodik, semhogy az Internacionálé Főtanácsát oda lehetne telepíteni. Ezenkívül kézenfekvő, hogy mindaddig, amíg Európa politikai berendezkedése olyan, amilyen, London az egyetlen hely, amely a Főtanács számára alkalmas, s valóban bolondnak vagy az Internacionálé ellenségének kellene lennie annak, aki meg akarná próbálni a Főtanácsot máshova áttenni."

Akadhatnak persze olyanok is, akik azt állítják, hogy Bakunyin született hazug volt, és ez a nyilatkozata csak utólagos mentegetőzés. De ez az esetleges ellenvetés is szétpukkan, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy Bakunyin már a baseli kongresszus *előtt* elhatározta, hogy a kongresszus *után* elköltözik Genfből Locarnóba, mégpedig olyan kényszerítő okokból, amelyeken nem is állt módjában változtatni. Borzasztó anyagi gondok szoron-

gattak, felesége szülés előtt állt, s ezt Bakunyin Locarnóban akarta kivárni. Eltervezte azt is, hogy Locarnóban fordítja le a „Tőke" első kötetét oroszra. Egyik fiatal tisztelője, bizonyos Ljubavin, rábeszélt egy orosz kiadót, hogy 1200 rubel honoráriumot fizessen a fordításért, s ebből Bakunyin 300 rubel előleget fel is vett.

Bármennyire is semmivé foszlanak ezáltal mindazok az intrikák, amelyeket állítólag Bakunyin a baseli kongresszus előtt vagy után szőtt, valami keserű szájíze mégis maradt Bakunyinnak e kongresszus után. Borkheim piszkálódásainak hatására Liebknecht mások előtt kijelentette, bizonyítékai vannak, hogy Bakunyin az orosz kormány ügynöke. Erre Bakunyin Baselban becsületbíróság elé vitte az ügyet, ahol Liebknechtnek meg kellett volna indokolnia vádját. Miután ezt nem tudta megtenni, a becsületbíróság erősen megdorgálta. Ez azonban nem tartotta vissza Liebknechtet (aki a kölni kommunista per és az emigráns idők tapasztalatai alapján kissé túlságosan hajlamos volt mindenütt spiclikre gyanakodni), hogy őszinte békejobbját ne nyújtsa ellenfelének, s Bakunyin ebbe éppen olyan őszintén belecsapott.

Ennél sokkal jobban elkeseríthette az, hogy alig néhány héttel később, október 2-án Moses Hess a párizsi „Réveil"-ben megint előhozakodott ezzel az ócska pletykával. Hess, mint baseli német küldött, a kongresszus titkos történetét akarta megírni; ebben az összefüggésben regélt Bakunyin „intrikáiról", amelyeknek az lett volna a céljuk, hogy az Internacionálé elvi alapjait felborítsák, és a Főtanácsot Londonból Genfbe helyezzék át, amely intrikák azonban Baselban csütörtököt mondtak. Hess azzal a hitvány gyanúsítással fejezte be cikkét, hogy semmiképp sem akarja ugyan Bakunyin forradalmi érzelmeit kétségbevonni, de ez az orosz közeli rokona Schweitzernek, akit a német küldöttek éppen Baselban azzal vádoltak, hogy a német kormány bebizonyított ügynöke. Ennek a befeketítésnek a gyűlölködő tendenciája nagyon is szembeszökő, hiszen „közeli rokonságot" Bakunyin agitációja és Schweitzer agitációja között lehetetlen volt felfedezni, és személyesen sem volt a két férfinak soha semmiféle kapcsolata egymással.

Bakunyin bizonyára okosabban teszi, ha egyáltalán ügyet sem vet erre az egyébként is nagyon otromba cikkre. De azt is meg lehet érteni, hogy politikai becsületének ez az örökös kétségbevonása valósággal felbőszítette, mégpedig annál inkább, minél

alamuszibbak voltak a támadások. Ezért hát leült, és megírta cáfolatát; ez azonban az első hévben olyan hosszúra sikerült, hogy maga is belátta: ebben a formában a „Réveil" nem közölheti. E nyilatkozatában különösen a „német zsidók" ellen fakadt ki, de a Borkheimek és Hessek „törpefajzatáról" szólván, kivételt tett az olyan „óriásokkal", mint Lassalle és Marx. Bakunyin elhatározta, hogy ezt a hosszú fejtegetést a forradalmi hitvallásáról szóló nagyobb könyve bevezetéseként fogja felhasználni, és elküldte Párizsba Herzennek, hogy próbáljon rá kiadót szerezni. A „Réveil" számára pedig egy rövidebb nyilatkozatot küldött, ugyancsak Herzen útján. Herzen azonban félt, hogy a „Réveil" még ezt is visszautasítja; maga írt tehát egy cikket Bakunyin védelmében és Hess ellen. Ezt a „Réveil" nemcsak leközölte, hanem még olyan szerkesztőségi utóiratot is fűzött hozzá, amely Bakunyint tökéletesen kielégítette.

Herzen viszont cseppet sem volt megelégedve Bakunyin hosszabbik kéziratával. Helytelenítette a „német zsidók" elleni kirohanásokat, és jelesen azon csodálkozott, hogy Bakunyin Borkheimmel és Hess-szel, úgyszólván ismeretlen emberekkel áll le vitázni, ahelyett, hogy Marxnak dobná oda a kesztyűt. Bakunyin erre október 28-án azt felelte, hogy maga is Marxot tartja e polémiák felbujtójának, de két oka volt, hogy megkímélje, sőt „óriásnak" nevezze. Az első ok az igazságosság. „Eltekintve a rossz tréfáktól, amelyeket velünk csinált, nekünk, vagy legalábbis nekem nem szabad megfeledkeznem arról, hogy milyen hatalmas szolgálatokat tett a szocializmus ügyének, amelyet huszonöt esztendeje értelemmel, tetterővel és tisztasággal szolgál, s ebben kétségtelenül fölülmúlt mindnyájunkat. Ő volt az Internacionálé egyik és bizonyára legfőbb megalapítója; ez az én szememben akkora érdem, hogy mindig el fogom ismerni, bármit is tett ellenünk."

Ezenkívül, írta Bakunyin, politikai és taktikai okokat is figyelembe vett Marxszal szemben, „aki engem nem szenvedhet, s aki senkit sem szeret, kivéve saját magát és talán a hozzá legközelebb állókat... Marx az Internacionáléban tagadhatatlanul nagyon hasznos munkát végez. Mind a mai napig bölcs befolyást gyakorol pártjára, ő a szocializmus legszilárdabb támasza, és a legerősebb gátja a polgári szándékok és gondolatok behatolásának. Sohasem bocsátanám meg magamnak, ha csupán megkíséreltem volna is,

hogy jótékony befolyását kiirtsam, vagy akár csak gyöngítsem, abból az együgyű célból, hogy bosszút álljak rajta. Megtörténhetik azonban, s talán hamarosan, hogy vitát kezdek vele, de nem azért, hogy személyesen megtámadjam, hanem egy elvi kérdésben, az államkommunizmus kérdésében, amelynek leglelkesebb híve ő, meg az általa vezetett angolok és németek. Ez élethalálharc lesz. De mindennek megvan a maga ideje, és e harcnak az órája még nem ütött."

Utolsóként Bakunyin egy taktikai indokot is hoz föl, amely visszatartja attól, hogy Marxot megtámadja. Ha nyíltan állást foglalna ellene, akkor szemben találná magát az Internacionálé tagjainak háromnegyedével. Fordítva viszont mellette, Bakunyin mellett lesz a többség, ha a Marx körül csoportosuló siserehadat kezdi ki, sőt, maga Marx is örömét leli benne, vagy legalábbis „kárörömét", mint Bakunyin német szóval mondja a francia nyelven írt levélben.

Bakunyin nem sokkal ennek a levélnek a megírása után átköltözött Locarnóba. Személyes ügyei annyira elfoglalták, hogy abban a néhány hétben, amelyet a baseli kongresszus után még Genfben töltött, szinte nem is foglalkozott az ottani munkásmozgalommal, és főleg egy sort sem írt már az „Égalité"-ba. A szerkesztőségben Robin belga tanító lett az utóda, aki csak az előző évben költözött Genfbe, s Robin mellett bizonyos fokig Perron is, ugyanaz a zománcfestő, aki még Bakunyin előtt szerkesztette a lapot. Mindketten Bakunyin elveit vallották, cselekedeteik és szavaik azonban éppenséggel nem az ő szellemét tükrözték. Bakunyin igyekezett a „gros métiers" munkásait — akikben a forradalmi proletárszellem sokkal elevenebben élt, mint a „fabrique" munkásaiban — felvilágosítani, önálló cselekvésre ösztönözni még a saját bizottságaikkal szemben is. (S amit Bakunyin az ilyen, ma úgy mondanánk: „szolgálati utat betartó politika" objektív veszélyeiről kifejtett, azt még most is érdemes elolvasni.) De mindennél fontosabbnak tartotta Bakunyin, hogy a „gros métiers" munkásai megőrizzék önállóságukat a „fabrique"-kal szemben. A „fabrique" ugyanis támogatta sztrájkjaikat, ebből a vitathatatlan érdemből azonban azt a jogtalan következtetést vonta le, hogy a „gros métiers"-nek mindenkor az ő nyomdokaiban kell haladnia. Bakunyin hadat üzent az ilyen tendenciáknak, különös tekintettel a „fabrique"-nak arra

a kipusztíthatatlan hajlamára is, hogy mindig szövetséget kerésett a polgári radikalizmussal. Robin és Perron azonban azt hitték, hogy a „fabrique" és a „gros métiers" közötti ellentétet — amelyet nem Bakunyin teremtett meg, hanem a társadalmi ellentétben gyökerezett — el lehet kenni, át lehet hidalni. Ezáltal olyan hintapolitikába keveredtek bele, amely sem a „fabrique"-ot, sem a „gros métiers"-t nem elégítette ki, viszont szélesre tárta az ajtókat minden elképzelhető intrika számára.

Az ilyen intrikák nagymestere volt egy akkor Genfben élő orosz menekült, név szerint Nyikolaj Utyin. Utyin részt vett a hatvanas évek elejei orosz diákforrongásokban, de amikor forró lett a levegő, külföldre menekült. Itt nagy kényelemben élt tekintélyes — 12—15 000 frankra becsült — évjáradékából, melyet apja pálinkakereskedéséből kapott. Pénze révén ez a hiú fecsegő olyan pozícióra tett szert, amilyent szellemi képességei révén sohasem érhetett volna el. Sikerek azonban csak a magánpletykák terén virítottak számára, ahol, mint Engels egyszer mondta, „azok, akiknek dolguk van, sohasem vehetik fel a versenyt azokkal, akik egész nap ráérnek fecsegni". Utyin eleinte Bakunyinra próbált ráakaszkodni, de ez hallani sem akart róla; most aztán Bakunyin távozása Genfből annál kiválóbb alkalmat nyújtott Utyinnak, hogy ezt az acsarkodva gyűlölt embert pletykáival üldözőbe vegye. És nem is hiába verejtékezvén e nemes célért, nem sokkal utóbb a cár lábai elé borult, kegyelemért esedezve. A cár a maga részéről nem mutatkozott engesztelhetetlennek, s Utyin az 1877-es orosz—török háborúban már cári hadiszállítóvá vitte fel: ezzel bizonyára dúsabb, ha nem is tisztább jövedelmekhez jutott, mint apja pálinkaüzleteiből.

Az olyan emberekkel, mint Robin és Perron, könnyű dolga volt Utyinnak, mert ezek minden becsületességük mellett valóban hihetetlen ügyetlenségről tettek tanúbizonyságot. Mindennek tetejébe kicsinyes civakodásba kezdtek az Internacionálé Főtanácsával, mégpedig a francia Svájc munkásait igazán nem különösen izgató kérdésekben. Az „Égalité" nehezményezte például, hogy a Főtanács túlságos nagy figyelmet szentel az ír kérdésnek, hogy nem létesít Angliában föderális tanácsot, hogy nem dönt a Liebknecht és Schweitzer közötti viszályban stb. Bakunyinnak mindehhez végképp semmi köze sem volt; a ferde látszatot, mintha ezeket a

támadásokat helyeselné, sőt éppenséggel kezdeményezné, csak az okozhatta, hogy Robin és Perron az ő híveinek számítottak, és James Guillaume lapocskája is ugyanezt a nótát fújta.

Az 1870. január 1-én kelt külön körlevélben, amelyet Genfen kívül csak a francia anyanyelvű föderális tanácsok kaptak kézhez, a Főtanács ízekre szedte Robin támadásait. Ez a formájában igen éles körlevél mindamellett teljes mértékben az objektív fejtegetés határain belül maradt. Még ma is figyelemre méltók azok az okok, amelyek miatt a Főtanács vonakodott angol föderális tanácsot létrehozni. A Főtanács kifejtette, hogy bár a forradalmi kezdeményezés valószínűleg Franciaországból fog kiindulni, mégis kizárólag Anglia szolgálhat komoly gazdasági forradalom emelőjéül. Anglia ugyanis az egyetlen ország, ahol már nincs paraszt, és a földbirtok kevés kézbe koncentrálódott. Az egyetlen ország, ahol a kapitalista forma úgyszólván az egész termelésben uralkodóvá vált, ahol a lakosság nagy tömege bérmunkásokból áll. Az egyetlen ország, ahol a munkásosztály osztályharca, a munkásosztály szervezettsége a trade-unionok révén az általánosság és érettség bizonyos fokára emelkedett. Végül, hála Anglia világpiaci uralmának, a gazdasági viszonyaiban bekövetkezett forradalmak közvetlen visszahatással vannak az egész világra.

Az angolok ezek szerint birtokában vannak a szociális forradalom minden szükséges anyagi feltételének; hiányzik belőlük viszont az általánosítás szelleme és a forradalmi szenvedély. Ezt a szellemet és ezt a szenvedélyt beléjük oltani — a Főtanács feladata; hogy megbirkózik ezen feladattal, azt a legtekintélyesebb londoni polgári újságok tanúsítják, amelyek arról sopánkodnak, hogy a Főtanács megmérgezi a munkásosztály angol szellemét, s belehajszolja a munkásokat a forradalmi szocializmusba. Az angol föderális tanácsnak, mely közbülső helyet foglalna el az Internacionálé Főtanácsa és a trade-unionok főtanácsa között, semmi tekintélye sem volna, ezzel szemben a Főtanács elvesztené befolyását, nem tudna hatást gyakorolni a proletárforradalomnak e nagy emelőjére. Éppen ezért visszautasítja azt az ostobaságot, hogy ezen emelőt kizárólag angol kezekre bízza, s a komoly, észrevehetetlen munkát vásári lármával cserélje fel.

Ámde még mielőtt ez a körlevél rendeltetési helyére ért, magában Genfben kitört a katasztrófa. Az „Égalité" szerkesztő bizottságának hét tagja tartozott Bakunyin hívei közé, s

csak kettő az ellenfeleihez; a többség valami egészen mellékes, politikailag teljesen közömbös ügy miatt felvetette a bizalmi kérdést; ekkor azonban kitűnt, hogy Robin és Perron a maguk ingadozó politikájukkal két szék között a pad alá kerültek. A kisebbség támogatásra talált a Föderális Tanácsnál, és a többséget képviselő hét szerkesztőségi tag kivált. Köztük volt az öreg Becker is, aki ameddig Bakunyin Genfben lakott, jó barátságot tartott fenn vele, de Robin és Perron ügyködése nemegyszer szálka volt a szemében. Az „Égalité" vezetése pedig ezek után Utyin kezébe került.

7. A „BIZALMAS KÖZLÉS"

Ezenközben Borkheim tovább bujtogatott Bakunyin ellen. Február 18-án panaszkodik Marxnak, hogy a „Zukunft", Johann Jacoby lapja, nem akarta elfogadni tőle beküldött írását, amelyet Marx a maga részéről így jellemez Engelsnek: „Egy elmondhatatlanul zavaros, a századikból az ezredik dologba bukfencező monstrelevél orosz ügyekben" (1870. febr. 19. *Lásd* MEGA, III. rész, 4. köt., 283. old.). Borkheim ugyanakkor „bizonyos, nem egészen tiszta pénzügyekkel" gyanúsítja meg Bakunyint, s állításainak bizonyítására Katkovra hivatkozik, aki fiatal korában Bakunyin híve volt, de később a reakcióhoz pártolt át. Marx erre a közlésre nem helyezett súlyt, és még kevésbé Engels, aki filozófikus nyugalommal jegyezte meg: „A pumpolgatás sokkal megszokottabb módja a létfenntartásnak az oroszoknál, semhogy ezért egyik a másikának szemrehányást tehetne" (1870. febr. 22. *Lásd* uo., 285. old.). Közvetlenül Borkheim mesterkedéseinek elbeszéléséhez kapcsolódva azt írta Marx, hogy a Főtanácsnak dönteni kell, hogy bizonyos Richardot (aki aztán később csakugyan árulónak bizonyult) jogosan zártak-e ki Lyonban az Internacionáléból; majd hozzátette: nem tudja, mit lehet Richard szemére vetni Bakunyinhoz való szolgai ragaszkodásán, s az ezzel összefüggő túlhajtott okoskodásain kívül. „Úgy látszik, hogy utolsó körlevelünk nagy szenzációt keltett, és mind Svájcban, mind Franciaországban hajtóvadászat kezdődött a bakunyinisták ellen. De mindennek van határa, s gondoskodom róla, hogy semmiféle igazságtalanság ne történhessen" (1870. febr. 19. *Lásd* uo., 283. old.).

Ezzel a jó szándékkal merőben ellentétes volt az a „Bizalmas közlés" (Konfidentielle Mitteilung), amelyet Marx Kugelmann közvetítésével néhány héttel később, március 28-án intézett az eisenachiak braunschweigi vezetőségéhez. E közlés magva a Főtanács január 1-i, csak Genfnek és a francia nyelvű föderális tanácsoknak szánt körlevele volt, amely gyakorlati célját időközben már rég elérte, sőt azonfelül azt a bizonyos, Marx által helytelenített „hajtóvadászatot" is eredményezte a bakunyinisták ellen. Teljesen érthetetlen, hogy e nemkívánatos tapasztalatok után miért küldte el mégis ezt a körlevelet Németországba, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy ott nem is voltak Bakunyinnak hívei.

Ennél is érthetetlenebb azonban, hogy Marx a „Bizalmas közlésben" a körlevelet bevezetéssel és zárszóval látta el, amelyek még sokkal alkalmasabbak voltak arra, hogy Bakunyin ellen „hajtóvadászatot" szítsanak. A bevezetés Bakunyin címére szóló keserű szemrehányásokkal kezdődik, mondván, hogy először megpróbálta magát a Béke- és Szabadságligába becsempészni, de ennek Végrehajtó Bizottsága „mint gyanús oroszt" szemmel tartotta. Miután ebben a Ligában abszurd programjával levitézlett, az Internacionáléhoz csatlakozott, hogy személyes céljaira felhasználja. Evégett alapította meg az Alliance-t is. S miután a Főtanács nem volt hajlandó elismerni az Alliance-t, névleg feloszlott ugyan, de ténylegesen tovább működik Bakunyin vezetésével, aki most más útonmódon próbált célt érni. Kieszközölte, hogy a baseli kongresszus napirendre tűzze az örökösödési kérdést, mert elméleti téren le akarta győzni a Főtanácsot, hogy ezzel egyengesse a Genfbe való áthelyezésének útját. A baseli kongresszuson a többséget „valóságos konspirációval" biztosította magának, de javaslatait mégsem tudta keresztülhajtani, s a Főtanács Londonban maradt. „Bakunyin dühe e kudarcot vallott kísérlet miatt, melynek sikerével talán mindenféle személyes spekulációt kapcsolt össze", aztán az „Égalité"-nak a Főtanács ellen intézett támadásaiban nyilvánult meg, és ezekre volt a felelet a Főtanács január elsejei körlevele.

Ennél a résznél Marx a körlevelet szó szerint beiktatta a „Bizalmas közlésbe", majd azzal folytatta, hogy Genfben már a körlevél megérkezése előtt kitört a válság; a francia—olasz Föderális Tanács helytelenítette az „Égalité"-nak a kirohanását a Fő-

tanács el'en, s elhatározta, hogy a lapot ezentúl szigorú ellenőrzés alatt tartja, mire Bakunyin Genfből Tessin kantonba költözött. „Nem sokkal ezután meghalt Herzen. Bakunyin — aki attól kezdve, hogy az európai munkásmozgalom vezetőjének akarta feltolni magát, megtagadta Herzent, régi barátját és pártfogóját — most azonnal halála után rázendített Herzen dicsőítésére. Miért? Herzen, noha jómódú ember volt, évi 25 000 frankot fizettetett magának propagandacélokra a vele baráti kapcsolatokat fenntartó orosz-országi álszocialista pánszláv párttal. Bakunyin a dicshimnusza révén megszerezte magának ezeket a pénzeket, és így bármennyire gyűlöli is az örökösödés intézményét, minden fenntartás nélkül »Herzen örökébe« lépett" *(Lásd* M—E. Műv. XIII. köt. 1. rész, 366. old. [oroszul]). Ezalatt Genfben fiatal oroszokból álló menekült kolónia telepedett le, nagyrészt diákok, akik igazán becsületes szándékúak, és a pánszlávizmus leküzdését programjuk fő követelésévé tették. Ezek jelentkeztek, hogy be akarnak lépni az Internacionáléba, mint annak egyik ága, és javasolták, hogy a Főtanácsban egyelőre Marx képviselje őket; mindkét kérésüket teljesítették. Ugyanakkor kijelentették ezek az orosz menekültek azt is, hogy nemsokára nyilvánosan leálcázzák Bakunyint; így tehát hamarosan véget érnek e rendkívül veszedelmes intrikus kisded játékai, legalábbis az Internacionálén belül. Ezzel fejeződik be a „Bizalmas közlés".

Fölösleges, hogy egyenként felsoroljuk mindazokat a tévedéseket, amelyeket ez a „Bizalmas közlés" Bakunyinnal kapcsolatban tartalmaz. A benne foglalt szemrehányások általában annál alaptalanabbak, minél súlyosabbaknak látszanak. Ez főleg az örökség hajszolásának vádjára áll. Sohasem létezett Oroszországban álszocialista pánszláv párt, amely Herzennek évi 25 000 frankot adott volna propaganda céljaira; ennek a mesének csak az az icipici igaz magja van, hogy az ötvenes években egy Bahmetyev nevű fiatal szocialista 20 000 frankos forradalmi alapot létesített, s ezt Herzen kezelte. Semmivel sincs bizonyítva, hogy Bakunyin valamikor is szerette volna ezt a pénzt a saját zsebébe csúsztatni, s mindennél kevésbé bizonyíték erre az a szeretetteljes megemlékezés, amelyet Rochefort „Marseillaise"-ében politikai ellenfelének, ifjúkora barátjának szentelt. Ezért legfeljebb szentimentalitását lehet Bakunyin szemére vetni, aminthogy általában Bakunyinnak mindmegannyi hibája és gyöngesége, bármily sok volt is, úgyszólván pont a fonák-

ját mutatta azon tulajdonságoknak, melyek egy „rendkívül veszedelmes intrikusra" jellemzők.

Hogy mi vezette Marxot ennyire félre, azt legjobban éppen a „Bizalmas közlés" utolsó mondatai tükrözik. Ezeket az értesüléseit a genfi orosz menekült-bizottságtól, értsd: Utyintól, vagy pedig az ő közvetítésével Beckertől kapta. Az mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a legsúlyosabb vádat Bakunyin ellen: a Herzen-féle örökség ügyét Becker közölte Marxszal, legalábbis erre lehet következtetni Marxnak egyik, Engelshez írt leveléből. Ennek viszont ellentmondani látszik Beckernek egy ugyanebből az időből származó ránk maradt levele, amelyet Junghoz intézett. Jóllehet ebben a levélben Becker nagyon panaszkodik a genfi helyzet zavarosságára, a „fabrique" és a „gros métiers" közötti ellentétekre, s keserűséggel emlegeti „az olyan gyenge idegzetű szalmaláng-természeteket, mint Robin, és az olyan hóbortos kemény koponyákat, mint Bakunyin", de végül mégis dicséri Bakunyint, mondván, hogy „sokkal jobb és használhatóbb, mint volt". Beckernek és az orosz menekült-kolóniának közvetlenül Marxhoz intézett levelei nem maradtak fenn. Marx az Internacionálé ez új ágának küldött válaszában, mind a hivatalosban, mind a magánjellegűben, helyesebbnek tartotta Bakunyint egy szóval sem említeni; azt javasolta az orosz szekciónak, hogy tekintsék fő feladatul Lengyelország segítését — vagyis azt tanácsolta az oroszoknak, hogy szabadítsák meg Európát az önmaguk szomszédságától. Nem minden humor nélkül valónak tartotta, hogy az ifjú Oroszországot éppen ő képviseli, s megjegyezte, az ember sohasem tudhatja, hogy milyen különös bajtársakra akad.

E tréfálkozás ellenére szemlátomást nagy elégtétel volt Marxnak, hogy az Internacionálé kezd gyökeret verni az orosz forradalmárok között. Különben meg sem lehetne érteni, hogy a neki még teljesen ismeretlen Utyinnak elhitte az olyasféle vádakat Bakunyinról, amelyekhez hasonlókat mindig visszautasított, ha Borkheim hozakodott elő velük. Sajátságos véletlen, hogy ugyanebben az időben Bakunyint is félrevezette egy orosz menekült, akiben a közeledő orosz forradalom egyik első fecskéjét látta; sőt, ezzel kapcsolatban Bakunyin olyan kalandba bonyolódott, amely hírnevét jobban kockára tette, mint mozgalmas életének bármely más epizódja.

Néhány nappal a „Bizalmas közlés" megírása után, április 4-én nyílt meg a svájci francia—olasz föderáció második évi kongresszusa La Chaux-de-Fonds-ban. Itt nyílt kenyértörésre került sor. Az Alliance genfi szekciója, amelyet a Főtanács vett fel az Internacionáléba, követelte, hogy vegyék fel a föderációba is, és két delegátusa által képviseltethesse magát a kongresszus tanácskozásain. Ezt Utyin ellenezte, és hevesen támadta Bakunyint; az Alliance genfi szekcióját pedig azzal vádolta, hogy Bakunyin cselszövényeinek eszköze; ámde Guillaume-ban elszánt ellenfélre talált. Guillaume rövidlátó fanatikus létére évek múltán nem kevésbé vétkezett Marx ellen, mint Utyin Bakunyin ellen, műveltség és képesség dolgában azonban mégiscsak egészen más ember volt, mint silány ellenfele. 21 szavazattal 18 ellen meg is szerezte magának a többséget. De a kisebbség nem volt hajlandó magát a többség akaratának alávetni, s így a kongresszuson bekövetkezett a szakadás. Most két kongresszus ülésezett egymással párhuzamosan; a többségi kongresszus elhatározta, hogy a Föderális Tanács székhelyéül Genf helyett La Chaux-de-Fonds-t választja, és a Szövetség lapjának a „Solidarité"-t teszi meg, amelyet Guillaume-nak kell Neuenburgban kiadni.

A kisebbség a maga obstrukcióját arra alapította, hogy ez esetben tisztán véletlen többségről volt szó, hiszen La Chaux-de-Fonds-ban csak 15 szekció képviselői vettek részt, míg Genfben 30 szekció működik, s ezek valamennyien vagy majdnem valamennyien ellenzik az Alliance szekciójának felvételét Svájc latin föderációjába. A többség viszont arra hivatkozott, hogy semmiféle föderális tanács nem utasíthatja vissza a Főtanács által elismert szekció felvételét. Az öreg Becker a „Vorbote"-ban úgy nyilatkozott, hogy mindez csupán bosszantó okvetetlenkedés és más semmi; ha mindkét félben több testvéri megértés lenne, be se következett volna. Az Alliance szekciója, mely fő feladatának az elvi propagandát választotta, eltekinthetne attól, hogy a nemzeti Szövetségbe felvétessék, különösen, mivel azt tartják róla, hogy a Genfben rég népszerűtlenné vált Bakunyin intrikáinak az eszköze. De ha mégis fel akarja magát vétetni, akkor szűkkeblűség és gyerekesség a kérelmet visszautasítani, sőt a felvétel ügyét szakadás okává tenni.

Ennyire egyszerű persze mégsem volt a dolog. A két különvált kongresszus határozatai ugyan sok tekintetben közel jártak egymás-

hoz, de éppen a döntő kérdésben különböztek: annak az ellentétnek a kérdésében, amely a genfi bonyodalmakat előidézte. A többségi kongresszus a „gros métiers" álláspontját képviselte, elvetett minden olyan politikát, amely a társadalmi átalakulást lényegében nemzeti reformok révén kívánja elérni, mert bármely politikailag megszervezett állam csupán a polgári jogon alapuló eszköz a tőkés kizsákmányolásra; ennélfogva a proletariátus bármiféle részvétele a polgári politikában csupán a mai rendszer megszilárdítását szolgálja, és megbénítja a forradalmi proletár akcióképességet. Ezzel szemben a kisebbségi kongresszus a „fabrique" álláspontjára helyezkedett: helytelenítette a politikától való tartózkodást, mert ez kárára van a munkásmozgalomnak; javasolta a választásokon való részvételt, nem azért, mintha ily módon el lehetne érni a munkásosztály felszabadítását, hanem azért, mert a parlamenti munkásképviselet igen agitatív propagandaeszköz, amelyet taktikai szempontból nem szabad elhanyagolni.

A La Chaux-de-Fonds-i új Föderális Tanács ezek után azt követelte a Főtanácstól, hogy ismerje el Latin-Svájc föderációjának vezetőjéül. A Főtanács azonban ennek a követelésnek nem tett eleget; június 28-án elrendelte, hogy a genfi Föderális Tanács, amely mögött a genfi szekciók többsége áll, maradjon meg az eddigi funkciójában, az új Föderális Tanács pedig vegyen fel valamely helyi elnevezést. Ámde az új Föderális Tanács nem fogadta el ezt a nagyon is méltányos, és ráadásul éppen általa kiprovokált döntést, hanem izgatott panaszkodásba kezdett a Főtanács hatalmaskodása, „autoritarizmusa" ellen, s ezzel — a politikától való tartózkodáson kívül — adva volt a második jelszava is: ellenzék az Internacionálé keretén belül.

Erre a Főtanács a maga részéről minden összeköttetést megszakított a La Chaux-de-Fonds-i Föderális Tanáccsal.

8. AZ ÍR AMNESZTIA ÉS A FRANCIA NÉPSZAVAZÁS

Az 1869/70-es télen ismét mindenféle betegség kínozta Marxot, de legalább az örökös pénzgondoktól végre megmenekült. 1869. június 30-án Engels szabaddá tette magát a „kutyának való kereskedelemtől", és már egy fél évvel ezt megelőzően megkérdezte

Marxtól, hogy évi 350 fontból meg tud-e élni. Társával ugyanis úgy akart megegyezni, hogy Marx öt-hat évig rendszeresen hozzájuthasson ehhez az összeghez. Levélváltásukból nem derül ki, hogy végül is milyen megállapodás jött létre; annyi azonban bizonyos, hogy Engels nemcsak öt-hat esztendeig, hanem barátja haláláig gondoskodott teljes anyagi biztonságáról.

Politikai téren ez idő tájt mindketten sokat foglalkoztak az ír kérdéssel. Engels behatóan tanulmányozta ennek a kérdésnek történelmi összefüggéseit, tanulmányainak eredménye sajnos nem került a nyilvánosság elé*. Marx viszont erősen ráirányította az Internacionálé Főtanácsának figyelmét az ír mozgalomra, amely a törvényes formaságok nélkül elítélt és a fegyházban gyalázatos bánásmódnak kitett fénik számára amnesztiát követelt. A Főtanács kifejezést adott csodálatának, hogy az ír nép milyen szilárdan, nemesen és hősiesen folytatja ezt a mozgalmat. Egyúttal megbélyegezte Gladstone politikáját, mert Gladstone a választások idején tett számtalan ígérete ellenére vonakodik amnesztiát adni, illetve ezt olyan feltételekhez köti, amelyek mind a kormány garázdálkodásainak áldozataira, mind az ír népre nézve sértők. A Főtanács a legélesebben szemére vetette a miniszterelnöknek, hogy felelősségteljes pozíciója ellenére az amerikai rabszolgatartók lázadását lelkesen helyeselte, most pedig az angol népnek az alárendelés doktrináját hirdeti, s hogy egész magatartása az ír amnesztia kérdésében annak a „hódító politikának" az igazi és hamisítatlan gyümölcse, amelynek éles szavú megbélyegzésével szorította ki riválisait, a konzervatívokat a kormányból. Most, írja Marx Kugelmann-nak, ugyanúgy megtámadtam Gladstone-t, mint korábban Palmerstont. „Az itteni menekült-demagógok szeretik biztos távolból támadni a kontinentális zsarnokokat. Az ilyesmi engem csak akkor csábít, ha ... a zsarnok színe előtt történik" (1869. nov. 29. *Lásd* M—E. Vál. Lev., 266. old.).

Különös örömére szolgált Marxnak, hogy legidősebb leánya ebben az ír hadjáratban nagy sikert ért el. Miután az angol sajtó a fogoly fénik ellen elkövetett gyalázatosságokat agyonhallgatta,

* Az „Írország története" c. befejezetlen tanulmány a hozzátartozó előmunkálatok egy részével együtt azóta megjelent. *Lásd* „Marx—Engels Archívum", X. köt., 59—263. old. (oroszul). — *A ford.*

Jenny Marx, William álnéven, amelyet apja is használt az ötvenes években, néhány leleplező cikket küldött Rochefort „Marseillaise"-ének, s ezekben lángoló színekkel ecsetelte, hogyan bánnak a szabad Angliában a politikai bűnösökkel. E leleplezéseket a kontinens akkor talán legjobban olvasott lapjában Gladstone nem tudta elviselni, s a legtöbb fogoly féni már néhány hét múltán szabad volt, és útban Amerika felé.

A „Marseillaise" azzal szerzett európai hírnevet, hogy a legvakmerőbb támadásokat intézte a minden eresztékében recsegő császárság ellen. Bonaparte 1870 elején utolsó kétségbeesett kísérletet tett vértől és szennytől csepegő uralma megmentésére; különféle engedményekkel kedveskedett a burzsoáziának, s kinevezte Ollivier-t, ezt a fecsegő liberálist miniszterelnöknek. Ollivier próbálkozott is úgynevezett „reformokkal", miután azonban a macska még halálfélelmében sem tudja abbahagyni az egerészést, Bonaparte ragaszkodott ahhoz, hogy e „reformok" a népszavazás hamisítatlan bonapartista felszentelését is megkapják. Ollivier gyengeségében beleegyezett ebbe, sőt még a prefektusoknak is melegen a figyelmébe ajánlotta, hogy folytassanak „lázas" tevékenységet a népszavazás eredményességének biztosítására. Ámde a bonapartista rendőrség jobban tudta, mint ez a hiú fecsegő, hogyan kell a népszavazásokat sikerre vinni: a nagy látványosság előestéjén felfedezett egy állítólagos összeesküvést, amely az Internacionálé tagjainak részvételével bombamerényletet tervez Bonaparte élete ellen. Ollivier elég gyáva volt ahhoz, hogy ő is megbújjon a rendőrség háta mögött, különösen mert a munkások ellen ment ki a játék. Egész Franciaországban rajtaütésszerű házkutatásokat és letartóztatásokat foganatosítottak az Internacionálé „vezetői" ellen, már amennyiben ismerték őket.

A Főtanács sürgősen, már május 3-án tiltakozott ezen szélhámosság ellen, s nyilatkozatában a többi között kijelentette: „Szervezeti Szabályzatunk Szövetségünknek minden szekcióját a nyilvános tevékenységre kötelezi. De még ha a Szabályzat idevágó pontja nem is lenne egészen világos, akkor is kizárja a titkos társaságok bárminő formájának lehetőségét az olyan Szövetség jellege, amely magával a munkásosztállyal azonosítja önmagát. Ha a munkásosztály — amely minden nemzet nagy tömegét alkotja, amely minden gazdagság létrehozója, s amelynek nevében állítólag még a bitorlók is uralkod-

nak — konspirálni akar, akkor nyilvánosan konspirál, mint a nap a sötétség ellen, abban a biztos tudatban, hogy rajta kívül nincs más törvényes hatalom ... A francia szekcióink ellen végrehajtott zajos erőszak-intézkedések csak egyetlen célt szolgálnak: a népszavazással kapcsolatos manipulációt" *(lásd* M—E. Műv. XIII. köt. 1. rész, 378—379. old. [oroszul]). Tényleg így volt, de ez az aljas eszköz megint csak elérte aljas célját: a „liberális császárságot" 7 millió szavazattal $1\,^1/_2$ millió ellen szentesítették.

A bombamerénylet meséjét persze ezután el kellett ejteni. A rendőrség az Internacionálé tagjainál állítólag egy sifrírozott szótárt talált, de ebből is csak néhány nevet tudott megfejteni, mint pl. Napóleon, s néhány vegyi kifejezést, mint pl. nitroglicerin. Ez aztán még ahhoz is túlságosan nagy ostobaság volt, hogy bonapartista bíróságoknak feltálalhassák. A vád tehát ugyanazon állítólagos vétséggé zsugorodott össze, amely miatt az Internacionálé francia tagjait már kétszer is megvádolták és elítélték: titkos, illetve engedély nélkül működő társaságokban való részvétel.

A ragyogó védőbeszéd után, amelyet ezúttal Chalain rézműves, a Párizsi Kommün későbbi tagja tartott, július 9-én meghozták az ítéletet. A számos büntetés közül legnagyobb volt az egy évig terjedő fogház és az állampolgári jogok felfüggesztése egy évre. Ekkor azonban már ki is tört a nagy vihar, amely elsöpörte a föld színéről a második császárságot.

Tizennegyedik fejezet

AZ INTERNACIONÁLÉ HANYATLÁSA

1. SEDAN ELŐTT

Már nagyon sokat írtak arról, hogy Marx és Engels hogyan vélekedtek a háborúról. Holott alapjában véve ezt kevés szóval is el lehet mondani. A háborúban nem az isteni rend elemét látták, mint Moltke, hanem az ördögi rendét: az osztálytársadalomnak és különösen a kapitalista társadalomnak elválaszthatatlan kísérő jelenségét.

Történelmileg iskolázott agyuktól azonban természetesen nagyon is távol állt az a történelmietlen felfogás, hogy háború az háború, tehát minden háborút egy kaptafára kell mérni. Számukra minden háborúnak megvoltak a maga sajátos előfeltételei és következményei, s ezektől tették függővé, hogy milyen álláspontot kell elfoglalnia a munkásosztálynak az adott háborúval kapcsolatban. Így látta a dolgokat Lassalle is, akivel Marx és Engels 1859-ben az akkori háború tényleges előfeltételeiről oly sokat vitáztak. Mindhármukat azonban az a döntő szempont vezérelte, hogyan lehetne ezt a háborút a proletariátus felszabadítására a legjobban kihasználni.

Ugyanilyen szempontok határozták meg az 1866-os háborúval kapcsolatos állásfoglalásukat is. Miután az 1848-as német forradalomnak nem sikerült a nemzeti egységet megteremtenie, a porosz kormány igyekezett kihasználni a német egységmozgalmat — amelyet a gazdasági fejlődés újra és újra felszínre hozott — a saját céljaira, s azon fáradozott, hogy az egységes Németország helyett, mint az öreg Vilmos császár mondta, kiszélesített Poroszországot hozzon létre. Marx és Engels, Lassalle és Schweitzer, Liebknecht és Bebel mind teljesen egyetértettek abban, hogy a német egység, amelyre a német proletariátusnak mint felszabadulási harca

előfokára szüksége volt, csak nemzeti forradalom révén érhető el; ennek folytán a legélesebben támadták a nagyporosz politika dinasztikus-szeparatista törekvéseit. De a königgrätzi döntés után — ki előbb, ki később, aszerint, hogy ki mikor értette meg a „tényleges előfeltételeket" — valamennyien beleharaptak ebbe a savanyú almába. Nyilvánvaló lett ugyanis, hogy nemzeti forradalomra a burzsoázia gyávasága és a proletariátus gyöngesége folytán semmiképp sincs mód, viszont a „vérrel és vassal" összekovácsolt Nagy-Poroszország mégiscsak kedvezőbb kilátásokat nyújt a proletariátus osztályharca számára, mint a német Bundestag — egyébként is megvalósíthatatlan — visszaállítása a maga siralmas zuggazdálkodásával. Marx és Engels azonnal levonták ezt a konzekvenciát, szintúgy Schweitzer, mint Lassalle utóda; az Északnémet Szövetséget egész nyomorékságában és korcs voltában tényként fogadták el; igaz, nem várva várt, vagy éppen lelkesítő tényként, de mint olyant, amely szilárdabb talajt biztosít a német munkásosztály harcának a Bundestag lehetetlen gazdálkodásánál. Liebknecht és Bebel viszont még ragaszkodtak a nagynémet forradalmi felfogáshoz, és az 1866 utáni években fáradhatatlanul törekedtek az Északnémet Szövetség szétrombolására.

Azok a szempontok, amelyek szerint Marx és Engels 1866-ban döntöttek, bizonyos fokig eleve meghatározták az 1870-es háborúval kapcsolatban elfoglalt álláspontjukat is. A háború közvetlen okairól sohasem nyilatkoztak, sem Bismarcknak arról az akciójáról, hogy Bonaparte ellen a Hohenzollern-herceg spanyol trónkövetelését támogatta, sem pedig a Bonaparte által kezdeményezett Bismarck-ellenes francia—olasz—osztrák katonai szövetségről. A dolgok akkor ismert állása alapján sem az egyik, sem a másik, sem a harmadik ügyben nem lehetett helyes ítéletet mondani. De amennyiben a bonapartista háborús politika Németország nemzeti egysége ellen irányult, Marx és Engels elismerték, hogy Németország a védekezés állapotában van.

Ezt a felfogását Marx kimerítően indokolta abban az általa megszerkesztett „Üzenetben," amelyet az Internacionálé Főtanácsa július 23-án bocsátott ki. Ebben megállapította, hogy „az 1870 júliusi háborús összeesküvés csak javított kiadása az 1851 decemberi államcsínynek" („A Főtanács első üzenete a francia—porosz

háborúról". *Lásd* M—E. Vál. Műv. 1. köt., 468. old.), de már megkondult a lélekharang a második császárság fölött, amely ugyanúgy fogja végezni, mint ahogy kezdte: paródiával. De nem szabad elfelejteni, olvashatjuk tovább az „Üzenetben", hogy a kormányok és az uralkodó osztályok tették lehetővé Bonaparte számára, hogy tizennyolc esztendőn át űzze a császárság visszaállításának kegyetlen tréfáját. Német részről a háború védelmi háború; de ki juttatta Németországot abba a kényszerhelyzetbe, hogy védekeznie kelljen, ki tette lehetővé Louis Bonaparte számára, hogy háborút viseljen ellene? Poroszország! Bismarck volt az, aki ugyanazzal a Bonapartéval Königgrätz előtt összeesküdött, Königgrätz után pedig eszébe sem jutott, hogy egy szabad Németországot állítson szembe a rabszolgává lett Franciaországgal, hanem éppen ellenkezőleg, régi rendszerének minden vele született szépségéhez még hozzátette a második császárság fortélyait is, úgyhogy a bonapartista rezsim most már a Rajna mindkét partján felvirágzott. Mi egyéb következhetett ebből, mint a háború? „Ha a német munkásosztály beleegyezik abba, hogy a mostani háború elveszítse szigorúan védekező jellegét és a francia nép elleni háborúvá fajuljon, akkor győzelem vagy vereség egyformán végzetes lesz. Minden szerencsétlenség, ami az úgynevezett felszabadító háborúk után Németországra szakadt, hatványozott hevességgel fog újraéledni" *(lásd* uo., 470. old.). Az „Üzenet" utalt a német és a francia munkások háborúellenes tüntetéseire, amelyekből remélni lehet, hogy ilyen szomorú fordulat nem fog bekövetkezni. Hangsúlyozta továbbá, hogy ezen öngyilkos harc hátterében Oroszország félelmetes alakja settenkedik. Mindaz a rokonszenv, amelyre a németek a bonapartista betörés elleni védelmi háborújukban joggal tartanak igényt, azonnal semmivé válna, ha a porosz kormánynak megengednék, hogy kozákokat hívjon segítségül vagy ilyen segítséget elfogadjon.

Két nappal ennek az „Üzenetnek" a kibocsátása előtt, július 21-én az északnémet Reichstag 120 millió tallér hadihitelt szavazott meg. A lassalleánusok parlamenti képviselői, 1866 óta folytatott politikájuknak megfelelően, mellette szavaztak. Ellenben Liebknecht és Bebel, az eisenachiak parlamenti képviselői, tartózkodtak a szavazástól, mert hozzájárulásukkal bizalmat szavaztak volna a porosz kormánynak, amely 1866 óta tanúsított magatartásával előkészítette ezt a háborút, míg a hitel megtagadását

Bonaparte bűnös és gyalázatos politikája helyeslésének lehetett volna értelmezni. Liebknecht és Bebel a háborút lényegében erkölcsi szempontból fogták fel, s ez teljesen megfelelt annak a meggyőződésüknek, amely később is hangot kapott Liebknecht „Emser Depesche" (Emsi távirat*) című cikkében és Bebel emlékirataiban.

Ezzel azonban egyáltalában nem értett egyet saját frakciójuk, s nevezetesen annak vezetősége, a Braunschweigi Választmány. Ténylegesen Liebknecht és Bebel tartózkodása a szavazástól nem volt gyakorlati politika, hanem erkölcsi megnyilvánulás, s ez, önmagában bármily jogosult is volt, a helyzet politikai követelményeinek nem felelt meg. A magánéletben előfordulhat, s bizonyos esetekben elegendő is, ha az ember két veszekedő félnek azt mondja: egyikteknek sincs igaza, tehát nem avatkozom bele a viszályotokba. Nem lehet megtenni azonban ugyanezt az állami életben, ahol a királyok marakodásának levét a népek isszák meg. Az ilyen lehetetlen semlegesség gyakorlati következményei aztán meg is mutatkoztak a lipcsei „Volksstaat"-nak, az eisenachiak lapjának abban az éppenséggel nem világos és következetes állásfoglalásában, amelyet a háború első heteiben képviselt. S ez csak élesebbé tette a konfliktust a szerkesztőség — vagyis Liebknecht — és a Braunschweigi Választmány között, minek utána a Választmány Marxhoz fordult segítségért és tanácsért.

Marx mindjárt a háború kezdetén, július 20-án — tehát még Liebknechtnek és Bebelnek a szavazástól való tartózkodása előtt — élesen megbírálta Engelshez intézett levelében a franciaországi „köztársasági sovinisztákat", majd a következőket írta: „A franciáknak verés kell. Ha a poroszok győznek, akkor az államhatalom centralizációja hasznos lesz a munkásosztály centralizációjának. Továbbá a német túlsúly folytán áttevődik a nyugateurópai munkásmozgalom súlypontja Franciaországból Német-

* Mehring W. Liebknechtnek az „Emsi távirat, avagy hogy készül a háború" c. cikkére utal. Ebben Liebknecht kétségbe vonta, hogy Bismarck helyesen adta vissza annak a táviratnak a tartalmát, amelyben I. Vilmos Emsből közölte a francia nagykövettel folytatott tárgyalásai eredményét. Valóban Bismarcknak e távirathamisítása szolgált ürügyül az 1870/71-es francia—porosz háború kitöréséhez. — *A ford.*

országba, s csak össze kell hasonlítani e két ország mozgalmát 1866-tól mostanig, hogy megállapítsuk: a német munkásosztály elméletileg és szervezetileg fölötte áll a franciának. Ha túlsúlyra tesz szert a világarénán a francia munkásosztály fölött, ez egyúttal a mi elméletünk túlsúlyát jelentené Proudhoné fölött stb." *(lásd* MEGA, III. rész, 4. köt., 340. old.). Amikor aztán Marx megkapta a Braunschweigi Választmány kérését, Engelshez fordult tanácsért, mint minden fontos esetben, s akárcsak 1866-ban, most is Engels határozta meg részleteiben a két barát taktikáját.

Engels augusztus 15-i válaszlevelében a következőket olvashatjuk: „Azt hiszem, az eset így áll: Badinguet (III. Napóleon gúnyneve — *a ford.)* belelovalta Németországot egy nemzeti létéért folyó háborúba. Ha Badinguet győz, a bonapartizmus évekre megszilárdul, és Németország évekre, talán nemzedékekre tönkre van téve. Önálló német munkásmozgalomról akkor szó sincs többé, a nemzeti lét helyreállításáért folyó harc akkor mindent felemészt, és még a legjobb eset, ha a német munkások a francia munkások uszályába kerülnek. Ha Németország győz, a francia bonapartizmusnak mindenesetre befellegzett, végre megszűnik az örökös civakodás a német egység helyreállítása körül, a német munkások egészen más nemzeti méretekben szervezkedhetnek mint eddig, és a francia munkásoknak, akármilyen kormány következik is ott, kétségtelenül szabadabb terük lesz, mint a bonapartizmus alatt. A német nép egész tömege, valamennyi osztály belátta, hogy elsősorban éppen a nemzeti létről van szó, és ezért vetette bele magát mindjárt a dologba. Hogy ilyen körülmények között egy német politikai párt Wilhelm módjára a teljes obstrukciót prédikálja, és mindenféle mellékszempontot fölébe helyezzen a főszempontnak, szerintem lehetetlenség" *(lásd* M—E. Vál. Lev., 284. old.).

A francia sovinizmust, amely még a köztársasági érzelmű körökbe is mélyen behatolt, Engels éppen olyan élesen elítélte, mint Marx. „... Badinguet nem folytathatta volna ezt a háborút a francia néptömegek, a burzsoák, kispolgárok, parasztok és a nagy városokban Bonaparte által megteremtett császárpárti, haussmanni*, a parasztságból kikerült építőipari proletariátus sovinizmusa nélkül. Amíg ennek a sovinizmusnak nem ütnek a fejére, de alaposan,

* Haussmann, III. Napóleon alatt a Szajna-département prefektusa, aki Párizs átépítését vezette. — *A ford.*

addig nem lesz béke Németország és Franciaország között. Azt lehetett várni, hogy a proletárforradalom vállalja ezt a munkát; mióta azonban bekövetkezett a háború, a németeknek nincs más választásuk, mint hogy ezt maguk tegyék meg, éspedig rögtön" *(lásd* uo.).

A továbbiakban Engels a „mellékszempontokról" is beszél, vagyis arról, hogy ezt a háborút Bismarck és társai vezénylik, és pillanatnyilag az ő dicsőségüket szolgálja, ha szerencsésen fejezik be. Ez a német burzsoázia nyomorult tehetetlenségének köszönhető. Mindez persze nagyon undorító, de nem lehet rajta változtatni. „Mégis képtelenség volna emiatt a Bismarck-ellenességet az egyetlen vezérelvvé tenni. Először is Bismarck most is, mint 1866-ban, megint a mi munkánk egy darabját végzi el a *maga* módján, anélkül, hogy akarná, de mégis elvégzi. Szélesebb teret nyit számunkra, mint amilyen azelőtt volt. Aztán meg nem vagyunk már 1815-ben. A délnémetek most feltétlenül bekerülnek a birodalmi gyűlésbe, és ezzel a poroszságnak ellensúlya támad . . . Különben is az, amit Liebknecht tesz, hogy vissza akarja csinálni az egész történelmet 1866 óta, mert neki nem tetszik — ostobaság. De hát ismerjük a mi minta-délnémeteinket" *(lásd* uo., 285. old.).

Engels ebben a levélben később még egyszer visszatér Liebknecht politikájára. „Mulatságos Wilhelm állítása, hogy, mivel Bismarck egykori cinkosa Badinguet-nek, a helyes álláspont az, ha semlegesek maradunk. Ha ez a közvélemény Németországban, hamarosan itt lenne megint a Rajnai Szövetség, és a nemes Wilhelm akkor meglátná, micsoda szerepet játszana benne, és mivé lenne a munkásmozgalom. Persze, az olyan nép, amely mindig csak ütleget és rúgást kap, éppen az hivatott arra, hogy szociális forradalmat csináljon, és még hozzá Wilhelm szeretett X számú kisállamában!" (*Lásd* uo., 286. old.) „Wilhelm szemlátomást Bonaparte győzelmével számolt, csak azért, hogy Bismarckja belepusztuljon. Hiszen emlékszel, hogyan fenyegette őt mindig a franciákkal. Te természetesen *Wilhelm pártján vagy*" (*lásd* MEGA, III. rész, 4. köt., 367. old.). Ezt az utolsó mondatot Engels persze gúnyosan értette; Liebknecht ugyanis arra hivatkozott, hogy Marx egyetértett az ő és Bebel magatartásával a hadihitelek kérdésében.

Marx elismerte, hogy Liebknecht „nyilatkozatát" helyeselte (Engelshez, 1870. aug. 17. *Lásd* M—E. Vál. Lev., 287—88. old.).

Ez olyan „pillanatban" történt, amikor az elveken való lovaglás bátor cselekedet volt, amiből azonban semmi esetre sem következik az, hogy ez a pillanat tovább tart, és még kevésbé, hogy a német proletariátus álláspontja egy nemzetivé vált háborúban összefoglalható Liebknechtnek a poroszokkal szemben érzett ellenszenvében. Marx szándékosan beszél a „nyilatkozatról", és nem a szavazástól való tartózkodásról, mint olyanról. Míg a lassalleánusok a polgári többség kórusával összhangban szavazták meg a hadihiteleket, anélkül, hogy valamiképp is kifejezésre juttatták volna szocialista álláspontjukat, addig Liebknecht és Bebel „indokolták" a szavazástól való tartózkodásukat. De nemcsak indokolták ezt az elhatározásukat, hanem ezenfelül „mint szociál-republikánusok és mint tagjai az Internacionálénak, mely nemzeti különbség nélkül minden elnyomó ellen harcol és minden elnyomottat testvéri szövetségbe igyekszik egyesíteni", elvileg tiltakoztak mind ezen háború ellen, mind pedig bármiféle dinasztikus háború ellen, és kijelentették, hogy remélik: Európa népei a mostani vészterhes eseményeken okulva, mindent meg fognak tenni, hogy kivívják önrendelkezési jogukat, és megszüntessék a mai kard- és osztályuralmat, az összes állami és társadalmi bajok okát. Ezzel a „nyilatkozattal", amely először lobogtatta meg szabadon és bátran az Internacionálé lobogóját egy európai parlamentben, s hozzá világtörténelmi jelentőségű kérdésben, Marx igazán meg lehetett elégedve.

És hogy Marx a „helyeslését" valóban így értette, az már kifejezéseinek megválasztásából is kitűnik. A szavazás megtagadása nem „elveken való lovaglás" volt, hanem inkább kompromisszum; Liebknecht tulajdonképpen először kereken a hitelek ellen akart szavazni, s csak Bebel rábeszélésére határozta el, hogy tartózkodik a szavazástól. Továbbá, a szavazástól való tartózkodás nemcsak egyetlen „pillanatra" kötötte meg Liebknecht és Bebel kezét, mint ezt a „Volksstaat" politikája annak minden egyes számában bebizonyította. Végül pedig a tartózkodás mint olyan, nem jelentett „bátor cselekedetet" abban az értelemben, hogy már önmagában hordta volna saját igazolását. Ha Marx a „bátor cselekedet" kifejezést így érti, akkor ugyanígy vagy még jobban meg kellett volna dicsérnie a derék Thiers-t, aki a francia kamarában hevesen kikelt a háború ellen, noha a császárság mamelukjai dühödt szidalmakat zúdítottak rá, vagy az olyan polgári demokratákat, mint Favre

és Grévy, akik nem tartózkodtak a hadihitelek megszavazásától, hanem egyszerűen megtagadták őket, jóllehet Párizsban a hazafias hangoskodás legalább olyan veszedelmes méreteket öltött, mint Berlinben.

A helyzet megítélése alapján Engels a következőkben foglalta össze a német munkások politikai teendőit: csatlakozzanak a nemzeti mozgalomhoz, amennyire és amíg az Németország védelmére szorítkozik (ami adott esetben a békéig a támadást sem zárja ki); hangsúlyozzák eközben a különbséget a német nemzeti és a dinasztikus porosz érdekek között; igyekezzenek megakadályozni Elzász és Lotaringia annexióját; mihelyt Párizsban köztársasági, nem soviniszta kormány kerül uralomra, segítsék elő a tisztességes béke megkötését; állandóan domborítsák ki az érdekközösséget a német és francia munkások között, hiszen nem ők háborúskodtak egymással, sőt, ellenezték ezt a háborút.

Mindezzel Marx tökéletesen egyetértett, és ebben az értelemben adott választ a Braunschweigi Választmánynak.

2. SEDAN UTÁN

A Választmány azonban még semmi gyakorlati hasznát nem vehette e Londonból kapott tanácsoknak, amikor a dolgok máris egészen új fordulatot vettek. Lezajlott a sedani ütközet, Bonapartét elfogták, a császárság összeomlott és Párizsban polgári köztársaság alakult. Élén a francia főváros addigi képviselői álltak, akik önmagukat „a nemzeti védelem kormányának" kiáltották ki.

Ezzel német részről véget ért a védelmi háború. A porosz király mint az Északnémet Szövetség feje több ízben és a legünnepélyesebben kinyilatkoztatta, hogy nem a francia nép ellen, hanem csak a francia császár kormánya ellen háborúzik. Párizsban a hatalom új urai pedig kijelentették, hogy minden lehető összeget hajlandók hadisarcként megfizetni. De Bismarck területi engedményt követelt: tovább folytatta a háborút Elzász-Lotaringia meghódításáért, fittyet hányva arra, hogy ezek után a védelmi háború jelszava merő gúnnyá válik.

Bismarck ebben csupán Bonaparte példáját követte, de nemcsak ebben: bonapartista mintára megrendezett valamiféle népszava-

záshoz hasonló látványosságot, amelynek az volt a feladata, hogy a porosz királyt ünnepélyes ígéretei alól felmentse. Minden rendű és rangú „notabilitások" már Sedan előestéjén a „tömegek nevében" petíciókat intéztek a királyhoz, s ezekben „védett határokat" követeltek. „A német nép egyhangú kívánságai" aztán olyan megrendítő hatást gyakoroltak az öregúrra, hogy már szeptember 6-án a következőket írta haza: „A trónját teszi kockára az a fejedelem, aki szembe akar szegülni ezzel a hangulattal." Majd szeptember 14-én a félhivatalos „Provinzial-Correspondenz" „együgyű föltevésnek" minősíti, hogy az Északnémet Szövetség fejét bármi tekintetben is korlátozzák saját, nyomatékos és szabad elhatározásából tett ígéretei.

Hogy a „német nép egyhangú kívánságai" most már teljes tisztaságukban álljanak ország-világ előtt, erőszakkal elnyomták az ellenvéleményeket. A Braunschweigi Választmány szeptember 5-én kiáltványt tett közzé, amelyben felhívta a munkásosztályt, hogy nyilvánosan tüntessen a francia köztársasággal kötendő tisztességes béke mellett és Elzász-Lotaringia annexiója ellen; a kiáltvány szó szerint megismételt egyes részleteket abból a levélből, amelyben Marx tanácsokkal látta el a Választmányt. Szeptember 9-én katonai letartóztatásba vették és vasra verve Lötzen várába szállították a kiáltvány aláíróit. Ugyanide vitték Johann Jacobyt is mint államfoglyot, mert egy königsbergi gyűlésen ugyancsak állást foglalt francia területek erőszakos annexiója ellen, s a következő eretnek kijelentést engedte meg magának: „Néhány nap előtt még védelmi háborút viseltünk, szent háborút drága hazánkért; ma ez már hódító háború, a germán faj európai uralmáért folytatott küzdelem." Számos elkobzás és betiltás, házkutatás és letartóztatás egészítette ki azt a katonai rémuralmat, amelynek feladata volt, hogy minden kétkedéstől megóvja a „német nép egyhangú kívánságait".

Éppen a Braunschweigi Választmány letartóztatásának napján az Internacionálé Főtanácsa újabb „Üzenetben" hallatta hangját. Ebben a második „Üzenetben", melyet ugyancsak Marx, illetve részben Engels szerkesztett, a változott helyzetet elemezték. Joggal hivatkozhatott a Főtanács arra, hogy milyen hamar beteljesedett a jóslata: ez a háború valóban megkondította a második császárság lélekharangját, de joggal mondhatta azt is, hogy kétségei szintoly

hamar igazolódtak: a háború Németország részéről nem soká maradt védelmi háború. A porosz katonai kamarilla a katonai hódítások mellett döntött. És hogyan oldja fel a porosz királyt azon fogadalma alól, miszerint csak védelmi háborút visel? „A színpadi rendezőknek úgy kellett beállítaniuk őt, mintha akarata ellenére engedne a német nemzet ellenállást nem tűrő parancsának. A liberális német burzsoáziának — professzorainak, kapitalistáinak, városatyáinak, újságíróinak — azonnal szájába adták a szót. Ez a burzsoázia, mely a polgári szabadságért folytatott küzdelmeiben 1846-tól 1870-ig példátlan határozatlanságának, tehetetlenségének és gyávaságának adta tanújelét, természetesen fölöttébb el volt ragadtatva attól, hogy mint a német hazafiasság üvöltő oroszlánja lépjen Európa színpadára. Magára öltötte az állampolgári függetlenség látszatát, hogy úgy tegyen, mintha rá akarná erőszakolni a porosz kormányra ugyanennek a kormánynak a titkos terveit. Úgy vezekel azért a Louis Bonaparte csalhatatlanságába vetett, évekig tartó majdnem vallásos hitéért, hogy hangosan követeli a francia köztársaság feldarabolását" („A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának második üzenete a francia—porosz háborúról", *lásd* M—E. Vál. Műv. 1. köt., 474. old.).

Az „Üzenet" a továbbiakban elemzi azokat a „tetszetős érveléseket", amelyeket e „rendíthetetlen hazafiak" Elzász-Lotaringia annexiója mellett felhoznak. Azt persze nem merik állítani, hogy Elzász-Lotaringia népe német ölelés után sóvárog, csak azt hangoztatják, hogy ezeknek a tartományoknak a földje hajdan a rég elhunyt német birodalomhoz tartozott! „Ha majd egyszer Európa térképét történészek adatai alapján fogják átdolgozni, akkor semmi esetre sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a brandenburgi választófejedelem poroszországi birtokaiért a lengyel köztársaság hűbérese volt" (*lásd* uo., 475. old.).

De sok „gyengeelméjű" embert mindennél inkább az zavar meg, hogy ezek a „ravasz hazafiak" Elzász-Lotaringiát a francia támadások ellen szolgáló „anyagi biztosítékul" kívánják — mondja az „Üzenet". Majd ehhez kapcsolódva hadtudományi fejtegetésében, mely Engelstől származik, bebizonyítja, hogy Németországnak egyáltalában nincs szüksége arra, hogy határait Franciaország ellen megerősítse, mint ezt éppen ennek a háborúnak a tapasztalatai is megmutatták, hiszen „a mostani hadjárat azt az egyet

kétségtelenül bebizonyította, hogy Franciaország Németország felől könnyen megtámadható" (*lásd* uo., 476. old.). De nem képtelenség és nem anakronizmus-e egyáltalán, ha a katonai szempontokat tesszük meg azzá az elvvé, amely szerint a nemzeti határokat meg kell állapítani? „Ha ezt a szabályt akarnánk követni, akkor Ausztria még mindig igényt tarthatna Velencére és a Mincio-vonalra, Franciaország a Rajna-vonalra, hogy Párizst megvédhesse, amely feltétlenül inkább van kitéve támadásoknak északkelet felől, mint Berlin délnyugat felől. Ha a határokat katonai érdekeknek kell megszabniuk, se vége, se hossza nem lesz a követeléseknek, mert minden katonai vonalnak szükségszerűen vannak fogyatékosságai, de további idegen terület csatolásával javítható; ezenfelül sohasem határozható meg véglegesen és igazságosan, mert mindig a győztes kényszeríti rá a legyőzöttre, és ennek következtében már új háborúk csíráját hordja magában" (*lásd* uo., 476. old.).

Az „Üzenet" emlékeztet azokra az „anyagi biztosítékokra", amelyeket Napóleon a tilsiti békeszerződésben kikötött magának. És mégis, néhány évvel később gigantikus ereje korhadt nádszálként tört meg a német nép ellenállásán. „Mik azok az »anyagi biztosítékok«, amelyeket Poroszország legmerészebb álmaiban rá akar vagy rá tud kényszeríteni Franciaországra, azokhoz az »anyagi biztosítékokhoz« viszonyítva, amelyeket első Napóleon csikart ki tőle? A végeredmény ezúttal sem lesz kevésbé szerencsétlen" (*lásd* uo.).

A népszerű patriotizmus szóvivői azonban azt hangoztatják, hogy nem szabad a németeket a franciákkal összetéveszteni; a németek nem dicsőséget, hanem biztonságot akarnak; a németek lényegében békeszerető nép. „Természetesen nem németek voltak azok, akik 1792-ben betörtek Franciaországba azzal a magasztos céllal, hogy a tizennyolcadik század forradalmát szuronnyal verjék le. És nem a németek mocskolták be a kezüket Olaszország leigázásával, Magyarország elnyomásával és Lengyelország feldarabolásával. Mostani katonai rendszere, mely az egész épkézláb férfilakosságot két részre osztja — egy szolgálatban levő állandó hadseregre, és egy másik, szabadságon levő állandó hadseregre, melyek egyaránt passzív engedelmességgel tartoznak az isten kegyelméből való uralkodónak —, egy ilyen katonai rendszer aztán valóban a világbéke »anyagi biztosítéka« és ezenfelül a civilizáció legvégső

célja! Németországban csakúgy, mint mindenütt, a fennálló hatalom talpnyalói hazug öndicséret tömjénfüstjével mérgezik a közvéleményt. Ezek a német hazafiak méltatlankodnak a francia erődök, Metz és Strassburg láttán, de egyáltalában nem tartják jogtalannak a varsói, modlini és ivangorodi orosz erődítmények roppant rendszerét. Reszketnek a bonapartista betörések borzalmaitól, de szemet hunynak a cári gyámság gyalázata felett" (*lásd* uo., 477. old.).

Ehhez az „Üzenet" hozzáfűzi, hogy Elzász-Lotaringia annexiója a francia köztársaságot a cárizmus karjába fogja kényszeríteni. Igazán azt hiszik a teuton hazafiaskodók, hogy ezzel Németország szabadsága és békéje biztosítva van? „Ha hadiszerencse, a siker mámora és dinasztikus fondorlatok Németországot francia területek elrablására csábítják, akkor csak két út marad nyitva számára. Vagy *nyíltan* az orosz terjeszkedő politika eszköze lesz, bármilyen következményekkel járjon is ez, vagy pedig rövid szünet után új »védekező« háborúra lesz kénytelen készülődni, nem afféle újsütetű »lokalizált« háborúra, hanem *faji háborúra* az egyesült szláv és latin fajok ellen" (*lásd* uo., 478. old.).

A német munkásosztály ezt a háborút, melyet megakadályozni nem állt módjában, hathatósan támogatta, mint Németország függetlenségéért vívott háborút, amely felszabadítja Németországot és Európát a második császárság nyomasztó lidércnyomása alól. „A német ipari munkások voltak azok, akik a vidéki dolgozókkal együtt a hősi seregek idegét és izmát szolgáltatták, hátrahagyva az éhhalál küszöbén álló családjaikat" (*lásd* uo.). Megtizedelték őket a külföldi csaták, és újra meg fogja őket tizedelni az otthoni nyomor. Most ők követelnek „biztosítékokat" — biztosítékokat, hogy roppant áldozataik nem voltak hiábavalók, hogy a bonapartista hadseregek felett aratott győzelmeik nem változnak át a nép vereségévé, mint 1815-ben. Első biztosítékul *„a »tisztességes« békét Franciaország számára és a francia köztársaság elismerését* követelik" (*lásd* uo.). Itt az „Üzenet" utal a Braunschweigi Választmány kiáltványára. Sajnos, mondja, nem bízhatunk abban, hogy közvetlen sikerrel fog járni. De a történelem majd megmutatja, hogy a német munkásság nem ugyanabból a puha anyagból van gyúrva, mint a német burzsoázia. A német munkásság teljesíteni fogja kötelességét.

Az „Üzenet" ezután rátér az új helyzet franciaországi következményeinek jellemzésére. A köztársaság nem döntötte meg a trónt, hanem csupán üres helyét foglalta el. Nem társadalmi vívmányként, hanem a nemzet védelmi rendszabályaként kiáltották ki. A hatalom olyan ideiglenes kormány kezében van, amely részben közismert orleanistákból, részben pedig burzsoá republikánusokból tevődik össze, s ezek között vannak néhányan, akikre letörölhetetlen bélyeget sütött az 1848 júniusi felkelés. A munkamegosztás a kormány tagjai között nem sok jót ígér. Az orleanisták magukhoz ragadták a döntő pozíciókat — a hadsereget és a rendőrséget —, míg az állítólagos republikánusoknak azok a hivatalok jutottak, ahol fecsegni kell. Első cselekedeteik némelyike elég világosan bizonyítja, hogy a császárságtól nemcsak egy romhalmazt örököltek, hanem a munkásosztálytól való rettegését is.

„Ilyenformán a francia munkásosztály rendkívül súlyos körülmények közé került." Most, „amikor az ellenség már csaknem Párizs kapuit döngeti, minden olyan kísérlet, mely az új kormány megbuktatására irányul, kétségbeesett őrültség volna. A francia munkásoknak teljesíteniük kell honpolgári kötelességüket; de ugyanakkor nem szabad, hogy 1792 nemzeti *emlékei* félrevezessék, mint ahogy a francia parasztokat elámították az első császárság nemzeti *emlékei*. Nem a múltat kell ismételniük, hanem a jövőt felépíteniük. Használják ki nyugodtan és határozottan azokat az alkalmakat, amelyeket a köztársaság szabadsága nyújt nekik, hogy alaposan elvégezhessék saját osztályuk megszervezésének munkáját. Ez új, herkulesi erőt ad majd nekik Franciaország újjáteremtéséhez és közös feladatunkhoz — a proletariátus felszabadításához. Az ő erejüktől és bölcsességüktől függ a köztársaság sorsa" (*lásd* uo., 479—480. old.).

A Főtanácsnak ez az „Üzenete" igen élénk visszhangra talált a francia munkásoknál. Lemondtak az ideiglenes kormány elleni küzdelemről, s teljesítették honpolgári kötelességüket. Főleg a párizsi proletariátus tűnt ki, amely mint felfegyverzett nemzetőrség bátran kivette a részét a francia főváros védelméből, de nem hagyta magát félrevezettetni 1792 nemzeti emlékei által, hanem buzgón dolgozott osztályának megszervezéséért. A német munkásság sem kevésbé állott a helyzet magaslatán. A lassalleánusok, éppúgy mint az eisenachiak, minden fenyegetés és üldözés ellenére

a köztársasággal való tisztességes békét követelték. Amikor pedig az északnémet Reichstag decemberben ismét összeült, hogy újabb hadihiteleket engedélyezzen, mindkét parlamenti frakció képviselői határozott „nem"-mel szavaztak. Mindenekelőtt meg kell említeni Liebknechtet és Bebelt, akik ezt a harcot olyan izzó hévvel, olyan kihívó bátorsággal folytatták, hogy ezért fűződik e napok dicsősége elsősorban az ő nevükhöz, — nem pedig azért, hogy júliusban tartózkodtak a szavazástól, miként ezt egy igen elterjedt legenda híreszteli. A Reichstag berekesztése után Liebknechtet is, Bebelt is hazaárulás vádjával letartóztatták.

Ezen a télen Marx megint túl volt halmozva munkával. Az orvosok augusztusban tengeri fürdőre küldték, de ott egy erős meghűlés „kicsinálta", s csak augusztus utolsó napján tért vissza Londonba, még korántsem teljesen felgyógyultan. Mindamellett kénytelen volt magára vállalni a Főtanácsnak majdnem az egész nemzetközi levelezését, mert a külföldi levelezők legnagyobb része Párizsba ment. Soha nem jut reggel három óra előtt ágyba, panaszkodott szeptember 14-én barátjának, Kugelmann-nak. De most már az a remény éltette, hogy segítséget kap Engelstől, aki éppen ezekben a napokban költözött át tartósan Londonba.

Marx most már kétségtelenül azt remélte, hogy a francia köztársaság győztesen ellenáll a porosz hódító hadjáratnak. A németországi állapotok nagy keserűséggel töltötték el. A helyzet olyan volt, hogy még Windthorst, az ultramontán-welf pártvezér is azt a gúnyos tréfát engedte meg magának, hogy Bismarck, amennyiben mindenáron annexiót akar, akkor legjobban teszi, ha Cayenne-t* annektálja, hiszen ez a szerzemény felelne meg leginkább államvezetői művészetének. „Úgy látszik — írta Marx Kugelmann-nak december 13-án —, hogy nemcsak Bonapartét, tábornokait és hadseregét vitték fogságba Németországba, hanem vele az egész imperializmust is, minden nyavalyájával együtt, meghonosították a tölgyek és hársak hazájában" (*lásd* M—E. Vál. Lev., 295—296. old.). Ugyanebben a levélben nyilvánvaló elégtétellel állapítja meg Marx, hogy Angliában a közvélemény, amely a háború kezdetén

* Cayenne, Guyanának, Franciaország dél-amerikai gyarmatának közigazgatási központja, ahol a francia kényszermunka-fegyházak voltak. — *A ford.*

ultraporosz volt, most ennek ellentétébe csapott át. Azonkívül, hogy a néptömegek határozottan rokonszenveznek a köztársasággal, az angolok sok mindent nehezményeznek a németeknél. Így például „a hadviselés módja — a rekvirálások rendszere, a falvak felperzselése, a franktirőrök kivégzése, túszok szedése és a harmincéves háború módszereinek egyéb ilyen felelevenítései — itt általános felháborodást idézett elő. Az angolok természetesen ugyanezt csinálták Indiában, Jamaicában stb., de a franciák nem hinduk, nem kínaiak és nem is négerek, a poroszok pedig nem égből leszállt angolok! Igazi hohenzollerni gondolat, hogy egy nép bűntettet követ el, ha még tovább is védekezik, miután sorkatonasága beadta a kulcsot" (*lásd* uo., 296. old.). Bár tény, teszi hozzá Marx, hogy már a derék III. Frigyes Vilmos szemében is szálka volt az I. Napóleon ellen folytatott porosz népháború.

Bismarcknak azt a fenyegetőzését, hogy Párizst bombázni fogja, Marx „merő szemfényvesztésnek" nevezte. „Párizs városára magára a valószínűségszámítás szabályai szerint nem tehet komoly hatást. Ha néhány elővédet összelőnek, rést törnek, mi haszna ennek olyankor, mikor az ostromlottak száma nagyobb az ostromlókénál? ... Párizs kiéheztetése az egyetlen reális eszköz" (*lásd* uo., 297. old.). Micsoda szemléltető kép! Marx, ez a „hazátlan világcsavargó", aki hadtudományi kérdésekben nem vindikálja magának az önálló véleményalkotás képességét, „merő szemfényvesztésnek" nevezi Bismarck követelését, hogy a francia fővárost bombázzák, mégpedig ugyanazon indokok alapján, amelyek a német hadsereg összes kiemelkedő tábornokait — az egy Roon kivételével — arra késztették, hogy a német főhadiszállás kulisszái mögött heteken át tomboló heves vitában ezt a tervet, mint „zászlóshoz méltó csínyt" elvessék. Ezzel szemben a patrióta professzorok és újságírók egész hada megszédül Bismarck félhivatalos híreszteléseitől, s erkölcsi felháborodásba tör ki a porosz királyné és a porosz trónörökösné ellen, mert ezek vagy szentimentalizmusból, vagy éppenséggel hazaárulásból állítólag visszatartják papucshős férjeiket Párizs bombázásától!

Amikor pedig Bismarck ezenfelül nagyhangú szavalatokba fogott arról, hogy a francia kormány lehetetlenné teszi a szabad véleménynyilvánítást, a sajtóban csakúgy, mint a képviselők révén, akkor Marx 1871. január 16-án nevetségessé tette ezt a „berlini

viccet" a „Daily News"-ban, megvilágítván azt a rendőruralmat, amely ugyanakkor Németországban tombolt. Leírását így fejezte be: „Franciaország e pillanatban nemcsak saját nemzeti függetlenségéért küzd, hanem Németország és Európa szabadságáért is, s ügye szerencsére még korántsem reménytelen" (Marx — a „Daily News" szerkesztőjéhez, *lásd* M—E. Vál. Lev., 300. old.). Ez a mondat tömören összefoglalja, hogy Marx és Engels milyen álláspontot foglalt el Sedan után a német—francia háború kérdésében.

3. A POLGÁRHÁBORÚ FRANCIAORSZÁGBAN

Párizs január 28-án megadta magát. A Bismarck és Jules Favre által megkötött kapitulációs szerződés határozottan kimondta, hogy a párizsi nemzetőrség megtartja fegyvereit.

A nemzetgyűlési választások monarchista reakciós többséget eredményeztek, s ez az öreg cselszövő Thiers-t választotta meg köztársasági elnökül. Miután a nemzetgyűlés elfogadta az előzetes békefeltételeket — Elzász-Lotaringia átengedését és ötmilliárd hadisarcot —, Thiers első gondja Párizs lefegyverezése volt. Hiszen mind ennek a vérbeli burzsoának, mind pedig a nemzetgyűlés kurtanemeseinek szemében a felfegyverzett Párizs egyenesen a forradalmat jelentette.

Március 18-án Thiers mindenekelőtt kísérletet tett a párizsi nemzetőrség ágyúinak ellopatására, mégpedig azzal az otromba ürüggyel, hogy azok az állam tulajdonát képezik; holott ezek az ágyúk az ostrom alatt a nemzetőrség költségén készültek, és még a január 28-i kapitulációs szerződés is elismerte őket a nemzetőrség tulajdonaként. A nemzetőrség azonban ellenállt, és a rablás végrehajtására kirendelt csapatok átpártoltak hozzá. Ez kirobbantotta a polgárháborút. Párizs március 26-án megválasztotta a maga Kommünjét, amelynek történetét éppen olyan gazdagon szövik át a párizsi munkások hősi harcai és szenvedései, mint a versailles-i rendpártok gyáva kegyetlensége és gaz ármánya.

Felesleges külön hangsúlyozni, hogy Marx milyen lángoló együttérzéssel kísérte a dolgok ilyen fejlődését. Április 12-én a következőket írja Kugelmann-nak: „Micsoda rugalmasság, mennyi történelmi kezdeményező erő, mennyi áldozatkészség van ezekben a párizsiakban! Hathónapi éhezés után, miután a belső árulás még a külső

ellenségnél is jobban tönkreteszi őket, a porosz szuronyok árnyékában felkelnek, mintha sohasem lett volna háború Franciaország és Németország között, és az ellenség nem állna Párizs kapui előtt! Ilyen nagyságra nincs példa a történelemben" (*lásd* M—E. Vál. Lev., 308—309. old.). Ha a párizsiak elbuknak, akkor ez csak „jóhiszeműségükön" múlik. Azonnal Versailles ellen kellett volna vonulniok, amint a katonaság és a nemzetőrség reakciós része eltakarodott. Azonban lelkiismereti aggodalmaskodásból nem akarták megkezdeni a polgárháborút, mintha bizony Thiers, ez a gonosz korcsszülött nem kezdte volna már meg a polgárháborút azzal, hogy megpróbálta Párizst lefegyverezni! De a párizsiak felkelése, írja a továbbiakban Marx, még ha le is verik, pártunk legdicsőbb tette a júniusi forradalom óta. „Hasonlítsuk csak össze ezeket a párizsi egetostromlókat a német—porosz szent római birodalom egének rabszolgái özönvízelőtti maskaráival, akikből árad a kaszárnya, templom, kurtanemesség és mindenekelőtt a filiszterség bűze" (*lásd* uo., 309. old.).

Ha Marx a párizsi felkelésről mint „pártunk" tettéről beszélt, ez nagyon is indokolt volt. Egyrészt abban az általános értelemben, hogy a párizsi munkásosztály alkotta e mozgalom gerincét, másrészt abban a speciális értelemben, hogy az Internacionálé párizsi tagjaiból kerültek ki a Kommün legöntudatosabb és legbátrabb harcosai, jóllehet a Kommün Tanácsában kisebbségben maradtak. Az Internacionálé már oly általánosan rettegett, félelmetes kísértetnek volt kikiáltva, az uralkodó osztályok már annyira benne keresték minden nekik nem tetsző esemény bűnbakját, hogy a párizsi felkelést is az ő ördögi felbujtásának a rovására írták. Furcsa módon azonban a párizsi rendőrség egyik sajtóorgánuma tisztára akarta mosni az Internacionálé „nagyvezérét" a felkelésben való részvétel vádja alól: március 19-én közzétett egy mondvacsinált levelet, amelyben Marx a párizsi szekciókat megbírálja, hogy túl sokat foglalkoznak a politikai és nem eleget a szociális kérdésekkel. Marx sürgősen nyilatkozott a „Times"-ben, kijelentvén, hogy a levél „szemérmetlen hamisítás".

Senki Marxnál jobban nem tudta, hogy nem az Internacionálé csinálta a Kommünt; de mindenkor elismerte, hogy a Kommün az Internacionálé húsából való hús, véréből való vér. Természetesen csakis az Internacionálé programja és Szervezeti Szabályzata által

meghatározott keretben, vagyis, hogy minden munkásmozgalom, amelynek célja a proletariátus felszabadítása, az Internacionálé szerves része. Marx ugyan nem számíthatta szorosabb elvbarátai közé a Kommün Tanácsának blanquista többségét, de még a kisebbségét sem, mely bár az Internacionáléhoz tartozott, lényegében azonban Proudhon elképzeléseiben élt, s azok szerint cselekedett. Mindazonáltal ezzel a kisebbséggel a Kommün idején, már amennyire ez az akkori viszonyok közt lehetséges volt, fenntartotta a szellemi kapcsolatokat. Sajnos, ennek nyomai csupán igen töredékesen maradtak ránk.

Marx egy elkallódott levelére Frankel Leó, a Munkaügyi Bizottság delegátusa (minisztere) április 25-én a többi közt ezt válaszolja: „Nagyon szeretném, ha valamilyen módon tanácsával támogatna engem, miután jelenleg úgyszólván egyedül állok, de egyedül vagyok felelős is mindazokért a reformokért, amelyeket a Munkaügyi Bizottságban be akarok vezetni. Hogy Ön minden lehetőt meg fog tenni, hogy valamennyi népnek, az összes munkásoknak és különösen a német munkásoknak megmagyarázza: a Párizsi Kommünnek semmi köze sincs a copfos német községekhez, arra már legutóbbi levelének néhány sorából következtetni lehet. Ezzel mindenesetre nagy szolgálatot tesz ügyünknek". Marx esetleges válaszának, illetve a levélben kért tanácsnak ugyancsak nyoma veszett.

S elveszett az a levél is, amelyet Frankel és Varlin intézett Marxhoz, s amelyre Marx május 13-án a következőképpen felelt: „Találkoztam a levél átadójával. Nem lenne-e hasznos a versailles-i söpredékre nézve kompromittáló iratokat biztos helyre szállítani? Az ilyen elővigyázatossági rendszabály sohasem árthat. — Bordeaux-ból azt írták nekem, hogy a legutóbbi községi választásoknál négy Internacionálé-tagot választottak meg. A vidék kezd mozogni. Szerencsétlenségre ez a mozgalom helyileg korlátozott és »békés«. — Az Önök ügyében több száz levelet küldtem a világ minden részébe, ahol helyi csoportjaink vannak. A munkásosztály különben is kezdettől fogva a Kommün mellett volt. Angliában maguk a polgári újságok sem oly vadak már, mint kezdetben. Időről időre sikerül azokba is kedvező cikkeket becsempésznem. — Nekem úgy tűnik, hogy a Kommün szerfölött sok időt veszteget el csekélységekkel és személyes perpatvarral. Látszik, hogy a munkásokon kívül itt még más befolyások is érvényesülnek. Mindez nem ártana, ha elég

idejük lenne, hogy az elvesztett időt pótolják" (Marx — Frankel Leóhoz és L. E. Varlinhoz, *lásd* M—E. Vál. Lev., 311. old.). Végezetül Marx utalt arra, hogy a gyors cselekvés annál is inkább ajánlatos, mert három nappal ezelőtt Franciaország és Németország megkötötte Majna-Frankfurtban a végleges békeszerződést és most már Bismarck éppen úgy érdekelve van a Kommün leverésében, mint Thiers, hiszen ettől az időponttól kell az ötmilliárdnyi hadisarc kiegyenlítését megkezdeni.

Érezni lehet, hogy Marx, amennyiben tanácsokat ad ebben a levélben, bizonyos óvatos tartózkodást tanúsít, és feltehető, hogy mindazt, amit általában a Kommün tagjainak írt, ugyanilyen hangnemben fogalmazta. Nem mintha vonakodott volna a Kommün ügyéért teljes felelősséget vállalni — hiszen ezt azonnal annak bukása után ország-világ előtt félreérthetetlenül megtette —, hanem azért, mert tökéletesen idegen volt tőle az az elképzelés, hogy diktátor módjára kívülről írja elő, amit a helyszínen — ahol a dolgok sokkal áttekinthetőbbek — cselekedni kell.

A Kommün utolsó védői május 28-án estek el, és Marx már két nappal később a Főtanács elé terjesztette a franciaországi polgárháborúról szóló „Üzenetet" („A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának üzenete az 1871. évi franciaországi polgárháborúról" *lásd* M—E. Vál. Műv. 1. köt., 481—526. old.). Ez egyike a legragyogóbb dokumentumoknak, amely Marx tolla alól valaha is kikerült, s egyben mind a mai napig a csúcspontja a Párizsi Kommünről azóta megjelent hatalmas irodalomnak. Marx itt ismét tanújelét adta egy nehéz és bonyolult probléma kapcsán, hogy milyen csodálatos képességgel tudja a látszólag megoldhatatlan összekuszáltság megtévesztő felszíne alatt, az egymásnak szászszorosan ellentmondó híresztelések közepette a dolgok történelmi magvát teljes biztonsággal felismerni. Amennyiben az „Üzenet" tényekkel foglalkozik — márpedig a két első és a negyedik (utolsó) fejezete a valóságos fejlődést elemzi —, mindenütt rátapint az igazságra, és azóta sem cáfoltatott meg egyetlen pontjában sem.

Az „Üzenet" természetesen nem adja a Kommün kritikai történetét, de ez nem is volt feladata. Marx célja az volt, hogy éles fényt vessen a Kommün becsületére és igazságára, ellenfeleinek gazságára és jogtalanságára; az „Üzenetet" vitairatnak szánta, s nem történelmi

értekezésnek. Amit a Kommün hibázott és vétkezett, azt azóta a szocialista irodalom éppen elég sokszor keményen, sőt talán túl keményen is megbírálta. Marx csupán a következő utalásra szorítkozott: „Minden forradalomban, annak igazi képviselői mellett, egész másfajta emberek is előtérbe tolakodnak; egyesek hívei előző forradalmaknak, amelyeket túléltek; a jelenlegi mozgalom lényegét ugyan nem látják át, de közismert becsületességükkel és bátorságukkal, vagy talán puszta hagyományból, nagy befolyást gyakorolnak a népre; mások csupán okvetetlenkedők, akik, azáltal, hogy évről évre ugyanazokat az állandó szavalatokat ismételték az éppen uralmon levő kormány ellen, most kiváló forradalmárok hírébe kerültek. Március 18-a után is felbukkantak ilyen emberek, sőt, egyes esetekben kimagasló szerepet is játszottak. Amennyire hatalmukban állott, gátolták a munkásosztály igazi tevékenységét, mint ahogy hozzájuk hasonlók minden előbbi forradalom teljes kifejlődését is akadályozták" (*lásd* uo., 511—512. old.). Az ilyenek, mondta Marx, elkerülhetetlen bajt jelentenek; idővel ugyan le lehet rázni őket, de éppen ez az idő nem állt a Kommün rendelkezésére.

Különös érdeklődésre tart igényt a harmadik fejezet, amely a Párizsi Kommün történelmi jellegével foglalkozik. Rendkívül élesen megkülönbözteti a Kommün jellegét korábbi, hozzá külsőleg hasonló történelmi alakulatok jellegétől: a középkori kommüntől kezdve a porosz városi alkotmányig. „Csak egy Bismarcknak juthatott eszébe, aki mikor »vér- és vas« intrikái éppen nem veszik igénybe, szívesen tér vissza régi, szellemi kaliberének annyira megfelelő hivatásához, amelyet a »Kladderadatsch«* ... munkatársaként töltött be, — csak egy ilyen agyban születhetett meg az a gondolat, hogy a Párizsi Kommünnek a régi 1791-i francia városi szervezet karikatúrája, a porosz városi alkotmány utáni vágyat tulajdonítson, amely a városi közigazgatást a porosz állam rendőri gépezetének pusztán alárendelt kerekévé fokozza le" (*lásd* uo., 504—505. old.). A Kommün értelmezésének sokrétűségében, úgyszintén az általa kifejezésre jutó érdekek sokrétűségében az „Üzenet" felismerte azt a tényt, hogy a Kommün rendkívül rugalmas poli-

* „Kladderadatsch" — német élclap, megjelent Berlinben 1848-tól. — *A ford.*

tikai forma volt, míg az összes előbbi kormányformák lényegileg elnyomók voltak. „Valódi titka a következő: Lényegében *a munkásosztály kormánya* volt, a termelő osztálynak a kisajátító osztály ellen vívott harcának a terméke, az a végre felfedezett politikai forma, amely mellett a munka gazdasági felszabadítása végbemehetett" (*lásd* uo., 505. old.).

Ezt a megállapítását az „Üzenet" nem bizonyíthatta a Kommün kifejezett kormányprogramjával; odáig a Kommün nem jutott és nem is juthatott el, hiszen létének első napjától az utolsóig élethalálharcot folytatott. Az „Üzenet" a Kommün gyakorlati politikáját használta fel bizonyítékul, s e politika legsajátosabb lényegének azt tartotta, hogy megfojtotta az államot, amely a maga legjobban prostituált alakjában, a második császárságban már csak „élősdi kinövésként" szívta a társadalom testének életerejét és akadályozta fejlődését. A Kommün első rendelete intézkedett az állandó hadsereg megszüntetéséről és a felfegyverzett néppel való helyettesítéséről. A Kommün megfosztotta a rendőrséget, amely eddig az államkormányzat eszköze volt, minden politikai funkciójától, és a maga felelős eszközévé tette. Majd az állandó hadseregnek és a rendőrségnek — a régi kormányzat anyagi ereje eszközeinek — félreállítása után megtörte a régi kormányzat szellemi elnyomó eszközét, a papság hatalmát is: elrendelte az összes egyházak feloszlatását és (vagyonnal rendelkező testületek esetében) kisajátításukat. Megnyitotta a nép számára és ingyenessé tette az összes tanintézeteket, s egyúttal felszabadította az oktatásügyet mindenféle állami és egyházi beavatkozás alól. Az állami bürokráciát pedig gyökerestül kiirtotta, amennyiben elrendelte, hogy valamennyi hivatalnokot, még a bírákat is választani kell, ezek tisztségükből bármikor visszahívhatók, s fizetésük nem haladhatja meg a 6000 frankot.

Bármily éles elméjűek is voltak ezek az intézkedések egyenként és önmagukban, bizonyos fokig mégis ellentétben álltak a Marx és Engels által negyedszázad óta képviselt és már a „Kommunista Kiáltványban" meghirdetett nézetekkel. Ezen nézeteiknek megfelelően az eljövendő proletárforradalom végső következményei ugyan magukban foglalták az „államnak" nevezett politikai szervezet megszüntetését, de csak a fokozatos megszüntetését. E szervezet fő célja mindenkor az volt, hogy fegyveres erővel biztosítsa

a vagyoni privilégiummal rendelkező kisebbség számára a dolgozó többség elnyomását. A vagyoni privilégiummal rendelkező kisebbség eltűnésével megszűnik a fegyveres elnyomó hatalom, illetve államhatalom szükségessége is. Marx és Engels azonban egyúttal nyomatékosan hangsúlyozták, hogy ezen cél eléréséhez, úgyszintén a bekövetkezendő szociális forradalom más, még ennél is fontosabb céljainak eléréséhez a munkásosztálynak először birtokba kell vennie az állam szervezett politikai hatalmát, hogy ennek segítségével a tőkésosztály ellenállását leverje és a társadalmat újjászervezze. A „Kommunista Kiáltvány" e felfogásával azonban nem vágott egybe az a dicséret, amelyben a Főtanács „Üzenete" a Párizsi Kommünt részesítette azért, hogy első ténykedéseként szőrén-szálán kiirtotta az élősdi államot.

Természetes, hogy Marx és Engels ezzel tökéletesen tisztában voltak. A „Kommunista Kiáltvány" 1872 júniusában megjelent új kiadása előszavában, a Kommün még friss benyomásának hatására helyesbítették felfogásukat, s az „Üzenetre" való kifejezett utalással kijelentették: a munkásosztály nem veheti egyszerűen birtokába a kész államgépezetet, hogy azt saját céljaira mozgásba hozza (*lásd* M—E. Vál. Műv. 1. köt., 4. old.). Később azonban, Marx halála után Engels ezt a fenntartást az anarchista irányzatokkal folytatott harc során ismét elvetette, és megint teljes egészükben a „Kiáltvány" régi nézeteit hangoztatta*. Nagyon is érthető, hogy Bakunyin követői a Főtanács „Üzenetét" a saját módjukon használták fel. Bakunyin maga pedig gúnyolódni kezdett, hogy Marx, akinek eszméit a Kommün halomra döntötte, kénytelen minden logika ellenére kalapot emelni a Kommün előtt, s annak programját és célját magáévá tenni. S valóban — ha egy még csak nem is előkészített, hanem a brutális támadás által váratlanul kikényszerített felkelés néhány egyszerű rendelettel el tudta söpörni az állam elnyomó gépezetét — nem igazolta-e ez azt, amit Bakunyin oly fáradhatatlanul hangoztatott? Ezt némi jóakarattal vagy éppenséggel rosszakarattal bizony ki lehetett olvasni a Főtanács „Üzenetéből", amely már egészen készpénznek, egészen valóságnak vette a Kommün jellegében gyökerező lehetőségeket. Minden-

* Mehring fenti fejtegetéseinek bírálatát *lásd* az e kötet végén levő „Tanulmányban", 628. és 633—634. old. — *A ford.*

esetre azonban, ha Bakunyin agitációja 1871-ben élénkebb lendületet vett, mint bármikor megelőzőleg, úgy ez az annak a hatalmas benyomásnak tulajdonítható, amelyet a Párizsi Kommün az európai munkásosztályra gyakorolt.

Az „Üzenet" a következő szavakkal fejeződik be: „A munkások Párizsát, Kommünjével együtt, ünnepelni fogják örökké, mint egy új társadalom dicsőséges hírnökét. Mártírjait a munkásosztály nagy szívébe zárta. Hóhérjait a történelem már odakötözte ahhoz az örök pellengérhez, amelyről papjaik minden imája sem oldhatja le őket" (*lásd* uo., 526. old.). Az „Üzenet" mindjárt megjelenése után a legnagyobb feltűnést keltette. „Az »Üzenet« ördögi lármát kavart fel, és abban a megtiszteltetésben részesülök, hogy e pillanatban én vagyok a legjobban megrágalmazott és megfenyegetett ember Londonban — írta Marx Kugelmann-nak. — Ez igazán jólesik az embernek húsz esztendei unalmas, posványos idill után. Az »Observer«, a kormány lapja bírósági eljárással fenyeget. Merészeljék csak! Fütyülök az egész csőcselékre" (1871. jún. 18. *Lásd* Briefe an Kugelmann, 112. old.). Marx mindjárt az első felzúduláskor megnevezte magát az „Üzenet" szerzőjeként.

A későbbi években Marxnak, bár szórványosan, de szociáldemokrata oldalról is szemére vetették, hogy veszélybe hozta az Internacionálét, amikor a Kommün miatt olyan felelősséget hárított rá, amelyet nem is tartozott viselni. Hiszen, mondták, az igazságtalan támadásokkal szemben úgy is megvédhette volna a Kommünt, hogy ugyanakkor hibáitól és balfogásaitól elhatárolja magát. Valóban, egy liberális „államférfinak" ez lett volna a taktikája, de Marx, éppen mert Marx volt, nem tehette ezt. Soha még csak eszébe sem jutott, hogy ügyének jövőjét feláldozza annak a csalóka reménynek, hogy ezzel kisebbíti a veszedelmeket, amelyek azt a jelenben fenyegetik.

4. AZ INTERNACIONÁLÉ ÉS A KOMMÜN

Az Internacionálé, maradéktalanul átvéve a Kommün örökségét, az ellenségek egész világával találta magát szemben.

Az volt még a legkevesebb, hogy valamennyi ország polgári sajtója rágalmazó támadások özönét zúdította rá. Sőt, ezzel az

Internacionálé bizonyos értelemben és bizonyos fokig még propaganda-eszközre is tett szert, amennyiben a Főtanács e támadásokat nyilvános nyilatkozatokban utasította vissza, és így legalább a nagy angol sajtóban valamennyire szóhoz jutott.

A Főtanácsnak súlyos megterhelést jelentett, hogy gondoskodnia kellett a Kommün menekültjeiről, akik részben Belgiumba és Svájcba, főleg azonban Londonba vették útjukat. A Főtanács, a szokott rossz anyagi helyzetében, csak a legnagyobb nehézségek és fáradozások árán tudta a szükséges pénzeket előteremteni. Hosszú hónapokon keresztül kénytelen volt erejét és idejét erre fordítani, s közben elhanyagolta az egyéb, állandó feladatait, holott ezek annál sürgősebb elintézést igényeltek volna, mivel majdnem az összes kormányok mozgósítottak az Internacionálé ellen.

De még a kormányoknak ez a háborúja sem volt a legsúlyosabb gond. Eleinte csak a kontinens egyes államaiban folyt hol kisebb, hol nagyobb nyomatékkal; az a kísérlet azonban, hogy valamennyi kormány egyesüljön az osztálytudatos proletariátus elleni hajtóvadászatra, egyelőre csődöt mondott. Az első ilyenfajta vállalkozás a francia kormánytól indult ki, mely Jules Favre kezdeményezésére már 1871. június 6-án egy köriratot bocsátott útnak. Ez az okmány azonban annyira ostoba és hazug volt, hogy a többi kormánynál nem talált visszhangra, még Bismarcknál sem, pedig ő egyébként rendkívül fogékony volt mindenféle reakciós s kiváltképp munkásellenes kezdeményezés iránt; Bismarck különben is kizökkent kissé a nagyzási mániájából, mert megijesztette, hogy az egész német szociáldemokrácia — mind a lassalleánusok, mind az eisenachiak pártja — a Kommün mellett foglalt állást.

Valamivel később a spanyol kormány tett második kísérletet arra, hogy az európai kormányokat az Internacionálé ellen összekovácsolja, szintén külügyminiszterének körirata révén. Nem elegendő, mondja ez a körirat, ha a kormányok külön-külön a legszigorúbb intézkedéseket foganatosítják az Internacionálé ellen, s a saját területükön belül elnyomják annak szekcióit; a baj orvoslására egyesíteni kellene valamennyi kormány erőfeszítéseit. E csábhangok már inkább meghallgatásra találtak volna, ha az angol kormány nem fordul velük azonnal szembe. Lord Granville azonban kijelentette, hogy az Internacionálé tevékenysége „itt, Angliában" főként arra szorítkozik, hogy tanácsot adjon sztrájkkérdésekben,

de a munkabeszüntetések támogatására csupán jelentéktelen pénzösszegekkel rendelkezik; ami viszont az Internacionálé forradalmi terveit illeti, amelyek programjának egy részét képezik, ezek inkább a külföldi tagjainak nézeteit tükrözik, mint az angol munkásokét, akiknek figyelme főleg a bérkérdésekre összpontosul. Ámde a külföldiek, csakúgy mint a brit alattvalók, a törvények védelme alatt állnak; ha ezeket megsértenék, amennyiben Nagy-Britanniával barátságban élő államok ellen viselt hadműveletben vesznek részt, akkor érezni fogják a törvény szigorát. Egyelőre azonban semmi sem indokolja, hogy angol területen élő külföldiek ellen rendkívüli intézkedéseket hozzanak. Egy oktalan javaslat ilyen okos visszautasítása természetesen arra a zsörtölődő megjegyzésre késztette Bismarck félhivatalos sajtószervét, hogy az Internacionálé elleni küzdelem lényegében szükségképp hatástalan marad mindaddig, amíg a brit föld olyan menedéket jelent, ahonnan más európai államokat az angol törvények védelme alatt büntetlenül lehet nyugtalanítani.

Noha ilyenformán a kormányok nem tudtak összehozni közös keresztes hadjáratot az Internacionálé ellen, de magának az Internacionálénak sem sikerült zárt falanxban fellépni azon üldözésekkel szemben, amelyeknek a kontinens egyes országaiban a szekciói ki voltak téve. Ez a gond mindennél inkább nyomta az Internacionálét, és nem utolsósorban azért, mert érezte, hogyan inog a lába alatt a talaj éppen azokban az országokban, amelyeknek munkásosztálya eddig a legbiztosabb támaszát alkotta: Angliában, Franciaországban és Németországban, ahol a nagyipari fejlődés többékevésbé előrehaladott stádiumban volt, s a munkások több-kevesebb korlátozással részt vehettek a törvényhozó testületek megválasztásában. Hogy ezek az országok mennyire fontosak voltak az Internacionálé számára, az már külsőleg is megnyilvánult abban, hogy a Főtanácsnak 20 angol, 15 francia és 7 német tagja volt, ezzel szemben Svájcot és Magyarországot csak 2—2, Lengyelországot, Belgiumot, Írországot, Dániát és Olaszországot pedig csak 1—1 tag képviselte.

Németországban Lassalle a munkások közötti agitációt elejétől kezdve nemzeti alapra helyezte. Ezért Marxtól igen keserű szemrehányásokat kapott, pedig — mint hamarosan kiderült — éppen ezáltal kerülhette el a német munkásmozgalom azt a válságot,

amelyen a kontinens többi országában a szocialista fejlődésnek keresztül kellett esnie. Egyelőre azonban a háború a német munkásmozgalom ideiglenes stagnálását idézte elő; mindkét frakciója túlságosan el volt foglalva önmagával, semhogy az Internacionáléval sokat törődhetett volna. Mind a két frakció Elzász-Lotaringia annexiója ellen és a Párizsi Kommün mellett foglalt állást. De az eisenachiak — s a Főtanács csak őket ismerte el az Internacionálé szekciójaként — annyira az előtérbe kerültek, hogy még jobban kellett tartaniuk a hazaárulás vádjától és más hasonló gyönyörűségektől, mint a lassalleánusoknak. Hiszen Bebel volt az, aki a Reichstagban tartott heves beszédével, amelyben kijelentette, hogy a német szociáldemokraták szolidárisak a francia kommünárokkal, elsőnek keltette fel Bismarck bizalmatlanságát, mint ezt maga a miniszterelnök is beismerte. S ez a bizalmatlanság most abban robbant ki, hogy Bismarck egyre nagyobb, egyre erőszakosabb csapásokat igyekezett mérni a német munkásmozgalomra. De az eisenachiak és az Internacionálé közötti kapcsolat szempontjából az volt a legdöntőbb, hogy az eisenachiak, amióta önálló nemzeti párttá alakultak, mindinkább eltávolodtak az Internacionálétól.

Franciaországban a Thiers-ek és Favre-ek olyan kemény kivételes törvényt szavaztattak meg a „kurtanemesek" parlamentjével az Internacionálé ellen, amely teljesen megbénította a versailles-iak mészárlása folytán amúgy is ezer sebből vérző, halálra gyötört munkásosztályt. A „rendnek" ezek a hősei vad bosszúvágyukban annyira mentek, hogy Svájctól, sőt Angliától is a Kommün menekültjeinek kiszolgáltatását követelték azzal az ürüggyel, hogy ezek közönséges bűnözők, s Svájcban majdnem célt is értek! Így aztán magával Franciaországgal a Főtanácsnak minden összeköttetése megszakadt. Hogy a francia elem mégis képviselve legyen benne, felvette tagjai közé a Kommün néhány menekültjét, részben olyanokat, akik már előbb is az Internacionálé tagjai voltak, részben pedig olyanokat, akik forradalmi energiájukkal tettek szert hírnévre. Ezzel a Főtanács a Kommünnek akarta hódolatát kifejezni. Ámde bármily helyes is volt ez az elképzelés önmagában véve, a Főtanácsot nem erősítette, hanem csak gyengítette. Mert a Kommün menekültjei is áldozatul estek minden emigráció sorsának, őket is felőrölte a belső viszály. Marxnak most a francia emigrációval kellett végigszenvednie mindazt a nyomorúságot, amit húsz

esztendővel ezelőtt a némettel. Bizonyára ő volt az utolsó, aki valaha is elismerést várt azért, amit kötelességének tartott megtenni, de 1871 novemberében mégsem állta meg, hogy ne sóhajtson fel a francia menekültek örökös széthúzása miatt: „Hát ez a köszönet azért, hogy majdnem öt hónapot vesztegettem el a menekültek kedvéért végzett fáradozásaimmal, és hogy az »Üzenettel« megmentettem a becsületüket!" (F. A. Sorgéhoz, *lásd* BAB, 33. old.)

Végül pedig az Internacionálé elvesztette azt a támaszt, amelyet addig az angol munkásság jelentett számára. Külsőleg a szakítás először abban mutatkozott meg, hogy a trade-unionizmus két tekintélyes vezetője, Lucraft és Odger, akik elejétől kezdve tagjai voltak a Főtanácsnak — sőt Odger, amíg ez a tisztség fennállt, a Főtanács elnöke is volt — bejelentették kilépésüket a polgárháborúval foglalkozó „Üzenet" miatt. Ebből keletkezett az a legenda, hogy a trade-unionok kiváltak az Internacionáléból, erkölcsi felháborodásukban afölött, hogy az Internacionálé a Kommün pártját fogta. Az ebben rejlő szikrányi igazság azonban semmiképp sem meríti ki a döntő okot: az angol trade-unionokkal való szakításnak sokkal mélyebb összefüggései voltak.

Az Internacionálé és a trade-unionok közötti szövetség elejétől kezdve érdekházasság volt. Kölcsönösen szükségük volt egymásra, de egyik fél sem gondolt arra, hogy a másikkal teljesen egybeolvadjon, s vele jóban-rosszban osztozzon. Marx mesteri ügyességgel állította össze az Internacionálé „Alapító Üzenetét" és Szervezeti Szabályzatát oly módon, hogy az közös programot alkosson mind az Internacionálé, mind a trade-unionok számára. De a trade-unionok, jóllehet aláírhatták ezt a programot, gyakorlatilag mégiscsak azt választották ki belőle, ami ínyükre volt. Ezt a viszonyt Lord Granville egészen találóan jellemezte a spanyol kormányhoz intézett választáviratában. A trade-unionok célja az volt, hogy megjavítsák a munkafeltételeket a kapitalista társadalom keretein belül. E cél elérése, illetve biztosítása végett a politikai harcot sem vetették el, de harci szövetségeseiknek és a harc eszközeinek megválogatásában teljesen függetlenítették magukat mindenféle elvi aggályoskodástól olyan kérdésekben, amelyek nem érintették közvetlen céljukat.

Marxnak hamar fel kellett ismernie, hogy a trade-unionoknak ez a merev természete, amely mélyen benne gyökerezett az angol

proletariátus történelmében és jellegében, nem egykönnyen törhető meg. A trade-unionoknak szükségük volt az Internacionáléra, hogy a választási reformot keresztülhajszolják, de amint ez megvalósult, a liberálisokra kezdtek kacsingatni, mert az ő segítségük nélkül nem számíthattak parlamenti mandátumok elnyerésére. Marx már 1868-ban kifakadt ezen „intrikusok" ellen, s köztük már Odgert is megnevezte, aki több ízben jelöltette magát a parlamentbe. Más alkalommal pedig Marx a következő jellemző szavakkal helyeselte azt a körülményt, hogy Bronterre O'Brien szektavezető néhány híve bent ül a Főtanácsban: „Ezek az obrienisták minden ostobaságuk mellett ellensúlyozzák a Főtanácsban a trade-unionistákat, amire gyakran szükség van. A obrienisták forradalmibbak, a földkérdésben határozottabbak, kevésbé nacionalisták és sem egy, sem más formában nem megvesztegethetők. Különben régen kitettük volna a szűrüket" (F. Boltének, 1871. nov. 23. *Lásd* BAB, 38. old.). Marx mindig ellenállt annak az ismételten felmerülő javaslatnak, hogy Anglia számára külön föderális tanácsot hozzanak létre, mégpedig — mint ezt a többi között a Főtanács 1870. január 1-i körlevelében is kifejtette — főleg abból az okból, hogy az angoloknak nincs érzékük az általánosításhoz, és hiányzik belőlük a forradalmi szenvedély, tehát az ilyen föderális tanács a parlament radikális tagjainak játékszerévé válna.

Az angol munkásvezérek kiválása után Marx igen élesen a szemükre vetette, hogy eladták magukat a liberális kormánynak. Ez találó lehetett egyeseket illetően, másokat illetően még akkor sem áll, ha a megvesztegetést „más formában" értjük, vagyis nem egyszerűen készpénzfizetésként. Applegarth például mint trade-unionista legalább olyan tekintélynek örvendett, mint Odger vagy Lucraft, sőt a parlament mindkét házában a trade-unionizmus hivatalos képviselőjének számított. Már a baseli kongresszus után meginterpellálták parlamenti „jóakarói", hogyan vélekedik ezen kongresszusnak a köztulajdon kérdésében hozott határozatairól, de még ettől az alig burkolt fenyegetéstől sem hagyta magát megfélemlíteni. S amikor 1870-ben beválasztották a veneriás megbetegedések leküzdését célzó törvényjavaslatok megvitatására kiküldött királyi bizottságba, ő lett az első munkás, aki igényt tarthatott arra, hogy az uralkodó „hű és kedvelt alattvalónknak" nevezze. De Applegarth mindezek ellenére aláírta a franciaországi polgár-

háborúról szóló „Üzenetet", és egyébként is mindvégig hű maradt a Főtanácshoz.

Csakhogy éppen ennek a személyileg gáncstalan embernek a példája mutatja (Applegarth később a Kereskedelmi Hivatalba való meghívatását is visszautasította), hogy miben állt az angol munkásvezérek pálfordulása. A trade-unionok legközelebbi célja az volt, hogy jogvédelmet szerezzenek a hozzájuk tartozó szövetségeknek és pénztáraknak. S ezt a célt látszólag el is érték, amikor a kormány 1871 tavaszán törvényjavaslatot terjesztett be, mely szerint minden trade-unionnak joga van a törvényes bejegyzésre és pénztárának jogvédelmére, ha alapszabályai nem ütköznek a büntetőtörvényekbe. Ámde amit a kormány az egyik kezével adott, azt elvette a másikkal.

A törvény második része úgyszólván eltörölte az egyesülési szabadságot, amennyiben újból megerősítette, sőt megszigorította mindazokat a végtelenül tágítható intézkedéseket, amelyeket valaha is a sztrájkok ellen kigondoltak: az „erőszak alkalmazásának", a „fenyegetőzésnek", a „megfélemlítésnek", a „zaklatásnak", az „akadályozásnak" stb. tilalmát. Valóságos kivételes törvény volt; a trade-unionok által gyakorolt, illetve céljaikat elősegítő cselekmények büntetendőkké lettek, míg ugyanezek a cselekmények büntetlenek maradtak, ha más szervezetek hajtották végre őket. Az angol trade-unionizmus történetírói a maguk rendkívül udvarias hangján így írnak erről: „Igazán kevés haszonnal kecsegtetett a szakszervezetek létének törvényes elismerése a büntetőtörvények oly mérvű kitágítása mellett, hogy azok még a mindennapi békés eszközökre is kiterjedtek, amelyeket ezek az egyesületek céljaik elérésére alkalmazni szoktak." A szakszervezetek tehát, első ízben, törvényesen elismert és védett testületekké lettek, de ugyanakkor a szakszervezeti tevékenység ellen irányuló törvényes rendelkezéseket a leghatározottabban megerősítették és még szigorúbbá tették.

A trade-unionok és vezetőik természetesen visszautasították ezt a Danaida-ajándékot. Ellenállásukkal azonban csak azt érték el, hogy a kormány két részre bontotta a törvényjavaslatot: a szakszervezeteket legalizáló törvényre és a mindenfajta szakszervezeti tevékenységet súlyos megtorlással fenyegető büntető törvénynovellára. Ez persze nem igazi siker volt, hanem csapda, amelybe

be akarták csalogatni a szakszervezeti vezetőket, és amelybe csakugyan bele is sétáltak. Többre becsülték pénztáraikat, mint szakszervezeti elveiket; valamennyi szakszervezeti vezető, és elsőnek maga Applegarth, bejegyeztette egyesületét az új törvény alapján. S már 1871 szeptemberében minden formaság betartása mellett feloszlatta magát az egyesült szakszervezetek kongresszusa, az „új unionizmust" képviselő szerv, amely korábban az Internacionálé és a trade-unionok közötti összekötő kapocs volt, kijelentvén, hogy „megoldást nyertek azok a feladatok, amelyeknek kedvéért életrehívatott".

A trade-unionok vezetői valószínűleg azzal a nézettel nyugtatták meg lelkiismeretüket, amellyel fokozatos elpolgáriasodásuk közben amúgy is megbarátkoztak, hogy a sztrájkok már csak durva megnyilatkozásai a szakszervezeti mozgalomnak. Hiszen egyik ilyen vezető már 1867-ben kijelentette egy királyi bizottság előtt, hogy a sztrájkok mind a munkásoknak, mind a munkáltatóknak csupán puszta pénzkidobást jelentenek. Ennélfogva minden erejükkel fékezték az angol proletariátusnak a kilencórás munkanapért folyó mozgalmát, amely 1871-ben hatalmas méreteket öltött. A tömegek ugyanis nem mentek keresztül vezetőiknek „államférfiúi" fejlődésén, s az új büntetőnovella rendkívül felingerelte őket. A mozgalom április 1-én, a sunderlandi gépgyári munkások sztrájkjával kezdődött, gyorsan elterjedt a gépgyári kerületekben, és tetőfokát a new-castle-i sztrájkban érte el, amely öt hónap múltán a munkások teljes győzelmével végződött. A gépgyári munkások nagy szövetsége azonban abszolút elutasító álláspontot foglalt el e tömegmozgalommal szemben; sztrájkban álló tagjai csak tizennégy heti sztrájk után kaptak heti öt shilling sztrájksegélyt a rendes munkanélküli segélyen felül. A hamarosan számos más szakmára is átterjedő mozgalmat majdnem kizárólag csak a Kilencórás Liga támogatta, amely ebben a harcban jött létre, és amely John Burnett személyében igen tehetséges vezetőre tett szert.

Annál élénkebb rokonszenvre talált a Kilencórás Liga az Internacionálé Főtanácsánál. A Főtanács elküldte Dániába és Belgiumba két tagját, Cohnt és Eccariust, hogy megakadályozzák a gyárosok ügynökeit külföldi munkások toborzásában. Ez nagymértékben sikerült is nekik. Burnett-tel folytatott tárgyalásai során Marx nem tudta magát visszatartani

attól a keserű észrevételtől, hogy sajátos balszerencse következtében a munkások szervezett testületei mindaddig távol maradnak az Internacionálétól, amíg bajba nem kerülnek, holott ha idejekorán közelednének, minden elővigyázati intézkedést jókor meg lehetne tenni. Közben azonban úgy látszott, hogy az Internacionálé a trade-unionista vezérek elvesztéséért nagyon is bőséges kárpótlást nyer a tömegek körében. Újabb és újabb szekciók jöttek létre, a már meglevők pedig mind több új taggal gyarapodtak. De emellett mindig sürgetőbbé vált az a követelés, hogy Angliának legyen külön föderális tanácsa.

S most Marx végül is belement ebbe a kompromisszumba, mely ellen oly sokáig hadakozott. Mivel a Kommün bukása után új forradalomra belátható időn belül nem volt lehetőség, szemlátomást nem is tartotta már olyan fontosnak, hogy a Főtanács közvetlenül tartsa kézben a forradalom leghatalmasabb emelőjét. Marx korábbi aggályai azonban mégis indokoltaknak bizonyultak: a föderális tanács megalakulásával az Internacionálé ténykedésének nyomai hamarabb tűntek el Angliában, mint bármely más országban.

5. A BAKUNYINISTA ELLENZÉK

Mint láttuk, az Internacionálénak a Párizsi Kommün bukása után még Németországban, Franciaországban és Angliában is nagy nehézségekkel kellett megbirkóznia. De ennél is hatalmasabbak voltak e nehézségek más országokban, ahol az Internacionálé gyengébb lábon állt. A válságnak az a kis tűzfészke, amely Latin-Svájcban már a német—francia háború előtt létrejött, most kiterjedt Olaszországra, Spanyolországra, Belgiumra és több más országra is. Úgy tűnt, hogy Bakunyin irányzata viszi el a pálmát a Főtanács irányzata elől.

A dolgok ilyen alakulását nem Bakunyin agitációs tevékenysége idézte elő, s nem is az ő intrikái, mint a Főtanács feltételezte. Igaz, hogy Bakunyin a „Tőke" fordítását már 1871 első napjaiban abbahagyta, hogy újfajta politikai tevékenységnek szentelje magát; e tevékenységnek azonban semmi köze sem volt az Internacionáléhoz, s olyan fordulatot vett, hogy Bakunyin politikai tekintélyét súlyosan megrendítette. A hírhedt Nyecsajev-ügyről

van szó, amely fölött nem lehet oly könnyen napirendre térni, mint ezt Bakunyin lelkes hívei szeretnék, akik csak „túl nagy jóságból fakadó túl nagy hiszékenységet" vetnek Bakunyin szemére.

Nyecsajev húszegynéhány éves fiatalember volt; jobbágyként született, de liberális jóakarói segítségével elvégezte a tanítóképző szemináriumot. Belekerült az akkori orosz diákmozgalomba, s itt — nem ugyan fogyatékos műveltsége és mérsékelt eszessége, hanem vad energiája és a cári elnyomással szemben tanúsított féktelen gyűlölete révén — bizonyos tekintélyt szerzett magának. Legjellemzőbb tulajdonsága az volt, hogy nem ismert semmiféle erkölcsi gátlást, ha az ügyét vélte szolgálni. Magának nem kívánt semmit, és ha kellett, mindenről le tudott mondani, de nem riadt vissza a legelvetendőbb cselekedetektől sem, ha azt képzelte, hogy ezzel a forradalmat segíti elő.

Már 1869 tavaszán megjelent Genfben, kétszeres dicsfénnyel övezetten: mint a Péter-Pál-erődből megszökött államellenes merénylő, s mint annak a mindenható bizottságnak a küldötte, amely állítólag titokban előkészíti egész Oroszország forradalmát. Mindkettő puszta kitalálás volt; sem ilyen bizottság nem létezett, sem pedig Nyecsajev nem ült soha a Péter-Pál-erődben. Néhány közeli barátjának letartóztatása után ment külföldre, saját állítása szerint azért, hogy a régebbi emigránsokat rábeszélje: lelkesítsék nevükkel és írásaikkal az orosz ifjúságot. Ezt a célt Bakunyinnál el is érte, méghozzá olyan mértékben, hogy az tisztára megfoghatatlan. Bakunyinnak imponált ez a „fiatal vadember", ez a „kis tigris", ahogy Nyecsajevet elnevezte. Annak az új nemzedéknek a képviselőjét látta benne, amely forradalmi tetterejével halomra dönti a régi Oroszországot. Bakunyin olyan feltétlenül hitt a „bizottságban", hogy kötelezettséget vállalt, hogy minden ellenvetés nélkül alárendeli magát a Nyecsajev által közvetítendő utasításainak: azonnal hajlandó volt Nyecsajevvel közösen egy csomó rendkívül éles hangú forradalmi írást kiadni és az orosz határon átdobni.

Ezért az irodalomért Bakunyin kétségtelenül éppoly felelős, mint Nyecsajev, és nem különösebben érdekes kutatnunk, hogy melyikük írta a legkomiszabb teljesítményeik egyikét vagy másikát. Nem vitás azonban, hogy Bakunyin a szerzője azon felhívásnak, amely az orosz tisztektől ugyanolyan feltétel nélküli engedelmes-

séget követel a „bizottsággal" szemben, amilyenre ő kötelezte magát, továbbá azon röpiratnak, amely az orosz haramiavilágot idealizálja*, s végül azon „Forradalmi katekizmusnak", amely csak úgy hemzseg a Bakunyin által előszeretettel használt „iszonyatos" elképzelésektől és „szörnyű" szavaktól. Nem nyert azonban bizonyítást, hogy Bakunyinnak valaha is része lett volna Nyecsajev demagóg gyakorlatában; sőt ellenkezőleg, ennek utóbb maga is áldozatául esett, s csak akkor, túlságosan későn, mutatott ajtót a „kis tigrisnek". Ha már az Internacionálé Főtanácsa Bakunyint és Nyecsajevet megvádolta, hogy Oroszországban ártatlan embereket romlásba döntöttek, mert oly módon küldtek nekik leveleket, nyomtatványokat, illetve táviratokat, hogy az szükségszerűen felkeltette az orosz rendőrség gyanúját — akkor is méltányos lett volna, hogy egy Bakunyin-vágású férfiút efféle szemrehányásoktól megvédjenek. Az igazi tényállást — leleplezésekor — maga Nyecsajev ismerte be. Pirulás nélkül vallott gyalázatos módszereiről: úgy kompromittálni mindazokat, akik nem teljesen szolidárisak vele, hogy vagy megsemmisíthesse, vagy teljesen beleránthassa őket a mozgalomba. Ugyanilyen módszer szerint felindult pillanatokban kompromittáló nyilatkozatokat íratott alá olyanokkal, akik bíztak benne, vagy bizalmas leveleket lopott el tőlük, amelyekkel aztán zsarolhatta őket.

Bakunyin még nem ismerte fel ezeket a módszereket, amikor Nyecsajev 1869 őszén Oroszországba visszatért. Írásbeli meghatalmazást vitt magával Bakunyintól, melyben őt „teljhatalmú képviselőnek" nevezte — természetesen nem az Internacionálé, de még csak nem is az Alliance, hanem az úgynevezett „Európai forradalmi Alliance" teljhatalmú képviselőjének. Ez utóbbi szervezetet Bakunyin találékony szelleme mintegy az „orosz ügyekkel foglalkozó Alliance" letéteményeseként alapította meg, de nyilván csak papíron létezett. Bakunyin nevének azonban elég varázsa volt ahhoz, hogy bizonyos nyomatékot adjon Nyecsajev agitációjának a diákok körében. De Nyecsajev most is főként a „bizott-

* Mehring Bakunyinnak 1869-ben Genfben megjelent „A forradalmi kérdés felvetése" c. röpiratára céloz. Ebben Bakunyin az „igazi forradalmár" típusaként magasztalja fel az orosz haramiát. A röpirat bírálatára vonatkozóan *lásd* M—E. Műv. XIII. köt. II. rész, 599—600. old. (oroszul). — *A ford.*

sággal" szélhámoskodott. S amikor újonnan szerzett hívei közül bizonyos Ivanov nevű diák kételkedni kezdett ennek a titkos felsőbbségnek a létében, orgyilkossággal takarította el útjából ezt a kényelmetlen szkeptikust. Ivanov holttestének felfedezése után számos letartóztatás történt, de Nyecsajevnek sikerült elhagynia az országot.

1870 január elején ismét megjelent Genfben, s most elölről kezdődött a régi játék. Bakunyin a legnagyobb hévvel síkraszállt azért, hogy Ivanov meggyilkolása politikai cselekmény, nem pedig közönséges bűntett volt, tehát Svájc nem tehet eleget az orosz kormány kívánságának és nem szolgáltathatja ki Nyecsajevet. Maga Nyecsajev egyelőre olyan jól elrejtőzött, hogy a rendőrség nem tudta megtalálni. Pártfogójával azonban gonosz tréfát űzött. Rávette Bakunyint, hogy hagyja abba a „Tőke" fordítását, és szentelje teljes erejét a forradalmi propagandának. Egyben megígérte, hogy a már kifizetett előleg dolgában megegyezik a kiadóval. Bakunyin akkoriban a legszűkösebb körülmények között élt, s ennélfogva ezt az ígéretet csak úgy érthette, hogy Nyecsajev vagy az ő titokzatos „bizottsága" visszafizeti a kiadónak a 300 rubel előleget. Ezzel szemben Nyecsajev nem a kiadónak írt, hanem Ljubavinnak, mégpedig olyan levélpapíron, amely a „bizottság" nevének feltüntetésén kívül bárddal, tőrrel és revolverrel volt ékesítve. Ebben a levélben a „bizottság" „hivatalos határozattal" halálbüntetés terhe mellett megtiltotta Ljubavinnak, hogy az előleget Bakunyintól visszakövetelje. Bakunyin minderről csak Ljubavinnak hozzá intézett sértő leveléből szerzett tudomást, mire sietett újabb elismervénnyel igazolni adósságát, s kötelezettséget vállalt, hogy azonnal visszafizeti, mihelyt módjában áll. Egyúttal szakított Nyecsajevvel, akiről időközben más cifra dolgokat is megtudott, a többi között azt, hogy a Simplon-posta megtámadását és kirablását tervezi.

Bakunyinra nézve nagyon kellemetlen következményekkel járt ez a megfoghatatlan és politikusnál megbocsáthatatlan hiszékenység, amelynek élete e kalandos epizódjában átengedte magát. Marx már 1870 júliusában értesült erről a históriáról, mégpedig ezúttal teljesen megbízható forrásból, a derék Lopatyintól. Lopatyin májusban, genfi tartózkodása idején, igyekezett Bakunyint meggyőzni arról, hogy Oroszországban nincsen semmiféle

„bizottság", hogy Nyecsajev sohasem ült a Péter-Pál-erődben, és Ivanov megfojtása egészen céltalan gyilkosság volt. Közléseit még azzal is alátámasztotta, hogyha valaki jól értesült ezekről a dolgokról, az ő, Lopatyin. De minden fáradozása hiábavalónak bizonyult. Mindez persze csak megerősítette Marxot abban a kedvezőtlen véleményében, amelyet akkor már kialakított magának Bakunyinról. Az orosz kormány viszont, mely Ivanov meggyilkolása, illetve az ezzel kapcsolatos letartóztatások révén leleplezte Nyecsajev üzelmeit, most alaposan kihasználta a kedvező alkalmat. Hogy az orosz forradalmárokat az egész világ előtt pellengérre állítsa, első ízben tárgyaltatott a törvényszékkel politikai pert nyilvánosan és esküdtek által. Az úgynevezett Nyecsajev-ügy tárgyalása 1871 júliusában kezdődött Pétervárott; a vádlottak padján nyolcvannál többen, főként diákok ültek, s ezeknek nagy részét súlyos börtönbüntetésre vagy éppenséggel szibériai bányákban végzendő kényszermunkára ítélték.

Maga Nyecsajev ekkor még szabadlábon volt, s felváltva hol Svájcban, hol Londonban, hol Párizsban tartózkodott; Párizsban élte át az ostrom és a Kommün idejét is. Csak 1872 őszén árulta el Zürichben egy besúgó. Bakunyinnak nem lehet szégyenül felróni, hogy még mindig védelmébe vette Nyecsajevet, s barátaival együtt kiadott egy röpiratot Schabelitznél Zürichben, mellyel meg akarta akadályozni, hogy a letartóztatott Nyecsajevet közönséges bűntett címén kiszolgáltassák. S az sem válik Bakunyin szégyenére, hogy amikor a kiszolgáltatás mégis megtörtént, a következőket írta Ogarjovnak (utóbbit Nyecsajev ugyancsak az orránál fogva vezette, s részben vagy egészben még a Bahmetyev-féle alapot is kicsalta tőle, mellyel Herzen halála óta Ogarjov rendelkezett): „Bizonyos belső hang azt súgja nekem, hogy Nyecsajev, aki menthetetlenül elveszett, és ezt kétségtelenül tudja is, ezúttal fel fogja hozni lényének mélyéből — amely zavaros és züllött, de korántsem aljas — minden vele született energiáját és hősiességét. Hősként fog elpusztulni, és most az egyszer semmit és senkit sem árul el." Ezt a feltevést Nyecsajev tíz szörnyű fegyházi éve idején, egészen halála napjáig igazolta is; amennyire lehetett, igyekezett jóvátenni előző bűneit, s oly acélkemény akaraterőről tett tanúbizonyságot, amelynek még börtönőrei is alárendelték magukat.

A Bakunyin és Nyecsajev közötti szakítás időpontja egybeesett a német—francia háború kitörésével. Ez Bakunyin gondolatait azonnal más irányba terelte. E régi forradalmár most arra számított, hogy a német seregek bevonulása adja meg a jelet a szociális forradalom kirobbantására Franciaországban. A francia munkás, vélte Bakunyin, nem maradhat tétlenül ilyen arisztokratikus, monarchikus katonai invázióval szemben, mert ezzel nemcsak a saját, hanem a szocializmus ügyét is elárulná, hiszen Németország győzelme az európai reakció győzelme. Bár Bakunyin joggal szállt vitába azzal a nézettel, hogy a belső forradalom megbénítaná a nép ellenállását a külső ellenséggel szemben, s nem alaptalanul hivatkozott e tekintetben éppen a francia történelemre, javaslatai mégis csupán az álmok világában mozogtak. Bakunyin ugyanis azt gondolta, hogy a bonapartista, reakciós szellemű parasztságot be lehet vonni a városi munkásokkal közösen folytatandó forradalmi harcba. De nem rendeletekkel, kommunista javaslatokkal és szervezeti formákkal kell a parasztokhoz közeledni, mert ez csak fellázítaná őket a városok ellen, hanem lelkük legmélyéről kell előcsalogatni a forradalmi érzelmeket, hangoztatta Bakunyin, s a továbbiakban sem fukarkodott hasonló fantasztikus szóvirágokkal.

A császárság bukása után Guillaume a „Solidarité"-ban felhívást tett közzé a francia köztársaságnak felfegyverzett szabadcsapatokkal való megsegítésére. Ez igazán csak bohóckodás volt, különösen olyan valakitől, aki teljes fanatizmussal prédikálta, hogy az Internacionálénak tartózkodnia kell mindenféle politikától. Nem is volt más visszhangja, csak annyi, hogy Guillaume-ot felhívásával együtt kinevették. Nem bírálható el azonban ugyanígy Bakunyin, aki szeptember 26-án Lyonban forradalmi Kommünt igyekezett kikiáltatni. Őt forradalmi elemek hívták oda. Sikerült is elfoglalniuk a városházát, majd meghirdették az „állam közigazgatási és kormányzati apparátusának" eltörlését, s helyébe kikiáltották a „közösség forradalmi föderációját". Ámde Cluseret tábornok árulása és néhány más személy gyávasága folytán a nemzetőrség könnyű győzelmet aratott a mozgalom fölött. Bakunyin hiába sürgetett erélyes intézkedéseket, hiába követelte elsősorban a kormány képviselőinek letartóztatását. Így aztán őt magát fogták el, egy szabadcsapat segítségével azonban megszökött.

Néhány hétig Marseille-ben tartózkodott, remélve, hogy a mozgalom újra felélénkül; de október végén, amikor már látta, hogy reményeiben csalatkozott, ismét visszatért Locarnóba.

Méltányos lett volna e sikertelen kísérlet kigúnyolását a reakciónak átengedni. Nagyon találóan ítéli meg a dolgot Bakunyin egy ellenfele, akit az anarchizmussal szemben érzett nagymértékű ellenszenve sem tett elfogulttá: „Sajnos a szociáldemokrata sajtóban is hallatszottak csúfondáros hangok, s ezt Bakunyin ezzel a kísérletével igazán nem érdemelte ki. Magától értetődik, hogy mindazok, akik nem osztják Bakunyinnak és híveinek anarchista nézeteit, méltán bírálhatják, és bírálják is Bakunyin alaptalan reményeit... De ettől eltekintve Bakunyin akkori fellépése merész próbálkozás volt a francia proletariátus álomba merült energiájának felébresztésére, és ennek az energiának egyidejűleg a külső ellenség és a kapitalista társadalmi rend ellen való fordítására. Körülbelül ugyanezt igyekezett elérni fél évvel később a Kommün, amelyet tudvalevőleg Marx melegen üdvözölt." Ez mindenesetre tárgyilagosabb és ésszerűbb állásfoglalás volt, mint az, amelyre a lipcsei „Volksstaat" helyezkedett Bakunyin lyoni proklamációjával kapcsolatban; ez az újság ugyanis időszerűnek tartotta, hogy ebből az alkalomból rázendítsen a régi nótára: ezt a proklamációt még a berlini sajtóiroda sem írhatta volna meg jobban Bismarck szája íze szerint.

Lyoni kudarca mélységesen elcsüggesztette Bakunyint. A mármár kézzelfoghatóvá válni látszott forradalom ismét a messzi távolba tűnt előle, különösen a Kommün leverése után, amely átmenetileg új reményeket ébresztett benne. A Marx által folytatott forradalmi propaganda módszereit mind jobban meggyűlölte, mert egyre inkább ennek tulajdonította a proletariátus — szerinte — álmos magatartását. Ráadásul anyagi helyzete is különösen siralmas volt: fivérei már nem támogatták és előfordultak napok, amikor öt centime-nál több nem volt a zsebében, s még a megszokott csésze teájára sem tellett. Felesége attól féltette, hogy akaratereje megtörik és erkölcsileg összeomlik. De Bakunyin éppen ebben az időben határozta el, hogy kifejti összes nézeteit az emberiség fejlődéséről, a filozófiáról, a vallásról, az államról és az anarchiáról egy nagy közös műben, amelyet részletekben írogatott szabad idejében, s végrendeletének szánt.

Ámde művét nem fejezte be; ennek a nyugtalan léleknek nem adatott meg a hosszas pihenés. Utyin tovább folytatta piszkálódásait Genfben, s 1870 augusztusában el is érte, hogy Bakunyint és néhány barátját kizárják a genfi központi szekcióból azzal az indokolással, hogy az Alliance szekciójának a tagjai. Majd Utyin azt a szélhámosságot kezdte világgá kürtölni, hogy a Főtanács sohasem vette fel az Internacionáléba az Alliance szekcióját, s azok az okmányok, amelyeket az Alliance erről állítólag Eccariustól és Jungtól kapott, egyszerűen hamisítványok. Időközben azonban Robin Londonba költözött, s beválasztották a Főtanácsba, amely ellen oly hevesen harcolt az „Égalité"-ban. A Főtanács ezzel fényes bizonyítékát adta elfogulatlanságának, hiszen Robin továbbra is esküdt híve maradt az Alliance-nak. Már 1871. március 14-én javasolta, hogy hívják össze az Internacionálé különkonferenciáját a genfi viszály eldöntésére. A Kommün előestéjén a Főtanács azt tartotta, hogy e javaslatot vissza kell utasítania, de július 25-i ülésén határozatot hozott, hogy a genfi ügyet a szeptemberben megtartandó konferencia elé terjeszti. Ugyanezen az ülésen a Főtanács Robin kívánságára igazolta azoknak az okmányoknak a hitelességét, amelyekben Eccarius és Jung értesítik az Alliance genfi szekcióját az Internacionáléba való felvételéről.

Az Alliance szekciója azonban augusztus 6-án, alighogy ez a levél Genfbe érkezett, önként feloszlatta magát, s az erről szóló határozatát azonnal megküldte a Főtanácsnak. Ezt rendkívül hatásos gesztusnak szánták: azt a látszatot akarták kelteni, hogy a szekció, miután elégtételt kapott a Főtanácstól Utyin hazugságaival szemben, a békesség és megbékélés kedvéért feláldozza önmagát.

De valójában emögött egészen más döntő indítékok voltak, mint ezt Guillaume később nyiltan be is ismerte. Abban az időben a szekció már teljesen jelentéktelenné vált, és nevezetesen a Kommün Genfben tartózkodó menekültjei csupán a személyes civódások megkövesült romjait látták benne. Guillaume viszont éppen ezekben a menekültekben vélte megtalálni az arra alkalmas elemeket, amelyeknek segítségével szélesebb bázison folytathatja a genfi Föderális Tanács elleni harcot. Ezért oszlott fel az Alliance szekciója, s maradványai néhány héttel később tényleg egyesültek a kommünárokkal egy új szekcióban, amelynek

a „Forradalmi szocialista propaganda és tevékenység szekciója" nevet adták. E szekció kijelentette, hogy egyetért ugyan az Internacionálé általános alapelveivel, de fenntartja magának mindazt az önállóságot, amelyet az Internacionálé Szervezeti Szabályzata és kongresszusai lehetővé tesznek.

Bakunyinnak eleinte mindehhez semmi köze sem volt. Mindenesetre jellemző azon „mindenhatóságra", amelyben az Alliance fejeként állítólag része volt, hogy a genfi szekció nem tartotta szükségesnek legalábbis kérdést intézni a Locarnóban tartózkodó Bakunyinhoz, mielőtt feloszlik. Ő azonban igen éles levélben tiltakozott ez ellen, mégpedig nem sértett hiúságból, hanem azért, mert a szekció feloszlatását az adott körülmények között gyáva és alattomos sakkhúzásnak tartotta. „Ne kövessünk el gyávaságot — írta Bakunyin — azzal az ürüggyel, hogy az Internacionálé egységét óhajtjuk megmenteni." Majd ugyanakkor hozzáfogott, hogy a genfi bonyodalmak részletes ismertetésével tisztázza azokat az elveket, amelyek körül, nézete szerint, a vita folyt; ezekkel a fejtegetéseivel vezérfonalat akart adni a londoni konferencián részvevő hívei kezébe.

E munkából igen jelentős töredékek maradtak fenn, s ezek nagyon előnyösen különböznek azon orosz röpiratoktól, amelyeket Bakunyin egy évvel korábban Nyecsajevvel együtt gyártott. Egyes, csupán alkalmilag használt erős kifejezésektől eltekintve, Bakunyin itt nyugodt és tárgyilagos hangot használ. S bárhogy is vélekedünk Bakunyin külön álláspontjáról, ezek az írásai mindenesetre meggyőző bizonyítékát szolgáltatják annak, hogy a genfi bonyodalmak mélyebb talajban gyökereztek, mint a személyes marakodások futóhomokja, és világossá válik, hogy amennyiben e marakodásoknak is volt bizonyos szerepük, ebben Utyin és társai a főbűnösök.

Azt a mélységes szakadékot, amely őt Marxtól és Marx „államkommunizmusától" elválasztotta, Bakunyin egy pillanatra sem tagadta, s bizony nem is bánt kesztyűs kézzel ellenfelével. De viszont sohasem állította ellenfeléről, hogy semmirekellő, aki csak személyes, megvetendő céljait követi. Bakunyin először kifejtette, hogy az Internacionálé a tömegek méhében keletkezett, s okos, a nép ügyéhez hű férfiak segítették elő világra jöttét, aztán így folytatta: „Megragadjuk az alkalmat, hogy hódolatun-

kat fejezzük ki a német kommunista párt híres vezéreinek, mindenekelőtt Marx és Engels polgártársnak, nemkülönben Ph. Becker polgártársnak, hajdani barátunknak és jelenlegi engesztelhetetlen ellenfelünknek, akik az Internacionálé igazi megteremtői voltak — már amennyire egyes embereknek módjukban áll bármit is teremteni. Annál készségesebben hódolunk előttük, mert kénytelenek leszünk nemsokára harcba szállni velük. Az irántuk érzett megbecsülésünk tiszta és mély, de nem megy el a bálványimádásig, és sohasem fog bennünket arra ragadtatni, hogy velük szemben a rabszolga szerepét vállaljuk. S bár teljes igazságot akarunk szolgáltatni azon hatalmas érdemeiknek, amelyekkel az Internacionálé érdekében kitűntek és kitűnnek, mégis késhegyig menő harcot fogunk folytatni hamis autoritatív elméleteik, diktátori hajlamaik ellen, úgyszintén a földalatti intrikáknak, hiú üzelmeknek, nyomorúságos személyeskedéseknek, mocskos sértegetéseknek, gyalázatos rágalmazásoknak azon módszerei ellen, amelyek egyébként is jellemzők majd minden németnek a politikai harci módszereire, s amelyeket — szerencsétlenségre — az Internacionálében meghonosítottak." Hát ez éppen eléggé goromba volt, arra azonban Bakunyin sohasem volt kapható, hogy vitássá tegye Marxnak, az Internacionálé megalapítójának és vezetőjének halhatatlan érdemeit.

Ámde Bakunyin ezt a munkáját sem fejezte be. Még dolgozott rajta, amikor Mazzini a Luganóban kiadott hetilapjában élesen megtámadta a Kommünt és az Internacionálét. Bakunyin azonnal válaszolt neki „Egy internacionalista felelete Mazzininak" címen; ezt később más, hasonló szellemű röpiratok is követték, amikor Mazzini és környezete belement a polémiába. Az utóbbi idők kudarcai után Bakunyin most teljes sikert aratott: az Internacionálé, amely Olaszországban addig csak gyér fejlődést mutatott, hirtelen országszerte nagy népszerűségre tett szert. S ezt Bakunyin nem az „intrikáival" érte el, hanem lelkes, meggyőző szavaival — hatni tudott arra a forradalmi feszültségre, melyet a Párizsi Kommün különösen az olasz ifjúság körében kiváltott.

A nagyipar Olaszországban még fejletlen volt; a kialakulófélben levő proletariátus osztálytudata csak lassan ébredezett, s nem állt rendelkezésére semmiféle törvényes védelmi vagy támadó

fegyver. Ezzel szemben a nemzeti egységért vívott félévszázados harc a polgári osztályokban nagyra növelte és ébren tartotta a forradalmi hagyományokat. E cél érdekében megszámlálhatatlan felkelésben és összeesküvésben vettek részt, míg végül olyan formában valósult meg a nemzeti egység, hogy az szükségképp nagy csalódást okozott valamennyi forradalmi rétegnek: a félsziget legreakciósabb állama teremtette meg az olasz monarchiát, mégpedig először francia, majd német fegyverek védelme alatt. Ebből a letörtségéből rázták fel a forradalmi ifjúságot a Párizsi Kommün hősi harcai. A sír szélén álló Mazzini ugyan barátságtalanul hátat fordított ennek a feltörő új fénynek, mely ismét kihívta régi szocialistagyűlöletét, de annál őszintébb örömmel üdvözölte a „jövendő Napját", az Internacionálét Garibaldi, aki sokkal inkább volt nemzeti hős.

Bakunyin nagyon is tudta, hogy a nemzet melyik rétegéből özönlenek hozzá a hívek. „Ami Olaszországnak eddig hiányzott — írta 1872 áprilisában —, az nem az ösztönösség, hanem éppen a szervezettség és az eszme volt. Mindkettő most úgy fejlődik, hogy e pillanatban Olaszország Spanyolország mellett, Spanyolországgal együtt talán a legforradalmibb ország. Olaszországban megtalálható az, ami más országokban hiányzik: lángoló, energiától duzzadó ifjúság, amely teljesen kilendült a kerékvágásból, és semmi kilátása sincs a karrierre, amely azonban polgári származása ellenére nem szenved morális és intellektuális kimerültségben, mint a többi ország polgári ifjúsága. Ma fejest ugrik a forradalmi szocializmusba, s elfogadja egész programunkat, az Alliance programját." Bakunyin e sorokat egyik spanyol elvbarátjához intézte, hogy fellelkesítse. Spanyolországi sikereit, ahol nem is tevékenykedett személyesen, hanem csupán néhány barátja révén, Bakunyin szinte még többre becsülte, mint saját olaszországi sikereit. S ez nem a puszta illúzióit fejezte ki, hanem a tényleges helyzet józan értékelését.

Az ipari fejlődés Spanyolországban is nagyon elmaradott volt, és még ott is, ahol már kialakult a modern proletariátus, béklyóba volt verve keze-lába: teljesen jogfosztott volt, úgyhogy kiszolgáltatottságában csakis a végső eszközhöz, a fegyveres felkeléshez folyamodhatott. Barcelona, a legnagyobb spanyol gyárváros, történelme során több barikádharcot látott, mint a világ bármely

városa. Ezt még tetézték a hosszú éveken át tartó, az országot szétmarcangoló polgárháborúk és a forradalmi elemek hatalmas kiábrándulása, amikor azt kellett tapasztalniuk, hogy a Bourbon-dinasztiát 1868 őszén csak azért kergették el, hogy aztán idegen király uralma (jóllehet elég ingatag uralma) alá kerüljenek. Így tehát azok a szikrák, melyek a lángban álló forradalmi Párizsból az egész világot elárasztották, Spanyolországban is nagy tömegű, régóta felhalmozott gyúlékony anyagba hullottak.

Belgiumban másként állt az ügy, mint Olaszországban, illetve Spanyolországban, hiszen itt már volt proletár tömegmozgalom. Ez azonban majdnem kizárólag csak az ország vallon részére korlátozódott. Törzsét a Borinage szélsőségesen forradalmi érzelmű bányamunkásai alkották. Miután sztrájkjaikat évről évre vérfürdőbe fojtották, e bányamunkásokban még csírájában elhalt a gondolat, hogy törvényes eszközökkel törekedjenek osztályhelyzetük megjavítására. Vezetőik proudhonisták voltak, s már csak ezért is rokonszenveztek Bakunyin nézeteivel.

Ha szemügyre vesszük a bakunyinista ellenzéket, ahogyan az a Párizsi Kommün bukása után az Internacionálé kebelén belül kialakult, azt látjuk, hogy éppen csak a nevét kölcsönözte Bakunyintól. Az úgynevezett bakunyinista ellenzék ugyanis azt gondolta, hogy Bakunyin nézeteiben találja meg azon társadalmi ellentétek és feszültségek megoldását, amelyek ezt az ellenzéket ténylegesen életrehívták.

6. A MÁSODIK LONDONI KONFERENCIA

Az Internacionálé Főtanácsa által szeptemberre kitűzött londoni konferenciának az volt a feladata, hogy helyettesítse az esedékes évi kongresszust.

A baseli kongresszus 1869-ben úgy határozott, hogy a következő kongresszust Párizsban tartják. De az a hajtóvadászat, amelyet a nemes Ollivier a népszavazás tiszteletére a francia szekciók ellen rendezett, arra indította a Főtanácsot 1870 júliusában, hogy éljen a kongresszus helyének megváltoztatását lehetővé tevő felhatalmazásával. Ezért a soron levő kongresszust Mainzba hívta össze; egyúttal javasolta a föderális tanácsoknak, hogy

helyezzék át a Főtanács székhelyét Londonból más országba. E javaslatot azonban egyhangúlag elutasították. Aztán a háború kitörése a mainzi kongresszus megtartását is meghiúsította, mire a föderális tanácsok megbízták a Főtanácsot, hogy a legközelebbi kongresszust az események figyelembevételével saját belátása szerint hívja össze.

Az események azonban nem úgy alakultak, hogy tanácsosnak látszott volna a kongresszust már 1871 őszére egybehívni. Előrelátható volt, hogy az Internacionálé tagjait saját hazájukban megbénító elnyomás nem teszi lehetővé kellő számú delegátus kiküldését, azok pedig, akik mégis megjelennének, saját kormányaik bosszúját annál fokozottabb mértékben vonnák magukra. Az Internacionálé azonban semmi kedvet sem érzett, hogy áldozatainak számát gyarapítsa, különösen mert már a Párizsi Kommün mártírjairól való gondoskodás is a végsőkig igénybe vette erejét és anyagi eszközeit.

Ezért a Főtanács úgy döntött, hogy nyilvános kongresszus helyett egyelőre csak zárt konferenciát hív össze Londonba, mint 1865-ben. A gyér részvétel aztán valóban igazolta a Főtanács aggodalmait: a szeptember 17-étől 23-áig ülésező konferencián mindössze 23 küldött jelent meg — 6 belga, 2 svájci, 1 spanyol és a Főtanács 13 tagja; a Főtanács tagjai közül 6-nak azonban csupán tanácskozási joga volt.

A konferencia számos nagyterjedelmű határozatot hozott. Ezek közül egyeseknek — például a munkásosztály általános statisztikájára, a szakszervezetek nemzetközi kapcsolataira és a mezőgazdasági munkások helyzetére vonatkozó határozatnak — az akkori körülmények között csak akadémikus jelentősége volt. Mindenekelőtt fel kellett vértezni az Internacionálét a külső ellenségek veszett támadásaival szemben, s meg kellett szilárdítani belső egységét a saját kebelében dúló bomlasztás kivédésével. E két feladat persze lényegében egybeesett.

A konferencia legfontosabb határozata az Internacionálé politikai tevékenységével foglalkozott. Ez a határozat először is emlékezetbe idézte az „Alapító Üzenetet", a Szervezeti Szabályzatot, a lausanne-i kongresszus határozatait és a Szövetség más hivatalos deklarációit, amelyek kimondták, hogy a munkásosztály politikai felszabadítása elválaszthatatlan szociális felszabadításá-

tól. Majd kifejtette, hogy az Internacionálé a legféktelenebb reakcióval áll szemben, amely szemérmetlenül elnyomja a munkásosztály minden szabadságtörekvését, s nyers erőszakkal örökkévalóvá akarja tenni mind az osztályok közötti különbségeket, mind a birtokos osztályoknak ezen alapuló uralmát; ez ellen — vagyis a birtokos osztályok egyesült ereje ellen — a munkásosztály csakis mint osztály léphet fel, mégpedig úgy, hogy megteremti saját politikai pártját, amely szembefordul a birtokos osztályok valamennyi régi politikai pártjával. A munkáspártnak ilyen politikai párttá való szerveződése nélkül lehetetlen kivívni a szociális forradalom győzelmét és annak végcélját: az osztályok megszüntetését. Végül a határozat hangsúlyozta, hogy a különálló erők egyesítését, amelyet a munkásosztály gazdasági ereje révén bizonyos fokig már elért, ugyancsak ki kell használni a kizsákmányolók politikai hatalma ellen folytatott harcban. Mindezekből kifolyólag a konferencia figyelmeztette az Internacionálé összes tagjait arra, hogy a munkásosztály ilyen harci helyzetében törekedjenek a gazdasági és a politikai küzdelem megbonthatatlan egységére. Szervezeti téren a konferencia felkérte a Főtanácsot, hogy korlátozza azon tagok számát, amelyekkel önmagát kiegészíti, s ne mindig ugyanannak a nemzetnek a képviselőit válassza be. Kimondta a konferencia továbbá, hogy csakis a Főtanács használhatja a „főtanács" címet, az egyes országok föderális tanácsait országuk szerint, a helyi szekciókat pedig székhelyük szerint kell elnevezni. Egyben törölte az olyan szekta-elnevezéseket, mint pozitívisták, mutualisták, kollektivisták, kommunisták stb., s újból kötelezte az Internacionálé minden egyes tagját, hogy mint eddig is, évi egy pennyt fizessen a Főtanácsnak.

Franciaországnak élénk gyári agitációt és írásos propagandát javasoltak a konferencián, Angliának pedig a föderális tanács létrehozását, amelyet a Főtanács azonnal jóváhagy, mihelyt a vidéki szervezetek és a trade-unionok elismerik. Továbbá megállapították, hogy a német munkások teljesítették kötelességüket a német—francia háborúban. Az úgynevezett Nyecsajev-féle összeesküvéssel kapcsolatban azonban minden felelősséget elhárítottak maguktól, s megbízták Utyint, hogy orosz források alapján készítsen a perről tömör jelentést, melyet a Főtanácsnak való bemutatás után a genfi „Égalité"-ban kell közzétenni.

A bakunyini Alliance kérdését elintézettnek tekintették, egyrészt mert a genfi szekció önként feloszlott, másrészt mert az olyan szekta-elnevezések stb. használatát, melyek az Internacionálé általános céljaitól eltérő feladatok kitűzésére utalnak, már amúgy is betiltották. A jurai szekció ügyében jóváhagyták a Főtanács 1870. június 29-i határozatát, amely kimondta, hogy Latin-Svájcot csakis a genfi Föderális Tanács jogosult képviselni. De egyben hivatkoztak arra, hogy ma, amikor az Internacionálé oly nagy üldözésnek van kitéve, a munkásoknak sokkal inkább kell törekedniük az egységre és a szolidaritásra, mint bármikor. Ezért a jurai szekciók derék munkásainak azt ajánlották, hogy újból csatlakozzanak a genfi Föderális Tanácshoz. Határozatot hoztak azonban, hogy e kilépett szekciók, amennyiben mégsem sikerül a genfi Föderális Tanácshoz való csatlakozásuk, a „Jurai Föderáció" nevet vegyék fel. Ezt követően megbízták a Főtanácsot, hogy tagadjon meg minden közösséget az Internacionálé olyan állítólagos sajtószerveitől, mint a „Progrès" és a jurai „Solidarité", amelyek az Internacionálé belső ügyeit a polgári olvasóközönség előtt taglalták.

A konferencia végül a Főtanács döntésére bízta a legközelebbi kongresszus, illetve az esetleg azt helyettesítő konferencia helyének és időpontjának megállapítását.

Nem vitatható, hogy a konferencia határozatai nagyjában és egészében a tárgyilagos mérséklet keretein belül maradtak; a jurai szekcióknak javasolt kiút gondolatával — a „Jurai Föderáció" létrehozásával — például már maguk ezek a szekciók is foglalkoztak. Csupán a Nyecsajev-üggyel kapcsolatos határozatoknak volt olyan személyes élük, amelyet nem lehet objektív szempontokkal megindokolni. Mert igaz, hogy a Nyecsajev-per leleplezéseit a polgári sajtó alaposan kihasználta az Internacionálé megrágalmazására, ezek azonban olyan rágalmak voltak, amilyenekben az Internacionálénak napról napra tucatjával volt része, anélkül, hogy indíttatva érezte volna magát vitába szállni velük, s legfeljebb megvetéssel félrerúgta őket. Ha most mégis kivételt akart tenni, akkor nem lett volna szabad a jelentéstétellel olyan acsarkodó intrikust megbíznia, akitől semmivel sem lehetett több igazságszeretetet elvárni Bakunyinnal szemben, mint a polgári sajtótól.

Utyin aztán a rábízott munkát hozzá méltó módon vezette be. A következő rémtörténetet találta ki: azt állította, hogy Zürichben, ahol feladatát el akarta végezni, s ahol — szerinte — más ellensége nem volt, csak az Alliance-nak néhány, Bakunyin parancsait kiszolgáló tagja, egy szép nap nyolc szlávul beszélő személy a csatorna mentén egy elhagyott helyen megtámadta; támadói megsebesítették, földre teperték, s bizonyára meg is ölték volna és holttestét a csatornába dobták volna, ha nem jön arra négy német diák, és nem menti meg ezt az értékes életet — a későbbi cári szolgálatok számára.

Ettől az egy ügytől eltekintve a konferencia határozatai kétségtelenül alkalmasak voltak arra, hogy előkészítsék a kölcsönös megértés talaját, különösen olyan időpontban, amikor az egész munkásmozgalom elmondhatta: minden bokorban ellenség! Október 20-án már kérte a Főtanácstól az Internacionáléba való felvételét a „Forradalmi szocialista propaganda és tevékenység szekciója", az a szervezet, amely Genfben az Alliance romjaiból és a kommün néhány menekültjéből állt össze. Felvételi kérelmét azonban a Főtanács, a genfi Föderális Tanács véleményének megkérdezése után, visszautasította. Erre aztán a jobblétre szenderült „Solidarité" helyébe lépő „Révolution Sociale" heves keresztтűz alá vetette a „bismarcki koponya által vezetett német bizottságot", amelyen e kiváló lap az Internacionálé Főtanácsát értette, Mellesleg ez a bámulatra méltó jelszó gyors visszhangra talált, s Marx a következőket írta róla egyik amerikai barátjának: „Ez arra a megbocsáthatatlan tényre vonatkozik, hogy én német származású vagyok, s valóban döntő intellektuális befolyással rendelkezem a Főtanácsban. (Nota bene: a *német* elem a Főtanácsban *számszerűleg* kétharmaddal gyöngébb az angolnál, s a franciánál is gyöngébb. A bűn tehát az, hogy az angol és a francia elemek *elméleti téren* a német elem uralma (!) alatt állnak, s ezt az uralmat, értsd a német tudományt, nagyon hasznosnak, sőt nélkülözhetetlennek tartják.)" (F. Boltének, 1871. nov. 23. *Lásd* BAB, 40. old.).

A fő támadásra azután a jurai szekciók vállalkoztak a november 12-én Sonvilier-ben megtartott kongresszusukon. Igaz, hogy 22 szekcióból csak 9 vett részt, összesen 16 küldöttel, s még ennek a kisebbségnek a nagy része is vérszegény társaság volt,

de annál nagyobbra tátotta a száját. Mélyen sértve érezték magukat, hogy a londoni konferencia olyan nevet erőltetett rájuk, amelyet előzőleg már maguk is fel akartak venni; mindamellett elhatározták, hogy engedelmeskednek, és ezentúl „Jurai Föderációnak" nevezik magukat. E „sérelemért" azzal álltak bosszút, hogy a svájci francia—olasz föderációt feloszlatottnak nyilvánították, ami persze csak falra hányt borsó volt. A kongresszus fő teljesítménye azonban abban állt, hogy megszerkesztett és az Internacionálé valamennyi föderációjának megküldött egy körlevelet, melyben kétségbe vonta a londoni konferencia törvényes voltát, s bejelentette, hogy tiltakozása jeléül az általános kongresszushoz fog fellebbezni, amelyet záros határidőn belül össze hell hívni,

Ez a Guillaume által megfogalmazott körlevél abból indult ki, hogy az Internacionálé végzetes lejtőre csúszott. Hiszen eredetileg „minden tekintély elleni óriási tiltakozásnak" szánták; a Szervezeti Szabályzat valamennyi szekciónak, valamennyi szekciócsoportnak önállóságot biztosít, és a Főtanácsot mint végrehajtó csoportot csak egészen szűk hatáskörrel ruházza fel. Lassanként azonban megszokták, hogy vak bizalommal ajándékozzák meg a Főtanácsot. Ez aztán Baselban arra vezetett, hogy a kongresszus önként leköszönt tisztjéről, amennyiben feljogosította a Főtanácsot, hogy a legközelebbi kongresszus döntéséig felvehessen, elutasíthasson vagy feloszlathasson szekciókat. Így a körlevél, — s csak mellesleg jegyezzük meg, hogy a baseli kongresszusnak e határozatát Bakunyin lelkes támogatásával és Guillaume egyetértésével hozták.

Ezek után az történt — jelenti ki a továbbiakban a körlevél —, hogy a Főtanács, mely öt éve ugyanazokból az emberekből áll, s ugyanazon a székhelyen ülésezik, az Internacionálé „törvényes fejének" kezdi tekinteni magát. Miután saját szemében valami kormány-félévé lett, tagjai természetesen a maguk sajátos gondolatait tartják annak a hivatalos elméletnek, amelynek az Internacionáléban kizárólagos létjoga van. A más csoportoknál felmerülő ellentétes nézeteket egyszerűen eretnekségnek tekintik. Így fokozatosan kialakult egy ortodox központ, amelynek székhelye London, és képviselői a Főtanács tagjai. Nem a szándékaikat kell elítélni, hiszen saját iskolájuk nézetei alapján cselekszenek, hanem személy szerint kell ellenük harcolni, mégpedig a leghatározottabban,

mert az ilyen mindenhatóság szükségszerűen korrumpálólag hat. Teljes lehetetlenség, hogy valaki, akinek ilyen hatalma van embertársai fölött, erkölcsös maradhasson.

A londoni konferencia, hangoztatja a körlevél, a baseli kongresszus művét folytatta és olyan határozatokat hozott, amelyek az Internacionáléból — az önálló szekciók szabad szövetségéből — a Főtanács által kézben tartott, tekintélyelven alapuló, hierarchikus szervezetet csinálnak. És minderre feltette a koronát az a határozat, hogy a Főtanács még a legközelebbi kongresszusnak, vagy az azt helyettesítő konferenciának az idejét és helyét is megszabhatja; ezzel a Főtanács kényére-kedvére van bízva, hogy az általános kongresszust, az Internacionálé nagy nyilvános törvénynapját, titkos konferenciákkal helyettesítse. A Főtanács tevékenységét tehát az eredeti rendeltetésére kell korlátozni: egy egyszerű levelező- és statisztikai iroda hatáskörére; az az egység pedig, amelyet diktatúrával és centralizációval iparkodtak elérni, az önálló csoportok szabad társulása révén valósítandó meg. Legyen ebben az Internacionálé máris a jövendő társadalom példaképe.

Jóllehet a jurai szekciók rendkívül sötét színekkel ecsetelték a helyzetet — vagy talán éppen azért —, körlevelük nem érte el a kívánt célt: az a követelésük, hogy a lehető leggyorsabban hívjanak össze kongresszust, még Belgiumban, Olaszországban és Spanyolországban sem talált visszhangra. Spanyolországban a Főtanács ellen intézett éles támadások mögött a Bakunyin és Marx közötti féltékenykedésekre gyanakodtak, az olaszok éppolyan kevés hajlandóságot éreztek arra, hogy a Jurából parancsolgattassanak maguknak, mint arra, hogy Londonból, s csak a belgák foglaltak állást a Szervezeti Szabályzat megváltoztatása mellett: azt kívánták, hogy az Internacionálé kifejezetten nyilvánítassék a teljesen független föderációk szövetségévé, a Főtanács pedig „a levelezés és a felvilágosítás központjává".

De annál nagyobb tetszésre talált a sonvilier-i körlevél az európai polgári sajtóban, amely ezt a szenzációt oly élvezettel csámcsogta, mint valami ritka ínyencfalatot. Hiszen most az Internacionálé kebeléből erősítették meg mindazokat a hazugságokat, amelyek — különösen a Párizsi Kommün bukása után — a Főtanács „kísérteties" hatalmáról elterjedtek. A gyorsan kimúlt „Révolution Sociale" helyébe lépő „Bulletin Jurassien"-nek legalább megvolt

az a kétesértékű elégtétele, hogy leközölhette a polgári lapok lelkesen helyeslő cikkeit.

A sonvilier-i körlevélnek e zajos visszhangja arra indította a Főtanácsot, hogy megadja rá a választ, mégpedig ugyancsak körlevélben. Ennek a következő címet adta: „Az állítólagos szakadások az Internacionáléban" (Die angeblichen Spaltungen in der Internationalen).

7. AZ INTERNACIONÁLÉN BELÜLI SZAKADÁS CSÍRÁJA*

Ha e körlevelet abból a szempontból nézzük, hogy méltó választ adott a Főtanács ellen Sonvilier-ben és másutt elhangzott szemrehányásokra — hogy túllépte, sőt talán meg is hamisította a Szervezeti Szabályzatot, hogy fanatikus türelmetlenséget tanúsított stb. stb. —, akkor bizvást nevezhetjük diadalmas polémiának, s csak azt kell sajnálnunk, hogy nagyrészt egészen jelentéktelen dolgok megcáfolására volt kénytelen kitérni.

Ma már igazán bizonyos önmegtagadás kell ahhoz, hogy az ember ilyen semmiségekkel egyáltalán foglalkozzék. Így például az Internacionálé megalakulásakor párizsi tagjai a bonapartista rendőrségtől való féltükben kissé megváltoztatták a Szervezeti Szabályzat egyik pontját: abból a mondatból, hogy „a munkásosztály gazdasági felszabadítása az a nagy cél, amelynek mint eszközt minden politikai mozgalmat alá kell rendelni" (*lásd* M—E. Vál. Műv. 1. köt., 363. old.), a francia fordításban kihagyták a „mint eszközt" szavakat. A dolog igen nyilvánvaló és világos volt, mégis unos-untalan azt a hazugságot csépelték, hogy a Főtanács utólag hamisította bele a Szervezeti Szabályzatba a „mint eszközt" szavakat. Vagy abból, hogy a londoni konferencia elismerte, hogy a német munkások a háború alatt teljesítették kötelességüket, a „pángermanizmus" vádját kovácsolták a Főtanács ellen.

A Főtanács körlevele pozdorjává zúzta ezeket a kicsinyes piszkálódásokat. S ha elgondoljuk, hogy mindezzel csak azért hozakodtak elő, hogy aláássák az alapjaiban megingott Internacionálé centrali-

* Az I. Internacionálé tevékenységének megszűnésével kapcsolatban lásd az e kötet végén levő „Tanulmányt", 630—632. old. — *A ford.*

zációját, amely ekkor már a Szövetség egyetlen mentsvára volt a reakciós támadásokkal szemben, megértjük a Főtanács körlevelének utolsó mondataiban megnyilvánuló keserűséget, s az azokban foglalt vádat, hogy az Alliance a nemzetközi rendőrség kezére dolgozik. „Az Alliance a proletárok soraiban az anarchiát hirdeti, azt állítván, hogy ez a leghatásosabb eszköz a politikai és társadalmi erők azon hatalmas koncentrációjának szétzúzására, amelyet a kizsákmányolók tartanak kézben. Ezzel az ürüggyel követeli az Internacionálétól — olyan pillanatban, amikor az egész régi világ a megsemmisítésére tör —, hogy cserélje fel szervezettségét anarchiával" (*lásd* M—E. Műv. XIII. köt. II. rész, 548. old. [oroszul].). Mennél keményebben szorongatták az Internacionálét kívülről, annál frivolabbnak tűntek a belülről jövő támadások, különösen mert tarthatatlanabbak voltak, mint valaha.

De a kérdésnek erre az oldalára vetítődő éles fény más irányban elhomályosította a körlevél tisztánlátását, hiszen, mint már címe is mutatja, csak „állítólagos" szakadásokról akart tudni az Internacionáléban. Az egész konfliktust, akárcsak Marx a „Bizalmas közlésben" csupán „egyes intrikusok", főleg Bakunyin üzelmeire vezette vissza, s elismételte a régi vádakat. Szemére vetette Bakunyinnak, hogy „egyenlővé akarja tenni az osztályokat", újra felhánytorgatta a baseli kongresszuson tanúsított magatartását stb., és megvádolta, hogy Nyecsajevvel együtt ártatlan embereket juttatott az orosz rendőrség kezére. Külön részt szentelt annak a körülménynek, hogy Bakunyin két híve bonapartista besúgónak bizonyult — ami magának Bakunyinnak is bizonyára nagyon kellemetlen volt, de éppoly kevéssé kompromittálta őt, mint a Főtanácsot az, hogy néhány hónappal később két hívével ugyanígy megjárta. A körlevélnek az a szemrehányása pedig, hogy „a fiatal Guillaume" a genfi „gyári munkásokat" gyűlöletes „burzsoákká" kiáltotta ki, arra vall, hogy a Főtanács teljesen figyelmen kívül hagyta, mit értettek Genfben a „fabrique"(gyár) elnevezésen: a luxusipari munkásoknak azt a jól fizetett rétegét, amely többé-kevésbé támadható választási kompromisszumokat kötött a polgári pártokkal.

Kétségtelenül a leggyengébb része a körlevélnek azonban az, melyben a Főtanács ellen felhozott „ortodoxiát" cáfolja. Arra hivatkozik, hogy éppen a londoni konferencia tiltotta meg az egyes

szekcióknak a szekta-elnevezések használatát. Igaz, hogy ez a határozat meglehetősen indokolt volt, hiszen az Internacionálé a különféle szakszervezeteknek, szövetségeknek, művelődési és propagandaegyleteknek igen tarka egyvelegét foglalta magában. De a mód, ahogyan a Főtanács körlevele ezt a határozatot taglalta, nagyon is támadható volt.

Szó szerint a következőket mondta róla: „A proletariátusnak a burzsoázia ellen vívott harca első szakaszára a szekta-mozgalom a jellemző. Megvan a jogosultsága olyan időszakban, amikor a proletariátus még nem eléggé fejlett, hogy osztályként lépjen fel. Egyes gondolkodók bírálják a társadalmi ellentmondásokat, s különféle fantasztikus megoldásokat javasolnak ezek megszüntetésére, a munkástömegeknek pedig nem marad más hátra, csak az, hogy elfogadják, terjesszék és megvalósítsák a javaslatokat. Az ilyen úttörők körül csoportosuló szekták természetüknél fogva elszigetelik magukat, s idegenkednek minden reális tevékenységtől, a politikától, a sztrájkoktól, a szakszervezetektől, egyszóval: mindenfajta tömegmozgalomtól. A proletariátus tömegei közömbösek maradnak propagandájuk iránt, vagy esetleg ellenségesen is állnak szemben vele. A párizsi és a lyoni munkások éppoly kevéssé akartak tudomást venni a saint-simonistákról, a fourieristákról és az ikáristákról, mint az angol chartisták és trade-unionisták az owenistákról. A keletkezésükkor a mozgalmat előrevivő szekták a mozgalom fékjévé válnak, amint az túlnő rajtuk, s ekkor már reakciósak. Bizonyítják ezt a franciaországi és az angliai szekták, s legutóbb a németországi lassalleánusok, akik hosszú évekig gátolták a proletariátus megszervezését, majd azzal végezték, hogy egyszerűen a rendőrség eszközeivé lettek" (*lásd* M—E. Műv. XIII. köt. II. rész, 416—417. old. [oroszul].). Más helyütt a körlevél a lassalleánusokat „bismarcki szocialistáknak" is nevezi, akik rendőri szervükön, a „Neuer Sozialdemokrat"-on kívül, a porosz-német császárság „fehér zubbonyainak" szerepét játsszák.

Semmi határozott bizonyíték nincs, hogy ezt a dokumentumot Marx írta volna; tartalmából és stílusából inkább arra lehet következtetni, hogy Engelsnek volt több-kevesebb része benne. De a szektákra vonatkozó elemzés minden bizonnyal Marxtól származik; barátainak ez idő tájban írt leveleiben ugyanezt a gondolatot ugyanígy fejti ki, sőt első megfogalmazásával már a Proudhon

elleni vitairatban is találkozunk. S önmagában véve bármily találó is a szocialista szektaszellem történelmi jelentőségének ábrázolása, Marx abban mégis tévedett, hogy a bakunyinistákat, sőt a lassalleánusokat is egy kalap alá vette a fourieristákkal és az owenistákkal.

Az anarchizmust lehet elítélni, megvetni, s lehet róla egyszerűen úgy vélekedni, hogy bárhol lép fel, a munkásmozgalom megbetegedését jelzi. Csak azt az egyet nem lehet elképzelni — s legkevésbé ma, félszázad tapasztalatai után —, hogy ennek a betegségnek a fertőző anyagát kívülről oltják be a munkásosztályba. Az igazság ugyanis az, hogy a munkásosztálynak veleszületett hajlama van erre a betegségre, amely aztán kedvező (vagy helyesebben kedvezőtlen) körülmények között ki is fejlődik. De már 1872-ben is világosan lehetett volna látni ezt a kérdést. Hiszen Bakunyin mindenkinél kevésbé volt az olyan kész sablonoknak, kész szisztémáknak az embere, amelyeket a munkásoknak csak egyszerűen át kell venniük és meg kell valósítaniuk. S Marx maga volt az, aki fáradhatatlanul hangoztatta, hogy Bakunyin elméletileg nulla, és csak mint intrikus van elemében, programja pedig innen-onnan összehordott felületes zagyvalék!

A szektaalapítók döntő ismérve, hogy ellenséges viszonyban vannak mindenfajta proletár tömegmozgalommal: sem ők nem akarnak tudni ilyen mozgalmakról, sem a tömegmozgalmak nem akarnak tudni róluk. Még ha igaz is lenne, hogy Bakunyin úrrá akart lenni az Internacionálén, csak azért, hogy saját céljait követhesse, ez is csupán azt bizonyítaná, hogy mint forradalmár kizárólag a tömegekre számított. S akármilyen elkeseredett formát öltött is a közte és Marx között dúló harc, mégis úgyszólván legvégig Marx halhatatlan érdemének tudta be, hogy az Internacionálé révén megteremtette a proletár tömegmozgalom kereteit. Ami Bakunyint Marxtól elválasztotta, az az volt, hogy különböző nézeteket vallottak arról a taktikáról, amelyet ennek a tömegmozgalomnak alkalmazni kell, hogy célt érhessen. Tény, hogy Bakunyinnak erről nagyon nyakatekert nézetei voltak, de ennek a szektariánizmushoz semmi köze sincs.

Hát még a lassalleánusok! Persze, 1872-ben még nem álltak a szocialista elvek magaslatán, de mind elméleti téren, mind szervező erő szempontjából jóval felülmúlták az összes akkori

európai munkáspártokat. S ez alól nem volt kivétel az eisenachi frakció sem, amely fő szellemi táplálékát még mindig Lassalle agitációs brosúráiból merítette. Lassalle a maga agitációját a proletár osztályharc széles talajára alapozta, s ezzel becsapta az ajtót mindenfajta szektaszellem meghonosodása elől. Utódát, Schweitzert pedig annyira áthatotta a politikai és a szociális harc elválaszthatatlanságának eszméje, hogy Liebknecht még szemére is vetette a túlzott „parlamentesdit". S bár Schweitzer a szakszervezeti kérdésben — szerencsétlenségére — nem vette figyelembe Marx intelmeit, de ő már réges-régen kivált a mozgalomból, a lassalleánusok pedig hozzáláttak, hogy ezt a hibát is kiköszörüljék, amire legjobb bizonyság volt a berlini építőmunkások győzelmes sztrájkja. A lassalleánusok leküzdötték agitációjuknak a háború által előidézett, rövid ideig tartó megtorpanását, s a tömegek egyre jobban özönlöttek hozzájuk.

Nem kellene különösebb figyelmet szentelnünk a lassalleánusok ellen intézett kirohanásoknak, hiszen nem újság, hogy Marx leküzdhetetlen ellenérzést táplált Lassalle-lal és a lassalleánusok minden dolgával szemben. De abban az összefüggésben, amelyben ezek a kirohanások a Főtanács körlevelébe belekerültek, mégis különös jelentőséget kaptak. Élénk fényt vetettek arra, hogy mi az Internacionálén belüli szakadás tulajdonképpeni csirája, mi az a megoldhatatlan ellentmondás, amely ezt a nagy szövetséget a Párizsi Kommün bukása óta marcangolja. A Kommün bukásával tudvalevőleg az egész reakciós világ sorompóba lépett az Internacionálé ellen, s ezt a rohamot csak erőinek szoros összefogásával védhette ki. De ugyanakkor a Kommün bukása bebizonyította a politikai harc szükségességét is — ami viszont a nemzetközi kötelékek nagyfokú lazítását igényelte, mert ezt a harcot csak a nemzeti kereteken belül lehetett megvívni.

A politikától való tartózkodás követelménye, bármennyire is eltúlzott volt, végső fokon a polgári parlamentarizmus buktatóival szemben fennálló indokolt bizalmatlanságból fakadt — olyan bizalmatlanságból, amelynek Liebknecht még a sokat emlegetett 1869-es beszédében is igen élesen hangot adott. Ugyanígy a Főtanács diktatúrája miatti elégedetlenség, amely a Párizsi Kommün bukása után úgyszólván minden országban megnyilvánult, túlzásai mellett azt a többé-kevésbé világos felismerést tükrözte, hogy

a nemzeti munkáspártok elsősorban saját létfeltételeikhez vannak kötve azon nemzeten belül, melynek részét alkotják, s éppúgy nem tehetik túl magukat ezeken a létfeltételeken, ahogy az ember nem ugorhatja át a saját árnyékát, vagyis más szóval: egyetlen munkáspárt sem irányítható külföldről. S jóllehet Marx már az Internacionálé Szervezeti Szabályzatában lerögzítette, hogy a politikai és a szociális harc elválaszthatatlan egymástól, ő maga gyakorlatilag mégis mindig azokból a szociális követelésekből indult ki, amelyek valamennyi kapitalista módon termelő ország munkásosztályát közösen érintették. Politikai kérdésekhez, mint például a munkanap törvényes megrövidítése, csak akkor nyúlt, ha ezek ilyen szociális követelésekből adódtak. Az egyéb, a szó tulajdonképpeni és közvetlen értelmében vett politikai kérdéseket — különösen az államszervezetre vonatkozó kérdéseket, amelyek minden országban másként álltak — Marx félretette arra az időre, amikor már az Internacionálé tisztábban látóvá nevelte a proletariátust. Nem ok nélkül vette Lassalle-tól is éppen azt nagyon rossz néven, hogy agitációját csak egyetlen országra szabta.

Elhangzott olyan vélemény is, hogy Marx még sokáig elkerülte volna e tisztán politikai kérdések megvitatását, ha a Párizsi Kommün bukása és Bakunyin agitációja nem kényszeríti rá. Ez könnyen lehet, sőt igen valószínű is, de Marx, hűen önmagához, úgy vette fel a harcot, ahogy rákényszerítették. Nem vette figyelembe azonban, hogy az előtte álló feladat az Internacionálé akkori állapotában megoldhatatlan volt, mert az Internacionálé belső felbomlása annál nagyobb léptekkel haladt előre, mennél szorosabbra zárta sorait a külső ellenség elleni harcra. S ha a Főtanács feje elkövethette azt a hibát, hogy a legfejlettebb munkáspártot, az ő szellemét leginkább követő, s ráadásul az ő saját szülőföldjén működő munkáspártot a rendőrség megvásárolható osztagának vélte, ez csattanós bizonyíték arra, hogy ütött az Internacionálé történelmi órája.

De ez nem is volt az egyetlen bizonyíték. A nemzeti munkáspártok kialakulásával mindenütt bomlásnak indult az Internacionálé. Mily heves szemrehányásokkal árasztotta el egykor Liebknecht Schweitzert az Internacionálé iránt tanúsított állítólagos lanyhaságáért! Most, hogy Liebknecht az eisenachi frakció élén állt, pontosan ugyanilyen szemrehányásokat kellett zsebre

tennie Engelstől. S válaszában, Schweitzer példáját követve, ő is a német egyesülési törvényekre utalt, amikor kijelentette: „Eszembe sem jut emiatt most kockára tenni saját szervezeteink létét." Csak próbált volna a szerencsétlen Schweitzer ilyen vakmerő hangot használni — amit egyébként sohasem tett —, akkor még sokkal nagyobbat ütnek a „szabókirály" fejére, aki állítólag mindenáron arra törekedett, hogy „saját pártja" legyen. Az eisenachi frakció megalakítása mérte a genfi „német nyelvű szekciócsoportra" az első csapást; a kegyelemdöfést pedig az adta meg az Internacionálé e legrégebbi és legerősebb kontinentális szervezetének, hogy 1871-ben megalakult a svájci munkáspárt. Becker már ugyanennek az évnek a végén kénytelen volt beszüntetni a „Vorboté"-t.

De 1872-ben Marx és Engels még nem ismerték fel ezt az összefüggést. Pedig csak saját maguk ellen fordultak azzal a kijelentéssel, hogy az Internacionálé egyetlen demagóg üzelmeibe pusztult bele, mert valójában az Internacionálé teljes tisztességben vonulhatott vissza a történelem színpadáról, miután végrehajtotta azt a nagy feladatot, amely később túlnőtt rajta. Igazán egyet kell érteni a mai anarchistákkal, amikor azt állítják, hogy mi sem ellenkezik jobban a marxizmus szellemével, mint az a nézet, hogy egyetlen rendkívül rosszakaratú egyén, egyetlen „hallatlanul veszedelmes intrikus" szétrombolhatott olyan proletárszervezetet, mint az Internacionálé. Ezen anarchistáknak sokkal inkább igazuk van, mint azoknak a hívő lelkeknek, akiknek azonnal borsózni kezd a hátuk, amint valaki a legcsekélyebb mértékben is kételkedik Marx és Engels tévedhetetlenségében. Ha Marx és Engels ma megszólalhatnának, csak maró gúnnyal fogadnák azt az igényt, hogy az éles bírálattól, mely mindig a legerősebb fegyverük volt, éppen őket kell megkímélni.

Az ő igazi nagyságuk nem abban van, hogy sohasem tévedtek, hanem abban, hogy sohasem makaesolták meg magukat tévedésükben, mihelyt felismerték. Engels már 1874-ben beismerte, hogy az Internacionálé túlélte magát. „Hogy egy új Internacionálé a régihez hasonló módon, tehát mint minden ország minden proletárpártjának szövetsége létrejöhessen, annak a munkásmozgalom olyanféle általános letörése a feltétele, mint volt 1849 és 1864 között. Ehhez most a proletárvilág túlságosan nagy és kiterjedt lett" (Sorgéhoz, 1874. szeptember 12—17. *Lásd* M—E. Vál.

Lev., 342. old.). Azzal nyugtatta meg önmagát, hogy az Internacionálé tíz esztendőn át uralkodott az európai történelem egyik felén — mégpedig a jövőbe mutató felén —, és büszkén tekinthet vissza végzett munkájára.

S Marx 1878-ban a következő szavakkal cáfolta egy angol folyóiratban azt az állítást, hogy az Internacionálé balsiker volt, és immár halott: „A valóság az — írta —, hogy a többé-kevésbé nemzeti keretek között megszervezett szociáldemokrata munkáspártok Németországban, Svájcban, Dániában, Portugáliában, Olaszországban, Belgiumban és Észak-Amerikában mindmegannyi nemzetközi csoportot jelentenek; csakhogy ezek már nem elszigetelt, a különböző országokban elszórtan működő szekciók, amelyeket a periférián álló Főtanács fog össze — ezek maguk a munkástömegek, amelyeket az állandó, aktív és közvetlen kapcsolat formájában az eszmék kicserélése, a kölcsönös segélynyújtás és a közös célok forrasztanak egybe . . .” (*lásd* M—E. Műv. XV. köt., 433. old. [oroszul].). „Az Internacionálé tehát nem szűnt meg, hanem csak átlépett keletkezésének első szakaszából egy magasabb szakaszba, amelyben eredeti törekvései részben már valóra váltak. Progresszív fejlődése során még sok változáson kell majd átmennie, amíg meg lehet majd írni történetének utolsó fejezetét” (*lásd* Marx--Engels—Lenin—Sztálin: „Proletárnemzetköziség és hazafiság”, 52. old.).

E sorokban Marx ismét tanúságot tett hamisítatlan prófétai meglátásáról. Olyan időpontban, amikor a nemzeti munkáspártok még csak csírájukban voltak meg, s több mint egy évtizeddel az új Internacionálé létrejötte előtt, világosan látta ennek történelmi jellegét, de még az Internacionálé e második formájának sem jövendölt öröklétet, mert csak abban volt biztos, hogy az idők beteljesedéséig a romokból mindig új élet fog virágba szökkenni.

8. A HÁGAI KONGRESSZUS

A Főtanács a március 5-i körlevelében az évi kongresszus egybehívását szeptember elejére tűzte ki. Időközben Marx és Engels elhatározták, hogy javasolni fogják a Főtanács székhelyének Londonból New Yorkba való áthelyezését.

E javaslat szükségszerűségéről és hasznos voltáról éppoly sok vita folyt, mint indokairól. Egyesek úgy fogták fel, hogy ez az Internacionálé dísztemetése: Marx így akarta leplezni, hogy a Szövetség már menthetetlen. E felfogásnak ellentmond az, hogy Marx és Engels teljes erejükből támogatták a Főtanácsot még akkor is, amikor már New Yorkban volt, s mindent megtettek, hogy életben tartsák. Azt is beszélték, hogy Marx megelégelte az Internacionálében való tevékenységét, mert zavartalanul ismét a tudományos munkának akarta szentelni magát. Ezt a feltevést Engels bizonyos mértékig meg is erősítette. 1872. május 27-i, Liebknechthez intézett levelében megemlíti, hogy Belgiumból javaslat érkezett a Főtanács teljes megszüntetésére, majd a következő megjegyzést fűzi hozzá: „Személyesen semmi kifogásom; én és Marx úgysem veszünk újra részt a Főtanácsban; a jelenlegi helyzetben nem jut időnk dolgozni, ennek végét kell vetni" *(lásd* M—E. Műv. XXVI. köt., 259. old. [oroszul].). De hát ez csak amolyan mellesleg odavetett, bosszús kijelentés volt. Hiszen ha Marx és Engels nem is akarta elfogadni újjáválasztását, ez még nem tette volna szükségessé a Főtanács áthelyezését, arról pedig, hogy tudományos munkája kedvéért az Internacionálét háttérbe szorítsa, mielőtt az nem kerül biztos kerékvágásba, Marx soha hallani sem akart, ilyen okból tehát bizonyára nem gondolt az Internacionálé cserbenhagyására éppen most, amikor nagyobb válságban volt, mint valaha.

A legelfogadhatóbb magyarázatot maga Marx adja meg július 29-i, Kugelmannhoz intézett levelében: „A nemzetközi kongresszuson (mely Hágában, szeptember 2-án nyílik meg) az Internacionálé létéről vagy nemlétéről lesz szó, s mielőtt kilépnék belőle, legalább a bomlasztó elemektől akarom megvédeni" *(lásd* Briefe an Kugelmann, 119. old.). S a „bomlasztó elemek" elleni megvédéshez tartozott az is, hogy a Főtanács elkerüljön Londonból, ahol folyton növekvő széthúzásnak volt kitéve. A Főtanácsban ugyan nem érvényesültek bakunyinista irányzatok, vagy legfeljebb olyan jelentéktelen mértékben, hogy attól nem kellett tartani. De német, angol és francia tagjai között olyan zűrzavar uralkodott, hogy már külön albizottságot kellett megbízni az örökös viszályok eldöntésére.

Még a Főtanácsnak az a két tagja is elhidegült Marxtól, akik hosszú évekig legügyesebb és leghívebb segítői voltak: Eccarius és Jung. Eccariusszal már 1872 májusában nyílt szakításra került a sor. Eccarius igen nyomorúságos viszonyok között élt, felmondta az Internacionálénál betöltött főtitkári állását, mert nélkülözhetetlennek vélvén magát, így akarta elérni, hogy szerény 15 shillinges hetibérét a duplájára emeljék. Helyébe azonban az angol John Halest választották meg, amiért Eccarius — igazságtalanul — Marxot tette felelőssé, holott Marx, éppen ellenkezőleg, mindig megvédte az angolokkal szemben. Az viszont igaz, hogy ismételten lehordta, amiért az Internacionálé belső ügyeit, így például a londoni konferencia titkos tárgyalásait kifecsegte a sajtónak. Jung a maga részéről Engelsnek, Engels önteltségének tulajdonította, hogy Marx elhidegült tőle. S ebben lehetett is némi igazság. Amióta ugyanis Marx nap mint nap találkozhatott Engelsszel, bizonyára kevésbé gyakran vonta be a dolgokba Eccariust és Jungot, mint azelőtt — persze minden rossz szándék nélkül. Maga a „tábornok" azonban (így nevezték Engelst bizalmas körben) még jó barátai szerint is nagyon kedvelte a katonás, rövid és kemény hangot; amikor a Főtanácsban rákerült az elnöklés sora, már eleve számítani lehetett viharos jelenetekre.

Halesnak főtitkárrá való kinevezése óta halálos ellenségeskedés tört ki közte és Eccarius között, mellesleg az angol tagok egy része Eccarius pártján volt. De Marx nem talált támaszra az új főtitkárban. Sőt, amikor a londoni konferencia határozatai értelmében létrehozták az angol föderációt, mely első kongresszusát július 21-én és 22-én, 21 küldött részvételével tartotta meg Nottinghamben, éppen Hales volt az, aki a „veszélyben a föderációk autonómiája!" bakunyinista jelszó szellemében javaslatot tett, hogy az angol föderáció ne a Főtanács közvetítésével lépjen kapcsolatba a többi föderációval, hanem közvetlenül. Ezenfelül ugyanitt Hales azt is indítványozta, hogy az általános kongresszuson az angol föderáció szálljon síkra a Szervezeti Szabályzat olyértelmű módosítása mellett, mely a Főtanács hatáskörét korlátozza. Ezt a második indítványát Hales később visszavonta, az első javaslatát azonban elfogadták. A programot illető kérdésekben nem mutatkoztak ezen a nottinghami kongresszuson bakunyinista tendenciák, de annál inkább olyanok, amelyek az angol radikalizmussal való

kacérkodást bizonyították. Így például csak a föld társadalmasítását vették programba, s nem az összes termelési eszközökét. Ezt a javaslatot Hales is támogatta. Hales egyébként annyira nyíltan intrikált a a Főtanács ellen, hogy az már augusztusban kénytelen volt visszahívni főtitkári tisztjéből.

A Főtanács francia tagjai között a blanquista irányzat volt túlsúlyban; ez az irányzat teljesen megbízható volt a vita középpontjában álló két fő kérdésben: a politikai tevékenység és a szoros centralizáció kérdésében. Mivel azonban a blanquisták elvileg a forradalmi puccs hívei voltak, a blanquizmus az akkori körülmények között veszedelmesebbé válhatott volna az Internacionálé számára bármely más irányzatnál, hiszen az európai reakció csak az alkalmat leste, hogy óriási túlerejével lecsaphasson rá. Marxot tehát feltehetően nagyon aggasztotta, hogy a blanquisták ragadják kezükbe a vezetést, és minden bizonnyal ez adta neki a legerősebb ösztönzést, hogy a Főtanácsnak új székhelyet keressen. New Yorkot pedig azért szemelte ki erre a célra, mert ott számítani lehetett a Főtanács nemzetközi összetételének megvalósítására, s levéltárának olyan biztonságára, mint sehol az európai kontinensen.

A szeptember 2-a és 7-e között ülésező hágai kongresszuson Marx biztos többségre számíthatott, tekintettel arra, hogy a 61 küldött között viszonylag nagy számban voltak képviselve a németek és a franciák. Ellenfelei szemére is vetették, hogy ezt a többséget mesterséges úton-módon érte el. E szemrehányás azonban teljesen tarthatatlan, amennyiben a mandátumok hitelességét vonja kétségbe. Hiszen a kongresszus idejének felét fordította a mandátumok megvizsgálására, s egyetlen kivétellel valamennyit érvényesnek ismerte el. Az viszont igaz, hogy Marx már júniusban írt Amerikába, hogy lehetőleg németeknek és franciáknak adják a mandátumokat. Egyes küldöttek nem a saját nemzetük szekcióját, hanem idegen nemzetét képviselték; mások a rendőrségre való tekintettel álnéven szerepeltek, vagy ugyanebből az okból elhallgatták azon szekció nevét, amelytől megbízatásukat kapták. Innen van az, hogy a kongresszusról szóló különböző tudósításokban meglehetősen eltérő adatok találhatók az egyes nemzetek számszerű részvétele tekintetében.

Szorosan a német szervezetek képviseletében csak nyolcan voltak jelen: Bernhard Becker (Braunschweig), Cuno (Stuttgart),

Dietzgen (Drezda), Kugelmann (Celle), Milke (Berlin), Rittinghausen (München), Scheu (Württemberg) és Schuhmacher (Solingen). Ezenkívül Marxnak mint a Főtanács képviselőjének a New York-i mandátuma mellett még egy-egy lipcsei és mainzi mandátuma is volt. Engelsnek pedig egy-egy breslaui és New York-i mandátuma. A lipcsei Hepnernek ugyancsak volt egy New York-i mandátuma, a berlini Friedländernek pedig egy zürichi. Két másik, látszólag szintén német nevű küldött, Walter és Swann, valójában francia volt; igazi nevükön Heddeghemnek és Dentraggues-nek hívták őket; mindketten nagyon megbízhatatlan egyének voltak, Heddeghem már Hágában bonapartista besúgóként tényked ett. A francia küldöttek közül a Kommün menekültjei — így Frankel és Longuet, akik Marxszal tartottak, úgyszintén Ranvier, Vaillant és mások, akik a blanquistákhoz húztak — a saját nevükön szerepeltek, de mandátumuk eredetét többé-kevésbé homályban kellett tartani. A Főtanácsot Marxon kívül két angol képviselte (Roach és Sexton), továbbá egy lengyel (Wróblewski) és három francia (Serraillier, Cournet és Dupont); a londoni Kommunista Munkásegylet képviseletében Lessner vett részt. Az angol Föderális Tanács négy küldöttet delegált, köztük Eccariust és Halest, akik már Hágában összejátszottak a bakunyinistákkal.

A bakunyinisták közül az olaszok egyáltalában nem képviseltették magukat a kongresszuson; már a Riminiben megtartott augusztusi konferenciájukon megtagadtak minden közösséget a Főtanáccsal. Az öt spanyol küldött, Lafargue kivételével, a bakunyinistákkal tartott, — ugyanúgy a nyolc belga és a négy holland delegátus is. A jurai föderáció Guillaume-ot és Schwitzguebelt küldte, Genf pedig kitartott az öreg Becker mellett. Amerikából négy küldött jelent meg: Sorge — aki, mint Becker, Marx leghívebb követői közé tartozott —, továbbá a blanquista Dereure, a Kommün volt tagja; a harmadik amerikai mandátum egy bakunyinistának jutott, míg a negyedik mandátum volt az a bizonyos, amelyet a kongresszus érvénytelennek nyilvánított. Dániát, Ausztriát, Magyarországot és Ausztráliát egy-egy delegátus képviselte.

Már a három napig tartó mandátumvizsgálat idején is viharos jelenetekre került sor. Lafargue spanyol mandátumát erősen támadták, de néhány küldött tartózkodása mellett megszavazták. Nagy vita kerekedett az egyik chicagói szekció mandátuma körül,

amelyet az Internacionálénak egy Londonban élő tagja mutatott be. Az angol Föderális Tanács valamelyik küldötte ugyanis nehezményezte, hogy az illető nem elismert munkásvezér, amire Marx azt válaszolta, hogy ez inkább érdemnek számít, mint az ellenkezőjének, hiszen az angol munkásvezérek többsége a liberálisok zsoldjában áll. Ez a nyilatkozat — bár a mandátumot egyébként elfogadták — nagyon rossz vért szült; a kongresszus után Hales és társai igen buzgólkodtak, hogy kihasználják Marx ellen. Maga Marx, aki mindenkor helyt állt tetteiért, persze sohasem bánta meg vagy vonta vissza ezt a nyilatkozatát. A mandátumvizsgálat befejezése után öttagú bizottságot jelöltek ki a Bakunyinnal és Bakunyin Alliance-ával kapcsolatos beadványok előzetes megvizsgálására. A bizottságba olyan tagokat választottak, akik eddig többé-kevésbé távol tartották magukat az Alliance körüli vitától. Elnöke a német Cuno lett, tagjai között három francia volt: Lucain, Vichard és Walter-Heddeghem, továbbá egy belga: Splingard.

A kongresszus csak a negyedik napon tért rá az érdemleges kérdésekre a Főtanács beszámolójának felolvasásával. A beszámolót maga Marx írta és ő adta is elő német nyelven; angol fordítását Sexton, a franciát Longuet, a flamandot Abelee olvasta fel. A beszámoló megbélyegezte mindazokat az erőszakoskodásokat, amelyeknek az Internacionálé a bonapartista népszavazás óta ki volt téve: a Kommün kegyetlen vérbefojtását, a Thiers-ek és Favre-ok aljasságait, a francia kurtanemesi kamara gyalázatosságait s a németországi hazaárulási pereket. Az angol kormány sem maradt ki ebből a felsorolásból: neki az ír szekciók ellen elkövetett terrorcselekmények voltak a rovásán, meg azok a nyomozások, amelyeket követségei útján az Internacionálé szekcióinak kikémlelésére eszközöltetett. S a kormányok által indított hajtóvadászattal karöltve járta be az egész civilizált világot az a hazugság- és rágalomhadjárat, amely mindenféle apokrif történetekkel, szenzációt hajhászó sürgönyökkel és okmányok durva meghamisításával hadakozott az Internacionálé ellen. Ennek legkirívóbb példája, a legádázabb rágalmazás mesterműve az a sürgöny, amely a chicagói nagy tűzvészért az Internacionálét okolta, s amelyet szétkürtöltek a világ minden tájára. Még csoda, hogy nem kiáltották ki az Internacionálé démoni művének a Nyugat-Indiában pusztító

orkánt is! De a Főtanács beszámolója mindezekkel a féktelen, vad üzelmekkel szembeállította az Internacionálé állandó fejlődését: behatolását Hollandiába, Dániába, Skóciába és Írországba, egyre nagyobb terjeszkedését az Egyesült Államokban, Ausztráliában, Új-Zélandban és Buenos Airesban. A kongresszus jóváhagyta a beszámolót, s az egyik belga küldött indítványára határozatot hozott, melyben meghajtotta az elismerés és a rokonszenv zászlaját a proletár szabadságharc valamennyi áldozata előtt.

Ezután kezdték meg a Főtanács kérdésének megvitatását. Lafargue és Sorge az osztályharc követelményeivel indokolták a Főtanács létének szükségességét: központi vezető szerv nélkül a munkásosztály nem vívhatja meg mindennapi harcát a tőkével; ha még nem volna meg a Főtanács — mondták —, ki kellene találni. Az ellenvéleményt főként Guillaume képviselte; cáfolta a Főtanács szükségességét, s legfeljebb abban a formában volt hajlandó elismerni létjogosultságát, ha a tekintély elvén alapuló hatalmától megfosztva, mint központi levelező és statisztikai iroda működik. Hiszen az Internacionálé nem egyetlen okos ember találmánya, aki kigondolt magának valamilyen csalhatatlan politikai és társadalmi elméletet, bizonygatta Guillaume, az Internacionálét a munkásosztály gazdasági létfeltételei szülték, s ez, a jurai szekciók véleménye szerint, kellőképpen biztosítja a Szövetség törekvéseinek egységességét.

Ez a vita csak a kongresszus ötödik napján ért véget, mégpedig zárt ülésen; egyébként a mandátumok felülvizsgálata is zárt ajtók mögött folyt. Marx hosszú beszédben indokolta, miért kell a Főtanács eddigi felhatalmazását nemcsak fenntartani, hanem még ki is terjeszteni; a Főtanácsot fel kell jogosítani arra, hogy ne csak egyes szekciókat függeszthessen fel a következő kongresszusig, hanem egész föderációkat is — természetesen a megfelelő fenntartások mellett. A Főtanácsnak, mondta Marx, nincsen sem rendőrsége, sem katonasága, de erkölcsi hatalmát nem engedheti megcsorbítani; helyesebb a Főtanácsot egészen eltörölni, semmint levélszekrénnyé lealjasítani. A kongresszus többsége, 36 szavazattal 6 ellen, Marxot támogatta, 15-en tartózkodtak a szavazástól.

Ezt követően terjesztette elő Engels azt a javaslatot, hogy a Főtanácsot helyezzék át Londonból New Yorkba. Utalt arra, hogy a Brüsszelbe való áthelyezést is több ízben mérlegelték már,

de Brüsszel ezt mindig visszautasította. A jelenlegi körülmények azonban csakoly halaszthatatlanná tették a döntést, amily szükségszerűséggé, hogy London helyett New Yorkot válasszák. Legalább egy évre el kellene ezt határozni. Engelsnek e javaslata általános és nagyrészt elég kínos feltűnést keltett. Különösen élénk tiltakozásra késztette a francia küldötteket; sikerült is elérniük annyit, hogy a kongresszus két részletben szavazzon e kérdés fölött: először arról, hogy egyáltalában át kell-e helyezni a Főtanácsot, s másodszor arról, hogy hová. Igen kis többséggel, 26 szavazattal 23 ellen (9 tartózkodással) döntöttek az áthelyezés mellett; New Yorkot aztán már 30-an szavazták meg. Ezek után megválasztották az új Főtanács 12 tagját, akiket feljogosítottak 7 további tag kooptálására.

Még ugyanezen a napon megnyitották a vitát a politikai munka kérdésében. Vaillant erre vonatkozólag a londoni konferencia határozatának megfelelő javaslatot tett: a munkásosztálynak olyan politikai pártként kell megszerveződnie, amely élesen elhatárolja magát minden polgári párttól, s ellenségesen áll szemben velük. Vaillant és vele együtt Longuet különösen a Párizsi Kommün tapasztalataira hivatkoztak, mondván, hogy a Kommün azért bukott meg, mert nem volt politikai programja. Ennél sokkal kevésbé meggyőző volt az egyik német küldött felszólalása, aki azt fejtegette, hogy Schweitzert a politikától való tartózkodás tette besúgóvá — ugyanazt a Schweitzert, akit a német küldöttek három esztendővel korábban a baseli kongresszuson éppen a „parlamentesdi" miatt bélyegeztek besúgónak. Guillaume a maga részéről a svájci tapasztalatokra hivatkozott, s elmondta, hogy ott a munkások fűvel-fával hajlandók választási szövetséget kötni — hol a radikálisokkal, hol meg a reakciósokkal; ilyen paktumokból, mondta, a jurai szekciók nem kérnek; ők is politikusok, de negatív politikusok: nem meghódítani, hanem szétrombolni akarják a politikai hatalmat.

Ez a vita áthúzódott a következő napra, a kongresszus hatodik és utolsó napjára, mely nagy meglepetéssel kezdődött: Ranvier, Vaillant és más blanquisták elhagyták a kongresszust a Főtanács székhelyének New Yorkba való áthelyezése miatt. Egy röplapban, amelyet nem sokkal később adtak ki, így nyilatkoztak: „Az Internacionálé, amikor felszólították, hogy teljesítse

kötelességét, csődöt mondott. Megfutamodott a forradalom elől, az Atlanti-óceán túlsó partjára menekült." A kongresszuson Ranvier helyett Sorgét választották meg elnökül. Majd szavazásra bocsátották Vaillant javaslatát, s azt 35 szavazattal 6 ellen elfogadták, 8-an tartózkodtak a szavazástól. A küldöttek egy része ugyan már elutazott, de legtöbbjük írásbeli nyilatkozatot hagyott hátra, hogy támogatja a javaslatot.

Az utolsó nap utolsó óráit a Bakunyin és az Alliance ügyében kiküldött ötösbizottság jelentése vette igénybe. A bizottság négy szavazattal (a belga tag nem szavazta meg a jelentést) a következő megállapításokat tette: 1. Bebizonyítást nyert, hogy létezett egy titkos Alliance, olyan szervezeti szabályzattal, mely homlokegyenest ellenkezett az Internacionálé Szervezeti Szabályzatával; azt azonban nem sikerült kellőképpen tisztázni, hogy ez a titkos szövetség fennáll-e még. 2. Bebizonyítást nyert — Bakunyin egy alapszabálytervezete és több levele alapján —, hogy megpróbált, s úgy lehet sikerrel, az Internacionálé kebelén belül titkos társaságot alapítani, olyan szervezeti szabályzattal, amely az Internacionálé Szervezeti Szabályzatától mind a politikai, mind a szociális kérdésekben jelentősen eltér. 3. Bakunyin csalárd mesterkedésekkel idegen tulajdon birtokába igyekezett jutni; hogy kötelezettségeitől szabaduljon, ő maga vagy ügynökei a megfélemlítés eszközeivel éltek. Mindezen megfontolások alapján a bizottság többsége Bakunyin, Guillaume és még néhány hívük kizárását javasolta. A bizottság előadója, Cuno, semmiféle tárgyi bizonyítékkal nem szolgált, csupán arra a kijelentésre szorítkozott, hogy a bizottság tagjainak többsége erkölcsileg megbizonyosodott a fent előadottakban, kéri tehát a kongresszus bizalmi szavazatát.

Guillaume már a bizottság előtt sem volt hajlandó megjelenni, s amikor most a kongresszus elnöke védekezésre szólította fel, kijelentette, hogy nem tart igényt semmiféle védekezésre, mert nem óhajt komédiában részt venni. Ez a támadás, mondta Guillaume, nem egyes személyek, hanem általában a föderális törekvések ellen irányul. E törekvések képviselői azonban, amennyiben még jelen vannak a kongresszuson, felkészültek erre, és szolidaritási szerződést kötöttek. Az egyik holland küldött aztán fel is olvasta a szerződést; négy spanyol, öt belga, két jurai, egy holland és egy amerikai küldött aláírása szerepelt rajta. Az aláírók kijelentették,

hogy el akarnak kerülni bármiféle szakadást az Internacionáléban, ennélfogva hajlandók fenntartani a Főtanáccsal való adminisztratív viszonyukat, de teljes egészében visszautasítják a föderációk belügyeibe való beavatkozását, hacsak nem az Internacionálé általános szabályzatai elleni vétségről van szó; egyidejűleg szükségesnek tartják az összes föderációk és szekciók felszólítását, hogy készüljenek elő a legközelebbi kongresszusra, amelyen diadalra kell vinni a szabad egyesülés (autonomie fédérative) elvét. A kongresszus nem volt hajlandó e kérdés megvitatásába belebocsátkozni, hanem kizárta Bakunyint 27 szavazattal 7 ellen (8 tartózkodással) s Guillaume-ot 25 szavazattal 9 ellen (9 tartózkodással). A bizottság többi kizárási indítványát elvetették, de feladatává tették a bizottságnak, hogy hozza nyilvánosságra az Alliance-szal kapcsolatos írásbeli dokumentumokat.

Ez a zárójelenet valóban nem volt méltó a hágai kongresszushoz. Azt persze akkor még nem lehetett tudni, hogy a bizottság többségének határozatai már csak azért is érvénytelenek, mert meghozatalukban egy besúgó is közreműködött. S emberileg talán érthető lett volna, hogy Bakunyint politikai okok miatt kizárják, mégha nem is tudják rábizonyítani az összes vádakat, pusztán abból az erkölcsi meggyőződésből, hogy javíthatatlan csendháborító. De Bakunyin nevét még azzal is bemocskolni, hogy nem tud különbséget tenni az „enyém" és a „tiéd" között, az megbocsáthatatlan, s ebben, sajnos, Marx volt a bűnös.

Marx megszerezte az állítólagos „forradalmi bizottságnak" azt az állítólagos határozatát, amelyben megfenyegették Ljubavint, hogy ne merészelje követelni Bakunyintól a „Tőke" fordításáért az orosz kiadó által előlegezett és az ő közvetítésével Bakunyinhoz juttatott 300 rubel visszafizetését. Ezen dokumentum szó szerinti tartalma nem vált ismertté, de amikor Ljubavin — immár maga is elkeseredett ellenfele Bakunyinnak — ezt a levelet Marxnak megküldte, a következő megjegyzést fűzte hozzá: „Akkoriban magam is kétségtelennek tartottam, hogy Bakunyinnak része van ebben a levélben. Ma azonban, amikor már higgadtabban látom az egész históriát, úgy vélem, hogy Bakunyinnak ez a közreműködése egyáltalában nincs bebizonyítva, mert megtörténhetett, hogy Nyecsajev Bakunyintól teljesen függetlenül küldte el a levelet." S valóban így is volt, Bakunyin azonban kizárólag e levél alapján,

melynek bűnügyi jellegét maga a címzett is kétségbevonta, vádoltatott meg Hágában közönséges sviháksággal.

Maga Bakunyin több ízben elismerte az előleg vételét, s meg is ígérte, hogy egy vagy más módon ledolgozza; úgy látszik azonban, hogy folytonos pénzzavarai közepette nem jutott hozzá. Viszont a másik félről, e siralmas ügy egyetlen igazi károsultjáról semmit sem tudunk: a kiadó nyilván filozófikus hidegvérrel törődött bele sorsába, s ez az ő foglalkozásában nem is lehetett olyan szokatlan neki. Mert bizony nemegy szerzővel, s köztük a legjobb nevűekkel is előfordult már, hogy valamely előleggel adósak maradtak a kiadónak! Ez persze nem különösebben dicséretre méltó, de azért az ilyenfajta bűnösök még korántsem értek meg az akasztófára.

9. UTÓREZGÉSEK

A hágai kongresszussal véget ért az Internacionálé története, bármennyi erőfeszítést is tett Marx és Engels, hogy továbbszője az Internacionálé életfonalát. Minden tőlük telhetőt megpróbáltak, hogy megkönnyítsék a New York-i új Főtanácsnak feladata elvégzését.

De az új Főtanács nem tudott eléggé gyökeret verni az amerikai talajban. Ott is sok-sok nézeteltérés dúlt a különféle szekciók között, s egyaránt hiány volt mind tapasztalatokban és összeköttetésekben, mind szellemi erőkben és anyagi eszközökben. Az új Főtanács lelke Sorge volt, aki ismerte az amerikai viszonyokat, és éppen ezért ellenezte a Főtanács odahelyezését. Először el sem akarta fogadni főtitkárrá való megválasztását, de aztán mégis elvállalta; sokkal lelkiismeretesebb és hűségesebb természete volt, semhogy ne álljon helyt, ha szükség van rá.

Mindig bajos dolog proletárügyekben diplomatizálni. Marx és Engels joggal féltek, hogy a német, francia és angol munkások körében nagy ellenállással fog találkozni a Főtanács New Yorkba való áthelyezésének terve. Éppen ezért, amíg csak lehetett, nem szóltak tervükről, nehogy idő előtt tetézzék az ütközőpontok amúgy is bőséges tömegét. De abban sem volt köszönet, hogy a meglepetés sikerült nekik a hágai kongresszuson. Az előrelátható

ellenállást ez nem enyhítette, hanem még elkeseredettebbé és élesebbé tette.

Ez viszonylag legkevésbé Németországban nyilvánult meg. Liebknecht ugyan ellenezte a Főtanács áthelyezését, s később is mindig hibának nyilvánította, egyelőre azonban Bebellel együtt Hubertusburgban ült. S ha róla elmondhatjuk, hogy bizonyos mértékben megcsappant az Internacionálé iránti érdeklődése, még sokkal fokozottabban áll ez az eisenachi frakció tömegeire. Ezt pedig nem utolsósorban azok a benyomások okozták, amelyekre küldötteik Hágában szert tettek. Engels erről 1873. május 3-án a következőket írta Sorgénak: „A németeknél, noha nekik is megvan a maguk perpatvara a lassalleánusokkal, nagy csalódást és elkedvetlenedést keltett a hágai kongresszus, amelytől — saját civódásaikkal ellentétben — a testet öltött testvériséget és harmóniát várták ..." *(lásd* BAB, 106. old.). Valószínűleg ez az önmagában véve nem túlságosan örvendetes körülmény indokolja, hogy az Internacionálé német tagjait nem izgatta különösebben a Főtanács áthelyezése.

Sokkal veszélyesebb volt ennél a blanquisták kiválása. Az igazán döntő kérdésekben Marx és Engels a németeken kívül és a németek mellett leginkább a blanquistákra támaszkodtak, s bátran támaszkodhattak is, különösen ha arról volt szó, hogy a proudhonisták ellen kell fellépni — a másik francia frakció ellen, amely egész világnézetével a bakunyinistákhoz húzott. A blanquisták elkeseredése annál nagyobb volt, mert teljesen indokoltan úgy érezték, hogy a Főtanács áthelyezésének egyik fő oka: kicsavarni a kezükből puccs-taktikájuknak ezt az emelőjét. Kiválásukkal persze önmaguk alatt vágták el a fát. Most, hogy elszakadtak az Internacionálétól, teljesen elmerültek a végzetes emigráns-sorsban, hiszen saját hazájukban nem folytathattak agitációt. „A francia emigráció — írta Engels 1874. szeptember 12-én Sorgénak — egészen széthullott, valamennyien összevesztek egymással és mindenkivel, *tisztán személyes okokból*, többnyire pénzügyek miatt, s mi úgyszólván alig érintkezünk velük ... A háború alatti hányatott élet, a Kommün és a számkivetettség megpróbáltatásai szörnyen demoralizálták ezeket az embereket, s egy naplopóvá lett franciát csupán a keserű nélkülözés téríthet újra észhez" *(lásd* BAB, 141. old.). Ez persze, csak igen sovány vigasz volt.

A Főtanács székhelyének áthelyezése a legsúlyosabban az angol munkásmozgalomra hatott vissza. Hales már szeptember 18-án indítványozta a brit Föderális Tanácsnak, hogy részesítsék Marxot megrovásban az angol munkásvezérek megvásárolhatóságáról tett kijelentéséért. Hales indítványát elfogadták, s csak azt a toldalékot vetették el szavazategyenlőséggel, hogy Marx maga sem hitt ebben a vádjában, s csupán személyes céljai kedvéért hozakodott elő vele. Erre Hales azt javasolta, hogy zárják ki Marxot az Internacionáléból, a Föderális Tanács egy másik tagja pedig azt, hogy vessék el a hágai kongresszus határozatait. Hales most már egészen nyíltan ápolta tovább a jurai szekciókkal való kapcsolatait, amelyeket titokban még Hágában kezdett kialakítani. Így például november 6-án a Föderális Tanács nevében azt írta a juraiaknak, hogy immár teljesen le vannak leplezve a régi Főtanács álszenteskedései, azé a Főtanácsé, amely a régi Internacionálé kebelén belül titkos társaságot akart szervezni egy másik, e célból kitalált titkos társaság megsemmisítésének örve alatt. Igaz, egyúttal Hales hangsúlyozta azt is, hogy az angolok a politikai tevékenység kérdésében nem értenek egyet a jurai szekciókkal, mert meg vannak győződve az aktív politikai tevékenység hasznosságáról; elismerik azonban a többi föderáció jogát a legteljesebb autonómiára, melyre feltétlen szükség van a különböző országokban uralkodó különböző viszonyok miatt.

Hales buzgó szövetségesre talált Eccariusban, majd Jungban, sőt, szinte azt mondhatnánk, hogy kezdeti tartózkodása után most éppen Jung rohant ki a legélesebben Marx és Engels ellen. Ebben az időben Eccarius is, Jung is súlyos hibákat követtek el, mert személyes érzelmeik teljesen elhomályosították tárgyilagos ítélőképességüket. Kezdetben a féltékenykedésük és érzékenykedésük piszkálta őket, hogy Marx inkább hallgatott — legalábbis az ő érzésük szerint — Engelsre, mint rájuk, később pedig főként az volt a sérelmük, hogy elvesztették tekintélyes és befolyásos pozíciójukat, amelyet a Főtanács régi tagjaiként betöltöttek. Ez a korábbi pozíciójuk, sajnos, még csak növelte az általuk okozott kárt. Hiszen számos kongresszuson úgy szerepeltek ország-világ előtt, mint Marx nézeteinek legbuzgóbb és legbeavatottabb magyarázói; s ha most arra hivatkoztak, hogy a jurai szekciók milyen türelmesek ugyanezen nézetek iránt, ezzel a hágai határozatok türelmetlen voltát

bizonyították, s lovat adtak azok alá, akik Marxot és Engelst diktátori hajlamokkal vádolták.

Ez esetben is csak sovány vigasz volt, hogy mind e mesterkedéseikkel Eccarius és Jung leginkább a saját húsukba vágtak. Az angol, de főleg az ír szekcióknál heves ellenállásba ütköztek, sőt magánál a Föderális Tanácsnál is. Erre kitaláltak valami államcsínyfélét. Felhívást intéztek az összes szekciókhoz és tagokhoz, melyben kijelentették, hogy a brit Föderális Tanácsot annyira megosztja a belső egyenetlenkedés, hogy lehetetlen vele együttműködni. Követelték a kongresszus egybehívását annak eldöntésére, hogy mennyiben érvényesek a hágai határozatok. Ezeket a határozatokat azonban a felhívás igen sajátosan értelmezte. Eccarius és Jung nem azt kifogásolta, hogy a hágai kongresszus kötelezővé tette a politikai tevékenységet, hiszen ezzel a többség egyetértett, hanem azt, hogy a Főtanács jogot formált arra, hogy valamennyi föderációnak előírhassa a saját hazájában követendő politikát. A kisebbség azonnal helyreigazította ezt az ostoba ármánykodást a maga ellenfelhívásában — amelyet valószínűleg Engels állított össze —, s egyben tiltakozott a tervezett kongresszus ellen, szabálytalannak bélyegezvén az összehívását. Mindazonáltal 1873. január 26-án megtartották. Összehívása mellett a szekciók többsége döntött, s csakis ez a többség volt képviselve a kongresszuson.

Hales megnyitóul hatalmas vádbeszédet tartott a régi Főtanács és a hágai kongresszus ellen; Eccarius és Jung élénken támogatták Halest. A kongresszus egyhangú döntést hozott, hogy nem fogadja el a hágai határozatokat és nem ismeri el a New York-i Főtanácsot, viszont támogatja egy új nemzetközi kongresszus összehívását, bármely időpontra tűzi is ki az Internacionálé föderációinak többsége. Ezzel pontot tettek a brit föderáció kettészakadására. Töredékei már képtelennek bizonyultak, hogy tevékenyen részt vegyenek az 1874-es választásokban, amelyek megbuktatták a Gladstone-kormányt, mégpedig nem utolsósorban a trade-unionok közbeléptére. A trade-unionok igen sok jelöltet állítottak, s első ízben sikerült nekik két tagjukat bejuttatni a parlamentbe.

Az Internacionálé hatodik kongresszusa, amelyet a New York-i Főtanács szeptember 8-ára hívott össze Genfbe, a régi Szövetségnek, hogy úgy mondjuk, a halotti bizonyítványát állította ki.

Míg a bakunyinista ellenkongresszuson, amely már szeptember 1-én ugyancsak Genfben ült össze, mégiscsak részt vett néhány külföldi delegátus: 2 angol (Hales és Eccarius), 5—5 belga, francia és spanyol, 4 olasz, 1 holland és 6 jurai, addig a marxista kongresszus nagy többségében svájciakból, sőt főként genfiekből tevődött össze. Még a Főtanács sem tudott megbízottat küldeni, s ugyanígy az angolok, a franciák, a spanyolok, a belgák és az olaszok sem képviseltették magukat, csak egy német és egy osztrák küldött jelent meg. Az öreg Becker azzal dicsekedett, hogy az alig 30 küldöttből 13-at mintegy a föld alól varázsolt elő, hogy a kongresszusnak nagyobb látogatottsága révén több tekintélyt kölcsönözzenek, s egyúttal többséget biztosítsanak a helyes irányzatnak. Ilyen önámításokra Marx persze nem volt kapható; őszintén beismerte a kongresszus „csődjét" és javasolta a Főtanácsnak, hogy egyelőre vegye le a napirendről az Internacionálé szervezését, de hacsak egy mód van rá, ne engedje ki a kezéből a New York-i központot, nehogy idióták vagy kalandorok ragadják magukhoz a vezetést, akik kompromittálnák az ügyet. Az események fejlődése s a dolgok elkerülhetetlen össze- és kibonyolódása majd maguktól gondoskodnak arról, hogy az Internacionálé javított kiadásában feltámadhasson.

Ez volt a legbölcsebb és a legméltóbb, amit az adott körülmények között határozni lehetett. Sajnos némiképp lerontotta hatását az az utolsó csapás, amelyet Marx és Engels jónak láttak Bakunyinra mérni. A hágai kongresszus megbízta a Bakunyin kizárását indítványozó ötösbizottságot vizsgálatai eredményének közzétételével. A bizottság azonban nem tett eleget ennek. Lehetséges, hogy valóban azért, mert „tagjai szétszórtan éltek a különböző országokban", de az is lehet, hogy igen gyönge lábon álló tekintélye akadályozta meg ebben: hiszen a bizottság egyik tagja nem volt hajlandó Bakunyint elmarasztalni, egy másik tagja meg időközben éppenséggel rendőrspiclinek bizonyult. Így hát az ötösbizottság feladatát a hágai kongresszus jegyzőkönyv-bizottsága (Dupont, Engels, Frankel, Le Moussu, Marx, Serraillier) vállalta magára, s néhány héttel a genfi kongresszus előtt kiadta a következő című emlékiratot: „A Szocialista Demokrácia Szövetsége (Alliance) és a Nemzetközi Munkásszövetség". Az emlékiratot Engels és Lafargue állította össze, Marx csak az utolsó oldalainak

szerkesztésében vett részt, de felelőssége természetesen mindamellett nem kisebb a tulajdonképpeni szerzőkénél.

Ha kritikailag akarnánk elemezni ezt az Alliance-brosúrát (ahogy a fent említett emlékiratot a rövidség kedvéért nevezni szokták), s részletesen taglalnánk, hogy mi benne a helyes és mi a helytelen, ez legalább úgy igénybe venne tíz nyomtatott ívnyi terjedelmet, mint maga a brosúra. Nem sokat veszítünk azonban vele, ha a helyszűke lehetetlenné teszi az efféle elemzést. Az ilyen tűzharcokban innen is, onnan is túl szoktak lőni a célon, s a bakunyinisták sem nyúltak oly kesztyűs kézzel a marxistákhoz, hogy joguk lett volna panaszkodni, ha egyszer veluk is kissé túl keményen vagy éppenséggel igazságtalanul bántak.

Ezért tehát nem emiatt, hanem egészen más szempontból tekintendő e brosúra a legalacsonyabb színvonalúnak mindazon írások kozul, amelyeket Marx és Engels valaha is megjelentetett. Ami a tobbi polémiájuknak a sajátos vonzerejét és a maradandó értékét megadja — az új felismerés pozitív oldala, mely a negatív bírálat révén tor utat magának —, éppen az hiányzik ebból a brosúrából. Egyetlen szóval sem érinti az Internacionálé pusztulását előidező okokat, egyszerűen csak azt variálja, amit már a „Bizalmas kozlés" és az „Állítólagos szakadások az Internacionáléban" című korlevél is hangoztatott: Bakunyin és Bakunyinnak a titkos Alliance-a rombolta szét intrikáival és cselszövényeivel az Internacionálét. E brosúra nem történelmi dokumentum, hanem egyoldalú vádbeszéd, melynek tendenciája minden egyes lapján újra meg újra a szemunkbe szökik. S a német fordító még ezen is túl akart tenni; kotelességének vélte, hogy a brosúra címét hamisítatlan ugyészi stílusban így „szepítse meg": „Összeeskuvés a Nemzetkozi Munkásszovetség ellen" (Ein Komplott gegen die Internationale Arbeiterassoziation).

Bár az Internacionálé felbomlása más okokra, nem pedig a titkos Alliance létére vezethető vissza, de a brosúra még ezen Alliance tevékenységének gyakorlati hatását sem bizonyítja be. Már a hágai kongresszus által kiküldott vizsgálóbizottság is kénytelen volt „lehetőségekkel" és „valószínűségekkel" megelégedni. Bármennyire elítélendő is Bakunyin magatartása — például az, hogy pozíciójához nem méltó módon játszadozott mindenféle fantasztikus alapszabálytervezetekkel és szornyűségesen hangzó nyilatkozatokkal —, a kézzelfogható vádanyag hiányában mégis

azt kell feltételeznünk, hogy mindebben Bakunyin nyugtalan, élénk fantáziájának volt a legnagyobb szerepe.

Ezt támasztja alá az Alliance-brosúra is, amennyiben második felében főként a nemeslelkű Utyin által eszközölt leleplezésekkel foglalkozik: Utyin beszámolójával a Nyecsajev-perről és Bakunyin szibériai száműzetéséről, ahol Bakunyin állítólag már tanúbizonyságot tett arról, hogy nem egyéb közönséges zsarolónál és útonállónál. Ezen állításokat semmivel sem bizonyították, egyébként pedig a bizonyítás mindössze arra szorítkozott, hogy Nyecsajev valamennyi kijelentését és cselekedetét válogatás nélkül Bakunyin számlájára írták.

Különösen említésre méltó a Bakunyin szibériai száműzetéséről szóló fejezet, amely valóságos ponyvaregény. Ebből megtudhatjuk, hogy a szibériai kormányzó szegről-végről rokona volt Bakunyinnak. Hála e rokonságnak és egyéb érdemeinek, amelyeket a cári kormány szolgálatában szerzett, a száműzött Bakunyin lett az ország titkos régense, s visszaélt hatalmával, hogy „csekély borravalóért" kedvezményekben részesíthesse a kapitalista vállalkozókat. Ezt a pénzéhségét azonban alkalmilag felülmúlta Bakunyin „tudománygyűlölete". Ezért hiúsította meg a szibériai kereskedőknek azt a tervét, hogy országukban egyetemet alapítsanak, amihez a cár jóváhagyása kellett volna.

Egészen csodálatos stíluskészséggel költötte át Utyin azt a históriát, amellyel néhány évvel előbb már Borkheim is traktálta Marxot és Engelst anélkül, hogy akkor sikert aratott volna vele. Ez a Katkov megzsarolására irányuló kísérlet meséje volt, mely Borkheim szerint úgy hangzott, hogy Bakunyin Szibériából írt Katkovnak, küldjön neki néhány ezer rubelt szökése megszervezéséhez. De Utyin már úgy tudta, hogy Bakunyin csak Londonból, menekülésének sikerülte után kérte Katkovtól a pénzt, mert lelkiismeretfurdalások gyötörték, hogy nem fizette vissza azokat a dugpénzeket, amelyeket egy pálinka-egyedárusítótól kapott szibériai száműzetése idején. Ez így mégiscsak a megbánás bizonyos jele lett volna, de Utyin szörnyű megbotránkozására, Bakunyin még erre a majdnem emberi érzelemre is csak úgy volt képes, hogy olyan valakit pumpolt meg, akiről tudta, hogy „besúgó, irodalmi kapcabetyár és az orosz kormány zsoldjában álló ügynök". Ily szédítő magaslatokra szárnyalt Utyin képzelete, de ebben korántsem merült ki.

Utyin 1873 október végén Londonba ment, hogy Bakunyinról „még sokkal meglepőbb dolgokat" jelentsen. „Ez a fickó — írta Bakunyinról Engels november 25-én Sorgénak — a katekizmusát rendkívül gyakorlati módon alkalmazta; évek óta ő maga és az egész Alliance-a csak a *zsarolásból* él, abban bizakodva, hogy erről semmi sem hozható nyilvánosságra olyan emberek kompromittálása nélkül, akikre tekintettel kell lenni. Fogalmad sincs arról, hogy ez micsoda aljas banda" *(lásd* BAB, 129. old.). Szerencsére az Alliance-brosúra már néhány héttel Utyin londoni látogatása előtt megjelent; így legalább a „még sokkal meglepőbb dolgok" rejtve maradtak Utyin igazságszerető kebelében, ő maga meg nem sokkal ezután bűnbánóan borult a cár-atyuska karjaiba, hogy pálinkajáradékait hadiszállításokkal növelhesse.

Az Alliance-brosúra politikai hatását leginkább éppen ez az orosz ügyeknek szentelt rész rontotta le, amelyben a brosúra felülmúlta önmagát. Még a Bakunyinnal feszült viszonyban lévő orosz forradalmárokra is visszataszító hatást tett. Bakunyinnak a hetvenes évek orosz mozgalmára gyakorolt befolyása a legkisebb mértékben sem csökkent, Marx viszont sokat vesztett abból a rokonszenvből, melyre Oroszországban szert tett. Ámde az Alliance-brosúra egyébként is szappanbuboréknak bizonyult, éppen az általa elért egyetlen eredmény folytán. Magát Bakunyint arra késztette, hogy visszavonuljon a harctól, de a Bakunyinról elnevezett mozgalomnak még a haja szála sem görbült meg tőle.

Bakunyin a támadásra először a „Journal de Genève"-nek beküldött nyilatkozatában válaszolt. Ebben kifejezésre jutott az a mélységes elkeseredése, amellyel az Alliance-brosúra kirohanásai eltöltötték. Ezeknek a tarthatatlanságát azzal bizonyította, hogy a hágai vizsgálóbizottságban két besúgó vett részt (valójában csak egy). Aztán utalt hatvanéves életkorára, s az idő előrehaladásával folyton súlyosbodó szívbajára, mely az életet egyre nehezebbé és nehezebbé teszi számára. „Álljanak hát a fiatalabbak csatasorba! Ami engem illet, nekem nincs meg már a kellő erőm, sőt talán a kellő bizodalmam sem, hogy továbbra is Sziszifosz módjára görgessem a követ a mindenütt diadalmaskodó reakcióval szemben. Visszavonulok tehát a küzdőtérről, s kedves kortársaimtól csak egyet kérek: feledést. Mától fogva senkinek a nyugalmát nem fogom háborgatni, hagyjanak engem is nyugton!" Ugyanebben a nyilat-

kozatában megvádolta Marxot, hogy az Internacionálét személyes bosszújának eszközévé tette, de még itt is elismerte, hogy Marx e „nagy és szép szövetség" egyik megalapítója.

A jurai szekciókhoz intézett búcsúlevelében Bakunyin már keményebben nyilatkozik Marxról, de az egész levél alaphangja nyugodtabb. A reakció központja, írja itt Bakunyin, amellyel a munkásoknak a maguk szörnyű küzdelmét meg kell vívniuk, nemcsak Bismarck diplomáciája, hanem legalább ennyire Marx szocializmusa is. Az agitációtól való visszalépését ebben a levélben ugyancsak a korával és a betegségével indokolja, mert ez, úgymond, a harcban való részvételét inkább visszahúzó erővé teszi, semmint segítséggé. A visszavonuláshoz való jogot azonban elsősorban abból a tényből meríti, hogy mindkét genfi kongresszus az ő ügyének a győzelmét és az ellenfél vereségét tanúsította.

Bakunyinnak az „egészségi állapotára" való hivatkozását persze üres kifogásnak tartották és kigúnyolták. Az a néhány rövid esztendő azonban, amely keserű szegénységben és súlyos testi szenvedések közepette még megadatott neki, ereje megtörtét bizonyította. S hogy „talán" a forradalom közeli győzelmébe vetett bizodalmát is elvesztette, az kitűnik a legjobb barátaihoz intézett magánleveleiből. Bernben, 1876. július 1-én halt meg. Vigasztalóbb halált érdemelt volna, s kegyeletesebb megemlékezést annál, amilyenben része volt, ha nem is az egész munkásosztálytól, de annak számos rétegétől — hiszen oly bátran küzdött és oly sokat szenvedett a munkásosztályért!

S bár Bakunyinnak sok hibája és gyengesége volt, a történelem mégis díszhelyet fog neki biztosítani a nemzetközi proletariátus előharcosai között, függetlenül attól, hogy ezt a díszhelyet mindaddig vitássá teszik, amíg földgolyónk nyárspolgárokat hordoz a hátán — akár olyanokat, akik hosszú fülükre rendőri hálósapkát húznak, akár olyanokat, akik remegő tagjaikat egy Marx oroszlánbőre alá próbálják rejteni.

Tizenötödik fejezet

AZ UTOLSÓ ÉVTIZED

1. MARX AZ OTTHONÁBAN

Marx egykor, 1853 végén, a Kommunisták Szövetségének végvonaglásai után, visszavonult dolgozószobájába. Most, 1873 végén, az Internacionálé végvonaglásai után, ugyanoda vonult vissza. Ezúttal azonban élete egész hátralevő részére.

Utolsó tiz évét „lassú haldoklásnak" nevezték, ez azonban nem fedi a valóságot. Igaz, a Kommün bukása óta folytatott harcok ismét erősen megrázkódtatták egészségét. 1873 őszén heves főfájások gyötörték, komoly veszélyben forgott, hogy agyvérzéses rohamot kap; az agyára nehezedő állandó nyomástól munkaképtelen lett, és még az íráshoz sem volt kedve. Valóban súlyos következményekkel járhatott volna, ha ez az állapot soká tart. De több heti ápolás után újra felépült, hála annak a gondos kezelésnek, melyben Gumpert manchesteri orvos részesítette. Gumpert közös barátja volt Marxnak és Engelsnek, s Marx nagyon megbízott benne.

Gumpert tanácsára 1874-ben elhatározta, hogy Karlsbadba megy, s ugyanott pihent a következő két esztendőben is. 1877-ben a változatosság kedvéért Neuenahrt választotta. De már a következő, 1878-as évben nem látogathatta meg a kontinenst: a német császár ellen elkövetett két merénylet s a nyomában járó szocialistaüldözés elzárta előle az utat. Mindazonáltal különösen a háromszor egymás után megismételt karlsbadi kúra „csodálatosan" jót tett neki, és régi májbajától csaknem teljesen megszabadította. Nem múltak el azonban krónikus gyomorpanaszai, és tovább gyötörte idegeinek kimerültsége is, ami fejfájásban és főként makacs álmatlanságban nyilvánult meg. Ezeken a bajokon többé-kevésbé segített az, hogy nyaranta valamely tengeri fürdőhelyet vagy

klimatikus gyógyhelyet keresett fel; újév után azonban rendszerint megint rosszabbul érezte magát.

Egészségének teljes helyreállítása persze csak akkor vált volna lehetővé, ha Marx nem sajnálja magától azt a pihenést, amelyre hatvanadik életéve küszöbén, munkával és áldozatokkal telt élet után joggal igényt tarthatott volna. De ez eszébe sem jutott. Hogy tudományos fő művét befejezhesse, a legnagyobb hévvel vetette bele magát a kutatómunkába, s kutatásainak tere időközben nagyon kibővült. „Olyan valaki számára, aki minden kérdést történelmi keletkezésében és valamennyi előfeltétele figyelembevételével vizsgál meg — mondta ezzel kapcsolatban Engels —, minden egyes kérdésből természetesen egész sor új kérdés keletkezik. Marx alaposan tanulmányozta az őstörténelmet, az agronómiát, az orosz és amerikai földbirtokviszonyokat, a geológiát stb., hogy különösen a harmadik kötet földjáradékra vonatkozó részét eddig még soha meg sem kísérelt teljességgel dolgozhassa ki. A germán és latin nyelveken kívül, amelyeken folyékonyan olvasott, megtanulta még az ószlávot, az oroszt és a szerbet is." S mindez Marx napi munkájának csak a fele volt. Noha visszavonult a nyilvános agitációtól, továbbra is élénken részt vett az európai és az amerikai munkásmozgalomban. Levelezésben állt majd minden ország mozgalmi vezetőivel, s ezek fontos ügyekben lehetőleg személyesen kérték ki a tanácsait. Mindjobban a forradalmi proletariátus tanácsadója lett: egyre többen keresték fel, s ő mindig készséggel segített.

A hetvenes évek Marxát Lafargue ábrázolja olyan vonzó módon, mint az ötvenes évek Marxát Liebknecht. Úgy véli, hogy apósának igen erős testalkata lehetett, hogy kibírta rendkívüli életmódját és idegőrlő szellemi munkáját.

„Valóban igen erős volt, a közepesnél magasabb termetű, széles vállú, mellkasa jól fejlett, végtagjai arányosak, bár törzse lábszáraihoz képest kissé hosszú volt, ami a zsidó férfiakat gyakran jellemzi" *(lásd* „Marx Károlyról", 129. old.). Ez persze nemcsak a zsidókra jellemző: Goethének is hasonló testalkata volt; ő is az „ülő óriásokhoz" tartozott, ahogy a nép az ilyen termetű embereket nevezi, mert törzsük viszonylagos túlméretezettsége miatt ülve jóval nagyobbaknak látszanak.

Marx meglepő fizikai erőre tehetett volna szert, mondja Lafargue, ha fiatal korában sokat tornázik. De ő csak egyetlen testgyakorlást űzött rendszeresen: a járkálást. Órák hosszat tudott beszélgetve menetelni, vagy akár hegyet mászni, a legcsekélyebb fáradtságérzés nélkül. Rendszerint azonban a járkálási képességeit is csak azért gyakorolta, hogy dolgozószobájában rendezhesse gondolatait; fel- és alámentében az ajtótól az ablakig úgy kikoptatta a szőnyeget, mint az ösvény a rétet.

Noha mindig nagyon későn pihent le, reggel nyolc és kilenc között már talpon volt, megitta a feketéjét, elolvasta a lapjait, s aztán bevonult dolgozószobájába, amelyet csupán éjfélkor vagy még később hagyott el. Szünetet csak az étkezések idején tartott, vagy — ha az időjárás megengedte — egy-egy Hampstead Heath-i esti séta kedvéért. Napközben néha egy-két órát aludt a díványán. A munka annyira szenvedélyévé vált, hogy sokszor az evésről is megfeledkezett. Hatalmas szellemi tevékenységét gyomra szenvedte meg. Nagyon rossz evő volt és gyakran étvágytalan; ezt erősen sózott ételekkel, sonkával, füstölt hallal, kaviárral és fűszeres savanyúságokkal próbálta ellensúlyozni. Gyenge evő létére nagy ivó sem volt, bár sohasem játszotta az önmegtartóztatás apostolát — mint vérbeli rajnai értékelni tudott néhanapján egy-egy jó kortyot. Ezzel szemben szenvedélyes dohányos és szédületes gyufapazarló volt; mondogatta is, hogy a „Tőke" kiadása még annyit sem fog neki jövedelmezni, amennyibe az írás közben elszívott szivarjai kerültek. A nélkülözés hosszú évei alatt bizonyára gyakran szorult rá mindenféle kapadohányra, s így ez a szenvedélye nemigen használt egészségének; ezért az orvos ismételten kénytelen volt eltiltani a dohányzástól.

Szellemi felfrissülését és felüdülését a szépirodalomban találta meg, amely egész életében hűséges vigasztalója maradt. Irodalmi ismeretei rendkívül széleskörűek voltak, de sohasem dicsekedett velük. Művei sem sokat árulnak el róluk, kivéve a Vogt-ügyben írt polémiáját: ebben a maga művészi céljaira számtalan idézetet használt fel az európai szépirodalom legkülönbözőbb területeiről. S miként saját tudományos fő műve egy egész korszakot tükröz vissza, akként választotta kedvenceiül a világirodalomnak azokat a nagy költőit, akiknek alkotásairól ugyanezt lehet elmondani: Aischylost és Homérost, Dantét és Shakespeare-t, Cervantest és

Goethét. Aischylost — Lafargue elbeszélése szerint — minden évben újra elolvasta eredetiben, aminthogy általában hű maradt kedvelt régi görögjeihez. Azokat a nyomorúságos kufárlelkeket pedig, akik a munkások kedvét el akarják venni az antik kultúrától, a legszívesebben kikorbácsolta volna a templomból.

A német irodalmat igen jól ismerte, a középkor nagy részét is beleértve. A modernek közül Goethén kívül elsősorban Heine állt hozzá közel. Schillerből úgy látszik kiábrándult fiatal korában, az idő tájt, amikor a német filiszter megrészegült ennek a költőnek többé-kevésbé félreértett „idealizmusától", amelyben Marx nem látott mást, csak a lapos nyomorúságnak fellengzős nyomorúsággal való felcserélését. Amióta végleg búcsút mondott Németországnak, nem sokat törődött a német irodalommal. Soha nem tett említést még azokról a kevesekről sem — például Hebbelről vagy Schopenhauerről —, akik valóban rászolgáltak volna a figyelmére. Richard Wagnernek azonban alkalmilag élesen odamondott, amiért oly méltatlan bánásmódban részesítette a német mitológiát.

A franciák közül Diderot volt az, akit igen sokra tartott: „Rameau unokaöccse" című könyvét páratlan mesterműnek nevezte. Ez a rokonszenve kiterjedt a XVIII. századi felvilágosodás korának egész francia irodalmára. Erről az irodalomról mondta Engels egyszer azt, hogy a francia szellem kicsúcsosodása mind formailag, mind tartalmilag, hogy tartalma tekintetében, ha a tudomány akkori állását vesszük figyelembe, még ma is végtelen magasan áll, formája tekintetében pedig mind a mai napig utolérhetetlen maradt. Ennek megfelelően Marx elvetette a francia romantikusokat; nevezetesen mindig ellenszenves volt neki Chateaubriand a maga talmi mélységével, bizantikus túlzásaival, sokszínű érzelmi kokettériájával — egyszóval nem szenvedhette a hazugságoknak azt a példátlanul zagyva levegőjét, amelyet Chateaubriand műveiben érzett. Nagyon lelkesedett azonban Balzac „Comédie humaine"-jéért, amely szintén egy egész korszakot mutat be a költészet tükrében. Nagy művének befejezése után írni is akart erről a könyvről, de mint sok más, ez a terv is csírájába fulladt.

Amióta London lett állandó lakhelye, irodalmi érdeklődésének homlokterébe az angol irodalom került, s itt elhomályosított mindenki mást Shakespeare hatalmas alakja, akiből az egész család valóságos kultuszt űzött. Sajnos Marx sohasem mondott

véleményt Shakespeare-nek kora sorsdöntő kérdéseiben elfoglalt álláspontjáról. Byronnal és Shelleyvel kapcsolatban viszont úgy vélekedett, hogy aki ezeket a költőket szereti és megérti, az tartsa szerencsének, hogy Byron már harminchat éves korában meghalt, de sajnálkozzék afölött, hogy Shelley csak huszonkilenc évet élt meg. Byronból ugyanis később reakciós polgár lett volna, míg Shelley, ez az ízig-vérig forradalmár, mindig a szocializmus élharcosaihoz tartozott volna. Marx nagyon szerette a XVIII. század angol regényeit, a többi közt különösen Fielding „Tom Jones" című könyvét, amely a maga módján ugyancsak világképet és korrajzot ad. Walter Scott egyes regényeiről is elismerte, hogy a maguk nemében példaszerűek.

Marx irodalmi ítéleteiben teljesen mentes volt mindenféle politikai és társadalmi elfogultságtól, amit Shakespeare és Walter Scott iránti előszeretete is bizonyít. Éppily kevéssé hódolt annak a „tiszta esztétikának", amely nagyon is szívesen párosul a politikai közönyösséggel vagy éppen szolgalelkűséggel. Ő ebben is egész ember volt, önálló és eredeti szellem, akit nem lehet semmilyen sablonhoz mérni. Így például abban sem, hogy egyáltalán nem volt irodalmi aszkéta, s időnként még az olyan szellemi táplálékot sem vetette meg, amely előtt az iskolás esztéta háromszor is keresztet vet. Marx nagy regényolvasó volt, mint Darwin és Bismarck; különös kedvteléssel forgatta a kalandos és humoros elbeszéléseket: Cervantestől, Balzactól, Fieldingtől alkalomadtán le-leszállt tehát Paul de Kockhoz vagy Dumas-hoz, az idősebbhez, ahhoz, akinek lelkiismeretét a „Gróf Monte Christo" terheli.

A szépirodalmon kívül még egy egészen más területen is talált szellemi pihenést: lelki gyötrelmek és súlyos testi fájdalmak idején szívesen menekült a matematikába, amely megnyugtató hatással volt rá. Hogy valóban voltak-e önálló matematikai felfedezései, mint Engels és Lafargue állították, maradjon nyílt kérdésnek. Mindenesetre azok a matematikusok, akik megnézték hátrahagyott kéziratait, szemlátomást nem osztották ezt a véleményt.

Mindemellett Marx nem volt a múzeumába bezárkózott Wagner, aki a világot legfeljebb ünnepnapon, akkor is csak távolból látta, sem Faust, akinek keblében két lélek lakozott. „A világért dolgozni" — ez volt egyik kedvenc szólása; aki oly szerencsés, hogy tudo-

mányos céloknak szentelheti magát, az állítsa ismereteit az emberiség szolgálatába. Ez a gondolat vitt friss vérkeringést szívébe-agyába. Családja és barátai körében mindig ő volt a legvidámabb és a legszellemesebb, s széles melléből ellenállhatatlanul tört ki a derűs kacagás. S aki a „vörös terror doktorát" kereste, ahogy Marxot a Kommün óta nevezték, az nem borús ábrázatú fanatikust vagy álmodozó szobatudóst talált, hanem az okos társalgás minden csinjában-bínjában járatos világfit.

Leveleinek olvasóit sokszor csodálatba ejti, hogy ez a gazdag lélek milyen észrevétlenül siklik át a viharos harag bámulatos feszültségéből a mélyen szántó, teljesen higgadt filozófiai szemlélődésbe. Ez a képessége úgy látszik nem kevésbé erős hatást tett a vele közvetlenül érintkezőkre is. Így pl. Hyndman Marxszal folytatott beszélgetéseiről a következőket írja: „Amikor heves felháborodással beszélt a liberális párt politikájáról, nevezetesen annak ír politikájáról, az öreg harcos kicsi, mélyen árkolt szeme lángot vetett, sűrű szemöldöke összehúzódott, széles, erős orrát és egész arcát láthatóan megremegtette a szenvedély. Az erős, megbélyegző kifejezések olyan áradata tört ki belőle, amely egyaránt visszatükrözte temperamentumának tüzét és hatalmas jártasságát nyelvünk ismeretében. Nagyon feltűnő volt a kontraszt a bosszúságtól mélységesen felindult magatartása és azon magatartása között, amikor rátért korunk gazdasági eseményeiről alkotott nézetei kifejtésére. Minden észrevehető megerőltetés nélkül váltott át a próféta, a heves vádló szerepéből a nyugodt filozófus szerepébe, s elejétől kezdve úgy éreztem, hogy sok hosszú esztendőnek kell eltelnie, amíg ezen a téren már nem úgy állok vele szemben, mint a tanítvány a mesterrel."

Az úgynevezett társaságtól Marx továbbra is távol tartotta magát, habár polgári körökben is sokkal közismertebbé lett, mint húsz évvel korábban. Így Hyndman figyelmét is a parlament egyik konzervatív tagja hívta fel rá. Saját otthona azonban a hetvenes évek elején igen forgalmas központ volt, afféle „igazságmenhely" a Kommün menekültjei számára, akik itt mindig tanácsra és segítségre találtak. Ez a nyugtalan népség persze sok bosszúságot és gondot is okozott, s amikor lassacskán szerteszóródtak, Marxné minden vendégszeretete mellett sem tudta elnyomni a megkönnyebbülés sóhaját: Elegünk volt belőlük!

Akadtak természetesen kivételek is köztük. Charles Longuet, aki a Kommün idején a Tanács tagja és a hivatalos lap szerkesztője volt, 1872-ben feleségül vette Jenny Marxot. Sem személyesen, sem politikailag nem nőtt össze olyan szorosan a családdal, mint Lafargue, de ugyancsak derék ember volt. „Éppúgy főz, kiabál és vitatkozik, mint azelőtt — írja róla egy ízben Marx felesége —, de becsületére legyen mondva, hogy leckeóráit a King's College-ben pontosan és elöljáróinak megelégedésére tartja meg." A fiatal házasok boldogságát egy időre megzavarta az első gyermek korai halála, de aztán felcseperedett „egy kövér, erős, pompás fiú", az egész családnak, s nem utolsósorban a nagyapának igaz örömére.

A Lafargue-házaspár is a Kommün száműzöttjei közé tartozott, s Marxék szomszédságában lakott. Szerencsétlenségükre két kicsinyük pusztult el egészen fiatalon; e sorscsapás hatására Lafargue feladta orvosi praxisát, mondván, hogy az bizonyos fokú sarlatánság nélkül nem űzhető. „Nagy kár, hogy hűtlen lett az öreg Aesculap atyához" — vélte anyósa. Ugyanis fényképészeti és litográfiai műtermével csak igen gyengén boldogult. Pedig Lafargue, aki szerencsére mindig derűsnek látta az eget, „valóságos niggerként robotolt", s feleségében is bátor, vidám és fáradhatatlan segítőtársra lelt. De a nagytőkével nehéz volt konkurrálni.

A harmadik Marx-lánynak szintén francia udvarolt ebben az időben: Lissagaray, aki később megírta a Kommün történetét, melynek maga is egyik harcosa volt. Eleanornak úgy látszik nem lett volna ellenére ez a kérő, de apjának aggályai voltak, hogy elég szolíd ember-e. Hosszas huzavona után aztán nem is lett a dologból semmi.

1875 tavaszán még egyszer lakást változtatott a család. Ugyanabban a városrészben Haverstock Hill, Maitland Park Road 41. szám alá költöztek. Itt élte le utolsó éveit Marx, és itt is halt meg.

2. A NÉMET SZOCIÁLDEMOKRÁCIA

A kezdettől fogva nemzeti keretekben fejlődő német szociáldemokráciát megkímélte az a válság, amelyen az Internacionálé többi ágazatai nemzeti munkáspárttá való átalakulásukkor kivétel

nélkül keresztülmentek. A német szociáldemokrácia már néhány hónappal a genfi kongresszus kudarca után, 1874. január 10-én megünnepelhette első nagy választási győzelmét: a Reichstag-választásokon 350 000 szavazatot kapott és kilenc mandátumra tett szert. Ebből három a lassalleánusoknak és hat az eisenachiaknak jutott.

Nos, a régi Internacionálé felbomlásának okait végső soron és a legélesebben az világítja meg, hogy Marx és Engels, az Internacionálé Főtanácsának vezéralakjai még azzal a gyorsan felvirágzó munkáspárttal is nehezen tudtak egy nevezőre kerülni, amelynek német származásuknál fogva a legközelebb kellett volna állnia hozzájuk, s amely elméleti nézeteiket a legjobban megközelítette. De Marx és Engels sem tehették meg büntetlenül, hogy a fellegek között járjanak: az a nemzetközi őrtorony, amelyből az eseményeket áttekintették, lehetetlenné tette, hogy belelássanak az egyes nemzetek szívébe és veséjébe is. A leglelkesebb angliai és franciaországi híveik is beismerik, hogy Marx és Engels sohasem hatolt az angol és a francia viszonyok megértésének legmélyére. De a németországi viszonyokkal sem kerültek soha többé igazán meghitt kapcsolatba, amióta hazájukat elhagyták. Vonatkozik ez a tulajdonképpeni pártügyekre is, mert itt meg az a leküzdhetetlen bizalmatlanság zavarta tisztánlátásukat, amelyet Lassalle-lal és minden az ő nevéhez fűződő dologgal szemben éreztek.

Mindez rendkívül jellemző módon nyilvánult meg az újonan megválasztott Reichstag első ülésezésekor. A hat eisenachi képviselő közül kettő: Liebknecht és Bebel még börtönben ült; a többi négynek — Geibnek, Mostnak, Mottelernek és Vahlteichnek — a szereplése pedig még a saját híveik körében is nagy csalódást okozott. Bebel emlékirataiban elmondja, hogy a legkülönbözőbb helyekről futottak be hozzá panaszok, hogy ez az említett négy eisenachi képviselő eltörpül a parlamentben a három lassalleánus képviselő — Hasenclever, Hasselmann és Reimer — mellett. Engels azonban egészen másképp látta a helyzetet. A következőket írta Sorgénak: „A lassalleánusokat annyira diszkreditálják Reichstag-képviselőik, hogy a kormánynak hajszát kell indítania ellenük, ismét azt a látszatot akarván kelteni, hogy komolyan veszi e mozgalmat. Mellesleg a választások óta a lassalleánusok

kénytelenek voltak a mieink uszályában sodródni. Tiszta szerencse, hogy Hasselmannt és Hasenclevert beválasztották a Reichstagba. Ott egyre jobban diszkreditálják önmagukat: vagy a mieinkkel kell tartaniuk, vagy a saját szakállukra ostobaságokat csinálnak. Mindkettő tönkreteszi őket" (1874. szept. 12—17. *Lásd* BAB, 140. old.). Ennél alaposabban nem lehetett volna félreérteni a dolgokat.

A két frakció parlamenti képviselői egészen jól megférték egymással és nem csináltak maguknak gondot abból, ha a parlamenti szószékben az egyik fél valamivel sikeresebben, a másik meg kevésbé sikeresen szerepelt. Mind a két frakció oly módon vívta meg a választási harcot, hogy sem az eisenachiakat nem lehetett a félszocializmus vádjával illetni, sem a lassalleánusoknak nem lehetett a szemére vetni, hogy a kormánnyal kacérkodtak. Mindkettő majdnem azonos számú szavazatot kapott; a Reichstagban mindkettő ugyanazokkal az ellenfelekkel szemben, ugyanazokat a követeléseket képviselte, s választási sikerük után mindkettő egyformán volt kitéve a kormány heves üldözésének. Tulajdonképpeni eltérés már csak a szervezeti kérdésben volt közöttük, de ezt az utolsó akadályt is elsöpörte Tessendorff államügyész lankadatlan buzgalma. Sikerült ugyanis a szolgálatkész törvényszékeket olyan határozatok meghozatalára késztetnie, amelyek szétverték mind a lazább eisenachi, mind a szorosabb lassalleánus szervezeteket.

Így aztán önmagától megérlelődött a két frakció egyesülése. Tölcke már 1874 októberében átnyújtotta a lassalleánusok békeajánlatát Liebknechtnek, aki időközben kiszabadult a fogházból. Liebknecht azonnal kapott az ajánlaton, kissé talán önhatalmúlag, de olyan örömmel és készséggel, hogy ez becsületére válik még akkor is, ha Londonban nagyon rosszallották tőle. Marx és Engels kitartottak amellett, hogy a lassalleánusok kihaló szekta, amelynek rövid időn belül kényre-kedvre meg kell adnia magát. Aki tehát velük a teljes egyenjogúság alapján tárgyal, az könnyelműen vétkezik a német munkásosztály érdekei ellen. S amikor 1875 tavaszán még a közös program tervezete is megjelent, akkor mindketten féktelen haragra lobbantak.

Marx május 5-én megküldte az eisenachiak vezetőinek az úgynevezett „programlevelet", de Engels már ezt megelőzőleg részletes

tiltakozást intézett Bebelhez ebben a kérdésben*. Marx itt keményebben bánt el Lassalle-lal, mint valaha. Lassalle, mondja Marx, betéve tudta ugyan a „Kommunista Kiáltványt", de durván meghamisította, kijelentvén, hogy a munkásosztállyal szemben minden más osztály egyetlen reakciós tömeget alkot. S ezt a hamisítást azért követte el, hogy az abszolutista és feudális ellenfelekkel a burzsoázia ellen megkötött szövetségét kendőzze. Az igazság azonban az, hogy a „reakciós tömeg" jelszava nem is Lassalle-tól származik, hanem Schweitzertől. S amikor Schweitzer először használta — jóval Lassalle halála után —, Engels kifejezetten megdicsérte érte. Amit Lassalle valóban a „Kommunista Kiáltványból" kölcsönzött, az az úgynevezett vasbértörvény**. Ezért viszont el kellett tűrnie, hogy a malthusi népesedési elmélet hívének bélyegezzék, holott éppen úgy elvetette ezt az elméletet, mint Marx és Engels.

A „programlevél" — ettől a cseppet sem épületes oldalától eltekintve — nagyon tanulságos értekezés volt a tudományos szocializmus alapelveiről. Az egyesülési programból persze kő kövön nem maradt. Mindemellett, mint ismeretes, e nehéz fajsúlyú levélnek csak annyi hatása volt, hogy a címzetteket tervezetük néhány kisebb, meglehetősen jelentéktelen módosítására ösztönözte. Liebknecht néhány évtizeddel később kijelentette, hogy a legtöbben — talán mindnyájan — egyetértettek Marxszal, és valószínűleg még az egyesülési kongresszuson is meg lehetett volna szerezni a többséget javaslatai mellett. A kisebbség azonban elégedetlenkedett volna, s ez mindenképp elkerülendő volt, mert nem tudományos tételek megfogalmazását tűzték ki célul, hanem a két frakció egyesítését.

A „programlevél" agyonhallgatásának kevésbé ünnepélyes, de annál nyomósabb oka az, hogy meghaladta az eisenachiak szellemi színvonalát, méghozzá nagyobb mértékben, mint a lassalleá-

---

* Mehring Engelsnek Bebelhez intézett 1875. március 18—28-i levelére és Marxnak Brackéhoz intézett 1875. május 5-i levelére utal. Utóbbihoz függelék is tartozott („Széljegyzetek a német munkáspárt programjához"), s Marx e művét Engels adta ki 1891-ben „A gothai program kritikája" címen. *Lásd* M—E. Vál. Műv. 2. köt., 7—42. old. — *A ford.*

** *Lásd* az e kötet végén levő „Tanulmányt", 625. old. — *A ford.*

nusokét. Marx ugyan néhány hónappal korábban már panaszkodott, hogy az eisenachiak lapjában időről időre féltudományos filiszterfantáziák jutnak szóhoz — iskolamesterek, doktorok, diákok művei —, amiért Liebknechtnek meg kell mosni a fejét. Mégis feltételezte, hogy azt a reális szemléletet, amelyet a pártba oly fáradságosan ültettek be, de amely végül is már gyökeret fogott, a lassalleánusok szektája mossa el ideológiai jogi fecsegéseivel s más, a demokratáktól és a francia szocialistáktól kölcsönvett frázisaival.

De ebben Marx alaposan tévedett. Elméleti téren mind a két frakció nagyjából egyenlő színvonalon állt, vagy ha volt köztük különbség, akkor inkább a lassalleánusok előnyére. Az eisenachiaknál az egyesülési program tervezete semmiféle ellenvéleménybe nem ütközött, míg egy majdnem kizárólag lassalleánus küldöttekből álló nyugatnémet munkáskongresszuson olyan bírálattal illették ezt a tervezetet, amely sok tekintetben találkozott Marx néhány héttel később kifejtett bírálatával. Persze túl nagy jelentőséget ennek nem tulajdoníthatunk. Lényegében a tudományos szocializmustól, úgy, ahogy Marx és Engels lefektette, mindkét frakció még elég távol állt. A történelmi materializmus módszereiről alig-alig volt fogalmuk, s a kapitalista termelési mód titka is még rejtve maradt előttük. A legkirívóbb bizonyítéka ennek a meg nem értésnek az, ahogy C. A. Schramm, az eisenachiak akkori legnevesebb teoretikusa az értékelmélettel dobálózott.

Gyakorlatilag bevált az egyesülés, s e tekintetben Marx és Engels sem talált benne kivetnivalót; legfeljebb azt nehezményezték, hogy a lassalleánusok — szerintük — orruknál fogva vezették az eisenachiakat. Egyébként azonban maga Marx mondta a „programlevélben": „Az igazi mozgalom egyetlen lépése többet ér tucatnyi programnál" *(lásd* M—E. Vál. Műv. 2. köt., 9. old.). De mivel az elméleti bizonytalanság inkább nőtt az új, egyesült pártban, semmint csökkent, ezt a természetellenes egybeolvadás hatásának tulajdonították, s elégedetlenségük inkább élesebb formát öltött, semmint engedékenyebbet.

Pedig meghökkenthette volna őket az, hogy a számukra bosszantó dolgokat többnyire a volt eisenachiak követik el, s csak sokkal kisebb mértékben a volt lassalleánusok. Az utóbbiakról különben Engels egyszer azt mondta, hogy nemsokára ők lesznek a leg-

értelmesebbek, mert — az egyesülés után egy évvel még mindig kiadott lapjukban — aránylag a legkevesebb ostobaságot teszik közzé, s a fizetett agitátoroknak, a félművelteknek minden átka a saját pártjukat sújtja. Különösen felingerelte őt Most, „aki az egész »Tőkét« kivonatolta, de mégsem értett belőle egy szót sem", és jelenleg nagy hévvel Dühring szocializmusa mellett száll síkra. „Ezek az emberek szemlátomást azt hiszik — írja 1876. május 24-én Engels Marxnak —, hogy Dühring az ellened intézett kutyául közönséges támadásaival sérthetetlenséget biztosított magának velünk szemben, mert ha az ő elméleti hülyeségeit nevetség tárgyává tesszük, ez csak a személyeskedések megbosszulásának számit majd" *(lásd* MEGA, III. rész, 4. köt., 433. old.). De Liebknecht is megkapta a magáét: A fő hiba — írja Engels — „Wilhelmnek az a mohó vágya, hogy elméletünk hiányosságát pótolja, és minden filiszteri ellenvetésre kész válasza legyen és kész képe a jövő társadalomról, mert hiszen a filiszter is efelől érdeklődik náluk; ezenkívül elméletileg is lehetőleg független akar lenni tőlünk, ami tökéletes elméleti tudatlansága következtében eleitől fogva sokkal jobban sikerült neki, mint ő maga gondolja (Engels—Marxhoz, 1876. máj. 28. *Lásd* M—E. Vál. Lev., 364. old.). Mindennek Lassalle-hoz és a lassalleánus hagyományokhoz semmi köze sem volt.

A gyakorlatban elért sikerek gyors növekedése okozta, hogy az új egyesült pártot közömbösen hagyta az elmélet. Sőt, talán még ez is túl erős kifejezés. Hiszen nem az elméletet mint olyant vetette meg, hanem csak azt, amit erőteljes fejlődése buzgalmában elméleti szőrszálhasogatásnak tartott. Felkelő csillaga maga köré vonzotta a félreismert föltalálókat és reformereket, az oltás ellenfeleit, a természetes gyógymódok apostolait és más hasonló csudabogarakkal megáldott lángelméket, akik az oly hatalmas erővel megmozduló munkásosztálytól remélték a másutt hiába keresett elismerést. A párt mindenkit tárt karokkal fogadott, akiben csak egy kis jószándék volt és valamiféle gyógyírt ajánlott a társadalom beteg testének megegészségesítésére. De különösen kedvező fogadtatásra talált az akadémiai körök beözönlése, amely a proletariátus és a tudomány szövetségének megpecsételésével kecsegtetett. Valamely egyetemi tanárnak pedig, aki megbarátkozott vagy megbarátkozni látszott a „szocializmus" sokrétű fogalmának

egyik-másik árnyalatával, éppenséggel nem kellett félnie attól, hogy szellemi poggyásza túlságosan szigorú bírálatban részesül.

Mindezek közül Dühring volt a leginkább bebiztosítva az ilyen bírálat ellen, mert egyéniségének sok vonása és számos objektív körülmény szükségszerűen vonzó hatást gyakorolt a berlini szociáldemokrácia szellemileg mozgékony elemeire. Kétségtelenül jó képességű, nagytehetségű ember volt, s a munkások rokonszenvét különösen az váltotta ki, ahogyan szegényen és korai vaksággal sújtva sok éven át tartotta magát a magántanár nehéz helyzetében, az uralkodó osztályoknak tett bármely engedmény nélkül, még a katedrán is hitet téve politikai radikalizmusa mellett, nem riadva vissza attól sem, hogy Marat, Babeuf és a Kommün hőseinek nevét dicsőítse. Egyéniségének negatív oldala az volt, hogy úgy vélte, legalább fél tucat tudományos területen teljesen otthonos. Valójában már csak testi fogyatékossága miatt sem lehetett meg a kellő tájékozottsága e tudományok egyikében sem. Mind jobban növekvő nagyzási mániájában aztán irgalmatlanul ledorongolta összes elődeit: filozófiai téren Fichtét és Hegelt, közgazdaságtani téren pedig Marxot és Lassalle-t. Dühringnek ilyen természetű kisiklásairól azonban nem sokat beszéltek, illetve, ha szóba kerültek, szellemi elárvultságával és életének súlyos harcaival mentegették őket.

Marx figyelemre sem méltatta Dühring „kutyául közönséges" támadásait, s ezek tartalmilag nem is voltak alkalmasak arra, hogy viszonttámadásra késztessék. Hosszú ideig hidegen hagyta őt az is, hogy a berlini párttagok egyre jobban rajonganak Dühringért, noha Dühringben — a maga csalhatatlanságának hirdetésével és „megfellebbezhetetlen igazságainak" rendszerével — megvoltak a született szektaalapító összes adottságai. Sőt, Marx és Engels még akkor sem voltak hajlandók Dühringet bírálni, mondván, hogy ez „túl alantas munka", amikor Liebknecht (aki ezúttal éberen állt a posztján) néhány munkáslevél beküldésével figyelmeztette őket a pártpropaganda vulgarizálódásának veszélyére. S úgy látszik, hogy csak Mostnak 1876 májusában Engelshez intézett fennhéjázó levele volt az a csepp, amelytől kicsordult a pohár.

Ettől kezdve foglalkozott Engels behatóan azzal, amit Dühring a maga „rendszert teremtő igazságainak" nevezett. Bírálatát

cikksorozatban foglalta össze, s ezt 1877 újévétől kezdte közölni a „Vorwärts", az egyesült párt új központi lapja. Ebből a cikksorozatból nőtt ki a tudományos szocializmusnak — a „Tőke" mellett — a legjelentősebb és legsikeresebb dokumentuma*. Az a fogadtatás azonban, amelyben e mű a pártban részesült, élénken rávilágított, hogy minden további halogatás valóban nagyon veszélyes lett volna. Az 1877 májusában Gothában megtartott rendes évi pártkongresszus kis híján eretnektörvényszéket ült Engels fölött, ahogy ugyanakkor a hivatalos egyetemi klikk Dühring fölött. Ezen a pártkongresszuson Most azt indítványozta, hogy száműzzék a párt központi lapjából a Dühring-ellenes cikkeket, mert ezek „a »Vorwärts« olvasóinak többsége számára teljesen érdektelenek, vagy éppenséggel hallatlanul megbotránkoztatók". Vahlteich pedig, aki különben Most ősellensége volt, ezúttal egy húron pendült vele, s kijelentette, hogy az Engels által megütött hang szükségszerűen az olvasók ízléseltévelyedésére vezet, és élvezhetetlenné teszi a „Vorwärts" nyújtotta szellemi táplálékot. A teljes blamázst szerencsére sikerült elkerülni azon közvetítő javaslat elfogadásával, hogy a tudományos polémia további folytatásai — gyakorlati agitációs okokból — ezentúl ne magában a lapban, hanem a „Vorwärts" tudományos mellékletében jelenjenek meg.

A kongresszus egyúttal elhatározta, hogy 1877 októberétől félhavonként megjelenő tudományos folyóiratot ad ki. A folyóiratot Karl Höchberg kezdeményezte, s anyagi támogatását is megígérte. Höchberg egyike volt a szocializmus olyan polgári híveinek, amilyenek akkortájt Németországban elég számosan akadtak. Egy frankfurti lottóiroda tulajdonosának fia volt; még fiatal, de nagyon gazdag, s emellett rendkívül áldozatkész és önzetlen ember; akik ismerték, kivétel nélkül a legjobb bizonyítványt állítják ki személyes tulajdonságairól. Kevésbé kedvező ítéletet kapunk azonban irodalmi és politikai egyéniségéről, ha megjelent írásait vizsgáljuk. Ezek Höchberget nagyon színtelen és száraz lénynek mutatják, akinek ismeretlen volt a szocializmus története és elmélete, s

* Mehring Engelsnek „Hogyan »forradalmasítja« Eugen Dühring úr a tudományt (»Anti-Dühring«)" című művére utal. Könyvalakban először 1878-ban látott napvilágot. — *A ford.*

akitől különösen Marx és Engels tudományos nézetei teljesen távol álltak. Nem látta meg a proletár osztályharcban a munkásosztály felszabadításának emelőjét, hanem békés és legális fejlődés révén a vagyonos osztályokat, s elsősorban ezeknek művelt elemeit akarta megnyerni a munkások ügyének.

De Marx és Engels még semmi közelebbit nem tudtak Höchbergről, amikor a maguk részéről kijelentették, hogy nem óhajtanak közreműködni a „Zukunft"-nál, ahogy az új folyóiratot elkeresztelték; egyébként nem is név szerint kérte fel őket a lap, hanem — mint sok mást — csak körlevélben. Engels úgy vélte, hogy a kongresszusi határozatok, bármily tiszteletre méltóak is a gyakorlati agitáció terén, a tudományban a nullával egyenlők, s nem alkalmasak arra, hogy meghatározzák egy folyóirat tudományos jellegét, amelyet különben sem lehet dekrétummal megszabni. Szocialista tudományos folyóirat, egészen pontosan körülhatárolt tudományos irányzat nélkül — mondta — képtelenség. S ma, amikor Németországban annyi irányzat, illetve annyi bizonytalankodás uralkodik, semmi biztosíték sincs arra, hogy a lap irányzata meg fog nekik felelni.

S hogy mennyire indokolt volt ez a tartózkodásuk, azt mindjárt a „Zukunft" első száma megmutatta. Höchberg vezércikke úgyszólván felmelegítése volt mindannak, amit Marx és Engels egykor a negyvenes évek szocializmusában mint dekadenciára és elpuhulásra vezető irányzatot oly harcosan megbélyegeztek. Így aztán megtakaríthattak maguknak mindenféle kínos kimagyarázkodást. S amikor egy német elvtárs megkérdezte tőlük, hogy a gothai kongresszuson lezajlott vita miatt neheztelnek-e, Marx így válaszolt: „Nem neheztelek (mint Heine mondja), s éppígy Engels sem. Egy lyukas garast sem adunk a népszerűségért. Bizonyíték erre például az, hogy mindenféle személyi kultusz iránti ellenszenvből az Internacionálé idején sohasem engedtem nyilvánosságra kerülni ezt a számtalan mesterkedést, amellyel érdemeimnek akartak adózni, s amelyekkel a legkülönbözőbb országokból zaklattak. Soha nem is válaszoltam ezekre, hacsak nem egy-egy megleckéztetéssel." Majd hozzátette még a következőket: „De az olyan események, amilyenek a legutóbbi kongresszuson előfordultak — éppen eléggé kihasználják őket a párt külföldi ellenségei —, mindenesetre megtanítottak bennünket arra, hogy a »németországi

párton belüli elvtársakkal« való kapcsolatunkban elővigyázatosabbak legyünk" (W. Blosnak, 1877. nov. 10. *Lásd* M—E. Műv. XXVI. köt., 487, 488. old. [oroszul.]). Ebben azonban semmi rosszindulat sem volt, hiszen Engels továbbra is nyugodtan leközöltette a Dühring elleni cikkeit a „Vorwärts" tudományos mellékletében.

De ami a dolog lényegét illeti, Marxot nagyon lehangolóan érintette az a „rothadt szellem", amely nem annyira a tömegek, mint a vezetők között érvényesült. Október 19-én a következőket írta Sorgénak: „A lassalleánusokkal kötött kompromisszum további kompromisszumhoz vezetett egyéb felemás elemekkel, Berlinben (lásd *Most)* Dühringgel és »csodálóival«, de azon kívül is a félig érett diákok és bölcsnél bölcsebb doktorok egész bandájával, akik a szocializmusnak »magasabb ideális« színezetet akarnak adni, más szóval a materialista alapot (amely komoly tárgyi tanulmányt követel, ha azon akar valaki dolgozni) modern mitológiával akarják helyettesíteni, az igazság, szabadság, egyenlőség és testvériség istennőivel. Ennek az iránynak egyik képviselője, Dr. Höchberg úr, a »Zukunft« kiadója, »bevásárolta magát« a pártba — feltételezem, hogy a »legnemesebb« szándékokkal, csakhogy én fütyülök a »szándékokra«. Nyomorúságosabb valami, mint a »Zukunft« programja, ritkán látott több »szerény igényességgel« napvilágot" (*lásd* M—E. Vál. Lev., 368. old.).

Marxnak és Engelsnek valóban egész múltjukat meg kellett volna tagadniuk ahhoz, hogy ezzel az „iránnyal" valaha is megbéküljenek.

3. AZ ANARCHIZMUS ÉS A KELETI HÁBORÚ

Az 1877-es gothai kongresszuson határozatba hozták azt is, hogy képviseltetik magukat az ugyanazon év szeptemberére Gentbe összehívott szocialista világkongresszuson. A német párt küldöttéül Liebknechtet választották meg.

Ezt a világkongresszust a belgák indítványozták, akik időközben már kissé kiábrándultak az anarchista tanok szépségéből, s szerették volna újraegyesíteni a hágai kongresszuson külön utakra tért két irányzatot. A bakunyinista irányzat ugyan rend-

szeresen megtartotta a maga kongresszusait: 1873-ban Genfben, 1874-ben Brüsszelben és 1876-ban Bernben, de ereje mind jobban aláhanyatlott. Felbomlását a proletár fölszabadító harc gyakorlati követelményei idézték elő, csakúgy mint annak idején létrejöttét.

Az ellentétek igazi forrása már kezdetben, a „fabrique" és a „gros métiers" közötti genfi viszályok idején megmutatkozott. Az egyik oldalon állt a jól kereső, politikai jogokkal rendelkező munkásság, amely részt vehetett a parlamenti küzdelmekben, de egyúttal hajlott arra, hogy a polgári pártokkal mindenféle megtámadható szövetséget kössön. A másik oldalt pedig az a rosszul fizetett, politikailag jogfosztott munkásréteg képezte, amely puszta erejére volt utalva. E gyakorlati ellentétek körül forgott a vita, nem pedig azon elméleti ellentét körül, hogy hol az „okosság" és hol az „oktalanság", mint ezt a legendává lett hagyomány feltüntetni szeretné.

A dolgok tehát nem voltak olyan egyszerűek, aminthogy ma sem azok. Bizonyítja, ezt az annyiszor agyonvertnek hitt anarchizmus mindig megismétlődő feltámadása. Még korántsem jelenti az anarchizmus *el*ismerését, ha óvakodunk attól, hogy *félre*ismerjük. Éppen így a parlamentáris politikai tevékenység szükségességének *el*ismerését sem tagadjuk meg még azzal, ha nem ismerjük *félre*, hogy ez a tevékenység — jóllehet eredményezhet önmagában véve elfogadható reformokat — adott esetben olyan zsákutcába viszi a munkásmozgalmat, amelyben forradalmi szelleme megfullad. Egyáltalában nem véletlen, hogy Bakunyinnak számos híve igen nagy érdemeket szerzett magának a proletariátus felszabadító harcában. Liebknecht ugyan sohasem tartozott Bakunyin barátai közé, de a baseli kongresszus idején legalább olyan kitartóan követelte a politikától való tartózkodást, mint ő. Mások viszont — például Jules Guesde Franciaországban, Carlo Cafiero Olaszországban, úgyszintén César de Paepe és Oroszországban Pavel Akszelrod — a hágai kongresszus idején és még sokkal később is a leglelkesebb bakunyinisták voltak. S hogy *azután* ugyanilyen lelkes marxistákká lettek, az nem azért történt (mint ezt egyikükmásikuk kifejezetten hangsúlyozta is), mert sutba dobták addigi meggyőződésüket, hanem azért, mert abból indultak ki, ami Bakunyinban közös volt Marxszal.

Marx is, Bakunyin is proletár tömegmozgalmat akart. A vita tárgya köztük csak az volt, hogy milyen utat válasszon magának ez a mozgalom. A bakunyinista Internacionálé kongresszusai azonban most már megmutatták, hogy az anarchisták útja járhatatlan.

Nagyon eltérítene bennünket a tárgytól, ha az anarchizmus gyors felbomlását egyes kongresszusai lefolyásának ismertetésével e helyütt részletesen bizonyítanánk. A rombolás műve sikeres és alapos volt: megszüntették a Főtanácsot és a fenntartását szolgáló hozzájárulásokat, megtiltották a kongresszusoknak, hogy elvi kérdések fölött szavazzanak, s csak a legnagyobb nehézségek árán sikerült elhárítani az intellektuális dolgozók kizárására irányuló kísérletet. A felépítés tekintetében, az új program és az új taktika kidolgozása terén azonban annál sivárabb volt a helyzet. A genfi kongresszuson főként azt vitatták, hogy az általános sztrájk-e a szociális átalakulás egyetlen eszköze, de nem jutottak határozatra. Ugyanez ismétlődött meg a brüsszeli kongresszuson, csak még rosszabb kiadásban, amikor a vita fő tárgyát a közszolgáltatások kérdése képezte. Paepe e kérdésben olyan beszámolót tartott, amelynek alapján nem indokolatlanul vetették szemére, hogy teljesen lecsúszott az anarchista talajról. Kézenfekvő azonban, hogy mennyire szükségszerű volt Paepe kisiklása, ha éppen ilyen kérdésben akart valami értelmeset mondani. Heves vita után ezt a tárgyat is elnapolták a következő kongresszusra, de ott sem döntöttek felette. Az olaszok különben is kijelentették, hogy „a kongresszusok ideje lejárt", s követelték, hogy a „tettek propagandája" kerüljön napirendre. Az országukban uralkodó éhínségre támaszkodva össze is hoztak két év alatt vagy hatvan puccsot, de ügyük sikerét ez semmivel sem segítette elő.

Az anarchizmus azonban nemcsak elméleti nézeteinek reménytelen kuszasága következtében fajult megcsontosodott szektává, hanem még sokkal nagyobb mértékben azért, mert teljesen elutasító álláspontra helyezkedett a modern proletariátus legközvetlenebb érdekeit érintő valamennyi kérdésben. Amikor Svájcban tömegmozgalom keletkezett a tízórás munkanap törvényes elismertetésére, az anarchisták megtagadták a részvételt. Nem voltak hajlandók támogatni a flamand szocialistáknak azt a petícióhadjáratát sem, amellyel a gyári gyermekmunka törvény útján való eltörlését

követelték. S természetesen teljesen elvetették az általános választójogért folytatott harcot is, sőt, ahol ez a választójog már megvolt, annak bojkottálásáért szálltak síkra. E meddő és kilátástalan politika mellett annál ragyogóbb fénybe kerültek a német szociáldemokrácia eredményei, s a tömegek mindenütt elidegenedtek az anarchista propagandától.

A genti szocialista világkongresszus összehívása, melyre egy évvel korábban az 1876-os berni anarchista kongresszus tett javaslatot, már abból a felismerésből fakadt, hogy az anarchizmus nem tudta a tömegeket magának megnyerni. A kongresszus szeptember 9-étől 15-éig ülésezett Gentben. 42 küldött vett részt, de ebből az anarchisták szilárd magvát csak egy 11 tagú csoport képviselte, amelynek vezetője Guillaume és Kropotkin volt. Számos addigi hívük, köztük a belga delegátusok többsége és az angol Hales, közeledett a Liebknecht, Greulich és Frankel vezette szocialista szárnyhoz. Liebknecht és Guillaume között heves összetűzésre került sor, mert Guillaume azzal vádolta a német szociáldemokráciát, hogy a Reichstag-választásokkor zsebre dugta a programját. Általában azonban a kongresszus ülései egészen békés légkörben zajlottak le. Az anarchistáknak már nem volt kedvük nagy szavakat hangoztatni, s beszédeiket igen szelíd mollhangnemben tartották, ami lehetővé tette ellenfeleik előzékeny magatartását. De a tervbe vett „szolidaritási szerződés" megkötésére mégsem került sor — ehhez túlságosan eltértek a vélemények.

Marx aligha várt egyebet. Feszült figyelmét most különben is a világ egy másik sarkára irányította, ahonnan a forradalmi vihart várta: az orosz—török háborúra. A két levél közül, amelyben Liebknechtnek tanácsot ad ebben a kérdésben, az 1878. február 4-én írt első levele így kezdődik: „Mi a leghatározottabban a törökök mellett foglalunk állást, mégpedig két okból: először, mert tanulmányoztuk a török parasztot — vagyis a török néptömeget — s meggyőződtünk arról, hogy az európai parasztság egyik legderekabb és legerkölcsösebb képviselője; másodszor, mert az oroszok veresége nagyon meggyorsítaná a szociális átalakulást, melynek elemei tömegesen megtalálhatók, s ez magával hozná a fordulatot egész Európában." Ugyanerről negyed évvel ez előtt a következőket írta Sorgének: „Ez a válság az európai történelem *új fordulópontja*. Oroszország — pedig én az eredeti *orosz* nemhivatalos

és hivatalos forrásokból (ez utóbbiak csak kevés embernek hozzáférhetők, nekem pétervári barátaim szerezték meg) tanulmányoztam állapotait — régóta az átalakulás küszöbén állott, minden előfeltétel megérett már erre. A derék törökök évekkel meggyorsították a kirobbanását azokkal a csapásokkal, amelyekben nemcsak az orosz hadsereget és az orosz pénzügyi köröket, hanem a hadsereget *vezénylő dinasztiát* (a cárt, trónörököst és még hat más Romanovot) legmagasabb személyükben is részesítették ... A sok butaság, amit az orosz diákok csinálnak, csak tünet, önmagában értéktelen. De tünet. Az orosz társadalom valamennyi rétege gazdaságilag, erkölcsileg, szellemileg teljes bomlásban van" (1877. szept. 27. *Lásd* M—E. Vál. Lev., 366. old.). Ezek a megfigyelések teljesen helytállóknak bizonyultak, Marx azonban nagyon is világosan látva, merre tartanak az események, forradalmi türelmetlenségében ezúttal is lebecsülte a megteendő út hosszát.

A kezdeti orosz vereségek győzelmekbe csaptak át. Marx ezt Bismarck titkos támogatásának, Anglia és Ausztria árulásának tulajdonította. De nem utolsósorban magukat a törököket is hibáztatta, hogy elmulasztották Konstantinápolyban forradalommal megbuktatni a régi szeráj-rendszert, a cárizmus legjobb segélycsapatát. S el van veszve az a nép, mondta, amely az ilyen hatalmas válság pillanataiban képtelen forradalmi lendületbe jönni.

Így aztán az orosz—török háború nem európai forradalommal végződött, hanem diplomata-kongresszussal, amelyet ugyanott és ugyanakkor tartottak meg, ahol és amikor a német szociáldemokráciának borzalmas, látszólag megsemmisítő csapást kellett elszenvednie.

4. HAJNALPÍR

De a világhorizont szélén mégis új hajnalpír kezdett derengeni. Az új szocialistaellenes törvény*, amellyel Bismarck szétzúzni

* A Reichstag 1878. október 19-én szocialistaellenes kivételes törvényt fogadott el; ennek alapján betiltották a szociáldemokrata párt összes szervezeteit, a tömegszervezeteket, a munkás-sajtót, elkobozták a szocialista irodalmat és kiutasításokat foganatosítottak a szociáldemokraták ellen. — *A ford.*

vélte a német szociáldemokráciát, ténylegesen annak hőskorát vezette be. S egyúttal elsöpörte mindazokat a félreértéseket és meg nem értéseket is, amelyek a német szociáldemokrácia és a londoni két öreg közé ékelődtek.

Ezt persze még megelőzte az utolsó küzdelem. A német párt becsülettel megállta a helyét a választásokon, s úgyszintén mindazon hajsza közepette, amelynek 1878 nyarán a császár ellen elkövetett merényletet követően ki volt téve. De a fenyegető csapás kivédésére tett előkészületei során nem vette eléggé figyelembe, hogy milyen hatalmas, könyörtelen gyűlölettel kell számolnia. Alighogy a szocialistaellenes törvény jogerőre emelkedett, azonnal teljesen feledésbe merültek mindazok az ígéretek, amelyekkel a kormány képviselői lecsillapították a Reichstag aggodalmait, kijelentvén, hogy e törvényt „lojális" módon fogják alkalmazni. A párt valamennyi intézményét oly kíméletlenül verték szét, hogy az emberek százai kerültek az utcára. Sőt néhány héttel később — nyilvánvaló ellentétben a törvény szövegével — még az úgynevezett kis ostromállapotot is kihirdették Berlinben és környékén, s hatvannál több családfenntartót azonnali hatállyal kiutasítottak, ami nemcsak kenyerük, hanem hazájuk elvesztésébe is került.

Már ez önmagában is teljesen érthető és szinte elkerülhetetlen zavart keltett. Az Internacionálé Főtanácsa a Kommün bukása után joggal panaszkodhatott, hogy a Kommün menekültjeiről való gondoskodás hónapokig akadályozta folyamatos munkája elvégzésében. De most a német párt vezetőségének, mely lépten-nyomon ki volt téve a rendőrség zaklatásának, ennél is nagyobb feladatot kellett megoldania, méghozzá egy borzalmas gazdasági válság közepette. Nem vitás azonban, hogy a vihar különválasztotta a pelyvát a tiszta búzától: az utolsó években a pártba beözönlött polgári elemek nagy része megbízhatatlannak bizonyult, egynémely vezető nem állta meg a helyét, mások pedig, még a derekasabbak közül is, elbátortalanodtak a reakció súlyos csapásainak hatására, s attól féltek, hogy az aktív ellenállás csak még jobban felbőszíti az ellenséget.

Marxra és Engelsre meglehetősen nyomasztóan hatottak ezek az események, bár nyilvánvalóan lebecsülték a leküzdendő nehézségeket. Minden okuk megvolt azonban arra, hogy kifogásolják a szociáldemokrata Reichstag-frakció magatartását, amely még

a merénylettel kapcsolatos üldözések légkörében megtartott 1878-as választások után is kilenc főből állt. Egyikük, Max Kayser helyesnek tartotta, hogy az új vámtarifák megvitatásakor a vas magasabb vámja mellett szólaljon fel, s azt meg is szavazza, ami minden bizonnyal igen kínos hatást keltett. Hiszen az egész világ tudta, hogy az új vámtarifák feladata az, hogy évi néhány száz millióval növelje az államkincstár jövedelmét, a nagybirtok földjáradékát megvédje az amerikai konkurrenciával szemben, s a nagyiparnak lehetővé tegye azon sebeinek begyógyítását, amelyeket a „gründolások" mámorában önmagán ütött. Köztudomású volt az is, hogy a szocialistaellenes törvényt nem utolsósorban éppen azért hozták, hogy megtörjék a tömegek ellenállását az őket fenyegető fokozott kizsákmányolással szemben.

Amikor Bebel azzal akarta mentegetni Kayser magatartását, hogy Kayser igen szorgalmasan tanulmányozta a vasvám kérdését, Engels röviden és élesen ezt felelte neki: „Ha Kayser tanulmányai csak egy fabatkát is érnek, akkor tudnia kell, hogy Németországban *két* olyan kohómű van, a »Dortmunder Union« és a »Königs- und Laurahütte«, amelyek *mindegyike fedezni tudja az egész belföldi szükségletet*, s ezek mellett még számos kisebb üzem is van; az adott esetben tehát a védvám tökéletesen értelmetlen, s itt csak a külföldi piac meghódítása segíthet, tehát az abszolút szabadkereskedelem — vagy nyakukon a *csőd*. S tudnia kell azt is, hogy maguk a vasgyárosok csak az esetben kívánhatják a védvámot, ha »*Ring*«-et, vagyis összeesküvést szerveznek, amely rákényszeríti *a belföldi piacra a monopol-árakat*, hogy a fölösleges termékeket potom áron dobhassák a külföldi piacokra, amit *gyakorlatilag már ma is megtesznek*. Kayser ennek a »Ring«-nek, ennek a monopolista összeesküvésnek az érdekében beszélt, sőt szavazott is, amennyiben megszavazta a vasvámokat" (1879. nov. 24. *Lásd* M—E. Műv. XXVII. köt., 73—74. old. [oroszul].). S amikor aztán Karl Hirsch is alaposan megbírálta Kayser taktikáját a „Laterné"-ben, a frakció arra a szerencsétlen ötletre jutott, hogy a sértődöttet játssza, hiszen Kayser az ő jóváhagyásukkal lépett fel. Ezzel a frakció teljesen leszerepelt Marx és Engels előtt. „A parlamenti idiotizmus már annyira elhatalmasodott rajtuk — mondta Marx —, hogy azt hiszik, *fölötte* állnak *a kritikának*, és azt mint felségsértést

ledorongolják!...” (Sorgéhoz, 1879. szept. 19. *Lásd* M—E. Vál. Lev., 390. old.).

Karl Hirsch fiatal író volt, aki Liebknecht több esztendei várfogsága idején a „Volksstaat” helyettes szerkesztőjeként nagyon jól megállta a helyét. Később Párizsba költözött, de onnan a német kivételes törvény kibocsátása után kiutasították. Ekkor ő vállalkozott arra, amit a német párt vezetőségének elejétől fogva meg kellett volna tennie: 1878 december közepétől Belgiumban, Breda városában megjelentetett egy kis hetilapot, a „Laterné”-t, amely formájában és stílusában Rochefort „Lanterne” című lapjára emlékeztetett. Nem nagy terjedelménél fogva egyszerű levélborítékban lehetett elküldeni Németországba, hogy ott a szociáldemokrata mozgalom erőinek gyűjtő- és támaszpontjává váljék. A szándék jó volt, s Hirsch elvi kérdésekben rendkívül tisztán látott. De az általa választott forma: a rövid, szellemesen kiélezett epigrammák csak nagyon kevéssé feleltek meg egy munkáslap szükségleteinek. E tekintetben szerencsésebb megoldást talált a „Freiheit”, az a hetilap, amelyet Most indított útjára néhány héttel később a Kommunista Munkás Művelődési Egylet támogatásával Londonban. Az elég értelmes kezdet után azonban ez a lap belemerült a céltalan forradalmasdiba.

A német párt vezetősége számára e két, mintegy vadon termett s tőle független pártlap égető kérdéssé tette egy külföldön kiadandó sajtószerv megjelentetését. Bebel és Liebknecht teljes erővel harcoltak érte, és sikerült is legyőzniük azon befolyásos pártkörök még mindig rendkívül szívós ellenállását, amelyek makacsul ragaszkodtak az óvatos tartózkodás taktikájához. Arra már nem volt lehetőség, hogy Mosttal megegyezzenek, de Hirsch feladta a „Laterné”-t, sőt hajlandó volt elvállalni az új lap szerkesztését is. Marx és Engels, akik teljesen megbíztak Hirschben, ugyancsak megígérték az együttműködést. Az új lapot Zürichben akarták megjelentetni, hetenként. Előkészítésével három Zürichben lakó elvtársat bíztak meg: Schramm biztosítási tisztviselőt, akit Berlinből kiutasítottak, Karl Höchberget és Eduard Bernsteint, akit Höchberg nyert meg irodalmi tanácsadóként.

Megbízatásuk teljesítése azonban szemlátomást nem volt sürgős nekik. Halogatásuk oka nyilvánvalóvá vált 1879 júliusában, amikor a „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik”

című félévenkénti megjelenésre tervezett saját kiadványukkal léptek a nyilvánosság elé. A „Jahrbuch" szelleme leginkább a „Rückblicke auf die sozialistische Bewegung" című, három csillaggal jelzett cikkben tükröződött. Tulajdonképpeni szerzői csupán Höchberg és Schramm voltak, Bernstein mindössze néhány sorral járult hozzá.

Tartalmilag a cikk hihetetlenül ízléstelen és tapintatlan papolás volt a párt bűneiről, a „jómodor" hiányáról, a párt perlekedő, szidalmazó hajlamairól, a tömegekkel való kacérkodásáról, a művelt osztályok iránt tanúsított lebecsülő magatartásáról s így tovább mindarról, ami a filiszterek fázékony lelkét a proletár mozgalmakban örökké bosszantani szokta. A cikk gyakorlati bölcsességének végső következtetése pedig az volt, hogy a szocialistaellenes törvény által kikényszerített tétlenséget bűnbánatra és vezeklésre kell kihasználni. Marx és Engels rendkívül felháborodtak ezen a silány tákolmányon. A párt vezető köreihez intézett magánjellegű körlevélben (Körlevél A. Bebelhez, W. Liebknechthez, W. Brackéhoz és másokhoz, 1879. szept. 17—18. *Lásd* M—E. Vál. Lev., 381—388. old.) a leghatározottabban követelték, hogy ilyen gondolkodású embereket, ha gyakorlati okokból meg is tűrnek a pártban, legalább ne engedjenek felelős szervekben szóhoz jutni. Mellesleg erre Höchberget senki sem hatalmazta fel, hanem csak egyszerűen jogot formált rá. Ugyanígy nyilván teljesen önkényesen járt el, amikor azt követelte, hogy a zürichi „hármascsillagzat" ellenőrizhesse Hirsch szerkesztői munkáját s kikérte magának, hogy a szerkesztőség irányítása a „Laterne" stílusában történjék. Erre aztán Hirsch és a két londoni öreg kijelentette, hogy semmi formában nem óhajt közreműködni az új lapnál.

Az erre vonatkozó terjedelmes levelezésből csak töredékek maradtak fenn*. Ezekből is kitűnik azonban, hogy Bebel és Liebknecht nem értettek egyet a „hármascsillagzattal", de azt már nem látjuk világosan, hogy miért nem léptek közbe idejekorán. Höchberg személyesen ment el Londonba, itt azonban csak Engelst találta, akire zavaros nézetei a legrosszabb benyomást tették,

* Orosz nyelven azóta megjelentek Marxnak és Engelsnek e tárgyban írt levelei, a többi között a szept. 17—18-i „Körlevél" fogalmazványa is. *Lásd* M — E. Műv. XVII. köt. (oroszul). — *A ford.*

noha sem ő, sem Marx soha nem kételkedett Höchberg jószándékában. A kölcsönös elkeseredés is aligha volt alkalmas arra, hogy az egyetértést a kellő időben elősegítse. Marx 1879. szeptember 19-én azt írta Sorgénak, ha az új hetilapot Höchberg stílusában szerkesztik, kénytelenek lesznek nyíltan fellépni a párt és az elmélet e „tönkresilányítása" ellen. „Az urakat tehát előre óvtuk, és eléggé ismernek is bennünket ahhoz, hogy tudják, itt vagy engednek, vagy törésre kerül a sor! Ha kompromittálni akarják magukat, annál rosszabb nekik! Hogy *bennünket* kompromittáljanak, azt semmi esetre sem engedjük meg" *(lásd* M—E. Vál. Lev., 390. old.).

Szerencsére a végsőkig nem feszült a húr. A Zürichben megjelenő „Sozialdemokrat" szerkesztését Vollmar vállalta magára. Igaz, Marx és Engels véleménye szerint elég „nyomorúságosan" csinálta, de legalább nyilvános tiltakozásra nem adott nekik alkalmat. Marx és Engels mindössze „állandó polémiát" folytatott a „lipcseiekkel való levélváltásban, sokszor elég éles hangon" (Marx—Sorgéhoz, 1880. nov. 5. *Lásd* BAB, 169. old.). A „hármascsillagzat" is ártalmatlannak bizonyult: Schramm egészen visszahúzódott; Höchberg gyakran volt úton; Bernstein pedig az események nyomására lerázott magáról mindenféle siránkozó hangulatot, csakúgy mint ugyanebben az időben sok más elvtárs, akik addig kissé a lelkükre vették a dolgokat. Megnyugtatólag hatott a kedélyekre nem utolsósorban az is, hogy Marx és Engels most már sokkal inkább elismerte azokat az óriási nehézségeket, amelyekkel a német párt vezetőségének meg kellett küzdenie, mint eleinte. 1880. november 5-én Marx azt írja erről Sorgénak: „Nem lenne méltányos azoktól, akik aránylag nyugodtan ülnek külföldön, hogy a burzsoázia és a kormány nagyobb örömére, még meg is nehezítsék a helyzetét azoknak, akik az országon belül a legsúlyosabb körülmények között, sok személyes áldozatot hozva dolgoznak" *(lásd* uo.). Néhány héttel később pedig még a formális békekötés is megtörtént.

Vollmar 1880. december 31-ével leköszönt tisztjéről, és a német párt vezetősége előzékenységből úgy döntött, hogy immár Karl Hirschet kéri fel a „Sozialdemokrat" szerkesztésére. Mivel Hirsch ez idő szerint Londonban élt, Bebel elhatározta, hogy odautazik és személyesen tárgyal vele. Egyúttal pedig meg akarta valósítani

azt, amit már régen tervbe vett, hogy végre egyszer alaposan kibeszélje magát Marxszal és Engelsszel. Magával vitte Bernsteint is, aki időközben kitűnően megállta a helyét, hogy eloszlassa a Londonban vele szemben még mindig fennálló előítéletet. Ez a londoni „Canossajárás", ahogy pártkörökben nevezték, valamennyi kitűzött célját elérte. Igaz, Karl Hirsch utólag úgy módosította beleegyezését, hogy csak akkor vállalja a „Sozialdemokrat" szerkesztését, ha azt Londonban csinálhatja. Ebbe azonban nem mentek bele, s a nóta vége az lett, hogy eleinte ideiglenesen, később pedig véglegesen Bernsteint bízták meg a szerkesztéssel; feladatát becsülettel látta el, és még a londoniak is meg voltak vele elégedve. S amikor egy esztendőre rá lezajlott az új Reichstag-választás, az első a szocialistaellenes törvény megjelenése óta, Engels felujjongott: „Ilyen karakán módra még egyetlen proletariátus sem verekedett!"

Franciaországban is kedvező szelek jártak. Annak idején, az 1871. esztendő véres májusi hete után Thiers kinyilatkoztatta a még mindig reszkető versailles-i burzsoáziának, hogy Franciaországban a szocializmus meghalt, nem törődve vele, hogy ugyanezzel a kijelentésével az 1848-as júniusi napok után már egyszer hamis prófétának bizonyult. Talán azt hitte, hogy az alaposabb érvágás ezúttal hatásosabb lesz — hiszen a párizsi munkásság 1871-es vérveszteségét az utcai harcok, a kivégzések, a deportálások, a gályarabságok és a kivándorlások figyelembevételével mintegy százezer főre becsülték. De csak a tévedése volt annál alaposabb. 1848 után a szocializmusnak még két évtizedre volt szüksége, hogy kábultságából és elnémultságából magához térjen, 1871 után azonban csak egy fél évtizednek kellett eltelnie, hogy ismét jelentkezzék. 1876-ban a hadbíróságok még nem hagyták abba vérengző munkájukat, s a Kommün védelmezőinek agyonlövetése még napirenden volt, de Párizsban már összeült az első munkáskongresszus.

Ez persze csak a munkásosztály első jelentkezése volt. A kongresszus a polgári republikánusok pártfogása alatt állt, akik a munkásokban kerestek támaszt a monarchista kurtanemesek ellen. Az itt hozott határozatok az olyanfajta ártalmatlan szövetkezeti mozgalommal foglalkoztak, amilyent Németországban Schulze-Delitzsch képviselt. De hogy a dolog nem marad ennyiben, az előrelátható volt. A gépi nagyipar, amely az Angliával kötött

1803-as kereskedelmi szerződés idején csak lassan fejlődött, 1870 után hasonlíthatatlanul nagyot nőtt. Igen magas igényeket kellett az iparnak kielégítenie: helyreállítani a károkat, amelyeket a háború Franciaország egyharmadának okozott, előteremteni az új militarizmus hatalmas kiépítésének eszközeit, s végül pótolni mindazokat a hiányokat, amelyek Elzásznak — 1870-ig az iparilag legfejlettebb francia provinciának — az elvesztéséből támadtak. S a nagyipar értett hozzá, hogy eleget tegyen a vele szemben támasztott követelményeknek. Gomba módra szaporodtak a gyárak országszerte, s mindenfelé megteremtették azt az ipari proletariátust, amely a régi Internacionálé virágkorában tulajdonképpen még csak Északkelet-Franciaország egyes városaiban volt meg.

Ezekkel az előfeltételekkel magyarázható, hogy Jules Guesde oly gyors sikereket ért el, amikor nagyszerű szónoki képességével belevetette magát az 1876-os párizsi kongresszus után ébredezni kezdő munkásmozgalomba. Guesde, aki akkoriban szakított az anarchizmussal, nem tűnt ki az elméleti tisztánlátás terén, amit még ma is fel lehet ismerni az általa 1877-ben alapított „Égalité"-ben. S jóllehet a „Tőke" francia fordítása akkor már napvilágot látott, nem sokat tudott Marxról, akinek elméleteivel csak Karl Hirsch ismertette meg. De teljesen világosan és határozottan megértette és magáévá tette a föld és mindenféle termelési eszköz társadalmi tulajdonának eszméjét. Kiváló szónok és éleselméjű vitázó létére lángra tudta gyújtani a francia munkások lelkét a proletár szabadságharc ezen utolsó szavával, amely a régi Internacionálé kongresszusain rendszerint éppen a francia delegátusoknál talált leghevesebb ellenzésre.

Guesde-nek olyan sikere volt, hogy a második munkáskongresszuson, amely 1878 februárjában ült össze Lyonban, s amelyet megszervezői csupán a párizsi kongresszus második kiadásának szántak, már húsz főből álló kisebbség csoportosult zászlaja köré. Ekkor a dolog gyanús lett a kormánynak és a burzsoáziának; kezdték üldözni a munkásmozgalmat, és sikerült is lehetetlenné tenniük az „Égalité" megjelenését, amennyiben pénz- és fogságbüntetésekkel megfosztották szerkesztőitől. Guesde és társai azonban nem hagyták magukat megfélemlíteni, hanem tovább dolgoztak, s a harmadik, 1879 októberében megtartott marseille-i munkáskongresszuson már az övék volt a többség, amely rögtön szocialista pártnak nyilvánította magát

és szervezni kezdte a politikai harcot. Az „Égalité" feltámadt, s nagyon tevékeny munkatársra talált Lafargue-ban: ő írta a lapba majdnem az összes elméleti cikkeket. Nem sokkal később Malon, ugyancsak egy volt bakunyinista, útnak indította a „Revue Socialiste" című lapot is, amelyet Marx és Engels egyes cikkekkel támogatott.

1880 tavaszán Guesde Londonba ment, hogy Marxszal, Engelsszel és Lafargue-gal együtt felvázolják a fiatal párt választási programját. Úgynevezett minimális programban egyeztek meg, amely — a kommunista célkitűzést néhány sorban megmagyarázó rövid bevezetés után — gazdasági részében csakis a munkásmozgalomból közvetlenül adódó követeléseket foglalja magába. Persze nem egyeztek meg minden egyes pontban; amikor Guesde erőltette, hogy vegyék fel a programba a törvénybe iktatandó minimális munkabér követelését, Marx kijelentette, ha a francia proletariátus még oly gyermekded, hogy szüksége van efféle csalétekre, akkor kárbaveszett fáradság bármily program kidolgozása.

Persze ennyire rossz véleménnyel Marx nem volt. Egészében a programot hatalmas lépésnek tartotta, amely elősegíti, hogy a francia munkásság leszálljon a frázisok egéből a valóság szilárd talajára. Mind az ellenzésből, mind a helyeslésből, amely a programot fogadta, arra következtetett, hogy végre létrejön az első igazi franciaországi munkásmozgalom. Mert eddig Franciaországban csak szekták voltak, s ezek természetesen a szektaalapítóik jelszavaihoz tartották magukat, de a proletariátus tömegei a radikális és az álradikális burzsoákat követték. A döntő órában e tömeg ezekért a burzsoákért verekedett, hogy aztán másnap ugyanazok, akiket hatalomra segített, lemészárolják, deportálják stb. Ezért Marx nagyon szívesen vette, hogy vejei, mihelyt a francia kormánytól kicsikart amnesztia lehetővé tette a kommünárok visszatérését, átköltöztek Franciaországba: Lafargue, hogy Guesde-del együttműködjön, Longuet pedig, hogy befolyásos szerkesztői állást vállaljon el a „Justice"-nél, Clemenceau lapjánál, aki akkor a szélsőbaloldalon állt.

Másképp, de Marx szellemében még kedvezőbben alakultak a dolgok Oroszországban. Itt sokkal többet forgatták Marx fő művét és nagyobb elismerésben részesítettek, mint bárhol másutt; különösen a fiatalabb tudósok között talált Marx sok követőre, sőt néhány személyes barátra is. De az akkori orosz tömegmozgalom-

nak — amennyiben ilyenről egyáltalán beszélni lehet — a két fő irányzatától, a „Narodnaja Volja" és a „Csornij Peregyel" pártjától Marx nézetei és tanai még egészen távol álltak. Mindkét párt még a bakunyinista nézetekkel azonosította magát, legalábbis annyiban, hogy elsősorban a parasztságot tartották szem előtt. A fő kérdést, amely őket foglalkoztatta, Marx és Engels a következőképpen formulázta meg: átalakulhat-e az orosz földközösség, a föld társadalmi tulajdonának ez az ősi, az idő tájt már erősen szétesőben levő formája közvetlenül a társadalmi tulajdon magasabb, kommunista formájává, vagy pedig előzőleg át kell mennie a felbomlásnak ugyanazon a folyamatán, aminőt a történelmi fejlődése során a Nyugat mutat?

Az egyedüli választ, „amit ma erre a kérdésre adhatunk", Marx és Engels a következőképpen fogalmazta meg a „Kommunista Kiáltvány" Vera Zaszulics fordításában megjelenő új orosz kiadásának előszavában: „Ha az orosz forradalom a nyugati proletárforradalom riadója lesz, úgyhogy a kettő egymást kiegészíti, akkor a mai orosz közös földtulajdon kiindulópontja lehet a kommunista fejlődésnek" („Előszó az 1882-es orosz kiadáshoz". *Lásd* M—E. Vál. Műv. 1. köt., 6. old.). E felfogással magyarázható, hogy Marx oly szenvedélyesen foglalt állást a „Narodnaja Volja" pártja mellett, amelynek terrorista politikája folytán a cár Gatcsinában a forradalom foglya lett, s ugyanakkor bizonyos ridegséggel ítélte meg a politikai és forradalmi akcióktól tartózkodó, kizárólag propagandára szorítkozó „Csornij Peregyel" pártját. Holott éppen ehhez a párthoz tartoztak olyan férfiak, mint Akszelrod és Plehanov, akik annyit fáradoztak, hogy az orosz munkásmozgalom magáévá tegye a marxista szellemet.

S végül Angliában is kezdett felvirradni. 1881 júniusában „England for All" című kis könyv jelent meg. Szerzője Hyndman volt, és a Demokrata Föderáció programját képviselte, azon szövetségét, amely akkoriban alakult meg különféle angol és skót, félig-meddig burzsoá, félig-meddig proletár radikális egyesületekből. A könyvnek a munkával és a tőkével foglalkozó fejezeteit Hyndman Marx „Tőkéjéből" szó szerint vagy némi átírással kölcsönözte ki, de sem a művet, sem annak szerzőjét nem nevezte meg. Csupán az előszó végén jelentette ki, hogy mind könyve gondolati tartalmáért, mind a tárgyi adatok jelentős részéért

hálára van kötelezve egy nagy gondolkodónak és önálló szerzőnek. Az idézés e különös módját Hyndman még bántóbbá tette, amikor Marx előtt azzal kezdett mentegetőzni, hogy Marx neve túl hírhedt, hogy az angolok nem szeretik, ha idegenek tanítják ki őket stb. Marx erre szakított Hyndmannal, akit különben is „törékeny cserépnek" tartott.

Ezzel szemben nagy elégtételül szolgált Marxnak az a cikk, amelyet Belfort Bax ugyanabban az évben az egyik angol folyóirat decemberi számában írt róla. Megállapította ugyan, hogy az életrajzi adatok többsége pontatlan, s a közgazdasági elvei elemzését is sok tekintetben hibásnak és zavarosnak találta. Mégis örült neki, mint első ilyen természetű közleménynek, amelyet az új eszmék iránti igazi lelkesedés hat át, s amely bátran szembeszáll az angol nyárspolgári szellemmel. A cikk megjelenése, mondta Marx, amelyet nagy betűkkel hirdettek a londoni West End falain kifüggesztett plakátokon, mindamellett nagy feltűnést keltett.

Így nyilatkozott Marx Sorgénak; s ha e levélből úgy tűnik, hogy ez a vasember, aki oly érzéketlen volt a dicsérettel és a bírálattal szemben, ezúttal kivételesen teret engedett az önelégültség pillanatnyi fellobbanásának, ennél mi sem lenne megbocsáthatóbb. De csak mélységes lelki megrendültsége nyilvánult meg ebben, mint ezt levelének utolsó sorai mutatják: „Mindebből a legfontosabb nekem az volt, hogy a lap e számát már november 30-án megkaptam, úgyhogy a cikk még felderíthette drága feleségem utolsó napjait. Hiszen tudod, hogy milyen szenvedélyesen érdekelték őt mindig az efféle dolgok." Marx felesége 1881. december 2-án halt meg.

5. ALKONYI ÁRNYAK

Miközben körös-körül felderült a politikai és a társadalmi horizont — s persze Marx számára mindig ez volt a fő dolog —, azalatt egyre mélyebben ereszkedtek le az alkonyi árnyak rá és családjára. Amióta a kontinens és gyógyfürdői elzárultak előle, fizikai fájdalmai megint fokozódtak, s többé-kevésbé munkaképtelenné tették. 1878 óta már nem dolgozott fő műve befejezésén, s körül-

belül ugyanebben az időben vagy alig valamivel később kerítette hatalmába a felesége egészsége miatti gyötrő aggodalom.

Az öregség gondtalanabb napjait Marxné a harmonikus léleknek azzal a boldog higgadtságával fogadta, amelyről ő maga a következő vigasztaló szavakat írta a két, virágzó életkorú gyermeküket eltemető Sorge-házaspárnak: „Nagyon is jól tudom, hogy mennyire nehéz az ilyen veszteség, s milyen soká tart, amíg az ember visszanyeri lelki egyensúlyát. De aztán segítségünkre jön az élet a maga apró örömeivel és nagy gondjaival, a mindennapi apró vesződségekkel és kicsinyes bajokkal. A nagyobb fájdalmat elnyomja a pillanatnyi kisebb szenvedés, s anélkül, hogy észrevennénk, lassan megenyhül a heves kín. Nem mintha a seb valaha is begyógyulna, különösen az anyai szívben, de fokról fokra új fogékonyság ébredezik a lélekben, az új örömöket és az új bánatokat megújult érzékenységgel fogadjuk. S így él az ember tovább megsebzett, de mégis mindig reményteli szívvel, míg végre egészen megdermed ez a szív és beköszönt az örök békesség." Senki sem érdemelte ki jobban az ilyen könnyű halált, az ilyen szelíd kimúlást, mint e sokat szenvedett, harcos lélek! De ez nem adatott meg neki: nehéz és még nehezebb gyötrelmeket kellett elviselnie, mielőtt utolsót lehelt.

1878 őszén közölte először Marx Sorgéval, hogy felesége „nagyon rosszul" van (1878. szept. 4. *Lásd* BAB, 161. old.), egy esztendővel később pedig már ezt írta: „A feleségem még mindig rendkívül súlyosan beteg, és én magam sem álltam talpra" (1879. nov. 19. *Lásd* uo., 167. old.). Marxné betegségéről úgy látszik csak hosszabb ideig tartó bizonytalanság után derült ki, hogy rák, amely feltartóztathatatlanul készíti elő a lassú és gyötrelmes halált. Hogy Marx mennyit szenvedhetett ettől a tudattól, azt csak azon lehet lemérni, hogy mit jelentett neki hosszú élete során a felesége. Maga a beteg erősebben tartotta magát, mint férje és egész környezete; páratlan akaraterővel uralkodott fájdalmain, hogy övéi mindig derűs arccal lássák. S 1881 nyarán, amikor betegsége már nagyon előrehaladott állapotban volt, még vállalkozni mert arra, hogy Párizsba utazzék, asszony-leányait meglátogatni. Az orvosok beletörődtek ebbe a vakmerő elhatározásba, hiszen úgyis menthetetlen volt. Marx 1881. június 22-én értesíti Longuet-nét a küszöbön álló látogatásról, s a többi között ezeket írja: „Felelj kérlek, azon-

nal, mert Anyácska addig nem utazik el, amíg meg nem írod, hogy mit vigyen neked Londonból. Tudod, hogy milyen őrülten szereti az efféle megbízatásokat" *(lásd* M—E. Műv. XXVII. köt., 142. old. [oroszul]. A levél pontos dátuma: *július* 22. — *A ford.*). A kirándulást Marxné oly szerencsésen állta ki, ahogy ez az adott körülmények közt csak lehetséges volt, de maga Marx, felesége hazaérkezte után súlyos mellhártyagyulladást kapott, bronchitisszel és kezdődő tüdőgyulladással egybekötve. Állapota nagyon veszélyes volt, de hála Eleanor és Lenchen Demuth önfeláldozó ápolásának, jobbra fordult. Ezekről a szomorú napokról Eleanor így számol be: „A nagy elülső szobában feküdt Anyácskánk, mellette a kis szobában Szerecsen, s az a két ember, aki úgy megszokta egymást, aki annyira összeforrott egymással, nem lehetett többé ugyanabban a szobában ... Szerecsen még egyszer legyűrte a betegséget. Sohasem felejtem el azt a reggelt, amelyen elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy Anyácska szobájába menjen. Kettesben megint fiatalok voltak. Anya szerelmes lányka, s ő szerelmes ifjú, akik együtt lépnek az életbe — nem pedig egy betegségtől megtört öregember és egy haldokló öregasszony, akik örökre búcsút mondanak egymásnak" *(Lásd* Luise Dornemann: Jenny Marx, 231. old.).

Amikor felesége 1881. december 2-án meghalt, Marx még mindig annyira gyönge volt, hogy az orvos nem engedte meg, hogy elkísérje szeretett életpárját utolsó útjára. „Belenyugodtam ebbe a tilalomba — írta Longuet-nénak —, már csak azért is, mert a drága elhunyt alig néhány nappal halála előtt azt mondta az ápolónőnek valamilyen szertartás elhanyagolásával kapcsolatban, hogy »mi nem tulajdonítunk jelentőséget a külsőségeknek«... Számomra nagy vigasz, hogy ereje olyan gyorsan elhagyta ... Mint az orvos előre megmondta, a betegség általános elhalás jellegét öltötte, mintha végelgyengülés lett volna. Még az *utolsó órákban is* — semmiféle haláltusa: lassú elszenderülés, s még a szeme is nagyobb, szebb és sugárzóbb volt, mint valaha!" (1881. dec. 7. *Lásd* M—E. Műv. XXVII. köt., 166, 167. old. [oroszul].)

Sírjánál Engels beszélt *(lásd* Luise Dornemann: Jenny Marx, 7—9. old.). Búcsúszavaiban elmondta, hogy Jenny Marx volt férjének leghívebb bajtársa, s megemlékezését e szavakkal fejezte be: „Személyi tulajdonságairól nem kell beszélnem. Barátai ismerik

ezeket, s nem fogják elfeledni. Ha volt valaha asszony, aki abban lelte legnagyobb boldogságát, hogy másokat boldoggá tegyen, ez az asszony volt az."

6. AZ UTOLSÓ ÉV

Marx csak mintegy ötnegyed évvel élte túl feleségét. De ez az élet már tényleg csupán „lassú haldoklás" volt, és Engels nagyon is megérezte az igazat, amikor Jenny Marx halála napján így szólt: „A Szerecsen is meghalt."

Miután a két barát ezen rövid idő alatt többnyire távol volt egymástól, levélváltásuk még egy utolsó lendületet vett. Ezekben a levelekben Marx életének utolsó esztendeje komor fenségben suhan el előttünk, s megrendítenek bennünket azok a fájdalmas jelenségek, melyek mutatják, hogy a kérlelhetetlen emberi sors ezt a hatalmas szellemet is utolérte.

Már csak egy dolog fűzte az élethez: olthatatlan vágya, hogy utolsó erejét annak a nagy ügynek áldozhassa, amelynek egész életét szentelte. „Az utolsó betegségemből — írja 1881. december 15-én Sorgénak — kétszeresen megnyomorítva kerültem ki: erkölcsileg feleségem halála által, s fizikailag, mert visszamaradt a mellhártya megvastagodása és a légutak fokozott érzékenysége. Bizonyos időt sajnos kénytelen leszek elvesztegetni egészségem reparálgatásával" *(lásd* M—E. Műv. XXVII. köt., 171. old. [oroszul]). Ez az idő azonban egészen halála napjáig tartott, mert minden gyógykezelési kísérlet hiábavalónak bizonyult.

Az orvosok először Ventnorba, Wight szigetére küldték, aztán pedig Algirba. Ide 1882. február 20-án érkezett meg, de a hideg út után újabb mellhártyagyulladással. Szerencsétlenségére ezúttal a tél és a tavasz Algírban olyan esős és barátságtalan volt, mint még soha. Nem volt jobb a helyzet Monte Carlóban sem, ahová május 2-án ment át; ide is mellhártyagyulladással érkezett, amelyet a nyirkos, hideg átkeléskor kapott, s itt is tartós rossz időjárás uralkodott.

Csak akkor javult valamit az állapota, amikor június elején Longuet-ékhez költözött Argenteuilbe. Bizonyára nem kis mértékben segítette ezt elő a családi környezet. Ezenkívül eredményesen

használta a szomszédos Enghien kénes forrásait krónikus bronchitisze ellen. Utána hat hetet töltött Laura leányával Veveyben a Genfi-tó mellett, ami szintén hozzájárult ahhoz, hogy jobban érezze magát. S amikor szeptemberben visszatért Londonba, frissnek látszott és minden megerőltetés nélkül gyakran mászta meg a lakásánál 300 lábbal magasabban fekvő hampsteadi dombot Engels társaságában.

Marx most azt tervezte, hogy újra hozzáfog a munkához, miután orvosai megengedték, hogy a telet, ha nem is Londonban, de Anglia déli partján töltse. Amikor a novemberi köd fenyegetővé lett, elutazott Ventnorba. De itt megint úgy járt, mint a tavasszal Algírban és Monte Carlóban: csak ködöt és nyirkos időjárást talált. Újra meghűlt, s így a szabad levegőn való erősítő mozgás helyett ernyesztő szobafogságra volt ítélve. A tudományos munka szóba sem jöhetett, bármennyire foglalkoztatta is Marxot minden tudományos felfedezés, még az olyan is, amely távolabb esett szűkebb érdeklődési körétől — így például Deprezneknek a müncheni elektromossági kiállításon bemutatott kísérletei. Levelei általában nyomott és kedvetlen hangulatot árulnak el. Amikor a fiatal francia munkáspártban jelentkezni kezdtek az elmaradhatatlan gyermekbetegségek, elégedetlenkedett vejeivel, hogy nem megfelelően képviselik elgondolásait: „Longuet, mint az utolsó proudhonista, és Lafargue, mint az utolsó bakunyinista! Hogy vinné el őket az ördög!" (Engelshez, 1882. nov. 11. MEGA, III. rész, 4. köt., 569. old.) Ebben az időben ejtette el azt a szállóigévé lett kijelentést is, amelybe később úgy belekapaszkodtak a nyárspolgárok — hogy ő a maga személyében semmi esetre sem marxista.

Aztán 1883. január 11-én olyan csapás érte, amely végképp megtörte: Jenny leányának hirtelen halála. Marx már másnap visszatért Londonba, mégpedig súlyos bronchitisszel, amelyhez oly fokú gégehurut járult, hogy majdnem képtelen volt nyelni. „Ő, aki a legnagyobb fájdalmakat is sztoikus közönnyel viselte el, inkább megivott egy liter tejet (amitől világéletében undorodott), semhogy szilárd táplálékot fogyasszon" *(lásd* „Marx Károlyról", 59—60. old.). Februárban tályog keletkezett a tüdejében. A gyógyszerek hatása csődöt mondott a tizenöt hónap óta orvossággal túltelített szervezeten, legföljebb az étvágyat és az emésztést rontották. A beteg napról napra szemmel láthatóan soványodott.

Az orvosok azonban még nem adták fel a reményt, mert a bronchitisz csaknem elmúlt és a nyelés is könnyebb lett. Így a vég mégis váratlanul következett be. Március 14-én a déli órákban Marx Károly csendesen és fájdalom nélkül örökre elszenderült karosszékében.

Engels a pótolhatatlan veszteség felett érzett fájdalma közepette is vigaszt talált éppen a veszteség váratlan voltában. „A doktorok művészete talán még biztosítani tudott volna neki néhány esztendei vegetálást, s lehetővé tette volna egy olyan magával tehetetlen lény továbbélését, aki az orvosok diadalára nem egyszerre, hanem araszonként hal el. Ez azonban a mi Marxunknak tűrhetetlen lett volna. Ezerszerte keserűbb lett volna neki élni a sok befejezetlen munkája láttán azzal a tantaluszi vággyal, hogy befejezhesse őket, s azzal a tudattal, hogy ez lehetetlen, mint a szelíd halál, amely utolérte. »A halál nem annak szerencsétlenség, aki meghal, hanem annak, aki túléli«, mondta Epikuros, s ezt ő is gyakran mondogatta. S látni ezt a hatalmas, zseniális embert roncsként tengődni az orvostudomány nagyobb dicsőségére és a filiszterek gúnyjára, akiket ereje teljében annyiszor ízzé-porrá zúzott — nem, ezerszer jobb így, ahogy történt, ezerszerte jobb, hogy máris nyugalomra helyezhetjük abba a sírba, ahol felesége alussza örök álmát" *(lásd* uo., 53. old.).

Március 17-én, egy szombati napon temették el Marxot felesége mellé. A család tapintatosan mellőzött „minden szertartást", amely ezt az életet éles és bántó disszonanciával zárta volna le. Csak kevés hű embere állta körül a nyitott sírt: Engelsen kívül Lessner és Lochner, a két régi bajtárs még a Kommunisták Szövetsége idejéből; Franciaországból Lafargue és Longuet, Németországból Liebknecht jött el. A tudományos világot két kiemelkedő erő képviselte: Schorlemmer vegyész és Ray Lancaster zoológus.

Elhunyt barátjának Engels mondott utolsó búcsút, angol nyelven *(lásd* M—E. Vál. Műv. 2. köt., 163—165. old.). Oly őszintén, oly egyszerű és igaz szavakban foglalta össze, hogy mi volt, lesz és marad Marx az emberiség számára, hogy e helyütt is őt illeti meg az utolsó szó:

„Március 14-én, délután háromnegyed háromkor, korunk legnagyobb gondolkodója megszűnt gondolkodni. Alig két percre magára hagyva, belépésünkkor székében nyugodt — de örök — álomba szenderülve találtuk.

Fel sem mérhető, mit vesztett ebben az emberben az európai és amerikai harcos proletariátus, mit vesztett benne a történettudomány. Nagyon is hamar érezhetővé lesz az űr, amelyet ennek az óriásnak a halála hátrahagyott.

Darwin a szerves természet fejlődési törvényét fedezte fel, Marx — ugyanúgy — az emberi történelem fejlődési törvényét: azt az eddig ideológiai burjántól ellepett egyszerű tényt, hogy az embereknek előbb enniük, inniuk, lakniuk és ruházkodniuk kell, mielőtt politikával, tudománnyal, művészettel, vallással stb. foglalkozhatnak; hogy tehát a közvetlen anyagi létfenntartási eszközök termelése s ezzel egy nép vagy korszak mindenkori gazdasági fejlődési foka az az alap, amelyből az illető emberek állami berendezései, jogi felfogása, művészi, sőt vallási képzetei kifejlődtek, így tehát ebből az alapból kell ezeket magyarázni, nem pedig ahogy eddig történt, megfordítva.

De ez nem minden. Marx fedezte fel a mai tőkés termelési mód s az ezáltal létrehívott polgári társadalom sajátos mozgási törvényét is. Az értéktöbblet felfedezése itt hirtelen világosságot teremtett, míg a polgári közgazdászok, valamint a szocialista kritikusok minden előbbi vizsgálata a sötétben botorkált.

Két ilyen felfedezés elég volna egy életre. Szerencsés már az is, akinek megadatott, hogy csak egy ilyen felfedezést tegyen. De Marx minden téren, melyet vizsgálata tárgyává tett — és nagyon sok ilyen tér van, s egyiküket sem érintette csak felületesen —, minden téren, még a matematika terén is, önálló felfedezéseket tett.

Ilyen volt Marx, a tudomány embere. De ez az egész embernek korántsem tette ki még a felét sem. A tudomány Marx számára a történelmet mozgató, forradalmi erő volt. Akármilyen nagy öröme telt is valamely elméleti tudomány új felfedezésében, amelynek gyakorlati alkalmazhatósága még talán meg sem volt állapítható — egész más örömet érzett, ha olyan felfedezésről volt szó, amely azonnal forradalmi hatással volt az iparra, általában a történelmi fejlődésre. Így élénk figyelemmel kísérte az elektromosság terén tett felfedezéseket, s az utolsó időben még Marcel Deprez felfedezéseit is.

Mert Marx mindenekelőtt forradalmár volt. Igazi élethivatása az volt, hogy így vagy amúgy közreműködjék a tőkés társadalom s az általa alkotott állami berendezések megdöntésén, hogy közre-

működjék a modern proletariátus felszabadításán, amelyet először ő ébresztett helyzete és szükségletei tudatára, annak tudatára, hogy mik felszabadításának feltételei. A harc volt az eleme. S oly szenvedéllyel, kitartással, sikerrel küzdött, mint kevesen. Az első »Rheinische Zeitung« 1842, a párizsi »Vorwärts« 1844, a »Deutsche Brüsseler Zeitung« 1847, a »Neue Rheinische Zeitung« 1848—1849, a »New York Tribune« 1852—1861 — ezenkívül harcos brosúrák tömege, munka Párizsban, Brüsszelben és Londonban, míg végül az egészet megkoronázta a nagy Nemzetközi Munkásszövetség. S valóban, ez megint olyan eredmény volt, amelyre megalkotója büszke lehetett, még ha semmi egyebet sem tett volna.

S ezért volt Marx kora leggyűlöltebb s leginkább megrágalmazott embere. Önkényuralmi és köztársasági kormányok egyaránt kiutasították. A burzsoák, a konzervatívok éppúgy, mint szélső demokraták, versenyeztek abban, hogy megrágalmazzák. Mindezt semmibe sem vette, nem is hederített rá, s csak akkor felelt, ha ezt a végső szükség kívánta. S amikor meghalt, a forradalmár dolgozótársak millióinak tisztelete, szeretete, gyásza vette körül a szibériai bányáktól Californiáig egész Európában és Amerikában, s bátran mondhatom: lehetett még sok ellenfele, de aligha volt személyes ellensége.

Neve, és műve is, élni fog századokon át!"

A SZERZŐ MEGJEGYZÉSEI

Sem e könyv jellegének, sem céljának nem felelt volna meg, hogy tudományos jegyzetekkel teletűzdeljem. Beérem tehát azzal, hogy csak fő vonalaiban mutassam meg a további részletek iránt érdeklődő olvasónak azt az utat, amelyen kutatásaim haladtak. Az innen szerteágazó mellékösvényeket majd magától is megtalálja.

A Marxszal foglalkozó hatalmas s egyre jobban felduzzadó irodalomban viszonylag gyéren találkozhatunk biográfiai kísérletekkel. Vérszegény életrajz-vázlatok ugyan itt-ott mindig akadtak, de rendszerint hemzsegtek a tévedésektől, és annál jobban ellaposodtak, mennél gyakrabban vándoroltak át az egyik könyvből a másikba. Csupán *Engels* teremtett itt bizonyos rendet elsősorban azzal a biográfiai vázlatával, amelyet *Bracke* „Volkskalender"-ében jelentetett meg 1878-ban. Később pedig ő írta meg a Marxról szóló cikket a „Handwörterbuch für Staatswissenschaften"-ban (5. köt., 1130. és köv. oldalak), ez azonban minden hitelessége mellett sem mentes egyes tévedésektől.

Az egyéb életrajzi munkák közül említésre méltó *W. Liebknechté*: „Karl Marx zum Gedächtnis. Ein Lebensabriss und Erinnerungen", Nürnberg 1869. Bár ez a könyv lényegében csak az ötvenes évek ábrázolására szorítkozik, de ezekről — a részletkérdésekben való pontatlanságoktól eltekintve — pompás képet ad. Nem kevésbé emelkedik ki, noha más módon *Klara Zetkin* temperamentumnal telt előadása, amely a sajtó számára bővített formában „Karl Marx und sein Lebenswerk" címen jelent meg Elberfeldben 1913-ban. E mű az anyag alapos ismeretén nyugszik, s értékét még külön is növeli a függeléke, amely vezérfonalként vezeti be az olvasót a Marx műveiben feltárt gondolatvilágba. Viszont teljesen értéktelen kompiláció *John Spargó*nak „Karl Marx, his Life and Works" (New York 1910.) című könyve.

1850-ig Marx biográfiájának egyik fő forrása a négykötetes, hagyományosan „Nachlassausgabe"-nak nevezett gyűjtemény, amely azonban már rég nem az egyetlen kiadása Marx hagyatékának (pontos címén: „Aus dem literarischen Nachlass von Karl Marx, Friedrich Engels und Ferdinand Lassalle, herausgegeben von *F. Mehring*", Stuttgart, 1902.). Ez a mű fél emberöltőt türhetően átvészelt; egyes apróságokat a második, 1913-as kiadás utószava helyreigazított. Az első kötetet jelentősen kiegészítették *Gustav Mayer* írásai a „Rheinische Zeitung"-ról, a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ről és Engels Frigyesről, a negyedik kötetet pedig Lassalle-nak öt, Marxhoz intézett levele, melyeket *Bernstein* utólag talált meg és a „Neue Zeit"-ben tett közzé (33. évf. 1. köt., 19. és köv. oldalak). E kiadvány bevezetésében és megjegyzéseiben kézírásos és nyomtatásban megjelent források alapján sok életrajzi adatot fektettem le, úgyhogy a jelen mű első fejezetei bizonyos fokig csak ezeknek a kivonatai.

A második fő forrás, mégpedig az 1850-től 1870-ig terjedő két évtizedre vonatkozólag, az ugyancsak négy kötetes „Briefwechsel" („Der Briefwechsel zwischen Friedrich Engels und Karl Marx 1844 bis 1883, herausgegeben von *A. Bebel* und *Ed. Bernstein*", Stuttgart 1913.). E monumentális művet illő tisztelettel fogadták még az ellenfelek is. A tudományos irodalomban számosan foglalkoztak vele részletesen. Ezek közül a következőket említem meg: *Bernstein* („Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik", 38. köt.); *G. Mayer* („Zeitschrift für Politik", 7. köt.); *Mehring* („Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung", 5. köt.); *H. Oncken* („Preussische Jahrbücher", 155. köt.); *Schmoller* („Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft", 39. köt.).

A harmadik fő forrás — az 1870 és 1883 közötti időszakra — a Sorge-féle levélgyűjtemény („Briefe und Auszüge aus Briefen von Joh. Phil. Becker, Jos. Dietzgen, Friedrich Engels, Karl Marx an F. A. Sorge und andere", Stuttgart 1906). A levelek eredetijét és a többi kézírásos anyagot Sorge a New York-i nagy Public Librarynek adta át.

Néhány kisebb terjedelmű levélgyűjteményről (levélváltás *Kugelmann*-nal, *Weydemeyer*-rel, *Freiligrath*-tal stb.) majd ott teszek említést, ahol hivatkozom rájuk. E helyütt már csak őszinte köszönetemet akarom kifejezni azért a segítségért, amelyet a *Karl Grünberg* kiadásában megjelenő „Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung" munkám egész tartama során nyújtott. Ez az aránylag még fiatal folyóirat, hála a kiadó

mesteri szerkesztésének, az egész szocialista kutatómunka központjává lett.

A z i f j ú k o r é v e i. A periratokat, amelyekből Marx genealógiai adatait merítettem, *Mauthner* és *Pappenheim* urak kitűnő könyvtárában tekinthettem meg, Bécsben. Lásd még *Mehring:* „Splitter zur Biographie von Karl Marx", „Neue Zeit", 29. évf. 1. köt., 4. old. (néhány további részlettel az érettségi vizsgáról) és *Mehring:* „Die von Westphalen", „Neue Zeit", 10. évf. 2. köt., 481. old.

H e g e l t a n í t v á n y a. A szülőkhöz intézett levelet Eleanor Marx tette közzé teljes egészében („Neue Zeit", 16. évf. 1. köt., 4. old.). Az újhegelista irodalom: *Köppen:* „Friedrich der Grosse und seine Widersacher", Leipzig 1840; *Bruno Bauer:* „Kritische Geschichte der Synoptiker", Leipzig 1841. Lásd még *Ruge:* „Briefwechsel und Tagebuchblätter", Berlin 1886; *Doktordissertation,* „Nachlassausgabe", 1. köt., 63. old. „Anekdota zur neuesten Philosophie und Publizistik", Zürich 1843. „Rheinische Zeitung", 1842. január 1. – 1843. március 31; a teljes példányszám fennmaradt a berlini Királyi Könyvtárban. A lap történetére vonatkozó, levéltárakból merített okmányanyagot, valamint bő ismertetést az újhegelisták politikai szerepléséről ad *G. Mayer:* „Die Anfänge des politischen Radikalismus im vormärzlichen Preussen", „Zeitschrift für Politik", 6. köt. A lap belső válságának megvilágítása szempontjából nagy fontossága van *Marx* nyolc, *Rugéhoz* intézett levelének, amelyeket *Bernstein* 1902 júniusában tett közzé a „Dokumente des Sozialismus"-ban. Marxnak a lapban megjelent legfontosabb cikkei most a „Nachlassausgabé"-ban (1. köt., 171. old.) vannak összegyűjtve. Lásd még *Ludwig Feuerbach:* „Briefwechsel und Nachlass", Heidelberg 1874.

A p á r i z s i s z á m k i v e t e t t s é g. „Deutsch-Französische Jahrbücher". A folyóirat egyetlen, dupla száma 1844 márciusában jelent meg Párizsban. A bevezetőül szolgáló levélváltás, úgyszintén Marxnak és Engelsnek két-két cikke újranyomásban megjelent a „Nachlassausgabé"-ban (1. köt., 360. old.). Sok levéltári anyagot nyújt e folyóirat történetéről *G. Mayer:* „Der Untergang der »Deutsch-Französischen Jahrbücher« und des Pariser »Vorwärts«", „Grünbergs Archiv", 3. köt. Lásd még *Ruge:* „Aus früherer Zeit", Berlin 1866. Hogy Marx mit tartott az osztályharc elméletéből a saját szellemi tulajdonának, azt Weydemeyerhez intézett 1852. március 5-i levelében fejti ki. Lásd *Mehring:* „Neue Beiträge zur Biographie von Marx und Engels", „Neue Zeit", 25. évf. 2. köt., 163. old., továbbá *Plechanow:* „Über dir Anfänge der

Lehre vom Klassenkampf", „Neue Zeit", 21. évf. 1. köt., 275. old. és *Rothstein:* „Verkünder des Klassenkampfes vor Marx", „Neue Zeit", 26. évf. 1. köt., 836. old. A „Vorwärts" egy példánya a bécsi városi könyvtárban található; az egyetlen cikk, amelyet Marx e lapban közzétett, benne van a „Nachlassausgabé"-ban (2. köt., 41. old.).

Engels Frigyes. A fiatal Engelst úgyszólván újra felfedezte *G. Mayer* „Ein Pseudonym von Friedrich Engels" című könyvében („Grünbergs Archiv", 4. köt.). Rendkívül érdekesek Engelsnek azok a levelei, amelyeket egyes fiatalkori barátaihoz intézett; ezeket *Mayer* tette közzé a „Neue Rundschau" 1913. szeptemberi és októberi számában. Remélhetőleg nemsokára megjelenik az az összefoglaló ismertetés is, amelyet Mayer Engelsnek kezdeti irodalmi és politikai tevékenységéről kiadni szándékozik. Lásd még *Engels* und *Marx:* „Die heilige Familie" [„A szent család"]. „Nachlassausgabe", 2. köt., részletes kommentárral; *Engels:* „Die Lage der arbeitenden Klassen in England", Leipzig 1845. [„A munkásosztály helyzete Angliában", Szikra Könyvkiadó, Budapest 1954.]

A brüsszeli számkivetettség. Abból a polémiából, amelyet Marx és Engels Stirnerrel folytatott, nagyobb részleteket tett közzé *Bernstein* a „Dokumente des Sozialismus"-ban. Marxnak és Engelsnek az „igazi szocializmussal" való kapcsolatáról lásd „Nachlassausgabe", 2. köt. Lásd még *Weitling:* „Garantien der Harmonie und Freiheit. Mit einer biographischen Einleitung und Anmerkungen von *Mehring*", Berlin 1908; *Proudhon:* „Correspondance", 2. köt., 198. old.; *Marx:* „Das Elend der Philosophie", Stuttgart 1885. [„A filozófia nyomora", Szikra Könyvkiadó, Budapest 1952.]; „Deutsche Brüsseler-Zeitung" — úgyszólván teljes példányszámban megtalálható a Pártarchívumban, *Marx*nak és *Engels*nek e lapban megjelent legfontosabb cikkei a „Nachlassausgabé"-ban (2. köt.). A Kommunisták Szövetségéről fennmaradt viszonylag szegényes anyagot összefoglalja *Marx:* „Enthüllungen über den Kommunistenprozess in Köln. Mit Einleitung von *Engels* und Dokumenten. Vierter Abdruck mit Einleitung und Anmerkungen von *Mehring*", Berlin 1914. Lásd még *Bertrand:* „Die sozialdemokratische Bewegung in Belgien vor 1908", „Neue Zeit", 23. évf. 2. köt., 277. old.; *Rothstein:* „Aus der Vorgeschichte der Internationalen", „Neue Zeit", 17. pótfüzet; *W. Wolff:* „Gesammelte Schriften, herausgegeben von *Mehring*", Berlin 1909; *Marx:* „Lohnarbeit und Kapital. Mit Einleitung von *Engels*", Berlin 1891 [„Bérmunka és tőke", „Engels

bevezetése"; *Marx—Engels:* Válogatott Művek, 1. köt. Szikra Könyvkiadó, Budapest 1949. 47—82. old.]; *Marx* und *Engels:* „Kommunistisches Manifest" [„A Kommunista Párt kiáltványa"; *Marx—Engels*: Válogatott Művek, 1. köt. Szikra Könyvkiadó, Budapest 1949. 3—42. old.]; az utolsó, még a szerzők egyike által sajtó alá rendezett kiadás 1890-ben jelent meg Berlinben.

Forradalom és ellenforradalom. „Neue Rheinische Zeitung", több ott megjelent vezércikk a „Nachlassausgabé"-ban. Továbbá *Mehring:* „Freiligrath und Marx in ihrem Briefwechsel", „Neue Zeit", 12. pótfüzet. *Lassalle*-ra és *Marx*-ra vonatkozóan lásd még „Nachlassausgabe", 4. köt. és „Briefwechsel Marx—Engels", 2. és 3. köt.

A londoni számkivetettség. „Revue der Neuen Rheinischen Zeitung". Önálló kiadásban megjelent *Marx:* „Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850. Mit Einleitung von Engels", Berlin 1895 [„Osztályharcok Franciaországban", „Engels bevezetése"; *Marx—Engels:* Válogatott Művek, 1. köt. Szikra Könyvkiadó, Budapest 1949. 95—220. old.]; lásd még — számos folyóiratszemlén és recenzión kívül — Engels: „Die deutsche Reichsverfassungskampagne", „Nachlassausgabe", 3. köt. A Kinkel-ügy első ízben a „Preussische Jahrbücher" 1914-es évfolyamában tisztázódott, levéltári anyagokból merített számos cikk révén. A londoni menekültek életéről lásd *Mehring:* „Neue Beiträge, die aus dem Briefwechsel Marx—Weydemeyer geschöpft sind". Lásd még *Marx:* „Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte", Stuttgart 1914 [„Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája"; *Marx—Engels*: Válogatott Művek, 1. köt. Szikra Könyvkiadó, Budapest 1949. 221—320. old.]; *Marx:* „Enthüllungen" [„Leleplezések a kölni kommunista perről"].

Engels és Marx. Ehhez a fejezethez, amely lényegében Marx és Engels levélváltásán alapul, felesleges a részletkérdésekre vonatkozó forrásokat külön is megadni.

A krími háború és a válság. E fejezethez — tekintettel arra, hogy már ki volt nyomva — nem használhattam fel az időközben megjelent kiadványt: „*Marx und Engels:* Gesammelte Schriften 1852 bis 1862, herausgegeben von *N. Rjasanoff*", Stuttgart 1917. Az eddig napvilágot látott két első kötet, amely csupán 1855 végéig terjed, már több mint ezer nyomtatott oldalnyi, s mint hírlik, ezt még két további kötet fogja követni. A mostanáig hozzáférhetővé vált kötetek életrajzi anyaga azonban oly csekély, hogy sem helyesbíteni, sem kiegészíteni nem kell az eredeti szöve-

gemet. Megemlítendő, hogy e kiadvány még csak megerősíti azt a benyomást, hogy a „New York Tribune" számára végzett munka nem volt Marx mártíriumának legkönnyebb része; az a körülmény, hogy Dana valójában nem volt a lap tulajdonosa, hanem csak az igazi tulajdonosoknak: Greeleynek és Mac Ekrathnak a hajcsára, nyilván nem készteti az összes olvasókat ugyanarra a következtetésre, mint a kiadót, hogy ti. Dana alapjában véve korrektül viselkedett Marxszal szemben. Marxnak tízesztendős kapcsolatuk idején még csak sejtelme sem volt arról, hogy Dana csupán együttérző sorstárs. Az N. Rjazanov által az első két kötetben összegyűjtött Marx- és Engels-cikkek értéküket tekintve meglehetősen különbözők: részben mint mellékművek tetszetősen és szellemesen kikerekítik szerzőik nagy tudományos munkásságát, de részben — és ez főleg a második kötetben szereplő cikkekre vonatkozik — csak azt a „tulajdonképpeni újságtudósítást" képviselik, amelynek életrekeltésétől a legkevésbé Marx és Engels lennének elragadtatva. Urquharttal, Harneyvel, Jonesszal és e fejezetben előforduló más személyekkel kapcsolatban lásd „Briefwechsel Marx—Engels" — G. Mayer, „Zwei unbekannte Briefe von Marx an Lassalle (aus dem Jahre 1855)", megjelent a „Frankfurter Zeitung"-ban, 1913. augusztus 10-én. Lásd még *Marx:* „Zur Kritik der politischen Ökonomie", Berlin 1859 [„A politikai gazdaságtan bírálatához", Szikra Könyvkiadó, Budapest 1953.].

Dinasztikus átalakulások. *Engels:* „Po und Rhein; Savoyen, Nizza und der Rhein, zwei Abhandlungen, herausgegeben von *Bernstein*", Stuttgart 1915. *Lassalle:* „Der italienische Krieg und die Aufgabe Preussens", Berlin 1892. *Vogt:* „Mein Prozess gegen die »Allgemeine Zeitung«", Genf 1859. *Marx:* „Herr Vogt" [„Vogt úr"]; lásd még a Lassalle-lal, Freiligrathtal és Weydemeyerrel való levélváltást, s főként a „Briefwechsel Marx—Engels"-t.

Az Internacionálé kezdete. Az Internacionáléra vonatkozó régebbi irodalom (Testut, Villetard stb.) teljesen elévült; kellő óvatossággal alkalmilag felhasználható *Rudolf Meyer:* „Emanzipationskampf des vierten Standes", Berlin 1874. E nagy szövetség tudományos ismertetését először *Jaeckh* kísérelte meg, „Die Internationale" (Leipzig 1904) című művében. Ez a kis könyv, amely eredetileg az Internacionálé megszületésének negyvenedik évfordulójára készült alkalmi megemlékezés volt, ma is igen tanulságos olvasmány; csak egyetlen, habár lényeges pontban avult el: az összes nem marxista módon gondolkodó elemek, s különösen Bakunyin egyoldalú, merev elítélésében. Jaeckh nem látott kereszt-

tül kellőképpen Utyin cselszövényein és Borkheim mesterkedésein, s túlságosan megbízott az „Alliance-brosúrában". Jaeckh írásán kívül az Internacionálé történetében még mindig a legjobb útmutató a hat évfolyam „Vorbote" (1866—1871), amelyet *Joh. Philipp Becker* adott ki, Genfben. Schweitzer állítólagos árulására már nem vesztegetek természetesen egy szót sem. Erre vonatkozólag lásd *Schweitzer:* „Politische Aufsätze und Reden, herausgegeben von *Mehring*", Berlin 1912; *G. Mayer:* „J. B. von Schweitzer und die Sozialdemokratie", Jena 1909. Ugyancsak jó képet ad Schweitzer személyéről és politikájáról *H. Laufenberg:* „Geschichte der Arbeiterbewegung in Hamburg, Altona und Umgegend", Hamburg 1911. *Bebel* „Aus meinem Leben" című művében (2. köt., 1—137. old.) — „Die Periode des Herrn von Schweitzer" — csak az elavult, időközben rég megcáfolt vádakat ismétli, s a cáfolatokkal nem foglalkozik kritikailag. Az Internacionálé 1865-ös londoni konferenciájáról lásd *Bach* „Neue Zeit", 20. évf. 1. köt., 549. old. Lásd még „Briefe von Karl Marx an Kugelmann", „Neue Zeit", 20. évf. 2. köt., 26. old.

„A tőke". A negyedik kötet az elmélet történetét foglalta volna magában. Ami erre vonatkozó töredék fennmaradt, azt *Kautsky* összegyűjtötte és kiadta „Theorien über den Mehrwert" [„Értéktöbbletelméletek"] címen, Stuttgart 1904. A „Tőke" valamennyi népszerűsítő ismertetése elavult, már csak azért is, mert csupán az első kötettel foglalkoznak. E kötetből *Kautsky* egy „népszerű kiadást" jelentetett meg 1914-ben Stuttgartban. Marx e klasszikus művével foglalkozó hatalmas irodalom inkább terjedelme, semmint tartalma tekintetében tűnik ki, s ez nemcsak az ellenfelekre áll. A példaképet a legjobban megközelíti — az ismeretek sokasága, a stílus szépsége, a kutatás logikája, a gondolkodásmód függetlensége révén — *Rosa Luxemburg:* „Die Akkumulation des Kapitals. Ein Beitrag zur ökonomischen Erklärung des Imperialismus" (Berlin 1913) című műve, amely egyúttal tovább is fejleszti a „Tőke" tudományos felismeréseit. A mód, ahogy ezt a művet különösen az úgynevezett ausztromarxisták (Eckstein, Hilferding stb.) ledorongolták, az a marxi főpapok csúcsteljesítményéhez tartozik.

Az Internacionálé fénykora. Ennél és a következő fejezetnél a „Briefwechsel Marx—Engels"-en és a „Vorboté"-n kívül nevezetesen a bakunyinista irodalmat kell figyelembe venni: *Michel Bakounine:* „Oeuvres", I—VI. köt., Paris 1907—1913; *James Guillaume:* „L'Internationale. Documents et Souvenirs", I—IV. köt., Paris 1905—1910; *Max Nettlau:* „Bakunin und die

Internationale in Italien bis zum Herbst 1872", „Grünbergs Archiv", 2. köt., 275. old.; *Max Nettlau:* „Bakunin und die Internationale in Spanien 1868 bis 1873", „Grünbergs Archiv", 4. köt., 243. old.; *Max Nettlau:* „Bakunin und die russische revolutionäre Bewegung von 1868 bis 1873", „Grünbergs Archiv", 5. köt., 357. old. *Brupbacher:* „Marx und Bakunin", München 1913. Amikor hangsúlyozom, hogy ez az irodalom nélkülözhetetlen az Internacionálé történetéhez, ezzel korántsem akarom azt állítani, hogy színtiszta igazságot és bölcsességet tartalmaz. Ellenkezőleg, nagyon sajnálatos, hogy ennek az irodalomnak a szerzői, akik joggal követelik Bakunyin igazságos elbírálását, ugyanezt az igazságosságot képtelenek Marxszal szemben érvényesíteni. Pedig a történelemírásban is igaz az a régi mondás, hogy egy tanú nem tanú, vagyis, hogy a másik felet is mindig meg kell hallgatni. Nagyon figyelemre méltó kis mű *Steklow* „Michael Bakunin" (Stuttgart 1913) című könyve; a szerző igazi marxista, de éppen ezért azt követeli a német szociáldemokráciától, hogy végre szolgáltasson igazságot Bakunyin emlékének. A „Konfidentielle Mitteilung" [„Bizalmas közlés"] szó szerint megtalálható a „Briefe an Kugelmann" című gyűjteményben, „Neue Zeit", 20. évf. 2 köt., 472. old.

Az Internacionálé hanyatlása. *Marx:* „Der Bürgerkrieg in Frankreich, mit Einleitung von *Engels*" (Berlin 1891) [„A polgárháború Franciaországban", „Engels bevezetése"; *Marx—Engels:* Válogatott Művek, 1. köt. Szikra Könyvkiadó, Budapest 1949. 454—529. old.] magában foglalja az Internacionálénak a háborúra és a Kommünre vonatkozó három üzenetét. Lásd még „Briefliche Äusserungen von Marx über die Kommune", „Neue Zeit", 20. évf. 1. köt., 708. old. Annak a levelezésnek a szórványos töredékeit, amelyet Marx a felkelés tulajdonképpeni időtartama alatt a Kommün Tanácsának tagjaival folytatott, lásd „Neue Zeit", 29. évf. 1. köt., 734. old. Lásd még: „*Mémoire* présenté par la Fédération jurassienne de l'Association Internationale des Travailleurs à toutes les Fédérations de l'Internationale", Sonvilier 1871; „*Les prétendues scissions* dans l'Internationale. Circulaire privé du Conseil général de l'Association Internationale des Travailleurs", Genève 1872; *M. Bach:* „Die Spaltung in der englischen Internationalen", „Neue Zeit", 21. évf. 2. köt., 21. old.; „Ein Komplott gegen die Internationale Arbeiter-Assoziation" (az ún. „Alliance-brosúra"), Braunschweig 1874.

*

Itt a helye, hogy néhány szóban kitérjek arra a gyilkos merényletre, amelyet K. Kautsky és N. Rjazanov e könyv ellen még embrionális állapotában el akart követni.

Noha Lassalle-ra tett néhány eretnek kijelentésem miatt Kautsky nyilvánosan megvádolt „Marx-ellenességgel" és Lafargue-asszony „bizalmával való visszaéléssel", nyíltan kitartottam biográfiai tervem mellett. Sőt, még arra a vakmerőségre is vetemedtem, hogy a „Neue Zeit"-nek akkoriban általam szerkesztett tárcarovatában — lásd „Neue Zeit", 31. évf. 2. köt., 985. old. — megemlékeztem Brupbachernek Marxról és Bakunyinról írt könyvéről anélkül, hogy szőrén-szálán elvetettem volna. Igaz, hogy megróttam a könyvet egynémely Marx-ellenes kirohanása miatt, s kifogásoltam, hogy nemegyszer igazságtalan Marxszal szemben, de ugyanakkor „hasznos és figyelemre méltó műnek" neveztem annyiban, amennyiben eloszlat számos olyan igazságtalan vádat, amelyet Marx és a marxisták — magamat is ideszámítva — Bakunyin ellen emeltek. Fejtegetésem tárgyi magva az volt, hogy az Internacionálé nagy történelmi küldetésének betöltésével bomlott fel, tehát nem valamiféle lelkiismeretlen demagógok nyomorult intrikái okozták pusztulását, hanem ennél sokkal tiszteletre méltóbb halált halt.

De a mérték ezzel betelt, s Rjazanov az én árva hat oldalam ellen megírta azt a több mint tízszer akkora pamfletjét, amelynek Kautsky készségesen bocsátotta rendelkezésére a „Neue Zeit" hasábjait (*N. Rjazanov:* „Sozialdemokratische Flagge und anarchistische Ware", „Neue Zeit" 5, 7, 8, 9, 10. és 13. szám, 32. évf. 1. köt.). Rjazanov természetesen egy hanggal sem tért ki az én tárgyi fejtegetéseimre. De nem volt semmi köze a lényeghez annak a két-három tévedésnek sem, amelyet úgy akart rámbizonyítani, hogy egyrészt kicsavarta szavaim értelmét, másrészt valamely objektíven közömbös, felületes hibát mértéktelenül felfújt. Mindennek az volt a célja, hogy engem olyan emberként állítson oda, akinek sem elegendő tudása, sem megfelelő ítélőképessége, de még a kellő jóindulata sincs, hogy a Marx-kérdéshez egyáltalában hozzászólhasson. Az egész olyan volt, mintha cinóbervörös torzképet rajzoltak volna rólam, s elébe állítottak volna egy vásári kikiáltót: „Nézzétek ezt a torzszülöttet!"

Az ilyen vásári kikiáltó szerepére persze Rjazanov kiválóan alkalmas. Hiszen ő mestere annak a stílusnak, melyet példaképétől, Borkheimtől lesett el; Borkheimet pedig Marx nagyon találóan így jellemezte; „Ha egyszer a tollat kézbe veszi — reszkessetek! Morzsányi tapintat és ízlés sincs benne. De még az elengedhetetlen

műveltség sem. Olyan, mint a vadember, aki azt hiszi, hogy megszépíti az arcát, ha a legrikítóbb színekkel tetováltja. A banalitás és a nevetségesség minduntalan előbukkan nála. Majd minden mondata ösztönszerűen bohóc-sapkát ölt." De Rjazanovnál ez nem is csak ösztönszerűen történik. Hiszen ha kedvére való grimaszt vághat, akkor ez a „komoly kutató" — ahogy magát és a hozzá hasonlókat előszeretettel nevezi — otromba hamisítóvá válik. Hogy pamfletjében néhány rossz tréfát ereszthessen meg ellenem, indíttatva érezte magát, hogy engem tegyen felelőssé bizonyos cikkekért, amelyeket Borkheim írt 1869 nyarán a Guido Weiss által kiadott „Zukunft"-ban Bakunyin ellen. S ezt Rjazanov azzal támasztja alá, hogy én kijelentettem, fiatal koromban tagja voltam a „Zukunft" szerkesztőségének, de ügyet sem vet rá, hogy még ugyanabban a mondatban a belépésem időpontját 1870 januárjában jelöltem meg, és megállapítja, jobban mondva kiszopja az ujjából, hogy én 1869. június 25-én — pontosan, de pontosan éppen ezen a napon — cikket írtam a „Zukunft"-ba. Így aztán egy kis csalással, egy kis hamisítással szabad a pálya, hogy vidáman kigúnyolhassa azt a szerepet, melyet a „zöld ifjonc" játszott a „Zukunft" szerkesztőségében 1869 nyarán — már mint én, akinek akkor még a legtávolabbi kapcsolata sem volt a lappal. És az ilyen paprikajancsiskodást, amilyent egyetlen polgári újság sem tartana méltó fegyvernek a szociáldemokrata szerzők elleni harcban, Kautsky látatlanul közzé teszi a „Neue Zeit"-ben, amelynek húsz esztendőn át a legszorgalmasabb munkatársa voltam.

És most lássuk, mivel vádolják ezek a Cicerók Catilinát! Az első oldalon mindjárt szememre vetik, hogy a Brupbacherről szóló recenziómban a „legrothadtabb árut" kínáltam megvételre, s felidéztem azt a veszedelmet, hogy „szociáldemokrata lobogó alatt becsempészik a pártirodalomba mindazokat a vádakat, amelyeket korábban az anarchisták hangoztattak Marx és Engels, Bebel és Liebknecht ellen: a rágalmazási mánia, a szemérmetlen hazudás, a hamisítás, a sikkasztás és a példátlan erkölcsi eltévelyedés vádját". S ha a pamflet első oldalán még csak „fenyeget" ez a veszedelem, a másodikon már be is következett, s én „a nagy halottakat morálisan kicicomázott és farizeus módon álcázott becsmérlésekkel" illettem. Legnagyobb bűnöm azonban az, hogy el akarom vitatni az elsőbbséget Marxtól, a modern munkásmozgalom legnagyobb gondolkodójától, s helyébe Bakunyint igyekszem odaállítani igazi üdvözítőként, vagy mint a csörgősapka csilingeli: „Marx Claudius szerepében, Bakunyin Hamlet atyjáéban, a német szociáldemokrácia pedig a királynő szerepében — s Mehring a

Hamlet, aki a királynőt ismét rá akarja venni, hogy dobja ki a rosszabbik félt, hogy annál tisztább életet élhessen a jobbikkal." Erről a tragikus magaslatról aztán persze Rjazanov újra leszáll a számára meghittebb bohóckodás lapályára, amikor felrója nekem, hogy lépre mentem a Brupbacherek és Guillaume-ok „undorító" fecsegésének, mely szerint a marxista Internacionálé csak lepel volt, „s mögötte lelkiismeretlen, erkölcsi eltompultságban szenvedő jezsuiták elvetemült bandája rejtőzött".

Igaz, Rjazanov két enyhítő körülményt is hoz fel mellettem: elsőnek nagy tudatlanságomat, „az anyagban való felületes jártasságot, s teljes tájékozatlanságot az idevágó irodalomban, amennyiben az nem német nyelvű"; másodiknak pedig azt, hogy furdal a lelkiismeretem, mert Bakunyint még csunyábban rágalmaztam, mint Utyin és társai. Utóbbi állítását Rjazanov megint csak egy általa meghamisított idézettel tudja alátámasztani. Elhallgatja ugyanis, hogy „Párttörténetem" hivatkozott részében Bakunyint megvédem azon vád ellen, hogy pusztán személyes okokból kötött bele Marxba, s Bakunyin anarchista elméleteit képzettsége hiányosságaival és életének alakulásával magyarázom. Ezzel szemben Rjazanov dűlt betűkkel szedeti azt a további megjegyzésemet, hogy feltehetően az egyéni becsvágy és a személyes féltékenység is „belejátszott" Bakunyinnak Marx ellen folytatott harcába. A Bakunyinról azóta közzétett forrásanyagok alapján ma már nem ragaszkodom ehhez a megjegyzésemhez. De hogy emiatt lelkiismeretem megnyugtatására Bakunyint a szocializmus legnagyobb szellemi nagyságává szeretném tenni, ez Rjazanovnak ugyan nagyon „szellemes", de kétségtelenül teljesen helytelen feltételezése. S ha tetejébe úgy véli, hogy a fent említett megjegyzésem a legnagyobb rágalom, amely Bakunyinról valaha is elhangzott, akkor Rjazanov vagy nem ismeri kedvenceit: Borkheimet és Utyint — amit ilyen „komoly kutatóról" aligha lehet feltételezni —, vagy pedig már igazán nincs észnél.

E kis szemelvény-csokor is elegendő bizonyíték lenne arra, hogy úgy értek Marx életrajzának megírásához, mint tyúk az ábécéhez. Hogy ez valóban így van-e, azt megítélheti az olvasó, ha belepillant könyvem tizenharmadik és tizennegyedik fejezetébe. E két fejezet ugyanis részletes és alapos kifejtése annak a gondolatmenetnek, amelyet a Brupbacher-féle recenzióban csak röptében vázoltam fel. A marxi főpapok szemében két engesztelhetetlen bűnöm van: az egyik az, hogy én — mint ez minden történetírónak kötelessége — a Bakunyin és Marx közötti viszály leírásánál nemcsak a marxista tanúkat hallgattam meg, hanem a bakunyi-

nistákat is. A másik az, hogy én — mint ez legalábbis minden marxista történetírónak kötelessége — az Internacionálé történetét nem tragikomédiának fogtam fel, amelyben az álnok intrikus romlásba dönti a makulátlan hőst, hanem nagy történelmi jelenségként, melynek kibontakozása és hanyatlása csakis a nagy történelmi összefüggésekből magyarázható.

De ennyi elég is a marxi főpapokról. Hiszen ezt a szellemet azóta oly jellegzetesen juttatta kifejezésre magának Kautskynak az 1914. augusztus 4-i szélkakas-politikája, s az a hírhedt felfedezése, hogy az Internacionálé, mely „lényegében a békés korszak eszköze volt", „nem hatékony fegyver háború idején".

*

A z u t o l s ó é v t i z e d. *Lafargue:* „Persönliche Erinnerungen an Karl Marx", „Neue Zeit", 9. évf. 1. köt., 10. old. *Marx:* „Programmbrief", „Neue Zeit", 9. évf. 1. köt., 561. old. [„A gothai program kritikája"; *Marx—Engels:* Válogatott Művek, 2. köt., Szikra Könyvkiadó, Budapest 1949. 7—42. old.] Engelsnek hasonló tárgyú levele megtalálható *Bebel* „Aus meinem Leben" című könyvében (2. köt., 318. old.). Lásd még *Steklow:* „Die bakunistische Internationale nach dem Haager Kongress", „Neue Zeit", 18. pótfüzet; *Marx* „Über den Orientkrieg" című írását lásd „Sorges Briefwechsel"-ében (156. old.) és *Liebknecht* „Zur orientalischen Frage" című műve függelékében (Leipzig 1878.). A szocialistaellenes törvény első éveiben lezajlott viszályokról lásd „Sorges Briefwechsel" és *Bebel:* „Aus meinem Leben". Marx feleségének utolsó levele megjelent a „Sorges Briefwechsel"-ben 151. old. Marx utolsó betegségéről, haláláról és temetéséről lásd *Engels,* „Sorges Briefwechsel", 186. old. és a zürichi „Sozialdemokrat", 1883. március 22.

TANULMÁNY

MEHRING „MARX KÁROLY ÉLETRAJZÁ”-RÓL

TANULMÁNY

FRANZ MEHRING „MARX KÁROLY ÉLETRAJZA" CÍMŰ MŰVÉRŐL*

E könyv írója, *Franz Mehring* a német szociáldemokrácia balszárnyának kiemelkedő alakja, a Németországi Kommunista Párt egyik megalapítója, Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg harcostársa.

Franz Mehring (1846–1919) mint szerző a Németország és a német munkásmozgalom történetéről, a marxizmus történetéről és még számos más kérdésről írt műveivel tette ismertté nevét. Igen nagy érdeme, hogy a szociáldemokrata sajtó hasábjain harcolt Bernsteinnek és más opportunistáknak a revizionizmusa ellen.

Lenin azt mondta róla 1908-ban, hogy „olyan szerző . . ., aki nemcsak szeretne, hanem tud is marxista lenni"**.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalmat Mehring örömmel üdvözölte. A „Spartakus"-csoport nevében 1918 júniusában a „Pravdá"-hoz intézett nyílt levelében ezt írta: „Büszkeséggel ünnepeltük a bolsevikok győzelmének hírét, minden irigység nélkül, mint a magunk győzelmét." Számos cikkben és brosúrában szállt síkra a Szovjet-Oroszországot ádázul rágalmazó burzsoá és szociálsoviniszta hangok ellen, s védelmébe vette a bolsevikok és a szovjet kormány politikáját, a proletariátus diktatúráját. Közvetlenül halála előtt még tevékenyen részt vett a Németországi Kommunista Párt létrehozásában. Amikor meghalt, 1919 januárjában, már kommunista volt.

---

* A fenti tanulmányt Mehring művének 1957-ben megjelent szovjet kiadásából vettük át (Goszpolitizdat, Moszkva). — *A ford.*

** *Lenin* Művei. 14. köt., Szikra 1954. 369. old.

Élete utolsó éveit egyik legjelentősebb művének szentelte: Marx biográfiájának, mely „Karl Marx. Geschichte seines Lebens" címmel jelent meg. E könyv a koronája egész alkotó munkájának, ebben sűrítette össze mindazt az anyagot, amelyet sok esztendei kutatásai során a marxizmus történetéről felhalmozott.

A mű nagy értéke, hogy Marx életét és tevékenységét a nemzetközi munkásmozgalom minden fontosabb eseményével szoros összefüggésben ismerteti. Mehring részletesen elemzi Marx egyes műveit, s érzékelteti, hol a helyük és mi a jelentőségük a marxizmus kialakulásában és fejlődésében. Marx olyan műveinek, mint a doktori disszertáció, a „Szent család", a „Német ideológia", a „Filozófia nyomora", a „Kommunista Kiáltvány", „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája", a „Tőke" önálló fejezeteket szentel. Nem szorítkozik csupán Marx műveinek tartalmi ismertetésére és elemzésére, hanem világos képet ad arról is, hogy milyen történelmi körülmények között keletkeztek, s rávilágít a legfontosabb művek megjelenésének történetére és mindazokra az óriási nehézségekre, amelyekkel Marxnak könyvei kiadásakor meg kellett küzdenie.

Ami Marxot oly naggyá tette, azt Mehring találóan úgy jellemzi, hogy Marxban megbonthatatlan egységbe forrt a gondolat embere és a tettek embere, vagyis más szóval: Mehring meglátta Marxban az elmélet és a gyakorlat teljes egységét. Ebben az összefüggésben Mehring nemcsak azt a hatalmas gondolkodót ábrázolja, aki megteremtette a forradalmi elméletet és megmutatta a dolgozó tömegeknek a kapitalista rabság alóli felszabadulás útját, hanem azt a lánglelkű harcost is, aki közvetlen irányítója volt a nemzetközi munkásmozgalomnak. Ismerteti Marx szerepét a Kommunisták Szövetségének megszervezésében, elmondja, milyen lázas tevékenységet folytatott az 1848—1849-es forradalmi időszakban, hogyan vezette az I. Internacionálét.

Igaza van Mehringnek, amikor úgy látja, hogy Marx egyik legnagyobb érdeme a történelmi materializmusnak, a társadalmi fejlődés törvényeivel foglalkozó tudománynak a megteremtése.

Komoly figyelmet szentel a könyv Marx azon tevékenységének, amelyet a forradalmi demokratikus mozgalom és a munkásmozgalom történetében oly nagy szerepet játszó demokratikus időszaki kiadványok megszervezése és szerkesztése terén kifejtett. Külö-

nösen kiemeli, milyen nagy jelentősége volt Marx főszerkesztői munkájának a „Neue Rheinische Zeitung"-nál.

Rendkívül megkapó Marx és Engels csodálatos barátságának, e két nagy gondolkodó és forradalmi harcos alkotó együttműködésének leírása, s nagyon is igaz az a megállapítás, hogy Marx és Engels barátsága „olyan szövetséggé lett, amelyhez foghatót a történelem nem ismer" (266. old.).

Mehring hangsúlyozza, hogy Marxnak is, Engelsnek is egyik legjellemzőbb tulajdonsága, hogy szigorú önbírálattal vizsgálták munkájukat, nem röstellték bevallani hibáikat, és levonták belőlük a tanulságokat. „Talán sohasem volt a világon politikus, akit az efféle önkritikában olyan kérlelhetetlen igazságkeresés vezérelt, mint Marxot és Engelst. Teljesen mentesek voltak attól a szánalmas kicsinyeskedéstől, amely még a legnagyobb tévedések után is igyekszik megtéveszteni önmagát, azt képzelvén, hogy mégis igaza lett volna, ha ez vagy amaz másképp történik, mint ahogy történt. Ugyanígy mentesek voltak a letagadás, a mellébeszélés olcsó bölcsességétől és mindenféle terméketlen pesszimizmustól is; tanultak a kudarcaikból, hogy újult erővel készíthessék elő a győzelmet" (218. old.).

Megismerteti az olvasót Marx példa nélkül álló tudományos lelkiismeretességével, óriási munkabírásával, kiapadhatatlan alkotó erejével, mely sohasem hagyta cserben, még az őt és családját ért gyötrő gondok és nélkülözések idején sem. Újra meg újra rámutat Marx szerénységére, példákkal támasztja alá, hogy mennyire távol állt tőle minden hiúságérzés, mennyire irtózott attól, hogy előtérbe tolja saját személyét.

S Mehring nemcsak Marx forradalmi és tudományos munkásságával foglalkozik, bemutatja családja és barátai körében is. A könyv lapjain megelevenedik előttünk Marx magával ragadó egyéni, emberi varázsa.

Nem hagyhatjuk említés nélkül azt sem, hogy ez a Marx-életrajz igen élvezetes, művészi, képekben gazdag nyelven íródott.

Mindamellett ez az alapjában véve helyes, marxista szemléletet tükröző mű nem mentes jó néhány helytelen megállapítástól, elgondolástól, amelyeknek számbavétele nélkül az olvasó téves nézeteket alkothatna magának a marxizmus történetének és elméletének számos elvi kérdésében. Ennek elsősorban az a magyarázata, hogy Mehring,

a német szociáldemokrácia balszárnyának tagja, jelentős mértékben osztotta a német baloldaliak hibáit, melyek ideológiai és szervezeti gyöngeségükből fakadtak. Mint a többi német baloldali, Mehring is lebecsülte a forradalmi párt és a forradalmi elmélet szerepét, hellyel-közzel ingadozott a bolsevizmus és a mensevizmus között, nem értette meg, hogy a munkásosztály és a parasztság szövetsége a proletárforradalom győzelmének elengedhetetlen feltétele, s mivel rosszul értelmezte a pártegység megőrzésének szükségességét, visszarettent az opportunistákkal való teljes szakítástól. Ezért volt néha képtelen megérteni annak a kérlelhetetlen harcnak az igazi okait, amelyet Marx Stephan Born, Proudhon, Lassalle, Schweitzer, Bakunyin és a marxizmus más ellenfelei ellen folytatott.

Nem szabad azonban megfeledkezni arról sem, hogy e könyv megírása idején Mehringnek nem állt rendelkezésére számos olyan okmány és adat, amely a marxizmus történetének és megalapítói életrajzának tanulmányozása szempontjából rendkívül fontos. Ezek a dokumentumok — mint például Marxnak és Engelsnek Lassalle-hoz intézett levelei vagy Lassalle és Bismarck levélváltása — csak Mehring halála után váltak ismertté. Annál nagyobb érdeme tehát, hogy Marx biográfiájának megírásánál behatóan tanulmányozta Marxnak és Engelsnek mindazokat a műveit, amelyekhez hozzá tudott férni. Sok esetben Marxnak olyan műveire is kitér, amelyek Mehring életében alig-alig voltak ismeretesek.

Külön meg kell említenünk a „Szent családot" és a „Német ideológiát". Mehring foglalkozik Marxnak és Engelsnek e korai műveivel is, de elemzésükkor meglehetősen sok hibát követ el. Ennek oka egyrészt az, hogy nem tudott mindazokról az objektív körülményekről, amelyek a „Szent család" megírását indokolták, másrészt az, hogy nem ismerte teljes egészében a „Német ideológiát", amelyet az opportunisták elástak, s csak 1932-ben érte meg első kiadását a Szovjetunióban. A „Német ideológia" egyik legfontosabb fejezete, a „Ludwig Feuerbach" című, például egészen ismeretlen volt Mehring előtt.

Nem mindenben hű e művek megjelenésekor uralkodó helyzet ábrázolása sem: Mehring nem látja világosan, mennyire veszélyeztette az újhegelistáknak és az úgynevezett „igazi szocialistáknak" a polgári és kispolgári ideológiája a munkásmozgalmat és

a keletkezőfélben levő pártot. Ennélfogva természetesen lebecsülte az ezen ideológia elleni harc fontosságát is. S ezért nem értékeli kellőképpen sem a „Szent család" jelentőségét, amelynek fontos szerep jutott az újhegelista nézetek leküzdésében, sem a „Német ideológiáét", amelynek alapján Marx és Engels később, mint ismeretes, oly élesen és megsemmisítő módon bírálta az „igazi szocialistákat" (a „Deutsche Brüsseler Zeitung"-ban megjelent cikkek és a „Kommunista Kiáltvány").

Hiányzik a könyvből az is, hogy hol a helye a „Német ideológiának" a marxizmus történetében. Mehring ugyanis nem értette meg, hogy a „Német ideológia" fejti ki első ízben az új világnézetet a maga sokrétűségében, hogy ez a mű a tudományos szocializmus filozófiai megalapozása.

Az 1848—1849-es forradalommal összefüggő események leírása egészében helytálló. De tévesen értékeli Mehring Stephan Bornt, a munkásmozgalomban jelentkező reformizmus egyik korai képviselőjét, s nem veszi figyelembe azt a bírálatot, amelyben Marx és Engels Bornt részesítette. Már Lenin is megállapította, hogy Mehring, Marxnak és Engelsnek Bornnal szemben tanúsított elégedetlenségéről szólva, „túlságosan enyhén és kitérően fejezi ki magát"*.

Igen nagy hibákat követ el Mehring Lassalle tevékenységének és jelentőségének értékelésében, az egyfelől Marx és Engels, másfelől Lassalle között fennálló nézeteltérések boncolásában**. Mélységesen téved Lassalle jelentőségének meghatározásában, amikor egy sorba állítja őt Marxszal és Engelsszel, a tudományos kommunizmus megalapítóival. Nem lehet egyetérteni azzal az állításával, hogy Lassalle felért Marx és Engels gondolatainak „magas régióiba" (280. old.), hogy mint forradalmár „egyenrangú" volt Marxszal (348. old.), hogy Lassalle művei „száz- meg százezer német munkást ajándékoztak meg új élettel" (344. old.) stb. Mehring képtelen felfogni, mi volt az igazi oka annak a harcnak, amelyet Marx és

---

* *Lenin* Művei. 9. köt., Szikra 1954. 131. old.

** Hasonló hibák előfordulnak Mehring számos más művében is, így például a német szociáldemokrácia történetéről írt könyvében és azokban a kommentárokban, amelyekkel Lassalle-nak Marxhoz és Engelshez intézett leveleit kíséri.

Engels Lassalle ellen folytatott. Azt bizonygatja, hogy a köztük levő viszály csupán véletlen, ész-okokkal nem magyarázható félreértéseken alapult, s hogy ez rendkívül nehéz „lélektani probléma" (201. old.). Úgy véli, hogy „a legkisebb ok is elegendő volt arra", hogy Marx „gyanakvóvá" váljon Lassalle-lal szemben (311. old.). Végül pedig arra a teljesen tarthatatlan következtetésre jut, hogy a Marx és Lassalle közötti vitában nem Marxnak, hanem Lassallenak volt igaza, s Marx igazságtalanul bánt Lassalle-lal, amikor annyira élesen bírálta.

Valójában Marx és Engels nem alkalomszerű, hanem nagyon is elvi okokból küzdött Lassalle és a lassalleánusok ellen; a vita főként olyan kérdésekben folyt, mint a munkásmozgalom programja, taktikája és szervezeti formája, és Németország újraegyesítésének módja. Marx és Engels nem békülhetett meg azzal, hogy Lassalle a maga agitációs műveiben reformista, opportunista programmal szállt síkra, amely elterelte a munkások figyelmét a hatalom meghódításáért folytatandó forradalmi harcról, és a porosz monarchia támogatására ösztönözte őket. Lassalle azt sugalmazta a munkásoknak, hogy kivívhatják felszabadulásukat, ha a porosz junkerállamot békés úton „szabad népállammá" alakítják át, ha megszerzik az általános választójogot és államilag támogatott (a porosz junkerállam által támogatott!) termelőszövetkezeteket szerveznek. Ezekre a marxizmussal szöges ellentétben álló, sőt vele szemben ellenséges programtételekre alapította szervezeti szabályzatát és egész tevékenységét az Általános Német Munkásegylet, amelynek elnöke Lassalle lett.

Helytelen megvilágításba kerül az a vita is, amelyet Marx és Engels Lassalle-lal az úgynevezett itáliai háború, az 1859-es osztrák—olasz—francia háború kérdésében folytatott. Mehring azt mondja, hogy Marx (úgyszintén Engels) és Lassalle között az itáliai háború tekintetében nem volt „elvi ellentét" (309. old.), és „sem a nemzeti, sem a forradalmi érzelmekben nem található közöttük semmiféle különbség" (309. old.). Nem a valóságnak megfelelően állítja továbbá, hogy „Lassalle a »tényleges előfeltételeket« lényegében helyesebben értékelte, mint Marx és Engels" (310. old.).

Az igazság az, hogy Marx és Engels, a marxizmus megalapítói teljesen más nézeteket vallottak az olaszországi háború kérdésében, mint Lassalle, s éppen az itt megnyilvánuló elvi különbségek

fejezik ki a legjobban azt, hogy milyen merőben ellentétes felfogásuk volt Németország egyesítésének módjáról. Marx és Engels Németországnak forradalmi úton, alulról, népi forradalom révén történő egyesítéséért tört lándzsát. Ezzel szemben Lassalle, aki nem bízott a tömegek forradalmi lehetőségeiben, hajlott arra, hogy támogassa Németországnak felülről, dinasztikus úton, Poroszország vezetésével való egyesítését.

Marx és Engels ellenezték az európai dinasztikus háborút, de úgy vélekedtek, hogy — ha már egyszer kitört ez a háború — ki kell használni a forradalmi mozgalom érdekében, s át kell változtatni olyan népi, forradalmi háborúvá, mely kivívja mind Németországnak, mind Itáliának alulról való egyesítését és döntő forradalmi átalakulásokra vezet egész Európában.

Marx és Engels világosan látták, hogy Németország egyesítésének és az európai forradalmi nemzeti felszabadító mozgalmak sikerének legfőbb akadálya abban az időben a bonapartista Franciaország volt, amely titkos szövetségre lépett a cári Oroszországgal. Éppen ezért az itáliai háború idején a proletárforradalmárok nevében azt az álláspontot képviselték, hogy Poroszországnak és a Német Szövetség más államainak Ausztriát kell támogatniuk Bonaparte császárságával szemben. Abból indultak ki ugyanis, hogy ez esetben a cári Oroszország kénytelen lenne beavatkozni, s ez maga után vonná a németországi forradalom kirobbanását, lehetővé tenné Németországnak alulról való egyesítését, sőt, a bonapartista Franciaország leverése után forradalomra vezetne magában Franciaországban is; mindez együtt pedig lehetővé teszi az olasz népnek is, hogy nemzeti újraegyesülését forradalmi úton valósítsa meg.

Úgy vélték, hogy függetlenül attól, sikerül-e Poroszországot ilyen fellépésre késztetni vagy sem, a proletárforradalmároknak az a feladatuk, hogy a porosz kormány összes gyengeségeinek feltárása mellett, mindenekelőtt a megtévesztő bonapartista ténykedést leplezzék le, s rámutassanak III. Napóleon igazi céljaira, aki ellenforradalmi politikáját a nemzetiségek látszólagos védelmezésével takargatja. „Az ilyen játék (ti. a proletárforradalmárok ilyen taktikája. — *A szerzők.*) nem is lenne olyan nehéz — írta Marx 1859. november 22-én Lassalle-nak —, hiszen csatlakoznának hozzá a forradalmi párt valamennyi képviselői: Mazzinitól Louis

Blanc-ig és Ledru-Rollinig, sőt még Proudhon is. S így a bonapartista megtévesztés ellen folytatandó polémia nem lenne sem Itália, sem Franciaország irányában ellenséges színezetű"*.

Lassalle, ellentétben Marxszal és Engelsszel, Poroszországnak és a Német Szövetség más államainak semlegességéért harcolt, s Ausztria vereségében reménykedett. Ezzel a bonapartizmus malmára hajtotta a vizet, és késleltette az európai forradalmi mozgalom fejlődését. „Der italienische Krieg und die Aufgabe Preussens" című könyvében Lassalle azt írta, hogy III. Napóleon Olaszországban „nagy és igazságos, a civilizációt szolgáló és minden tekintetben demokratikus tettet" hajt végre.** Ebben a pamfletben Lassalle lényegében Németországnak dinasztikus úton, a monarchista Poroszország vezetésével való egyesítését helyeselte, azt a tervet, amelynek megvalósítását — Ausztria háborús nehézségeinek kihasználásával — ő javasolta a porosz kormánynak. Lassalle taktikájának semmi köze sem volt tehát a proletárforradalmárok taktikájához. Marx „szörnyű baklövésnek"*** mondta Lassalle pamfletjét, Engels pedig „porosz királyi udvari demokratának"**** nevezte Lassalle-t.

Lenin is úgy nyilatkozott, hogy az 1859-es háborút Marx értékelte helyesen és nem Lassalle. „Mi azt hisszük — írta —, Marxnak volt igaza (Mehringnek más a véleménye); Lassalle akkor is, mint a Bismarckkal való kacérkodásában is, opportunista volt. Lassalle Poroszország és Bismarck győzelmére vett irányt, arra, hogy az olaszországi és németországi demokratikus nemzeti mozgalmak nem elég erősek. Lassalle tehát a nemzeti liberális munkáspolitika felé hajlott. Marx ellenben önálló, következetesen demokratikus, a nemzeti-liberális gyávasággal szemben ellenséges politikát folytatott és támogatott (Poroszország beavatkozása Napóleon ellen 1859-ben lökést adott volna a németországi népmozgalomnak). Lassalle nem annyira a tömegekkel számolt, hanem inkább felfelé

---

* *Marx—Engels* Művei. XXV. köt., 276. old. (oroszul).

** *Ferdinand Lassalle:* Gesammelte Reden und Schriften. 1. köt., Berlin 1919. 43. old.

*** Lásd MEGA, III. rész, 2. köt., 386. old.

**** Engels — Marxhoz, 1860. máj. 31. Lásd uo., 487. old.

tekintett, őt Bismarck megigézte. Bismarck »sikere« semmiképpen sem igazolja Lassalle opportunizmusát"*.

Mehringben felötlik, habár nem egészen nyíltan, az a gondolat, hogy a Németország egyesítését követő események Lassalle taktikáját igazolták. „Lassalle közelről látta" a német valóságot, s „helyesebben ítélte meg" — mondja (350. old.).

Ezt nem lehet elfogadni. Lenin megállapította, hogy bár „Németország egyesítése a bismarcki úton történt", „a történelem igazolta Bebelt és Liebknechtet", akik — mint ismeretes — Marx és Engels útmutatásait követték. „Csak Bebel és Liebknecht következetesen demokratikus és forradalmi taktikája — mondja a továbbiakban Lenin —, csak a nacionalizmussal szemben tanúsított »kérlelhetetlenségük«, csak Németország »felülről« való egyesítésével és megújításával szemben tanúsított hajthatatlanságuk tette lehetővé egy valóban szociáldemokrata munkáspárt szilárd alapjainak a lerakását. Márpedig akkor éppen a párt *alapjairól* volt szó"**.

Marx Lassalle-lal nem sokkal az utolsó, 1862 júliusában történt találkozásuk után szakított véglegesen. Ezen találkozásukkor Marx kijelentette Lassalle-nak, hogy politikailag semmiben sem értenek egyet, kivéve bizonyos, igen távoli végcélokat. Ez a személyes együttlét teljesen meggyőzte arról, hogy Lassalle programja és taktikája semmiben sem közös az igazi proletárforradalmárok programjával és taktikájával, s megszakította a levelezést vele. 1865. február 23-án Kugelmannhoz intézett levelében a következőképpen magyarázza, illetve összegezi a Lassalle-lal való szakításának okait: „Agitációja idején viszonyunk félbeszakadt: 1. az öntömjénező pöffeszkedés miatt, amit egyúttal a legszemérmetlenebb plagizálással kapcsolt össze a magam és mások műveiből; 2. mert *politikai* taktikáját *kárhozatosnak tartottam*; 3. mert már agitációja megkezdése *előtt* itt Londonban részletesen elmondtam és »bebizonyítottam« neki, hogy a »*Porosz Állam*« közvetlen *szocialista* beavatkozása képtelenség. Hozzám írott leveleiben (1848-tól 1863-ig), mint személyes találkozásaink alkalmával is mindig az általam képviselt párt hívének vallotta magát. Mihelyt Londonban (1862 végén) meggyőződött arról, hogy *velem* nem

* *Lenin* Művei. 21. köt., Szikra 1951. 134. old.
** *Lenin* Művei. 19. köt., Szikra 1955. 292. old.

üzheti játékait, elhatározta, hogy *ellenem* és a régi párt ellen »munkásdiktátornak« játssza ki magát"*.

Marx és Engels felfedték Lassalle programjának és taktikájának igazi tartalmát, s bebizonyították, hogy Lassalle az államilag támogatott termelőszövetkezetek gondolatát teljesen leplezetlenül a francia katolikus szocializmus ideológusától, Buchez-től vette át — attól a Buchez-től, aki ezt 1843-ban vetette fel, hogy kifogja vele a szelet az igazi francia munkásmozgalom vitorláiból —, az általános választójog jelszavát pedig a chartistáktól kölcsönözte, gépiesen átültetve azt Angliából Németországba. Ugyanakkor azonban Lassalle nem vette figyelembe az angol és a német viszonyok között fennálló különbségeket, s hogy ezt a jelszót Németországban — ahol a lakosság többsége parasztokból áll, s ahol a proletariátus osztályöntudata még nem elég fejlett — reakciós célokra is ki lehet használni, ugyanúgy mint Franciaországban, ahol a bonapartisták éppen az általános választójog felhasználásával szerezték meg a hatalmat. Marx persze nem magát az általános választójog jelszavát ítélte el, hanem Lassalle egész politikai vonalvezetését és módszereit — Lassalle ugyanis, mint erre később kitérünk, a Bismarckkal való megegyezés révén igyekezett ezt a jelszót megvalósítani.

Mehring nemcsak tévesen állapítja meg, hogy Lassalle az államilag támogatott termelőszövetkezetek gondolatát a „Kommunista Kiáltványból" vette (346. old.), hanem igyekszik bebizonyítani azt is, hogy Marx később, az I. Internacionálé idején is helyeselte az ilyen szövetkezetek létrehozását (349. old.). Ennek alátámasztására idéz a „Nemzetközi Munkásszövetség Alapító Üzenetéből", melyet Marx fogalmazott meg, s melyben tényleg van szó a nemzeti eszközökkel elősegítendő szövetkezeti munkáról**. Csakhogy Mehring szemlátomást nem értette meg, hogy Marxnál nem a burzsoá, hanem a proletár államról van szó.

Nem érthetünk egyet Mehringnek olyan kijelentéseivel sem, hogy „Lassalle az agitációját mindig az osztályharc széles és szilárd bázisára építette, ezen agitáció vitathatatlan céljául mindig a

---

* *Marx—Engels:* Válogatott Levelek. Szikra 1950. 191—192. old.
** Lásd *Marx—Engels:* Válogatott Művek. 1. köt., Szikra 1949. 361. old.

politikai hatalomnak a munkásosztály által való meghódítását tekintette" (349. old.), s „minden elméleti félrecsúszása mellett is alapjában véve" Marx politikáját folytatta (347. old.). Mehring képtelen volt megérteni, hogy a lassalleánizmusra a szektásság jellemző, és semmi köze sincs a proletariátus valóságos osztályharcához. Lassalle programot adó agitációs művei — amelyeknek lényegét fentebb ismertettük —, úgyszintén az Általános Német Munkásegyletnek az ő irányításával kidolgozott szervezeti szabályzata már önmagában világosan megmutatják, hogy Lassalle, aki egész életében kispolgári szocialista és idealista Hegel-tanítvány maradt, nagyon-nagyon távol állt az osztályharc megértésétől. Emellett ma már félreérthetetlen bizonyítékok vannak arra, hogy Lassalle közvetlen egyezségre lépett Bismarckkal, tehát a porosz junkerek érdekében objektív árulást követett el a munkásmozgalom ellen. Marx és Engels már Lassalle életében gyanakodtak arra, hogy kapcsolatai vannak Bismarckkal, s nagyon elítélték érte. Lassalle halála után, Hatzfeldt grófné egyes kijelentései és más forrásokból nyert értesülések alapján, Marx és Engels már biztosra vette, hogy ezek a kapcsolatok valóban fennálltak. A fentebb idézett levélben Marx azt írta Kugelmann-nak, hogy Lassalle szabályos „szerződést kötött Bismarckkal" és „a pártot tényleg *elárulta*"*. Hasonló értelemben írt Engels Weydemeyernek 1865. március 10-én.

Mehring határozottan cáfolja, hogy Lassalle és Bismarck között szövetség lett volna. „Nehezen érthető — írja —, hogy Marx, Engels és Liebknecht, akik mindhárman ismerték Lassalle-t . . . hogyan hihették el Hatzfeldt grófné meséit"** (373—374. old.).

De 1928-ban, Mehring halála után, napfényre került Bismarck és Lassalle levélváltása, mely teljes egészében bizonyítja, hogy Marxnak és Engelsnek volt igaza, nem pedig Mehringnek, és hogy Lassalle csakugyan szövetségben állt Bismarckkal. A levélváltásból kiderül, hogy Lassalle és Bismarck 1863—1864-ben több ízben

---

* *Marx—Engels:* Válogatott Levelek. Szikra 1950. 192. old.

** Igaz, Mehring ugyanitt hozzáteszi azt is: „Persze, ha már elhitték ezeket, akkor nagyon is érthető, hogy elfordultak attól a mozgalomtól, amelyet Lassalle hozott lendületbe." Ezzel Mehring az olvasó értésére adja, hogy helyeselné Marxnak és Engelsnek Lassalle-lal való szakítását, ha beigazolódna az a feltevés, hogy Bismarck és Lassalle egyezséget kötöttek.

találkozott. E tárgyalások alkalmából Lassalle igyekezett rávenni Bismarckot, hogy egyezzen bele az általános választójog bevezetésébe, és segítse elő az államilag támogatott termelőszövetkezetek megszervezését. Bismarck erre vonatkozólag csak egészen határozatlan ígéreteket tett; ezzel szemben Lassalle a maga részéről megígérte, hogy a választási kampány idején támogatja Bismarckot a liberális burzsoáziát egyesítő haladópárt ellen folytatott harcában. Ily módon Lassalle a liberálisokkal való egyoldalú harc veszélyes útjára siklott, amely nemcsak hogy nem kapcsolódott egybe a németországi reakció fő támasza, a porosz junkerek elleni harccal — holott éppen ezekre kellett volna a döntő csapást mérni —, hanem ellenkezőleg, kifejezetten hozzájárult a porosz-junker állam megszilárdításához.

Sőt mi több, egyik levelében Lassalle egyenesen biztosítja Bismarckot arról, hogy a lassalleánus párt minden tekintetben lojális a porosz monarchiával szemben. Azt írja, hogy „a munkás-rend hajlandó lenne... a koronában a szociális diktatúra természetes hordozóját látni..., ha a korona a maga részéről valamikor is rá tudná magát szánni arra a — persze nagyon valószínűtlen — lépésre, hogy igazán forradalmi és nemzeti útra tér, s a kiváltságos rendek monarchiájából szociális és forradalmi monarchiává válik"*.

Lassalle-nak ez a levele mindennél jobban illusztrálja Marx következő szavait: Lassalle meg akarta játszani „a proletariátus Posa márkijának szerepét... az uckermarki II. Fülöpnél, a kerítő szerepét pedig közötte és a porosz királyság között Bismarck játszotta volna"**. Bismarckkal való tárgyalásaiban Lassalle odáig ment, hogy kilátásba helyezte neki a munkások támogatását, ha sor kerül Schleswig-Holstein annexiójára.

Mehring helyesen mutat rá, hogy Lassalle nem értette meg Marx és Engels új világnézetének — a történelmi materializmusnak — „alfáját és omegáját", s ennek folytán Lassalle „mint közgazdász meg sem közelítette Marxot, közgazdasági elméleteit nem értette meg teljesen, vagy éppenséggel egészen félreértette" (345. old.). Amikor azonban arra kerül a sor, hogy megmagyarázza

---

* Lassalle — Bismarckhoz, 1863. jún. 8. Lásd *Gustav Meyer:* Bismarck und Lassalle. Ihr Briefwechsel und ihre Gespräche. 60. old.

** *Marx—Engels:* Válogatott Levelek. Szikra 1950. 193. old.

Lassalle közgazdasági nézeteit, s megállapítsa, hogy miben különböznek Marx nézeteitől, akkor Mehring ellentmondásokba bonyolódik, és tévesen azt állítja, hogy *a teljes munkahozadék* fogalmát Lassalle Marxtól vette át — holott valójában Marx és Engels igen gyakran és igen élesen bírálta meg ezt a hibás lassalleánus tételt*.

Ugyanígy nem felel meg az igazságnak az a kijelentés sem, hogy Lassalle az úgynevezett „vasbértörvényt" nem Ricardótól és Malthustól vette át, mint ezt Marx és Engels megállapította, hanem a „Kommunista Kiáltványból". E kérdés tárgyalásánál Mehring figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a „vasbértörvény" kifejtésekor maga Lassalle is Ricardóra és Malthusra hivatkozik. A malthusi népesedési elmélethez kapcsolódó általudományos „vasbértörvény" propagandájával Lassalle csak ártott a munkásmozgalomnak. A lassalleánusok ugyanis éppen erre a törvényre való hivatkozással — amelynek értelmében a munkabér a kapitalizmusban nem emelkedhet a munkás és családja életének továbbfolytatásához szükséges létfenntartási eszközök minimuma fölé — tagadták a szakszervezetek jelentőségét és a munkásosztály gazdasági harcának elengedhetetlen voltát.

A kemény bírálat, amelyben Marx és Engels Lassalle-t részesítették, korántsem jelentette azt, hogy nem ismerték el Lassalle agitációs tevékenységének bizonyos pozitív oldalait. Marx megállapította, hogy „15 évi szunyókálás után Lassalle — és ez halhatatlan érdeme marad — ismét felébresztette Németországban a munkásmozgalmat"**. Lenin szintén gyakran és keményen bírálta Lassalle opportunizmusát, s a Marx és Lassalle közötti nézeteltérések elemzésekor teljes egészében Marx oldalára állt; de ugyanakkor ő is elismerte, hogy megvannak Lassalle-nak a maga történelmi érdemei. „Lassalle történelmi érdeme a német munkásmozgalomban", az volt — mondta Lenin —, hogy *letérítette* ezt a mozgalmat a haladópárti trade-unionizmus és a kooperatívizmus útjáról, amelyen ösztönösen elindult . . ."***

---

* Lásd például, Marxnak „A gothai program kritikája" című művét. *Marx—Engels:* Válogatott Művek. 2. köt., Szikra 1949. 7—42. old.

** *Marx—Engels:* Válogatott Levelek. Szikra 1950. 247—248. old.

*** *Lenin* Művei. 5. köt., Szikra 1953. 397. old.

Erősen kétségbe vonható az az értékelés, amelyet Mehring Marxnak egyik legkiválóbb pamfletjéről, az 1860-ban készült „Vogt úr"-ról ad. Mehring ebben a könyvben nem lát mást, mint Marxnak azt a törekvését, hogy megvédje magát Karl Vogt, e kispolgári vulgáris demokrata, e megvesztegetett bonapartista ügynök rágalmazó kirohanásai ellen. Mehring úgy véli, hogy a könyv tartalma meglehetősen jelentéktelen, s újrakiadása nem lenne indokolt. Valójában Marx pamfletjének jelentősége messze túlszárnyalja a személyes önvédelem kereteit. A „Vogt úr"-ban Marx mindenekelőtt a proletárpártot védelmezte, melynek vezére volt. A „Vogt úr" az egyik legragyogóbb fejezet abban a harcban, amelyet Marx a proletariátusnak a burzsoá és kispolgári befolyás béklyóiból való kiszabadításáért, az önálló proletárpárt megteremtéséért, Németországnak forradalmi úton történő egyesítéséért vívott. S a „Vogt úr" egyike a legkiválóbb műveknek azok sorában is, amelyekben Marx a bonapartizmus ellen harcolt. Marx azt írta Freiligrathnak 1860. február 23-án, hogy Vogt leleplezése „döntő jelentőségű a párt *történelmi igazolása* és a jövőben Németországban betöltendő helyzete szempontjából . . ." „Ez a legjobb vitairat, amelyet valaha is írtál . . .", jegyezte meg Engels 1860. december 19-én Marxhoz intézett levelében.

Mehring elméleti tévedéseinek tudható be, hogy több kérdésben helytelenül világítja meg az I. Internacionálé történetét, s Marxnak és Engelsnek az Internacionáléban betöltött szerepét.

Hogy nem látta elég világosan a marxista elmélet fontosságát, az már ott is kitűnik, ahol az I. Internacionálé létrejöttének előfeltételeit elemzi. Igaz, az Internacionálé keletkezésének alapvető, objektív okát helyesen a munkásmozgalom megerősödésében és azokban a változásokban látja, amelyeket az ötvenes évek a munkásmozgalomban előidéztek. De nem veszi figyelembe, hogy magának a munkásmozgalomnak a növekedése mellett Marxnak és Engelsnek minden ténykedése — a Kommunisták Szövetségétől kezdve — az Internacionálé megteremtését készítette elő. Ez a ténykedésük mindenekelőtt abban állt, hogy részletekbe menően kidolgozták a tudományos kommunizmus elméletét, de nem kevésbé abban is, hogy a munkásmozgalomban folytatott egész *gyakorlati* tevékenységükkel kinevelték az Internacionálé kádereit. Vitán felül áll, hogy az a harc, amelyet Marx és Engels az utópista és a

kispolgári szocializmus minden válfajával folytatott, rendkívül nagy mértékben szolgálta a munkásosztály első önálló pártjának előkészítését. Ezért semmiképpen sem lehet igaz Mehringnek az a megállapítása, hogy Marxra csupán a szerencsés véletlen, a külső körülmények alakulása folytán, vagyis úgyszólván automatikusan hárult át az Internacionálé szellemi vezetése (361. old.). Marx jelenléte azon a St. Martin's Hall-beli nagygyűlésen, ahol elhatározták az Internacionálé életrehívását, nem volt véletlen. Ezt eleve meghatározta Marx minden addigi tevékenysége, amelynek eredményeképpen az idő tájt már elismert tekintély volt a különböző országok munkásmozgalmának vezetői körében.

Az I. Internacionálé történetének ismertetésénél kifejezésre jut az, hogy Mehring nem értette meg kellőképpen: a marxizmus abban a kérlelhetetlen harcban született meg és fejlődött tovább, amelyet nemcsak az uralkodó burzsoá ideológia ellen, hanem a munkásmozgalomban meglevő opportunista tendenciák és irányzatok, úgyszintén az anarchista, kalandor elemek ellen is folytattak.

Lenin a következőképpen határozta meg az I. Internacionálé céljait, feladatait és Marxnak az Internacionálében folytatott tevékenységét: „A különböző országok munkásmozgalmának egyesítésén fáradozva, arra törekedve, hogy a nem-proletár, Marx-előtti szocializmus különböző formáit (Mazzini, Proudhon, Bakunyin, az angol liberális trade-unionizmus, Lassalle jobboldali kilengései Németországban stb.) az együttes tevékenység medrébe terelje, ezeknek a szektáknak és iskolácskáknak elméletei ellen harcolva — Marx kikovácsolta a különböző országokban küzdő munkásosztály proletár-harcának egységes taktikáját"*.

Marx és Engels a proletár ideológiával ellenségesen szemben álló különféle áramlatok ellen folytatott harcukban ezen áramlatok osztályjellegének világos megértéséből indultak ki. Mehring nem veszi figyelembe az anarchizmus „elméleti" tételeinek Marx és Engels műveiben megtalálható éles bírálatát, s igyekszik közel hozni ezt az áramlatot a marxizmushoz: nem látja meg, hogy elvi osztálykülönbség választja el az anarchizmust a tudományos proletár ideológiától, és nem tér ki a Marx és Engels adta bírálatra.

---

* *Lenin* Művei. 21. köt., Szikra 1951. 37. old.

Bakunyin anarchizmusának és Schweitzer lassalleánizmusának egyes elméleti tételeit vizsgálva Mehring számos komoly hibát követ el. Tagadja például az anarchizmus és a lassalleánizmus szektás jellegét, s úgy véli, hogy nem lehet egy kalap alá venni a proudhonizmust, az owenizmust meg Bakunyin anarchizmusát és a lassalleánizmust mint olyan tanokat, melyek minden különbözőségük mellett egyformán ellenségesen állnak szemben a marxizmussal, s amelyek a tudományos proletár szocializmussal ellentétes, Marx-előtti kispolgári szocializmus megjelenési formái.

A proletárdiktatúráról szóló marxista tanítás meg nem értése következtében Mehring képtelen feltárni azt a döntő ellentétet, amely az anarchizmus és a marxizmus között fennáll: hogy ugyanis az anarchizmus tagadja a munkásosztály politikai pártban való megszervezésének szükségességét, a politikai harc és a proletárdiktatúra szükségességét. Ennélfogva a Párizsi Kommün tapasztalatainak elemzésekor teljesen elmossa a marxizmust az anarchizmustól elválasztó elvi különbséget, s azt a megtévesztő benyomást kelti, mintha Marx és Bakunyin ugyanabból a szemszögből értékelték volna a Kommün tanulságait.

Mehring helytelenül ítéli meg Bakunyinnak az Internacionálé baseli kongresszusán való szereplését is, vagyis azt a követelését, hogy az Internacionálé szögezze le: az örökösödési jog eltörlése a szocialista társadalom megteremtésének kiindulópontja, s ezt Mehring egyszerűen Bakunyin „szeszélyes ötletének", holmi lényegtelen, múló kérdésfeltevésnek tünteti fel. Pedig az örökösödési jog eltörlése egyik fő pontja volt Bakunyin anarchista propagandájának, és nem véletlen, hogy Marx és Engels ismételten visszatért e tétel kritikájára, leleplezve annak utópista és kispolgári jellegét.

Az I. Internacionálé idején nagyon sok kárt okozott a németországi munkásmozgalomnak a Schweitzer által vezetett lassalleánusok szektás tevékenysége, kapcsolatuk a Bismarck-kormánnyal (Schweitzer például anyagi támogatást kapott Bismarcktól a „Neuer Sozial-Demokrat", a lassalleánusok központi lapja kiadásához), s éppen ezért annak a harcnak, amelyet Marx, Engels, Bebel és Liebknecht Schweitzer ellen folytatott, hatalmas szerepe volt az egységes német szociáldemokrata párt előkészítésében. Mehring azonban nem látta meg, hogy Marx és Schweitzer között

elvi nézeteltérések voltak. Persze nem ismerte azokat a tényeket, amelyek igazolják, hogy Marx kitűnő érzékkel tapintott rá a Schweitzer és a Bismarck-kormány között fennálló kapcsolatokra — de Marx sem ismerte e tényeket; ő a lassalleánusok elleni harcában pusztán ezen irányzat kispolgári, szektás jellegének mélységes megértéséből, Schweitzer taktikájának elemzéséből indult ki. S Marx tisztán látta, hogy a Schweitzer vezette lassalleánusok objektív tevékenysége Bismarck kezére játszik; a később megállapított tények tehát csak alátámasztják, hogy a lassalleánusok vezetői közvetlen összeköttetésben álltak a Bismarck-kormánnyal. Amikor Mehring védelmébe veszi Schweitzert, még csak elmélyíti hibáját azzal, hogy nem tér ki Marxnak Schweitzerről írt éles, elvi bírálatára, s figyelmét főként a Marx és a lassalleánus vezetők közötti személyes viszonyra fordítja.

A lassalleánizmus lényegének félreértése arra vezet, hogy Mehring megkísérli bebizonyítani: Schweitzer politikája előrelátóbb és helyesebb volt Bebel és Liebknecht politikájánál. Nem vitás, hogy Bebel is, Liebknecht is nem egy, többé-kevésbé súlyos hibát követett el; minden hibájuk mellett azonban megmaradtak a forradalmi proletariátus álláspontján, míg a lassalleánusok kispolgári, proletár-ellenes álláspontot képviseltek.

Az Alliance-nak az Internacionálén belüli bomlasztó tevékenységére konkrét adatok vannak. Mehring azonban e kérdésben az anarchista történetírókkal szolidáris. Úgyszólván fel sem hozza ezeket az adatokat, jóllehet több helyen is megtalálhatók Marxnak és Engelsnek az Internacionálé idején írt műveiben („Az állítólagos szakadások az Internacionáléban", „A Szocialista Demokrácia Szövetsége [Alliance] és a Nemzetközi Munkásszövetség" stb.), vagy ha meg is említi őket, akkor is helytelen megvilágításban. Nem felel meg például a valóságnak Mehring azon állítása, hogy a baseli kongresszus idején Bakunyin semmiféle intrikát nem folytatott a Főtanács ellen. Az igazság az, hogy Bakunyin magán a baseli kongresszuson is nagyon iparkodott új tagokat megnyerni titkos Alliance-ának a kongresszusi küldöttek körében (például Rey-t és másokat). A baseli kongresszus után pedig, amikor Locarnóban élt, s Mehring véleménye szerint semmiféle bomlasztó munkát nem folytatott az Internacionálé ellen — Bakunyin kiterjedt levelezést tartott fenn (ismeretesek a Guillaume-hoz, Richard-

hoz, Gambuzzihoz, Nabruzzihoz, Schwitzguebelhez, Perronhoz, Moragóhoz, Sentignonhoz és más anarchistákhoz intézett levelei), s e levelezése révén irányította az Alliance-nak az Internacionálé kebelén belül folytatott dezorganizáló tevékenységét. Bakunyin ezen ténykedésének gyakorlati következményei különösen világosan mutatkoztak meg Spanyolországban és — kisebb mértékben — Olaszországban: ebben az időben mindkét országban az Internacionálé cégére alatt jöttek létre az anarchista Alliance csoportjai. Mehring egyáltalán nem vesz tudomást Bakunyinnak az Internacionálén belül folytatott ilyetén földalatti tevékenységéről, ami közvetlenül összefügg azzal a próbálkozásával, hogy Bakunyint rehabilitálja. Mehringnek ezt a beállítottságát még sok mindennel lehetne bizonyítani, ám elegendőnek tartottuk, hogy itt csak két igen fontos momentumra térjünk ki.

Mehring idézi Bakunyin több kijelentését, amelyekben nagyon pozitívan nyilatkozik Marxról. Ezeknek a „dicsőítéseknek" a kommentálása azonban nem állja meg a helyét. Mehring nem látja meg a lényegüket, azt, hogy Marx objektív értékelésének a látszatába burkolózva, a Marx iránti bizalmatlanságot hivatottak elhinteni. Bakunyin nagyon jól tudta, ha nyíltan kimutatja, mennyire gyűlöli Marxot — amire elég sok utalás található a legközelebbi barátaihoz intézett magánleveleiben —, akkor számos híve elfordul tőle.

Téves megvilágításba kerül a könyvben az úgynevezett Nyecsajev-ügy is, amelynek Marx és Engels „A Szocialista Demokrácia Szövetsége (Alliance) és a Nemzetközi Munkásszövetség" című művükben külön fejezetet szenteltek. Mehring teljesen megalapozatlanul igyekszik bebizonyítani, hogy Bakunyint nem terheli a teljes felelősség ebben az ügyben, s legfeljebb csak hiszékenységet lehet a szemére vetni, nem pedig tényleges részvételt — holott éppen ez a história tükrözi a leghívebben az anarchista kalandortaktikát.

Mehring nem értette meg egészen az I. Internacionálé tevékenységének tartalmát és annak a harcnak a lényegét, amelyet Marx és Engels e szervezeten belül folytatott. Ezért az Internacionálé jó néhány dokumentumát nem is értékelhette megfelelően, s nem tudta meghatározni, hogy ezeknek mi volt a szerepük az igazi proletárpártért vívott harcban.

Így például a londoni konferencia két határozatával — „A szakszervezetek nemzetközi kapcsolatai" és „A mezőgazdasági munkások helyzete" című határozatával — kapcsolatban Mehring azt írja, hogy ennek „az akkori helyzetben csak akadémikus jelentősége volt" (529. old.). Valójában azonban e határozatok, egységes egészet alkotván „A munkásosztály politikai tevékenysége" című határozattal, kiegészítik ez utóbbinak az alapgondolatát, vagyis még jobban aláhúzzák, hogy feltétlen szükség van önálló munkáspárt megteremtésére, sőt konkrét útmutatást is adnak arra, hogy ez a párt mily módon teremtsen kapcsolatot a tömegekkel. Az adott viszonyok között, amikor a munkásmozgalom fejlődésének egész menete napirendre tűzte az önálló proletárpárt létrehozását, ezek a határozatok nagyot ütöttek a szektásság minden válfajára, s megmutatták a valóságos proletár tömegpárt megalakításának konkrét útját-módját. Minden bizonnyal óriási szerepük volt tehát az anarchizmussal való harcban, a proletárforradalmárok nevelésében.

Nem helyes a hágai kongresszus jelentőségének meghatározása sem. Ez a kongresszus a marxizmus diadala volt, ez tette fel a koronát arra a harcra, amely az Internacionálén belül a proletár-ellenes áramlatok ellen folyt. De itt mutatkozik meg talán a legvilágosabban Mehringnek az a — minden más német baloldali szociáldemokratára is jellemző — törekvése: kibékíteni egymással az ellenséges irányzatokat. Így hát Marxot éppen a proletár-ellenes áramlatokkal folytatott harca miatt bírálja meg, s a következőket írja: „... az egész reakciós világ sorompóba lépett az Internacionálé ellen, s ezt a rohamot csak erőinek szoros összefogásával védhette ki" (539. old.) — értve ezen a lassalleánusokkal és az anarchistákkal való megegyezést. A Párizsi Kommün bukása után bekövetkezett reakciós periódusban a munkásosztály előtt kétségtelenül az a feladat állt, hogy a már elért sikerek alapján az Internacionálén belül még szorosabbra vonja sorait. S Marx és Engels éppen ezért tűzte ki célul az önálló politikai munkáspártok létrehozását. De a proletariátus sorainak ilyen tömörítése nagyon is megkövetelte, hogy az összes proletár-ellenes áramlatoktól, s elsősorban az anarchizmustól elhatárolják magukat.

Marx és Engels hatalmas szolgálatot tettek a munkásmozgalomnak azzal, hogy az Internacionálé kebelén belül működő anarchiz-

mus ellen folytatott harcot egészen a szervezeti szétválásig vitték. S éppen ezek az elgondolások — nem pedig személyes motívumok, mint Mehring állítja — késztették őket arra, hogy az anarchisták kérdését a hágai kongresszus elé vigyék. Hangsúlyoznunk kell egyébként, hogy Marx és Engels az Alliance-nak mint anarchista szervezetnek a kizárására tettek javaslatot, nem pedig egyes anarchistáknak a kizárására. A hágai kongresszus után a Főtanács ki is egészítette a Bakunyin és Guillaume kizárásáról szóló határozatot egyes anarchista szervezetek kizárásával.

Éppúgy mint az anarchista történetírók, Mehring is kifogásolja a hágai kongresszusnak Bakunyin kizárásáról szóló határozatát, s különösen az indokolás második részét: „Mihail Bakunyin kizárandó az Internacionáléból mint az Alliance megalapítója, úgyszintén személyes vétkei miatt . . ."

A könyv nem ad kielégítő választ arra, hogy melyek voltak a fő okai az I. Internacionálé felbomlásának. Ezek közül a legfontosabb abban állt, hogy „az I. Internacionálé betöltötte történelmi szerepét, — olyan korszak következett, amikor a világ minden országában hasonlíthatatlanul nagyobb mértékben növekedett a munkásmozgalom, az a korszak, amelyben a munkásmozgalom *szélességben* nőtt, amelyben az egyes nemzeti államok talaján megteremtették a szocialista *tömeg*pártokat"*. S mivel Mehring nem értette meg az Internacionálé alapvető történelmi feladatait, nem látta meg azt sem, hogy ezeket a feladatokat végrehajtották, hogy az 1872-es hágai kongresszuson a proletárpárt taktikájának és szervezetének marxista elvei valójában végleges győzelmet arattak a szocializmus Marx-előtti, kispolgári, szektás formái fölött, hogy az Internacionálé egész tevékenységével lerakta az alapokat az egyes országok önálló munkáspártjainak megteremtéséhez, s ezzel tulajdonképpen ki is merültek az Internacionálé történelmi feladatai.

Rendkívül súlyos hibát követ el Mehring ott, ahol azt fejtegeti, hogyan fejlesztette tovább Marx és Engels a proletárdiktatúráról vallott nézeteit a Párizsi Kommün tapasztalatainak értékelése kapcsán.

---

* *Lenin* Művei. 21. köt., Szikra 1951. 38. old.

Mehring ugyanis ellentmondást vél látni a „Kommunista Kiáltványnak" a proletárdiktatúrára vonatkozó egyik tétele, s Marx és Engels későbbi kijelentései között. Ennek alátámasztására idézi egyfelől a „Kommunista Kiáltvány" azon részét, amely kimondja, hogy a proletariátusnak meg kell hódítani a politikai hatalmat, másfelől pedig Marxnak és Engelsnek azokat a megállapításait, amelyekre az 1848—1849-es forradalom, de különösen az 1871-es Párizsi Kommün tapasztalatai alapján jutottak, hogy ti. szét kell zúzni a régi, burzsoá államgépezetet. Szem elől téveszti, hogy éppen a *burzsoá* államgépezet szétzúzásáról van szó, és azt igyekszik bebizonyítani, hogy Marx és Engels kénytelenek voltak eltekinteni a „Kommunista Kiáltvány" e tételétől, és elismerték, hogy fel kell számolni az államot általában. Ennek folytán Mehring úgy találja, hogy Marx nézetei közeledtek Bakunyin nézeteihez. Holott az igazság az, hogy Marx és Engels későbbi és korábbi tétele között a világon semmi ellentmondás nincs — az egyik a másiknak logikus továbbfejlesztése. Mehring nem fogta fel a Párizsi Kommün történelmi jelentőségét abban az értelemben, mint Marx és Engels s később Lenin, nem látta meg benne, mint ők, az újtípusú állam ősformáját, a proletariátus diktatúrájának csíráját.

Marx és Engels felhasználták a proletár osztályharc újabb tapasztalatait, általánosították őket, s ily módon kiegészítették és gazdagították a proletárdiktatúráról szóló tanítást. A legfontosabb mű, amelyben Marx a proletariátus diktatúrájával kapcsolatos zseniális gondolatait kifejti, a „Gothai program kritikája". Ennek taglalására azonban Mehring csupán néhány sort szentel. Azt írja: „A »programlevél« — ettől a cseppet sem épületes oldalától eltekintve — nagyon tanulságos értekezés volt a tudományos szocializmus alapelveiről. Az egyesülési programból persze kő kövön nem maradt" (570. old.). Meglehetősen jellemző Mehringre, hogy Marx kérlelhetetlen kritikáját, amely ízekre szedi a lassalleánizmus proletár-ellenes jellegét, a levél „cseppet sem épületes oldalának" nevezi. Azt viszont nem világítja meg, hogy mi volt e műben Marx legfontosabb gondolata, hogy Marx itt fejlesztette tovább a marxizmus fő kérdését: a proletárdiktatúráról mint a kapitalizmus és a kommunizmus közötti átmenet államáról szóló tanítást, a kommunista társadalom két szakaszáról (a szocializmusról és a kommunizmusról) szóló tanítást. A marxizmusnak

ezeket az alapvető tételeit, az új történelmi körülményekre alkalmazva, Lenin újította fel és fejlesztette tovább alkotó módon.

Nem lehet szó nélkül hagyni azt az értékelést sem, amelyet a „Tőke" 2. és 3. kötetéről Rosa Luxemburg ad Mehring könyvében (a „Tőke" 2. és 3. kötetével foglalkozó részt, Mehring kérésére Rosa Luxemburg írta). Nem felel meg ugyanis a valóságnak Rosa Luxemburg azon állítása, hogy „a »Tőke« két utolsó kötetében nem szabad a közgazdaságtan valamennyi legfontosabb kérdésének megoldását keresnünk"(415. old.), s hogy e problémák egy része csak fel van vetve, útmutatással arra, hogy mely irányban kell kutatni megoldásukat. Rosa Luxemburgnak ez a nem helytálló kijelentése összefügg azokkal a hibákkal, amelyeket ő maga követett el elméleti munkássága terén a tőkefelhalmozás kérdésében.

Az említetteken kívül van a könyvben még több kisebb-nagyobb hiba és pontatlanság; ezekről e helyütt nem szólunk, mert minden további nélkül észrevehetők.

Meggyőződésünk, hogy mindezen hiányosságok ellenére Mehring művéből sokat meríthet az olvasó, hiszen rengeteg fontosat, hasznosat és érdekeset tud meg belőle a proletariátus nagy vezérének és tanítójának életéről és tevékenységéről.

B. Krilov
N. Kolpinszkij

FÜGGELÉK

Abeele 547
Aischylos 39, 563, 564
Allan 359
Altenstein 21, 24, 28–30, 33
Amberger 249
Applegarth 359, 467, 514–516
Argyle 12
Aristotelés 29–31
Ashley 117
Auerswald 319
Akszelrod 577, 589

Babeuf 573
Bacon 278
Badinguet lásd Napóleon, III.
Bakunyin 2, 70, 71, 95, 102, 108, 164, 175, 186, 449, 451–459, 461–464, 467–469, 471–482, 508–509, 517–528, 531–534, 536–538, 540, 547, 550–552, 556–560, 577–578, 604–609, 616, 627–630, 632–633
Balzac 564–565
Bamberger 331
Bangya 246
Bara 440
Barbès 89
Bahmetyev 480, 521
Bauer, Bruno 24–26, 28–34, 39–41, 45, 53, 54, 56, 75, 76, 78, 81, 82, 85, 100, 108, 109, 112–117, 119–120, 122, 127, 133, 134, 141, 281, 601
– Edgar 109, 113–114, 118, 281, 312
– Egbert 109, 113–114
Bauer, Heinrich 100, 159, 163, 175, 226, 228, 229, 231
Bax 590
Beaumont 128
Bebel 1, 443, 445, 446, 448, 468, 487–490, 492, 493, 500, 512, 553, 568, 570, 582–585, 605, 608, 610, 621, 628–629
Beck 105, 154
Becker, B. 369, 545
– H. 194, 196, 209, 235, 248, 281, 526
– J. Ph. 329, 378, 379, 390, 395, 396, 443, 451, 458, 459, 461, 463, 464, 478, 481, 482, 541, 546, 556, 605
Beesly 360, 363, 394, 432
Belinszkij 453
Benedek 387
Béranger 89
Bernadotte 64
Bernays 69, 73, 96, 100–102, 139
Bernstein 1, 583–586, 600, 602, 613
Bertrand 602
Beta lásd Bettziech

Bettziech 317, 321
Biskamp 312, 313, 315, 316, 320
Bismarck 306, 350, 370–373, 384, 385, 387, 389, 402, 403, 443–445, 488–490, 492, 494, 500–502, 505, 506, 510–512, 523, 560, 565, 580, 616, 620–624, 628–629
Blanc 69, 90, 99, 157, 324, 619–620
Blankenburg 334
Blanqui 89, 355
Blind 315–317, 321, 323, 324, 326, 327, 352
Blum 184, 305, 309, 314, 318
Blücher 265
Bonaparte, lásd Napóleon, III.
Borkheim 329, 331, 342, 383, 458, 473, 474, 478, 481, 558, 605, 607, 608, 609
Born 157, 162, 176, 208, 230, 616–617
Bornstedt 95, 96, 148, 149, 161, 162, 175
Böhme 104
Börne 93–95, 105
Börnstein 95, 96, 102, 148
Bracke 599
Brandenburg 202–203
Brass 371
Bright 359, 361
Brisbane 195
Brupbacher 606, 607, 609
Bucher 330, 349, 382–385, 403
Buchez 89, 343, 345, 346, 622
Buret 89, 122
Burnett 516
Burns, Lizzy 437
– Mary 339–340, 437
Büchner 147, 314, 434
Bürgers 248, 281
Byron 265, 565

Cabet 72, 91, 99–100
Cafiero 577
Camphausen 179–180, 184
Carlyle 111, 112, 168, 220, 221
Carpenter 254
Catilina 608
Cavour 300–302
Cervantes 563, 565
Chalain 486
Chateaubriand 564
Cicero 35, 608
Clausewitz 185, 265
Clemenceau 588
Cluseret 522
Cobden 281
Cohn 516
Conrady 6
Considérant 53, 89
Coullery 464
Cournet 546
Cousin 67
Cremer 359, 377–379, 394, 435
Culloch 126
Cuno 545, 547, 550

Dana 195, 239, 247, 255, 256, 274, 284, 604
Daniels 157, 214, 248, 279
Danielsné 248
Danyielszon 431
Dante 563
Darasz 233
Darwin 140, 565, 596
Daumer 220, 221
Davout 12
Démokritos 31, 35–38, 128
Demuth 198, 247, 332, 334, 339, 341, 592
Dentraggues 546
Deprez 594–596

Dereure 546
Descartes 88
Dezamy 72
Diderot 564
Dietz, O. 245
Dietzgen 428, 546
Disraeli 384, 391, 433
Dolleschall 57
Dronke 157, 177, 196, 280
Dumas 565
Duncker, F. 288, 303, 304
Dupleix 378, 379
Dupont 434, 546, 556
Dühring 156, 385, 428, 572–574, 576

Eccarius 159, 231, 232, 280, 360–361, 377, 379, 393–394, 434–435, 449–450, 464, 467, 469, 516, 524, 544, 546, 554–556
Echtermeyer 23
Eckstein 605
Ehrhardt 248
Eichhorn 30, 33, 34, 39, 44
Eichmann 211
Ekrath 604
Epikuros 35–40, 82, 595
Ermen & Engels 109, 233, 339, 341
Ernő Ágost v. Hannover 275
Ester, d' 157, 209, 213
Ewerbeck 100, 139, 186

Faucher 114, 117, 281, 312
Favre 493, 510, 512, 247
Fazy 314, 315, 320
Ferdinand v. Braunschweig 12
Ferrier 150
Feuerbach 14, 38, 62–65, 67–68, 70, 71, 77–78, 82, 85, 87, 88, 112, 117, 121, 122, 127–130, 134, 139, 147, 148, 430
Fichte 260, 573
Fielding 565
Fischel 326, 328
Fletcher 128
Fleury 246
Flocon 90, 157, 174, 176
Follen 314
Fourier 91, 115, 118, 195
Frankel 504, 505, 546, 556, 579
Fränkel 231
Freiligrath 75, 103, 126, 154, 198–202, 212–215, 238, 240, 244, 251, 255, 276–278, 280, 283, 312, 314, 315, 317–322, 324, 325, 328, 342, 388, 429, 430, 600, 626
Fribourg 378, 381, 395
Friedländer, H. 546
Friedländer, M. 287, 311
Frigyes, II. (Nagy) 25–27, 31–32, 624
– VII. 189
– Károly 387
– Vilmos, III. 43, 501
– Vilmos, IV. 43–44, 46, 49, 101, 298
Fritzsche 446
Fröbel 62, 66, 73, 113, 134

Gabler 15
Gagern 319
Galilei 63
Gambuzzi 630
Gans 7, 15
Garibaldi 311, 343, 359, 361, 456, 457, 527
Gaskell 122
Geib 568
Geiger 197
Gerlach 60

Gibbon 168
Gladstone 363, 391, 434, 438, 465, 484, 485, 555
Gneisenau 185
Goethe 6, 11, 94, 103, 104, 154, 253, 259, 260, 342, 562, 564
Granville 510, 513
Gräber 103
Greeley 604
Green 128
Greif 246
Greulich 579
Grévy 494
Grimm, J. 25, 264
Grimm-testvérek 333
Grün 105, 129–133, 139
Guesde 577, 587, 588
Guillaume 464, 467, 477, 482, 522, 524, 533, 536, 546, 548–551, 579, 605, 609, 629, 632
Guizot 73, 87, 92, 100, 102, 214, 220, 221
Gumpert 561
Gutzkow 105–107
György, V. 389

Hales 544–547, 554–556, 579
Hansemann 179–181, 193
Hardenberg 12
Harnack 29
Harney 157, 273–275, 604
Hasenclever 568–569
Hasselmann 568–569
Hatzfeldt 199–200, 282, 351, 373, 374, 623
Hauff 103
Haussmann 491
Hebbel 564
Heddeghem 546–547
Hegel 14–15, 17, 21–23, 26, 30, 31, 36–38, 40, 41, 48, 50–51, 62, 64, 71, 76, 78, 85, 94, 112, 127, 129–130, 134, 139, 141, 143–144, 199, 220, 253, 260, 291, 354, 429, 577, 601, 623
Heine 5, 7–8, 16, 52, 69, 73–74, 89, 90, 92–95, 100–108, 126, 199, 260, 280, 564, 575
Heineccius 16
Heinzen 154–156
Helvétius 88
Hengstenberg 106
Henze 212, 213
Hepner 546
Hérakleitos 31, 36
Herder 12
Hermés 39, 61
Herwegh 54, 55, 59, 64, 69, 74–75, 92, 99, 149, 167, 175–176, 198, 318, 454
Herzen 455–456, 458, 474, 480, 481, 521
Hess 44, 52, 69, 123, 129, 130–132, 134, 137, 138, 156, 161–162, 168, 369, 449, 450, 467, 473–474
Hilferding 605
Hinckeldey 225
Hirsch, Karl 582–587
Hirsch, Wilhelm 246
Hobbes 152
Holbach 88
Holberg 191
Hollinger 314, 316–317, 321, 323
Homéros 12, 563
Höchberg 574–576, 583–585
Hödel 384
Hugo 241
Humboldt 101
Hutten 19, 185
Hyndman 566, 589–590

Imandt 198, 280, 331
Imbert 162
Immermann 105
Ivanov 520, 521
Izabella 466

Jaeckh 604–605
Jakab, II. 12
Jacoby 46, 48, 59, 69, 248, 427, 443, 478, 495
János osztrák főherceg 178
Jérôme Bonaparte 301, 315, 369
Jeserich 224–225
Jomini 265
Jones 157, 271, 273–276, 356, 604, 635
Jonson 128
Jottrand 161–162
Jung 44, 49, 157, 281, 378, 381, 394, 434, 449, 467, 481, 524, 544, 554, 555
Jungnitz 114
Juta 6

Kant 26–27, 35, 131, 259
Károly, I. 152
Károly Albert 298, 300
Katkov 478, 558
Kautsky, K. 2, 605, 607–608, 610
Kayser 582
Keresztély, VIII. (dán király) 189
Kingsley 356
Kinkel 221–225, 237–239, 242, 244, 245, 312–314, 317
Kinkelné 224
Klapka 319, 330
Klein 17, 248
Kock 565
Kolb 320
Konstantin nagyherceg 315
Kossuth 239, 242, 246, 271, 319, 635–636
Kölliker 254
Köppen 24–28, 30–32, 42, 54, 601
Kriege 129, 137, 138, 159, 209
Kropotkin 579
Krummacher 106
Kugelmann 388, 391, 398, 401, 403, 427, 430, 434, 479, 484, 500, 502, 509, 543, 546, 600, 621, 623
Kühlwetter 336

Ladenberg 33–34
Ladendorf 434
Lafargue, Paul 386, 391, 426, 427, 430, 546, 548, 556, 562–565, 567, 588, 594–595, 610
Lajos Fülöp 64
Lajos, XIV. 135
Lajos, XV. 11
Lajos, XVI. 149, 152
Lajos, XVIII. 64
Lamartine 69
Lamennais 69
Lancaster 595
Lange 429, 434
Lassalle 2, 4, 8, 93, 105, 117, 141, 156, 198–201, 204, 214, 217, 250, 276, 278, 282, 283, 286–288, 296, 303–312, 317–318, 326–328, 330–331, 334–336, 341–353, 369, 373–374, 383, 428, 443–444, 446, 447, 453, 467, 474, 487, 488, 511, 539, 540, 568, 570, 573, 603, 607, 616–625, 627
Latour 319
Laube 105

Laufenberg 605
Ledru-Rollin 90, 233, 620
Lehmann, A. 231
Leibniz 7, 29, 35, 65
Lelewel 185
Le Lubez 361, 362
Le Moussu 556
Lenau 105
Lenin 455, 613, 617, 625, 627, 633–634
Leo 25
Leroux 53, 67, 69, 88, 91
Lessing 6, 7, 17, 23, 169, 258, 260, 344, 376
Lessner 248, 280, 361, 449, 546, 595
Leupold 103
Levi, Eva 5
– Marx 5
Lewy 281–283, 327
Lichnowsky 319
Liebknecht, Wilhelm 227, 277, 280, 283, 296, 312, 313, 316, 318, 320, 327, 332, 367, 369, 371–373, 389, 428, 443–446, 448, 467, 468, 470, 472–473, 476, 487–493, 500, 539–540, 543, 553, 562, 568–573, 576–577, 583, 584, 599, 608, 610, 613, 621, 628–629
Limousin 378
Lincoln 375–376
Lipót (belga király) 174
Lissagaray 567
List 123, 150
Ljubavin 473, 520, 551
Lochner 280, 361, 595
Locke 7, 88
Longuet, Charles 391, 546, 547, 549, 564, 588, 593–595
Lopatyin 431, 520–521
Lord 254
Lucain 547
Lucraft 359, 392, 449, 467, 513–514
Lucretius 35, 37
Luther 138, 259
Luxemburg 4, 605, 613, 634
Lüning 129, 132, 133

Malon 588
Malthus 110, 170, 171, 345, 346, 625
Manteuffel 13, 211–212, 225, 272, 336
Marat 116, 274, 573
Marlowe 128
Martin 382
Marx, Edgar 197, 277–278, 333
– Eleanor 5, 276, 333, 567, 592, 601
– Emilie 6
– Franciska 236, 243
– Guido 235
– Heinrich (Hirschel) 5–8, 10, 14, 18, 20
Marx, Jenny (Marx felesége) 10–14, 16, 18, 66, 101, 236, 237, 247, 250, 279, 280, 285, 286, 331–334, 339–341, 382, 384, 435, 566–567, 590–593
– Jenny (Marx leánya, Longuet felesége) 197, 236, 247, 333, 471, 485, 567, 591, 592, 594
– Laura (Marx leánya, Lafargue felesége) 1, 197, 333, 386, 426, 427, 471, 594, 607
– Luise 6
– Moses 5
– Samuel 5
– Sophie 6, 10, 16
Massmann 93
Mauriçe 356
Mayer 600–602, 604–605

Mazzini 233, 271, 300, 319, 343, 355, 362, 435, 455, 457, 526–527, 627
Meissner 401
Melanchthon 259
Mellinet 162
Mendelssohn 7, 81
Menzel 105
Metternich 21, 73, 95
Meyen 24, 54–56, 114, 209, 281
Meyer, J. 134
– S. 402
Meyerbeer 95
Mierowlawski 185
Milke 546
Mill, J. Stuart 393
Miquel 227, 281, 296
Moll, J. 100, 157–159, 163, 175, 194, 196, 209, 222, 227
Moltke 487
Morago 630
Morus 91
Most 568
Motteler 568
Müller 197
Mundt 104

Nabruzzi 630
Napier 265
Napóleon, I. 6–7, 116, 242, 299, 497, 501
Napóleon, II. 64
Napóleon, III. 207, 214, 230, 241, 242, 269, 299, 300–306, 308, 310, 311, 315, 330, 357, 358, 384, 388, 438–440, 449, 466, 485, 486, 488–492, 494, 496, 500, 619–620
Nettlau 605–606
Nobiling 384
Nothjung 238, 248
Nyecsajev 517–522, 525, 530–531, 536, 551, 558, 630
Nyikolaj-on lásd Danyielszon

O'Brien 514
Odger 359, 377, 381, 394, 398, 435, 438, 513, 514
Ogarjov 521
Ollivier 485, 528
Oncken 600
Oppenheim 44, 61
Orsini 300
Oswald (Engels Frigyes álneve) 107
Otto 248
Ovidius 17
Owen 127, 356

Paepe, César de 378–380, 450, 469, 577, 578
Palmerston 269, 270, 273, 274, 287, 359, 361, 484
Pecqueur 89
Perron 475–478, 630
Péter, I. (Nagy) 269, 380
Pfänder 159, 226, 231, 361
Pfuel 193, 196, 202
Philips 6, 334
Pieper 227, 228, 244
Platen 16, 105
Plató 30, 31, 35
Plehanov 589, 601
Plutarchos 35
Pompadour 11
Potter 435
Pressburg 5
Proudhon 53, 69, 75, 91, 99, 110, 118, 119, 131, 134–136, 138–141, 144–146, 158, 241, 288, 343, 355, 357–358, 372, 380–381, 391, 394–395, 426, 431,

450, 452–453, 491, 504, 537, 602, 616, 620, 627
Püttmann 129
Pulszky 319
Puttkamer 403
Pyat 449

Radetzky 201
Rahel (Varnhagen) 104
Ranke 25
Ranvier 546, 549, 550
Raumer 25
Reiff 248
Reimarus 23
Reimer 568
Reinhardt 280
Rempel 134, 212
Renard 57
Reuter 75
Rey 629
Ricardo 88, 110, 117, 126, 141–143, 171, 289, 292, 345, 346, 417, 625
Richard 478, 629
Rittinghausen 546
Rjazanov 2, 604, 607, 608, 609
Roah 546
Robin 475–478, 481, 524
Rochefort 480, 485, 583
Rodbertus 349, 383, 385
Romanov 580
Roon 501
Roscher 261, 428
Rothstein 602
Rouher 439
Roy 431
Röckel 225
Röser 248, 374
Ruge 23–24, 26, 29, 40–42, 48–50, 54–56, 60–71, 73–75, 80, 87, 92, 95–100, 102, 107, 108, 113, 133, 134, 148, 202, 233, 238, 314, 331, 430, 454, 455, 458, 601
Rutenberg 24, 44, 54, 56–58, 114
Rüstow 343

Saint-Paul 60
Saint-Simon 89
Sand 89, 147
Schabelitz 235–249, 521
Schaible 324
Schaper 56, 58–59
Schapper 100, 157, 159, 163, 175, 176, 194, 196, 204, 209, 227, 231, 245, 248–251, 280
Schelling 34, 67, 107–108
Scheu 546
Schiller 6, 12, 16, 259, 317, 318, 320, 342, 564
Schily 198, 280, 318, 378
Schleiden 254
Schleiermacher 106
Schlosser 25
Schmalhausen 6
Schmoller 600
Schneider 194, 204
Schnuchel 224
Schopenhauer 25, 564
Schorlemmer 595
Schramm 216, 227, 231–232, 279, 286, 571, 583–585
Schuhmacher 546
Schulze 21
Schulze-Delitzsch 343, 395, 435, 436, 586
Schurz 195, 198, 225, 230
Schwann 254
Schweitzer 91, 352, 368–372, 374, 380, 385, 389, 428, 443–449, 466–468, 470, 473, 476, 487–488, 539–541, 549, 570, 605, 616, 628–629
Schwerin 336

Schwitzguebel 546, 630
Scott 565
Serraillier 546, 556
Sentignon 630
Sexton 546–547
Shakespeare 12, 128, 563–565
Shelley 565
Sickingen 185
Siebel 318
Simson 334
Sismondi 89, 168
Smith 110, 289, 292, 417, 420
Solger 17
Sorge 347–348, 443, 513, 541, 546, 548, 550, 552, 553, 559, 568, 576, 579, 585, 590, 591, 600
Spargo 599
Spinoza 29
Splingard 547
Spurzheim 254
Stein, Frau von 260
Stieber 225–226, 244, 246–248
Stieglitz 115
Stirner 24, 45, 54, 76, 114, 121, 122, 127, 128, 133, 134, 141, 602
Strauss 22–24, 28, 34, 106, 112
Steklow 610
Sue 88
Swann lásd Dentraggues
Szeliga 115, 120

Tacitus 17
Taglioni 104
Talleyrand 64
Taylor 286
Techow 195, 198
Teleki 319
Tessendorf 568–569
Thibaut 16
Thierry 87
Thiers 493, 502–503, 505, 512, 547, 586
Tolain 358, 360, 369, 378, 381, 395, 426, 440
Tolsztoj 94
Tölcke 569
Treitschke 331
Tschech 101

Uhland 25
Unruh 203
Urquhart 273–274, 316, 383, 604
Utyin 476, 481, 524, 530, 532, 558, 559, 605, 609

Vahlteich 568, 574
Vaillant 546, 549–550
Varlin 378, 395, 440, 464, 469, 504
Varnhagen, K. A. 26
Vauban 265
Venedey 93
Vichard 547
Vidal 89
Vilmos, I. (német császár) 302, 334, 487, 490, 561
Vincke 334
Vogt 147, 314–317, 320–332, 458, 563, 626
Vollmar 585
Voltaire 3
Vögele 316–317, 321

Wagener 150, 334, 373, 384, 403
Wagner 564, 565
Waldeck 6, 334
Walesrode 27
Wallau 157, 161
Walter lásd Heddeghem
Warnebold 402–403
Weber 328

Weerth 157, 162, 177, 182, 240, 247, 279
Weiss 427, 608
Weitling 52, 72, 74, 99, 100, 134–139, 158–159, 232, 355, 602
Wellington 265
Weston 362
Westphalen, Edgar 13
– Ferdinand 13, 272, 336
– Jenny lásd Marx, Jenny
– Ludwig 11–13
– Philipp 11–12
Weydemeyer 133, 134, 138, 198, 217, 235–237, 239, 240, 242–244, 361, 373, 600, 623
Wheeler 360
Wiehe 323–324
Wiethaus 57, 60
Wigand 40, 41, 121, 134
Wildenbruch 190, 192
William lásd Marx, Jenny (Marx leánya)
Willich 214, 222, 226, 227, 231, 232, 237, 238, 245, 248, 250–251, 267
Winckelmann 17
Windhorst 500
Wolf 362
Wolff, F. 157, 162, 177, 240
– W. 156, 157, 160–162, 175–177, 196, 209–210, 227, 239, 240, 243, 276, 280, 283, 318, 335, 341, 602
Wrangel 190, 193, 202–203
Wróblewski 546

Zaszulics 589
Zedlitz 336
Zetkin 1, 4, 599
Ziegler 6
Zitz 309
Zychlinski 114

„Allgemeine Literatur-Zeitung" — 113—115, 117, 118, 120
„Allgemeine Zeitung" — 52, 58, 316, 319—321, 323, 327, 383
„Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung" — 600
„Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik" — 600
„Berliner Jahrbücher für Wissenschaftliche Kritik" — 23
„Bieler Handelskurier" — 316, 321—322
„Bulletin Jurassien" 534
„The Commonwealth" — 393
„Daily News" — 502
„Daily Telegraph" — 324
„Danziger Zeitung" — 56
„The Democratic Review" — 274, 275
„La Démocratie Pacifique" — 89, 118
„Demokratisches Wochenblatt" — 428, 443—445, 447—448, 458
„Deutsche Brüsseler Zeitung" — 148—150, 154, 156, 157, 313, 370, 597, 602, 617
„Deutsche Jahrbücher" — 40, 41, 59, 64, 70, 71, 75, 106, 107, 113, 121, 458
„Deutscher Bote" — 64
„Deutsches Bürgerbuch" — 129—131
„Deutsch-Französische Jahrbücher" — 62, 65—67, 69, 73, 74, 76, 81, 86, 95, 100, 110—113, 120, 122, 132, 454, 458, 600—601
„Dokumente des Sozialismus" — 602
„L'Égalité" — az I. Internacionálé svájci—francia—olasz szekciójának napilapja, Genfben 1869-től 1872-ig jelent meg. — 464, 471, 475—479, 524, 530
„L'Égalité" — Párizsban 1877-től 1883-ig megjelenő szocialista újság. — 587—588
„The Fortnightly Review" — 432
„The Free Press" — 274, 316, 323
„Freiheit" — 583
„Friend of the People" — 274
„Die Gartenlaube" — 317, 321, 427
„Der Gesellschaftsspiegel" — 129, 130, 131
„Handwörterbuch für Staatswissenschaften" — 599

„Hallische Jahrbücher" — 23—25, 29
„Hermann" — 312
„Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft" — 600
„Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik" — 583—584
„Journal des Débats" — 88
„Journal de Genève" — 559
„La Justice" — 588
„Kladderadatsch" — 506
„Kölnische Zeitung" — 43—44, 61, 98
„Kolokol" — 456
„Kreuzzeitung" — 56, 211, 373
„La Lanterne" — 583
„Die Laterne" — 582—584
„Leipziger Allgemeine Zeitung" — 59
„La Marseillaise" — 485
„Le Moniteur" — 211
„The Morning Advertiser" — 455
„Nationalzeitung" — 322, 324, 326—328
„Neue Frankfurter Zeitung" — 389, 604
„Neue Rheinische Zeitung" — 177—178, 180—182, 184—187, 189, 191—193, 195—198, 200—204, 207—211, 213, 216, 238, 240, 268, 270, 271, 278, 325, 334, 347—348, 371, 454, 458, 597, 603, 615
„Neue Rheinische Zeitung. Politisch-Ökonomische Revue" — 216—219, 221, 226, 232, 235, 236, 240, 262, 315, 355
„Die Neue Rundschau" — 602
„Die Neue Zeit" — munkásújság, német emigránsok sajtószerve, mely Londonban jelent meg, 1858. június 26-ától 1859. április 16-áig. — 312
„Die Neue Zeit" — elméleti folyóirat, a német szociáldemokrata párt hivatalos sajtószerve, Stuttgartban 1883-tól 1923-ig jelent meg. — 2, 600—603, 605—608, 610
„Der Neue Sozialdemokrat" — 537, 628
„New-England Zeitung" — 250
„New Moral World" — 127
„Newyorker Kriminalzeitung" — 246
„New York Tribune" — 195, 239, 254—255, 263, 267—268, 273—274, 280, 284, 286, 289, 308, 313, 332, 336—337, 597, 604
„Norddeutsche Allgemeine Zeitung" — 371
„The Northern Star" — 127, 157, 275
„Notes to the People" — 274
„The Observer" — 509
„The People's Paper" — 272, 274
„Die Post" — 56
„Pravda" — 613
„Preussische Jahrbücher" — 600, 603
„Preussischer Staatsanzeiger" — 56
„Le Progrès" — 464, 531
„Provinzial-Correspondenz" — 495
„The Red Republican" — 274, 275
„La Réforme" — 157
„Rheinische Allgemeine Zeitung" (A „Rheinische Zeitung" elődje) — 43

„Rheinische Jahrbücher" — 129, 130
„Rheinische Zeitung" — 39, 42—44, 48, 49, 52—55, 57—63, 78, 88, 91, 106, 107, 109, 113, 275, 327, 597, 600—601
„Rheinischer Beobachter" — 150, 151, 153, 370
„Le Réveil" — 473—474
„Revolution" — 240, 244
„La Révolution Sociale" — 532, 534
„La Revue Socialiste" — 588
„The Saturday Review" — 432
„Social-Demokrat" — 369—370, 373, 380, 428
„La Solidarité" — 482, 522, 531—532
„Der Sozialdemokrat" — 585—586, 610
„Staatsanzeiger" — 383, 385
„Telegraph" — 105, 106
„The Times" — 123, 435, 442, 503
„La Tribune du Peuple" — 390
„Triersche Zeitung" — 129, 133
„Das Volk" — 312—316, 320, 323
„Volkskalender" — 599
„Der Volksstaat" — 490, 493, 523, 583
„Der Volkstribun" — 137
„Volkszeitung" — 327
„Der Vorbote" — 390, 395, 435, 451, 459, 463, 482, 541, 605
„Vorwärts" — német újság, mely Párizsban jelent meg 1844 januártól decemberig. — 95—97, 101, 102, 148, 313, 597, 602
„Vorwärts" — a német szociáldemokrata párt központi lapja, Lipcsében 1876—1878-ban és Berlinben 1891—1933-ban jelent meg. — 574, 576
„Westdeutsche Zeitung" — 235
„Das Westphälische Dampfboot" — 129, 130, 132, 133, 138
„Wiener Presse" — 255, 287, 311, 336—337
„Workman's Advocate" — 393
„Zeitschrift für Politik" — 600—601
„Die Zukunft" — burzsoá demokratikus lap, 1867-től 1871-ig jelent meg előbb Königsbergben, majd Berlinben. — 427, 478, 608
„Die Zukunft" — szociál-reformista folyóirat, mely Berlinben 1877 októberétől 1878 novemberéig jelent meg. — 575, 576

BIBLIOGRÁFIAI ADATOK; BIBLIOGRÁFIAI RÖVIDÍTÉSEK

BAB = Briefe und Auszüge aus Briefen von Joh. Phil. Becker, Jos. Dietzgen, Friedrich Engels, Karl Marx u. a. an F. A. Sorge und andere. Verlag von J. W. Dietz Nachfolger, Stuttgart 1906.

Briefe von und an Georg Herwegh, herausgegeben von M. Herwegh. 1848. Második kiadás. Albert Langen's Verlag, München 1898.

Luise Dornemann: Jenny Marx. Szikra 1956.

Engels: Anti-Dühring. Szikra 1950.

Feuerbach Válogatott filozófiai művei. Akadémiai Kiadó 1951.

LNME = Aus dem literarischen Nachlass von Karl Marx, Friedrich Engels und Ferdinand Lassalle („Nachlassausgabe").

Marx: A filozófia nyomora. Szikra 1952.

Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. Szikra 1953.

Marx: A tőke, 1. kötet. Harmadik kiadás. Szikra 1955.

Marx: A tőke, 2. kötet. Szikra 1953.

Marx: A tőke. 3. kötet. Második kiadás. Szikra 1956.

Karl Marx: Briefe an Kugelmann. Verlag für fremdsprachige Literatur, Moskau 1940.

Karl Marx: Enthüllungen über den Kommunistenprozess zu Köln. Mit Einleitung von Friedrich Engels und Dokumenten. Dietz Verlag, Berlin 1952.

Marx: Herr Vogt. Dietz Verlag, Berlin 1953.

Marx Károlyról. Engels, Lafargue, Liebknecht és mások emlékezései, levelei, cikkei. Szikra 1950.

Marx—Engels: A szakszervezetekről. Szikra. 1956.

Marx—Engels Archívum. 10. kötet. Ogiz. Goszpolitizdat, 1948.

MEGA = Marx/Engels Gesamtausgabe.

Karl Marx und Friedrich Engels: Letters to Americans, 1848—1895. International Publishers, New York 1953.

Marx—Engels: Levelek „A tőké"-ről. Szikra 1956.

M—E. Műv. 1. köt. = *Marx—Engels* Művek. Budapest 1957. (Tekintettel arra, hogy fenti kötet a jelen mű kiadásakor még sajtó alatt volt, mind a szövegben, mind a hivatkozott oldalszámokban lehetnek kisebb eltérések.)
M—E. Műv. [oroszul] = *Marx—Engels* Művei. (A római számozású kötetek az orosz nyelvű első kiadást, az arab számozású kötetek az orosz nyelvű második kiadást jelzik.)
Marx—Engels: Művészetről, irodalomról. Szikra 1950.
M—E. Vál. Műv. 1. vagy 2. köt. = *Marx—Engels:* Válogatott Művek 1. és 2. kötet. Szikra 1949.
M—E. Vál. Lev. = *Marx—Engels:* Válogatott Levelek. Szikra 1950.
Marx—Engels—Lenin—Stalin: Zur deutschen Geschichte. 2. kötet. Dietz Verlag, Berlin 1954.
Marx—Engels—Lenin—Sztálin: Proletárnemzetköziség és hazafiság. Szikra 1952.
Wallher Victor: Marx Károly élete. Ifjúsági Könyvkiadó 1954.

Megjegyzés

a 271. oldalhoz

Mehring itt Jones szavait idézi Marxnak Engelshez intézett 1851. dec. 1-i levele alapján *(lásd* Karl Marx—Friedrich Engels, Briefwechsel, Dietz, Berlin 1949. 1. köt., 351. old.).

Mehring e könyv egyéb helyein is (pl. a 239, 242, 330. oldalon) kemény hangon beszél az emigráns magyar forradalmi vezetőkről. Így beszélt róluk Marx is, aki pedig 1849 elején még Dantonhoz és Carnot-hoz hasonlította Kossuthot. Miért és mennyiben változott meg Marx magatartása? Nagyon érdekesen és tanulságosan magyarázza meg ezt Révai József:

„Marx viszonyát a magyar forradalomhoz és vezéreihez 1848/49-ben az szabta meg, hogy a Habsburg-reakció elleni magyar fegyveres szabadságharc vezetői az európai proletariátus és a »szociálrepublikánus« polgári demokratikus európai forradalom természetes szövetségesei voltak. 1850-től kezdve nem forradalmi vezérekkel, hanem a kispolgári demokrácia táborát szaporító emigránsokkal állt szemben . . . A Kossuth elleni harc tehát része volt Marx és Engels harcának a proletárság osztályönállóságáért, a kispolgári demokráciáról való leválásáért" *(lásd* Révai József: Marx és az 1848-as magyar forradalom. Szikra 1953. 42—43. old.).

Marx és Engels — mondja Révai — élesen szembefordult az emigráns demokraták kispolgári puccsizmusával, a forradalmi osztály tényleges tömegmozgalmától elszakadt, konspiratív szervezkedésükkel, amely önkényesen akart új forradalmat „dekretálni". „A forradalomnak ez a »dekretálása« pedig azt jelentette a kispolgári demokraták szemében, hogy a proletár osztályharcot alá kell ren-

delni a kispolgári demokrácia látszatharcának az abszolutizmus ellen. Ez a magyarázata annak, hogy sokszor úgy látszik, mintha Marx és Engels a forradalom után mást mondanának, mint amit a forradalom alatt hirdettek. Mert a forradalom után a proletárság önálló szerepéért vívott harc azt követelte, hogy a fősúlyt a tegnapi (és holnapi) szövetségeseik következetlenségeinek, felemásságának kérlelhetetlen leleplezésére fektessék" *(lásd* uo., 44. old.).

„A »Neue Rheinische Zeitung« 1849-ben Magyarországot úgy ünnepli, mint az európai haladás zászlóhordozóját a szláv ellenforradalommal szemben, de 1851-ben Jones chartista vezér már Marx útmutatása alapján támadja meg Kossuthot (aki feltételekhez kötötte megjelenését a chartista pártnak a magyar forradalom tiszteletére rendezett bankettjén), és ebben a támadásban Magyarország már nem mint a haladás zászlóvivője szerepelt, hanem mint egy elmaradt, »félbarbár« ország, amelynek színvonalára az európai forradalmak, »a munka kereszteshadjáratai a tőke ellen«, nem süllyedhetnek le. A proletárság képviselőjeként utasítja vissza Engels az elbukott nemzeti forradalmak emigráns vezéreinek azt az igényét, hogy körülöttük forogjon a világ . . ." *(lásd* uo., 44—45. old.).

K. E.

Magyarázat
„A MEGLÁNCOLT PROMÉTHEUS" című képhez*
(60. old. mellett).

Ez az allegorikus kép a Marx Károly által szerkesztett „Rheinische Zeitung" 1843 januári betiltására vonatkozik (61. old.). A fellegeken emelkedő trónon Eichhorn reakciós kultuszminiszter ül, mókusként ábrázolva (Eichhorn = mókus). Kezében füstölgő puskát tart, mellyel egy felreppenő madárraj után lőtt — a madárkák nyilvánvalóan a szólásszabadságot szimbolizálják. Eichhorn útnak indította a porosz királyi sast is, hogy megkínozza a „Rheinische Zeitung" nyomdagépéhez odaláncolt Marx Károlyt. Marx lábánál Köln, Düsseldorf, Aachen, Krefeld, Elberfeld, Trier és Koblenz városa siránkozik a „Rheinische Zeitung" betiltásán. 1843 februárjában ezeknek a városoknak a lakossága petíciókkal rohamozta meg IV. Frigyes Vilmost a lap betiltásának feloldását kérve. E jelképes rajz eredeti litografiája 1843-ban jelent meg úgynevezett „szöveg nélküli karikatúraként"; az akkori cenzúrarendeletek ugyanis megtiltották, hogy bármiféle időszerű karikatúrát magyarázó szöveggel lássanak el.

Eduard Fuchs

---

* A képet, úgyszintén a hozzáfűzött magyarázatot Mehring művének 1946-ban megjelent svájci kiadásából vettük át (Büchergilde Gutenberg, Zürich). — *A ford.*

TARTALOM

Franz Mehringről (Kálmán Endre) VII

A szerző előszava 1

Első fejezet. Az ifjúkor évei

1. Az otthon és az iskola 5
2. Jenny von Westphalen 10

Második fejezet. Hegel tanítványa

1. Az első berlini év 14
2. Az újhegelisták 21
3. Az öntudat filozófiája 28
4. A doktori disszertáció 32
5. Az „Anecdota" és a „Rheinische Zeitung" 39
6. A rajnai Landtag 45
7. Öt harcos hónap 52
8. Ludwig Feuerbach 62
9. Menyegző és számkivetés 65

Harmadik fejezet. A párizsi számkivetettség

1. A „Deutsch-Französische Jahrbücher" 69
2. Filozófiai előrelátás 76
3. A zsidókérdésről 81
4. A francia civilizáció 86
5. A „Vorwärts" és a kiutasítás 92

Negyedik fejezet. Engels Frigyes

1. Iroda és kaszárnya 103
2. Az angol civilizáció 109
3. „A szent család" 113
4. A szocializmus megalapozása 121

Ötödik fejezet. A brüsszeli számkivetettség

1. „A német ideológia" 126
2. Az „igazi szocializmus" 129
3. Weitling és Proudhon 134
4. A történelmi materializmus 140
5. A „Deutsche Brüsseler Zeitung" 148
6. A Kommunisták Szövetsége 156
7. Propaganda Brüsszelben 160
8. A „Kommunista Kiáltvány" 168

Hatodik fejezet. Forradalom és ellenforradalom

1. A februári és a márciusi napok 174
2. A júniusi napok 177
3. Az Oroszország elleni háború 181
4. A szeptemberi napok 187
5. A Kölni Demokrácia 194
6. Freiligrath és Lassalle 198
7. Az októberi és a novemberi napok 201
8. Orvtámadás 206
9. Még egy alattomos orvtámadás 212

Hetedik fejezet. A londoni számkivetettség

1. A „Neue Rheinische Revue" 216
2. A Kinkel-ügy 221
3. Szakadás a Kommunisták Szövetségében 226
4. Az emigráns-élet 234
5. „Brumaire tizennyolcadikája" 239
6. A kölni kommunista per 245

Nyolcadik fejezet. Engels és Marx

1. A lángész és a társadalom 252
2. Példa nélkül álló szövetség 258

Kilencedik fejezet. A krími háború és a válság

1. Az európai politika 267
2. David Urquhart, Harney és Jones 273
3. Család és barátok 276
4. Az 1857-es válság 283
5. „A politikai gazdaságtan bírálatához" 288

Tizedik fejezet. Dinasztikus átalakulások

1. Az olasz háború 297
2. A Lassalle-lal való viszály 303
3. Új emigránsharcok 312
4. Közjátékok 321
5. „Vogt úr" 328
6. Családi és személyes ügyek 332
7. Lassalle agitációja 341

Tizenegyedik fejezet. Az Internacionálé kezdete

1. A megalakulás 353
2. Az Alapító Üzenet és a Szervezeti Szabályzat 361
3. A Schweitzerrel való szakítás 368
4. Az első londoni konferencia 374
5. A német háború 382
6. A genfi kongresszus 390

Tizenkettedik fejezet. „A tőke"

1. Vajúdás 400
2. Az első kötet 404
3. A második és harmadik kötet 415
4. A mű fogadtatása 426

Tizenharmadik fejezet. Az Internacionálé fénykora

1. Anglia, Franciaország, Belgium 433
2. Svájc és Németország 441
3. Bakunyin agitációja 449
4. A Szocialista Demokrácia Szövetsége (Alliance) 457
5. A baseli kongresszus 465
6. Genfi bonyodalmak 471
7. A „Bizalmas közlés" 478
8. Az ír amnesztia és a francia népszavazás 483

Tizennegyedik fejezet. Az Internacionálé hanyatlása

1. Sedan előtt 487
2. Sedan után 494
3. A polgárháború Franciaországban 502
4. Az Internacionálé és a Kommün 509
5. A bakunyinista ellenzék 517
6. A második londoni konferencia 528
7. Az Internacionálén belüli szakadás csírája 535
8. A hágai kongresszus 542
9. Utórezgések 552

Tizenötödik fejezet. Az utolsó évtized

1. Marx az otthonában 561
2. A német szociáldemokrácia 567
3. Az anarchizmus és a keleti háború 576
4. Hajnalpír 580
5. Alkonyi árnyak 590
6. Az utolsó év 593

A szerző megjegyzései 599

Tanulmány Franz Mehring „Marx Károly életrajza" című művéről. (B. Krilov, N. Kolpinszkij) 613

Névmutató 637
Sajtómutató 647
Bibliográfiai adatok; bibliográfiai rövidítések 651
Megjegyzés a 271. oldalhoz 653
Magyarázat „A megláncolt Prométheus" című képhez ... 655

Kiadja a Gondolat, a TTIT kiadója
Felelős kiadó a Gondolat Kiadó igazgatója
Szerkesztette Zalai Edvin
Műszaki vezető Kugler Andor
Műszaki szerkesztő Foldi Miklós
A borítót rajzolta Erdélyi János
Megjelent 6000 példányban
Terjedelem 43 (A/5) ív
Ez a könyv a MNOSz 5601-54 és 5602-50
Á szabványok szerint készült
14868 Franklin-nyomda Budapest,
VIII. Szentkirályi u. 28
Felelős vezető Vértes Ferenc.